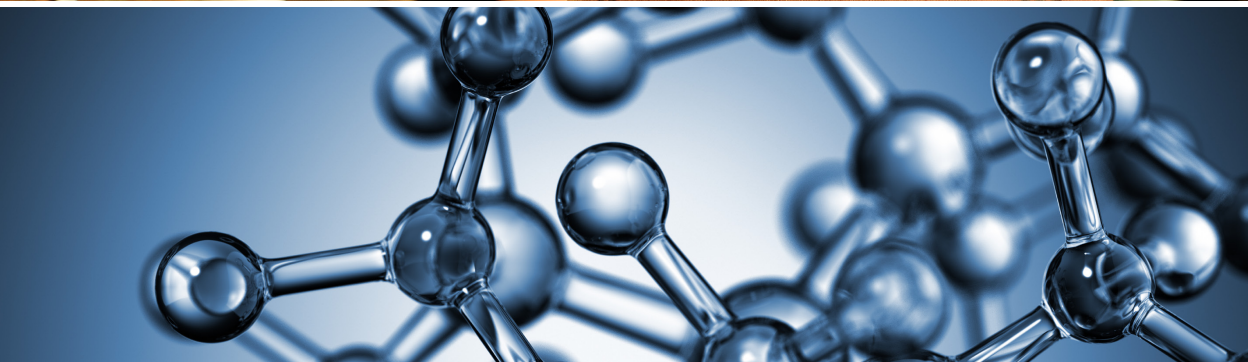

TAVASZI SZÉL 2015 / SPRING WIND 2015

Konferenciakötet

Doktoranduszok Országos Szövetsége
Association of Hungarian PhD and DLA Candidates

II.

TAVASZI SZÉL SPRING WIND

Szerkesztette:
Keresztes Gábor

Líceum Kiadó, Eger és
Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest
2015

Lektorálták:

Dr. Ábrányi-Balogh Péter	Dr. Michalkó Gábor
Dr. Ágoston Kolos Csaba	Dr. Milen Mátyás
Dr. Angyal Zsuzsanna	Dr. Nagy Szabolcs
Dr. Artner Annamária	Neumanné Virág Ildikó
Prof. Dr. Balázs Judit	Dr. Paár Dávid Ph.D.
Bartha Zoltán	Dr. Pál Zsolt
Prof. Dr. Benedek József	Dr. Pitlik László
Bokor Tamás Ph.D.	Dr. Prónay Szabolcs
Prof. Dr. Csath Magdolna	Rajslí Ilona
Dr. Csiszárík-Kocsir Ágnes	Prof. Dr. Rechnitzer János
Dr. Danka István	Dr. Reisinger Adrienn Ph.D.
Gálik Mihály	Prof. Dr. Séllei Nóra Katalin
Dr. Gelei András	Dr. Szabó Zsolt
Dr. Géro Györgyi Ph.D.	Dr. Száraz Orsolya
Dr. Imre Mihály	Dr. Szüle Borbála
Dr. Ivancsó István	Dr. habil Takács István
Prof. Dr. Karasszon István	Dr. Tamás Dóra Mária Ph.D.
Kocsev Miklós	Prof. Tamás Pál
Kulcsár-Szabó Zoltán	Dr. Tóth Gregely Ph.D.
Dr. Kunos István	Prof. Tóthné Dr. Szita Klára
Medve Zoltán izv. prof.	Dr. Veres Pál Ph.D.
Mészáros Ádám Ph.D.	Zsámbékiné dr. Domsa Zsófia

ISBN 978-615-5250-11-8

DOI: 10.17048/TSZ.2015.2

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó
és a Doktoranduszok Országos Szövetsége közös gondozásában
Kiadóvezető: Grebely Gergely
Nyomdai előkészítés, borítóterv: M+H 2002 Bt.

Megjelent: 2015-ben

Minden jog fenntartva. A kiadvány szerzői jogvédelem alatt áll. A kiadványt, illetve annak részleteit másolni, reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus vagy más módon – a kiadó és a szerzők előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

TAVASZI SZÉL SPRING WIND

II. kötet

Hittudomány
Irodalomtudomány
Kémiai és környezettudomány
Kommunikáció- és médiatudomány
Közgazdaság-tudomány

TARTALOMJEGYZÉK

Lectori salutem!	9
------------------------	---

HITTUDOMÁNYI SZEKCIÓ

A mirákulumos könyvek szerepe egy kegykép történetének feltárásában	13
<i>Földvári Katalin</i>	
A fontosabb metaforák értelmezése az 59. panasz zsoltárban	27
<i>Kovács Enikő Hajnalka</i>	
Az egyházi ének és a lelki egészség összefüggései	37
<i>Kovály Erzsébet</i>	

IRODALOMTUDOMÁNYI SZEKCIÓ

The Newly Born Woman is a Man?	51
<i>Georgina Bozsó</i>	
Sztárai Mihály irodalmi munkásságának hatása a Drávaszögben	65
<i>Dobsai Gabriela</i>	
Egy új nemzedék beszédmódja (A sztereotípiák vizsgálata a híd 1950. áprilisi számában)	73
<i>Madarász Kulcsár Sarolta</i>	
Oslói terek – egyéni utak	87
<i>Péró Krisztina</i>	
Leonhardus Mocoschinus Historiarum Veteris Testamenti Heroico Carmine Redditarum című művének paratextusai	101
<i>Posta Anna</i>	
Munkás szavalókórus és munkásmozgalmista szavalók a '20-30-as évek Erdélyében	115
<i>Széman E. Rózsa</i>	
Diskurzus a tragédiáról a Cinquecento Itáliájában	125
<i>Szőke Eszter</i>	

„Én” – identitás – kelet. Az értelenség reprezentációjának
nyelvi megalapozása Szabó Lőrinc poétikájában133
Váradai Ábel

KÉMIAI ÉS KÖRNYEZETTUDOMÁNYI SZEKCIÓ

Városi talajminták toxikus fémtartalmának vizsgálata környezetfizikai
módszerekkel Budapest XI. kerületében157
Karlik Máté

Foszfín-oxidok redukciója szilánokkal – környezetbarát megfontolások.169
Kovács Tamara

H-foszfónátok alkoholízise mikrohullámú körülmények között183
Tajti Ádám, Bálint Erika

KOMMUNIKÁCIÓ- ÉS MÉDIATUDOMÁNYI SZEKCIÓ

A teljes történet – Gendertudatosság a médiában 205
Bálint Gyürke Katalin

Médiaérvelés – A médiaérvelés új megközelítése és a hírek hatalma215
Deli Eszter

Tabu az érveléstechnikában: társasjátékok felsőoktatási alkalmazása. 225
Illés Zsófia, Szabó Krisztina, Szemere Alexandra

A kollektív emlékezet rekonstruálása online csoportokban237
Juhász Gergely

Makrogazdasági vonatkozású angol, olasz és magyar sajtócímek vizsgálata245
Nagy Ágnes

The challenges of conceptualizing social media literacy259
Veronika Pelle

Új üzleti modellek a digitális médiatermékek látókörében271
Vékey Zoltán

KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI SZEKCIÓ

Pénzügyi válságkezelés: szlovéniai tanulságok Magyarország számára291
Balogh Imre

A magyar és francia bortermelő ágazat tőkeszerkezetének vizsgálata	307
<i>Boda Dániel, Szücs Gábor</i>	
Credit guarantee system for SMEs in Vietnam and lessons learned from the success of Japan	321
<i>Dang Thai Binh</i>	
A pólus program szerepe a miskolci várostérség fejlődésében	335
<i>Dános Zsolt</i>	
A gazdasági világválság bankszabályozásra gyakorolt hatása az Európai Unióban	351
<i>Füstös Hajnalka</i>	
Helyszínválasztás vizsgálata, környezeti és gazdasági szempontból – megújuló energiatermelés céljára	359
<i>Gál Balázs Sándor</i>	
Integration processes in the dairy industry of Ukraine as a major component of its development	367
<i>Gereles Anna</i>	
Az agyelszívási adó relevanciája a XXI. században.	383
<i>Golovics József</i>	
Smart City specializációs törekvések lehetőségei	399
<i>Illés Balázs</i>	
A vállalati coaching folyamatok közgazdaságtani hatásai	411
<i>Járdán Zsolt</i>	
A qualitative study on hotel competitiveness in Hungary	421
<i>Juhász-Dóra Katalin</i>	
Burgenland és Nyugat-Dunántúl innovációs szektorának összehasonlítása	435
<i>Keresztes Gábor</i>	
New function of the organizational structure – a systems- psychodynamics approach of the traditional organizational designs	449
<i>Láng Alina</i>	
Intuitív racionalizmus.	463
<i>Majoros Károly Tamás</i>	

VOC modellek és társadalomtudományos teljesítmény az Európai Unióban	475
<i>Nagy Andrea Magda, Konka Boglárka</i>	
Regionális versenyképesség a Kárpát-medence országaiban különös tekintettel a humán tőkére.	493
<i>Nagy Balázs</i>	
A példaképek, mint a fogyasztói magatartás mozgatórugói a 10–14 éves korosztály szemében	515
<i>Pap Katalin</i>	
Az együttműködések és a co-creation jelentősége az innovációban	527
<i>Papp Adrienn</i>	
A szabadpiaci mechanizmusok és állami intervenciók összehasonlító elemzése a BRIC-országok példáján keresztül	537
<i>Sőreg Krisztina</i>	
Technology transfer and governmental measures	559
<i>István Szabó</i>	
Economic convergence processes across Germany with special regards on gamma convergence	571
<i>Szendi Dóra</i>	
Dinamikus modellek alkalmazása életbiztosítások cash flow előrejelzésére	581
<i>Szepesváry László</i>	
Beruházási – projekt kockázatok vizsgálata és feltárt dimenziói primer kutatási eredmények alapján.	601
<i>Szilágyi Tibor Pál, Almádi Bernadett</i>	
Egy kereslet-előrejelző modell kritikája és fejlesztési lehetőségei II.	613
<i>Varga Zoltán</i>	
An asymptotic test for the Conditional Value-at-Risk	625
<i>Vékás Péter</i>	
Cirkulárgazdaság, mint egy lehetséges út a fenntarthatósághoz	639
<i>Vizkeleti Anna</i>	
A sport, mint telepítési tényező	649
<i>Vörös Tünde</i>	

LECTORI SALUTEM!

Sok szeretettel köszöntöm a kedves Olvasót a Doktoranduszok Országos Szövetsége nevében! Ön a közel két évtizedes múltra visszatekintő Tavasz Szél konferencia-sorozat legújabb kötetét tartja kezében, mely a 2015. évi rendezvényen bemutatkozott előadók által publikált legújabb tudományos eredményeket mutatja be.

A Tavasz Szél konferencia az utóbbi években a magyarországi tudományos élet nagy tradíciókkal bíró eseményévé, a fiatal kutatók számára meghatározó legjelentősebb „világtalálkozóvá” vált. A konferencia sajátossága, hogy multidiszciplináris, így valamennyi tudományterület számára lehetőséget biztosít a megjelenésre, ezáltal minden évben széles tájékozottságot szerezhetnek a kedves résztvevők a különböző tudományágak új és újszerű eredményeiről.

Az idei évben a Tavasz Szelet az egri székhelyű Eszterházy Károly Főiskolán rendeztük meg nagy sikerrel, 2015. április 10-12 között. A konferenciára évről-évre az előzetesen szakmailag alaposan elbírált, legjobbnak minősülő kutatási témák kerülhetnek be a hazai és határon túli intézményekből. Ennek tudatában országosan is kiemelkedőnek számít, hogy az idei Tavasz Szélen több, mint 400 előadót hallgathattunk meg a 21 szekcióban. Az elismert szakemberek által lektorált kötetben végül közel 200 tudományos publikáció jelenhet meg.

Úgy véljük, hogy a Doktoranduszok Országos Szövetsége ezzel a rendezvény-nyel is öregbítette hírnevét és erősítette küldetését, melynek lényege, hogy társadalmilag beágyazott szervezatként a doktori képzésben résztvevők számára kitarja a lehetőségeket, támogassa munkájukat és magát tudatosan alakító közösséget formáljon. Ennek érdekében hívunk és várunk továbbra is minden doktoranduszt, doktorjelöltet a szervezet kötelékébe, hogy együtt építhessük tovább a szervezet jövőjét, melynek jelmondata kifejezi lényegét:

„Közösség a tudományért.”

A konferencia nem jöhetett volna létre a szervezők és támogatók aktív közreműködése nélkül. Ezúton is köszönetünket fejezzük ki házigazdáinknak, az Eszterházy Károly Főiskola munkatársainak, a főiskola doktorandusz önkormányzatának, a DOSz tudományos osztályainak, munkatársainak és titkárságának a hatékony együttműködésért, mely nélkül nem sikerülhetett volna ilyen magas színvonalon megrendezni az idei tudományos összejövetelt. Köszönettel tartozunk támogatóinknak is, az Emberi Erőforrások Minisztériumának, a Nemzeti Tehetség Programnak, Eger Megyei Jogú Városnak, az Eszterházy Károly Főiskolának, továbbá a Richter Gedeon Nyrt.-nek.

Reméljük, hogy a Tavaszi Szél Konferencia idén is maradandó, pozitív emlékeket hagyott mindenkiben, az ott szerzett tapasztalatok és új tudományos információk hasznául szolgálnak majd a résztvevők és ezáltal a magyar tudomány és a felsőoktatás számára.

További szakmai sikereket és kellemes olvasást kívánunk minden kedves Olvasó számára!

Sopron, 2015. 08. 03.

Üdvözlettel:

Keresztes Gábor
elnök

Hittudományi szekció

A MIRÁKULUMOS KÖNYVEK SZEREPE EGY KEGYKÉP TÖRTÉNETÉNEK FELTÁRÁSÁBAN

AZ EREDETI PÓCSI IKONHOZ KAPCSOLÓDÓ IMAMEGHALLGATÁSOK¹

Földvári Katalin

*Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, tudományos munkatárs,
inomniaparatus28@gmail.com*

Absztrakt

A 17. század végén két kegykép került ünnepélyes keretek közt a bécsi Stephansdomba: 1693-ban a „Napba öltözött asszony” képe, 1697-ben pedig a csodás könnyezéséről ismertté vált pócsi ikon, amely 1948. óta a dóm oldalhajójának 16. századi márványbaldachinja alatt látható.

Az 1696. november 4-ig jelentéktelen Mária-ikon könnyezésének híre rövid idő alatt elterjedt az egész országban és annak határain túl, így Bécsbe is eljutott. Miután I. Lipót értesült róla, Eleonóra császárné kérésére és Avianói Márk tanácsára elrendelte a kép Bécsbe szállítását. Az ikon 1697. július 4-én érkezett meg a császárvárosba, ahol először a Favoritában, ezt követően a nép kérésére a város összes templomában bemutatták, majd december 1-én ünnepélyes felvonulás keretében a Stephansdomba vitték és elhelyezték a dóm főoltárán.

A néprajzi, művészettörténeti, egyháztörténeti szempontú kutatások már részletesen bemutatták a pócsi ikon másolatát, az eredeti kegykép történetével azonban kevésbé foglalkoztak, imameghallgatásait csak egy ízben [Belme, 1997], míg votív tárgyait a hazai vizsgálatok egyáltalán nem, a nemzetközi kutatások pedig felszínesen érintették. Témaválasztásomat emellett az is indokolta, hogy hazánkban Knapp Éva és Tüskés Gábor kutatásait leszámítva csak néhány, mirákulumirodalommal foglalkozó munka született.

Disszertáciomban azt a két mirákulumos könyvet dolgozom fel német nyelven, melyek az eredeti pócsi kegykép imameghallgatásait gyűjtötték össze az ikon Bécsbe érkezésének évétől, 1697-től 1738-ig. Ez az időszak kiemelkedően fontos a kép történetében, hiszen ekkor válik az 1697. szeptember 11-ei zentai győzelmet követően – melyet Abraham a Sancta Clara Aller Freud und Fried, Fried und Freud című prédikációjában a pócsi Máriának tulajdonít - a Habsburg-ház Palladiumává, tisztelete ekkor éri el tetőpontját. 1738 után nem keletkezett több mirákulumokat tartalmazó gyűjtemény, így a kép előtt történt kegyelmi megnyilvánulásokról, a kegyképet felkereső emberek társadalmi helyzetéről, életkoráról, neméről, származási helyéről stb. ezek jelentik az egyetlen kútfőt. A fogadalmi tárgyak kutatásához a mirákulumos könyvek mellett felhasználok a Domarchivban található inventáriumokat, számviteli könyveket is, hiszen az értékesebb adományokat ezekben, míg a kevésbé értékeseket az imameghallgatások történeteiben említik meg. Mivel a mirákulumszövegekkel kapcsolatos vizsgálatok német nyelvterületen nagy múltra tekintenek vissza, a források tartalmi és szerkezeti

¹ A kutatás az OeAD Ernst Mach Ösztöndíj (2012.09.01-12.31.) és a Campus Hungary Rövid Tanulmányút (2014.05.20.-07.19.) keretében valósult meg. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Dr. Hubert Zeinarnak a szakmai segítségért és Dr. Ivancsó Istvánnak a tanácsokért, észrevételekért és a tanulmány lektorálásáért.

elemzésénél használt szempontrendszert Knapp Éva és Tüskés Gábor munkái mellett főleg Georg Schreiber, Gustav Gugitz, Edmund Friess, Rudolf Kriss, Gabriela Signori, Ingo Schneider, Annegret Wenz-Haubfleisch, Barbara Wittmer-Busch és Barbara Schuh kutatásaira alapozva alkottam meg.²

Tanulmányomban ezeknek a mirákulumszövegeknek az elemzésén keresztül szeretnék vázlatos képet adni az eredeti pócsi ikon 17-18. századi bécsi kultuszáról.

Kulcsszavak: *Bécs, Pócs, mirákulum, votív tárgy*

1. Bevezető

„Elisabeth Hinterbergerin fiacskájának, Johann Casparnak 1697. adventjétől a következő év szeptemberéig két mankón kellett járnia, ezek nélkül nem boldogult; de miután az édesanyja a könnyező kegykép elé járult, a gyermek mankók nélkül is tudott járni. Az anya felakasztotta a mankókat a kegyképhez szeptember 7-én.” [Zennegg, 1739 60.]

Ilyen és ehhez hasonló bejegyzések olvashatóak a kegyhelyek mirákulumos könyveiben³. A csodás kegyelmi megnyilvánulásokról szóló feljegyzések szinte elválaszthatatlanul összekapcsolódnak a búcsújárással, annak a mozgatóerejét jelentik, ugyanakkor a csodák magában a katolikus vallásban is központi szerepet töltenek be, hiszen rajtuk keresztül mutatkozik meg Isten és a szentek ereje, általuk elmosódik az ég és a földi szféra határa. A szentek közbenjárásának tulajdonított események leírásai emellett tanúbizonyságot adnak az emberek reményeiről és féltreírásokról, melyek miatt szükséghelyzetben a szentekhez fordultak, hogy égi segítséget nyerjenek. [Scharfe, 2004]

Hazánk és a Kárpát-medence görögkatolikusága számára ilyen kegyelemforrást jelent a máriapócsi kegykép, amely többszöri könnyezésének köszönhetően vált ismertté. Az eredeti ikont Csigri László pócsi bíró festette fogadalomból és hálából a török fogságból való csodálatos megmeneküléséért. A kép 1696. november 4-ig nem bírt különösebb jelentőséggel, ezen a napon azonban Eöry Mihály pócsi földműves arra lett figyelmes, hogy mialatt Papp Dániel parókus a liturgiát végezte, az ikon szeméből bőségesen folynak a könnyek. A könnyezés kisebb megszakításokkal december 8-ig tartott. [Magyar, 1996 Janka, 1996] A csoda híre igen gyorsan terjedt, s miután I. Lipót császár értesült róla, elrendelte az ikon Bécsbe szállítását. A kegyképet 1697. december 1-én ünnepélyes felvonulás keretében a Stephansdomba vitték és elhelyezték a dóm főoltárán. Pócsra ezt követően 1707-ben Telekessy István egri püspök megrendelésére egy másolat került, amely később kétszer könnyezett (1715. 1905.). [Ivancsó, 1996]

Az eredeti ikonnal kapcsolatban született hazai munkák a kegykép Bécsbe szállításának okaival [Terdik, 1999 Mohay, 2008 Janka, 1996 Szita, 1993 Knapp,

² A források feldolgozásában szakszerű segítséget nyújt a témavezetőm, Prof. Dr. Bartha Elek mellett Prof. Dr. Roland Innerhofer, a Bécsi Egyetem Germanisztika Intézetének vezetője.

³ A mirákulumos könyvek olyan gyűjtemények, melyek az adott búcsújáróhely kegytárgyánál történt imameghallgatásokat tartalmazzák. Bővebben róluk a 2. fejezetben.

1996], a kép ikonográfiájával, metszeteken megjelenő ábrázolásaival [Szilárdfy, 1996 Uő., 2000 Galavics, 1986 Puskás, 1996], illetve másolataival [Terdik, 2005 Ivancsó-Betz-Imfeld, 1997] foglalkoznak, a felé irányuló tisztelet megnyilvánulási formáinak kevésbé szenteltek figyelmet. Ezt a hiányosságot pótolják valamelyest azok a német nyelvű publikációk, amelyek már említést tesznek a pócsi ikon számára adományozott értékes ajándékokról [Zenner, 1860 Ogesser, 1779 Donin, 1884 Zykan, 1971 Fenzl-Weissensteiner-Guber, 1997 Gruber, 2011 Bachleitner, 1961], a dóm falát beborító votív táblákról és tárgyokról [Tilmez, 1722 Brauneck, 1978 Cser-Palkovits, 1984]. A kegykép előtt történt imameghallgatásokat tartalmazó ún. mirákulumos könyvek feldolgozása azonban nem történt meg⁴, ami azért lenne hiánypótló, mert a különböző szükséghelyzetekből szóló megmenekülések leírásai olyan adatokat tartalmaznak a kép tiszteletéről, az elé járuló zarándokokról, amiket máshonnan nem gyűjthetünk össze. Disszertációm témájául így ezeknek a könyveknek az elemzését választottam, tanulmányomban pedig szeretném bemutatni a mirákulumelbeszéléseket, majd rajtuk keresztül a pócsi ikon 17-18. századi bécsi kultuszát. Mivel a doktori értekezés megírása még folyamatban van, így most a kutatásom részeredményeit ismertetem.

2. A mirákulumos könyvek bemutatása

Mirákulumos könyvön különböző számú, csodás eseményeket elbeszélő mirákulum⁵ feljegyzések gyűjteményét értjük. Ezek a változó terjedelmű szövegek olyan zárt történetek, amelyek csodás kegyelmi megnyilvánulásokról, imameghallgatásokról, látomásokról és jelenésekről szólnak, tehát a hívőknek a szentekkel kapcsolatos, csodaként értelmezett tapasztalatait tükrözik. [Wenz-Haubfleisch, 1998]

Az eredeti pócsi ikonnál történt imameghallgatásokat két nyomtatott mirákulumos könyv gyűjtötte össze: az 1703-ban Andreas Heyinger nyomdájában készült Heylsamer Gnaden-Brunn⁶ és az 1739-ben megjelent, Johann Anton Geissenhof által saját pénzén kiadott Erneuert- und vermehrter Gnaden-Brunn⁷. Ezek a gyűj-

⁴ Belme László atya sorolja fel először az eredeti pócsi ikon előtt történt imameghallgatásokat és lejegyzi a nemesi származásúak által adott ajándékokat a Heylsamer Gnaden-Brunn alapján. [Belme, 1997]

⁵ A mirákulum szó eredetileg csak feltűnőt, szokatlant, csodálatos dolgot jelentett. A köznapi szóhasználatban a kifejezés jelentésköre Krisztus csodáitól a képekről, imameghallgatásokról, égi jelekről, jelenésekről szóló csodás történetekig terjed. [Tüskés-Knapp, 1982]

⁶ Teljes címe: Heylsamer Gnaden-Brunn In den Wunderthätigen Bild der weinenden Mutter Gottes von Pötsch In St. Stephans Dom-Kirchen zu Wienn. Das ist Ursprüngliches Herkommen dieses Gnaden-Bilds, Dessen übernatürlich auß denen Augen abgossene Zäher zu Pötsch in Ungarn, Ankunfft desselben nacher Wienn, prächtige Einhollung, und beständige Verehrung allda. Wie auch bey selben reichlich erhaltene Gnaden durch die ersten drey Jahr zu Trost Marianischer Herzen zusammen getragen und auß Befelch hoher Obrigkeit in dieses Wercklein verfasst. Wienn, gedruckt und zu finden bey Andreas Heyinger Universität Buchdrucker 1703. A továbbiakban: Heylsamer Gnaden-Brunn.

⁷ Teljes címe: Erneuert- und vermehrter Gnaden-Brunn In dem Wunderthätigen Bild der weinenden

temények csak az 1697 és 1738 közötti csodás eseteket tartalmazzák, az 1738 után történetek nem kerültek összegyűjtésre, amely véleményem szerint a kegyképnek a Habsburg Birodalom állami életében betöltött szerepével függ össze. [Schuh, 1992] A pócsi ikon Bécsbe szállítását Marco d' Aviano kapucinus szerzetes, I. Lipót tanácsadója javasolta, mivel számára a képek szerepe elengedhetetlen volt a hit ellenségei elleni küzdelemben és a katonák pasztorálásában. A kegykép július 4-én érkezett a városba, ahol először a Favoritában, majd a nép kérésére a város összes templomában bemutatták. [Gruber, 2011] Az ikon előtt 33 ünnepi körmenetet, 103 nagymisést és 126 prédikációt tartottak. [Bachleitner, 1961] Ezt követően a szerzetes tanácsának megfelelően az ikont díszes körmenetben a dómba vitték, ahol ünnepi misét tartottak, az uralkodó pedig fogadalmat tett a kegykép előtt, melyben a Szűzanya segítségét kérte a török elleni küzdelemben. A könnyező Szűzhez való fohászkodás végül meghozta gyümölcsét: Jenő herceg 1697. szept. 11-én Zentánál győzelmet aratott a török seregek felett. [Mohay, 2008]

A pócsi ikon bécsi kultuszának kifermődésében kiemelkedő szerepe volt Abraham a Sancta Clara prédikációinak, melyek hatására a zentai győzelem a pócsi kegykép segítő erejével kapcsolódott össze [Knapp, 1996], így az ikon a 17. század végére a Habsburg Birodalom palladiuma lett. [Aurenhammer, 1956] A török veszély elmúltával azonban egyre inkább háttérbe kerültek a harcok időszakában átvett kegyképek, így a pócsi is. [Waissenberger, 1982 Gugitz, 1952]

Az általam vizsgált mirákulumos könyvek eltérő felépítésűek. A Heylsamer Gnaden-Brunn részletesen leírja, hogy az ikont Bécsbe érkezését követően mely templomokba vitték, hány napig volt ott és mikor végeztek előtte misét illetve rózsafüzért. Ezt követően felsorolja azt, hogy a kegyképnél 1699. áprilisa és 1701. októbere között havonta hány misét és rózsafüzért végeztek. Ezt követi a csodás események kronológiai sorrendben történő felsorolása, 1697-ből 8, 1698-ból 66, az 1699-es évből pedig 90 imameghallgatást sorol fel, összesen 164.-et.

Erneuert- und vermehrter Gnaden-Brunn című könyvet Christoph Zennegg, a kötet összeállítója a bevezetőben két részre osztja: az elsőben megismétli azt, ami 1703-ban nyomtatásban megjelent a kegyképről (az ikon könnyezése, a tanúk névsora, a kép nyilvános tiszteletének állomásai), a másodikban pedig leírja a Szűz közbenjárásának tulajdonított kegyelmeket. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy ezeknek a történeteknek az elbeszélésekor figyelembe kell venni VIII. Orbán pápa dekrétumát s nem jóváhagyott csodákként kell őket kiadni, hanem jótéteményeként, melyek a Szűzanya közbenjárására történtek. [Zennegg, 1739.]

Az imameghallgatásokat leíró fejezet elején Zennegg visszaul az 1703-ban

Mutter Gottes von Pötsch, welches In original in der Wienerischen Metropolitan-Kirchen verehret wird. Das ist: Ursprüngliches Herkommen dieses Gnaden-Bilds, Dessen übernatürlicher Weis aus denen Augen abgeflossen Zäher zu Pötsch in Ungarn. Ankunfft desselben nach Wienn, Einholung und beständige Verehrung allda; wie auch bey selben bis in Jahr 1739. erhaltene Gnaden. Mit Genehmhaltung hoher Geistl Obrigkeit Wienn, gedruckt bey Joh. Ignaf Heyinger, Univ. Buchdr. A továbbiakban: Erneuert- und vermehrter Gnaden-Brunn

megjelent nyomtatott könyvecskére, vagy is a Heylsamer Gnaden-Brunn-ra, hiszen annak a történeteit mondja el egészen rövid formában az időrendet betartva. Nem évek, hanem szükséghelyzetek szerint 11 csoportra osztva mutatja be a pócsi ikon közbenjárására történt 292 csodát. A kötet az utolsó fejezetben a pócsi könnyező Szűzanyához szóló énekeket sorol fel kottával ellátva.

3. A máriapócsi ikon bécsi kultuszának főbb vonásai a 17-18. században

A kutatás a mirákulumos könyveknek több fajtáját ismeri, a műfajnak nincs egységes irodalmi típusa: az egyik jegyzőkönyv szükségzavú, különböző formulák kötik, míg a másikat szabadabb stílusú, terjedelmes beszámolók alkotják. [Tüskés-Knapp, 1985] Tüskés Gábor az általa végzett kutatások alapján a következő típusokat különítette el: 1. Az elsőbe az *ún. tudósítások* tartoznak. Ezekre a fontosabb tények elmondása, az adatok egyetlen mondatban történő összefoglalása jellemző. 2. Ezzel szemben fejlettebb megoldás a szövegek kikerekítése egész történetekké (*ún. mirákulumtörténet*). Itt a csodás esemény előtörténete, a fogadalomtétel oka kerül részletes bemutatásra. A 3. csoportba a novellaszerűen kialakított szövegek sorolhatóak, melyek előtérbe helyezik a feszültségektől sem mentes cselekményt, ami egy csúcspont köré rendeződik. A *mirákulumnovellák* gyakran nem önállóan, hanem az áhítatot elősegítő keretbe foglalva, bibliai vagy más idézetekkel színesítve jelennek meg. A szövegek legfejlettebb típusát az *ún. mirákulumelbeszélések* alkotják. Ez a szövegcsoport fokozottan részletezi az események előzményeit és körülményeit, bemutatja a cselekvés motivációját. [Tüskés, 1993]

A feljegyzések felépítése azonban a terjedelemtől függetlenül mindig azonos:

1. szükséghelyzet ábrázolása, amely az érintett személy nézőpontjából kilátástalan vagy elviselhetetlen (betegségek, balesetek stb.)
2. segítségkérés a Szűzanyától vagy valamelyik szenttől, amely egy intenzív gesztusokban megnyilvánuló vallási szertartásként írható le, melyben a szent közvetítőként jelenik meg Isten felé
3. a probléma isteni segítséggel történő hirtelen megoldódása, ez az esemény van tulajdonképpen csodaként interpretálva a bejegyzésekben. [Schneider, 1993]

Míndezt jól szemlélteti a következő példa:

„Maria Schottin lánykája egy villát szúrt a szemébe, a fogadalom megtétele után azonban napról napra jobban lett, és a szem teljesen meggyógyult. 1698. év.” [Zennegg, 1739 39-40.]

Az általam vizsgált két könyv mirákulumszövegeinek típusa eltérő. Az 1703-ban megjelent kötet részletesen, áhítattal egybekötve írja le a csodás eseményeket. A második, 1739-ben kiadott munka ezzel szemben röviden beszéli el a pócsi Szűzanyának tulajdonított kegyelmi megnyilvánulásokat, sőt a könyv vége felé már csak az érintett személy nevét, a szükséghelyzetet és az évet sorolja fel. Az 1697-99. között történt események ugyanúgy szerepelnek itt, mint a Heylsamer Gnaden-Brunnban, áhítat helyett azonban csak a tényeket közlik a szövegek felsorolva a következő

adatokat: az érintettek neve, életkora, sok esetben foglalkozása, származási helye, a szükséghelyzet leírása, fogadalomtétel, fogadalmi adomány, dátum. Nézzünk meg most erre néhány példát:

„Peternek, Hannß Morkey Petronell-ből származó földműves két éves fiának jobb szeme veszélyes állapotban volt, úgy, hogy öt kukac vagy féreg volt benne, és arcát hatalmas duzzanat csúfította el. Az elkeseredett szülők buzgó áhítattal a Szűzanya könnyező kegyképénél kerestek segítséget, és meg is kapták; sok imádság után a fiú szeméből tüvel sérülés nélkül eltávolították a férgeket, és ezzel a baj teljesen elhárult. 1698.” [Zennegg, 1739 39.]

„A 15 éves Johann Gustavus Rechberg szemét néhány éve károsodás érte, a nagy szerencsétlenségben elvesztette a szemét; de miután az édesapja és az édesanyja a mi pócsi Szűzanyánkhoz könyörgött felajánlva egy offert, a fiú teljesen meggyógyult. Hálájuk jeléül 1700. március 17-én egy ezüsből készült szívet és egy ezüst táblát ajánlottak fel.” [Zennegg, 1739 44-46.]

A barokk kori mirákulum jegyzőkönyvek egyik ismertető jegye a csoda hihetőségére való törekvés a tanúk, az események helyének és időpontjának pontos megnevezése által. [Schneider, 1993] A Heylsamer Gnaden-Brunn néhány esetben jegyzi fel a csodás történések szemtanúit, az Erneuert- und vermehrter Gnaden-Brunn pedig egyáltalán nem, ehelyett az imameghallgatás adataira helyezi a hangsúlyt. Barbara Schuh véleménye szerint a 17. századi csodagyűjteményeknél általánosan megfigyelhető az egyre több részletet ábrázoló leírás, amivel szintén az események autentikusságát és valóságát kívánták aláhúzni. [Schuh, 1992] Rebekka Habermas utal ennek az elbeszélés technikának a funkciójára, miszerint a csoda jelensége ebben az időszakban már nem tartozott a természetes dolgok közé s egyre inkább felmerült az emberekben a kétely a csodás történetek iránti hihetőség iránt. [Habermas, 1988]

Megállapítható tehát, hogy az ikon könnyezését követően összefoglalt feljegyzéseknél mirákulumnovellákról, míg a később publikált csodák esetében inkább csak tudósításokról van szó. A mirákulum jegyzőkönyvek a zarándoklatok egyik gazdag forráscsoportját alkotják, feljegyzéseik rendkívül sokrétű, komplex társadalomtörténeti forrásanyagot tartalmaznak, vizsgálatukkal olyan adatokat tudhatunk meg az eredeti pócsi ikont felkereső zarándokokról, amelyeket más források nem őriztek meg.

3.1 Információk a kegyképet felkereső személyekről

A pócsi ikont segítségül hívók közül azoknak, akiknek a története feljegyzésre került, az adatai egyedül ezekben a forrásokban maradtak fent. A szövegekben szinte mindig szerepel az érintett személy neve – gyermekek esetében néha csak a keresztnév, míg a felnőtteknél a vezetéknev is -, a gyerekeknél olvasható az életkor, a felnőtteknél a származási hely és a foglalkozás is. Az imameghallgatások szereplőinek nagy része gyermek, életkoruk 16 hét és 17 év közé tehető, a legnagyobb azonban a 4 és 7 év közöttiek száma. Származás tekintetében egyik könyv sem emeli ki külön

a tehetősebb rétegek tagjait, egy meghatározott éven vagy szükséghelyzet típuson belül egymást követik a császári udvar alkalmazottainak és az alacsonyabb származású földműveseknek, szabóknak, cipészeknek a történetei.

A zarándokok származási helyének térképre vetésével megrajzolható a kegykép vonzaskörzete.⁸ Ausztria egész területéről és Magyarországról érkeztek Bécsbe a pócsi Szűzanya kegyképéhez. Hazánkból a következő településeket jelölik meg a források: Raab, Siget, Peterwardein, Egersee egy esetben pedig csak Magyarország van megjelölve.

Ezek az adatok azonban nem mindig vannak minden bejegyzésben megemlítve, egyik-másik gyakran hiányzik, ezért ezt figyelembe kell venni a történetek elemzésénél a következtetések levonásakor.

3.2 Szükséghelyzetek

Az imameghallgatások leírásai minden esetben megnevezik a kegykép felkeresésének okát, így fényt derítenek arra, hogy milyen szükséghelyzetekben nyújtott segítséget a pócsi ikon, megtudjuk, hogy általános patrontusról van-e szó vagy csak speciális esetekben hallgatta meg a könnyező Szűzanya a hozzá fordulók kéréseit.

A feljegyzések szerint a pócsi kegyképhez legtöbbször valamilyen súlyos baleset bekövetkezte után fohászkodtak segítségért, melyet az 1739-ben megjelent munka témafelosztása nagyon jól szemléltet: 1. Szembetegségek (vaktság egyik vagy min-két szemre, villa, kés, férgek a szemben), 2. Fülbe került (borsó) vagy lenyelt (tű, üvegdarab, halszálka, érme, tökmag, csont) tárgyak, 3. Kézbetegségek, 4. Lábbetegségek, 5. „Fraiß” (epilepszia) és „hinfallende Krankheit” (az összergyás betegség), 6. Súlyos betegség, 7. Ló vagy kocsi által bekövetkezett szerencsétlenség, 8. Különböző szerencsétlen balesetek (vízbe esés, ablakból az útra zuhanás, meszes gödörbe, pincébe esés, karddal megsebzett torok, méreg megivása, leesés fáról, kutyaharapás, égés, villámcsapás, tetőről történt lezuhanás), 9. Vizi balesetek, 10. Különböző más esetek (süketség, némaság, cserép által elvágott nyelv, késszúrás, vérzés, halál /8 hétig/), 11. Különböző, részben hosszas, részben halálos betegségek. Ahogy már az előzőekben említettem a balesetek és betegségek főleg gyermekeket érintettek, amelyet a felsorolt típusok jól tükröznek. A hirtelen bekövetkezett szerencsétlenséget követően minden esetben fogadalom megtételére került sor, melyet a gyermekek helyett a szülei tettek meg. A következő bejegyzés jól ábrázolja ezt, bár magát a fogadalmat nem részletezi:

„Egy 13. éves fiú szintén lenyelt egy cipésztűt, ami 4 napig maradt benne, amikor az anyja Eva Margaretha Geitingerin fogadalmat tett érte, szerencsésen megszabadult.” 1727.” [Zennegg, 1739 52.]

A fogadalom során tett ígéretről 12 esetben nem találunk információt, 95 esetben került feljegyzésre fogadalmi tárgy felajánlása. Hatvannégyszer ígértek misét,

⁸ Ezt kiegészíthetik még más szempontok is, például a kegyképmások elterjedésének ábrázolása.

háromszor gyertya adományozását, hétszer zárandoklatot és egyszer pedig a rózsafüzér elimádkozását. Az így tett ígéret teljesítése kulcsfontossággal bírt, hiszen nélküle kétséges volt a gyógyulás bekövetkezése.

3.3 Adományozási szokások

A szövegek szerkesztői a leírt történetekhez hasonló viselkedésre buzdítják az olvasót kiemelve az ajándékozás fontosságát. Az adományok, felajánlások elmaradhatatlan részei a mirákulumelbeszéléseknek ugyanakkor az is megállapítható, hogy a magasabb társadalmi osztályok tagjainak ajándékai mindig kiemelkedő helyen szerepelnek. Az Erneuert-und vermehrter Gnaden-Brunn külön fejezetet⁹ szentel az uralkodók, püspökök és más előkelők ajándékainak, elmondva a következőket: Eleonóra Magdaléna császárné egy gyémántokból készült koronát, Perezeni grófnő egy gyöngyökkel kirakott koronát adományozott a kegyképnek. Juliana von Oppersdorff grófnő egy monstranciát ajánlott fel, amelyen a pócsi könnyező Szűz látható. Csáky Imre gróf, aki a kegyképet az uralkodó parancsára Bécsbe vitte, és később váradi, egri püspök majd kalocsai érsek lett, egy aranyból készült fejlet és egy díszes ornátust ajándékozott a dómnak a pócsi Mária tiszteletére. [Cser-Palkovits, 1984] I. József császár egy ezüsből készült lámpát ajánlott fel az ikonnak, Philipp Friedrich von Breuner gróf egy ezüst keresztet és hat nagy gyertyatartót adott a pócsi Szűzanya iránti hódolatának kifejezésére. Az ezüst adományokból 1729-ben egy oltár és egy antependium készült, amely azonban a dómban 1945-ben bekövetkezett tűzvész során a lángok martalékává vált. [Bachleitner, 1961] Mindezek kiemelése didaktikai eszközként szolgált: minél előkelőbb és híresebb személyiségek gazdag adományairól számol be a kötet, annál inkább követendő lesz ez a viselkedési mód más osztályok tagjai számára is. [Szikszai, 2010]

A kisebb adományok, gyöngyök és drágakövek magára a kegyképre voltak felfüggesztve. Josef Zykan említi, hogy az 1961-ben készült röntgenfelvétel mutatja, hogy az ikon fatábláján számos apró lyuk látható, amelyek szegektől származnak.[Zykan, 1971] Georg Kolb szerint a pócsi kegykép még 1899-ben is gyöngyökkel és drágakövekkel volt feldíszítve. [Kolb, 1899] 1903. március 19-én azonban ismeretlenek betörték a dómba és ellopták a kegyképen lévő összes ékszert a 20.000 korona értékű arany koronákkal együtt.¹⁰ Az eredeti pócsi kegykép nagyobb részben szegényebb rétegek által felajánlott votív tárgyairól így a mirákulumos könyvek, illetve ezeket kiegészítve az értékes ajándékokat megőrkítő, a Domarchivban található inventáriumok adnak felvilágosítást.

A tehetősebbek ajándékok felajánlása mellett más módon is igyekeztek kifejezni tiszteletüket a pócsi Szűzanya felé, hiszen néhányan a kegyképet tették meg

⁹ V. Etliche sonderbare Opfer und Gutthäter. [Zennegg 1739]

¹⁰ Ez volt az ún. „Gottesraub von St. Stephan” [Gruber, 2011]

örökösükké. 1707-ben így tett Michael Kurz udvari kereskedő, aki végrendeletében úgy rendelkezett, hogy a máriapócsi kegyképnél vasárnapokon és ünnepnapokon elrendelt szertartást trombita és dobkíséret illetve az eddiginél nagyobb zenei kíséret mellett tartsák meg. 1716-ban hasonlóan végrendelezett Andreas Huttauer és Adam Perchtold gnadendorffi plébános is. [Zennegg, 1739]

A kegykép jötevőit felsoroló lista végén magát az Erneuert-und vermehrter Gnaden-Brunn című könyv összeállítóját, Johann Anton Geissenhof-ot találjuk, aki saját költségén jelentette meg művét.

A kegykép felkeresésekor a hívők, legtöbbször a gyermekek szülei, különböző tárgyakat ajánlottak fel vagy a szerencsétlen helyzetből való megmenekülés reményében vagy pedig a szerencsétlenség elmúltával hálájuk jeléül. A szövegekben 33 esetben került feljegyzésre fogadalmi tárgy felajánlása, 62 esetben adományoztak a hívők hálatáblát. A fogadalmi tárgyaknál 19 alkalommal nevezik meg a tárgy fajtáját, a többi esetben az „Opfer” vagy „Dank-Opfer” kifejezést használják a mirákulumos könyvek.

A tárgyakra vonatkozó feljegyzéseket vizsgálva megállapítható, hogy a leggyakoribbak az ezüsből készült ún. identifikációs tárgyak, melyeket a beteg testrész vagy állat formájában ajánlottak fel. Ezek az analógiás mágia részét képezik: egyrészt a hasonlóság alapján mintegy „emlékeztetik” a patrónust a gyógyítandó testrészre, másrészt áldozatként is funkcionálnak: a meggyógyult testrész helyett a hívek cserébe otthagyták annak képmását illetve ezzel fizetnek a gyógyulásért. [Horányi, 2004] Szépen mutatja be ezt a következő történet:

„...(Maria Sophia Gablin) Hans Jacob nevű három éves fiát a kegyképhez vezette/ és egy ezüst szemet ajánlott fel,/mivel a gyermek egy hegyes tűt szúrt a szemébe/ amiből bőségesen folyt a vér/és több, mint egy fél órán át tartott/ amíg az anya ájtatos fogadalmával Mária a könnyező kegyelem-szeméhez fordult/akkor a megsebzett szem vérzése abbamaradt/és a gyermek orvosság nélkül meggyógyult.” [Zennegg, 1739 40.] Ezek a figurák készülhettek ezüsből, viaszból, vasból vagy fából. A Stephansdom pócsi Istenszülő ikonjának felajánlott tárgyak ezüsből készültek.

Egyes mirákulomtörténetekben a beteg a gyógyulásért való köszönetképpen a mankóit hagyta a kegyhelyen, ahogy Anna Maria Kuntnerin is tette 1736-ban:

„Anna Maria Kuntnerin, amikor a lába kettétört, ugyanennél (a kegyképnél) tett fogadalmat követően napról-napra jobban lett, és hálából felajánlotta a mankóit. 1736. [Zennegg, 1739 62.]

Végül arra is találunk példát, amikor magát a szerencsétlenséget okozó tárgyat ajánlották fel ezüstbe foglalva:

„Január 26-án Johann Pudtners, erdőőr Purckerstorff-ból, hétéves fia, Johann Christoph lenyelt egy tűt; amelynek hallatára az édesanyja a gyermeket egy offerral a pócsi kegyelem-forráshoz vitte, és így elérte, hogy a tű a harmadik napon a gyermek sérülése vagy fájdalma nélkül távozott. Ezért ő (az édesanya) augusztus 10-én elhelyezte a Szent István dómban a tűt egy üveg alatt lévő ezüst

szív közepében hálája jeléül és bizonyosággul.”¹¹ [Zennegg, 1739 62]

A votív figurák mellett a hátatáblák adományozása is igen kedvelt volt, melyről a szakirodalomban is vannak adatok: Manfred Brauneck leírása szerint 1700-ban olyan sok hátatábla volt a dómban, hogy a falak egészen a mennyezetig voltak „kita-pétázva” velük. Friedrich Tilmez 1722-ből „megszámlálhatatlanul sok offert és hátatáblát” említ, amelyek mindenütt fel voltak erősítve a falra. [Tilmez, 1722] Gustav Gugitz beszámol egy Katharina Fischer nevű nő hátatáblájáról, ami 1773-ban került a dómba, de még 1873-ban is a kincstárban őrizték. Sajnos ezekről a táblákról sem ábrázolás, sem pedig olyan forrás nem maradt fent, amely részletesebben megörökítette volna őket.

4. Forráskritikai megjegyzések

A mirákulumos könyvekkel foglalkozó kutatók mindig felhívják a figyelmet arra, hogy a szövegek vizsgálatakor összetett forráskritikai feladat az elbeszélések alapjául szolgáló tények átszínezésének meghatározása. A jegyzőkönyvek elemzésekor szem előtt kell tartani, hogy szövegeik kétszeresen is áttételesek: egyrészt szóbeli hagyományt rögzítenek írásban, másrészt olyan személyek írták őket, akik többé-kevésbé az uralkodó kultúrához kötődtek. [Tüskés, 1993]

Még a nyomtatott könyvek előzményeinek tekinthető kéziratos feljegyzések kutatásakor is figyelni kell arra, hogy ezek sem elsődleges, autentikus forrásokként, hanem feldolgozásokként kezelendők. [Schneider, 1990]

A közvetítők szerepéhez kapcsolódó torzítások nem jelentik azt, hogy ezeket a forrásokat nem lehet felhasználni, kellő kritikával, a kultusz részmozzanataira összpontosított figyelem mellett még egy számos torzításon átment dokumentációt is lehet hasznosítani. [Tüskés-Knapp, 1982]

Ilyen torzítás lehet például, hogy a magasabb társadalmi állapotú személyekkel kapcsolatos szövegekben gyakran elmarad a név vagy a betegség megnevezése, ami a részletek nyilvánosságra hozatalától való tartózkodásukra utal. Sokszor megfigyelhető a magasabb társadalmi réteghez tartozók előnyben részesítése a leírásokban.

A kutatás során célszerű figyelni a forrásanyag természetes hiányosságaira is: a mirákulumos szövegek első sorban arról a zárandokrétegről tartalmaznak adatokat, amellyel valamilyen csodás esemény történt, és ezekből az esetekből is csak azok vannak megemlítve, amelyeket a kegyhely gondozóinak tudomására hoztak. Ők feljegyezték azokat, de a nyomtatott mirákulumos könyvek már több munkafolyamat eredményeként jöttek létre, nem mindig közlik a teljes feljegyzett anyagot, hanem válogatást adnak belőle. [Tüskés, 1993] Az eredeti pócsi ikon imameghallgatásait összefoglaló Heylsamer Gnaden-Brunn kéziratos példánya sajnos eddig nem került elő, így nincs lehetőség a két munka összehasonlító vizsgálatára, a két nyomtatott csodajegyzőkönyv összevetése pedig a kutatás további feladatai közé tartozik.

¹¹ Zennegg

5. Záró gondolatok

Gustav Mensching szerint a mirákulomtörténetek vallomások, melyek elősegítik a vallási tapasztalat hagyományozódását, továbbadják azoknak a generációknak, akik nem élhették át őket. [Mensching, 1957] A feljegyzéseknek tehát kettős funkciójuk van: egyrészt dokumentálják a néphit elemeit, másrészt hírül adják a szentek közbenjárásának tulajdonított imameghallgatásokat megújítva ezzel magát a népi vallásosságot. [Nissen, 1990]

A fentiekben bemutatott két mirákulumos könyv eddig ismeretlen adatokat őrzött meg az eredeti pócsi ikon 17-18. századi bécsi kultuszáról, melyek több tudományterület számára nyújthatnak segítséget. A mirákulumos könyvek fontos forrásai egyrészt a néprajzkutatásnak (a kegyhely története, a kultusz dinamikája, földrajza, a zarándokok szociális helyzete, a mindennapi élet szükséghelyzetei, népi orvoslás, votívok kutatása szempontjából), ezen belül elsősorban a vallásos népi elbeszélés- és szokásvizsgálatoknak, másrészt az irodalomtörténetnek, amely a műfaj fejlődését követheti nyomon, valamint számos más tudománynak (orvostörténet, hely- és személynévkutatás, településtörténet stb.) művelőinek is hasznos adatokat tartalmaznak. A Heylsamer Gnaden-Brunn és az Erneuert und vermehrter Gnaden-Brunn című munkák elemzése újabb kérdéseket vet fel, érdemes lenne összehasonlító vizsgálatokat végezni más, a korszakban keletkezett hazai és osztrák mirákulumos jegyzőkönyvekkel, de ez egy későbbi publikáció anyagát képezi majd.

Irodalomjegyzék

- Aurenhammer, H. (1956): *Die Mariengnadenbilder Wiens und Niederösterreichs in der Barockzeit*. Wien, Im Selbstverlag des Österreichischen Museums für Volkskunde
- Bachleitner, R. (1961): Das Bild der ungarischen Madonna im Stephansdom zu Wien. In *Wiener Geschichtsblätter*. Heft 4. (pp.353-356)
- Belme, L. (1997): *Az Istenszülő pócsi kegyképének csodatevő könnyezése 1696. november 4.-december 8. A 300 éves máriapócsi kegykép története a levéltári források tükrében*. Budapest, Gléda Print Nyomda és Reklám Stúdió Kft.
- Brauneck, M. (1978): *Religiöse Volkskunst. Votivgaben, Andachtsbilder, Hinterglas, Rosenkranz, Amulette*. Köln, DuMont Buchverlag
- Cser-Palkovits, I. SJ (1984): *A bécsi Szent István-dóm és magyar emlékei*. Bécs, Kiadó a bécsi Szent István Egyesület
- Donin, L. (1884): *Die Marianische Austria oder das durch die gnadenreiche Jungfrau Maria verehrliche Oestreich*. Wien
- Fenzl, A. - Weißensteiner, J. – Guber, A. M. (1997): *850 Jahre St. Stephan, Symbol und Mitte in Wien*. 226. Sonderausstellung Historische Museum der Stadt Wien Dom- und Metropolitankapitel Wien 24. April bis 31. August 1997 St. Stephan Historisches Museum der Stadt Wien. Wien

- Galavics, G. (1986): *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Budapest, Képzőművészeti Kiadó
- Gruber, R. (2011): *Der Wiener Stephansdom: Porträt eines Wahrzeichens*. Innsbruck-Wien, Tyrolia Verlag
- Gugitz, G. (1952): *Sagen und Legenden der Stadt Wien*. Wien, Verlag Bruder Hollinet
- Habermas, R. (1988): Wunder, Wunderliches, Wunderbares. Zur Profanisierung eines Deutungsmusters in der frühen Neuzeit. In: van Dülmen, R. (Hg.), *Armut, Liebe, Ehre. Studien zur historischen Kulturforschung*. (pp. 38-67). Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag
- Horányi, I. (2004): Devóció és medicina: kegyességi emlékek a gyógyulás szolgálatában In Farbaky, P. (szerk.), *Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete - Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumában 2004. május 28 - szeptember 12. Kiállítási katalógus*. Budapesti Történeti Múzeum, (pp. 358-363). Budapest
- Ivancsó, I. (1996): Das Jubiläum von Máriapócs. In „*Die Wallfahrtsorte, wo Gott den Menschen sucht*” *Akten des 1. Europäischen Kongresses der Pilgerseelsorge und der Seelsorge an den Wallfahrtsorten. Máriapócs, Ungarn 2.-4. Sept. 1996*. (pp. 197-207). Vatikanstadt
- Ivancsó, I.-Betz, J.-Imfeld, K. (1997): *Das Gnadenbild von Máriapócs*. Kunstverlag Peda Gregor
- Janka, Gy. (1996): Az első pócsi kegykép története és irodalma. In Ivancsó, I. (szerk.), *Athanasiana 3*. (pp. 25-41).
- Knapp, É. (1996): „Abgetrocknete Tränen” A pócsi Mária-ikon bécsi kultuszának elemei 1698-ban. In: Ivancsó, I. (szerk.), *Történelmi konferencia a máriapócsi Istenszüdő-ikon első könnyezésének 300. évfordulójára. 1996. november 4-6*. (pp. 61-79). Nyíregyháza
- Kolb, G. S. J (1899): *Marianisches Niederösterreich, Denkwürdigkeiten der Marienverehrung im Lande unter der Enns. Vervollständig und mit 33 Bildern illustriert, im Vereine mit mehreren hochwürdigen Freunden*. Wien, St. Norbertus Buch- und Kunstdruckerei
- Magyar, A. (1996): Az eredeti könnyező máriapócsi ikon története. In: Ivancsó, I. (szerk.), *Történelmi konferencia a máriapócsi Istenszüdő-ikon első könnyezésének 300. évfordulójára. 1996. november 4-6*. (pp. 85-97). Nyíregyháza
- Mensching, G. (1957): *Das Wunder im Glauben und Aberglauben der Völker*. Leiden E. J. Brill
- Mohay, T. (2008): Zenta és Máriapócs. Adalékok a képkultusz és a történeti emlékezet kapcsolatához. In Papp, R. –Szarka, L. (szerk.), *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. (pp. 535-549). Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet
- Nissen, P. J. A. (1990): Niederländische Mirakelbücher aus dem Spätmittelalter, insbesondere das Aszheimer Mirakelbuch des heiligen Eusebius, als Quelle

- für den Volksglauben In Dinzelbacher, P.-Bauer D. R. (szerk.), *Volksreligion im hohen und späten Mittelalter*. (pp. 275-305). Paderborn
- N.N. (1703): *Heylsamer Gnaden-Brunn In den Wunderthätigen Bild der weinenden Mutter Gottes von Pötsch In St. Stephans Dom-Kirchen zu Wienn. Das ist Ursprüngliches Herkommen dieses Gnaden-Bilds, Dessen übernatürlich auß denen Augen abgegossene Zäher zu Pötsch in Ungarn, Ankunfft desselben nacher Wienn, prächtige Einhollung, und beständige Verehrung allda. Wie auch bey selben reichlich erhaltene Gnaden durch die ersten drey Jahr zu Trost Marianischer Herzen zusammen getragen und auß Befelch hoher Obrigkeit in dieses Wercklein verfasst*. Wienn, gedruckt und zu finden bey Andreas Heyinger Universität Buchdrucker
- Ogesser, J. (1779): *Beschreibung der Metropolitankirche zu Sanct Stephan in Wien*. Wien,
- Puskás, B. (1996): A máriapócsi kegykép művészettörténeti vonatkozásai. In Ivancsó, I. (szerk.), *Athanasiana* 3. (pp. 19-24).
- Scharfe, M. (2004): *Über Religion Glaube und Zweifel in der Volkskultur*. Köln, Böhlau Verlag
- Schneider, I. (1990): Qualitative Mirakelforschung. Methodische Überlegungen zur Erforschung barocker Mirakelbücher. In *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* XLIV. 3. (pp. 285-310).
- Schneider, I. (1993): Anmerkungen zum Weltbild barocker Mirakelerzählungen. In Petzoldt, L.- de Rachewiltz, S.-Schneider, I.- Streng, P. (Hrsg.), *Das Bild der Welt in der Volkserzählung. Berichte und Referate des fünften bis siebten Symposions zur Volkserzählung. Brunnenburg/Südtirol 1988-1990*. (pp. 175-191). Frankfurt am Main, Verlag Peter Lang
- Schuh, B. (1992): 'Alltag' und 'Besonderheit' spätmittelalterlicher und frühneuzeitlicher Wunderberichte. In *Wallfahrt und Alltag in Mittelalter und früher Neuzeit. Internationales Round-Table-Gespräch Krems an der Donau 8. Oktober 1990*. (pp. 255-277). Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften
- Szicszai, M. (2010): *Szövegek, képek, kultúrák. Két tanulmány a szakrális művészet és a vallásos élet területéről*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó
- Szilárdfy, Z. (1996): Adatok a máriapócsi kegykép kultuszához és ikonográfiájához. In Ivancsó, I. (szerk.), *Történelmi konferencia a máriapócsi Istenszülő-ikon első könnyezésének 300. évfordulójára. 1996. november 4-6*. (pp. 155-175). Nyíregyháza
- Szilárdfy, Z. (2000): A török háborúk emléke barokk szentképeken. In Jávora, A. (szerk.), *Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17-szeptember 24*. (pp. 348-359). Budapest.
- Szita, L. (1993): A „Könnyező Pócsi Madonna” a török háborúk viharában. In *A Görögkatolikus Szemle Kalendáriuma az 1993-as esztendőre* (pp. 42-52). Nyíregyháza

- Terdik, Sz. (1999): „Madonna delle Vittorie”, A pócsi Mária tiszteletéről Venetóban. In *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 1-2. (pp.153-164).
- Terdik, Sz. (2005): A pócsi Szűzanya képének másolatai. In Ivancsó, I. (szerk.), „Téged jöttünk köszönten” *Máriapócs, 2005. november 21-22. A máriapócsi kegykép harmadik könnyezésének centenáriuma alkalmából rendezett nemzetközi konferencia anyaga.* (pp. 47-67). Nyíregyháza
- Tilmez, F. (1722): *Ausserlesen Denkwürdigkeiten von der...St. Stephans Dom Kirche und Thürmen zu Wienn...in Latein.* A. Heyinger Verlag
- Tüskés, G. (1993): *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében.* Budapest, Akadémiai Kiadó
- Tüskés, G.-Knapp, É. (1982): Egy dunántúli búcsújáróhely a XVIII. században. A homokkomáromi mirákulumos könyv tanulságai 1751-1786. In. *Ethnographia* XCIII (pp. 269-291)
- Tüskés, G.-Knapp, É. (1985): Egy feltáratlan forráscsoport: barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáróhelyekről. In *Irodalomtörténeti Közlemények* 89. (pp. 90-100)
- Wenz-Haubfleisch, A. (1998): *Miracula post mortem. Studien zum Quellenwert hochmittelalterlicher Mirakelsammlungen vornehmlich des ostfränkisch-deutschen Reiches* Siegburg, Respublica-Verlag
- Waissenberger, R. (1982): *Die Türken vor Wien, Europa und die Entscheidung an der Donau 1683.* Residenz Verlag
- Zennegg, Ch. (1739): *Erneuert- und vermehrter Gnaden-Brunn In dem Wunderthätigen Bild der weinenden Mutter Gottes von Pötsch, welches In original in der Wienerischen Metropolitan-Kirchen verehret wird. Das ist: Ursprüngliches Herkommen dieses Gnaden-Bilds, Dessen übernatürlicher Weis aus denen Augen abgeflossen Zäher zu Pötsch in Ungarn. Ankunft desselben nach Wienn, Einholung und beständige Verehrung allda; wie auch bey selben bis in Jahr 1739. erhaltene Gnaden. Mit Genehmigung hoher Geistl Obrigkeit Wienn,* gedruckt bey Joh. Ignäß Heyinger, Univ. Buchdr.
- Zenner, F. (1860): *Die Gnadenbilder Wiens.* Wien.
- Zykan, J. (1971): Maria Pötsch. In *Der Dom. Mitteilungsblatt des Wiener Domerhaltungsvereins.* Folge 1/1971.

Lektorálta: Dr. Ivancsó István, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, tanszékvezető teológiai tanár

A FONTOSABB METAFORÁK ÉRTELMEZÉSE AZ 59. PANASZ ZSOLTÁRBAN

Kovács Enikő Hajnalka

KRE-HDI, II. éves doktorandusz hallgató

E-mail cím: kovacseh@gmail.com

Absztrakt

Az előadni kívánt tanulmányomban Alec Basson újabb kutatási eredményeit szeretném bemutatni az 59. panasz zsoltár műfaján keresztül. A kutatás sajátossága lesz a metaforák elemzése a panaszéneken keresztül.

Istennek különböző metaforáit alkalmazza a zsoltáríró, például: erősség, erős vár, pajzs, menedék, védelem. A költő ezeket a főneveket isteni metaforaként használja, jelezve azt a vágyát, hogy az istenség közeli jelenlétében lehessen, pontosan ott akar lenni ahol közel az istenség. Isten menedék és biztonságos hely a hozzá menekülőnek.

A könyörgő tudja, hogy az istenség az, aki legyőzi az ellenséget és a megjelenés katonai metaforáit is alkalmazza: JHWH a seregek Ura, aki harcol népe érdekében, az ellenséget pedig ki-gúnyolja, nevet rajtuk. A költő összekapcsolja a gúnyt és a nevetést. Azok, akik gúnyt üznek általában az ellenfelek, továbbá Jahve szembesíti azokat, akik kinevetnek. Az ellenség megpróbálja megmutatni fölényét, morogva, mint a kutyák. Nevetni az ellenséget és gúnyolni őket egy-értelműen bizonyítja az istenség fölényét az ellenségen, valamint a bajba jutottak szabadulását.

Ezek a metaforák mind azt jelzik, hogy Isten hozzáállása pozitív a könyörgő emberhez. A metaforák kiemelik az isteni védelmet, segítséget és támogatást.

Felvázolom azt, hogy a zsoltár felépítése tartalmazza az egyéni panaszénekek főbb alkotó részeit: könyörgés Istenhez, az oltalmazni ige alapjelentését illusztrálva; a panasz elbeszélése, melynek főrésze az ellenség magatartását rajzolja meg, kóbor kutyák falkájával azonosítva őket; majd következik a kérés, végül doxológia és a bízalom kifejezése.

A zsoltár tartalma elsősorban egyéni panaszénekre enged következtetni, de úgy tűnik, hogy közösségi elemek is vannak benne a „népek” szó említése miatt. Valószínűleg az eredeti egyéni panaszéneket tették alkalmassá a közösségi panaszének használatára és a 6, 9, 12-14 versek később kerültek be a zsoltárba akkor, amikor a fogságban az egyéni panaszt is sokszor a nép sorsára vonatkoztatták. Ennek ellenére a legtöbb kutató egyetért abban, hogy egyéni panasz jellegű ez a zsoltár.

Megpróbálom összegyűjteni a legfontosabb ószövetségi kutatók szakvéleményeit ebben a témakörben, ami a zsoltárkutatás mai állását is tükrözi. Bemutatom többek között Mowinckel, Basson, Seybold kutatási eredményeit ameddig eljutottak a zsoltárok értelmezésében.

A következő pontokat veszem alapul:

- A fordítás szövegkritikai megjegyzése
- Költői és stiláris elemek analízise
- Metaforák elemzése
- Az 59. zsoltár értelmezése
- Műfaj meghatározás, datálás

Kulcsszavak: *metaforák elemzése, panasz ének, zsoltárkutatás*

1. Bevezetés

Az előadni kívánt tanulmányomban többek közt Alec Basson újabb kutatási eredményeit szeretném bemutatni az 59. zsoltárban. A kutatás sajátossága lesz a metaforák elemzése a panaszéneken keresztül.

A következő pontokat veszem alapul:

- A fordítás szövegkritikai megjegyzése
- Költői és stiláris elemek analízise
- Metaforák elemzése
- Az 59. zsoltár értelmezése
- Műfaj meghatározás, datálás

2. A fordítás szövegkritikai megjegyzése – kulcsszavak

2 v.

הִפִּיל הַצִּלְנִי hičil hičil gyök, ments meg valamint a 3. versben הִפִּיל הַשִּׁיעֲנִי hičil hičil gyök szintén ments meg, sokszor előforduló motívum a zsoltárban

בִּי אֵיִלְלִי ellenség

מִמִּתְקוֹמָמִי hitpólél קוּם gyök jelentése: azoktól akik fellázadnak ellenem

בְּשָׁגְבִי védj meg

3 v.

אָוֶן = gonosz, Holladay, Hebrew and Aramaic Lexiconban a szó jelentései: a.) mágikus jellegű baj vagy kár, b.) bekövetkező baj vagy kár, c.) gaztett, igazságtalanság, d.) csalás, e. hamis, bálványimádó kultusz jelölése. Ugyanitt פִּעֵל (פִּעֵלִי) jelentései: a.) csinál, gyakorol, elkövet, munka, b.) cselekszik, megvalósít, teljesít

פִּעֵלִי אָוֶן emberek párhuzamban áll a אָוֶןִי emberek

5 v.

עֲוֹן haplográfia, valószínűleg עֲוֹנִי olvasandó

יִכְוֶנְנִי hitpólél כּוּן gyök szabálytalan

6 v.

בִּגְדֵי אָוֶן hapax legomenon, megfelel a פִּעֵלִי אָוֶן kifejezésnek

10 v.

עֲזִי helyett számos héber kéziratban עֲזִי szerepel, éppen úgy mint a 18. versben

11 v.

בְּשֵׁרֵי אֵן az én ellenségeimen, itt is az ellenség kifejezése szerepel

13 v.

הַטְּאֵת־פִּימִי a szájuk bűnei, amit beszéddel érnek el

אֲלֵהָ átok, itt ráolvasásra is lehet gondolni

16 v.

יְנוּעִי helyett valószínűleg יְנִיעִי hičil alak olvasandó, köré.

3. Költői és stiláris elemek analízise

Első pillantásra a zsoltár szerkezete zavaró, hiszen két párhuzamos szál fut végig és nagyon sok benne az ismétlés, melynek okát nem ismerjük. A számtalan ismétlést néhány kritikus glosszának tekinti. A zsoltár elsődleges formáját bizonyos pontokon egyszerűen kibővítették.

Meglehetősen komplex az ellenség kimutatása és az is bizonyos, hogy több kép szerepel ebben a zsoltárban: az ellenség lehet orvtámadó és lehet varázsló, rágalmazó is. Elképzelhető, hogy valaki vagy valakik többfajta eszközzel is dolgoztak, mindenesetre az elemek nincsenek a helyükön, a megfelelő sorrendben. A betoldások úgy megzavarhatták a későbbi hagyományozókat, hogy ezáltal összekuszálódhattak a verssorok. Utalást tesz rá Seybold és Gunkel is, hogy a sorrendet máshova kellene tenni, hiszen a betoldás során fel is lettek cserélve a szövegek. Gunkel szerint a gonoszok káromlása után (12-14 v.), a költő nem írhatja le újra az ő viselkedésüket, ugyanúgy a hálaadás után (17 v.) sem következhet egy újabb bizalom motívum. (18 v.) Seybold úgy gondolja, hogy az 59. zsoltár eredeti szövege abban a formában, ahogyan ránk hagyományozódott, tönkrement. A zavar oka nyilvánvalóan az az erőfeszítés, amelyben az ellenség elleni egyéni panasz éneket, hozzáigazították egy népek elleni közösségi panasz énekhez.¹

4. Metaforák elemzése

Istennek különböző metaforáit alkalmazza a zsoltáríró, például: erősség, erős vár, pajzs, menedék, védelem. A költő ezeket a főneveket isteni metaforaként használja, jelezve azt a vágyát, hogy az istenség közeli jelenlétében lehessen, pontosan ott akar lenni, ahol közel az istenség. Isten menedék és biztonságos hely a hozzá menekülőnek.

A könyörgő tudja, hogy az istenség az, aki legyőzi az ellenséget és a megjelenés katonai metaforáit alkalmazza: JHWH a seregek Ura, aki harcol népe érdekében, az ellenséget pedig kigúnyolja, nevet rajtuk. A költő összekapcsolja a gúnyt és a nevetést. Azok, akik gúnyt üznek általában az ellenfelek, továbbá Jahve szembesíti azokat, akik kinevetnek. Az ellenség megpróbálja megmutatni fölényét, morogva, mint a kutyák. Nevetni az ellenséget és gúnyolni őket egyértelműen bizonyítja az istenség fölényét az ellenségen, valamint a bajba jutottak szabadulását. Ezek a metaforák mind azt jelzik, hogy Isten hozzáállása pozitív a könyörgő emberhez. A metaforák kiemelik az isteni védelmet, segítséget és támogatást.

4.1. פִּעֲלֵי אֲנִי

Az 59. zsoltár egyik fontos kulcsszava a gonosztevők. Mowinckel szerint a פִּעֲלֵי אֲנִי kifejezés általában varázslókat jelent, olyan embereket, akik nem

¹ Hossfeld - Zenger, 2005, 86.

hanem szóval üldözik a panaszost. **חַטָּא** szó jelentése: hiba, kínos hiba, panasz, szentségtörés, bűn, hazugság, megtévesztés, jövendölés és ez kapcsolatba hozható a varázsigével.² Lehet, hogy a költő megrontás, varázsló ellen kér oltalmat és fordul JHWH-hoz? **חַטָּא** szó bizonyos hogy bűnt jelent, a bűn pedig transzcendens emberfeletti erőre utal, és ez akár varázsló is lehet.

A gonosztevő jelentheti akár a vérszomjas embert vagy akár a varázslót is, bár varázslás és vér nem függ össze. Mindenesetre vitatott a tétel, mert ellenség lehet mindkettő: a vérszomjas ember és a varázsló is, mivel paralelizmus van a zsoltárban és ugyanarra kell vonatkozzon, de itt az **אֲשֶׁר דָּמִים** nem jelenthet varázslót, ugyanis nem a varázslók jellegzetessége a futás, a mozgás képsor, mint a vérszomjas embereknél.

Az átok is kapcsolatban állhat a varázslóval, a gonosszal, aki a lelket beteggé teszi, azaz a varázsló, mint betegséget csináló. Gonosz ellenség a varázsló, a gonosz tett pedig az átok.³ A költő a varázsló által kimondott különös szavak, manipulációk áldozata lehet.⁴

Az ellenség mindig fenyegetést jelent, a gonosz azonban gyakrabban az ítélkezéssel áll kapcsolatban, azaz a gonoszok azok, akik elfordultak Isten törvényétől. A zsoltáros az ellenségeitől szeretne szabadulást, de ugyanakkor ítéletet kér a gonoszokra.⁵

Saul állandóan Dávid életére tör, személyesen próbálja eltenni láb alól, amikor megszállja őt a „*gonosz lélek*”, ami alatt idegbetegségét lehet érteni.⁶ Nem lehetséges akkor az, hogy a varázsló éppen ebben az összefüggésben van? és Saul, megszállottsága alatt, varázslóhoz folyamodik, hogy Dávidot megsemmisítse? Arról például van tudomásunk, hogy Saul felidézti Sámuel szellemét, ld. pl. én-dóri boszorkányság történeténél(1 Sám 28).

4.2 A kutya, a gonosztevő az ellenség metaforája (7-8. versek)

Az ellenséget a költő morgó, acsargó, kóborló kutyákhoz hasonlítja, akik éjszaka csatangolnak és tajtékzik a szájuk. A rosszakarók úgy jelennek meg a szövegben, mint akik táplálékra vadásznak, ólálkodnak, majd hirtelen a gonoszak beszédjére terelődik a figyelem, akiknek az „*ajkaik között mintha kardok volnának*”, az éles nyelvük a fegyverük. A gonoszak a gyalázkodás, a csalás és az arrogancia hangján szólalnak meg, és „*azt gondolják nem hallja őket senki*” valószínűleg glossza.”⁷

Az ellenség, a gonosztevők, a gyilkosok a Zsoltárok könyvében elsősorban külső ellenségek, azonban az egyén ellenségei lehetnek nemzeten belüliek is.⁸

² Mowinckel, 1961a, Buch I, 1-6.

³ Mowinckel, 1961b, Buch V, 61-68.

⁴ Mowinckel, 1961a, Buch I, 29-30.

⁵ Croft, 1987, 20.

⁶ Kraus, 1999, 305.

⁷ Basson, 2006, 193-194.

⁸ Croft, 1987, 33-34.

Sem a kutyamorgás, sem a lesben állás nem a varázslók jellegzetessége. Varázslók jellegzetessége a ráolvasás. A mormolnak ajkaikkal viszont tipikus varázslói tevékenység. Itt több fajta fegyver is párhuzamban van. Kard és száj összetételben itt igazolható Mowinckel tétele amelyben varázsigére, varázs szavakra lehet gondolni.

4.3 Isten metaforái a könyörgő számára megnyugvást jelentenek

1. מנוס, משגב, שגב (2, 10, 17 és 18 versek)

A könyörgő legfőbb kívánsága, hogy ellenségei ne kerülhessenek a közelébe, שגב szófordulattal fejezi ki a szöveg, mely magas várfalakra utal. Habár ennek az igének van egy olyan jelentése is, hogy „magasan van”, és így menedékre vagy egy biztonságos helyre is utalhat. A menedék motívuma a 10. és a 18. versekben még jobban kibomlik, ahol a zsoltáros Jahvét משגב erős várnak, fellegvárnak, sziklaerődnek nevezi. Ezek az utalások arra a tényre vezethetők vissza, hogy Izrael számára, akár menekülés akár egy helyben maradás közben a biztonságot az jelentette, ha egy magasan fekvő erődben lehetett nyugalmat, amely mind a vadállatoktól mind pedig az ellenség elől oltalmat biztosított. Ha ezt menedékként fordítjuk מנוס, akkor egy olyan helyet fog jelenteni, amely védelmet nyújt az ellenségei elől menekülő embernek.⁹ A vár magasan fekvő, oltalmat és biztonságot nyújtó menedékhely, ahová a védelemre szoruló ember menekülhet.

2. עז (10, 17, 18 versek)

Jahve jelenti azt az erőt, hatalmat, amellyel az életére törők ellen tud harcolni a könyörgő. Mivel az erő az isteni attribútumok egyike, ezért עז gyakran Jahvéval azonosítják. Ő az erejét népe védelmében, azok ellenségei ellen küzdve mutatja meg, amely a menedék gondolatát emeli ki.¹⁰

3. יהוה צבאות a seregek Istene, katonai metafora, háborús szófordulat.

A seregek ura megnevezés Jahvéra, mint isteni harcosra utal, hangsúlyozva Isten szerepének fontosságát a háborús eseményekben. Isten elnevezésének militárista tartalma megkérdőjelezhetetlen tény, hiszen ennek első felbukkanása már a bírák korára nyúlik vissza (vö.: 1Sám 1,3). Ez a magyarázat azonban csak késői korban érvényes, eredeti értelme: aki az ég és az összes seregeket teremtette, mint ahogy Mettinger is felvetette azt, hogy egy mennyei seregre, azaz egy szent területre utal a szöveg. Miller azt állítja, hogy a régi, kultikus elnevezés szerint valószínűleg a sereg egyaránt utalhat mennyei illetve földi seregeket. Isten úgy jelenik meg, mint aki népe mellett harcol (militarista jellemvonás).¹¹

4. לעג, שחק (9. vers)

A héber Bibliában a שחק nevetés egyet jelent a másik kicsúfolásával vagy ki-gúnyolásával לעג. Isten nevetése jelzi, hogyan tekint az Úr az ellenségre. Amikor

⁹ Basson, 2006, 198-199.

¹⁰ Basson, 2006, 199.

¹¹ Basson, 2006, 199-201.

Jahve kineveti a gonoszakat, az egyben azt is jelenti, hogy szabadítást ad a szenvedőknek. Amikor Isten kineveti és kigúnyolja az ellenséget, egyértelmű jele annak, hogy ő mindennél hatalmasabb. Isten nevetése elhallgattatja az ellenséget, megfosztja őket hatalmuktól és így már képtelenek lesznek véghezvinni gonosz tervüket, majd végül leteríti őket (a gyengeség lefele irányuló mozgás).¹²

5. ירד (12. vers)

ירד szó szerinti jelentésben szerepel itt, mivel azt a mozgást akarja a szerző érzékletesen lefesteni, amikor egy magasabb, fontosabb helyzetből valaki lefele irányba halad egy kevésbé fontos helyzet felé.¹³

6. נוע (12. vers)

A נוע szótó számos dolog, ismétlődő, előre-hátra való mozgását jelenti. Ilyen mozgás lehet a rázkódás, a remegés, a reszketés, a hullámozás és a csatangolás. A „rázkódás” Jahve jelenlétekor adott fizikai reakció. A zsoltáros könyörög Istenhez, hogy gyengítse meg a gonoszakat úgy, hogy azon még ők maguk is elcsodálkozzanak.

7. כלה (14. vers)

A כלה ige jelentése: véghezvinni valamit, Jahve megvalósítja ítéletét a gonoszokon, a gúnyolódókon, az elvetemülteken és minden ellenségen.¹⁴

Amikor a שגב, ישע, נצל, יגע, יגע, יגע igék a segélykiáltás hangját erősítik fel és a עז, עז, עז, עז, עז igékkel hozzák kapcsolatba, akkor a helyváltoztatás érzékeltetésére használt szavak még nagyobb jelentőséget kapnak.

Az első versszakban a költő utalást tesz azokra, akikről Istennek meg kell mentenie őt: ellenségeimtől איבי, gonosztevőktől פועלי און, vérszomjas emberektől אנשי דמים, támadóimtól מתקוממי. Az a felismerés, miszerint egyedül Isten jelentheti a védelmet a zsoltáros számára, arra indítja a költőt, hogy Jahvét az ő erejének עז, pajzsának מגן, erődjének משגב és menedékének מנוס nevezze. A szerző isteni metaforaként használja ezeket a főneveket, amelyek azt a vágyat fejezik ki, hogy az Úr legyen jelen az ő életében, mert csak így kerülhet biztonságba és nyerhet szabadulást ellenségei üldözései elől.

Serkenj fel עורה (5 v.), ébredj קיצה és büntesd לפקד (6 v.) a cselekvés fogalmi metaforái, a felfele irányuló mozgással egyezik meg. Csak akkor lehet eredményes a gonoszak elleni küzdelem, ha a Mindenható „felserken” és „jön”. Amikor a Mindenható „felkel” felfele irányuló mozgást végez.

Isten figyelemmel kíséri a gonoszokat (a figyelem felfele irányuló mozgás). Ugyanakkor ők mégis úgy viselkednek, mintha Jahve nem figyelne (a figyelem hiánya lefele irányuló mozgás). Ez a tudat elviselhetetlen a zsoltárosnak, és azért könyörög, hogy Isten változtasson ezen. Azért, hogy ennek eleget tegyen az Úr, először nem הרג megölni kell az ellenséget, hanem נוע felrázni, majd ירד leteríteni, végül כלה

¹² Basson, 2006, 201.

¹³ Basson, 2006, 201-202.

¹⁴ Basson, 2006, 202.

megsemmisíteni. A zsoltáros nézőpontja szerint Jahve cselekedetei כלה, הרג, נוע, ירד, azt bizonyítják, hogy semmi sem kerülheti el figyelmét, nem úgy, mint az ellenségét. Az ezt követő isteni ítélet teszi lehetővé, hogy a könyörgő erkölcsi magaslataból nézzen le ellenségeire. (11 v.)¹⁵

5. Az 59. zsoltár értelmezése

A szöveg két részből álló szerkezetet mutat, ezek a 2-10 és 11-18 versek. Mindkét rész ismerteti az ellenség tevékenységét, mindkét rész kulcsszava a vár, az erősség és mindkét rész jelöli a Szela-t. A két rész mindegyike három lépésben tartalmazza a következő elemeket:¹⁶

2-6	egyén kérelme	12-14	közösség kérelme
7-8	egyén panasza	15-16	közösség panasza
9-10	Istenbe vetett bizalom	17-18	Istenbe vetett bizalom

1 v. a címfelirat Dávid életének egyik eseményével hozza kapcsolatba a zsoltárt (1 Sám 19). A címen kívül semmi sem utal Dávidra, hacsak nem a leselkedő, acsargó kutyák, akit Saul küldött, ami alatt Saul embereit vagy kopóit lehet érteni. A címfelirat így joggal szekundernek tekinthető, mivel a dávidi kompozíció sajátossága mindig beazonosítani a zsoltárt egy-egy élettörténettel.

2-3. v. a zsoltáros segítségért, oltalomért könyörög Istenhez azért, hogy Jahve lépjen közbe és szabadítsa meg őt az ellenségeitől. Az oltalmazni ige alapjelentése, magas helyre pl sziklavárba, kősziklára vinni, ahova nem jut el az ellenség.¹⁷

4-11 v. a panaszének főrésze, melyben a zsoltáríró nem nyílt támadás fenyegeti, hanem alattomosan törnek az életére.

4-5 v. az ártatlanság motívuma, a költő nem érzi magát bűnösnek, ezért sürgős segítséget kér Istentől, mert életveszélyben van.

6 v. összes népek gondolata betoldás, idáig bizonyos gonosztevő ellen imádkozott, most pedig nemzetközi szintre lépünk. Ide a népek kifejezés nem illik, ugyanúgy a Seregek Ura kifejezés sem az egyéni panaszének sajátja.

7-8 v. kóbor kutyák falkáihoz hasonlítja ellenségeit a költő. Ilyen kutyák bőven voltak az ókori keleti városokban, tisztátalanoknak sőt pl. Babilóniában démoni erőktől megszállottnak tekintették őket.¹⁸

8 v. a kard az ellenség veszélyes beszédét jelképezi, hiszen a kutya szájában nincsenek kardok! De akkor mit keresnek itt a kutyák? Ezek a képek csupán összehasonlítóként lehetnek itt. Az ellenség leselkedése egy teljesen más kép. Itt már biztos nem jellemző a lesben állókra, mormolnak ajkaikkal tipikus varázslói tevékenység. Tehát olyan ellenségről lehet itt szó, aki lesben is áll, meg is

¹⁵ Basson, 2006, 203-205.

¹⁶ Hossfeld - Zenger, 2005, 87.

¹⁷ Karasszon, 1998, 578.

¹⁸ Karasszon, 1998, 578.

akar szűrni, de varázsigéket is mormol, azaz halmozza az ellenségekről alkotott képeket. Lehet azt akarja ezzel a panaszos inkább érzékeltetni, hogy neki oly sok az ellensége, hogy varázsló is, de még leleselkedő is, azaz több fajta fegyverrel dolgoznak ellene.

9 v. az Úr nevet rajtuk, az Ő hatalmát és mindentudását fejezi ki és kigúnyolja valamennyi népet. A népet kifejezés megint hogy kerül ide? mintha vki azt akarta volna, hogy ezt egész Izraelre értsük.

10-11. v. bizalom megnyilvánulás, Istenhez fordulás.

12-14 v. ezekben későbbi szerző szólal meg, aki az egyén ellenségeit népe ellenségeire vonatkoztatja.¹⁹

12 v. megint úgy tűnik, mintha népek ellen szólna, a ne öld meg őket, hogy ne feledjék kifejezés érdekes és ugyanakkor érthetetlen. Kik és mit ne felejtessenek? Hogy mondhatja a zsoldáros két verssel később, hogy végezz velük haragodban?²⁰

13 v. megint előjön, hogy az ellenség a szájával akar megrontani. Átok és varázslás közel áll egymáshoz, azaz kimondott szó, aminek hatása van.

15 v. = 7 v. de miért lehet ugyanaz?

17 v. hálaadás, Istendicséret, hirdeti Isten hűségét reggel. Miért reggel? mert reggel kezdődik a nap, reggel jön az orákulum a szentéjből.

18 v. = 10 v. bizalom kifejezése. Felvetődik a kérdés, miért nem hálaadással végződik a zsoldár? ezen a ponton is elmondható, hogy valószínűleg a zsoldárhoz miután hozzányúltak összekeveredtek az egyéni és közösségi elemek, de a sorrend is felcserélődhetett.

6. Műfaj meghatározás, datálás

A zsoldár felépítése tartalmazza az egyéni panaszénekek főbb alkotó részeit: könyörgés Istenhez, a panasz elbeszélése, melynek főrése az ellenség magatartását rajzolja meg, kóbor kutyák falkájával azonosítva őket; majd következik a kérés, végül doxológia és a bizalom kifejezése.

A zsoldár tartalma elsősorban egyéni panaszénekekre enged következtetni, de úgy tűnik, hogy közösségi elemek is vannak benne a „népek” szó említése miatt. Tudósok régóta kommentálták az 59. zsoldár szokatlan szerkezetét, mert az egyéni panaszének elemei keverve vannak benne, hiszen a formaelemek nincsenek a helyükön. Valószínűleg az eredeti egyéni panaszéneket tették alkalmassá a közösségi panaszének használatára és a 6, 9, 12-14 versek később kerültek be a zsoldárba akkor, amikor a fogságban az egyéni panaszt is sokszor a nép sorsára vonatkoztatták.²¹ Ennek ellenére a legtöbb kutató egyetért abban, hogy egyéni panasz jellegű ez a zsoldár.

Ez a dávidi zsoldárok időfelettsége, hogy Dávid vagy nevében, helyette, meg-

¹⁹ Karasszon, 1998, 578.

²⁰ Kraus, 1999, 310.

²¹ Karasszon, 1998, 578.

bízásából, a zsoltárban foglalt könyörgés későbbi nemzedékben is megtalálja útját.²²

Az 59. zsoltár tehát egy eredeti tiszta egyéni panasz ének lehetett és valakik belenyúltak, azért, hogy az egyéni panasz éneket kollektíve Izrael önmagára alkalmazhassa. Úgy tűnik, hogy az eredeti egyéni panaszéneket tették alkalmassá kollektív nemzeti ének használatra, éppen ezért szekunder glosszával van dolgunk.²³

Az 59. zsoltár datálása az információ hiánya és összetett jellegét tekintve bonyolult. Fogság előtti, de fogság utáni is lehet a népekre utaló versek miatt, ahol az ellenség a nemzet ott valószínűleg a fogság utáni közösség helyzetéről lehet szó, amely fenyegetve érezte magát létezésében a nemzetek által. Weiser fogság előtti templomi kultusz korában helyezi el, Buttenwieser szerint a zsoltárt Kr. e. 318-312 előtt írhatták, Jeruzsálem ostroma előtt.²⁴

Nem tudni ki írta, az bizonyos hogy a költő ezt a zsoltárt Dávid élettörténetébe szeretné elhelyezni.

7. Teológiai üzenet

A zsoltáros kesereg a gonosz emberek elnyomásától és imádkozik azért, hogy Isten vessen ennek véget. Isten közbelépése, hogy elpusztítsa a rosszindulatú ellenséget és biztonságot adjon tulajdon népének az ő szuverén uralmának demonstrációja az egész földön. A zsoltár lényegében egy imakérés Istenhez, amelyben a költő kérése az, hogy megvédje az ártatlant, és hogy megakadályozza a gonosz erőket.

Irodalomjegyzék

- Basson, Alec (2006): *Divine Metaphors in Selected Hebrew Psalms of Lamentation*, Mohr Siebeck, Tübingen
- Birkeland, Harris (1957): *The Evil-Doers in the Book of Psalms*, JBL, Vol. 76, No. 2, 162-164
- Brown, William, P. (2014): *The Oxford Handbook of the Psalms*, Oxford University Press, Oxford
- Bruggemann, Walter – Bellinger William H. (2014): *Psalms*, New Cambridge Bible, Cambridge University Press, Cambridge
- Croft, Steven J.L. (1987): *The Identity of the individual in the Psalms*, JSOT Press, Sheffield
- Day, J.(1990): *Psalms*, JSOT Press, Sheffield
- Flint, Peter W. – Miller Patrick D. (2005): *The Book of Psalms*, Brill, Leiden-Boston

²² Kraus, 1999, 308.

²³ Basson, 2006, 190.

²⁴ Basson, 2006, 190.

- Hossfeld, Frank-Lothar, Zenger, Erich (2005): *Hermeneia - A Critical and Historical Commentary on the Bible*, Psalms vol. 2, Frotress Press, Minneapolis
- Karasszon, Dezső (1998): *A Zsoltárok könyvének magyarázata*, Jubileumi kommentár II., Kálvin János kiadó, Budapest
- Kraus, Naftali (1999): *Dávid Zsoltárai*, I. kötet, Ősi forás sorozat, Göncöl kiadó, Budapest
- Mowinckel, Sigmund (1961a): *Psalmenstudien*, Buch I-II, Verlag P. Schippers, Amsterdam
- Mowinckel, Sigmund (1961b): *Psalmenstudien*, Buch III-IV-V-VI, Verlag P. Schippers, Amsterdam
- Raabe, Paul R. (1990): *Psalm Structures – A Study of Psalms with Refrains*, JSOT Press, Sheffield
- Ross, Allen P. (2013): *A Commentary on the Psalms*, vol.2, Kregel Academic, USA
- Seybold, Klaus (1996): *Die Psalmen*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen

Lektorálta: Prof. Dr. Karasszon István, KRE-HTK, Ószövetség tanszék vezetője.

AZ EGYHÁZI ÉNEK ÉS A LELKI EGÉSZSÉG ÖSSZEFÜGGÉSEI

Kovály Erzsébet

*Református lelkész, Pilismarót-Dömösi Református Társegyházközség
Doktorandusz hallgató, Selye János Egyetem, Református Teológiai Kar
kovaly.zsoka@gmail.com*

Absztrakt

Tanulmányomban azt a feltevést szeretném igazolni, miszerint az egyházi éneklés hatékony eszköze a lelki egészség megőrzésének és fejlesztésének. Először rövid áttekintést adok arról, hogyan szerepel az ének és a zene – lelki harmónia megteremtésének eszközeként – a Bibliában. Már maga teremtéstörténet is zenére utaló ritmust és dinamikát sugall, amelynek fontos üzenete van a teremtett világra és az emberi életre nézve. Áttekintem az Ószövetségben megjelenő rituális éneklési szokásokat, valamint a zsoltárok érzelmeiket kifejező nyelvezetét, képi szimbólumait, valamint ezeknek feszültségcsökkentő hatásait. Felvázolom, milyen összefüggésekben jelenik meg az egyházi ének és lelki egészség a Református Egyház tanításaiban, főként a reformátorok (Kálvin, Luther) irataiban. Az egyházi ének három fő funkcióját (Isten-dicsőítés, közösségi élmény, lelki gondozói funkció) megvizsgálom a lelki egészségre gyakorolt hatások szempontjából. Tanulmányom második részében foglalkozom az emberi hanggal és hangadással mint jelenséggel. A hangadó szervek területe fiziológiai, funkcionális, pszichés és szimbolikus értelemben is fontos terület: kapu, átjáró, összekötő csatorna külső és belső világ között, létezésünk fontos gócpontja. Mélyen személyes és transzcendens élményeink kapcsolódnak e területhez. Az emberi hang ön-kifejez és egyben közösséget teremt, horizontálisan és vertikálisan, ember és ember, ember és Isten között. Mindezt az éneklés kontextusába helyezem. Kitekintek a zeneterápia területére, összegyűjtve az éneklés lelki működésre gyakorolt hatásait. Az éneklés emocionális folyamatokat indít be, élményképessé teszi a személyiséget, energetizál, csökkenti a feszültséget, jótékonyan hat a fizikumra (légzés, anyagcsere, szívritmus harmonizálása). Kutatások szerint az éneklő ember mind lelkileg, mind testileg egészségesebb, terhelhetőbb, könnyebben viseli és gyorsabban feldolgozza a traumákat, bizakodóbb, felelősség-érzete és segítőkészsége nagyobb másokénál. Az egyéni éneklés mellett a csoportos gyülekezeti éneklés hatásait is vizsgálom, különös tekintettel a közösségépítésre. A csoportos éneklés közösségbe integrál, együttműködésre készítet, fejlődési lehetőséget ad. Mindezeket összefoglalva megállapítom, hogy az egyházi éneklés hatékony eszköze a lelki egészség megőrzésének és fejlesztésének.

Kulcsszavak: *egyházi ének, mentálhigiéné*

1. Ének és zene a Bibliában és az egyházi életben, mint a lelki harmónia megteremtésének eszközei

A református teológia tanítása szerint hitünk és életünk legfőbb zsinórmértéke a Biblia. Vizsgáljuk hát meg, mit és hogyan tanít a Szentírás a zenéről és énekről, mint a lelki harmónia megteremtésének eszközeiről.

1.1 Ritmus és harmónia a teremtéstörténetben

A Biblia első lapján kell kezdenünk a vizsgálódást. A teremtéstörténetben¹ ugyan nem szerepel sem az ének, sem a zene szó szerint, az ősi írás azonban mégis csodálatos igazságokat hordoz az emberi élet és a ritmus összefüggésével kapcsolatban.

A teremtéstörténet: az emberiség bölcsőjének felirata - képekben. Nagy és végső kérdésekre ad választ, összefüggésekre mutat rá az ember és az univerzum, a világmindenség és annak lüktető, fejlődő rendje között. A teremtéstörténet nem tudományos kozmogónia, hanem vallomás. Ihletett próféta vízió. Örök érvényű üzenet a mindenkor ember számára.

A teremtéstörténet ritmusát a benne pulzáló szavak adják meg: menny és föld, magasság és mélység, világosság és sötétség, este és reggel, jeles és jeltelen napok. Ezek a szavak azt fejezik ki, hogy a teremtett világnak, az életnek alapfeltevétele a polaritás, a feszültség, a ritmus. A polaritás feszültsége adja meg az élet rendjét, dinamikáját, és így biztosítja annak előrehaladó fejlődését. (Gyökössi, é.n.)

Fontos meglátnunk, hogy a fent említett ellentétes értelmű principiumokat a Teremtő egy rendszerbe integrálja, és mind fölött kimondja: „jó”. Ugyanakkor világosan el is különíti azokat: „elválasztotta” Isten a világosságot és a sötétséget, az eget és a földet, a hétköznapiakat és ünnepnapokat, stb. Elválasztó jeleket adott, hogy az ember világosan lássa és megarthassa a rendet, az élet érdekében.

A zenei világ kristálytisztán visszatükrözi ezt a teremtési elvet. Hangok és szünetek elválasztott, mégis egy rendszerbe integrált, jelekkel ellátott sora adja a muzsika dinamikáját, a tökéletes összhangzást, és ezáltal az esztétikai és lelki élményt. Ha bármelyik elem hiányzik, vagy nem a helyére kerül, felborul az egyensúly.

A Biblia szerint a Teremtő bizonyos ritmust, pulzáló dinamikát, mondhatni dallamot adott az életnek. E dallam elemeit rendszerbe fogta, amelyben együttesen alkotnak harmóniát, mégis külön helye és szerepe van minden elemnek: hangnak és erőnek éppúgy, mint szünetnek és lágyságnak. Ezek adják meg azt a fejlődési ívet, amely nélkül a zenemű és az élet egyaránt monotóniába vagy kakofóniába torkollik.

Ebben a gondolatban összeér a hittudomány, a zenetudomány és a mentálhigi-

¹ „Kezdetben teremtette Isten a mennyet és a földet. A föld még kietlen és pusztá volt, a mélység fölött sötétség volt, de Isten lelke lebegett a vizek fölött. Akkor ezt mondta Isten: Legyen világosság! És lett világosság. Látta Isten, hogy a világosság jó, elválasztotta tehát Isten a világosságot a sötétségtől. (...) Így lett este és lett reggel: első nap. (...) Azután ezt mondta Isten: legyenek világító testek az égbolton, hogy elválasszák a nappalt az éjszakától, és meghatározó jelei legyenek az ünnepeknek, a napoknak és az esztendőknak. (...) Az égboltra helyezte őket Isten, hogy világítsanak a földre, és uralkodjanak nappal meg éjszaka, és elválasszák a világosságot a sötétségtől. És látta Isten, hogy ez jó.” I Mózes, 1. fejezet válogatott versei. Biblia, Kálvin Kiadó, Budapest, 1998.

éné: az ember úgy élhet egészséges, harmonikus életet, ha felfedezi és követi teremtettsége, embersége dallamát, teste és lelke Istentől adott ritmusát. Így képes behelyezkedni a szüntelen pulzáló, előre haladó, fejlődő összhangba.

1.2 Az Ószövetség tanítása az éneklésről

Az éneklés a vallásos ember egyik legősibb, legelemibb megnyilatkozása. Az Ószövetség lapjain alapvetően kétféle énekléssel találkozunk. Az egyik: alkalmi éneklés, amely valamilyen egyéni vagy közösségi életesemény hatására fakad az emberből. Ez a fajta éneklés spontán és szabad, utat enged a feltörő érzéseknek. Példa erre Mózes éneke a Vörös tengeri szabaduláskor (II. Mózes 15), Anna hálaéneke (I. Sámuel 2), vagy Dávid önfeledt, táncos örvendezése (II. Sámuel 6). Ezek az énekek gyakran magukkal ragadták a közösség tagjait is: bekapcsolódtak, táncsal, ritmikus mozgással kísérve az éneket. Az éneklés másik fajtája a kultuszi éneklés, amely kötött szöveggel és dallammal hivatott gazdagítani az istentiszteletet. A kultuszi éneklésben helyet kapott ugyan a gyülekezet éneke, de a hangsúly a templomi kórus éneken volt. A papi rendben egész nemzetségek különültek el kimondottan kultuszi éneklésre.

A „profi” és „laikus” éneklésre egyaránt jellemző volt, hogy az éneknek nem volt mai értelemben vett dallama: sokkal inkább énekbeszédnek volt nevezhető. A dallamnál sokkal fontosabb szerepet töltött be a ritmus, a kísérő testmozdulatok miatt.

Az Ószövetség énekeinek nagy gyűjteménye a Zsoltárok könyve. A zsoltárok az emberi élet, az emberi hang és hangulat igen széles skáláját ölelik fel. Van közöttük hálaének, panasz, kérés, fogadalom, bűnbánat, vágyakozás Isten után, öröm és vigasztalódás, keserűség, sórt: még átok is. A zsoltárok nagy része egészen személyes. Rendkívüli módon fejezik ki ezek az ősi énekek az emberi lélekben eluralkodó – olykor ambivalens – érzelmeket. Ugyanakkor – amellet, hogy hangvételük őszintén emberi – a zsoltárok fontos tulajdonsága, hogy középpontjukban Isten áll. Tükröződik bennük az a hit-igazság, miszerint az élet gondjaival küzdő ember Istenre fordítja a tekintetét, és Őrá nézve, hozzá kapcsolódva értelmezi önmagát, mint embert.

1.3 Az Újszövetség tanítása az éneklésről

Az Újszövetségben lényegesen kevesebb szó esik az éneklésről, mint az Ószövetségben. Jézus és tanítványai ismerték és énekeltek a zsoltárokat. A Megváltó énekelve készült a halálra: az Írás szerint az utolsó vacsora után dicséreteket énekelve ment ki az Olajfák hegyére tanítványaival. A keresztkínjai között is zsoltárt énekel (agonizál) (a 22. zsoltárt), mégpedig anyanyelvén: arám dialektusban. (Mt 27,46)

Az újszövetségi éneklés legfontosabb alapigéje a fent idézett Kolossé 3,16,

amely nem annyira az éneklés külső formáját, hanem sokkal inkább a tartalmát és belső indíttatását határozza meg. Az újszövetségi ember nem a saját gyönyörűségére énekel, hanem Isten magasztalására, dicsőségére. De éppen emiatt lehet éneke építő hatású önmagára és embertársaira nézve is.

Az Újszövetség – mint sok egyébbel, - az énekkel kapcsolatban is új tartalommal tölti meg az ószövetségi formát: nem köti azt személyhez, helyhez, kultuszi környezethez, hanem szent belső indíttatáshoz, építő tartalomhoz és formához.

1.4 Az ének és a zene lélekre gyakorolt hatásainak bibliai nyomai

Igazodva a fejezet címéhez és jelen dolgozat témájához, megvizsgálandó, hogy eszköze-e – és ha igen, mennyiben és milyen módon – az ének és a zene a lelki harmónia, a lelki egészség megteremtésének és megőrzésének a Bibliában?

Válaszképpen mindjárt álljon itt a zeneterápia irodalmában is gyakran emlegetett klasszikus ószövetségi locus: Saul király és a lantpengető Dávid esete. *„És valahányszor megszálta Saul Istennek az a rossz szelleme, fogta Dávid a lantot és pengette a kezével. Saul ilyenkor megkönnyebbült, jobban lett, és a rossz szellem eltávozott tőle.”* (I.Sámuel 16,23) Ez a leírás egyértelműen utal a zene jótékony hatására, amivel tisztában van maga a lelki problémával küzdő ember (jelen esetben Saul király), tisztában van vele környezete (szolgái, akik ajánlják neki Dávid lantmuzsikáját), és tisztában van vele az is, aki „adja”, vagyis terápiás jelleggel alkalmazza a zenét (Dávid).

Az éneklés pozitív lelki hatásairól leginkább a zsoltárok tanúskodnak. A legtöbb zsoltárban az éneklő képi nyelven fejezi ki érzelmeit. Mivel erre rengeteg példa van, engedtessek meg – a teljesség igénye nélkül – csupán néhányat megemlíteni: *„pajzsom vagy nekem”* (3. zsoltár), *„reszketnek tagjaim, lelkem is csupa reszketés”* (6.zs.), *„körülvettek a halál kötelei”* (18.zs.), *„szétfolytam, mint a víz... Szívem, mint a viasz, megolvadt bensőmben...”* (22.zs.), *„Várva vártam az Urat, és ő lehajolt hozzám... kiemelt a pusztulás verméből, a sárból és iszapból. Sziklára állította lábamat, biztossá tette lépteimet. Új éneket adott a számba...”* (40.zs.), *„A mélységből kiáltok hozzád, Uram...”* (130.zs.), stb.

Az érzelmek felismerése, elfogadása és kifejezése közvetlen út a belső feszültség csökkenéséhez. Ilyen értelemben az ószövetségi ember bizonyítottan használta a zsoltáréneklés lehetőségét a lelki megkönnyebbülés elérése céljából.

A zsoltárok belső dinamikájára jellemző, hogy a probléma megfogalmazásával kezdődnek, majd az ének végére eljutnak a bizakodás, a hit, a jó reménység szintjére. Hogy mindez képekben, szimbólumokban fogalmazva történik, az eredményezi a teljes testi-lelki megkönnyebbülést, hiszen a képi gondolkodás aktivizálja a jobb agyféltekét, amely által megvalósul a *„gondolat hatalma a test felett”* (Bagdy, 1997., 57.o.), azaz tapasztalhatóvá válik a belső képek hatása a lelki szabályozásban.

1.5 Az éneklés és a lelki harmónia összefüggései a református egyház tanításában és mai gyakorlatában

A református egyház tanításainak és gyakorlatának is gyökere a Biblia, ám meghatározó szerepet játszik a reformátorok gondolkodásmódja is.

„Isten egyik legszebb és legcsodásabb adománya a muzsika, melynek a Sátán dühös ellensége, mert a muzsika sok rossz gondolatot és kísértést elűz, azért az ördög őt nem állhatja” – írja Luther az *Asztali beszélgetések*-ben, majd így folytatja: „A muzsika búskomor emberek legjobb vigasztalója; a szívet megbékélteti, megújítja, felüdíti. A muzsika magában is tanítómester és fél tisztesség, mert az emberek szelídebbek, nyájasabbak, erkölcsösebbek és okosabbak lesznek tőle.” (Luther, é.n., 198.o.)

Másik nagy reformátorunk, Kálvin pedig így fogalmaz: „Alig van a zenén kívül ezen a világon valami, ami jobban tudná az emberek erkölcsét befolyásolni vagy megváltoztatni. Tapasztalhatjuk titkos, szinte hihetetlen erejét, amellyel valami módon a szíveket a hatalmába tudja keríteni.” (Molnár, 2001, 34.o.) Kálvin azt tartotta az éneklésről, hogy az az imádság egyik formája, emellett megszünteti a gyülekezeti istentisztelet kedélytelenségét, keresztyén közösségben nélkülözhetetlen melegséget áraszt.

A református egyház mai gyakorlatában az éneklésnek három fontos funkciója van: az Isten-dicsőítés, a közösségi élmény megtapasztalása, és a lelkigondozói funkció. Mindhárom funkció mentálhigiénés jelleggel bír. A dicsőítő éneklés abban segíti az embert, hogy önmagáról valaki nagyobbra fordítsa a tekintetét, ezáltal behelyezkedjen egy mindent átfogó rendbe, amelyről hisszük, hogy szeretet és jó szándék igazgatja. A gyülekezeti éneklésben megtapasztaljuk, hogy része vagyunk egy testvéri közösségnek, amelyben összeköt minket az egyező hit. A közösségnek lelki egészségmegtartó ereje van: nem vagyunk egyedül, társaink vannak örömben és bánatban is. Együttesen éljük át a gyülekezetben az éneklés örömét. Az egyházi éneklés lelki gondozói funkciója különösen kazuális istentiszteleteken mutatkozik meg. Az alkalomhoz illő énekek szövegei kifejezik az éppen változást, krízist megélő ember érzéseit. Ezekkel az ének-szövegekkel könnyen lehet azonosulni, ezáltal kifejezni a saját érzéseket, oldani a változás okozta stresszt. Ezen kívül a megszokott énekek részei egy megszokott rítusnak, amely biztonságérzetet nyújt a megrendülés idején. Igen bölcs egyházi rend, hogy semmilyen közösségi alkalom nem mehet végbe éneklés nélkül.

2. Az ének és zene lelki hatásai

2.1 Az emberi hang

Az emberi hang páratlan jelenség. Ugyanakkor olyan elidegeníthetetlen része emberségünknek, akárcsak az arcunk, vagy az értelmünk. A latin *persona* –

személyiség szónak is része a *sono* (hangot adni) ige, kifejezve, hogy az emberi lény saját egyéniségének hangot ad. A hangadás életjel. Az első hang, amit még a magzati életben érzékelünk, az anyai szívverés hangja. Ez egy olyan hang, amelynek ritmusa egész életünkben képes megnyugtatni bennünket, ha nem is tudatosítjuk. Szintén a magzati létben számos más – méhen belüli és kívüli – hanghatás éri az embert, amelyek beépülnek tudattalan testi-lelki fejlődésünkbe. Születésünkkor éles hanggal jelezzük életképességünket. Előbb artikulálatlan, majd megformált, a beszéd rendszerébe foglalt hangokkal fejezzük ki önmagunkat, gondolatainkat, érzelmeinket, szükségleteinket egész életünkben. Az emberi hang közvetlenül, elemi szinten jeleníti meg az érzelmek és ösztönök legalacsonyabb és legmagasabb szintjét egyaránt.

Az emberi hang jelzés arról, hogy: vagyok. Sőt, arról is, hogy hol vagyok éppen: itt vagyok, erre keressetek. Ahogyan hangunkkal jelezzük mások felé földrajzi helyzetünket, úgy lelki helyzetünkről is képet adunk. Itt vagyok, most épp a szomorúságban, vagy most épp az örömben, itt keressetek. Az önmagunkról adott helyzetképen túl (vagy azzal együtt) az emberi hang kommunikáció, vagyis közösségre hív, közösséget teremt. Jelzek és visszajelzést kapok, jeleznek és visszajelzek. Mert mi, emberek úgy vagyunk megalkotva, hogy figyeljünk egymás hangjára. Az emberi hangadás tehát azt jelenti: vagyok, itt vagyok, nem vagyok egyedül. Nem akarok egyedül lenni.

Rendkívül fontos a hangadó szervünk területe, mind fiziológiailag, funkcionálisan, de pszichésen és szimbolikus értelemben egyaránt. Torkunk átjáró, összekötő csatorna külső és belső között, mindkét irányba. Torkunkon át lélegzünk és táplálkozunk: ha ez a csatorna blokkolódik, meghalunk. Ugyancsak torkunk fontos élettani funkciója a nyelés, köhögés, hányás, stb. Ezek folyamatosan szembesítenek bennünket lényünk testiségével. De beszélni (és milyen sokféleképpen!), sírni, nevetni, énekelni szintén a torkunkkal tudunk: így éljük meg érzelmi létünket. Torkunk (és mások torka) transzcendens élményekhez is juttathat. Létezésünknek tehát fontos gócpontja a torok-tájék. A hangképző szervek és környékük a lélek minden területével kapcsolatban állnak. E kapcsolatrendszer a legmélyebb lelki tartalmak kifejezője – vagy elfojtója – lehet. Korunk és társadalmunk arra szocializál, hogy a torkunkból kikíváncozó hangokat kontrolláljuk, halkítsuk le, sőt: ne engedjük ki. Akkor vagyunk felnőtt emberek, ha nem beszélünk, sírunk és nevetünk hangosan, ha nem kiabálunk sem jókedvünkben, sem rosszkedvünkben, sem a távollevőknek, mert az illetlenség. (Kiveszőben van falun is az a régi jó szokás, hogy nevét kiáltva hívjuk ki házából az ott lakót. Kiáltani olyan kellemetlen. Az emberi hang helyét átveszi a csengő.) Énekelni csak a hivatásosok szoktak, „laikusok” már csak a templomban, vagy egy-egy kórusban, de ott is csak a szép hangúak. És többségben nők. Hiszen az éneklés szinte lemezteleníti a lelket (akárcsak a hangos sírás, nevetés, kiáltás), és ezt komoly felnőtt nem engedheti meg magának, még kevésbé, ha férfi. Így lesz lassan egyirányú úttá a torkunk, amelyen kintről befelé áthalad (túl) sok minden,

de bentről kifelé torlaszként állnak a szabályok, tiltások, félelmek, mígnem a kinyilvánulni vágyó érzelmek más, kevésbé építő, vagy épp romboló utat törnek maguknak testünk-lelkünk egyéb részein.

Pedig az emberi hang szép. Szép a beszéd, de még szebb az ének, mert vele messzebbre lép az ember önmagából. Az ének rítust szül, amivel az ember kezdetről fogva az ismeretlent próbálja körülírni. Mi indította az embert éneklésre? A mindenség titkától való félelem, a kiszolgáltatottság érzése, az elemek, a folyamatok kiszámíthatatlansága. Ki kellett engeztelni a világot, magunkhoz édesgetni, szövetségesünké tenni. Azért jók erre éppen a hangok, mert rendszer van bennük, mint a világban. A hang kifejezi az elemeket, kimondja a nevüket, és ezzel leigázza őket – hitték az ősi népek. „*A dal korlátlan hatalmat ad annak, aki ért hozzá.*” (Szabolcsi, 1940, 13.o.) Ez az az ősi szorongás-élmény, ami kikerülhetetlenül hozzátartozik létezésünkhöz, amelynek pólusai a szilárdság és képlékenység, az állandóság és változás megélése mind a világban, mind önmagunkban. (Riemann, 1998) Szorongásunk oka az e pólusok között kifeszített lét, az értelem küzdelme az ember mivolt és a szabadság fogalmaival.

Az emberi hang szép, mert egyedi, mert sokszínű, mert önmagában is sokszólamú. A többszólamúság egészen emberi dolog, ha létünk, testünk-lelkünk több szinten zajló, mégis egymással harmonizáló folyamataira gondolunk. *Musica humana* – így nevezte a középkori ember a test és lélek egymással és a világtörvénnyel összecsengő életét. (Szabolcsi, 1940)

Az emberi hang tehát az embert fejezi ki, a maga összetett létével, szorongásaival, örömeivel, minden érzelmével együtt. De nemcsak kifejez, hanem közösséget teremt a másik emberrel, aki nem pont ugyanúgy, mégis hasonlóan éli meg ember-voltát. Szólamainkat megtanulni, tisztán kiénekelni, és másokéval összhangba hozni nem lehetetlen, hanem lehetőség.

2.2 Az egyéni és csoportos éneklés lehetséges lelki hatásai

Az éneklés: zene. Olyan zene, amelynek megalkotásához saját testünket-lelkünket adjuk hangszerként. Ezért, ha az éneklés hatásait vizsgáljuk, először meg kell néznünk: vajon hogyan, mi módon, mi által hat ránk a zene? Milyen testi-lelki változásokat idéz elő bennünk? Aztán: milyen többletet ad a zene hatásaihoz az éneklés, különösen pedig annak csoportos művelése?

Tehát: mi módon hat ránk a zene?

A zene hang, hullám, vibráció, áramlat, rezgés, amely átjárja a sejtjeinket. Pszichofizikai vizsgálatok igazolják, hogy a zenei érzékelés (a melódia, a hangmagasság, a hangszín és a harmónia) elsősorban a jobb agyféltekéhez köthető. (Hámori, 2002) Úgyszintén a jobb félteke játszik fontosabb szerepet a képi világ, az érzelmek feldolgozásában, a kreativitásban. A zene egyik alapelemének, a ritmusnak érzékelését viszont a bal agyfélteke vezérli, amely a logikus gondolkodást, a beszédet és az időérzékletet is uralja. Ilyenformán a zenének vagy énekeknek

akár passzív, akár aktív élvezete mindkét agyféltekét aktivizálja, létrehozva közöttük egyfajta harmóniát.

A zenében a hang, a ritmus és a mozgás együttes hatása visszautal a preverbális korban átélt élményekre, sőt: a magzati lét tudattalanul is létező élményeire. (Bagdy, 2002)

A hallás az az érzék, amely elsőként fejlődik ki az anyaméhben, s a halál folyamatában utolsóként szűnik meg. A muzsika az egész emberre hat. A dallamok olyan mélyrétegeket érintenek meg a lelkünkben, hogy ez az élmény asszociációkat, szorongásokat és vágyakat idézhet elő, amelyek eredete visszanyúlhat a korai gyerekkorba. Ily módon olyan problémák kerülhetnek felszínre, melyek a racionális tudat számára megközelíthetetlenek lennének. Zenehallgatás során pl. újra átélhetünk egy elfojtott konfliktust. Sok esetben már ez az élmény elég ahhoz, hogy egy régi sérülést feldolgozzunk, képesek legyünk magunkat kívülről látni, s elindulhassunk a gyógyulás útján.

A zene emocionális folyamatokat hoz mozgásba, közben lehetővé teszi a kellemtelen élmények leereagálását.² Élményképessé, élvező-képessé teszi a személyiséget. Járulékos hatása, hogy fejleszti az esztétikai érzéket; új élmények világát nyitja meg; hozzájárul az önértéknöveléshez; javítja a csoporton belüli kommunikációt; katalizál – alapot teremt az emocionális tényezők további hatásához.

A zene növeli az anyagcserét, a ritmus mértéke szerint növeli vagy növelheti az izomerőt, gyorsítja vagy lassítja a légzést; változó, de tiszta hatást gyakorol a relatív vértérfogatra és módosítja a pulzusjellemzőket; csökkenti a szenzoros idegek terhelését; csökkenti vagy késlelteti a fáradtság megjelenését és így növeli az izomkítartást; csökkenti a normális szuggesztibilitást; megkönnyíti vagy aktivizálja a figyelmet.

Mindehhez mit tesz hozzá, ha nem csupán hallgatói, befogadói vagyunk a zenének, hanem saját hangunkkal mi magunk teremtjük meg azt? A zene hatásmechanizmusa érvényesül az éneklésben is, csupán hatványozottan. Az éneklésben maga az éneklő az, aki cselekszik, aki alkot, aki élettel tölti meg a „művet”, benne és általa kifejezve saját „hang-ulatát”. A hangot létrehozó személy ez úton identifikálja önmagát.

Az éneklés hatásainak rendkívül átfogó leírását adja a Zeneterápia szöveggyűjtemény: „Az éneklés a lélek harmonizálását segíti elő, aktivizálja az érzelmi átélést, levezeti a felgyülemlett feszültséget, belső egyensúlyt teremt, szellemileg felfrissít, segíti az öngyógyulást. Az éneklés praktikus segítség az életerő visszanyerésére, a fájdalom leküzdésére, elősegíti a bal (logikai) és a jobb (intuíció)

² Ezt a hatást vizsgálja és igazolja Dr. Baráth Árpád kísérlete: egészséges fiatalok egy csoportjánál bebizonyosodott, hogy mintegy 10 perces célirányos zenehallgatás lényeges hangulatváltozást idéz elő. E változás egyik leghasznosabb velejárója a belső nyitás olyan érzelmi állapotok iránt, amelyek más kommunikációs közegben vészhelyzetet jelentenek (mint pl. a keserűség élménye és beismerése). dr. Baráth Árpád: A zene és költészet gyógyító hatásai. Egy komplex „művészet-terápiás“ kísérlet vázlata és eredményei, in: Pszichoterápia, 1996 május, 177-182.o.

agyfélteke összehangolt tevékenységét, a gondolkodás fejlődését, az önrezonancia kiteljesedését. Az éneklés jótékonyan hat a légzésre, általa leküzdhető a félelem és a testi-lelki akadály, helyreállítja a lelki egyensúlyt, fokozza az életkedvet, fejleszti a képzelőerőt, oldja a belső feszültséget, enyhíti a testi panaszokat. Az éneklés serkenti az aktivitást, szabályozza a feszültséget, levezeti az indulatokat, befolyásolja a közérzetet, edzi a gondolkodást, a beszédkészséget, az emlékezetet, javítja az életminőséget, elősegíti a szocializációt. Az éneklés nyugalmat teremt, mobilizálja az érzelmeket, serkenti a képzeletet, alakítja a viselkedést, erősíti az én-erőt, az identitást, energetizál, növeli a percepció érzékenységet, elűzi a negatív gondolatokat, katartikus hatást biztosít, erősíti a pozitív beállítódást. Az éneklés élményrekonstrukciós folyamatokat idéz, fokozza a test, a lélek, a szellem teljesítőképességét, fejleszti a tanulási részfunkciókat (figyelem, emlékezet, kreativitás stb.), a képzeletet és az önkifejezést, az esztétikai érzékenységet. Az éneklés segít a hétköznapi álarcok levetésében, hogy olykor önmagunk lehessünk.” (Lindenbergné, 2005, 333.o.)

Az éneklés egy bármikor rendelkezésünkre álló öngyógyító potenciál. Statisztikai adatok szerint (Vörös, 2005) a rendszeresen éneklő emberek mind lelkileg, mind testileg egészségesebbek és terhelhetőbbek, könnyebben viselik és gyorsabban feldolgozzák a lelki traumákat, a stresszt, elégedettebbek, kiegyensúlyozottabbak, bizakodóbbak, erősebb az önbizalmuk, felelősség-érzetük és segítőkészségük nagyobb, mint nem éneklő embertársaik esetében.

Énekelni jó és egészséges. Egyedül is jó, de ha közösségben tehetjük, még jobb. A csoportos éneklésnél összekapcsolódik a zene, az éneklés áldása a közösség áldásával. A mentálhigiéné egyik alapgondolata, hogy a közösség gyógyít. Minél több közösséghez, csoporthoz kötődik valaki, annál egészségesebb, teherbíróbb lelkileg. Az ember társas lény. A közösség megélése, az abban való saját helyünk, szerepünk megtapasztalása fejleszti az önismeretet, önértékelést. Elősegíti a személyiség differenciálódását és integrálódását, folyamatos fejlődését. Mérések igazolják (Vörös, 2005) hogy csoportos énekléskor kiegyenlítődik a kórustagok pulzusszáma, agyhullámai és hangulata, úgy, hogy közben mindenki megtartja saját egyéniségét. A közös éneklés tehát a közösségi lét alapját fekteti le. A közösség pedig létfontosságú színtere az emberi életnek.

A csoportos éneklésnek (legalábbis jelen mentálhigiénés program esetében) fontos aspektusa a többszólamúság. A többszólamúság lényege: megtanulni a saját hangfekvésünknek megfelelő szólamot, és tartani magunkat hozzá úgy, hogy közben harmóniát alkotva illeszkedjünk a többi szólamhoz. A többszólamúság legalább két irányú – önmagunkra és másokra irányuló – figyelmet követel (akárcsak maga az élet). Ez fokozza a résztvevőkkel szembeni igényt, ami azt jelenti: a karéneklés nem „igénytelen” művelőivel szemben. Megkíván bizonyos erő-befektetést, tanulási hajlandóságot, szorgalmat, de mondhatnánk úgy is: lehetőséget ad a tanulásra, fejlődésre. Nem azok a legörömtelibb emberi élmények, amelyek semmilyen erőfeszítést nem kívánnak tőlünk. Azok a tevékenységek

építenek bennünket leginkább, amelyek során egy reális távolságban levő cél felé haladunk, amely tevékenység összpontosítást kíván, amely csak a szükséges készségek fejlesztésével érhető el, és amely közben haladásunk valamilyen módon mérhető. (Csíkszentmihályi, 2001) Az ezekre a pillérekre épülő tevékenység olyan élményt nyújt, amelyből az ember komplexebb, erősebb Én-nel kerül ki, így ezek az élmények teszik az emberi életet teljesebbé, egészségesebbé, boldogabbá.

3. Az egyházi ének többlete

3.1 Kognitív keret

Kétségtelen, hogy az egyházi ének lelki egészségre gyakorolt hatásában nagy szerepe van az énekelt szövegtartalomnak. Ennek egyik markáns megjelenése a kognitív keret alakulásában érhető tetten. A kognitív keret jelenti azt a hitrendszert, életszemléletet és világképet, aminek mátrixában az ember elhelyezi önmagát és értelmezi életét, élete eseményeit. Ebben a keretben látja értelmesebbnek, avagy értelmetlennek a történéseket. Ez a keret segít önmagunk és mások, múlt, jelen, jövő, élet és halál megítélésében, feldolgozásában. Egyházi énekeink az életeseményeket értelem-teli történéssé transzformálják, behelyezik az isteni gondviselés mindent átszövő hálójába. Segítségükkel az élet tragikus eseményeiből is konstruktív változások születhetnek. (Frankl, 1996)

3.2 Rítus

Az éneklés rítus – egyéni és közösségi értelemben is. Az éneklés rítusa – bár a szövegek miatt az intellektuson keresztül is hat – mégsem intellektuális-rationális orientáltságú. Benne nem magyarázunk és meggyőzünk, hanem biztonságot nyújtó tradicionális elemekkel kifejezzük és átéljük az érzelmeket. A beszéd nem tudja mindig visszaadni az affektív és emocionális valóságérezkelést. Ilyenkor segítenek a rítusok. Más az intellektuális meggyőzés, és más az érzelmi átélés – ez utóbbi fejt ki döntő hatást.

A rítus tehermentesít. Miközben szüntelen terheli az embert a helyes viselkedésmód, cselekedetek, döntések kényszere, a rítus felszabadít ezek terhe alól, hiszen szabályozza a cselekményt, csupán be kell kapcsolódnia a folyamatba.

Az ének rítusa artikulációs funkciót is betölt. Énekszövegeink segítségével olyan erős érzelmi töltésű tartalmak is kifejezhetők, amikről nehéz lenne beszélni (gyász, krízis, félelmek, stb.). Ráadásul a rítus nemcsak kifejezi a nehezen kifejezhetőt, hanem ezzel korlátokat is szab az érzelmek kifejezésének, megóvva a szélsőségektől. Mindezek mellett a rítus újra és újra megismételhető, tehát hatása újból átélhető, ami a biztonság érzetét adja. (Hézszer, 2005)

Összefoglalás

Amikor az ember énekel, valami megmutatkozik transzcendens voltából. Az éneklés mindig is a transzcendens és immanens világ egyik összekötő csatornája volt. Lappangó erőket késztet kibontakozásra. Nem másról szól ez számomra, mint az emberi élet, teremtettségünk lehetőségeiről. Lelki egészségünk (teherbírásunk, életerőnk, képességünk az alkotásra, szeretetre, kapcsolatok fenntartására) megőrzéséhez és fejlesztéséhez sokféle lehetőséget kaptunk a Teremtőtől – ezek egyike az Őt dicsőítő, önmagunkat Neki adó, életünknek értelmes keretet fogalmazó, dallammal gyógyító, közösséget teremtő egyházi éneklés.

Irodalomjegyzék

- Biblia. Kálvin Kiadó, Budapest, 1998
- Bagdy Emőke: Hangzás, mozgás, ritmus: a muzikalitás szerveződésének méhen belüli gyökerei, in: Hang és lélek, Magyar Zenei Tanács, 2002,43-51.o
- Bagdy Emőke: Pszicho-fitness. Animula, 1997
- Dr. Baráth Árpád: A zene és költészet gyógyító hatásai. In: Pszichoterápia, 1996. május, 177-182.o.
- Csikszentmihályi Mihály: Flow. Az áramlat. A tökéletes élmény pszichológiája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2001
- Csomasz Tóth Kálmán: A református gyülekezeti éneklés. Budapest, 1950
- Decker-Voigt, Hans-Helmut: Zenével az életbe. Medicina, Budapest, 2004
- Frankl, V.E.: Az ember az értelemre irányuló kérdéssel szemben. Budapest, Kötet Kiadó, 1996
- Grezsza Ferenc: Bevezetés a mentálhigiénebe. Budapest, 1998
- Gyökössy Endre: Östörténet. Szent Gellért Kiadó, é.n.
- Hámori József: Az emberi agy és a zene, in: Hang és lélek. Magyar Zenei Tanács, 2002, 41.o.
- Hézszer Gábor: Pasztorálpszichológiai szempontok az istentisztelet útkereséséhez. Kálvin János Kiadó, Budapest, 2005
- Közösségi Mentálhigiéne, szerk.: Gerevich József. Animula, Budapest, 1997
- Luther, Martin: Asztali beszélgetések. Helikon, é.n.
- Molnár Antal: Eretnek gondolatok a muzsikáról. Gondolat, Budapest, 1976
- Molnár Miklós: „Mely igen jó az Úristent dicsérni...” Kálvin Kiadó, Budapest, 2001
- Riemann, Fritz: A szorongás alapformái. Háttér Kiadó, Budapest, 1998
- Szabolcsi Bence: A zene története. Rózsavölgyi és Társa Kiadó, Budapest, 1940
- Zeneterápia Szöveggyűjtemény, szerk.: Lindenbergné Kardos Erzsébet. Kulcs a Muzsikához Kiadó, Pécs, 2005

Lektorálta: Kocsev Miklós, tanszékvezető egyetemi tanár, Selye János Egyetem

Irodalomtudományi szekció

THE NEWLY BORN WOMAN IS A MAN?

GENDER HYBRIDITY AND THE DISRUPTION OF THE SELF IN ANGELA CARTER'S THE PASSION OF NEW EVE

Georgina Bozsó

*University of Debrecen, Institute of English and American Studies,
Doctoral School of Literature, British Studies Programme, PhD I,
ginabozso@yahoo.co.uk*

Abstract:

Angela Carter's *The Passion of New Eve* strongly highlights and consciously uses images and metaphors that emphasize the obvious deconstruction – and also reconstruction – of sexes. Using devices from popular culture as well as figures of classical literature and mythology Carter gives various representations of the distorted self by using cracked mirrors, silver-screens and the concept of cinematography. Her story follows an Odyssey-like journey of a young English professor, named Evelyn in the dystopian USA. During his journey, he is kidnapped by Amazons and against his volition is operated into a woman. In his masculine body, Evelyn, a radical misogynist, used to take pleasure in beating and raping his female victim; now physically a woman, a new Eve emerges who has to learn how to *be* a woman in a dystopian society and is forced to experience the acts of rape, humiliation and also love. The change of his body was without his permission, and implied no change in her consciousness: in the heart of the narration stands a man who has to relocate himself in an artificially created female body; though still having a masculine gender identity. Even from this basic description it can be seen that Carter openly plays with one's perception of gender that is often parodied, exaggerated and portrayed as absurd.

The emergence of the *New Eve* provides a wide perspective of observations regarding masculinity and femininity with their new constructions: how is the physical form of femininity experienced with a masculine gender identity? This paper aims to provide an answer to the question above; furthermore I will examine the way Carter decomposes the archetypes of masculinity and femininity in order to reposition a newly gained self in her magical dystopian world. By analysing the various relationships Eve/lyn has in the novel we could get a more accurate reading of gender identities and the disruption of the self. The paper's theoretical background involves authors and theoreticians such as Julia Kristeva, Jean Wyatt, Elaine Showalter, Ronald David Laing, Roberta Rubinstein etc. According to Rubinstein: "the new woman can be understood through prototypes from myth and history, the sorceress and the hysteric both of which were socially anomalous" (103), hence the differentiation between gender roles becomes problematic as the character of Eve(lyn) turns into a categorical slippage as she cannot be directly positioned either into masculine or feminine categories.

This newly gained self has to be relocated in the chaos. My aim is to argue that this process concerns both Eve(lyn)'s new body and his 'old' masculine awareness, which shows up differently in the various relationships she has with other characters in the novel. Written in 1977, Carter's novel can also be read as a reflection of the historical period regarding feminism and its effects on the societal order and women's roles in it. Carter grasps a delicate moment in time when the conventionality of gender roles was questioned and at the same time re-constructed.

Keywords: *Gender, Angela Carter, Body, Masculinity*

Introduction

Since she began publishing in 1966 Angela Carter created a wide diversity of characters who has to turn back to the European folklore tradition to re-create the living myths in their contemporary centuries. Radically returning to the traditions is not an easy task, as in modern Western-European culture these are known stories, which became important pillars of society without interference. If we understand these pillars, we will come to understand that given community's past and probably present as well. Myths in general give explanations, but not within the terms of our new, modern, 20th century way of thinking; however, Carter's approach to them is unique: "I become mildly irritated...when people, as they sometimes do, ask me about the 'mythic quality' of the work I've written lately. Because I believe that all myths are products of the human mind and reflect only aspects of material human practice." (Carter 71)¹

Judging by this brief quote we can see that she openly criticizes the above mentioned cultural pillars. In the works of Carter it is observable that the reconstruction of mythology and fairy tales is a recurring theme, as in her other works including *The Bloody Chamber* and *The Passion of New Eve*. In these texts, the reader can see that there is a major character from whose perspective these changes take place, and this can be felt in our own reading experience. With the help of Carter's narrative technique actions such as rape, passion, admiration and autocracy will slowly become significant parts of the reading experience.

In 1994 Anna Katsavos interviewed Angela Carter for *The Review of Contemporary Fiction*, in which Carter had the following confession about her perceptions of mythology and religion:

"I was having a conversation with a friend of mine about a gay couple we knew, and I said their relationship seemed to be sometimes a cruel parody of heterosexual marriage. My friend thought for a while and said, "Well, what's a heterosexual marriage a parody of then?" It's the same sort of question put here. What's the original? And it's a very good question that I was asking. How do we know what is authentic behaviour and what is inauthentic behaviour? It's about the complex interrelation of reality and its representations. It has to do with a much older thing. I suppose it comes back to the idea of mythology and why I talk so much against religion. It's because it's presenting us with ideas about ourselves which don't come out of practice; they come out of theory. They come out of pure theory, and that's what that is about."

(Carter, Web)

¹ According to the paper of Ágnes Surányi, Angela Carter's scepticism regarding European cultural traditions originates from the years which she had spent in Japan. There, she, as a European - who is far away from her native continent - gained a completely different approach on the understanding of Western thinking. (Surányi Web)

The works of Angela Carter highlight that the more she analyses and observes our ‘natural behaviour’ the more she finds out that the ‘authenticity’ of sexuality, behavioural patterns and gender - at least our considerations of normality regarding these topics - seem to stand on shaky grounds. Our perceptions as individuals in a maintainable society are turned against us in *The Passion of New Eve* and Carter cannot fail but turn our (the readers’) bewilderment on us laughing.

The Passion of New Eve is a brave and resurgent postmodern work of art in which the autocracy of the patriarchal society puts its mark on a person’s development - at least, at the beginning. Carter positions Evelyn² in the changing atmosphere of a dystopian USA, giving the reader an even bigger shock in facing the ruling system’s deformations. With the help of a Great Mother Goddess, Evelyn is forced to face and re-establish some factors of her life such as sexuality, ideals of men, possibilities within closed boundaries and future. Just like his present, his body loses control when the great Mother Goddess decides to operate him into a woman, with which Mother finally breaks Evelyn’s sense of male superiority. From a known and experienced body he is forced into a new, unknown one and has to, as Jane Wyatt puts it, re-live another social myth of “telling the old stories differently [...]” (549). Hence, in his new, feminine body, a new Eve emerges who will own a completely different point of view. Her birth provides a wide perspective of observations regarding masculinity and femininity with their new constructions: how is the physical form of femininity experienced with a masculine gender identity? This paper aims to provide an analysis of the question above; furthermore, I shall examine the way Carter decomposes the archetypes of masculinity and femininity in order to reposition a newly gained self in her magical dystopian world, which at the same time de- and recomposes some cultural representations regarding mythology and the disruption of the self. My argument here is that the differentiation between gender roles becomes problematic as the character of Eve(lyn) turns into a categorical slippage as s/he cannot be directly positioned either into masculine or feminine categories. Through examining Eve/lyn’s relationships and the positions s/he fulfils in them I might provide a detailed analysis regarding sex/gender relations in Carter’s novel.

1. Fragmented Reflections: The Relationship of Evelyn and Leilah

In order to provide an analysis of gender constructions we have to observe the shifting process which *Evelyn* goes through to become *Eve*. *The Passion of New Eve* highlights and consciously uses images and metaphors that emphasize the obvious deconstruction – and also reconstruction – of sexes. Using devices from popular culture as well as figures of classical literature and mythology Carter

² I shall use the name Evelyn and its corresponding pronoun until reaching a point in the paper where his operation happens. From that point on I shall use Eve, and the corresponding pronoun, she.

gives various representations of the disrupted self³ by using cracked mirrors, silver-screens and the concept of cinematography. The novel is embedded in symbols of reflections, mirroring and doubling, suggesting uncanny and paradoxical connections between characters. These features of the novel create a textual attribute in the narrative where the characters are constantly forced to re-live and re-define themselves according to the given circumstances. Therefore the novel could be read as a series of endless mirror-stage experiences where the characters function as both reflections and reflectors at the same time - dividing their novelistic appearances in both subject and object positions. Therefore, this chapter of the paper aims to analyse the above detailed concepts in the relationship Evelyn shares with the exotic dancer, Leilah, whom he meets after travelling from London to dystopian New York.

At the very beginning of the novel, Carter consciously dislocates her character and puts him into an unknown environment: Evelyn, the subject is dispositioned from London to New York. His encounter with the city is the first reflective phenomenon presented in the novel. Brought up in safe England where his only problem was the "attitude towards women; [...] sometimes I amused myself by tying a girl to the bed before I copulated with her. Apart from that I was perfectly normal" (Carter 5). His attitude is reflected in the unfamiliar space of New York, suggesting Evelyn's real mental chaos at the opening point: "But in New York I found, instead of hard edges and clean colours, a lurid Gothic darkness that closed over my head entirely and became my world." (Carter 6) By the relocation of Evelyn's body into this dystopian land, for the first time, his unconscious matches the chaotic scenery of the outside world. Elizabeth Grosz defines this process precisely: "The body, however is not distinct from the city for they are mutually defining [...] there may be an isomorphism between the body and the city." (Grosz 108) Evelyn clearly begins to associate himself with the dirty, sadistic madness of New York, installing and defining his connection and corporeality with it, suggesting mutual connection between his body, his unconscious and the city. Though, the connection between the city and Evelyn is given, his attitude towards women will not be different in New York at all. Leilah's arrival will be the proof of that.

Into this chaotic disposition arrives Leilah, the African-American young and beautiful metamorphosing 'fox', 'siren', 'succubus', 'night-blooming flower' who soon becomes Evelyn's lover. "She was unnatural, she was irresponsible. Duplicity gleamed in her eyes and her self seemed to come and go in her body, fretful, wilful, she a visitor in her own flesh. Her skin was like the inside of a glove. [...] the crucible of chaos delivered her to me for my pleasure, for my bane." (Carter 23) This relationship is not different for Evelyn than any of his previous ones. He takes violent pleasure in regularly raping and beating the young girl, who is

³ Eve/lyn is not the only character in the novel whose self becomes deconstructed. Basically, all the characters are problematic from the perspective of sex/gender.

only seventeen years of age. Their relationship is merely based upon sex. During their connection Evelyn is the absolute autocrat who consciously uses Leilah to fulfil his sadomasochistic desires. Their connection from Evelyn's perspective is nothing more than a show-off of power relations during which Evelyn throws himself "upon her several more times in the course of the morning although she herself showed no signs of satisfaction, only of yearning." (Carter 22)

Regarding her profession, Leilah is a naked model, a stripper who, before her time of the evening would begin, metamorphoses from a girl into a 'witch'. In the broken mirror –located on the wall of Leilah's room – their relationship is reflected as the violent union of oppositions regarding gender, sex, race and habit; appearing just as fragmented as Leilah, who is nothing more to Evelyn than a metamorphosing tool, which allows him to fulfil his pervert desires. Watching Leilah getting ready for her work, seeing her transition and reflection in the mirror provides Evelyn with a wild scopophilic pleasure as the cracked mirror on the wall functions not only as an identity formulator but as an extension of Evelyn's gaze, a tool which deconstructs and at the same time reconstructs Leilah's self and transformation. Laura Mulvey in her essay "Visual Pleasure and Narrative Cinema" highlights that:

"There are circumstances in which looking itself is a source of pleasure, just as, in the reverse formation, there is pleasure in being looked at. [...] Freud isolated scopophilia as one of the component instincts of sexuality which exist as drives quite independently of the erotogenic zones. At this point he associated scopophilia with taking other people as objects, subjecting them to a controlling and curious gaze."

(835)

Evelyn becomes the voyeur; Leilah is the object of his gaze, bearer of his desires. However, though Evelyn claims he "soon grew bored with her" (Carter 27) the real reason for Leilah's abandonment is that she became too much alike Evelyn, a perfect reflection that shows distortions as well. "She had mimicked me, she had become the thing I wanted of her, so that she could make me love her and yet she had mimicked me so well she had also mimicked the fatal lack in me that meant I was not able to love her because I myself was so unlovable." (Carter 30) So far, Evelyn had Leilah because she meant an obvious source of satisfaction to him; however, now, when she became alike him, he abandons her, as he cannot bear the human being looking back at him: his own self. Evelyn's narcissism ceases to exist upon seeing Leilah as the reflector of his *fatal lack* and his decision on leaving is only strengthened upon realizing Leilah is pregnant with his child. The child Leilah bears is also a symbol of Evelyn's violence: he did not feel responsible for raping women so far, hence the newly born baby would mean an obvious living acknowledgement of his sadistic desires. Therefore, after a falsely

performed woodoo surgery Leilah not only loses their baby, but also, her womb. She is left wounded and lacking in the hospital while Evelyn escapes responsibility and heads towards the unknown.

In this chapter I analysed the violent relationship Evelyn and Leilah shared and the circumstances which characterised their relationship. My conclusion regarding this part of my paper is that Evelyn's tremendous selfishness encoded into violence and desire is a portrayal of deconstructive processes regarding gender relations and the disruption of selves. Leilah as a woman unconsciously becomes a barer of meaning in terms of Evelyn's violence: the meaning that is written on her body soon appearing in the form of a child. When Evelyn realizes the pregnancy, which is also the symbol of his lack, he leaves and shatters his reflection into million pieces, not knowing that the following experiences will really force him, to abandon his *fatal lack*.

2. Eve - lyn = Different Perspectives of Femininity; The Connections with Mother and Zero

In her essay entitled "Fantastic Freakings", Anna Kérchy argues that Eve/lyn during his/her journey witnesses stereotypical phallogocentric fictions of feminine roles that are all damaging and constantly trap her in the role of the victim. These roles are: the Femme Fatale (Leilah), the Angel in the House (women in Zero's harem), the Mother (Goddess), the Virgin (Eve, herself) and the Enigma (Tristessa). Kérchy furthermore highlights that *Passion of New Eve* shows these concepts as mean and mutilating that reveal and treat heroines' bodies as grotesque representations of these roles. (Kérchy Web) Agreeing with Kérchy I must also add that these representations are not only shown but also written on Eve/lyn's body as s/he goes through his/her journey. After the operation, as Eve, she has to face all that fatal lack she had been carrying in herself as a man. Hence, my argument here on the one hand is to analyse the categorical slippage Eve becomes as result of the operation: a female body with a masculine gender identity. On the other hand to show how these above mentioned roles affect Eve, as a newly created subject and newly created self.

After fleeing New York and getting trapped in the desert Evelyn is kidnapped by an Amazon in the desert and begins his passion in the 'sacred' kingdom of Beulah, "the place where contrarities exist together" (Carter 45), so that she could become the Virgin himself. Roberta Rubinstein in her paper argues "Carter characterizes Beulah as the era in human history during which matriarchy flourished; the Goddess reigned, worshipped as Cybele by priestesses who willingly sheared off one breath in her honor" (109). Shaven, dressed up as a woman he is to meet Mother, the eight-breasted self-made Goddess of Beulah who "[...] was sacred. She had been human. Mother has made symbolism a concrete fact." (Carter 55) She was "her own mythological artefact" (Carter 57). Mother, by both

psychological conditioning and an operation plans to turn Evelyn into a woman so she could deliver the new Messiah of the Antithesis. In order to achieve this, Evelyn's maleness must be sacrificed in a brutal and degrading rape with which "Carter parodies the mythic ritual sacrifice of the genitalia of a dying youth [...] to an all-powerful fertility goddess" (Rubinstein 110).

However, not only his genitals need to be sacrificed but also his mind, hence rape in this case not only takes a physical but also a mental form. Formerly, Evelyn used to take pleasure in treating women violently; now, already as Eve, she has to go through serious mental/psychological conditioning as well. The aim of this conditioning is to make Eve understand that half of humankind is subordinated to the will of an unseeable superiority named patriarchy. With the assistance of Sophia - one of Mother's priestesses - she has to listen to stories about how culture (ab)used women, how they were mutilated and killed in the names of religions and traditions. Furthermore, to evoke maternal instincts in Eve she has to watch videos: artistic representations of Virgin Mary and her child in European art in order to prepare her for motherhood. The problem with this is, as Julia Kristeva highlights in "Stabat Mater":

"To begin with, we live in a civilization in which the *consecrated* (religious or secular) representation of femininity is subsumed under maternity. Under close examination, however, this maternity turns out to be an adult (male and female) fantasy of a lost continent: what is involved, moreover, is not so much an idealized primitive mother as an idealization of the - unlocalizable - *relationship* between her and us, an idealization of primary narcissism."

(133)

As we shall see two types of self sufficiencies are coinciding here. Mother explains to Eve that previously when she was a man he "suffered mortality because [he] could only perpetuate [him]self by proxy, through the mediation of a woman and that was often a forced mediation and hence no mediation at all." (Carter 73) His sense of self as a man was a projected self; and as we can see Mother is right, as from the beginning of the novel we do not see Evelyn's relation to other men, only to women. The only situation when Evelyn could be found in the company of other men is when he goes to the university. "When I presented myself at the university where I had been engaged to teach, the combat-suited blacks who mounted guard with machine-guns at every door and window laughed uproariously at me when they heard my cut-glass vowels and prissy English accent and let me go." (Carter 9) Among other men he is being laughed at and not taken seriously, he is not another equal man, he is in a subordinate position compared to others – this can be one of the reasons why he treats women as unequal. Quite the opposite happens when he is with women: when he was a little boy, his self-definition derived from his nanny; now, when he is with Leilah, he does not treat

her as a human being. However, if we observe the Kristeva quote above we can see that the projection on motherhood that the 'Grand Emasculator' implants into Eve is also based on false idealization. Because of the clash of these two self-sufficiencies the newly born Eve's gender identity becomes a hybrid congeries of supposed authenticity.

Despite the re-conditioning process Eve had gone through, she still cannot associate her newly gained body with the desired gender construction as "the cock in my head, still, twitched at the sight of myself" (Carter 71). Besides the visual and artistic training on femininity Eve does not own any practical experiences on womanhood "I am a tabula erasa" (Carter 79), hence Carter, just like at the beginning of the novel re-locates Eve into the desert, where she is again abducted by the crippled, sterile and sadistic Zero, the poet. He takes Eve to his ranch in the middle of the desert so she could become part of his harem as his eighth wife. The characteristics of Zero - as all characters in Carter's text - are overtly exaggerated as he is portrayed as a misogynist misanthrope who hates words and is so disgusted by them that he rather barks and shouts his poems. In terms of radicalism and exaggeration he could be best compared to Mother. The Goddess acts as a disintegrator of patriarchal concepts whose mere presence is enough to evoke disgust in Evelyn. Mother's femininity is experienced through the misogynistic gaze of Evelyn, his scopophilic pleasure principles are seriously harmed upon seeing Mother's bare body. "In the context of Carter's novel this reaction is significant since Evelyn is responding as a male to an exaggerated female body" (Johnson 44). Upon seeing the crippled Zero her first impressions are almost the same: if Mother is a disintegrator of patriarchy, Zero is an affirmation to all cultural traditions that cripple women into subordination. He is the first man in Eve's life who after capturing, ceremoniously rapes her in front of the clapping, cheering harem of his wives, proving his authority and unquestionable power. At his ranch, Eve experiences a new type of femininity, the Angel in the House, as Zero's wives are truly in love with him and cherish the belief that if they sleep with him weekly, his seed will preserve their lives. If these women are categorized as Angels, then Zero is the absolute Tyrant of the House as his strict rules must be obeyed and followed unconditionally. His women are forbidden to speak and express themselves, conversely, they communicate with barks and babbling. "Zero believed women were fashioned of a different soul substance from men, a more primitive, animal stuff, and so did not need the paraphernalia of civilised society such as cutlery, meat, soap, shoes, etc. though, of course, he did." (Carter 84) Depriving from every tool of civilisation in terms of being, the lives of these women are centred around Zero and now, Eve also has to integrate into this system. Rape, violence and humiliation become part of Eve's daily life in Zero's household. In her book entitled *Loving to Survive* Dee L. R. Graham articulates an opinion which serves as a description of Eve's specific experience.

“Men’s violence creates ever-present – and therefore often unrecognized – terror in women. For instance, this terror is experienced as a fear, by *any* woman, of rape by *any* man or as a fear of making a man – *any* man – angry. We propose that women’s current psychology is actually a psychology of women under conditions of captivity – that is, under conditions of terror caused by male violence against women. (In fact, the conditions of women are conditions of slavery.)”

(14)

Terror creates fear in a woman, it also might stop her from trying to get rid of that terror, fear can petrify the victim. As it can be seen in the case of Eve and Zero’s other wives, violence causes disruption in them, resulting in a paradoxical behavioural pattern. Instead of embracing their forces to rebel against Zero, the harem over-mysticizes and helps him to maintain his order: “Their obedience ruled him. [...] They loved Zero for his air of authority but only their submission had created that. By himself, he would have been nothing.” (Carter 96)

His public enemy number one is no-other than the screen-goddess, movie star Tristessa de St Ange, whom he believes to be a soul eater. Zero is unable to procreate children and is certain that the source of his inability is Tristessa’s magic power. Unable to fulfil its designation to conceive children, the wives of Zero adore and honour his sperm as they are certain it helps them in their general well-being. Therefore, the system in which they live is a paradox parody of its own construction. Zero’s women willingly submit themselves to his laws providing him with authority. In this context the function of Tristessa as enemy is the basic function of what myths were created for: to provide and demonstrate explanation where supposedly there is no explanation. In this world, Eve also becomes part of the system, as “he regulated our understanding of him and also our understanding of ourselves in relation to him” (Carter 93) which precisely recalls how the previous victims of Evelyn must have felt. Due to the regular rapes Eve acknowledges that “[...] I felt myself to be, not myself but he; and the experience of this crucial lack of self, which always brought with it a shock of introspection, forced me to know myself as a former violator at the moment of my own violation” (Carter 98). Minding their sexual habitats and their obvious sadistic personalities Zero and Evelyn are doubles of each other as both of them use sex as weapon to satisfy their own selfish desires. Being part of Zero’s harem is not only brutal for Eve because of the physical violation, but because she is faced with her old self that was also reflected at him by Leilah; that violent masculine self which made him unlovable⁴. Zero’s frequent and brutal rapes annihilate Eve’s sadistic self completely and force her into the victim position. Eve’s case is not only specific because her consciousness is masculine but because she has to re-evaluate and re-structure her self-consciousness. R. D. Laing describes this process in his

⁴ See page 7 of the paper.

work entitled *Ontological Insecurity*: “If the individual cannot take the realness, aliveness, autonomy, and identity of himself and others for granted, then he has to become absorbed in contriving ways of trying to be real, of keeping himself or others alive, of preserving his identity, in efforts, as he will often put it, to prevent himself losing his self.” (Laing 42) Hence, Eve must keep herself alive in the given circumstances carefully minding the role she must enact in order to stay alive. As ‘Angel of the House’ she has to accept that Zero is the absolute Lord, and has full access to her body whenever he wants to, hence she loses control over it and the only thing that remains for her is the knowledge if she wants to keep herself alive, she must obey. In this way not only Eve’s but all the other women’s power is broken and instead of gathering their strength and rebel against the authority they endure.

In the cases of both Mother and Zero we can see that there are several things in which they show common characteristics. They are both, surrounded by women who willingly support and maintain their power; furthermore, Mother and Zero take away Eve/lyn’s control over his/her body. Mother against his will operates Evelyn into a woman and forces him to go through series of pain so far unimaginable to him; after this, Zero uses the newly created body in order to make it fit for his desires. Mother’s operation positions Evelyn into a woman’s body still owning masculine gender identity, hence Eve’s whole being becomes a categorical slippage, whereas Zero’s authority forces Eve to subordination. In this hybridity, Eve explores the violent unity of sexes and selves with Zero and later she becomes one with her allegorical other, her idol, Tristessa.

3. Hybrid Perfection - Unity with Tristessa, Remeeting with Mother and Leilah

A more pleasant part arrives in the narrative when Eve is united with her childhood silver-screen idol, Tristessa. Regarding gender hybridity and self constructions the narrative steps out of its limits and after a carnivalesque wedding Eve explores a harmonious unity with Tristessa. Representing all the literary epithets of femininity on silver-screen, Tristessa as a born man decided to become “a perfect man’s woman. He had made himself the shrine of his own desires, had made of himself the only woman he could have loved!” (Carter 125) What is common in both of their picaresque journeys is that - though Tristessa willingly, Eve forcefully - they went through a series of metamorphosis regarding their own appearance in order that they could reach their desires. “Parodically, Eve and Tristessa share an androgynous condition, which may explain the fact that they are given in equal degree ‘a white and red maquillage’ with white powder and rouge.” (Pérez-Gil 228)

Regarding gender hybridity and disruption of selves it is probable to discover that both Eve and Tristessa have to go through a series of sex revealing acts in

order their selves could be re-integrated into Carter's dystopian universe. During the nights spent with Zero, he always tried to look for and reveal a flaw on Eve's body as if he was aware of her rearrangement. "[...] I was very much afraid in case he found a flaw in my disguise, that Mother might have left some unknown-to-me clue impressed in my new flesh that showed I'd been reupholstered" (Carter 103). Zero fails in Eve's case, however, he manages to unlock Tristessa's secret when depriving of the gown; this transgressive act of revelation is an important step towards their unity as "both characters are forced to recognize their own formation, and it is at the moment of change in ontological certainty that they too participate in the abjection of their bodies" (Johnson 45). Whereas the violent revival of their sexes strikes both Eve and Tristessa as shockingly confusing, later they willingly subordinate their selves to their bodily functions. One of the turning points in Eve's initiative journey is when she makes love to Tristessa and they begat a child in the middle of the desert. Their harmonious unity symbolises the transcendent coalesce of gender categories, the divine consolidation of selves. Their sexual intercourse leads both characters to embrace their newly gained selves abandoning their previous apprehensions of their bodies as abjections as written in the Johnson quote.

Towards the end of the novel Tristessa is not the only character whom Eve has to reconcile in order to reposition her newly gained self; Mother and Leilah also appear, both in different contexts. Leilah becomes Lilith and the subordinated power relations they shared as Evelyn and Leilah cease to exist when they face each other in their new selves, as Eve and Lilith. Two women, both originating from Biblical contexts of the Old Testament, emerge; they are now equal, both being the children of Mother, the Goddess.

The 'Grand Emasculator' also went through a series of changes and the source of her newly gained depression is revealed to Eve when she meets her again at the final pages of the novel, following another birth-scene through the caves of the sea. During her mental conditioning in order she could become a woman, Eve had had to listen to a mantra with other observations regarding historicity. "Proposition one: time is a man, space is a woman. Proposition two: time is a killer. Proposition three: kill time and live forever." (Carter 50) Mother had given up on her will to change history, as her over-exaggerated femininity was not enough to stop time and begin a new type of history. Hence, Mother's self in terms of being the feminine alpha and omega is wrecked, her godly powers are ruined.

Therefore, Eve stands as a woman alone by the sea with Tristessa's baby in her womb echoing the thoughts that once belonged to Mother: "Man lives in historicity; his phallic projector takes him onwards and upwards – but to where? Where but to the barren sea of infertility, the craters of the moon!" (Carter 50) Eve stands by the location of this quote, but the sea she faces is different; functioning as a symbol of endless femininity it also suggests the instability, unreliability attributed to the concept. In the case of the newly born Eve, water is "the

organic symbol of woman's fluidity: blood, milk, tears" (Showalter 11). Eve, as a stabilized feminine subject cannot stay in a disrupted, selfless, chaotic world, hence she, with her baby in her womb begins a new journey on the sea which is not infertile anymore: Eve's blood was spilled during her transformative operation into a woman, her tears were falling from pain when she was raped by Zero and her milk will flow when she gives birth and feeds her child, the new 'Messiah of the Antithesis'.

Conclusion

The Passion of New Eve takes a very special place in the Carterian corpus as it is one of her works which very strongly plays with one's perception of gender identity, more specifically with the roles one attributes to them. In this novel, Evelyn, a young English professor who is also a radical misogynist has to find his place in dystopian USA, however, what he finds at this new place is beyond his imagination. Operated into a woman, now as a she, Eve has to go through a series of horrible events in order to re-establish herself not only in terms of her body but also in terms of her newly gained self. Carter's newly born woman, before her operation is horribly trapped within his own binary, narrow world. In terms of gender construction and the disruption of the self Carter does not provide the reader with an accurate answer regarding these roles. Her aim is not to give directions in terms of these roles, but to offer new approaches and perspectives that may evoke new approaches in terms of historicity, time, sex, gender and cultural traditions. Carter decomposes the archetypes of masculinity and femininity in order to reposition a newly gained self in the instability. Carter's colourful imaginings demonstrate that in terms of gender categories one cannot be free from categorizations. However, the question that I asked in the name of my paper arises at this point: is the newly born woman a man? By the end of the novel a new Eve is standing by the sea, embracing her sense of femininity and bearing the New Messiah in her womb, accepting the child as her own, accepting herself as a woman.

Works Cited

- Carter, A. (1977): *Passion of New Eve*. London: Virago.
- . (1983): Notes from the Front Line. In M. Wandor (szerk.), *On Gender and Writing*. Pandora.
- Graham, Dee L. R. (1994): *Loving to Survive. Sexual Terror, Men's Violence and Women's Lives*. New York, New York UP.
- Grosz, E. (1995): *Space, Time and Perversion*. New York: Routledge.
- Johnson, H. (1994): Textualizing the Double-Gendered Body: Forms of the Grotesque in *The Passion of New Eve*. *Review of Contemporary Fic-*

- tion, 14:3, 43–48. Letöltve: <http://eds.b.ebscohost.com/eds/pdfviewer/pdfviewer?vid=5&sid=e49ea9ff-0490-4f56-b427-57b00f1e5e6a%40sessionmgr114&hid=126>
- Katsavos, A. (1994): An Interview with Angela Carter. *The Review of Contemporary Fiction*, 14:3, 11–37. Letöltve: <http://www.dalkeyarchive.com/a-conversation-with-angela-carter-by-anna-katsavos/>
- Kérchy, A. (2005): Fantastic Freakings: Decomposing Narrative and Deformed Femininity in Angela Carter's *The Passion of New Eve*. *Palimpszeszt*. 23. Letöltve: http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/24_szam/09.html
- Kristeva, J. (1985): Stabat Mater. *Poetics Today: The Female Body in Western Culture: Semiotic Perspectives*, 6.1/2, 133–152.
- Laing, R. D. (1969): Ontological Insecurity. In *The Divided Self: An Existential Study in Sanity and Madness* (pp. 39–61). Harmondsworth: Penguin.
- Mulvey, L. (1999): Visual Pleasure and Narrative Cinema. In L. Braudy – M. Cohen (szerk.), *Film Theory and Criticism: Introductory Readings* (pp. 833–844). New York: Oxford UP. Letöltve: <https://terpconnect.umd.edu/~mquillig/20050131mulvey.pdf>
- Pérez-Gil, M. Del Mar. (2007): The Alchemy of the Self in Angela Carter's *The Passion of New Eve*. *Studies in the Novel*, 39.2, 216–235. Letöltve: <http://eds.b.ebscohost.com/eds/pdfviewer/pdfviewer?vid=3&sid=e49ea9ff-0490-4f56-b427-57b00f1e5e6a%40sessionmgr114&hid=126>
- Rubinstein, R. (1993): Intersexions: Gender Metamorphosis in Angela Carter's *The Passion of New Eve* and Lois Gould's *A Sea-Change*. *Tulsa Studies in Women's Literature*, 12.1, 103–118. Letöltve: <http://www.jstor.org/stable/pdf/463759?acceptTC=true>
- Showalter, E. (1987): The Female Malady: Women, Madness, and English Culture, 1830-1980. In *The Female Malady* (pp. 1–20). Harmondsworth: Penguin.
- Sage, L. (1994): *Angela Carter*. Plymouth: Northcote House Publishers Ltd.
- Surányi Á. (2012): Two Women, Two Paths: Angela Carter and Lorna Sage. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*. 2.1. Letöltve: tntef-journal-hu/vol2/iss1/03_suranyi.pdf
- Wyatt, J. (1996): The Violence of Gendering: Castration Images in Angela Carter's *The Magic Toyshop*, *The Passion of New Eve*, and 'Peter and the Wolf'. *Women's Studies*, 25.6, 549–570. Letöltve: <http://eds.b.ebscohost.com/eds/pdfviewer/pdfviewer?vid=7&sid=e49ea9ff-0490-4f56-b427-57b00f1e5e6a%40sessionmgr114&hid=126>

Lektorálta: Prof. Dr. Séllei Nóra Katalin, Debreceni Egyetem, Angol-Amerikai Intézet, egyetemi tanár

SZTÁRAI MIHÁLY IRODALMI MUNKÁSSÁGÁNAK HATÁSA A DRÁVASZÖGBEN

Dobsai Gabriela

*A pécsi Irodalomtudományi Doktori Iskola hallgatója, Josip J. Stossmayer
Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
gaboca.dobszai49@gmail.com*

Absztrakt

Jól ismert, hogy Luther Márton vallásmegújító tevékenységének köszönhetően kapott döntő lendületet az anyanyelvű irodalom művelése és egyre növekvő népszerűsége. Luther mozgalmának követői irodalmi munkásságukkal számottevően hozzájárultak a nemzeti nyelven született irodalmi korpuszhoz. Sztárai Mihály egyike volt azon reformátoroknak, akinek hatása még a mai nap is érzékelhető a Drávaszögben. Nem csak reformátori munkássága jelentős, zsoltáraival és hitvitázó drámaival az anyanyelvű irodalmat is gazdagította. Sztárai hitvitázó drámái az első magyar nyelven keletkezett drámák közé tartoznak, céljuk a reformáció propagálása volt. Annak ellenére, hogy a Szlavóniában keletkezett magyar és horvát nyelvű művei közül csak kevés maradt fenn, legtermékenyebb időszakának az itt, illetve a Drávaszögben töltött idejét tekinthetjük. Feltételezhetően ebben az időszakban születtek meg legismertebb hitvitázó drámái: *Az igaz papság tiköre*, valamint a *Papok házassága*, mely utóbbi csak töredékeiben maradt fenn. Színművei a legtöbb forrás szerint valóságos eseményeket mutatnak be, komikus és groteszk feldolgozásban. Olyan hitvitákat vetett papírra, melyeken vagy ő maga is részt vett, vagy amelyekről úgy gondolta, hogy az emberek épülésére szolgálhat. Hitvitázó drámáit nagy valószínűséggel diákjai segítségével vitte színre, ezzel készítve fel őket a későbbi térítői feladataikra és a közönség előtti szereplésre. Két drámájában található utalásokból következtethetünk arra, hogy több hasonló művet is írt. Szereplői segítségével valószínűleg korának befolyásos személyeit figurázta ki, s így tette az eseményeket a nagyközönség számára is életszerűvé és érthetőbbé. A ránk hagyományozott zsoltárok ékes bizonyítékai annak, hogy a mindennapi életet is figyelemmel kísérte, énekei rejtett utalásokat tartalmaznak az oszmán hatalom veszélyeire, ugyanakkor műveivel vigaszt is nyújtott. Külön figyelmet fordított arra, hogy az anyanyelvén írt és előadott hitvitázó drámákat és zsoltárokat a legegyszerűbb módon fogalmazza meg, ezzel is megkönnyítve a „befogadók” számára az értelmezésüket. A későbbiekben ezek a zsoltárok beépülve a protestáns egyház szertartásrendjébe, váltak egyre népszerűbbé.

Irodalmi alkotásain keresztül Sztárai komoly hatást gyakorolt a Drávaszögben élő magyarságra, egy olyan hosszantartó fejlődési folyamatot indított el, melynek köszönhetően az itt élő magyar kisebbség napjainkig megőrizte anyanyelvét és kultúráját. Munkáiban ezeknek a kulturális, társadalmi és irodalmi folyamatoknak és változásoknak a jelentőségét, illetve hátterét igyekszem bemutatni.

Kulcsszavak: *anyanyelvű irodalom, hitvitázó dráma, nemzeti kultúra,*

A reformáció egyike volt azoknak az eseményeknek, amelyek alapjaiban változtatták meg a 16. századi emberek életét, s ezzel együtt az irodalom és a kultúra terén is jelentős változásokat hozott. Luther Márton vallásmegújító mozgalma megállíthatatlanul söpört végig Európán, így a Muraközön és Magyarországon keresztül rövid időn

belül utat talált Szlavóniába és a Drávaszögbe is. Luther Márton és prédikátor társai vallásmegújító tevékenységének köszönhetően kapott döntő lendületet az anyanyelvű irodalom művelése és egyre növekvő népszerűsége Európában. A horvátországi magyar kisebbség vallástörténetében Sztárai Mihály 1544-es Laskóra érkezése volt az a döntő esemény, amely a török megszállás alatt lévő Szlavónia és a Drávaszög nemzetei számára az együvé tartozás biztonságát hozta el, (Tarczay, 1929) de tevékenysége által kifejtett változások – mint az anyanyelven folyó istentisztelet és oktatás – hatása még a mai nap is érzékelhető, különösképpen a Drávaszögben élő magyar kisebbség körében. Az irodalomtörténet Sztárait a magyar anyanyelvű irodalom megteremtői közé sorolja; ebben a tanulmányban, azokkal a zsoldáraival és hitvitázó drámáival foglalkozom, amelyek leginkább hatással lehettek a Drávaszögben élő magyarok életére és kultúrájára.

Hitvitázó drámák

Sztárai hitvitázó drámái – melyeknek célja egyértelműen a reformáció propagálása volt – az első magyar nyelven keletkezett drámák közé tartoznak. Valószínűleg az ellenreformáció szorgos munkájának következtében igen kevés magyar és horvát nyelvű műve maradt ránk. Azt, hogy a Szlavóniában és a Drávaszögben töltött idő alatt Sztárai számos éneket és zsoldárt írt, több forrás is említi. (Lábadai, 2012) Feltételezhetően ekkor írta hitvitázó drámáit is, melyből kettő – egy teljes egészében, egy pedig töredékesen – ma is olvasható. Színművei, az egyházi dokumentumokat figyelembe véve, nagy valószínűséggel valós eseményeket dolgoznak fel, kissé komikus és groteszk módon mutatva be a közönségnek a hitvitákon zajló disputákat. Drámáiban a szereplők között zajló párbeszéd árnyaltsága pedig arra enged következtetni, hogy azokon ő maga is részt vett, s mivel műveit a reformáció szolgálatában írta, (Keveházi, 2005) nem kétséges, hogy olyan hitvitákat is feldolgozott, amelyekben ugyan személyesen nem volt jelen, de úgy gondolhatta, hogy azok a polgárok épülésére szolgálhatnak. Arra, hogy hitvitázó drámáit diákjai segítségével vitte színre, nem áll rendelkezésünkre semmilyen bizonyíték, viszont a művek természetét és célját tekintve valószínűsíthető, hogy ők adták elő a drámákat, ezzel készülve fel a későbbi térítői feladataikra, és a közönség előtti szereplésre. A két műben – *Az igaz papság tikőrében* és a *Papok házasságában* – található utalásokból következtethetünk arra, hogy több hasonló drámát is papírra vetett. Erre az *Igaz papság tikőre* című drámájának elején utalást is találunk,

„Mi dolog az Antal bíró? Ismét nem tetszik é tenéked a papok házassága?” (RMKT 1886,212)

Az első, ami felkelti a figyelmünket az ismét szó és a papok házasságának említése, amely közvetve Sztárai töredékben (*Papok házassága*) ránk maradt hitvitázó drámájára utal. Feltűnő a két mű szereplőinek azonossága is: Borbás bíró és Tamás pap a reformáció, Antal bíró, Böröck pap, Vikárus és a Pápa a katolikus egyház képviselői.

Valószínűsíthető, hogy Sztárai, kihasználva az emberek természetes kíváncsiságát, hitvitázó drámáinak szereplőit valós személyekről mintázta. Szereplői segítségével minden bizonnyal korának befolyásos személyeit figurázta ki, s így tette az eseményeket a nagyközönség számára is életszerűvé és érthetőbbé. Ma már sajnos nem tudjuk kik lehettek ezek a személyek, de a korabeli (1544.) defterekben a drámáiban szereplőkhöz hasonló nevekkal találkozhatunk. (Keveházi, 2005) Nagy Sándor messzemenő következtetésnek tartja Toldy Ferenc által felvetett lehetőséget, mely szerint Tamás papot Sztárai önmagáról mintázta (Nagy, 1883) ezt támasztják alá a ránk maradt források is. Az egyik ilyen forrásunk Skaricza Máté Szegedi Kis Istvánról írt életrajza, amelyben a szerző Sztárai-jellemzése alapján igaznak tűnhet az állítás. Skaricza megemlíti, hogy amikor Sztárai és Szegedi Tolnán teljesített szolgálatot, Sztárainak szokása volt a katolikus lelkészek prédikációit végighallgatni, lejegyzeteltetni és a következő istentisztelet alkalmával szenvedélyesen cáfolni azok állításait. (Kathona, 1974) Sztárai tehát nem volt szobatudós: rá és a hitvitázó drámáiban szereplő Tamás papra is jellemző a határozott fellépés és a vitára való hajlam. Véleményem szerint, ha szereplőit valóban valós személyek ihlették, akkor a Drávaszögi reformáció képviselőjét és propagálóját, Tamás papot, csakis saját magáról mintázhatta. A drámák keletkezési ideje óta a Drávaszögiek számára a reformáció kezdetét és harcos képviselőjét ugyanis Sztárai Mihály személye jelenti.

Sztárai Cranmerus Thamásról

Hajlamosak vagyunk úgy tekinteni a 16. századra, mint valami zárt közösségre, ahol a települések, városok és az országhatárok átjárhatatlanok, feltételezzük, hogy a hírek lassan jutottak el egyik közösségből a másikba, illetve egyik országból a másikba. Ennek ellentmondani látszik Sztárai, John Foxe latin nyelvű protestáns mártírológiája alapján Cranmerus Thamás érsekről írt éneke, amely nem sokkal az érsek tömlöcbe vetése és 1556-os máglyahalála után, 1560-ban íródott, így állítva emléket alakjának. Jogosan tehetnénk fel a kérdést, vajon mi volt az, ami felkeltette Sztárai figyelmét az érsekkel történt események kapcsán? Mindjárt az első versszak meg is válaszolja a kérdést:

„Mostan való üdőben, ezer ötszáz ötvenhatában,
Az Ánglia országnak tengernek szigetében,
Nagy sor keresztyéneket megégetnek tűzben,
Világ dühösségében,
Az kik nem bíznak vala a pápa szentségében,
Hanem csak egy Istenben.” (RMKT,1886,241)

Egyértelmű tehát, hogy Sztárai számára Cranmerus Tamás sanyarú sorsa és máglyahalála a pápai hatalommal való visszaélésére és a katolikus egyház hataloméhségére volt bizonyíték. Cranmerus Tamás érsek életét és tragikus halálát példaként állította

az emberek elé, hogy nézzenek szembe a Cranmerus általa képviselt igazsággal, ne hagyják el az igaz hitet a könnyebb élet érdekében, mint ahogy Cranmerus Tamás sem adta fel hitét ellenségei és a pápa minden fondorlata ellenére sem. Az utolsó versszakban ki is mondja, mi az, amit a híveitől, hallgatóitól, illetve olvasóitól elvár, és mi végre írta meg a verset.

„Tanulságul az Laskón ezt beírták versekben,
Ezer ötszáz hatvanban az nyomorult esztendőben,
Hogy minden hű keresztyén tekintsen az túkerben,
Bízzék csak az Istenben.
Az Úristen megtartsa az még szinte akarja
Világ dühességében.” (RMKT,1886,262)

A Cranmerus Tamásról szóló ének más szempontból is fontos. Különböző források utalnak arra, hogy Sztárai nemcsak mint tanmesét dolgozta fel az érsek történetét, hanem azonosul is Cramerusszal és sorsával. Ács Pál *Sztárai Mihály különös mártíromsága – a Cranmerus Tamás című Foxius-parafrázis tükrében* című munkájában részletesen taglalja az összefüggéseket. Párhuzamot von Cranmerus katolikus egyházzal és Véres Máriával folytatott harca, valamint Sztárai a reformáció helvét irányzatának képviselőivel való összetűzése között. Ezt valószínűsíti az is, hogy Sztárainak ekkor már nem kellett hadakoznia a törökökkel, és a Baranyai protestáns egyházak is már szilárd alapokon álltak. Hogy Sztárai személyes indíttatásból írta, vagy hívei épülésére szánta-e a Cranmerus Tamásról írt éneket, további kutatómunkát érdemelne.

Az anyanyelvű zoltárok mint a hittérítés eszközei

Elsősorban Sztárai zeneszeretete és kiváló nyelvérzéke volt az, amely térítő munkájában a segítségére volt. Felismerte, hogy az egyszerű emberek életében milyen sokat jelent az ének és a zene, így ezekre alapozta munkáit. Magyar és horvát nyelvű zoltárfordításai, illetve énekei nagymértékben hozzájárultak a reformáció gyors terjedéséhez. Talán nem érdektelen megjegyezni – bár bizonyítékunk sajnos nincs rá: ismereteim szerint egyetlen horvát nyelvű Sztárai zoltárról sem tud az irodalomtudomány –, hogy nem volna szabad a horvát nyelvű Sztárai-féle zoltárfordítások lehetőségét kizárni, mivel térítőmunkájának stratégiai alapját mindig az adott nemzet (magyar vagy horvát) anyanyelvére fordított zoltárok, illetve énekek képezték. A ránk hagyományozott források is, amelyek az anyanyelvű és a horvát nyelvű igehirdetésekről számolnak be Szlavóniában, arra engednek következtetni, hogy az énekek is horvátul hangzottak el, mint ahogy arról Pathai Sámuel tolnai prédikátor 1647 szeptemberében írt leveléből értesülünk.

„A megváltás 1617. évében két álló esztendeig tanítói tiszteletet viseltem a laskói iskolában. Meg az időben éltek a régi öregek közül, kik szemtanúi, voltak a reformáció kezdetének, melyet Alsó-Baranyában és a Dráva folyó két partján, az innenső és túlsó

részeken, úgy a magyarok, mint a szlávok között Sztárai Mihály indítottal. Ő alig ismert határt az egyházak reformálásában, legalább ezek így mondták. Mikor hirdetni kezdte az evangéliumot a nyilvános gyülekezetnek, előbb Dávidzsoltsárait, melyek közül a legkiválóbbakat igen szép átdolgozásban hazai nyelvretette át, amelyeket a mai nap is használunk az egyházakban“: (Keveházi, 2005,96)

Pathai Sámuel levelén kívül a mai drávaszögi magyarok legendáriumában is létezik egy erre vonatkozó történet, melyet Baranyai Júlia is feldolgozott a *Vízbevesző nyomokon* című könyvében. A legenda szerint Sztárai minden istentisztelet előtt hegedűjével jelent meg a templom dörömbön¹ és zengő hangon, magyar nyelven kezdett énekelni, hegedűn kísérve saját magát.

A ránk hagyományozott zsolnárok bizonyítékai annak – ahogy azt már fentebb említettem –, hogy a mindennapi életet is figyelemmel kísérte. Külön figyelmet fordított arra, hogy az anyanyelvén írt és előadott hitvitázó drámákat és zsolnárokat a legegyszerűbb módon fogalmazza meg, ezzel is megkönnyítve azok értelmezését. Tisztában volt azzal, hogy mi van hatással az emberekre és mi foglalkoztatja őket. Énekei és zsolnárátdolgozásai betekintést nyújtanak az akkori emberek problémáiba (török fenyegetés, az egyházak közötti viták, a társadalmi különbségekből adódó problémák). Énekei számba veszik azokat a társadalmi és hétköznapi problémákat is, amelyek a legtöbb gondot okozták az embereknek. A 74. zsolnár például a török elnyomásról számol be: „Az ellenségtől ostromlattunk, naponként rontatunk”, illetve az utolsó előtti versszak első két sora: „Végy ki immár ez nagy ínségből, ez idegen kézből”. A történelmi körülmények ismeretében, e sorokat olvasva egyértelművé válik, hogy hívei számára a török elnyomás alól kér feloldozást Istentől. A 23. zsolnár harmadik versszakának utolsó sorában már arra kéri Istent, hogy a tolvajoktól és a hamis tanítóktól védelmezze meg híveit.

„Az ő mezejének szép zsíros füvein szépen legeltet engem,
Szent ígéretinek édes beszédével mikor vígasztal engem,
Anyaszentegyházban és az ő a lilában szépen megnyúgot engem,
Lopótól, farkastól, hamis tanyítófól ott megóalmaz engem.” (RMKT,1886,80)

A 15. zsolnár pedig, több problémára is felhívja a hívek figyelmét. Külön felsorolja a bűnöket, az ötödik, hatodik és a hetedik versszak például a rágalmat, hazugságot és a pletykálkodást veszi célba.

„Jó életbe az ki magát foglalja,
Az igazat kezével bizonyítja,
Igazságot es ki szívében tartja
Atyjafiát az ki nem rágalmazza.
Nem téssen az gonoszt atyjafiának,

¹ A laskóiak a templomdombot hívják dörömbnek

Gyalázatot nem téssen szomszédjának,
Es nem ad helt rágalmozó szavának,
Oltalmazza hírét atyjafiának.
Utálja ez szemben az gonosz embert,
Es becsüllí az istenfélő embert,
Megesküszik ő felebarátjának,
Es mindenben ura lészen szavának.” (RMKT,1886,79)

Óva inti a református egyház híveit: ezek a mindennapi apró vétkek a kárhozatba viszik őket. A nyolcadik és a kilencedik versszak az árvák és a szegények kizsákmányolását említi mint az egyik legnagyobb bűnt, mert Isten a szegényeket és az ártatlanokat védelmezi és óvja. Sőt, még az uzsora kérdésére is felhívja a figyelmünket.

”Soha pénzét uzsorára nem adja,
Az árvákat is azzal meg nem fojtja,
Sőt mindenben azokat ő táplálja,
Valamit hoz néki igaz munkája.
Igaz ellen ajándékot nem vészen,
A szegényeknek igaz törvént téssen,
Ki élteben illetén jámbor lészen,
Mennyországbán bizony örökös lészen.” (RMKT,1886,80)

Zsoltárai és énekei tehát nem csak az igaz hitre buzdítottak, hanem az emberek hétköznapi életében és problémáiban erkölcsi útmutatóként is jelen voltak. Sztárai azon igyekezett, hogy a nehéz időkben, amikor mindennapos volt a török fenyegetés, a helyes úton tartsa híveit, egységesen álljanak ellen mind a török uralom, mind pedig a katolikus egyház jelentette fenyegetésnek. Ezt a fenyegetést elsősorban a rendkívül magas adók jelentették – az oszmán birodalom és a katolikus egyház részéről is –, amelyek következtében az emberek többsége a nyomor szélére került, de nem ez volt az egyetlen veszély illetve nehézség, amivel a szenvedőknek szembe kellett nézniük. Lelki békéjük is veszélybe került, hisz saját vallásukat – a katolikus vallást – nem gyakorolhatták szabadon. Az oszmán birodalom Róma iránti ellenszenvé két lehetőséget hagyott számukra: elhagyni az otthonukat és olyan területre távozni, ahol nem akadályozzák őket a szabad vallásgyakorlásban, vagy áttérni a muzulmán hitre, és ennek következtében viszonylagos nyugalomban élni. A két tűz között a megélhetésért küzdő nép számára a reformáció megjelenése remek kiutat jelentett, de védelmet nem. Reformátusként adókötelezettségük az oszmán birodalom felé megmaradt, csak a katolikus egyház által kivetett adók alól mentesültek. (Unghváry,1994) Igazából tehát az életük nem lett sokkal könnyebb, de az, hogy értették az istentisztelet szövegét, erős közösségé kövacsolta őket. A protestáns lelkészek voltak egyedül tisztában azzal az állandó veszéllyel, amit az iszlám és a katolikus vallás jelentett számukra. Folyamatos harcot vívtak e két vallás hittérítői ellen, a katolikus vallás képviselőivel folytatott har-

cok bizonyítékai a ránk maradt hitviták dokumentumai. Meggyőződésem szerint, a reformáció képviselői, így Sztárai Mihály is, állandó veszélyként tekintett arra a lehetőségre, hogy elveszíthetik híveiket a könnyebb élet reményében – legtöbb esetben az emberek ezért tértek át az iszlám hitre – illetve, hogy Róma képviselői sikerrel járnak és visszahódítják „hamis tanaikkal” az embereket, így azok ismét a katolikus egyház követői lesznek. Ezért kiemelkedően fontos szerepe volt az anyanyelven írt hitvitázó drámáknak, zsoltároknak és énekeknek a reformáció terjesztésében és az új vallás megőrzésében. Olyan eszközök voltak ezek Sztárai és más prédikátorok kezében, amellyel folyamatosan emlékeztette az embereket a protestáns vallás által nyújtotta biztonságra, és figyelmeztette a más vallás és hatalom révén rájuk leselkedő veszélyekre. Napjainkra pedig ezeknek az énekeknek és zsoltároknak a feladata az maradt, hogy azoknak a drávaszögi magyaroknak az anyanyelvű kultúráját gazdagítsák, akik még ma is a nagy reformátor Sztárai Mihály műveit éneklik.²

Összefoglaló

Sztárai Mihály irodalmi alkotásai révén jelentős hatást gyakorolt a Drávaszögben élő magyar kisebbségre. Hitvitázó drámáin, énekein és zsoltárain keresztül egy olyan fejlődési folyamat elindítója volt, melynek köszönhetően az itt élő magyaroknak sikerült napjainkig megőriznie anyanyelvét és kultúráját, legyen szó akár az oktatásról vagy az anyanyelvű irodalomról. Énekei, zsoltárai, hitvitázó drámái felébresztették az emberekben a tudásvágyat, az együvé tartozás érzését. Bár akkor még a nemzeti identitás mint terminológia nem létezett, a reformáció és Sztárai közreműködésének köszönhetően az anyanyelv a Drávaszögben a vallás és a kultúra közvetítője lett. Így nem meglepő, hogy egy olyan közegben, ahol az emberek ugyanazt a nyelvet beszélték és értették Isten igéjét, ott egy olyan erős kötelék jöhetett létre, amely a mai napig egyben képes tartani a drávaszögi magyarokat. Ez az összetartó erő az, ami minden kisebbségi nemzet fennmaradásában fontos szerepet játszik és mindenképpen kiemelt figyelmet érdemel.

Irodalomjegyzék

1. Hivatkozott művek jegyzéke

Ács, P. (2012): *Sztárai Mihály különös mártíromsága – a Cranmerus Tamás című Foxius-parafrázis* tükrében. Letöltve 2015. február 15-én, az http://www.academia.edu/4457209/Szt%C3%A1rai_Mih%C3%A1ly_k%C3%BCl%C3%B6n%C3%B6s_m%C3%A1rt%C3%ADroms%C3%A1ga_a_Cranmerus_Tam%C3%A1s_c%C3%ADm%C5%B1_Foxius-parafr%C3%A1zis_t%C3%BCkr%C3%A9ben

² Két zsoltár igen közkedvelt a helyi magyar énekkarok körében: a *Mindenkoron áldom az én Uramat* és a *Mely igen jó az Úristent dicsérni* című.

- Baranyai, J. (2004): *Vízbevező nyomokon. Fejezetek a Dráva-szög történetéből*. Hasonmás kiadás. Újvidék/Eszék, Forum Könyvkiadó/ HunCro Sajtó- és Nyomdaipari Kft.
- Kathona, G. (1974): *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Keveházi, L. (2005): *A kereszt igéjét hirdetni kezdtem. Sztárai Mihály élete és szolgálata*. Budapest, Luther Kiadó
- Lábadi, K. (2012): *Egyházak Alsó-Baranyában és Szlavóniában*. Eszék, HunCro Médiaközpont Kft
- Nagy, S. (1883): *Sztárai Mihály élete és művei*. Letöltve 2015. március 29-én az Elektronikus Periodika weboldaláról: http://epa.oszk.hu/02300/02392/00027/pdf/EPA02392_egy_phil_kozl_07_1883_08-09_0969-0997.pdf
- RMKT, (1886): Régi magyar költők tára. V. *XVI. századbeli magyar költők művei. Radán Balázs, Dézsi András, Sztárai Mihály. 154?-1560*. Közzéteszi Szilády Áron. Budapest, Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
- Tarczay, E. (1929): A reformáció Horvát – Szlavónországban in Teológiai Szemle. V. évf. 4 – 6. Sz. 250-251.
- Unghváry, S. (1994): *A magyar reformáció az ottomán hódoltság alatt a 16. Században*. Tanulmányok és életrajzi vázlatok. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának Egyháztörténeti Intézete

2. Felhasznált művek jegyzéke

- Földváry, A. (1940): *A magyar református egyház és a török uralom*. Budapest, Rábaközi Nyomda és Lapkiadóvállalat
- Jambrek, S. (1999): *Hrvatski protestantski pokret XVI. i XVII. stoljeća*. Zaporešić, Matica Hrvatska Zaporešić.
- Lábadi, K. (2001): *Laskó*. Budapest, Száz magyar falukönyvesháza Kht.
- Milić, J. (2009): *Protestantizam u Baranji i istočnoj Slavoniji in Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*. Zagreb, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske : Galerija Klovićevi dvori.
- Thury E. (1998): *A Dunántúli Református Egyházkerület története I*. Pozsony, Kalligram

Lektorálta: Medve Zoltán izv. prof., Josip J. Stossmayer Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék tanszékvezetője

EGY ÚJ NEMZEDÉK BESZÉDMÓDJA (A SZTEREOTÍPIÁK VIZSGÁLATA A HÍD 1950. ÁPRILISI SZÁMÁBAN)

Madarász Kulcsár Sarolta

*Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom
Tanszék, Nyelv és Irodalom Doktori Iskola, PhD hallgató,
kulcsar.sarolta1988@gmail.com*

Absztrakt

A dolgozat témája az új nemzedék által megfogalmazott sztereotípiák vizsgálata a Híd folyóirat 1950. áprilisi számában. Ez a nemzedék új hangot szólaltatott meg a vajdasági magyar irodalomban, és ezáltal megnőtt az érdeklődés a régió irodalma iránt. A vajdasági magyar írók ideológiai feladata akkor az volt, hogy a titói szocialista fejlődés szolgálatába álljanak.

A dolgozat célja, hogy rámutasson azokra a sztereotípiákra, melyek az 1950-es évek alkotójának és befogadójának életútját és útkeresését leginkább jellemzik.

Az irodalomban felfedezhető változások legnagyobb mértékben a társadalmi változások eredményeként következtek be. Az irodalmi beszédmód marxista nézőpontú koncepcióját Sinkó Ervin így fogalmazta meg: „A művészet megemberesíti a világot.”

Megvizsgálva az áprilisi Híd szövegeit és a vajdasági magyarság életszemléletét az 1950-es évek Jugoszláviájában, mai szemszögből megállapítható, hogy a térség magyarsága igen elszánt és céltudatos volt, túlélte a második világháborút, és próbálta túlélni az azt követő szegénységet is. A szövegekből kitűnik, hogy a vajdasági ember a túlélő, akárhányszor is vetik porba, mindig talpra áll, s megrázva magát folytatja életútját. A kutatás azokra az ideológiai, nemzeti és egyéb sztereotípiákra összpontosít, amelyek a 21. század távlatából már jól elkülöníthetők. A szöveg-válogatás elve a sztereotípiák kutatásával áll összhangban.

Kulcsszavak: *nemzedék, titói szocializmus, ideológia, tipológia, vajdasági magyar irodalom*

1. Bevezető

A második világháborút követően három tagköztársaságban élt magyar kisebbség a szocialista Jugoszlávián belül, ezek a következők: Szerbián belül a Vajdaság Autonóm Tartomány, a Horvát Szocialista Köztársaság és a Szlovén Szocialista Köztársaság. Ebben az időszakban rohamosan csökkent a magyarok száma a Vajdaságban a nagymértékű emigráció következtében. Ennek eredményeként teljes mértékben lecserélődött a magyarság elitje is a második világháború után. Mindentől eltekintve, a magyar nyelvű oktatás a körülményekhez képest jó helyzetben volt, hiszen az ötvenes években kiépített gimnáziumok, szakmunkásképzők és szakközépiskolák pótolták a munkaerőt, míg az 1954-ben meginduló Újvidéki Egyetem, majd az 1959-ben megalakult Magyar Tanszék megfelelően képzett tanárokat biztosított az oktatás számára. 1945 őszétől megjelent a Magyar Szó

(a Szabad Vajdaság folytatásaként), továbbá létre jött a Híd, a Vajdaság egy igen magas színvonalat képviselő folyóirata. Ez az 1934-ben Szabadkán indult folyóirat a második világháború végén indult újra (1947-től Újvidéken adták ki), ami egyben a vajdasági irodalom újraindulását is jelképezi. Továbbra is ideológiai folyóirat maradt, bár ekkorra már az irodalomra fektetik a nagyobb hangsúlyt. 1951–1955 között, Majtényi Mihály szerkesztése idején irodalmi, művészeti folyóirattá vált, és a továbbiakban is ezt a szemléletet tükrözte, ettől kezdve már esztétikai értékeket hordozó irodalmi folyóiratként tekintünk rá.

Az irodalomban felfedezhető változások legnagyobb mértékben a társadalmi változások eredményeként következtek be. Az irodalmi ábrázolás marxista tétel: „A művészet megemberesíti a világot.” (SINKÓ 2004.) Az 1950-es években a Szovjetunióban megerősödő szocialista realizmus irodalom-felfogásnak kellett megfelelő teret biztosítani, s ennek hozadéka, hogy a társadalmilag hasznosítható irodalomnak volt szerepe az átalakulásban. Hiszen az ember egy adott korba, a jelenbe születik bele, mely semmiképpen sem az ő akaratának a műve, s ehhez a jelenhez kapcsolódik a múlt, melyhez való viszonya és viszonyulása alapján fogja majd formálni a jövőt/jövőjét. Függetlenül attól, hogy múlt, jelen vagy jövő vonatkozásában végezzük a kutatásunkat, a megismerés az a jellegzetesség, mely mindhárom idősíkhöz szorosan kapcsolódik. A marxi megismerés összegez, ugyanis az összegzés végére kihelyezett pont új gondolatok kiindulópontját jelenti ezen felfogás és szemlélet értelmében. Ugyanis Marx szerint az eredményt nem az emberek öntudata határozza/határozhatja meg, hanem épp ellenkezőleg a társadalmi létük és a társadalmi feltételek határozzák/határozhatják. A marxi történelemfilozófia tehát újra felfedezi az embert mint a történelmi–társadalmi erők tevékeny objektumát, azonban ezen elmélet szerint őt cselekvő szubjektumi voltában tünteti fel, mellyel önmagát és környezetét a leghatékonyabban formálhatja. Éppen ezért áll a marxista szemléletmód értetlenül a következő kérdés előtt: „Mi módon lehet megmagyarázni, hogy a művészetek fénykora semmiképp sincs arányban a társadalom, tehát az anyagi alap általános fejlettségi fokával?” (SINKÓ 1963).

1950 áprilisában megjelent a Híd negyedik száma, amely főként a fiatalok szövegeit tartalmazta. „A szám megjelenése valamelyest tükrözte az országban zajló folyamatokat, amelyek keretében a Tájékoztató Iroda határozata nyomán kialakult szovjet–jugoszláv ellentét részeként a Jugoszláv Írószövetség II. kongresszusa állást foglalt a szovjet típusú irodalomszemlélettel szemben.” (MAGYAROK A VAJDASÁGBAN 1950.) Ez azonban egy igen heves vitát robbantott ki az ifjabb és idősebb nemzedék hangadói között, akik a vajdasági magyar irodalomszemlélet alakulását nem egyformán képzelték el. „Pedig hát kitől kaphatná meg alkotó szabadságát a művész? Csakis önmagától.” (TOLDI 1993.)

Többen igen keményen bírálták az áprilisi Híd fiataljait, többek között Tomka Gábor az Ifjúság Szavában, aki felelős szerkesztőként aláírás nélküli jelentette meg a *Nem ez az új nemzedék hangja* címmel ellátott szövegét: „Az áprilisi Híd fiataljai – ezt elvárjuk tőlük – kiaverik betegségüket. Ha majd ifjúsági töme-

geinkkel egy úton indulnak el, egyazon eszmétől hevítve, akkor adhatnak csak majd egészen más irodalmat, olyat, amely valóságunkat ábrázolja, és éppen ezért társadalmunk, új nemzedékünk nevelésében is fontos tényező. Ha az új hangot halljuk tőlük, akkor a mi hangunknak valljuk az övékét. [...] Igaz, lapunk hasábjain is olvashattunk nem oda illő verseket és elbeszéléseket. A bíráló megvolt és okultunk belőle. Ennek az az eredménye, hogy a jövőben nem követünk el ilyen hibát.” (MAGYAROK A VAJDASÁGBAN 1950.)

Rehák László a Magyar Szó felelős szerkesztőjeként három részből álló, folytatásos cikkben közölte kritikáját a kibontakozó fiatalság szárnypróbálgatásairól. Az első részben igénytelen dolgozatként jellemzi az áprilisi Híd hasábjain közölt írásokat, a második részben Németh István és Petkovics Kálmán verseit és elbeszéléseit támadja, míg a harmadik részben Tomán László Debreczeni József akkori verseskötetéről szóló kritikáját bírálja felül. (MAJOR 2011.)

Gál László a Dolgozóknak jelentette meg bírálatát *Eltévedt fiatalok* címmel, melyben gyáva, forradalomtól menekülő ifjúságnak tartja az áprilisi Híd fiataljait, akik veszélyt jelentenek, ugyanis véleménye szerint, aki már húszéves korában ellenforradalmár, az minden valószínűséggel meg is marad annak, s ez beláthatatlan következményekkel jár(hat). (MAJOR 2011.)

Sinkó Ervin azonban szembeszállt az áprilisi Híd szerzőit támadó kritikákkal az Ifjúság Szavában megjelentetett cikkében. Pártfogásába vette a fiatalokat, továbbá Sinkó fontosnak tartotta, hogy találkozzon a feltörekvő fiatalsággal, és emiatt újvidéki látogatása során egy értekezlet keretében útmutatást és támaszt nyújtott a fiataloknak. Beszédét három részre tagolta, az első részben a vajdasági magyar írók elhivatottságáról beszélt, a második részben a kritikusokkal, pontosabban Rehák és Gál kritikájával foglalkozott, a harmadik részben pedig a fiatal írók szövegeit véleményezte külön-külön. (MAJOR 2011.)

Bori Imre *Válasz* címmel jelentetett meg egy szöveget a Magyar Szóban az áprilisi Hídről megjelent kritikák margójára címmel. Ebben a cikkben Rehák és Gál kritikáival foglalkozott a szerző, továbbá nem rejti véka alá azt sem, hogy érdekelné Herceg János és Sinkó Ervin véleménye is a kialakult helyzettel kapcsolatban. Véleménye szerint nem az irodalom van a Híderért, hanem a Híd az irodalomért. Bori Imre szerint a fiatalok lírája mindössze válaszreakció az idősebb nemzedék formalizmusára. (MAJOR 2011.)

Az 1950-es évek kezdetén, különösen az áprilisi Híd-szám megjelenését követően jelentős alkotók szólaltak meg, adtak hangot véleményüknek és foglaltak állást. Ezek az évek új hangokkal és új témavilággal színesítették a vajdasági magyar irodalmat.

Mindemellett a vajdasági magyar irodalom karakterességét és egyediségét a sztereotípiák vizsgálata nyomán lehet igen körültekintően feltárni. A Szenteleky Kornél által hirdetett „*helyi színek elmélete*” jelen van az általam értelmezett szövegekben, s a kiemelt elmélet mellett ezen szövegek által betekintést nyerhetünk a háború utáni helyzet és életkörülmények színpad mögötti, csupasz valóságába is.

A dolgozatban az 1950. évi Híd-számok nyomán az akkori írónemzedék(ek)hez kapcsolódó sztereotípiák vizsgálatával, különösen a folyóirat áprilisi számában olvasható szövegek sajátosságaival foglalkozom.

2. „Egy új nemzedék hangja szól hozzánk – hallgassuk meg”

A nemzedékhez mint fogalomhoz társul egyfajta szemléletmód, világlátás és véleményformálás. „A generációs szemlélet, mely a történet folyamán fellépő írócsoportokat mind egyszerűen és egyetemlegesen generációnak szokás nevezni, s ez a tény motiválja a fejlődést, annak a faktumnak a túlzott kihasználásával, hogy az egy csoportba tartozó írók többnyire egykorúak is szoktak lenni. A kivételek természetesen elhanyagolhatók, hiszen pompásan sikerül a végső cél: a történet mechanizálása.” (JOÓ1935.) Az 1950-es évek nemzedéke a II. világháborút követő időszak nemzedéke, akik átérték a munkásosztály uralomra jutását, s ennek minden velejáráját.

Ez a nemzedék új hangot szólaltatott meg a vajdasági magyar irodalomban, és ezáltal megnőtt az érdeklődés a régió irodalma iránt. A vajdasági magyar írók ideológiai feladata akkor az volt, hogy a titói szocialista fejlődés szolgálatába álljanak. A vajdasági magyar írók ebben az időszakban nagyon visszafogottak voltak, nem volt szükség külső cenzúrára, hiszen az öncenzúra ennél sokkal nagyobb nyomást gyakorolt rájuk és mindennél meghatározóbb volt. Bori szerint az áprilisi Híd szám jelentős fordulatot hozott, ami azonban nem teljesen helytálló. Igaz ugyan, hogy egy csoport fiatal kapott szárnyra ebben a számban, új színekkel tarkították a vajdasági magyar irodalom palettáját, azonban semmiképpen sem nevezhető sorsfordulatlak ez az esemény. (SZERBHORVÁTH 2004.) Mi sem bizonyítja jobban az igen nagy nyomást gyakorló öncenzúrát, mint az, hogy az áprilisi Híd-szám szövegeiben igen alacsony az aktuális politikai helyzetre illő sztereotípiák száma. Lőrinc Péter a júniusi Híd számban *Fiatalok HÍD-ja* címen megjelentetett egy cikket, melyben kifejti örömét, hogy új nevekkal gazdagodott a vajdasági magyar írók száma, továbbá kifejezi aggodalmát is az új nemzedékkel kapcsolatosan. Hiszen nem helytálló elkülöníteni a fiatalok irodalmát az idősebbek irodalmától, ezzel együtt azonban nagy örömét is kifejezte, hogy van utánpótlás és lesz kinek átadni a lantot. „Az első lépés biztató, bár sokban elszomorító is. Mert előről kezdték a fejlődést – a dekadens formalizmusnál, és így nagy utat kell megtenniök, hogy megkerülve az új formalizmus vétkét, – oda jussanak az új ember adásához, az, új ember megteremtéséhez önmagukban és másokban: Ennek az új embernek, persze, új a mondanivalója, és megtalálja hozzá az új formát is.” (LŐRINC 1950.)

Az áprilisi Híd fiataljai igen visszafogottak írásmódjukban, félénkebbek a kifejezőkészségükben, továbbá a kimondhatatlant kerülgetik, de mégsem kerül részükről kimondásra szövegeikben. Véleményem szerint –, melyet a sztereotípiák vizsgálatára alapozok –, az idősebb generáció, közülük is kiemelném Lőrinc Péter *Selyem zsebkendő* című szövegét a májusi és a *Fiatalok HÍD-ja* szövegét a júniusi

számból, sokkal merészebb, nyíltabb és mélyebbre hatoló. Az ifjabb generáció írásaiban elvétve találtam a szocializmus sztereotípiáiból, inkább a szocializmus hatásmechanizmusával foglalkoztak részletesebben, míg az idősebb generáció már be meri emelni szövegeibe a vörös csillagot, a vörös zászlót, a tulipános dalt és egyéb jelképeket, melyek által lehetőséget biztosítanak a szocializmushoz kötődő sztereotípiák vizsgálatához. A fiatalok újítása ezáltal leginkább a műfaji sokszínűségben és az új szemléletmód átadásában mutatkozik meg.

3. A szegénység sztereotípiái Németh István *Helytelen világ* című szövegében

Allport szerint a sztereotípia nem más, mint egy embercsoportra vonatkoztatott általánosított hiedelem. (ALLPORT 1999.) A vajdasági magyarokról kialakult sztereotípiák leginkább a vajdasági magyar irodalom szövegeiben tükröződnek vissza. Mi sem nyújthatna kiválóbb táptalajt a sztereotípiák vizsgálataihoz, mint azok a vajdasági magyar írók által megírt szövegek, melyeknek legnagyobb része az irodalmi folyóiratok hasábjain került a nyilvánosság elé, így jutott el az olvasók kezébe.

Jó példa erre az április Hídban a Németh István által közölt *Helytelen világ* című szöveg, mely a háború utáni, elszegényedett réteg mindennapjait és életét írja le. A napszámásoknak kijutó szegény sors sztereotípiái fedezhetőek fel a szövegben: ilyenek a nagycsaládok, a sok gyermek, a dolgozó apa, a ház körüli munkákat elvégző anya, az éhezés és a kilátástalanság. „Az asszony mutatja be ezt a gyönyörű étel-áldozatot az urának, aki egy hétig kubikolt kenyéren–hagymán. Szinte ömlene ki száján a szó: neked főztem, édes uram. De visszaszorítja. Nagyon keservesen jutott pedig a tyúkhöz, összekuporgatott filléreiből vette. S hogy milyen nagy újság egy szerény kis csirkepaprikás is ezekben a még szerényebb kis házakban, azt tán legjobban ez az öt kisgyerek örömszivaja bizonyítja...” (NÉMETH 1950.)

Ez esetben azonban a sztereotípiák jelenléte mellett az intertextuális utalásrendszer is érvényesül a szövegben, ugyanis a népmesékből ismert intertextusok szüremlenek be a szerzői beszédmódba („annyi a gyereke, mint a rosta lika, vagy talán még annál is eggyel több...”), sztereotípiának tekinthető a gondoskodó édesanya és a dolgozó édesapa szerepe, az apa reményvesztettsége miatt a kocsmába jár vigasztalódni: „Futni kell tovább, a kocsmá felé. Űzi a cudar élet, melyben józanul élni irtózatosan nehéz...” (NÉMETH 1950.) Sinkó Ervin eképpen vélekedik a szerzőről: Németh István nemcsak hogy tehetséges, hanem nagyon tehetséges író –, ezt főleg azokra a mondatokra építem, amelyekről talán ő maga sem sejtí, hogy a legszebbek. Azokra, amelyek emelik, egyre emelik az egymás után következő gondolatokat és tisztán adják a képet. (SINKÓ 2004.) „Odalép a pléhvel bevont söntéshez és kér egy kis üveggel.” (NÉMETH 1950.)

A szöveg az élet problematikáival foglalkozik, a szegény sorsban vergődő család-

modellt mutatja be az olvasó számára. A mindennapok taposómalmába kényszerülő családfenntartó kínzenvedése által érzékelteti a munkásréteg vergődését, a napról-napra kérdésessé váló betevő falat meglétét és a családra nehezedő általános helyzetet. Ez által a szegénysorsztereotípiái kerülnek előtérbe, hiszen a napszámosréteg sztereotípiái általánosíthatóak az adott társadalmi réteg egészére.

4. A Gát és a gátlástalanság sztereotípiái

Petkovics Kálmán *Gát* című szövegében a társadalmi rétegek között megmutatózó különbségek sztereotípiái fedezhetőek fel. A gazdag legény, aki szegény lányt vesz feleségül, a lakodalmat, az ünnepet, a készülődést jellemző határátlépés helyzetébe kerül, az ehhez fűződő szokásrend semmiképpen sem csaphat át sztereotípiatörésbe, hiszen ez beláthatatlan következményeket vonna maga után. Az olvasó a szekunder vagy másodlagos olvasás folyamatában a szöveget értelmezve azonban mégis felfedezhet egy igen jelentős sztereotípiatörést. Somaházi István, a történet főhőse – aki nem megy el testvére lakodalmába, testvére gazdag férfi felesége lesz, őt viszont elfelejtették meghívni – az emberpiacon árulja magát a legnagyobb nincstelenség közepette munkát keresve, amikor is sógora, a gazdag Karamfila Zoltán szintén megjelenik az emberpiacon, napszámosokat keresve. István azonban nem jut sorra, hiszen megtelik a kocsi, s a gazdag úr már indulna is, amikor István minden bátorságát összeszedve, büszkeségét félretéve segítséget, pontosabban munkát kér sógorától.

„– Sógor... – mondta tappintatosan.

Karamfila merev büszkeséggel nézett rá:

– K i vagyok én neked?

István megemberelte magát s bátran szemébe nézett sógorának.

– Tudtommal sógorom – mondta – mert Irén az én testvérem.

– Én nem ismerlek! – válaszolt hidegen Karamfila.

Szavait megszegyenítésnek szánta, de azok váratlanul büszkeséget csiholtak elő a rongyosruhájú napszámosból:

– Hát tudd meg, én sem ismerlek téged!” (PETKOVICS 1950.)

Zoltán elutasítja István kérését, azonban a szöveg vége felé, amikor a földesurakat is az elszegényedés fenyegeti, az események a fejük tetejére állnak, úgyhogy Karamfila Zoltán felkeresi Istvánt, hogy segítséget kérjen tőle. Somaházi István azonban – ismelve a betyárbeccsület szabályait – emlékezni kezd az emberpiacon történetekre, majd példabeszéddel válaszol a segélykérésre, melyet Karamfila képtelen végighallgatni, és elmenekül.

„– Várjál sógor, ha már sógorom vagy! Emlékszel-e azokra a harmincas esztendőkre sógor? Tudod, mikor ott álltam az emberpiacon... Én nagyon emlékszem... De neked is eszedbe kell, hogy jusson: Ugye akkor nem ismertük egymást? Így mondtuk úgy-e, sógor? Emlékszek én nagyon... De mégis ismertelek téged és most is ismerlek! Nagyon... Tudom, hogy mekkora gazember vagy! De

amint látom, te nem ismeresz engemet. Pedig kár! Ha ismernél, biztos nem jönnél hozzám ilyen gyalázatos kérésekkel... Látod sógor, mégis csak jó a rokonságot ismerni.”(PETKOVICS 1950.)

A sztereotípiatörés igen nagy jelentőséggel bír a szöveg végén, hiszen a sorsfordulat, illetve a bekövetkezett szerepcsere adja meg a történet csattanóját (anekdotaszerűségét). Ez esetben a sztereotípiatörés az emberi méltóság megtartását jelenti, hiszen az anyagiaktól eltekintve az emberség volt ennek a helyzetnek az igazi fokmérője. Ha sztereotipikus helyzet alakult volna ki, akkor Somaházi István fejet hajtott volna Karamfila Zoltán előtt s eleget tett volna sógora kérésének, azonban épp a fordítottja lesz a történet végkimenetele mint amit az olvasó elvárna vagy elképzelne, s ez által válik igazán izgalmassá a történet.

A szöveg berkein belül a szerző két különböző társadalmi réteg sztereotípiáit ütközteti, melynek a végkifejlete egy anekdotaszerű sztereotípiatörés lesz. Hiszen jelen vannak az úri réteg sztereotípiái, melyek a fennhéjzóságban, a dölyfösségben mutatkoznak meg Karamfila Zoltán képviselőjében, és megjelennek a napszámos réteg sztereotípiái a mindennapok nehézségeivel, a munkakeresés sikertelenségeivel, a kilátástalansággal megfűszerezve Somaházi István személyében. Azonban a sztereotípiák törése mégis a becsület és emberség kérdésénél dől el. Hiszen míg Somaházi István meg tudja tartani önbecsülését és nem hajlik meg a „gazdag sógor” úri szavára, addig Karamfila Zoltán kénytelen lejjebb adni a nagyképűségéből és mégsem jár sikerrel. Az áprilisi Híd-szám egy örökzöld problematika sztereotípiáit sorakoztatja fel ebben a kontextusban.

5. Herceg János Szenteleky Kornél elméletére gondol... – Helyi színek és sztereotípiák

„S mivel akkor már nemcsak író volt, hanem egy kis vajdasági folyóiratnak a szerkesztője, tudatában volt annak is, hogy lehetnek írók itt a Vajdaságban, s írhatják halomszámra a könyveket, ha alkotásaik nem erről a vidékről szólnak, nem ebben a talajban gyökereznek, ha nem az itteni emberek életéről adnak képet, – akkor az nem lesz vajdasági irodalom.” – Herceg János így vélekedett Szenteleky Kornél *helyi színek* elméletére alapozva a vajdasági magyar irodalomról. (MAJOR 2011.) Az áprilisi Híd azonban több olyan szöveget is közölt, melyek a fenti idézetet több szempontból alátámasztják. A szövegekben a vajdasági ember ízes nyelve és szokásrendje, továbbá munkamorálja tükröződik vissza.

Bóna Júlia *Halászélet a Tiszán* című szövegében a zentai halászat fortélyait és szokásrendszerét írja le. A szöveg ízes, népies nyelve és az alkalmazott terminológia a szociográfiához közelít. A halászathoz fűződő szakszavak felsorolásával, a település nevének használatával, az ételek, étkezési szokások megnevezésével mind-mind jelzi a szerző a vajdasági emberek hétköznapijainak jellemzőit. „Igazat mond Pista. Mindig nehéz vót az élet a halásznak. Többször megtörtént, hogy csinyátunk tíz „varsát” is, éjje-nappa kötöttük és ehejeztük a Tiszán adventba.

Jött hirtelen a nagy hideg, meg a zuz, s mind fővette a szerszámot és evitte. Így ment ez néha évrű-évre.” (BÓNA 1950.)

Továbbá kiemelhető, hogy két helyen is intertextuális helyzet alakul ki a szövegben, mégpedig Pista bá feleségének, Örzsének meséje kapcsán, amikor is két vajdasági magyar népmese kerül be a szövegbe, amely szintén a népiesség jelenlétét szolgálja, továbbá példát statuál a mesemondáshoz kapcsolódó szokásokról. (BÓNA 1950.) A *Couleur locale* elmélet szempontjából vizsgálva Bóna Júlia szövegét, nála a helyi színek kizárólag a halászat, továbbá a halászathoz társuló szokásrendszer tükrében vizsgálhatók, azonban ez csak egy szemszögből világítja meg a problematikát a teljesség igénye nélkül. Mégis felfedezhetőek azok a sztereotípiák, melyek a zentai halászokat jellemzik, s mely által rájuk is mint csoportosulásra tekinthetünk. Hiszen a sztereotípiák vizsgálatának éppen az a lényege, hogy az egy embercsoportra jellemző általánosításokat, véleményeket vizsgálja, s erre a szöveg megfelelő lehetőséget biztosít.

Megvizsgálva az áprilisi Híd tartalmát, s összevetve az 1950-es évek a vajdasági magyarságának életszemléletével és hozzáállásával a legtöbb szövegből kiderül, hogy az itt élő magyarok igen elszántak és céltudatos emberek, akik túléltek a háborút, és akik próbálják túlélni a háború utáni szegénységet, akik megpróbálnak megfelelni a rendszernek, azonban mégis kitartanak a maguk igaza mellett; akik földi javaikat tekintve kifosztottak, de lélekben annál gazdagabbak; akik szolgasorsban élnek, azonban a földesúr nem tudja nélkülözni őket. A vajdasági ember a túlélő, akárhányszor is vetik porba, azért mindig talpra áll, s megrázva magát, folytatja életútját.

6. A munkásréteg majálisának sztereotípiái

Lőrinc Péter *Selyem zsebkendő* című szövegében Gyapjas András élettörténetén keresztül mutatja be a szerző az akkori Újvidéket, továbbá a lázadó munkásréteg tetteikészségét. A szöveg beszámol a vallásszabadság korlátozásáról, a pártszavas szónoklatokról és a tömeg manipulálásáról. Zrínyi Miklós Szigeti veszedelméhez hasonlítja a szerző az Újvidék főterén kialakult helyzetet, melyből a munkásréteg kitorni készül, és fellázad az őket korlátozók ellen, azonban a lázadás sikertelen lesz. Ebből az írásból is jól tükröződik, hogy a fiatal írónemzedék is a szocializmust építi az idősebb írók nyomdokaiban, ugyanis az a szemléletmód jellemezte ezt a korszakot, hogy akik a szocializmus javát és fejlődését szolgálták, azok egy táborba verődtek, míg akik ellene voltak ezen építkezési folyamatnak, azokra ellenségként tekintettek. (SINKÓ 2004.) Az általam elemzett szövegek közül a *Selyem zsebkendő* tartalmazta a korszak jellegzetes sztereotípiáit. A vörös zászló lobogtatása, a május 1-je ünnepként való feltüntetése, az elvtárs megnevezés használata mind a szocializmus rendszerének elengedhetetlen rítusai. A tulipános dal eléneklése, mely gyakorlatilag gyászénekként csengett fel a harcolók ajkán, továbbá a tulipánt gúnyoló fokhagyma mellre tűzése jelképként szolgáltak, a hatalom-

mal való harc jelképei voltak. A szabad vallásgyakorlás tiltása, illetve a rendszer és a vallásszemlélet közötti összeférhetetlenség kitűnt a szövegből is: „Csonkában még ma is furcsa mód keverednek a vallásos és a forradalmi gondolatok. Áhítattal emeli a zászlót. Jézus és Marx nevében is kész a halálra.” (LŐRINC 1950.)

Május 1-je még ma is a munka ünnepeként él a köztudatban. Mindenki majálistozni jár, s ünnepli, élvezi a szabadnapokat. Eredetileg a munkások ünnepeként tartották számon ezt a napot, csak a későbbiekben, a szocialista blokkban változtatták meg az elnevezést a munka ünnepére, azonban a diktatúrák bukását követően is ünnep maradt a volt szocialista országokban. (HARMAT 2013.) A katolikus egyház is ünnepel május 1-jén, hiszen 1955. május 1-jén XII. Piusz pápa Munkás Szent József ünnepének rendelte el ezt a napot és ilyenkor Jézus nevelőapjára, az ácsra emlékezünk.

Gál László versében a *Május* mint menedék szerepel, ami igen nagy ellentétet mutat Lőrinc Péter szövegével szemben, hiszen míg a Lőrinc-szöveg a májust igen negatív színben tünteti fel, addig Gál László úgy vélekedik róla, mint amire mindenkor és mindenki egyformán vágyakozik, nemtől, nemzeti hovatarozástól és foglalkozástól függetlenül. Ez a két szöveg az 1950. évi májusi Híd-számban szerepel, s azt bizonyítja, hogy a szerkesztő, Ernyes György ütköztetni kívánta a szemléleteket s nem kívánta véka alá rejteni az ellentétes nézeteket sem.

Izgalmas továbbá görcső alá vetni Laták István *Májusi vigalom* című versét is, ugyanis ebben a szövegben a május 1-je az év legboldogabb napjaként kerül bemutatásra, amikor mindenkinek mindent szabad, amikor önfeledten lehet kacagni, mulatni s amikor mindenki részesülhet a jóból. Eltekintve attól, hogy az utolsó versszakban megjelenő vörös csillag, mely viharvert, de viharálló is egyben, s melyet a nap bearanyoz, a szocializmus jelképeként mégis árnyékot vet/vethet a mulatozó tömegre.

„Nagy vörös csillagot aranyoz be a nap

A stadion színes épülete ormán.

És a viharvert, de viharálló Csillag

Nézi, hogy ring s *reng* a felszabadult tömeg

Tarka forgatagban tovahullámozván...” (LATÁK 1949.)

A májusi szám sztereotípiáit vizsgálva egyféle kettősség fedezhető fel az általam elemzett szövegekben. Ez a kettősség a munkásréteg és a szocializmus sztereotípiáinak a párhuzamában fedezhető fel. Ugyanis míg a vörös zászló, a vörös csillag a diktatúra jelképeiként fedezhetőek fel a szövegekben, addig a gondtalan munkásréteg május 1-jei hangulatának sztereotípiái is megférnek/megférhetnek egymás mellett kontextustól függően.

7. Véggövetkeztetések

A sztereotípia egy társadalomlélektani fogalom, mely a társadalmi csoportok közötti kapcsolatot is nagyban befolyásolta. Nagyon fontos a sztereotípiák ismer-

rete, ugyanis ezen információk birtoklása segítheti elő az előítéletek leépítését is, továbbá annak megnehezítését, hogy újabb sértő sztereotípiák alakuljanak ki. (TAMÁS 2014.) A nyelvi interakciókban a sztereotípiák a kommunikáció eszközeként jelennek meg, mégpedig annak elengedhetetlen részét képezve kifejezések, metaforák, szólások, közmondások, szimbólumok, közhelyek, továbbá poénok formájában. Ezek a jelenségek fedezhetőek fel az 1950-es évek vajdasági magyar szerzőinek írásaiban is, s ezek a sztereotípiák azok, amelyek a vajdasági embereket mint embercsoportot jellemzik. Allport szerint ugyanis a sztereotípiára irányulhat egy-egy csoport egésze, de egyetlen egyén ellen is, azon az alapon, hogy az illető a szóban forgó csoport tagja. Ez azt jelenti ugyanis, hogy az előítélet valamely egyénnel szembeni beállítottság, míg a sztereotípiára egy csoportra, kategóriára, illetve azon keresztül, a dedukció révén az adott csoport bármely tagjára vonatkozik. (SZTANKÓ 2014.) Walter Lippmann szerint a sztereotípiákat nem csak azért használjuk, mert minden egyes információt képtelenek lennénk megjegyezni, s a sztereotípiák alkalmazásával takarékosra törekszik az emberi gondolkodás, hanem azért is, mert segítségükkel megvédhetjük pozícionkat a társadalomban. (TAMÁS 2014.)

Az 1950-es évek vajdasági magyar irodalmát kezdetben újszerű beszédmód jellemezte, mely az 1950. évi áprilisi Híd-szám megjelenésének nyomán mutatkozott meg. Mindettől a meglepetéstől eltekintve azonban, többek között Herceg János is kiállt saját meglátása mellett, miszerint élnek emberek a hazájukban is hazátlanul, mások pedig idegenben, de mégis otthon és boldogan. Eleget tett tehát a B. Szabó György által igényelt irodalmi találkozó megszervezésének is, melyre 1951. szeptember 4-én és 5-én került sor, és ahol szintén kimondta a kimondhatatlant, hogy szerinte megvannak a politikai, erkölcsi és anyagi feltételei annak, hogy ezen a területen – Vajdaságban – önálló magyar irodalmat lehessen teremteni. Az áprilisi Híd fiatalságának tevékenységéről pedig a következő a véleménye: „A dadogásból is ki kell érteni az eredeti hangot, a formátlan anyagban is meglátni az isteni szikrát.” (MAJOR 2011.) Bori Imre is pártfogásába veszi az ifjú feltörekvő nemzedéket, s elmondása szerint a Híd és a vajdasági magyar irodalom egyelőre elválaszthatatlanok, hiszen a folyóirat az irodalom gyűjtőmedencéje, benne készül, az olvasó szeme láttára és bábáskodása mellett az irodalom. (MAJOR 2011.) Ekkor kialakult egy újabb vita, Bori Imre és Lőrinc Péter között, minek eredményeként Lőrinc kilépett a Híd szerkesztői közül, és a továbbiakban nem kívánt részt venni a vajdasági magyar irodalmi életben.

A Híd hasábjain megjelent szövegek túlnyomó többsége azonban alátámasztotta a vajdasági magyar irodalom létjogosultságát, továbbá igazolta a sztereotípiák kialakulása, megléte és jelenléte kapcsán a vajdasági magyar ember életrevalóságát és tettekézségét. Németh István *Helytelen világ* című szövege a nagycsaládokhoz, a szegénységhez és a kilátástalansághoz kapcsolódó sztereotípiákat sorakoztatja fel, ezáltal rávilágít a szocializmus hatásmechanizmusának a munkásrétegen történő lecsapódására, mely az ifjú nemzedék egyik képviselőjének

megfogalmazásában került a lap hasábjaira. Bóna Júlia *Halászélet a Tiszán* című szövegében a folyó mellett élő lakosság életmódját mutatja be egy már már szociográfiához hasonlatos stílusban. Ebben a szövegben az ízes nyelv, továbbá a halászokhoz mint csoporthoz fűződő sztereotípiák vizsgálatára nyílt lehetőség. Petkovics Kálmán a *Gát* című írásában a társadalmi ranglétra különböző fokain elhelyezkedő embertípusok karakterisztikájával foglalkozik, továbbá ebben a szövegben az olvasó anekdotaszerű csattanóval szembesül a szöveg végén, mely a különböző társadalmi rétegek sztereotípiáinak ütköztetése által valósul/valósulhat meg. Lőrinc Péter *Selyem zsebkendő*, Gál László *Május* és Laták István *Május vígalom* című szövegei azonban tele vannak a korszak jellemző sztereotípiáival, amelyek kiterjednek a világnézet, a vallási hovatartozás és a rendszer minden szegmensére. A május 1-e fogalma, a munkások felszabadult öröme vagy éppen elkeseredett vergődése különféleképpen mutatkozik meg a szövegekben. Lőrinc Péter írásában, aki az idősebb nemzedék képviselője, határozottan leírt sztereotípiák gyűrűjében robban ki az újvidéki lázadás, mely közben a harcosok és a felszabadulásért küzdők a következők tulipános dalból merítenek erőt:

„Tulipános banda! piruljon az orcátok. „Hazátlan bitanggal” teli van az országotok.	Általános titkos választójogot adjatok: Hazafiak leszünk s nem „hazátlan bitangok”” (LŐRINC 1950.)
--	---

Míg a Laták István által leírt majálisok virgoncságot és örömet közölnek, az önfeledt szórakozásról szólnak.

„Tízezrek ömlő, tarka sokasága
És az arca mindnek, mindnek nevet, örül,
Gyerekek, asszonyok és erős férfiak
A nagy zöld térségen vígan járnak körül.” (LATÁK 1949.)

Csupán a vers utolsó versszaka lesz az, ami beárnyékolja az önfeledt jókedvet, hiszen a vörös csillag mégiscsak ott áll a stadion ormán, s mint egy jól figyelő szem nézi az örömteli közösséget. Ezáltal épp a szocializmus jelképe lesz az, ami megadja majd a vers végső csattanóját.

„Nagy vörös csillagot aranyoz be a nap
A stadion színes épülete ormán.
És a viharvert, de viharálló Csillag
Nézi, hogy ring s *reng* a felszabadult tömeg
Tarka forgatagban tovahullámoztván...” (LATÁK 1949.)

Gál László *Május* című verse a bizakodásról és a reményről szól, a tavasz beköszöntével a megújulást és megtisztulást reméli, továbbá a munkásréteg sztereotípiáit tárja a befogadó elé.

„Mi téged vártunk, Május egyre,
a télutók mocskos levében,

mezítelen, kohók hevében,
bánya-mélyben
és poklok fenekén.
Foganincs ínnyel átkot szórt a vén,
ekét vonszolt a leány, a legény
és a szegény, aki a vackán korogta
dühét királyra, papra és urakra . .
Ők téged vártak, Május, egyre,
írt és orvost fekélyre, sebre
és évezer múlt évezerre:
mi téged vártunk, Május, egyre.” (GÁL 1950.)

Kutatásom során a nemzedékre vonatkozó sztereotípiákkal foglalkoztam, azonban további kutatási lehetőségek tárházát látom magam előtt az írások műfaji jellegét és cselekményét figyelembe véve. A kritikák elemzése az akkori politikai helyzet tükrében, a kimondott szavak jelentésének és a kimondhatatlan elrejtésének módszertani vizsgálata, illetve az újságírásban rejlő lehetőségek feltárása mind-mind új lehetőségek, javaslatok egy-egy újabb kutatás elvégzésére.

Irodalomjegyzék

- Allport, G. W. (1999): *Az előítélet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Bori Imre (2007): *A jugoszláviai magyar irodalom története*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- Gerold László (2001): *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918-2000)*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- Kiss Gusztáv, Farkas Attila (2005): *A Híd repertórium 1967-2001*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- Major Nándor (2011): *Kényszerhelyzetben árnyalatokért*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- Sinkó Ervin (1963): *Magyar irodalom*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- Sinkó Ervin (2004): *Magyar irodalom*. Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, Újvidék.
- Sztankó László (2014): *Taljánok, olaszok, dingók – A nemzeti sztereotípiák fogásában*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Tamás Ágnes (2014): *Nemzetiségek görbe tükörben – 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Toldi Éva (1993): *Herceg János*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.

Internetes források:

1950 – Magyarok a Vajdaságban Letöltve: 2015.02.01-jén
http://adattar.vmmi.org/fejezetek/998/08_1950.pdf

Hornyák Árpád (2009): *A délvidéki magyarok a második Jugoszláviában* Letöltve: 2015.02.01-jén http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/tito_zaszlaja_alatt/

Szabolcski Miklós (szerk.) (1966): *A magyar irodalom története* Letöltve: 2015.02.01-jén <http://mek.niif.hu/02200/02228/html/06/478.html>

Németh István (1950): *Helytelen világ* Letöltve: 2015.02.03-án http://adattar.vmmi.org/cikkek/18805/hid_1950_04_03_nemet.pdf

Petkovics Kálmán (1950): *Gát* Letöltve: 2015.02.03-án http://adattar.vmmi.org/cikkek/18809/hid_1950_04_07_petkovics.pdf

Bóna Júlia (1950): *Halászélet a Tiszán* Letöltve: 2015.02.03-án http://adattar.vmmi.org/cikkek/18817/hid_1950_04_15.pdf

Lőrinc Péter (1950): *Selyem zsebkendő* Letöltve: 2015.02.03-án http://adattar.vmmi.org/cikkek/6375/hid_1950_05_05_lorinc.pdf

Joó Tibor (1935): *A nemzedék fogalma* Letöltve: 2015.02.01-jén http://dda.vmmi.org/kal1935_05_21

Szerbhorváth György (2004): *Sajtóprés. Az Új Symposion történetéből.* Letöltve: 2015. 03.11-én <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00053/pdf/25-44.pdf>

Harmat Árpád Péter (2013): *A munka ünnepének, május elsejének története.* Letöltve: 2015.03.11-én <http://tortenelemklub.com/erdekessegek/erdekessegek-a-vilagtoertenelemben/1131-a-munka-uennepenek-majus-elsejenek-toertenete>

Lőrinc Péter (1950): *Fiatalok HÍD-ja.* Letöltve: 2015.03.11-én http://adattar.vmmi.org/cikkek/6393/hid_1950_06_05_lorinc.pdf

Gál László (1950): *Május.* Letöltve: 2015.03.11-én http://adattar.vmmi.org/cikkek/6372/hid_1950_05_02_gal.pdf

Laták István (1949): *Májusi vígalom.* Letöltve: 2015.03.11-én http://adattar.vmmi.org/cikkek/6374/hid_1950_05_04_latak.pdf

Lektorálta: Rajslil Ilona, Újvidéki Egyetem, BTK Magyar Tanszék, rendes egyetemi tanár

OSLÓI TEREK – EGYÉNI UTAK

Péró Krisztina

*Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Irodalomtudományi Doktori Iskola, PhD-hallgató, pero.kriszta@gmail.com*

Absztrakt

Előadásom és dolgozatom alapjává a tér nagyprózai művekben való megjelenését, a regények szerkezetében betöltött helyét, illetve szerkezetalkotó képességét szándékozom tenni. Az irodalmi alkotások idő- és térábrázolása kapcsán gyakrabban került használatba az idő, mint rendszerképző elem. Erre a jelenségre hívta fel a figyelmet Joseph Frank, akinek elemző esszéje a „the spatial turn” kivitelezhetőségére irányította figyelmet.¹ A számos gondolkodót megmozgató publikáció a dolgozat fő csapásirányát képező skandináv irodalomelméletben és annak instrumentalizált változatában figyelemre méltó hatást keltett a 21. század fordulóján is. Az irodalmi műalkotásokban megjelenő tér értelmezésének lehetőségei kapcsán a német és angolszász szakirodalom főként szociografikus háttérrel (is) kialakított értelmezései mellett reflektálni kívánok a skandináv irodalomtudomány eredményeire.

Nemcsak a skandináv, illetve norvég, hanem a világirodalom történetében is kiemelkedő helyzetet foglal a nagyváros, mint figyelemfelkeltő, összetett elemek sokaságából építkező térszerkezet, amely asszociációs láncok és komplex gondolati elemek fogalmi síkjával is párhuzamosítható. A 19–20. század fordulóján, a modernitás kapcsán végbement változásokat, a városi tér szerkezetének, és ezzel kapcsolatban a társadalomra gyakorolt módosulásokat a szociológiai, mikro- és társadalomtörténeti irányultságú kutatási ágazatok már számos aspektusból megvilágították. A kompozíciós lehetőségek és az ezekhez felhasználható irodalmi eszközök nagy tárházát nyújtják az Észak-Európában töretlen népszerűségnek örvendő epikai formák, ezek közül is kiemelten a regény, amelyben lehetségessé válik a város, mint számtalan síkon összetettként értelmezhető szerkezet, illetve az ehhez kapcsolódó folyamatok és jelenségek irodalmi alkotás formájában történő megjelenítése.²

A városi tér regényben elfoglalt helye, a bemutatását, érzékeltetését segítő eszközök feltérképezésére, illetve a szerkezetalkotó funkciójának ábrázolására részben irodalomtörténeti, részben irodalomelméleti megfontolások alapján választottam ki a norvég, illetve skandináv irodalmi kánonban is jelentős szerepet betöltő, egyben kultur- és más történeti szempontú megközelítések szerint is korszakok és közelítésmódok metszéspontjaiba helyezhető *Beatles* című regényt.

Lars Saabye Christensen először 1984-ben kiadott alkotása hatalmas sikerét a recenzensek szerint nagyrészt az 1960-as és 1970-es évekbeli életérzés realista ábrázolásának köszönheti. A regény, amely Oslo utcáin és terein játszódik, eddigi elemzési mintáit az írásmű időszerkezete és ezzel döntően összefüggő szimbólumhasználatát motíválta. Ennek fényében válhat érthetővé, hogy a városi tér az elemzések döntő többsége szerint csupán a regény adott történeti kontextusba helyezését szolgálta, a leíró részek árnyalásán túlmenő funkcióval nem rendelkezik. Ez a megközelítésmód teljes összhangban áll azzal a felfogással, amely a művet a realista regényírás hagyományának folytatójaként tekinti.

Azonban éppen a városi térábrázolás összetettségét, ennek tudatos szerkesztettségét prezentáló elemzés mutathat rá Lars Saabye Christensen alkotásának (késő)modernitására. A részben felszabdalt, de könnyen egymáshoz illeszthető elemekkel operáló időszerkezettel szemben a *Beatles*-ben használt térstruktúra koncentrikusan visszatérő elemek mellett a regény egészét átívelő, vertikális irányába

¹ Az irányzat Joseph Frank nevéhez kapcsolható, kezdeti esszéinek és további értelmezési lehetőségek gyűjteménye [Frank 1991], illetve [Smitten – Daghistany 1981].

² A városi tér és az irodalmi alkotás közötti kapcsolatot vizsgáló művek közül kiemelkedik kutatástörténeti szempontból [Klotz 1969]. A skandináv irodalomtörténet szempontjából hasonló jelentőségű gyűjtemény [Gliénke 1999].

mutató elemeket is tartalmaz. Mindez nem tekinthető a formai elveket kiszolgáló rendszeralkotásnak. A *Beatles* és a szerző más műveinek *close reading* elemzése alapján elmondható, Oslo regénybeli képe nemcsak kulissza, hanem a regény főalakjának lelki tükré is, így a városi térre, illetve annak perszonalizált érzékelésére vonatkozó részletek az elbeszélés tudatosan komponált részét alkotják.

Kulcsszavak: városi tér, spatial turn, norvég irodalom, Lars Saabye Christensen, *Beatles*.

1. Bevezetés

Mi kapcsolja össze Alfred Döblint, Nyikolaj Vasziljevics Gogolt és James Joyce-t? Ugyanaz, mint ami Berlin, Szentpétervár és Dublin között képzeletbeli hidat épít. A szerzőt, a cselekményt és a Várost, annak fiktív világban való megjelenését az előbb felsorolt esetekben az irodalmi hagyomány által is erősített, szétszakíthatatlan szálak kötik egymáshoz. Hasonlóan erős kapcsolat a skandináv irodalomban is megfigyelhető: Christiania a magyarul *Éhség* (*Sult*) címen olvasható regénynek köszönhetően Knut Hamsun nevével egybeforrva jelképezi a 19. század utolsó éveit élő norvég fővárost és századforduló dinamikáját.

A fentiekben megkezdett gondolati sor azonban nem zárható le a 20. század irodalomtörténetének kiemelkedő darabjaival, hanem folytatható kortárs írók alkotásainak segítségével. Az úgynevezett norvég 65-ös generáció kiemelkedően ismert tagja Lars Saabye Christensen, akinek könyvei nemcsak skandináv, hanem más nyelveken is sikert aratnak. A szerző 1984-ben a *Beatles* című nagyregénnyel robbant be a sikeres alkotók sorába, felhelyezve ezzel az immár Oslo névre hallgató norvég fővárost az irodalmi alkotásokban szereplő, ismertté vált városok képzeletbeli világtérképére.

A következőkben arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy a *Beatles*-ben használt térstruktúra nem egyszerűsíthető le az elemzők által leírt, a cselekmény háttéréként szolgáló lokálkoloritnak, hanem a városi tér elemei több irányban és síkban szerveződnek, Ezzel elmondható, hogy a nagyvárosi tér perszonalizált megtapasztalása szinte elválaszthatatlanná teszi egymástól a fiktív elbeszélőt / főszereplőt és az utcák, terek, parkok sűrű hálózatából álló Oslót.

2. -toposz, -tópia, -place-

A 20. század filozófiai, esztétikai vagy éppen irodalomelméleti opuszai sorából számos olyan alkotás vált ismertté és gyakran alkalmazott elemzési eszközzé, amely a leírt, az irodalmi alkotásba beírt térrel foglalkozik. Az ilyen témát választó alkotások közül számos nem köthető az irodalomtudományban a második világháború utáni időszakban lezajlott „térbeli fordulat” irányvonalához. Az irodalmi alkotások időbeli vagy motivikus vizsgálataival szemben a térbeliséget előtérbe helyező munkák számos irányból igyekeztek közelíteni a regényekhez, versekhez.³ Ezt a sokféleséget,

³ Ennél a fejezetnél nem szabad elfelejtkezni Marc Augé által megalkotott non-places [Augé 1997] és az Edward Relph-féle placelessness [Relph 1976] fogalmak köré írható elméletekről sem, amelyek a posztmodernitás és a szupermodernitás térszerkezetének, térvessztésének jellemzésére

a megemlítésre kerülő elméletek adaptivitását szeretném bemutatni a következő bekezdésekben arra hívva fel a figyelmet, hogy az alábbi módszerek egyike sem teszi lehetségessé jelen írás kiindulópontját jelentő kortárs norvég regény térszerkezetének teljesskörű bemutatását, elemző leírását.

2.1 Bahtyin és a kronotoposz

Az orosz szerző nevéhez köthető irodalomelméleti fogalom, a kronotoposz 1975 óta igen gyakran használt és hivatkozott kategóriává vált. Történt mindez annak ellenére, hogy a Mihail M. Bahtyin-féle munka főként a regény műfaját prezentáló irodalomtörténeti áttekintésként is értelmezhető. [Andersen 2006, 11.] A kronotópia fogalmának produktív használatát bizonyítja számos, a közelmúltban megjelentetett elemzés is, amelyek klasszikus irodalmi alkotások összetett szerkesztési elveit teszik plasztikusabbá (például [Hajdu 2002] és [Wagner 2013]). A kronotópia jelensége nem annyira pontosan körülhatárolt fogalmi háttérnek, inkább tömörségének és összetettségének köszönheti, hogy az irodalomtudományi elemzések újra és újra megújuló eszközévé válhatott. Nem az irodalmi alkotásokban ábrázolt tér és idő egymáshoz viszonyított, egy elméleten belül történő megjelenítése volt az orosz forrásmunka újdonsága, hanem a két aspektus szétválaszthatatlan egységgé olvasztása: a kronotópia jelenségén belül az idő mélységet nyer és művészi módon válik ábrázolhatóvá, míg a tér intenzitása gyarapszik és dinamikája is megváltozik. [Bachtin 2008, 7.] A jelenséget vizsgáló monográfia 1973-ban keletkezett utószavában Bahtyin új árnyalattal bővítette a fogalmat: „Der Chronotopos bestimmt die künstlerische Einheit des literarischen Werkes” [Bachtin 2008, 180.], vagyis a kronotoposz a műalkotás-egészre kivetítve használható, annak egységét garantáló elemmé lépett elő. Végül kiemelendő, hogy az orosz teoretikus maga növelte a fogalom adaptivitását, mert véleménye szerint a kronotoposz egy „stets emotional-wertmäßig gefärbt” jelenség [Bachtin 2008, 180.].

Jelen tanulmányban vizsgált regény esetében a kronotoposz nem tekinthető az előzőekhez hasonló, az egész regényre érvényesíthető elemnek.

„Aztán kopogás az ajtómon. Amikor kinyitották, mindent elfelejtettem, amit olvastam, mindent, amit tudtam, mindent, ami létezett. Nina. Csak állt a küszöbön és engem nézett. Anyám a háttérben lassan elevezett.” [Christensen 2005, 263.]⁴

Michail M. Bahtyin monográfiájában külön figyelmet szentelt a küszöb kronotoposzának, amelynek definiálása kapcsán kérdésként, akár a társadalomtudományok felé is átvezető elemként merülhet fel a kronotoposz határvonal jellege. A fentebbi regényidézet kapcsán egyértelmű, hogy a küszöb, mint a mögötte elhelyezkedő szoba határvonala jelenik meg, annak tér-idő egységét garantálja. A *Beatles* főszereplője, a tizenéves Kim törekszik szobája egységének megteremtésére: a *The Beatles* és más rockbandák plakátjai díszítik a falakat és itt kap helyet a regényben

tesznek kísérletet.

⁴ Mivel a regény, vagy annak részlete hivatalos magyar műfordításban nem jelent meg, ezért a hivatkozott idézetek fordítása a szerző munkája. (P.K.)

Kim körül megjelenő négytagú baráti társaság közös emlékeinek materializált formáit tartalmazó kincsesdoboz is. A szoba-kronotoposz időbeliségének a kívülállók világától eltérő ritmusát a lemezjátszó és a fiúk által gyakran hallgatott The Beatles-zeneszámok adják meg. A nagy- és kislemezek által meghatározott tempó méri a fiattalkor törékeny, részben zárt állapotát, intimitásérzését jelképező időt és teret, amelylyel kívülállók csak a fiúk felállította szabályok alapján érintkezhetnek. [A küszöb, a kronotoposz elkülönítésére lehetőséget adó elem teremt, az idézetben érzékeltetett módon, részben átjárható válaszfalat a külvilág felé.

Az eredeti bahtyini koncepcióhoz képest módosított kronotoposz azonban előbb felvázolt formájában sem adja vissza az egész alkotást, a történetvezetés dinamikáját és nem segíti elő teljes mértékben a történetet elbeszélő fiú, Kim öndefiníciójának és térhez kötöttségének megértését. További adaptivitási problémaként merülhet fel, hogy a lényege szerint változatlan kronotópia-jelenség, a példával alátámasztott „szoba” dinamikus változó elemként érzékelhető a *Beatles*-ben. Minél halkabbá válik a zene, minél ritkábban szabályozza a napok, társas kapcsolatok ütemét és lehetőségét, annál sötétebb, komorabb hatásmechanizmusa a „szoba kronotoposzának” megjelenése is. Ezzel párhuzamosan beszűrül a Lakás, az Otthon komorságába burkolódik és lépésről lépésre ezek az elemek felszívódnak a történetben.

2.2 *Bachelard és a topofília*

Michail M. Bahtyin a prózai alkotások idő-tér recepciójára kidolgozott elméletétől eltérően Gaston Bachelard fenomenológiai alapokon nyugvó, pszichológiai, pszichoanalitikai irányba bővített irodalomelméleti vázlata a lírai alkotások térbeli elemeire helyezte a hangsúlyt. A franciaajkú szerző elemzésében a bahtyini szemléletmódhoz hasonlítható, nagy térbeli egységek, például ház mellett a kisebb térbeli alakzatok, mint például a szekrény, kagyló felé is különös figyelemmel fordult. Az így meghatározott, úgynevezett belső tér a lélek materializált, piciny töredékeinek megjelenítésére is alkalmassá válhat. Az esszékötet homlokterében a boldog tér képeink vizsgálata, a topofília áll. „A képzelet révén bejárt tér nem maradat közömbös, s többé nem függhet a geometria tudásának mércéjétől és elképzeléseitől. Az átélt tér.” [Bachelard 2011, 22.] A következőkben, felhasználva a Bachelard kínálta topoanalízis lehetőségét, a nagy intimitásértékű belső tér *Beatles*-ben történő megjelenése felé fordulok.

„Kiömlöttek a leveleim. Rengeteg volt belőlük. Érintetlenek voltak. [...] Összeszedtem őket és kihúztam egy fiókot. Nem volt benne hely, az egészet kitöltötték a röpcédulák. Inkább egy másikba gyűrtem be őket.” [Christensen 2005, 397.]

A regény tizenéves főszereplőjének bachelard-i értelemben vett belső világa több kisebb, az előbb megidézett szobában megjelenő térrészlethez kapcsolódik: ezek közül kiemelkedik a kiskamaszként használt kincsesláda és a fiók. Ez utóbbi hely változó tartalmával nem csupán a főszereplő növekedésével összefüggő gondolati, emocionális átalakulási folyamatot követi végig, hanem leképezi Kim szociális visel-

kedését, társas kapcsolatainak ingadozását, öndefiníciójának keresését. Az elemzett mű második felében az idézetben is megmutatkozik a lassan felnőtté érő fiatalok közötti baráti kapcsolatból eltűnő összekacsintás, intimitás, ezek helyére kerül az őszinteség hiánya. Ez utóbbi egyaránt jellemzi Kim kifelé irányuló kommunikációját és saját magával való szembenézést is. Így a többször átrendezett, teletömött fiókok a Kimet nyomasztó lelkiismeret-fordulás szikláiként jelennek meg. Az idézett részletben a fiókok tartalmának megváltozása, a begyűrt levelek és rölapok átpakolása rámutat a regény egyik alapelemére: a főszereplő szinte folyamatos cselekvése, Kim állandó és fáradhatatlan mozgása a karakter alapeleme. E momentumot a most bemutatott elmélettel nem lehet jobban megközelíteni, így megragadásához további fogalmak bevonása válik szükségessé.

2.3 Foucault és a heterotópia

Már a főszereplő mozgásához, helyzetének megváltozásához / megváltoztatásához, illetve ennek vizsgálatához közelebb vihet Michel Foucault először 1967-ben kiadott esszéje, amely a hajó irodalmi képével szinte egybeforrt heterotópia fogalmát hívta életre és definiálta. Annak ellenére, hogy a jelen tanulmány tárgyát képező regényben kétszer is megjelenik maga a hajó, a kép sem explicit módon, szövegszintű hivatkozásokkal, sem az ahhoz illeszkedő viszonyrendszerrel nem említhető a Foucault-féle gondolati ívnek megfelelő, többszörösen összetett helyként.

Részben ennek következményeként a *Más terekről* című esszéből a válság-, illetve az azzal határos, az elmélet szerint azt a modern korban felváltó deviancia-heterotópiát emelném ki. Ezeket a fogalmakat Foucault a heterotópia jellemzésének első alaptételében mutatja be. [Foucault 1984] Az általa a fogalmak illusztrálására felhasznált példák alapján mindkét jelenségkör, a válság- és a deviancia-heterotópia is, közel áll a testiség, esetleg a szexualitás társadalmi normák irányította megéléséhez, illetve éppen fordítva, a korporalitástól, a szexualitástól való megfosztottság megtapasztalásához. Mindkét felvázolt helyzetben már az egyéni döntéshozatal szintjén erőteljes külső kontroll érvényesül. Míg a Foucault által „primitívnek” nevezett társadalmak adott térbeli viszonyait a válság-heterotópia jellemezheti, addig a 20. század karakterét inkább a deviancia-heterotópia határozhatja meg.

„A végé ajtaja, amit nem tudtam bezárni. A szobám ajtaja, amit kívülről lehetett bezárni. Kilátás: közvetlenül egy sötét fenyőerdőre. Másik oldalon a főépület. Egyenesen előre, a kerítésen és az úton túl egy földdarab, tisztás: zöld, nyílt, napsütötte.” [Christensen 2005, 528.]

Az idézett szöveg nyelvi alakzatai, kifejezési eszköztára és a főszereplő ezek segítségével megnyilvánuló, erőteljesen beszűkített fizikai mozgástere és határok közé szorult mentális tere egyértelműen elárulja, egy elmeógyógyintézet falai közé zárt helyzetet írják le a fenti sorok. Ennek az állapotnak a térbeliséghez kötött érzékelése és realizálása, különösen a regény egyéb, most nem idézett szöveghelyeinek tükrében arra mutat rá, hogy Kim mentális térképének kezdetektől fogva részét képezte a bolondok háza. A

létesítmény térbeli érzékelhetőségének meghatározó élményelemévé a zártságot megidéző jelenetek mellett magasan az égbe törő kémény reprezentációja vált.

Annak ellenére, hogy az elmegyógyintézet térbelisége által meghatározott képe Kim érzékelési világának mélyen gyökerező, több alkalommal visszatérő eleme, az elmélet nem alkalmazható az egész műalkotás egységes keretben történő tárgyalására. Mindemellett egyértelműen felhasználható a kiemelt részletre vonatkozó regényelemek plasztikus tárgyalási módjaként.

Az fenti bekezdésekben rövid regényrészletek segítségével bemutatott elméletek, elemzési lehetőségek és fogalmi csomópontok alkalmazása mellett, illetve a következő bekezdések regényértelmezési kísérletének előfeltételeként fontos kitérni a gondolati felépítmény kiindulópontját adó Edmund Husserl munkásságára. A fenomenológia gondolatkomplexumát először Roman Ingarden kísérte meg értelmezni irodalmi alkotások területén. A lengyel származású gondolkodó elsősorban az intencionális tárgy ontológiai meghatározására tett kísérletet, amely során akár irodalmi műalkotások elemzéséhez is használható, a husserli jelentéseméletet is követő négyes rétegzettséget is felvázolt. E rendszer azonban Ingarden elemzési kísérletében nem érte el az előző irodalomelméleti és -elemzési példák adaptivitását és flexibilitását [vö. Ingarden 2011].

A további elemzések szempontjából mindenképpen figyelembe kell venni az imaginárius és reális világ közötti éles határvonalat, amely az irodalmi műalkotás intencionális tárgyként való meghatározottságából fakad. Jelen tanulmányban vizsgált városábrázolások, illetve azok részletei sem köthetőek össze, hozhatóak referenciális kapcsolatba Oslóval, a valóságos norvég fővárossal. A két szféra közötti referencialitás működésképtelenségére hívja fel a figyelmet Ingarden alábbi példája is: „Diese dargestellte München und insbesondere der Raum, in welchem diese Stadt als dargestellt «liegt», läßt sich mit dem betreffenden Raumausschnitt, in welchem die reale Stadt München wirklich liegt, nicht identifizieren.” [Ingarden 1972, 236. § 34.]

3. *Beatles* – a regény

Az előző fejezetben áttekintett elméleti irányzatokat, az azokhoz kapcsolható, szinte ikonikussá vált elemzési módokat több példával igyekeztem megvilágítani, amelyek, mint a fentiekben már említettem, Lars Saabye Christensen *Beatles* című regényéből származnak. A dán származású, ám Norvégiában élő és norvég nyelven alkotó író elemzett alkotása 1984-ben jelent meg először, azóta több mint húsz kiadást és számos fordítást ért meg. Ezek alapján elmondható, hogy a második világháború utáni korszak egyik legismertebb és legnagyobb példányszámban eladott szépprózai alkotása került az elemzés középpontjába.

A több száz oldalas alkotás pontos műfaji meghatározása a norvég műírtészek, irodalomkritikusok és –fogyasztók számára sem egyértelmű. A mű generációs regényként való meghatározása jellemzően a főszereplő(k) helyzetéből kiindulva történhet meg: a történetmesélés fő irányvonalán egy négyfős, tizenéves fiúcsoport tagjainak

felnövekedését kísérheti végig az olvasó. Ezzel a meghatározással szoros összhangban, bár némi többlettartalommal említhető az egyéni vagy csoportos fejlődésregény kategóriája. Itt azonban érdemes megemlíteni, hogy a pszichoanalitikai szempontokat figyelembe vevő irodalomkritikai irányzat csupán egyetlen elemzésben aknáztta ki ezt a lehetőséget. [Vatne 1998, 39–45.] Jellemzőnek tekinthető a szerzővel és művel kapcsolatban az ún. hjemstavndiktning műfajának megnevezése is, amely főként a nemzeti romantika és az újromantika korszakában játszott meghatározó szerepet a vidéki Norvégia helyszíneinek, szokásainak, az ottélők mindennapjainak ábrázolásában, kiemelve a közösségi értékek és az összetartozástudat fontosságát. [Nyboe Nettum 1995, 22.] Ez, a „nemzeti” bázispontként használó műfaj részben éppen realista ábrázolásmódja és erős társadalmi vonatkozásai miatt sem állhat szoros kapcsolatban a vizsgált alkotással, illetve annak alkotójával.

Éppen a szerző, Christensen személyéből kiindulva szemlélik sokan a regényt a biografikus írásmód egyik darabjaként annak ellenére, több interjúban maga a szerző is tagadta, hogy önéletrajzi ihletettséggű regényt szándékozott volna alkotni. A *Beatles* ilyen módon történő, ismétlődő azonosításának forrása a Christensen vizsgált alkotói korszakát jellemzi egyes írói eszközök és képek visszatérő használata. Ezek közé több olyan is sorolható, amelyek akár önéletrajzi töltöttségű elemként is értelmezhetőek, mint például az iskolai környezetben megjelenő, markáns technika- és testneveléstanárok. A felvázolt vonalon továbbhaladva az elemzésre kerülő regényből számos más elem is kiemelhető, amelyek szinte szimbólummá sűrűsödve haladnak végig az író több nagypróza alkotásán. A recenzensek által gyakran kiemelt alakok, például a vegyesbolti eladó vagy a jámbor, a főszereplőt egyszerre taszító és vonzó, végül elbukó alkoholista mellett maguk a főszereplők is a regények *differentia specificája* ként értelmezhetőek. Az általános iskolás vagy gimnazista éveiket Oslo utcáin töltő fiúalakok közös vonásai a megkésettség mellett a kortárs csoportban betöltött központi szerep ellenére (vagy amellelt) a szélre kerülés. Szintén több Christensen-regény fontos alkotóeleme, a futball szókészletével élve, a főszereplők mintha a partvonalon kívülre sodródva szemlélnék saját életüket. A szakirodalom hasonló töltettel használt, ún. outsider-típus [Rottem 1998, 590., Andersen 2001, 540. és Kverndokken 2001.] problematikájához hasonlóan meghatározó elemként értelmezhető a zene motívuma.

„A Nagy Szimbólum” [Rottem 1990, 233.], a rockzene nem csupán képletesen, a címadás szintjén jelenik meg a regényben. A kortárs könnyűzene regényben betöltött szerepe főképpen szociológiai szempontból említhető: a Beatles-slágerék ugyanis generációs különbségeket éppúgy megjelenítenek, mint ahogy csoportképző, egy csoport önartikulációját elősegítő erejük dinamikát ad a történetvezetésnek. [Andreassen 1994.] Ezen túllépve az oslói srácok azonosulnak a liverpooli sráccokkal, felveszik nevüket, utánozzák szokásaikat. A két társaság csoportdinamikája is hasonló ívet ír le az alakulási fázistól egészen az együttes széthullásáig, a tagok szeparációjáig és fokozott individualizációjáig. A regény formai szempontú vizsgálatában

is érvényesül a zene fokozott jelenléte. Az egyes fejezetek érzelmi világát, akusztikáját a The Beatles zenekar nagylemezei szolgáltatják amelle, hogy a történetvezetés kronológiai támpontjait is kijelölik az 1965 és 1972 közötti időszakban.

Nemcsak zenei hangzásvilágában, hanem szerkezeti felépítésében is összetettnek mondható az elemzett regény. A nagylemezek címeivel tagolt fő cselekménysor igazából csak a főszereplő szempontjából retrospektív elbeszélés, amelyet az írásba foglalás jelenének zenén kívül helyezett szituációi tagolnak. A többszörösen rétegzett időszerkezet és az ezzel összefüggő hangképzetek teljes mértékben magukra vonták az alkotás eddigi elemzőinek figyelmét, így a mű térábrázolása, térhasználata eddig nem állt az érdeklődés homlokterében. A történet írásba foglalását megörökítő szituációk és az ifjúkori, elbeszélte múlt eseményei egy rövid dániai, franciaországi és izlandi kitérőtől eltekintve mind Oslo utcáihoz, tereihez, parkjaihoz és a norvég fővárost körülölelő, részben beépítetlen tájhoz kapcsolódnak. A regényről készült recenziókban, elemzésekben az előző témáktól eltérő, leegyszerűsített értelmezést figyelhetünk meg. Ennek értelmében az 1960–70-es évek norvég fővárosának realista ábrázolásával találkozhat az olvasó, amely nemcsak az egykori utcahálózat, középületek és kiemelt helyszínek állapotát, hanem a hozzájuk kapcsolódó hangulatot is igyekszik felidézni. A kritikusok szerint a szerző mindezt alapos, részleteket is sejtető, ám a részletes leírások útvesztőiben nem eltévedő írásmódjával éri el. A cselekmények térben való elhelyezése ennek az elképzelésnek a keretein belül csupán, a biografikusnak ítélt elemekhez hasonlóan, a verifikációt, a hitelesség megteremtését szolgálja. [Rottem 1998, 571., Kverndokken 2001, 19.] Más hipotézisek szerint Christensen városképei a *couleur locale* megteremtésére irányulnak, kizárólag a cselekmény színes hátterét, kulisszáját alkotják. [Vatne 1998, 63.]

Az előző fejezetben foglalt, az irodalmi művek térbeli alkotórészeinek elemzési lehetőségei és a szakirodalom vizsgált regénnyel kapcsolatos álláspontja közötti különbségre az alábbi idézettel irányítanám rá a figyelmet.

„...zwischen der darstellenden realen Welt und der im Werk dargestellten Welt verläuft eine scharfe und prinzipielle Grenze. [...] Es geht nicht an, daß man [...] die dargestellte Welt mit der darstellenden welt verwechselt (naiver Realismus), daß man nicht zwischen dem Autor als Schöpfer des Werkes und dem Autor als Mensch differenziert (naiver Biographismus)...” [Bachtin 2008, 191.]⁵

4. A főszereplők: egyén és tér

A tanulmány korábbi részében a *Beatles*-ből vett példákkal bemutatott irodalomelméleti fogalmaktól és a hozzájuk kapcsolt elemzési lehetőségektől eltérően a továbbiakban az egyén és a tér több szálon összefutó, szinte szimbiotikus kapcsolatot alkotó viszonyának vizsgálatát kísérem meg. A választott regény főszereplője a tizenéves Kim Karlsen, aki egyes szám első személyű visszaemlékezés, a múltba helyezett,

⁵ A gondolat párhuzama megtalálható Roman Ingarden elképzelésében is. [Ingarden 1977, 34–38. § 7.]

felidézett események elbeszélője, narrátora és főszereplője is egyben. Maga a regény időbeli szerkezetét is meghatározó, a történetírás jelenébe helyezett részletekben az írás aktusa az emlékek rendszerezésének eszköze és artikulációs módja. Mindezzel megteremtődik annak a lehetősége, hogy a regény több kronológiai síkja egymásba ágyazódhasson, így növelve az elbeszélte múlt és jelen, illetve a térbeli struktúrák összefonódását.

Ennek filozófiai és irodalomelméleti hátterét az Edmund Husserl által alkalmazott tájékozódási centrum szóhasználat jeleníti meg, amelyet Roman Ingarden továbbfejlesztett formában használt saját rendszerében. Az irodalmi műalkotásban nem kizárólag az író vagy az elbeszélő elképzelt személye kerülhet az ábrázolt világ tájékozódási nullpontjába, hanem a műalkotás egyik vagy akár több szereplője is. A *Beatles* esetében az elképzelt elbeszélő és a főszereplő, így az orientációs centrumba kerülő karakter a tizenéves Kim.

„Wollen wir dann bei der Lektüre die dargestellte Welt genau so, wie sie dargestellt wird, erfassen, so müssen wir uns sozusagen in das dargestellte Orientierungszentrum fiktiv hineinversetzen und mit der betreffenden Person durch den dargestellten Raum in fictione wandeln. Eine gute Darstellung zwingt uns von selbst, das zu tun.“ [Ingarden 1972, 244. § 35.]

Az előző Ingarden-idézetben, igaz csak másodlagos összefüggésben, megjelenik a helyváltoztatás, a térben történő elmozdulás, mint aktív folyamat is, amelyre már korábban is utaltam. Éppen a szinte megállás nélküli aktív tevékenység fogható fel Kim, a főszereplő, elbeszélő lételemként. A norvég főváros utcáin és terein való végeérhetetlen gyaloglás, az úton töltött hosszú idő, az ehhez társítható, részben barátokkal együtt folytatott kóborlás révén válik textualizálttá, változik személyes szöveggé Oslo. A pillanatnyiság, a haladás élményén nem változtat az utólagos átgondoltság, a retrospektív írásba foglalási aktus, vagyis mindezek ellenére sem jelenik meg Kimnél, illetve a regényben a városi tér totális, minden részletre kiterjedő ábrázolásának igénye. Az elbeszélő-főszereplő látásmódja, a regény orientációs központja a regény teljes terjedelmében az utca járőkelőjének szintjén marad. Ezzel a főszereplő által a norvég fővárosban és annak szorosan értelmezett vonzáskörzetében megtett útja jelöli ki a megismerés lehetőségeit.⁶

Az így bejárható, belátható és interiorizálható terek segítségével kerül sor egy teljesen személyes topografikus rendszer kialakítására, amely, a fenti irodalomelméleti fogalmak által jellemzett, statikus jelenségektől eltérően állandó változásban van. Adott pillanatban mindig csak kiválasztott térrészekhez köthető jelentések és belső tartalmak kerülnek felszínre, aktualizálódnak más érzékletek és térhez kapcsolható jelentések rovására. Ezekből a folyamatosan változó arányban és összetételben előtérbe kerülő kapcsolatokból, illetve az elbeszélő / főszereplő saját, éppen aktuális pozíciójából kerülnek újra és újra meghatározásra a közel-táv, itt-ott és hasonló

⁶ Szintén az egyén és térbeli környezete közötti viszonyt tartja irányadónak irodalmi műalkotások elemzésénél Lousie Mønster elméleti [Mønster 2009] és részben hermeneutikai olvasatokat felmutató [Mønster 2013] írásaiban.

analógiával működő fogalompárok, mint a mentális térben, a városi életben való tájékozódás alapelemei.

Mint már arra korábban is kitértem, az így kibontakozó, összetett elméleti kép nem stabil és statikus. A város szövege így a kiválasztott regényben egy permanens mozgásban lévő, darabokból építhető, teljes egészében személyre szabott és személyhez kötött mozaikra hasonlít, amely soha nem teljesebb ki.⁷ Mindez elválaszthatatlan a főszereplőtől: az alábbi idézet Kim tér-képének fent vázolt jellegére nagy plaszticitással, a kifejezés elemeinek köszönhetően koncentráltabb, a képiséget, a város vizuális elemeit nagymértékben előtérbe helyező formában mutat rá.

„Csak ordítottam és ordítottam és a sikoly, amire vártam, visszhangot vetett. Tovább ordítottam és körülöttem szét pattantak a kirakatok. Bokáig álltam az üvegen: minden szilánk a naplemente vörös színében izzott.” [Christensen 2005, 524.]

5. Kim test-képe vagy tér-képe?

Már az előző idézetből is látható, hogy városi tér, mint többdimenziós élmény- és benyomásforrás nem csak folyamatos reflexiós lehetőséget és viszonyulási alapot jelent, hanem a főszereplő, Kim egyéniségének integráns részét alkotja.

Az alábbiakban olyan példákat, szöveghelyeket szándékozom bemutatni, amelyekkel célozom az orientáció középpontjában álló Kim identitásának legszorosabban értelmezhető, húsba vágó elemeinek számba vétele, valamint ezen elemeknek a városi térbeliséggel alkotott, strukturális kapcsolatának megvilágítása. Az alábbiakban a testhez, mint az egyén fizikai megjelenéséhez kötött és azon keresztül alapvetően értelmezett perцепciós elemek helyezhetőek előtérbe.

„Idegesít a bal kezem [...], különösen a mutatóujjam. Hiba, hogy nem vagyok balkezes. Egyszer valamikor azt kívántam, bárcsak az lennék: balkezes és basszeros. „ [Christensen 2005, 11.]

A zene nemcsak csoportszinten a kifelé való összezárás szempontjából, hanem a baráti társaság tagjai szintjén is az identitás, illetve annak kialakításának szerves része. A The Beatles zenekarral közelítően párhuzamos, csoportdinamikailag értelmezett utat befutó szűkebb baráti körben és a nagyobb társaságban is jelentős szerepet kap Kim megítélésben a fiú bal mutatóujja. A testrészrel összefüggő vágyak, a múltba révedést a feltételes mód használatával hangsúlyossá tett szövegrészlet felhívja a figyelmet az ujj (és vele az álmok) törésére. Az esemény leírásában tükröződik a megaláztatás, a komor reménytelenség, főként pedig sérüléssel együtt járó testi és lelki veszteség. Hasonló képzetek és konkrét testi sérülések minden esetben a Frogner-parkhoz és az ott álló szoborcsoporthoz kapcsolódnak. Emellett a városi zöldfelületek és az azokhoz kapcsolódó negatív asszociációk végigkövetik Kim ábrázolt életét és a közben elméleti és térbeli síkon egyaránt megtett utat. Ezek a térbeli

⁷ Fenomenológiai szempontból vö. a meghatározatlan helyek kérdéskörével. [Ingarden 1972, 267–268. § 38.]

elemtörések és a hozzájuk kapcsolódó mentális tartalmak így újra és újra aktivizálódnak, befolyásolva és jellemezve a főhős integritását.

Szintén igen közeli, húsba vágó példa köthető a fentiekben a deviancia-heterotópia kapcsán már bemutatott elmegyógyintézeti részhez. A haj elvesztése, egy testi hiányként is értelmezhető állapot leírása rámutat az elmegyógyintézet világára, vizualizálhatóvá teszi a főszereplő által ott megélt veszteségérzést:

„Észrevettem, hogy valami megváltozott a fejemben. Valamit tettem vele. Megtapintottam az ép kezemmel. Mint a borotvált villanykörte. Csupasz.” [Christensen 2005, 528.]

A veszteség megélése mellett a kiszolgáltatottság, a szabad döntés lehetőségének teljes hiánya is belesűrűsödik ebbe az írói képbe. Mindezt a használt szóalakzatok mellett az ige alakja is magában hordozza: a főszereplő / elbeszélő elvesztette az irányítást saját sorsa felett a helyhez kötöttség növekedésével és a mozgási szabadság elvesztésével. A szereplő számára ténylegesen megtapasztalható és a mentálisan is bejárható teret külső szabályzók szűkítették be; mindezt a fentebb már idézett, a látható teret is tagoló gátak és akadályok szerepeltetése is alátámasztja.

A jelenségcsoport és annak az elmegyógyintézet által a mentális térképen megjelenített tere között fennálló szoros összetartozása két elbeszélte eseményben jelenik meg a legmarkánsabban. Az részletek az előző fejezetben tárgyaltak miatt is fontosak, hiszen a regény visszaemlékezéses jellege miatt az elbeszélte jelen és múlt egymásba kapcsolódik, és az így kialakított többszörös rétegzettség észlelhető és maradandó nyomot hagy Kim gondolatvilágában.

Az egyes testrészekre vonatkozó és az azokhoz köthető térelemeket felhasználó részletek után a figyelem Kim teljes valójának, testének a fizikai megtartására, szinte önmaga fenntartására irányul az alábbi idézet segítségével:

„Cecilie-ék villájának tetején álltam. [...] Táncoltam Cecilie villájának tetején. [...] Egyenes derékmal egyensúlyoztam a meredek gerincen. Soha nem éreztem magam olyan biztosnak.” [Christensen 2005, 282–283.]

A regény két másik pontján hasonló módon kerül az események és az öndefiníció megalkotásának metszéspontjába maga a főszereplő: testképének meghatározó térbeli közege szóbeli és átvitt értelemben is a bejárt, érzékelt és befogadott világ vertikális síkjára. A magát szinte szándékosan és ismétlődően mások számára életveszélyesként értelmezhető szituációkba sodró Kim pont az egyébként uralhatatlannak és a főszereplőre nem jellemző nagy koncentrációt igénylő, térbeli áttekintést is nyújtó helyzetekben érzi magát biztonságban. Minderre többször is fizikai és lelki mélységek feletti egyensúlyozás közben, Kim különböző életszakaszaiban és -szituációiban kerül sor. Mintha a mélység és magasság élménye, a vertikális biztonság a szó legszorosabb értelmében véve egzisztenciális, létezési szempontból folyamatosan fennálló, Kim által saját maga felé támasztott bizonyítási kényszerhelyzetre adott, egyre fokozódó reakciósor lenne. Mintha a főszereplő folytonosan azokat a helyzeteket keresné és találna rá önmagára, saját biztonságára, amelyekben mindenki más bizonytalanul nézne le a lábai alatt tatóngó mélységbe.

6. Lezárás

Ezekkel a példákkal a kiválasztott regény esetében közelebb kerülhetünk Kim mentális térképéhez és ahhoz a jelenséghez, hogy a városi tér nem csupán a realista leírás-mód vagy szimbólumhasználat kifejezőeszközévé válhat, hanem az irodalmi alkotás szerkezetének elhagyhatatlan elemévé emelkedhet.

A fenti idézetek azt támasztják alá, hogy a regény tere és az elbeszélői pozícióban lévő főszereplő szinte összeolvadnak egymással. A főszereplő énképében betöltött szerepe, illetve a főszereplő állandóan mozgásban lévő és módosuló mentális térképe következtében a városi Térből perszonalizált Hely(ek) emelkedik (emelkednek) ki, így az irodalmi alkotások térbeliségének elemzése tér és egyén, szerkezet és egyén, egyén és *self* viszonyának összetettebb elemzését teheti lehetségessé.

Irodalomjegyzék

- Andersen, P. T. (2001): *Norsk litteraturhistorie*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Andersen, P. T. (2006): *Identitetens geografi. Steder i litteraturen fra Hamsun til Naipaul*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Andreassen, B. (1994): *Musikk som litterært virkemiddel: en analyse av Beatles av Lars Saabye Christensen*. Oslo, kézirat.
- Augé, M. (1997): *Non-Places. Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London – New York, Verso.
- Bachelard, G. (2011): *A tér poétikája*. Budapest, Kijárat.
- Bachtin, M. M. (2008): *Chronotopos*. Berlin, Suhrkamp Verlag.
- Christensen, L. S. (2005): *Beatles*. Oslo, J. W. Cappelens Forlag.
- Foucault, M. (1984): *Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias*. Letöltve: 2014. április 7-én, a Foucault.info weboldalról: <http://foucault.info/documents/heterotopia/foucault.heterotopia.en.html>
- Frank, J. (1991): *The Idea of Spatial Form*. New Brunswick – London, Rutgers University Press.
- Glienke, B. (1999): *Metropolis und nordische Moderne. Großstadthematik als Herausforderung literarischer Innovationen in Skandinavien seit 1830*. Beiträge zur Skandinavistik, Band 15. Frankfurt am Main, Lang.
- Hajdu, P. (2002): Két kronotoposz találkozik az úton... (Mikszáth Kálmán: *Beszterce ostroma*). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 106, 651–675.
- Ingarden, R. (1972): *Das literarische Kunstwerk*. Tübingen, Niemeyer.
- Ingarden, R. (1977): *Az irodalmi műalkotás*. Budapest, Gondolat.
- Ingarden, R. (2011): Az irodalmi műalkotás kétdimenziós szerkezete. In: A. Bókay - B. Vilcsek (szerk.): *A modern irodalomtudomány kialakulása. A pozitívizmusról a strukturalizmusig. Szöveggyűjtemény* (pp. 432-439). Budapest, Osiris.
- Klotz, V. (1969): *Die erzählte Stadt*. München, Hanser.

- Kverndokken, K. (2001): *Lars Saabye Christensen – et forfatterskap*. Oslo, Gyldendal Norsk Forlag.
- Mønster, L. (2009): At finde sted. En introduksjon til stedbegrebet og det litterære potentiale. *Edda*, 96, 357–371.
- Mønster, L. (2013): Pladser og gader. Urbane og eksistensielle kortlægninger hos Henrik Nordbrandt og Tomas Tranströmer. *Edda*, 100, 30–44.
- Nyboe Nettum, R. (1995): Generasjonen fra 1890-årene. In: E. Beyer (szerk.): *Norges litteraturhistorie, bind 4. Fra Hamsun til Falkberget* (pp. 9–300.). Oslo, Cappelens.
- Relph, E. (1976): *Place and Placelessness*. London, Pion Limited.
- Rottem, Ø. (1990): *Fantasiens tiår. Tekstens illusjoner og desillusjonens tekster. Et utvalg litteraturkritikk 1980–89*. Oslo, Aschehoug.
- Rottem, Ø. (1998): *Vår egen tid. 1980–1998*. Etterkrigslitteraturen, bind 3. Oslo, Cappelens.
- Smitten, J. – Daghistany, A. (szerk.) (1981): *Spatial Form in Narrative*. London – Ithaca, Cornell Universtiy Press.
- Vatne, V. (1998): *Veier til verket. Om Beatles av Lars Saabye Christensen*. Oslo, Ad Notam Gyldendal.
- Wagner, M. (2013): Die Großstadt als Chronotopos. Walter Benjamins *Berliner Kindheit um neunzehnhundert* und Michael Bachtins Raumzeit-Konzeption. In: T. Mehigan – A. Corkhill (szerk.): *Der Spatial Turn und die Literatur der Moderne* (pp. 211–233). Bielefeld, transcript Verlag.

Lektorálta: Zsámbékiné dr. Domsa Zsófia, ELTE BTK Germanisztikai Intézet, Skandináv Nyelvek és Irodalmak Tanszéke, egyetemi adjunktus

LEONHARDUS MOKOSCHINUS *HISTORIARUM VETERIS TESTAMENTI HEROICO CARMINE REDDITARUM* CÍMŰ MŰVÉNEK PARATEXTUSAI¹

Posta Anna

*Debreceni Egyetem Irodalomtudományok Doktori Iskola, PhD-hallgató,
postaanna89@gmail.com*

Absztrakt

Doktori munkám során a 16-17. századi hazai protestáns latin nyelvű líra egy olyan korszakával és alkotóinak olyan csoportosulásaival foglalkozom, amelyekre az eddigi kutatások csak kevés figyelmet összpontosítottak. A reformáció neolatin költészetének legnépszerűbb műfajcsoportja a *Poetica Evangelica* volt, amelynek jegyében alkotó költők a 'sapiens et eloquens pietas' kettős alkotói elv szerint munkálkodtak, így az antik-reneszánsz retorikai, poétikai elvek alkalmazása és a biblikus paradigma, a Biblia és Isten szaván nyugvó kegyesség kinyilatkoztatása közötti egyensúlyozás a szinkretizmus különféle változatait hozta létre. Maga a kifejezés Andreas Spethe, német neolatin költőtől származik, aki a *Poetica Evangelica* elméleti kérdéseivel is foglalkozott. A német protestáns neolatin humanista költészet e kedvenc gyakorlatának Magyarországon, a felvidéki és erdélyi protestáns humanista körökben is akadt néhány követője: Georgius Purkircher, Christianus Schesaeus, Casparus Piltzius, Georgius Ostermaier, Georg Henisch és Leonhardus Mocoschinus.

A *Poetica Evangelica* irányzatában keletkezett 1599-ben Wittenbergben Leonhardus Mocoschinus *Historiarum Veteris Testamenti Heroico Carmine Redditarum...* című alkotása is, amely az ószövegségi könyvek hexameteres, latin nyelvű átírata. Ehhez a munkához többek között a hazai felvidéki protestáns humanista kör legkiválóbbjai írnak üdvözlőverseket: Martinus Mocoschinus, Lednensky Miklós (Illésházi István titkára), Johannes Bocatius, Georgius Mocoschinus, Stanislaus Mocoschinus, Szocsovinus Sándor, Malus Pál, Eszterházi Tamás, Brestorosky Szaniszló. Aegidius Hunnius és Severinus Schultetus előszóval látják el Mocoschinus alkotását, a szerző pedig művét Illésházi István, trencsényi és lipóti főispánnak ajánlotta.

A latin nyelvű praelimináriák jelentésképzésének itt – Mocoschinus alkotása kapcsán – megkezdett részletes filológiai és tartalmi vizsgálatával többek között arra a kérdésre keresem a választ, hogy miképpen magyarázható a jelenség, miszerint a 16-17. század fordulóján – a reformáció koncepcionális keretei közé ágyazva – ilyen jelentős mennyiségű latin nyelvű irodalmi alkotás születik? A késő humanista neolatin költészet e reflektált mechanizmusának miérettje a művekhez írott ajánlásokban, kísérszövegekben tetten érhető, ennek szemléltetésére vállalkozom jelen tanulmányban, miközben azt is bemutatom, hogy a Mocoschinus-mű paratextusai miképpen töltenek be reprezentáló, kontextualizáló szerepet a hazai és német protestáns kulturális nyilvánosság számára.

Kulcsszavak: *szinkretizmus, Poetica Evangelica, Leonhardus Mocoschinus, praelimináriák, humanizmus*

¹ Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Imre Mihálynak értékes szakmai és módszertani útmutatásaiért, melyekkel jelen tanulmány elkészítését nagyban elősegítette.

1. Bevezetés – A paratextusok elemzésének jelentősége

A XVI. századi hazai protestáns neolatin irodalom legtermékenyebb jelentés- és formaképző eljárása a szinkretizmus volt. A reneszánszban újjáéledő antikvitás esztétikai-retorikai-poétikai hagyománya a reformáció kulturális-konfesszionális programjával ölelkezve a korszak megannyi műfaját, műfajcsoportját áthatotta. A szinkretizmus magyarországi működése a XVI. század második felében volt a legerőteljesebb, hiszen ekkortájt bontakozott ki a maga teljességében a Klaniczay által 'Pallas magyar ivadéka'-nak nevezett erdélyi és felvidéki humanista költői csoportosulások tevékenysége. Ez az irodalmi munkásságot is kifejtő humanista értelmiségi nemesség tagjainak nemzeti, társadalmi, politikai és vallási hovatartozására nézve is rendkívül sokszínű volt, többségük német egyetemeket is megjárta, sokat látott peregrinusként későbbi irodalmi tevékenysége során arra törekedett, hogy a tapasztalt és tanulmányozott német kulturális mintákat, módszertani megoldásokat saját közegébe átültesse.

Ennek a hazai törekvésnek az egyik leghívebb mutatója az 1595-ös bártfai antológia, a Balassi fivéreknek monumentumot állító, 36 latin nyelvű költeményt tartalmazó kötet. Imre Mihály az antológiáról írott tanulmányában² a magyarországi neolatin költészet egyik legigényesebb funerációs gyűjteményének tartja az alkotást, melynek szerzői a már említett felvidéki humanista költőkör köréből kerültek ki. A Bártfán megjelent antológia jelentősége túlmutat önmagán, hiszen hatósugara az 1590-es esztendők más hazai latin nyelvű költeményeire is kiterjed, mondhatni generálja is azokat.

A Balassi-hagyomány első irodalmi megszólaltatásában részt vállaló költők közül kiemelkedik Leonhardus Mocoschinus, evangélikus lelkész, aki a lipótvárosi Németlipcsén született. Bártfai tanulmányai után 1576. május 19-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, ahol másfél évet töltött. Hazatérve szülővárosában két évig volt rektor, majd 1579-ben ismét Wittenbergbe utazott, ott háromnegyed évig időzött. Mikor apja Németlipcsén meghalt, őt választották meg a helyére papnak (1594-99-ig). Imre Mihály szerint Mocoschinusnak „Németországi tartózkodása alatt bőségesen volt arra ideje, hogy alaposan megismerje a wittenbergi körhöz szorosabban-lazábban kötődő jelentős neolatin iskolát; ennek tapasztalatait feltétlenül hasznosíthatta a Balassi-fivérek emlékére írott antológiában. Szerzeményei valóban a kötet legigényesebb alkotásai közé tartoznak.”³ Leonhardus Mocoschinus költő munkássága a bártfai antológiában való szerepléssel nem szakadt meg. 1599-ben Wittenbergben jelent meg *Historiarum Veteris Testamenti Heroico Carmine redditarum* című latin nyelvű, hexameteres Ószövetség-átírata. A mű poétikai-retorikai megformáltságán és a benne kife-

² Imre Mihály (2012): A Balassi kánon első változata. Az 1595-ös bártfai antológia. In Imre Mihály (2012): *Az isteni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16-18. századi protestantizmus irodalmáról* (pp. 77-115). Sárospatak, Hernád kiadó.

³ Uo. p. 78.

jeződő értékrendszer összetettségén érződik a németországi tanulóévek, az ott szerzett tapasztalatok hatása, ahogy azt már a bártfai kötet verseinél is láthattuk. Mokoschinus tekintélyes terjedelmű művével az alkalmi költészet felől a Poetica Evangelica műfajcsoport irányába mozdult el, ám irányadó alkotói törekvésként megmaradt a szinkretizmus, a kettős értékrendszer közötti párhuzam, harmónia megteremtésének igénye. Mokoschinus tudatosan használja, a gyakorlatban alkalmazza ezt az eljárást, sőt a műhöz írott ajánlásban – melyet patrónusához, Illésházy Istvánhoz címez – reflektálja is ezt a mechanizmust, választ ad működtetésének miértjére. Mokoschinus verses ajánlása mellett ugyanezt a célt szolgálja a munkához járuló többi paratextus is, melyek szerzői a hazai és német protestáns humanizmus képviselői.

Leonhardus Mokoschinus Ószövetség-átiratának praelimináriái megalkotottságukkal és összetett jelentésképzésükkel egyrészt alkalmasak arra, hogy a művet beilleszték a német protestáns neolatin költészet Poetica Evangelica műfajcsoportjának hagyományaiba, a német protestáns kulturális közegbe, amely nyilvánvalóan nem csak ennek a munkának, hanem a bártfai antológiának a megszületéséhez is nagyban hozzájárult. Emellett ugyancsak a kísérőszövegek az érdem, hogy megértetik a befogadóval a szinkretizmusnak, mint nem csupán egy öncélú alkotó eljárásnak a lényegét, a célját, illetőleg az ilyesféle művészi megnyilvánulásnak a hasznosságát, értékességét és jelentőségét a korszak történelmi, vallási, kulturális, művelődési viszonyai között. Ezek miatt a praelimináriák vizsgálata, melyre jelen tanulmányban kerül sor, felettébb indokolt, hiszen a fenti kérdések megválaszolásával a hazai protestáns neolatin irodalom más hasonló jellegű, ám reflektálatlan jelenségeire is magyarázatot kaphatunk azok regisztrálása mellett.

2. A Poetica Evangelica németországi működése

A bártfai antológiához és Mokoschinus Ószövetség-átiratához hasonló jellegű műveket tömegével találhatunk a németországi protestáns neolatin irodalomban is. Helius Eobanus Hessusnak⁴, a marburgi egyetem történelem- és retorikaprofesszorának munkáiban a szinkretizmus megannyi változatával találkozhatunk. Nürnbergben 1531-ben jelent meg híres funerációs-kötete (*Illustrium ac Clarorum aliquot Virorum Memoriae Scriptae Epicedia*), amelyben korának kiemelkedő személyiségeit (Johann Reuchlin, Albrecht Dürer, Mutianus Rufus stb.) latin nyelvű, a szinkretizmus eszközeit is felhasználó halotti költeményeivel búcsúztatja.

1538-ban ugyancsak Nürnbergben tette közzé Hessus latin nyelvű, diszti-

⁴ Az Eobanus Hessus munkásságáról itt elmondottakat ld. bővebben: Imre Mihály (1995): Eobanus Hessus: paradigmák interferenciája. In Imre Mihály (1995): „Magyarország panasza” *A Querela Hungariae toposz a XVI-XVII. század irodalmában* (pp. 54-63). Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.

chonos zsoltárátköltését (*Psalterium Davidis...*). A szerző patrónusának, Fülöp, hesseni fejedelemnek ajánlja művét, amely költeményben részletekbemenően leírja alkotói módszerének lényegét, működési mechanizmusát, tehát tudatosan reflektál is saját tevékenységére, mi több, a zsoltárolvasás hasznosságának fejtegetése mellett a szinkretizmus – az antikvitás és a Szentírás kettős értékrendjének egyszerre történő – alkalmazásának értékességét, hasznosságát, funkcióit is vázolja a *Psalterium*hoz írott másik versében (*De fructu et utilitate lectionis Psalmorum*). A zsoltárátköltéshez járuló többi kísérszöveg (T. Psalatinus költeménye, Melanchthon, Luther és Justus Lipsius praefatiói) is Hessus verseihez hasonló szerepet tölt be, azaz a mű megalkotottságának és jelentésképzésének ilyesféle összetettségét ünnepelve, dicsérve, a mű egészének ebből a sajátosságából adódó kiemelt jelentőségét és sokrétű felhasználhatóságát mutatják be.

Bibliai költői szöveg antikizálására már korábban, a zsoltároskönyv elkészítése előtt is vállalkozott egy ízben Hessus, mikor a Prédikátor könyvét 1532-ben átültette disztichonra (*Solomonis Ecclesiastes carmine redditus*). Ezeknek a már alaphoz a Szentírásban is lírai formában szereplő szövegeknek a hexameterre vagy disztichonra való átírása sem lehetett egyszerű feladat, azonban: „Rosszabb esetben kisebb kultúrájú költők még a Lehrer paradigmarendszerében sem költőinek tekintett bibliai szövegeket erőszakolnak bele az antik metrumba s igyekeznek azokat – a másik paradigmarendszerben rangjukat, értéküket emelendő – antikizálni.”⁵ Mocoschinus vállalkozása, azaz az Ószövetség könyveinek megverselése is valószínűleg ez utóbbi típusba sorolandó.

Eobanus Hessus mellett a német neolatin költészet Poetica Evangelica irányzatának másik kiemelkedő képviselője Andreas Spethe volt, akinek terjedelmes életműve ugyancsak a szinkretizmus különféle megnyilvánulási formáit tartalmazza. Hessushoz hasonlóan ő maga is elkészítette a hugenotta zsoltároskönyv latin parafrázisát (*Davidis prophetae regii psalmorum paraphrasis metrorythmica*), munkája 1596-ban, Heidelbergben jelent meg. Imre Mihály Spethe átiratáról az 1632-es debreceni Újfalvi Imre-féle Spethe-Szenci zsoltárkiadás kapcsán szól⁶, és megállapítja, hogy noha Hessus kifejezetten otthoni és iskolai (azaz paraliturgikus) használatra szánt zsoltárai énekversként (négyzólamú formában, kottával megjelenve) is funkcionálnak, mégsem vehetők számba kizárólag liturgikus funkciójú változatként, hiszen bőségesen élnek a szinkretizmus eszközeivel is: „Ezt jól bizonyítja az 1596-os kiadásnak a pfalzi választófejedelemhez és Móric hesseni tartománygrófhhoz írott hosszadalmas verses ajánlása, valamint a néki címzett ajánlások orphikus, arioni utalásai, azok enyhén neoplatonikus nyelv- és költészetfelfogása.”⁷

Spethe nem csak religiózus műfajokat antikizál, hanem a biblikus paradigma

⁵ Uo. p. 62.

⁶ Imre (2012): Újfalvi Imre debreceni kiadványa: Spethe-Szenci zsoltárai, németországi párhuzamok. In Imre (2012): pp. 281-302.

⁷ Uo. p. 284.

visszafelé történő hatása, antik műfajba való behatolása is megfigyelhető nála, mégpedig Ecloga pastoralisában, amelyben Meliboeus és Sylvanus Jézus születésének örömhíréről beszélgetnek.⁸ Hessus Ovidius Heroides című művének készítette el a krisztianizált változatát (*Heroidum Christianarum epistolae*, 1514, majd 1532-es átdolgozás). Spethe egyébként a Poetica Evangelica elméleti kérdéseivel is foglalkozott. Az 1592-ben Herbornban megjelent *Evangeliorum quae diebus dominicis per totum anni spacium...* című mű ajánlása (Epistola Dedicatoria) Spethe verseit a Poetica Evangelicához tartozónak tekinti.⁹

3. A Poetica Evangelica magyarországi működése

A német protestáns neolatin költészet Poetica Evangelica irányzatának Magyarországon, a felvidéki és erdélyi protestáns humanista körökben is akadt néhány követője Mokoschinus mellett. Georgius Purkircher, pozsonyi születésű orvos a Stöckel Lénárd bártfai iskolájában folytatott előtanulmányok után, 1556-tól 1561-ig tartózkodott a wittenbergi egyetemen, ahol „bizalmas kapcsolatba került Melanchthonnal és humanista körével, az itt működő költői iskolával. Irodalmi műveinek jelentős részét is itt adja ki.”¹⁰ A Poetica Evangelica irányzat jegyében, disztichonokban íródott *Liber Sapientiae Salomonis* (1559, Bécs) című költemény az ismert ószövetségi könyv (A prédikátor Salamon könyve) parafrázisát adja. A 79. zsoltár latin nyelvű, szintén disztichonos átköltésében (*Psalmus LXXIX. Deus venerunt gentes* 1566, Bécs) a néhány sornyi antik utalás (Vergilius, Ovidius, Horatius) mellett már inkább a biblicitás, a wittenbergi történet szemlélet elemei válnak hangsúlyossá.¹¹

Casparus Piltzius, lelkész Váralján (Szepesmegye) született. A hazai iskolák (Kassa, Eperjes) elvégzése után 1574. április 3-tól a wittenbergi egyetemen tanult Rueber János pártfogása alatt. Az 1583-ban Bártfán keletkezett *Meditationes Piae...* című munkájában öt zsoltárátköltése között a 79. zsoltár latin nyelvű parafrázisát (*Psalmus LXXIX. Deus venarunt gentes in haereditatem tuam*) is közli, melyben a biblikus paradigma, a wittenbergi történet szemlélet erős jelenléte érződik.¹²

Christianus Schesaeus, lelkész Medgyesen született, Brassóban kezdte tanulmányait, majd 1536 táján a wittenbergi egyetemre peregrinált. Később a lelkészi hivatal viselése mellett nem hagyott fel költői munkásságával, újszövetségi történetek latin nyelvű átiratát készítette el (*Elegia de falsis Prophetis Quos Christus confert lupis, spinis et tribulis Math VII.*, 1558, Kolozsvár – Máté evangéliumának 7. része illetve *Imago Boni Pastoris, Ad Christum Mundi Salvatorem*

⁸ Uo. p. 287.

⁹ Uo. p. 78.

¹⁰ Imre (1995): p. 177.

¹¹ Uo. p. 177.

¹² Uo. p. 209.

accomodata: Johan. 10. Carmine descripta. 1584, Lipcse – János evangéliumának A jó pásztorról és az ő juhairól szóló egysége). Ezek mellett Schesaeus nevéhez köthető még egy az 1570-es években keletkezett 28 soros latin nyelvű disztichon, amely a 79. zsoltár parafrázisát adja.¹³

A brassói, erdélyi származású Georgius Ostermaier és a Bártfán született, és 1556-tól a wittenbergi egyetemen tanult Georg Henisch szintén a Poetica Evangelica irányzat jegyében alkottak. Ostermaier zsoltárparafrázisokat készített (*Psalmi Aliquot Davidis Selecti, carmine elegiaco scripti*, 1557, Worms, illetve *Septem Psalmi Davidis, Quos Vocant Poenitentiales, Elegiaco Carmine Redditi*, 1558, Tübinga); Henisch pedig, aki már 18 évesen kitűnt latin verselésével és Wittenberg után a lipcsei és bázeli egyetemen filológiát és orvosi tudományokat hallgatott, később pedig az augsburgi városi könyvtár felügyeletével bízták meg, epigrammákat és elégiákat írt hexameterben Jézus Krisztushoz (pl. *Carmen Elegiacum De Natali, Et Incarnatione Domini Et Servatoris Nostri Iesu Christi...*, 1570, Lipcse). Henisch verseihez hasonló jellegű költeményekre bukkanhatunk német oldalról Friedrich Taubmann-nak, a wittenbergi egyetem rektorának *Melodaesia sive Epulum Musaeum...* című kötetében.

Imre Mihály az Eobanus Hessus munkásságáról, a Poetica Evangelica irányzat jegyében keletkezett alkotásairól írott tanulmányában a hasonló magyarországi művek vizsgálatára sürget: „Tekintettel arra, hogy a XVI. század magyar irodalmi fejlődésére meghatározó jelentőségű volt a német reformáció literatúrája, eszme- és formatörténeti impulzusai, tanulságos lehet számunkra a fentebb fölvezetett folyamatok összevetése lehetséges magyar párhuzamaikkal, esetleg éppen az eltérések regisztrálása és értelmezése.”¹⁴ Fentebb már kísérletet tettem arra, hogy a szóba jöhető magyarországi szerzőket és munkáikat összefogva felsoroljam, listán nyilvánvalóan nem teljes, ám elegendő ahhoz, hogy érzékeljük a Németországban oly termékenyen működő Poetica Evangelica határozott jelenlétét a XVI. századi hazai protestáns neolatin költészetben.

Ostermaier, Piltz és Purkircher az ószövetségi Zsoltárok könyvének csupán néhány darabját antikizálták, emellett Purkircher még A prédikátor Salamon könyvének latin nyelvű átíratát is elkészítette. Schesaeus az Újszövetség történeti könyveiből, konkrétan János és Máté evangéliumából emelt ki egy-egy részletet, ezeket ültette át antik metrumra. Mocoschinus Ószövetség-feldolgozása több szempontból is kiemelkedik a felsorolt munkák közül. Egyrészt terjedelmét, a vállalkozás nagyságát tekintve – habár nem tartalmazza a teljes Ószövetséget – is jócskán meghaladja a többi művet. Ennélfogva nem meglepő, hogy Mocoschinus Ószövetség-átíratához számos kísérőszöveg járul, míg a többi átdolgozásról ez nem mondható el, legalábbis az eddig általam megvizsgált példányok erről tanúskodnak.

Mindezeket figyelembevéve, ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy a XVI. század 2.

¹³ Imre (1995): p. 209.

¹⁴ Uo. p. 68.

felében a hazai protestáns neolatin költészet alkotói körében miért volt ilyen népszerű a *Poetica Evangelica* irányzat, s hogy miben ragadható meg ennek a fajta költészetnek az értékessége, hasznossága, szerepe a korszak történelmi, vallási, művelődési viszonyai közepette, akkor a Mocoschinus-mű magyar közegben egyedülállóan gazdag mennyiségű és műfajukat tekintve is rendkívül sokszínű paratextusaira kell támaszkodnunk, amelyekben éppen ezekből a szempontokból nézve kerül alapos bemutatásra a kettős paradigma szintéziséen alapuló alkotói módszer.

4. A paratextusok kontextualizációs funkciója

A kísérőszövegek nem csak a Mocoschinus-átköltés sokoldalú reprezentálását, hanem annak kontextualizálását, a hazai és német protestáns kulturális közegbe, a neolatin költészet *Poetica Evangelica* műfajcsoportjába való beillesztését is elvégzik. A következőkben a praelimináriák kontextualizációs funkciójú elemeit veszem sorra, ezek közül is elsőként a paratextusok szerzőinek személyéről kell szólni. A hazai felvidéki protestáns humanista kör legkiválóbbjai üdvözlik Mocoschinus munkáját, a német oldalt pedig Aegidius Hunnius képviseli, aki a kötethez járuló – szám szerint – első praefatio szerzője. A Hunnius és a Severinus Schultetus által írott előszók mintegy keretbe foglalják Leonhardus Mocoschinus patrónusához, Illésházy Istvánhoz címzett verses ajánlását.

Leonhardus Mocoschinus tanulóéveit Wittenbergben töltötte, így az akadémián ismerkedhetett meg Aegidius Hunniusszal, teológiaprofesszorral, akivel a későbbiek során valószínűleg levelezőkapcsolatban is állhatott, legalábbis erről tanúskodnak Severinus Schultetusnak, a bártfai iskola (1573-tól) rektorának és a bártfai egyház (1591-től) lelkészének – akivel pedig a bártfai iskolában töltött időszak alatt kerülhetett ismeretségbe – praefatiójában írottak, miszerint Hunnius élénk érdeklődéssel és figyelemmel kísérte Mocoschinus munkásságát és várakozását fejezte ki a biblikus mű előszóval való ellátására, valamint költeményéhez szerencsét kíván, hogy a dolgokról az igazságot képes legyen hitelesen elmondani és méltatóit, elismerőit szerényen és méltósággal tudja elnyerni.

A kísérőversek sorát Martinus Mocoschinusnak, a németlipcei iskola rektorának anagrammája nyitja, majd a szintén általa írott terjedelmes elégia zárja a sort. A két, műfajilag is eltérő (anagramma, elégia) költemény között összesen 13 epigramma szerepel, amelyek szerzői: Moses Szuniiog, Nicolaus Lednensky, Johannes Bocatius, Florianus Duchon, Thomas Estezhasz, Georgius Mocoschinus, Stanislaus Mocoschinus, Andreas Lucae, Alexander Sokczovinus, Paulus Malus, Johannes Rufinus és Stanislaus Brestorosky. A felsorolt személyek életéről és munkásságáról adatok híján meglehetősen keveset tudunk, annyi azonban a fennmaradt töredékes információkból egyértelműen kiderül, hogy majd mindannyian fontos értelmiségi szerepet töltöttek be a felvidéki protestáns humanizmus kulturális életében, többségük Wittenbergben tanult, majd egyházi vagy tanári pályát választott magának.

A versírók közül kiemelkedik Bocatius, a Wittenberget megjárt, későbbi kassai főbíró és iskolaigazgató, aki a neolatin költészetben kifejtett munkássága révén elnyerte Rudolf királytól a koszorús költő címet is. Florianus Duchon, németlipcsei lelkész, Andreas Lucae, előbb lipcsmegyei, majd szepesmegyei lelkész, Stanislaus Brestorosky, németlipcsei diakónus, Thomas Esterhasz, pozsonymegyei birtokos, Alexander Sokczovinus, galgóczi rektor, Paulus Malus, előbb mosóczi, majd galgóczi és modori iskolaigazgató, Martinus Mokoschinus, a németlipcsei iskola rektora, Georgius Mokoschinus, ternoveczi lelkész, Stanislaus Mokoschinus, németlipcsei lelkész, Nicolaus Lednensky, Illésházy Istvánnak – trencsényi és lipcsei főispánnak, illetve Leonhardus Mokoschinus patrónusának – titkára illetve Moses Szunniog, valószínűleg jeszeniczei báró és Johannes Rufinus, akinek kilétéről semmiféle adatra nem találtam, mind-mind kitörő lelkesedéssel és elismeréssel fogadják társuk, Leonhardus Mokoschinus kiváló költeményét, ezzel hozzájárulva a mű hazai széles körben való elterjedéséhez és megismeréséhez.

Aegidius Hunnius szándéka hasonlóképpen nem más, mint hogy e jeles munkát a németországi kulturális köztudatba mihamarabb bejuttassa, ehhez pedig nagyrészt hozzájárul a tény, miszerint Mokoschinus Ószövetség-átirata Wittenberg városában került kinyomtatásra (*Impensis Clementis Bergeri Bibliop. Typis Cratonianis excusi*). A mű nyilvánosság elé bocsátásának körülményeire vonatkozóan Schultetus praefatiójából jutunk információkhoz: Schultetus maga szerette volna elősegíteni a mű közreadását, erre tervei szerint David Gutgesel bártfai nyomdájában került volna sor, ám végül Illésházy István akaratából Wittenbergben nyomtatták ki Mokoschinus alkotását. A patrónus döntésének nyilvánvalóan az volt az oka, hogy ezáltal a mű közvetlenül bekerült a német kulturális közegbe, szinte azonnal hozzáférhetővé vált a nyilvánosság, a befogadók számára.

A paratextusok szövegszerűen is gondoskodnak arról, hogy Mokoschinus Ószövetség-parafrázisa a német protestáns költészetbe, annak Poetica Evangelica irányzatába, a műfajcsoport hagyományaiba beillesztésre kerüljön. Kanonizációs funkciót látnak el azok a kísérőszövegek, amelyek kísérletet tesznek arra, hogy Mokoschinus alkotásának műfaját, műfaji mintáit meghatározzák. Aegidius Hunnius praefatiójában Eobanus Hessus Psalteriumával vonja párhuzamba az Ószövetségről készült átdolgozást mondván, hogy miként Luther és Melanchthon nagyra értékelték a zsoltárparafrázist, úgy bizonyosan Mokoschinus hasonló jellegű alkotása is ilyen elismerésben fog részesülni. Johannes Rufinus epigrammájában arról ír, hogy Mokoschinusban maga Stigelius éledt újra, ki egykor Wittenbergben szintén a Poetica Evangelica irányzat jegyében alkotott, ám nemes tevékenységét idő előtti halála megszakította. Severinus Schultetus az általa írott előszóban keresztényi Metamorphosesnek, Nicolaus Lednensky pedig epigrammájában szent naptárnak/évkönyvnek (*sacri fasti*) nevezi Mokoschinus művét. Ezen műfaji megjelölésekkel és a legfontosabb német minták (Hessus, Stigelius) említésével az Ószövetség-átirat tehát beillesztésre kerül a Poetica Evangelica műfajcsoportba tartozó művek közé.

Ezt a kanonizációs lépést támogatják meg a kísérőszövegek azon részletei, amelyek a Mocoschinus-alkotásban működő szinkretizmusról, azaz a forma és a jelentés szintjén meglévő kettős paradigmáról szólnak. Leonhardus Mocoschinus az Illésháznak címzett ajánlásban saját művét apollói munkával írott szent Bibliának nevezi, Schultetus szerint pedig Mocoschinus parafrázisában műveltséggel és vallásossággal telt írások vannak egybegyűjtve, és a szerző egy igazán hősi dalban, egyszersmind isteni ihletettséggel folytán alkotta meg művét. Moses Szuniiog úgy véli, hogy Mocoschinus munkájában egyszerre jelennek meg a szent dolgok és Maro szavai. Andreas Lucae mindössze egyetlen mondatban üdvözli a fenséges alkotást: E költő kegyes dolgaival múlja fölül Homéroszt, ám komoly képzettsége felér Maroval. Johannes Rufinus epigrammájában megállapítja, hogy e tudós költeményben egyszerre van jelen a valódi értelem és a szilárd hit.

Itt kell még szólni az egyéb műfaji meghatározásokról is, hiszen a nagy német minták felvillantása mellett a praelimináriák Mocoschinus művét az antik történet- és eposzírói hagyományba is beillesztik, ezzel érzékeltetve, hogy az Ószövetség-átiratban az antik paradigmarendszernek mekkora jelentősége, kihatása van a formára és tartalomra nézve. Aegidius Hunnius szerint Mocoschinus művének nincs régebbi témájú a történetírók munkái között, hiszen ez Mózes és a próféták írásait tartalmazza. Tehát Hunnius annalesként értelmezi az Ószövetség hexameteres átíratát és megjegyzi, hogy ez a mű témája, a bibliai történet páratlan kiválóságával és hitelességével felülmúlja a profán történetírói munkákat, amilyen a bölcs Berosus műve is, s amelyeket Cicero is annyira dicsér. Leonhardus Mocoschinus röstell, hogy Illésházy nem fogott bele egy Ovidiuséhoz hasonló, ám bibliai tárgyú Carmen Perpetuum elkészítésébe, ezt a hiányt így ő maga kívánja pótolni munkájával, amely mű csupán Homérosz és Vergilius hősi költeményeihez lehet fogható, ahogy azt Schultetus is jelzi, mikor azt mondja, hogy Mocoschinus egy valódi hősi éneket alkotott meg, amely oly annyira kiválóan sikeredett, hogy valósággal el is hitte, hogy Ovidius szavai (*Est Deus in nobis, agitante calescimus illo, / Sedibus aetheris spiritus ille venit.*) az ő tollából erednek. Martinus Mocoschinus anagrammájában és elégiájában, Moses Szuniiog és Johannes Fufinus epigrammaikban a *carmen heroicum/carmen heroum/carmen cultum/carmen Camoena* műfaji megjelöléseket használják Mocoschinus munkájára. Többek között Andreas Lucae és Alexander Sokczovinus pedig Homérosz és Vergilius hősi költeményeihez hasonlítják a parafrázist, ám hozzátesszik: a bibliai történet jóval jelentősebb azoknál. Martinus Mocoschinus az Ószövetség-átírat műfaji besorolhatóságán elmélkedik: Jelen könyv tanúság (testis) is. Vajon mit tartalmaz? Esetleg Naso tréfás művét újítja meg? Vagy a hajdan élt emberek koholt meséit díszes szavakba burkolva meséli el?... Ezek közül egyik sem! De szent történeteket énekel meg tiszta versben és az igaz Istent dicsőíti.

5. A paratextusok reprezentációs funkciója

A kísérőszövegeknek amellet, hogy Mokoschinus művének kontextualizálását elvégzik, még van egy másik nagyon fontos funkciójuk: sokoldalúan reprezentálják az Ószövetség-átíratot, a befogadóközönség előtt feltárják a benne munkáló szinkretizmusnak mint alkotói módszernek a célját, funkcióit, értékességét és sokoldalú hasznosíthatóságát. A következőkben ennek az összetett reprezentációs gesztusnak az elmeit fogom sorra venni.

Leonhardus Mokoschinus munkájának – az antik paradigma hatását erőteljesen magán hordozó – formai jellegzetességeiből (latin nyelvezet, antik metrum) adódik, hogy ez a mű elsődlegesen paraliturgikus használatra készült. Aegidius Hunnius kiemeli, hogy Mokoschinus a szent bibliai történetet azért foglalja versekbe, hogy azt könnyebben befogadhatóvá tegye a kevésbé művelt emberek, a zsenge ifjúság számára. Az ifjak e mű olvasásával művelik ki magukat a versírásban (poétika) és a nyelvvel való bánásmódban (grammatika), és ezáltal azt az időt, amit egyébként Ovidius, Horatius és más profán költők tanulmányozásával töltenének, azt az időt saját hasznukra inkább ezen szent költemények forgatására szánják.

Schultetus hívja fel a figyelmet Mokoschinus művének újszerűségére, hiszen az ószövetségi könyvek latin nyelven, hexameterben történő megverselésére ezidáig senki sem vállalkozott. Nicolaus Lednensky a költemény értékességét azzal indokolja, hogy ez a munka a köz számára egyszerre hasznos és gyönyörködtető. Az ismeretlen szerzőjű epigramma felettébb nagy dolognak tartja azt, hogy Mokoschinus az ily nemes tartalmat ily nemes formába öntve tudja kifejezni. Johannes Rufinus szintén az ilyesféle bibliai témájú tudós költemények kettős funkciójáról beszél, miszerint ezek a munkák a kegyes tartalom révén a sok istenfélőt hitükben megerősíti, egyszersmind kiműveli a befogadókat poetikai-grammatikai-retorikai megformáltsága révén.

A kettős – biblikus és antik – értékrendszer közötti harmónia megeremtésére való igény nyomán keletkezett Mokoschinus műve. Már maga a feldolgozott anyag (Ószövetségi könyvek) is üdvértékközvetítő funkcióval¹⁵ bír, s erre csak ráerősít a nemes anyag még nemesebb, művészi megformáltsága. A forma és a tartalom ily tökéletesen arányos, harmonikus megalkotottsága az alkotó és a befogadó számára elhozza az örök üdvösséget. Bocatius azzal biztatja Mokoschinust, hogy ha sem Caesar, sem Apollo nem adományoz tevékenységért babérkoszorút, akkor majd maga az Úr fogja őt az égbe emelni és megjutalmazni. Florianus Duchon az alkotás befogadóihoz, olvasóihoz intézi tanácsát: Ezt a munkát kövesd, valódi kegyességgel tárd fel, és akkor megjáród az üdvösség örök csillagaihoz az utat. Thomas Esterhasz a következő szavakkal köszönti Mokoschinust: Légy hát üdvözölve Pannónia leghíresebb költője, téged az Úr

¹⁵ A művészet üdvértékközvetítő funkciójában. ld. Imre (2012): p. 80.

küldött hozzánk az égi várból, később majd visszahív a magasba, ameddig égi dalokat alkotsz a földön. Martinus Mocoschinus elégiájában egyértelműen kijelenti, hogy ez a mű az üdvösséghez vezető legfőbb út, Isten azt akarja, hogy ilyen munkák megalkotásával tiszteljük őt.

Leonhardus Mocoschinus az Illésházy Istvánhoz szóló verses ajánlásában előbb arról szól, hogy a törökök szabadon sanyargatják a népet háborúkkal, városokat foglalnak el, fegyvereket rabolnak, ám nem hadizsákmányként, ezek miatt Európa királyait összefogásra sürgeti, majd magyarázatot ad az Ószövetség parafrázisának elkészítésére: Engem az ily viszontagságok közt vergődő Haza látványa buzdít éneklésre. Ahogy énekemmel nyugtatom a töröktől sújtott hont, így zabolázza csillagokkal az isteni világ a villámsújtotta eget. A szeretet és a szent történet olvasásának öröme bátorságot szül a török elleni küzdelemhez. E szavak Mocoschinus szájából mintegy önreprezentációként, önnön alkotói módszerére való reflektálásként, annak értelmezéseként foghatók fel. Johannes Rufinus ugyancsak kiemeli a szent, bibliai témájú munka lélekerősítő hatását, amelyre az istenhívőknek felettébb nagy szükségük van e szorongató körülmények közepette. Mocoschinus azzal, hogy Istennek tetsző munkát alkotott, nem csupán önmaga, hanem népe, a magyarság számára is biztosította az isteni segítséget a török elleni küzdelemhez, illetve a majdani üdvözülést is kilátásba helyezte.¹⁶

Végezetül ha Mocoschinus művének hasznosságáról beszélünk, szót kell ejtelnünk a témából adódó értékekről is. Aegidius Hunnius a legősibb témájú történetírói munkának nevezi Mocoschinus parafrázisát, hiszen az Mózes és a próféták írásait tartalmazza. Páratlan kiválóságával és hitelességével felülmúlja a profán műveket, hiszen abban jóslatokat olvashatunk az elkövetkezendő időkre vonatkozóan, benne minden szó igaz, nincs mendemondák által elhomályosítva, és a benne leírtak által formálódik az emberi emlékezet. Hiszen a bibliai történetben már a világ kezdetétől fogva példa állítatik az erények összes fájának, a jutalmat érdemlő, helyes tetteknek, a bálványimádók, istentagadók büntetéseinek, az olyan gaztetteknek és bűnöknek, mint a gyilkosság és a vágyak eltévelyedése. Ezekről a dolgokról más nemzetségek történetei mélyen hallgatnak.

Míg Hunnius a bibliai témát feldolgozó mű páratlan hitelességét, emlékezetformáló és példázatosan tanító jellegére helyezi a hangsúlyt, addig Martinus Mocoschinus elégiájában a Biblia forgatásának lelki gyógyítóerejét hangsúlyozza: A mindenható Isten a Szentírásban foglaltatik, amelynek forgatása számunkra felettébb hasznos, ebből a forrásból áradnak ki az Úr tanításai (isteni dogmák), amelyek révén él az emberek szívében a hit, a türelem, a vigasz és a remény. A Biblia példamutató funkciójáról Martinus Mocoschinus elégiája szintén szól Pál apostol szavait tolmácsolva: Minket egyedül a Biblia tanít helyesen. Megmutatja hited zsinórmértékét és szilárd alapjait. Ha arra vagy kíváncsi, hogy milyen

¹⁶ A wittenbergi melanchthoni-lutheri látásmód. ld. Imre (2012): pp. 92-95.

tiszteletadásnak örvend az Úr, és hogy mit szeretne, hogy milyen emberré váljunk, a Szentírás igéi erre tanítanak. A Szentírásban példák állítanak arra vonatkozóan, hogy az ember mire törekedjen, s arra, hogy az ember mitől óvakodjon. Martinus Mocoschinus ezen állítása bizonyítására az ószövetségi könyvekből vett negatív és pozitív példák, tanulságok sorát tárja elénk. Ábrahám hite olyan erős volt, hogy az Úr szavára kész lett volna tulajdon fiát, Izsákot is feláldozni, sokat szenvedett a hitért, ám végül a földről a csillagokhoz tért meg, Mózes népe viszont az isteni mannát megvetve hazai élelemre sóvárgott, s ezért az Úr tüzes kígyókat bocsátott rájuk, kiknek csípésétől a nép igen nagy sokasága holtan esett össze.

6. Eobanus Hessus Psalteriumának paratextusai

Tanulmányom elsősorban a Poetica Evangelica irányzat hazai működésének, sokrétű cél-, érték- és közrendszerének bemutatására irányult egy konkrét munka kísérőszövegeinek tükrében, ám gondolatmenetemben igyekeztem a német protestáns neolatin irodalom párhuzamos jelenségeire is folyamatosan reflektálni, hogy világosan kitűnjön, a magyarországi latin nyelvű költészet e műfajcsoportja honnan ered, és milyen forrásokból táplálkozik. Az Eobanus Hessus Psalteriumához készült, fentebb már említett kísérőszövegek gondolatiságában sok hasonlóságot fedezhetünk fel az Ószövetség-átírat paratextusaihoz viszonyítva, néhány összefüggés felvillantásával zárom tanulmányomat.

Továbbá itt jelzem, hogy a téma vizsgálata korántsem fejeződött be. Az interneten digitalizált formában fellelhető Purkircher *Psalmus LXXIX. Deus Venerunt gentes...* (Osztrák Nemzeti Könyvtár, 1566) című zsoltárátírat, illetve az ugyancsak tőle származó *Liber Sapientiae Salomonis...* (Osztrák Nemzeti Könyvtár, 1559) című költemény és Schesaeus János evangéliumának 10. részét feldolgozó munkája (Bajor Állami Könyvtár, 1584). Ezek közül csupán A prédikátor Salamon könyvének és az újszövetségi szövegrészletnek az átköltéséhez járulnak ajánlóversek, előbbihez szám szerint kettő, utóbbihoz csupán egy.

Ostermaier és Piltz zsoltárparafrázisait, illetve Schesaeus másik művét, amely Máté evangéliumának 7. részéről szól, a nehezebb hozzáférhetőség miatt még nem volt lehetőségem megfigyelni abból a szempontból, hogy tartoznak-e hozzájuk paratextusok, és ha igen, akkora mennyi. Feltételezhető, hogy miként a fent bemutatott esetekben, úgy a még nem látott műveknél sem számolhatunk olyan nagy mennyiségű kísérőszöveggel, mint ahogy azt Mocoschinusnál tapasztaljuk, ám a téma teljes körű tárgyalása miatt többi paratextus majdani vizsgálatától sem lehet eltekinteni.

Martin Luther praefatiója a zsoltároskönyvet – akárcsak Aegidius Hunnius Mocoschinus művét – példázatos tanítójellege és egyedi poetikai-retorikai-grammatikai megformáltsága révén elsősorban paraliturgikus használatra tartja alkalmasnak. Maga Hessus is a Fülöp, hesseni fejedelemhez szóló verses

ajánlásában a zsoltárokat elsősorban olvasásra szánja a gyermekek számára. Melanchthon szerint a zsoltároknak ez a kiadása hasznára van az ifjaknak a kegyesség és az igazságos ítéletalkotás tekintetében, azonkívül a költészet tanuláshoz szükséges nemes tulajdonságok kifejlesztésében.

Nicolaus Lednensky epigrammájában Mocoschinus gondosan megszerkesztett költeményének gyönyörködtető erejét dicséri, Lutherre hasonló hatást gyakorol a zsoltároskönyv, elismeri, hogy ezek a költemények erősebben megindítják (movere), hevesebben gyönyörködtetik (delectare), és ezekben az érzésekben szilárdabban megtartják, mint a szabad beszéd, legyen az maga Cicero vagy Démoszthenész tollából való. Severinus Schultetus praefatiójában az Ószövetség-parafráziszól idéz, hogy a költemény tökéletes megformáltságát alátámassza a szavakkal, melyek eredetileg Ovidiustól származnak. Ugyanezzel az ovidiusi szöveghellyel juttatja kifejezésre Luther is a Hesusban munkáló, isteni eredetű költői ihletettséget a Psalteriumhoz írott előszóban.

Ahogy Martinus Mocoschinus elégiájában az Ószövetség-parafrázisznak, úgy Philipp Melanchthon praefatiójában a dávidi zsoltárparafrázisznak tulajdonít lelki gyógyítóerőt. Hasonlóképpen vélekedik Eobanus Hessus is a zsoltárok olvasásának hasznosságáról *De fructu et utilitate lectionis Psalmorum* című költeményében, mikor arra biztatja az olvasókat, hogy ha gondterhelt a szívük vagy szerencsétlenség éri őket, és valamilyen támogatást keresnek, emberi segítség nem lehet hasznukra semmiféle módon, mert az ingatag, reményük egyedül Istenben lehet bizonyos. Éppen ezért olvassák a zsoltáríró költő isteni költeményeit, amelyek megszabadíthatják őket a gondoktól. Végző soron akármi is lesz, az embereket bármiféle kellemetlenség, csapás éri, a zsoltáríró költő összes isteni költeménye elszánt reménnyel, és erős lélekkel tanít meg elviselni ezeket a bajokat, sőt, nem csak elviselni, hanem legyőzni is, ha valaki szívből éneklé a dalokat, ahogy énekelte az is, aki adta azokat.

Paulus Malus a Mocoschinus-műhöz írott kísérőversében az Ószövetség-parafrázis kettős fogadtatását a következővel magyarázza: Ugyanaz a táplálék nem mindenkinek ízlik, mivel a sokféle íny különféle étkeket kíván. Ugyanazok az írások nem mindenkit gyönyörködtetnek, sokan a profán írásoknál nagyobb mértékben méltányolják a szent műveket. A szent írásokat az istenfélők dicsérni, míg a be nem avatottak gúnyolni szokták, a költő a költeményeket ékesíti, a tétlen ócsárolja. Eobanus Hessus a zsoltárok olvasásának hasznosságáról írott költeményében a korábbi zsoltárátköltések kapcsán hasonló gondolatokat fogalmaz meg, s a Malusnál már látott fordulattal él: a sokféle íny különféle étkeknek örvend.

A hessusi Psalteriumhoz és Mocoschinus Ószövetség-átíratához készült kísérőszövegek közötti hasonlóságok tárgyalása után végezetül essen szó egy fontos eltérésről is. Mocoschinus az Illésházy Istvánhoz írott ajánlóversében reflektál saját alkotói tevékenységére, és választ ad annak miértjére is. A művészi megalakotottság és a kegyes téma párosa az Úrnak tetsző költeményt eredményez, így az isteni jóakarattal, s a majdani üdvözülés, a bűnök alóli feloldozás várományosai

lehetnek a magyarok, akiket a törökök sanyargatnak. Tehát a művészet üdvszerző értelmezése áll itt a középpontban, míg Hesus a *De fructu et utilitate lectionis Psalmorum* című költeményében a zsoltárfordítás elkészítését a következővel indokolja: A tudós Luther oly kedves művet adott, melyet bármikor jólesik énekelni vagy olvasni. Noha miközben a germán nyelvet beszélő Dávidot olvasom, barbárnak érzem magam, és szégyellek latinul szólni.

Irodalomjegyzék

Imre Mihály (1995): „Magyarország panasza” *A Querela Hungariae toposz a XVI-XVII. század irodalmában*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.

Imre Mihály (2012): *Az isteni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16-18. századi protestantizmus irodalmáról*. Sárospatak, Hernád kiadó.

Klaniczay Tibor (1985): *Pallas magyar ivadékai*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

Kneifél Mária (1942): *Purkircher György*. Budapest, Dunántúl pécsi egyetemi könyvkiadó és nyomda.

Tarnai Andor (1984): Lateinische Lyrik in Ungarn im 16-17. Jahrhundert. *ALitt*, 26 (1-2), 233-242.

Tarnai Andor (1997): A neolatin költészet és dráma alkonya Európában. *ItK*, 101 (5-6), 457-469.

Lektorálta: Dr. Imre Mihály, Debreceni Egyetem, egyetemi tanár, az MTA doktora

MUNKÁS SZAVALÓKÓRUS ÉS MUNKÁSMOZGALMISTA SZAVALÓK A '20-30-AS ÉVEK ERDÉLYÉBEN

Széman E. Rózsa

*BBTE (Kolozsvár) Hungarilógiai Tanulmányok Doktoriskola,
szeman.e.rozsa@about.me, szemanrozsza@gmail.com*

Absztrakt

A két világháború közének kultúrtörténete még manapság is eléggé fehér folt, de legalább is sok feltáratlan területtel állunk szemben. Doktori kutatásom, melyben a két világháború közének erdélyi szavalóival, szavalástörténetével foglalkozom, ennek az űrnek egy részét kívánja betölteni, természetesen kapcsolódva a korszak társadalomtudományához is, hiszen a szavalás valamilyen szinten mindig társadalmi, sőt, politikai aktus volt. Hatványozottan igaz ez a húszas-harmincas évek Erdélyére, és általában a korszakra a munkásmozgalmak megerősödése idején.

Kolozsváron az 1920-as évek közepén a Korunk mellett alapított munkás kamaraszínpad, a Stúdió története kiemelendő. Ennek keretén belül szervezték és vezették (Szentimrei Jenő, Becsky Andor stb.) a munkás szavalókórusokat, mely egyes nézetek szerint egy illegálisan működő kommunista csoportosulás fedőtevékenysége volt. Az viszont tény, hogy a munkásokból, műszerészekből, kereskedőségekből álló szavalókórusok mozgósító és forradalmi verseket, egy- és kétfelvonásos darabokat adtak elő, s hogy a mozgalom keretén belül az egyéni szavalóesteknek is ilyen jellegük volt. A Becski-testvérpár és Brassai Viktor ehhez a stílushoz tartoznak. Önálló estekkel főként ez utóbbi lépett fel, nem csak a hatóságok által engedélyezett keretek között, hanem a különböző szervezetek illegális összejövetelein is, ezért neve a forradalmi kommunizmussal is összefonódott. Stílusa rendkívül kiforrott volt, a '30-as évek közepére kinőtte a műkedvelő szavalás kategóriáját és hivatásos szavalóként állt dobogóra. Csehi Gyula, aki szerint Brassai volt a költészet megtestesülése, azt emelte ki művészetéből, hogy úgy tudta a versek zeneiségét, versjellegét megtartani és éreztetni, hogy közben végtelenül természetesen szavalt.

A Munkás Athenaeum 1938-ban alakult, a munkásegységfront kulturális szervezete volt. Kulturális, irodalmi esteket szerveztek szakszervezeti otthonokban, melyeken több verset a munkásokból álló szavalókórusok adtak elő. Ezeknek az esteknek célzottan és bevallottan nevelő szándékuk volt, Becski Irén is írja: „a kultúr csoport vezetőségének véleménye szerint a munkáságnak nemcsak egyszerű, népdal formájú verseket lehet előadni, hanem a nevelés feladatául a művészi igények fokozását kell célul kitűzni”. A kórusok betanítását Brassai vállalta, magyar és román nyelven egyaránt. József Attila és Ady, valamint Eminescu műveinek gondolatát „sokszoros erővel adta vissza” egy-egy kórus, „vezénylésükhöz” pedig zenei kórusművek előadásából végzett előtanulmányokat.

Brassai Viktor művészetét élet- és eszmetársa, Becski Irén soraiból is ismerhetjük. Brassai Viktort antifasiszta szavalóestjeiről és verseiről, kommunista meggyőződéséről és mindenképpen erős baloldali elkötelezettségéről ismerjük. A kép azonban árnyaltabb, a meggyőződéses munkás-mozgalmista mellett a versek elhivatott tolmácsolójával is találkozhatunk. „Mesterember volt, mielőtt művész akart lenni.” – írja Becski, minden hangnak nagyon pontos helye volt előadásmódjában, nem tűrt egyetlen hamis hangot sem. „Nem volt szabad sem neki, sem másnak egy jottányit, egy betűt, egy ést s-sel kicserélni. Ha barátait hallgatta szavalni, úgy szisszent fel egy-egy szabadosság hallatára, mint vérbeli muzsikus egy hamis hangra.” Vérbeli szavaló volt, aki a verseket felhasználta ugyan gondolatai közlésére (Becski Irén utal is rá egy helyen,

hogy miután verseit nem jelentethette meg, a versek, a szavalás jelentette számára a megszólalás lehetőségét, azokon keresztül mondta el, amit a korról, világról gondolt), de soha sem a versek rovására tette ezt.

Kulcsszavak: *szavalás, versmondás, Erdély, két világháború köze, szavalókórus*

1. Bevezető

1.1 Beágyazás a kutatásba

Doktori kutatásom témája a két világháború közének erdélyi magyar szavalóművésze. A téma ilyen megközelítésben egyáltalán nem kutatott, így megvan az esély a merőben új kutatási eredményekre, viszont rendkívül meg is nehezíti a kutatást, szakirodalom és korábbi kutatások által kijelölt követendő (vagy akár elvetendő) utak, csapások híján.

Az 1918-as gyulaféhevári nagygyűlés, majd a '20-as trianoni békeszerződés után az erdélyi magyarságnak teljesen új helyzetben kellett tovább folytatnia életét, ahogy László Dezső nevezte: egy „analógia nélküli kor”-ban. [László 1973] A kisebbségi létet azelőtt soha meg nem tapasztaló, a békeszerződés aláírásáig folyamatosan reménykedő, utána helyét kereső magyarságnak szembe kellett néznie azzal a ténnyel, hogy immár nem várhat tovább sorsa jobbra/visszafordulására, hanem magának kell kezébe vennie annak irányítását és megteremteni egy olyan létmódot és környezetet, amelyben tovább tud élni, az új helyzetben a régi eszmények mentén. Meg kellett találnia a középutat a megalkuvás és harcosszembenállás, az asszimilálódás és kivándorlás között, létre kellett hoznia egy teljesen új rendszert, amellyel jellemezhető, leírható, megérthető és megélhető kisebbségi létben a magyarság, anélkül, hogy az irredentizmusba vagy a románoknak való föltétlen behódolásba torkollana. A várakozás két éve után 1920-ban megindultak a politikai mozgolódások, melyek rövid időn belül belső ellentéteket is szültek. A szoroson politikai jellegű szerveződés mellett a '20-as évek elején az irodalmi-közéleti lét újraszervezése vált sürgetővé, ám egy teljes évtizednek kellett eltelnie, míg a különféle útkeresések, próbálkozások többé-kevésbé kristályosodtak, míg az erdélyi magyarság magára talált. Ahogy Cseke Péter írja: „A Trianon utáni első évtized végére teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy a romániai magyarság önjelölt nem tud változtatni kisebbségi helyzetén, sorsa jobbra fordításához pedig külső segítségre aligha számíthat. A megmaradás egyedüli lehetőségét a belső megújulás kínálta. A mérvadó személyiségek rendre felismerik: kisebbségi társadalmunk csak úgy őrizheti meg életképességét, ha átértékeli történelmi múltját, megváltoztatja gondolkodásmódját és életfelfogását, felméri erőtartalékait, kiépíti és hatékonyan működteti a kisebbségi létszükségletekkel számoló intézményeket.” [Cseke 2003]

Az 1920-al önállóságra ítéltetett erdélyi magyar művelődés egyszerre több téren kényszerült létjogosultságának bizonyítására. Az irodalomban addig is lé-

tezték bizonyos eltérések és regionális sajátosságok, amíg a magyarság többségi nemzet volt Erdélyben, az első világháború után ezeket a sajátosságokat kellett felszínre hozni és kamatoztatni. A színjátszás ugyancsak nagy, két százados múltat mondhatott magáénak, esetében a gondot az állami támogatás hiánya, az állami magyar színészképzés betiltása jelentette. A szavalóművészetben ezzel szemben más a helyzet. Bár nem kétséges, hogy jelesebb előadókink azelőtt is felléptek egy-egy előadás erejéig Erdélyben is, a szavalás újfajta formája, az előadóestek rendszerességének kialakulása éppen ezekre az évekre tehető. Ekkor (1921-ben) írja Kosztolányi, hogy egymást érik a szavalóestek, ekkor (1920-ban) lép fel először N. Tessitori Nóra, a korszak egyik, vagy tán legismertebb szavalója Erdélyben, ekkor kezdődik a műfaj mai értelemben vett önállósulása, ekkor kezdődik Erdélyben a magyar kultúra talpra állítása. Az erdélyi magyar szavalóművészet tehát a magyarorszáigival párhuzamosan, de attól tulajdonképpen függetlenül jött létre. Életre hívói Európa bármelyik dobogóján megállták (volna) a helyüket, közülük a legismertebbek Brassai Viktor, György Dénes és Tessitori Nóra.

1.2 Kórusmozgalom Magyarországon

A szavalókórusok a századfordulón, XX. század elején létrejövő és erősödő munkásmozgalmak idején, ezekhez kötődően alakultak ki. Az 1994-es *Magyar Színházművészeti Lexikon* úgy fogalmaz, hogy a szavalókórus „próza vagy verses szövegek zeneileg megkomponált előadására szervezett csoport. Nagysága néhány főtől több százig terjedhet. Csak formájában emlékeztet az antik görög színház kórusára. A 20. sz.-ban az avantgárd színjátszás mint a homogén tömegek akaratanak, szándékainak kifejezőeszközét alkalmazta. Kedvelt formája volt a német expresszionizmusnak és a munkásmozgalomhoz kötődő színjátszásnak”. Szolláth Dávid *A kommunista aszketizmus esztétikája* c. doktori disszertációja egyik fejezetét a szavalókórusoknak a két világháború közötti munkáskultúrában betöltött szerepének szenteli, s ebben hangsúlyozza, hogy „A kórus a »tömegek hangja«, a »tömegek akarata« metaforájaként már a századelőn is gyakori toposza volt a munkásmozgalmi közköltészetnek” [Szolláth 2008, 112.], az avantgardista Kassákék azonban már egyre inkább a kollektív művészet metaforájaként használják a fogalmat. Az új kollektivitás művészeti ágaként Hevesy Iván és Palasovszky Ödön 1922-es manifesztumának megjelenésétől tekinthetünk rá. Az első magyar szavalókórus-előadás Mácza János nevéhez kötődik, az 1922-es május elsejei ünnepségen ugyanis a színpadra állított tömegszereplőknek kórusok adták hangjukat.

Szintén Szolláth Dávid összefoglalójából tudjuk, hogy a munkás-szavalókórusok fénykora Magyarországon az 1926–1933-as évek közé tehető. Az alig több mint tíz év alatt kiteljesedő mozgalomnak belügyminisztériumi betiltás vetett véget. Ennek oka nyilvánvalóan az volt, hogy tagjai leginkább fiatal, balra tájékozódó, inkább tizen-, mint huszonévesekből kerültek ki, valamint hogy a

szavalókórusokat működtető kultúrszervezeteket az illegális Kommunisták Magyarországi Pártja befolyása alá vonta, és legális fedőszervezetként használta. A magyarországi ekkori kulturális és politikai mezőben öt fontos pozícióról beszélhetünk, amelyek a mozgalmat összefogták:

1. Palasovszky Ödön és társulatai
2. Kassák Lajos és Simon Jolán szavalókórusa, Munka-köre (Kassáknak köszönhetően végig pártfüggetlen maradt)
3. Ascher Oszkár Nyomdász-szavalókórusa
4. Tamás Aladár 100% nevű szavalókórusa és munkásmozgalma (a KPM bécsi szervezete hozta létre és működtette)
5. az MSZDP kórusközpontja (Szakasits Árpád, Szélpál Árpád)

Ez utóbbinak, Szolláth fogalmazásával élve „a kórusmozgalom szociáldemokrata pártfelügyeleti szervének” [Szolláth 2008, 114.] voltaképpen az lett volna a feladata, hogy az egyre erősödő kommunista nyomást visszاسzorítsa. A több mint 100 kórust felölelő mozgalom arculatát az első három csoport határozta meg, mintaként szolgáltak.

2. Munkás szavalókórus Kolozsváron

2.1 Munkás Stúdió

1926–28 között, Dienes László szerkesztősködése idején, majd 1938-tól (mikor a szélsőbalról a népfront felé orientálódik a lap) állandó munkatársa Szentimrei Jenő költő, író, kritikus a Korunk c. kolozsvári kulturális folyóiratnak, mely mellett alapítja meg, Becsky Andorral és Hajnal Jenővel 1927-ben a Stúdió nevű szavalókórust. Az együttes főleg munkásokból állt, háttérben az illegalitásban levő kommunistákkal (pl. Becsky, Antal Márk, Gaál Gábor). Visszaemlékezők szerint a Stúdiót az illegális kommunista tevékenységek fedőszervezetként használták, ami a magyarországi kórusmozgalmak történetének ismeretében nem meglepő. Az viszont tény, hogy a munkásokból, műszerészekből, kereskedősegédekből álló szavalókórusok mozgósító és forradalmi verseket, egy- és kétfelvonásos darabokat adtak elő, s hogy a mozgalom keretén belül az egyéni szavalóesteknek is leginkább ilyen jellegű volt, ideológiailag-esztétikailag pedig a l'art pour l'art művészet ellen harcoltak. A Stúdió jelentőségét, lényegét a korban talán legtalálhatóbban foglalta össze az alapítótárs Becsky Andor fogalmazta meg, Szentimrei Jenőről írt búcsúszövegében: „Amit olyan kínosan kerülgettünk, toldoztunk-foldoztunk, azt Szentimrei pillanatok alatt talpraállította. Mi ugyanis olyan művészetet szerettünk volna művelni, amely irodalmi finomságokkal, az élő magyar szó erejével nagy munkás és polgári tömegek figyelmét hívja fel a kommunistákra, az új idők dalaival, de úgy, hogy a hatóság, a magyar sovének, jobboldali szocdemek belénk ne köthessenek.” [id. Szabó 2006, 71-72.]

A Stúdióból indult és teljesedett ki a Becski-testvérpár vagy például Brassai

Viktor. Önálló estekkel főként ez utóbbi lépett fel, nem csak a hatóságok által engedélyezett keretek között, hanem a különböző szervezetek illegális összejövetelein is, ezért neve a forradalmi kommunizmussal is összefonódott. Stílusa rendkívül kiforrott volt, a '30-as évek közepére kinőtte a műkedvelő szavalás kategóriáját és hivatásos szavalóként állt dobogóra. Csehi Gyula, aki szerint Brassai volt a költészet megtestesülése, azt emelte ki művészetéből, hogy úgy tudta a versek zeneiségét, vers-jellegét megtartani és éreztetni, hogy közben végtelenül természetesen szavalt. [Csehi 1973]

2.2 Munkás Athenaeum

A munkásegységfront kulturális szervezete Kolozsváron, 1938-ban alakult magyar részről Jordáky Lajos szellemi irányításával. Más athenaeumokhoz hasonlóan irodalmi gyűléseket, gyermeksegélyezési és egészségügyi előadásokat rendezett szakszervezeti otthonokban, céljuk a „fasizmus fenyegette kultúra védelme” volt. Ennek keretében működött a Forradalmi Írók Munkaközössége is, tagjai többek között Asztalos István, Brassai Viktor, Nagy István. Működését 1940-ben betiltották. [Rom. Magy. Irod. Lexikon III. 1994.]

Kulturális, irodalmi esteken több verset a munkásokból álló szavalókórusok adtak elő. Ezeknek az esteknek célzottan és bevallottan nevelő szándékuk volt, Becski Irén is írja: „a kultúrscsoport vezetőségének véleménye szerint a munkáságnak nemcsak egyszerű, népdal formájú verseket lehet előadni, hanem a nevelés feladatául a művészi igények fokozását kell célul kitűzni”. [Becski I. 1960, kézirat] A kórusok betanítását Brassai Viktor vállalta, magyar és román nyelven egyaránt. József Attila és Ady, valamint Eminescu műveinek gondolatát „sokszoros erővel adta vissza” egy-egy kórus, „vezénylésükhöz” pedig zenei kórusművek előadásából végzett előtanulmányokat.

3. Brassai Viktor

3.1 Brassai, a magánember és költő

1913. november 5-én született, a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon szerint költő, műfordító és szavalóművész volt, Becski Irén férje. [RMIL I. 1981] Kolozsváron jogot hallgatott, majd a doktori cím megszerzése után ügyvédjelölt lett ugyanitt. Diákkorában bekapcsolódott a baloldali mozgalomba, később szerepet vállalt az illegális kommunista pártban. 1942–44 között munkaszolgálatot teljesített, 1944-ben hunyt el.

Bár lapokban jelentek meg versei korábban is, első és egyetlen kis kötetét saját maga adta ki, Becski Irén szerint szigorú rostálás után, 1939 februárjában, *Együtt és külön* címmel. Írásainak jelentős részét az osztályharc, az állásfoglalás fontossága jellemzi. *Diplomások* c. versében „megállapítja, hogy választani kell

a között, hogy az úrral vagy az éhezővel azonosítja-e magát, hogy kapitalista vagy proletár sorshoz akarja kötni életét”. A *Biztatás barbárság idejében* már határozott állásfoglalást fogalmaz meg: „Ezt a harcot a haladó értelmiség csakis a munkásosztállyal együtt vívhatja meg, hogy az győzelemmel végződjék.” – nemzetiségekre való tekintet nélkül, hiszen a szocialista világnézet nem tesz, nem tehet különbséget román és magyar között. Itt érzem legerősebben a szocialista ideológia utópikus tisztaságát: hisz abban, hogy az „osztálygyőzelem” elhozza az egyelőséget az emberek között. Brassai már nem érthette meg az 1945-ös hatalomváltást (1944-ben hunyt el), Becski szövegében azonban, bár végig, és Észak-Erdély visszacsatolásához közeledve, illetve akörül egyre keserűbben ír a „tömény magyar fasizmus”-ról, mindenképpen feltűnik, hogy a keserűség és elkeseredettség nem csap át indulatos kifakadásokba, inkább rezignált megállapításokat olvashatunk. [Becski I. 1960, kézirat]

3.2 Brassai, a szavalóművész – az élet- és eszmetársak szemével

Brassai verselőadói megnyilvánulásairól nagy lelkesedéssel és meglehetősen plaszticizmussal ír Becski Irén. „Mesterember volt, mielőtt művész akart lenni.” – írja, minden hangnak nagyon pontos helye volt előadásmódjában, nem tűrt egyetlen hamis hangot sem. „Nem volt szabad sem neki, sem másnak egy jöttányit, egy betűt, egy ést s-sel kicserélni. Ha barátait hallgatta szavalni, úgy szisszent fel egy-egy szabadosság hallatára, mint vérbeli muzsikus egy hamis hangra.” Vérbeli szavaló volt, aki a verseket felhasználta ugyan gondolatai közlésére (Becski Irén utal is rá egy helyen, hogy miután verseit nem jelentethette meg, a versek, a szavalás jelentette számára a megszólalás lehetőségét, azokon keresztül mondta el, amit a korról, világról gondolt), de soha sem a versek rovására tette ezt. Ideológiailag és talán előadóművészetileg is Major Tamáshoz tudnám hasonlítani – bár Brassait nem hallottam előadni. Annak ellenére vallom ezt, hogy Major éppenséggel bírálta egy ízben stílusát. Egy szavalóesthez tartott „meghallgatást” Major Tamás, Radnóti Miklós és Ascher Oszkár, ahol, többek között, Brassai Vörösmarty *Gondolatok a könyvtárban* c. költeményét is elmondta: „A kiáltó felháborodás gondolata azonban indulatok, hangerősség nélkül, inkább elgondolkozva, felsorolva a tényeket, – mintha ezek a tények önmagukban már eleget mondanának.” A vers után Major indulatosan pattant fel, hiányolta a költő lobogó tüzét, szenvedélyét, örületét. Brassai nyugodtan válaszolt: „Mi a címe ennek a versnek? *Gondolatok a könyvtárban!* Amit te elmondanál, annak az kellene, hogy legyen a címe: *Indulatok a könyvtárban.*”

„Nem vagyok igazi költő, – szavaló leszek!” – a gondolatok, amiket átadni kívánt, voltaképpen azonosak voltak. Salamon Ernő szerint senki más nem tudta úgy átérezni „Gyergyó hegyeit, vízeséseit és Ernő szocialista mondanivalóit”, mint Brassai Viktor. De a precíz, érzékletes versmondói stílus nem csak akkor jellemezte, amikor szocialista verseket mondott. Babits *Jónás könyve* ciklusának

előadásában, a leírás szerint, legalább három hangon, három szemszögből szólal meg. Technikailag sem kis teljesítmény a terjedelmes költemény megtanulása, az előadásban emellett váltani tud a belső, Jónás érzéseit kifejező hang, külső nézőpont és az Úr hangja között. [Becsky A. 1974 előtt, kézirat]

Ha lenne ilyen fogalom, „declamator¹ doctus”-nak lehetne nevezni (annyi más társával), a poeta doctus kifejezés nyomán. Nem volt ösztönös szavalóművész, elsősorban a gondolatok közvetítése vezette, nem a művészi megnyilvánulás igénye. Ezt húzza alá a nagyon pontos technikai kidolgozottság. „Ha verset tanult, nagy terjedelmű verseket, például Arany: Toldiját, elolvasta az egész fejezetet, akkor sem némán, akkor is fennhangon. Utána kikereste magának a vers fonalát, elmerítette saját élményeiben, áztatta, kihangsúlyozta a vers mondanivalóját, árnyékba süllyesztette a részletet. Magának a versmondásnak a technikáját sokszoros próbálgatással, kísérletezésekkel állapította meg. Ha a külső forma, a váz már készen volt, az egész életére ugyanaz maradt (...)” Amit tudott, magától tanulta, saját bevallása szerint is kevés szavalót hallott, verset mondani egyáltalán nem tanult. Hont Ferenc szerint figyelemre méltó, érdekes tehetség volt, Radnóti azt a tehetséget emelte ki benne, amellyel hibátlanul rátalál a versek központi mondanivalójára; „Pátosz van ebben a szavalóban, s emellett egyszerűség, közvetlenség a modern versek szavalásánál.” [Becski I. é. n., kézirat]

3.3 Brassai – a kortársak és az utókor szemével

Brassai Viktor jelentős szavalóművészetét kolozsvári, brassói, marosvásárhelyi, nagyváradi és budapesti dobogókon bizonyította. Magyar és világirodalmi versek egyaránt szerepeltek repertoárján. Erdélyben József Attila költészetének egyik első és leghatásosabb népszerűsítője.

Számos kritika, vagy, mivel korán elhunyt, visszaemlékezés olvasható Brassai Viktorról. Kétségtelen, a korabeli írásokból és kortársak beszámolóiból kiderül: Brassai valóban kiemelkedő szavaló volt. Ám ezek a kritikák, vagy jobban mondva beszámolók igencsak fenntartással kezelendők, mivel Brassai a munkásmozgalmak művésze volt, a '20-as, '30-as években nem csupán művészi képességei, hanem politikai állásfoglalása miatt is örvendhetett a közönség elismerésének, s ez halála, 1945 után is pozitívum maradt. Mráz Lajos 1963-ban a Korunk 11. számában írja, hogy „Brassai Viktor világnézeti és politikai meggyőződése a versmondás tökéletességével egyesült” [Mráz 1963], Kéri József pedig vallja, a szavalóművésznek hitvallása volt, hogy a vers fegyver lehet az elnyomottak kezében [Kéri 1957]. Természetesen ez nem jelenti, hogy ne lettek volna valóban érdemei a versszavalásban. József Attila, Illyés Gyula, Salamon Ernő, Petőfi mozgósító, vagy ebből a célból elmondott versei mellett hitelesen tolmácsolt Kosztolányi-, Babits-, Arany János-, Tóth Árpád-verseket is, egyik elvitathatatlan érdeme a

¹ A latin kifejezés ugyan a szónoklattan által használt fogalom, de a mai szavaló/versmondó szavunknak nincsen jobb latin megfelelője.

költő érzelmeihez és gondolataihoz való hűséges igazodás [Kéri 1957]. Olyan kiemelkedő teljesítményt nyújtó, jeles, szavalással is foglalkozó színészek emelték maguk mellé és egyengették útját, mint Major Tamás, Ascher Oszkár vagy Gobbi Hilda. Csehi Gyula szerint Brassai volt a költészet megtestesülése élőben [Csehi 1973]. Olyan rétegekhez vitte el magas szinten az irodalom és a versek szeretetét, akik más körülmények között valószínűleg nem találtak volna erre rá: a munkásosztályhoz, a „tömegekhez”. A Munkás Athenaeum keretén belül többször is fellépett, nem csak egyéni előadóként, hanem az általa betanított és vezetett munkás-szavalókórusokkal is. Előadóestjeivel járta az országot és Magyarországot is, művészete vonzotta a közönséget, munkásokat, szimpatizáns értelmiségieket és polgárokat, valamint a jobb módú polgári rétegek egy részét is. Kétségtelen, hogy az 1920-30-as évek egyik legkiemelkedőbb versszavaló egyénisége volt.

4. Összefoglalás

„A magyar játékszín története megírhatatlan az erdélyi fejezet nélkül.” – ezzel a mondattal indította útjára az erdélyi magyar színjátszásról írott könyvét 1994-ben Kántor Lajos és Kötő József. [Kántor–Kötő 1994] Éppen így áll ez a szavalás történetére vonatkozóan is, ha a teljességre törekszünk. A színház esetében azért is van ez így, mert Erdélyben már azelőtt volt színjátszás, hogy Románia részévé vált volna; ez a szavalásra nem, vagy nem így áll, viszont a törekvések azonosak, illetve hasonlóak voltak: sajátos erdélyi, magyar és egyben egyetemes szavalóművészet kialakítása.

Mint Magyarországon, itt is ez az időszak, a két világháború közötti nagyjából húsz év volt az, melyben az előadóestek, a szavalóművészek virágkorukat élték. Kétségtelen, hogy ehhez itt is hozzájárult az újfajta irodalom megjelenése, a Nyugatos költők megismertetésének igénye is, de ezzel együtt, emellett az is fontos szerepet játszott, hogy a trianoni döntés után kisebbséggé vált erdélyi magyarság egyfelől irodalmilag szerette volna bizonyítani, hogy sajátosat, egyedít tud alkotni, másfelől ezt az irodalmat népszerűsíteni kellett, s így még inkább szükségessé vált az erdélyi szavalóművészet kialakulása is. Abból a tényből ítélve, hogy az 1920-as évek elején robbanásszerűen tűnt fel egyszerre több szavaló is, arra lehet következtetni, hogy a közönség részéről is volt igény a magasabb színvonalú szórakozásra. A háború után az újrakezdéshez, itt különösen, hozzá tartozott az is, hogy az irodalmi életet újjá kellett építeni és szervezni, valamint teret kellett keresni a politikai nézetek népszerűsítésének is. Minderre kiválóan alkalmasak voltak a szavalóestek, még ha nem is elsődlegesen és kizárólag ilyen célokat szolgáltak. Ám nem szabad elfelejtenünk, a művészeti ág önállósulása akkor kezdődött, amikor a szöveg levált a dallamról, és csak saját zeneiségében ható verssé alakult. Ez nagyjából egybeesett a magyar nyelv egységesülésének időszakával, vagyis kezdettől fogva volt politikai jellege is a versek nyilvános előadásának. [Böhm 2001] Óhatatlanul így volt ez a '20-as években is. Ebből a

szempontból alapvetően kétféle irányzatról, s ily módon nagyjából kétféle stílusról is beszélhetünk. Ezek élesen nem különíthetők el egymástól, inkább irányvonalakról van szó.

Az egyik irányzat a patetikus, az értelem mellett az értelemnek is nagy teret engedő, érzelmileg átfűtött szavalói stílust foglalja magába. Ennek a stílusnak a művészei nem mondtak le a pozitív értelemben vett 'szavalásról', s bár előadásukban arra törekedtek, hogy közönségük ne csupán érezze, hanem meg is értse a műveket, mégis, fontos maradt számukra a verselőadás érzelmkifejező tulajdonsága is.

A másik irányzat, amelyről tanulmányomban is beszéltem, a realista, az avantgarde mozgalmak vonzáskörében kialakult, mozgósító előadásmódot népszerűsítette. Ascher tipológiája szerint ez a negyedik, „a baloldali polgárság és a munkásság legális és féllegális estjei” kategóriába sorolható. [Aschert id. Böhm 2009] Az aktivizmus és a munkásmozgalmak nagy hangsúlyt fektettek a tömegek művelésére, ugyanakkor céljuk volt a „szellemi felszabadítás” is, melynek eszmeisége munkáskörökben is megteremtette az igényt a magas színvonalú irodalom megismerésére. A realista stílus képviselői teljes mértékben elvetették a régi szavalási módszereket, s művészetüket ők kezdték versmondásnak nevezni, amellyel arra utaltak, hogy az újfajta, forradalmi költészetet megérteni és megértetni kell, vagyis mondani, nem szavalni, mint tették Petőfi korában.

Irodalomjegyzék

- Böhm Edit (2009): *A magyar versszavalás története*. Budapest, Ad Librum Kiadó.
- Böhm Edit ([2001]): A versszavalás történetének néhány tanulsága. In: *Egy műfaj tündöklése...* H. n. A Magyar Versmondók Egyesülete.
- Csehi Gyula (1973): Brassai Viktor, a testet öltött költészet. *Utunk* 46. szám, Kolozsvár.
- Kántor Lajos – Kötő József (1994): *Magyar színház Erdélyben (1919–1992)*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- Kéri (Spielmann) József (1957): Brassai Viktor, az éloszó művésze. *Korunk* 7. szám. Kolozsvár.
- Mráz Lajos (1963): Egyszerű emlékezés a szavalóművészre. *Korunk* 11. szám, Kolozsvár.
- Romániai Magyar Irodalmi Lexikon I–V. kötet* (1981–2010). Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- Szabó Zsolt (2006): *Intézményteremtő törekvések Erdélyben. Szentimrei Jenő irodalomszervező tevékenysége*. Kv.–Sztána, Művelődés – Szentimrei Alap.
- Szolláth Dávid (2008): *A kommunista aszketizmus esztétikája*. PhD-értekezés. Letöltve 2015. május 24-én: http://irodalomdoktori.btk.pte.hu/files/tiny_mce/szollath_doktori.pdf

Becski Irén Brassai Viktorról (1960). Kézirat, V4659/17/2, 5. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Becsky Andor-hagyaték. [Brassai Viktorról szóló írások – 1963–1966.], V4659/17/1–10.

Becsky Andor Brassai Viktorról (é. n.). Kézirat (a Kortársakról – Budapest, Magvető Kiadó, 1974. – kötetben megjelent szöveg hosszabb verziója), V4659/17/7. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Becsky Andor-hagyaték. [Brassai Viktorról szóló írások – 1963–1966.], V4659/17/1–10.

László Dezső (1973): Erdélyi Fiatalok. *Korunk* 6. szám, Kolozsvár.

Cseke Péter (2003): Paradigmaváltó kísérletek, intézményteremtő törekvések. *Paradigmaváltó erdélyi törekvések* (5–9). Kvár, Kriterion.

Lektorálta: Dr. Szabó Zsolt, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, egyetemi docens

DISKURZUS A TRAGÉDIÁRÓL A CINQUECENTO ITÁLIÁJÁBAN

Szőke Eszter

Debreceni Egyetem, szoke.eszter88@gmail.com

Absztrakt

Az ókori Róma számos reneszánsz itáliai tragédia visszatérő helyszíne, az antik források rendszeresen szolgálnak alapul a történetekhez. Azonban az antik Róma jelenléte messze túlmutat a reneszánsz antikvitás-tiszteletén. A tragédiák, s a reneszánsz itáliai színház viszonya összetettebb annál, mintsem az 'újjaszületés' hagyományos toposzával leírható volna. A kutatás ezt a komplex viszonyrendszert igyekszik feltárni: a filológiai megalapozás mellett vizsgálni kívánja, hogyan képzelték el, jelenítették meg a múltbéli civilizációt a drámaszövegekben, a színpadon, hogy milyen cézzal választották a szerzők pont ezt a környezetet, Róma városát vagy a római népet, bemutatásukkal mit akartak közvetíteni a közönségnek, hogyan kapcsolódtak korabeli politikai, kulturális aktualitásokhoz, érdekekhez, elvárásokhoz.

Azért választottam kifejezetten a tragédiákat kutatási témámnak, mivel ezek méltatlanul kis népszerűségnek örvendtek mind a reneszánsz korban, mind a későbbi szakirodalomban (a hazai és a külföldi szakirodalom is főként a komédiákkal foglalkozik). A reneszánsz drámaírókat sokszor és igazságtalanul pusztán imitátorokként kezelik, annak ellenére, hogy ők azok, akik előmozdították a tragédia újjaszületését. Ez a tragédia-korpusz nehezen hozzáférhető, hiszen egyes művek modern kiadásban sem jelentek meg. A szövegeket dráma- és színháztörténeti szempontból is vizsgálom, így munkámnak a szövegek értelmezése mellett, fontos részét képezi annak a felkutatása és elemzése is, hogy a műveket hol, mikor, milyen alkalomból, milyen színházi térben, milyen közönség előtt adták elő.

A cinquecento időszakában jut el mind több emberhez Arisztotelész *Poétikája*, hiszen ekkor születnek meg az első latin, majd népnyelvi fordítások. A kora-újkori európai színházi kultúrában és az irodalomban az antik dráma az arisztotelészi poétikai elvek normává emelésének köszönhetően jut kulcspozícióba. Arisztotelész műve nyomán számos értekezés születik Itáliában arról, hogy hogyan is kell tragédiát írni. Sok tényezőt érintenek a szövegek, többek között, hogy melyek a tragédia legfontosabb részei, témája történelmi, mitológiai vagy kitalált legyen, mi a tragédia elsődleges célja, hány szereplőt vonultatson fel, milyen a prologus, a kórus helyzete. E művek szerzői között vannak a kor legfontosabb drámaírói, irodalmárai, színházi szakemberei. Előadásom célja ezen értekezések összevetése, annak a felmérése, hogy mennyiben követik az Arisztotelész által kijelölt szabályokat, miben térnek el tőle, milyen újításokat vezetnek be. Külön figyelmet érdemel, hogy sok esetben a szerzők egymás tragédiáira is reflektálnak ezekben a művekben, így azt is megtudhatjuk, hogyan vélekedtek ezekről a szövegekről a kortársak.

A jelen prezentáció témájához a kutatás legfontosabb alapját Arisztotelész műve mellett a tragédiáról szóló itáliai értekezések jelentették, melyek közül a legjelentősebbek Giangiorgio Trissino *Le sei divisioni della Poetica* (1562), Giovanni Battista Giraldi Cinzio *Discorso intorno al comporre delle commedie e delle tragedie* (1543), Angelo Ingegneri *Della poesia rappresentativa e del modo di rappresentare le favole sceniche* (1598), valamint Leone de' Sommi *Quattro dialoghi in materia di rappresentazioni sceniche* című írásai. Arisztotelész itáliai recepciójára kitérnek más, reneszánsz irodalommal és színházzal foglalkozó monográfiák is, úgy mint Marco Ariani (*Tra classicismo e manierismo: il teatro tragico del Cinquecento*), Clelia Falletti Cruciani (*Il teatro in Italia. II. Cinquecento e Seicento*), Ferdinando Neri (*La tragedia italiana del Cinquecento*), Marzia Pieri (*La nascita del teatro moderno: in Italia tra 15. e 16. sec.*), Federico Doglio (*Storia del teatro. Il Cinquecento e il Seicento*) munkái.

Kulcsszavak: tragédia, Arisztotelész, Itália

Arisztotelész műve nyomán a cinquecento időszakában számos értekezés született, melyek a tragédia műfaját járják körbe. Jelen tanulmány ezek közül csak a legfontosabbakat vizsgálja, melyek leginkább meghatározták a kortárs, valamint a barokk tragédiáírást Itáliában. A további kutatás szempontjából mindenképpen elengedhetetlen ezen művek alapos elemzése, összevetése, hiszen ez is nagyban hozzájárul az adott korban megjelenő drámaszövegek megfelelő kontextusba helyezéséhez. A tragédia körül kialakult diskurzus irodalomtörténeti és kultúrtörténeti jelentősége, hogy a *Poétika* mind erősebb hatásának, a normák követésének mind erősebb igényével társulva, a kritikai, kvázi tudományos gondolkodás megjelenése lesz az eredménye (az irodalommal foglalkozó szövegekben). A *Poétikában* megfogalmazott gondolatok elterjedésének első fontos állomása Giorgio Valla munkássága volt, aki 1498-ban fordította le elsőként latinra Arisztotelész művét, mely az egész középkor alatt ismeretlen volt az itáliaiak számára. A következő latin fordítás már Alessandro de' Pazzi nevéhez köthető (1536-ban jelenik meg), aki Niccolò Leonico Tomeóhoz intézett ajánlólevelében ki is fejti, hogy mennyire fontosnak tartja e mű valódi értelmének felfedését. [Bertana, 1908] A görög változat először Velencében jelent meg Aldo Manuzio és Giovanni Lascaris szerkesztésében, majd 1548-ban született meg az első teljes kommentár, az udinei Francesco Robortello *In librum Aristotelis de Arte poetica explicationes* című műve, mely nagyban hozzájárult, hogy a *Poétika* szélesebb olvasóközönséghez is eljusson (ez azonban természetesen nem jelent modern értelemben vett széles közönséget, nyilvánosságot, az egész diskurzus igen szűk körre terjedt ki). Emellett pedig már új észrevételeket is tartalmaz, például kétségbe vonja a mimézis elsőségét. Azt hangsúlyozza, hogy nem az utánczás a drámák elsődleges célja, össze kell egyeztetni a közönség szórakoztatását a Horatius által támasztott követelményekkel (*delectare ac docere*). [Malato, 1996] Ezt követte 1549-ben Bernardo Segni fordítása, amely immár nem latin, hanem népnyelven készült. Robortello munkája mellett, mely ugyancsak I. Cosimo de' Medici udvarában látott napvilágot, a legfontosabb kommentár Piero Vettori műve (*Commentarii in tres libros Aristotelis De arte dicendi*). További fontos állomás az arisztotelészi gondolatok elterjedésében Ludovico Castelvetro (*Poetica d'Aristotele vulgarizzata et sposta per Lodovico Castelvetro*, 1570) és Alessandro Piccolomini (*Annotazioni nel libro della Poetica di Aristotele*, 1575) népnyelven megjelent kommentárai.

Az itt felsorolt művek között Castelvetro álláspontját szeretnénk kiemelni, hiszen ő a tragédia műfajának egy merész, újszerű interpretációját dolgozza ki. Ennek az értelmezésnek egyik alapja Antonio Minturno *L'arte poetica* (1563) című műve, melynek második könyvében beszél a tragédiáról. [Musumarra, 1972] Azt állítja, hogy a tragédiaíró híres, dicső emberek nagy, súlyos tetteiről szól, nem foglalkozik olyan témákkal, melyek őt magát érintik, mint ahogy azt a költők vagy (részben) az epikus szerzők teszik, hanem másokkal megtörtént eseményeket beszél el. Castelvetro véleménye szerint a tragédia célja, hogy csodál-

kozást, csodálatot váltson ki, bármiféle tanító célzat nélkül. A tragikus katarzis a nézőkben egy racionális megtapasztalás örömét kelti. Az idő és a cselekmény egységén túl még kiemeli a hely egységének normáját, amely nélkülözhetetlen a színrevitelhez, ezzel azonban a tragédiaírást nagyon szigorú sémák közé szorítja. Castelvetro úgy véli, hogy a 'modern' szerzőnek mindig versenyeznie kell a régi, dicső elődökkel, s egy nagyobb tökéletesség elérésére kell törekednie, tehát az imitáció fogalma nemcsak hogy nem zárja ki az invenciót, hanem folyamatos haladást, emelkedést kíván meg, amely nélkül nem létezhet a művészet. Nagy figyelmet szentel a nyelvezettel kapcsolatos problémáknak is (a műfaj tekintélye megköveteli a drámai szövegek versbe szedését, Alessandro Piccolomini az egyetlen, aki felveti azt a gondolatot, hogy prózában írjanak). [Castelvetro, 1570]

Habár a *Poétikában* szerepet kap a színházi tér, valamint a színpadra vitel kérdése is, a 16. századi itáliai, tragédiáról szóló értekezések néhány kivételtől eltekintve ezekről a témákról többnyire hallgatnak, vagy csak érintőlegesen, általánosságban foglalkoznak velük. A firenzeiek, mint például Alessandro de' Pazzi, régi színházak romjait képzelik el mint megfelelő keretet a tragédiák előadásához, Giangiorgio Trissino egyáltalán nem ír erről a kérdéstről, míg Giovan Battista Giraldi Cinzio azon kevesek közé tartozik, akik elméletben és gyakorlatban is számos konkrét javaslatot tesznek. Giraldi nagy hangsúlyt fektet a retorika szerepére, felismeri, hogy a színészek előadói képességei nem elhanyagolhatóak a nézőkben kiváltandó csodálkozás, szánakozás és elborzadás érzésének előidézésében, ami persze csak akkor várható el, ha a cselekmény jól megszerkesztett. Mindemellett figyelembe veszi a színházi eszközök, gépek fontosságát, valamint teret ad a színpadon megjelenő vizuális effekteknak is (pl. félelmetes szellemek, véres bábuk). [Giraldi Cinzio, 1864¹] Egy másik corago, Leone de' Sommi (*Quattro dialoghi in materia di rappresentazioni sceniche*, 1556–1589²) nemcsak elméleti szakemberként volt jelentős a 16. században, hanem a Gonzaga család felkérésére számos darab színpadra állításában tevékenykedett aktívan a Castello fából készített színházában, a hercegi család palotáinak termeiben. Mint színházi szakember fejti ki véleményét az imént említett művében, mely szerint a drámaszöveg és az előadás nem választható el egymástól. A drámát a színpadi megvalósítás konkrét lehetőségei felől közelíti meg, megvizsgálja az előadás alkotórészeit. [de' Sommi, 1968]

Angelo Ingegneri 1598-as *Della poesia rappresentativa e del modo di*

¹ Az első kiadás 1554-ben jelent meg Giraldi más írásaival együtt (*Discorso di Giovambattista Giraldi Cinzio intorno al comporre de' romanzi, a G. B. Pigna valamint Lettera ovvero Discorso di Giovambattista Giraldi Cinzio sopra il comporre le satire atte alla scena, a Messere Attilio dall'Oro*): G. B. Giraldi Cinzio, *Discorsi di M. Giovanbattista Giraldi Cinzio intorno al comporre dei romanzi, delle commedie e delle tragedie, e di altre maniere di poesia*, Venence, Gabriel Giolito de' Ferrari, 1554.

² A mű nem jelent meg a cinquecento időszakában, csak kéziratból ismerjük. Olasz nyelven 1968-ban adták ki először Ferruccio Marotti szerkesztésében (néhány évtizeddel korábban, 1937-ben látott napvilágot az angol kiadás).

rappresentare le favole sceniche című munkájában kifejti véleményét a tragédia helyzetéről a cinquecento Itáliájában, s úgy véli, hogy az katasztrófális (hiszen sokkal kevesebb tragédia születik, mint komédia, azonban az utóbbiak nemcsak számukat, hanem színvonalukat tekintve is fölényben vannak), ezért drasztikus változtatásokat javasol. Az egyetlen kivételnek a vicenzai Teatro Olimpico 1585-ös megnyitó előadását (Szophoklész: *Oidipusz király*) tekinti. A legfontosabb, általa megfogalmazott módosítások: azt ajánlja a coragóknak, hogy ne vonulassanak fel túl sok szereplőt, hisz ez számos problémát okozhat az előadásban, kerüljék a dagályosságot, tartsák szem előtt a díszletek koherenciáját, számolják fel az intermezzók használatának irracionális gyakorlatát, csökkentsék az árnyak használatát a színpadon, a zenét csak alapként használják, valamint redukálják az előadás idejét három vagy négy órára. A kortárs szerzők szemére veti, hogy a legtöbben nem is képzelik el művük előadását, csak olvasásra szánják őket, nem gondolnak a színpadi kivitelezésre. A kórus jelenléte egyike volt a legvitatottabb témáknak. Ingegneri híres értekezésében azt hangoztatja, hogy a kórusnak az első felvonás végén kell megjelennie, ezt követően pedig a színpadon is kell maradnia, ezzel zárva ki az intermezzókat. [Ingegneri, 1598] Meglátása szerint a történelemből vett témák azok, melyek méltók a tragédia műfajához, azonban a 16. századi szerzők Trissino nagy tekintélynek és népszerűségnek örvendő példája ellenére sem (melyet még inkább megerősített elméleti munkája, az 1562-ben megjelent *Sei divisioni della Poetica*) választottak történelmi témákat. Azonban az a kevés történelmi tematikájú mű, amely született, szinte kivétel nélkül római tárgyú (csupán néhány tragédiának szolgáltak alapul korabeli események, mint például Antonio Bragadino vagy don Valerio Conti művei). Ingegneri nemcsak elméletben vázolta fel ötleteit, hanem a gyakorlatban is megvalósította őket, hiszen számos tragédia előadásában dolgozott színpadi igazgatóként. Ingegneri a 16. század legvégén mondott ítéletet a korszak tragédiái fölött, mellyel nemcsak saját korának szerzőit befolyásolta, hanem az egész 17. századi tragédiairást is meghatározta.

Ingegneri véleménye számos ponton megegyezik a már említett de' Sommi értekezésében megfogalmazottakkal. Mindketten úgy vélik, hogy a tragédiának elsősorban olyan méltóságot kell hordoznia, amely megilleti a benne szereplőket, illetve azokat, akik lehetővé teszik e művek megszületését, s akik a nagy történelmi alakok méltó utódai, tehát a kor urait és hercegeit. A színészek által viselt jelmezek legyenek pompásak, s mindemellett legyenek úgy kiválasztva, hogy pusztán a ruhák alapján beazonosítható legyen a szereplők között fennálló hierarchia, amint az a komédiában is szokás. A komédiához hasonlóan a tragédiák esetében is nagyon fontos a jelmezek változatossága, hiszen ez biztosítja, hogy az előadás érdekfeszítő és könnyen követhető legyen. Mindemellett az egzotikus vagy barbár kosztümök újszerűségük miatt még nagyobb érdeklődésre tarthatnak számot a közönség részéről (erre a legjobb példa Prospero Bonarelli *Solimano* című darabja, mely hatalmas sikert aratott). A mimikának is a lehető

legünnepélyesebbnek, legméltóságtelesebbnek kell lennie, a szereplőknek, főként a 'legnagyobbaknak' meg kell őrizniük tekintélyüket, még akkor is, amikor a legdurvább érzések uralkodnak el rajtuk.

Giovanni Battista Giraldi Cinzio, akit a herceg, II. Ercole d'Este további művek írására buzdított az *Orbecche* sikere után, 1542-ben írta és állította színpadra *Didone* című tragédiáját, amely (mint Alessandro Pazzi azonos témájú darabja) a vergiliusi modellt követi, azonban változtatásokat is eszközöl. A hercegnek címzett levelében Giraldi leírja, hogy magára mint a műfaj megújítójára tekint. Ebben a levélben jelennek meg az első elméleti észrevételei a tragédiára vonatkozóan. Művében próbálja bemutatni a sok szereplő alkalmazásának jogosságát. Mivel a tragédia „királyi cselekedetek” elbeszéléséről szól, s uralkodók jelennek meg teljes udvartartással, a színpadra állított szereplők száma fontos építőköve a cselekmény magasztosságának, s ez legitimálja is a több szereplő felvonultatását. Arisztotelésszel ellentétben, aki a *Poétikában* kijelenti, hogy a nőknek nem erősségük a félelemkeltés és a bátorság, Giraldi olyan hősnőket vonultat fel – elég csak az *Orbecche* vagy az *Altile* szereplőire gondolnunk –, akik vállalkozó szelleműek, erősek, elszántak, s gyakran még tudásuk, bölcsességük is bámulatra ad okot. Ő az a szerző, aki leírja – főként *Selene* című tragédiájában – a 16. századi mentalitásnak megfelelő ideális nő tipikus jellemét, aki erényes, becsületes, őszinte, odaadó.

Giraldi Cinzio 1543-ban írt egy hosszú levelet barátjának, Giulio Ponzino Ponzaninak, aki Giraldit kérte meg, hogy készülő tragédiájának megírásában segítse, s ossza meg vele tapasztalatait, véleményét erről a műfajról. Ez a levél csak '54-ben jelent meg nyomtatásban *Discorso intorno al comporre delle commedie e delle tragedie* címmel. Giraldi írása megelőzte Robortello, Scaligero, Vettori, Minturno, Castelvetro és más 16. századi, drámaszövegekkel foglalkozó teoretikusok értekezését, ám nem ez az egyetlen oka, hogy kiemelt helyet foglal el az összes korábban említett mű között. Ugyanis ez az első olyan szöveg, melyben Giraldi már nem az arisztotelészi gondolatokat helyezi a középpontba, hanem számos újítást sorakoztat fel mind a tragédiák felépítésére, mind ezek színpadra állítására vonatkozóan. Úgy véli, hogy bizonyos szabadsággal kell Arisztotelész szövegét kezelni, s azt a saját korában uralkodó ízléshez, szokásokhoz kell igazítani. Részletesen kifejti véleményét a tragédia műfajáról és a hagyományhoz képest változtatásokat is javasol, melyek a későbbi drámaszövegekben meg is jelennek. A *Discorsóban* Giraldi nemcsak felsorolja a tragédia struktúrájában bevezetett újításokat, hanem döntését meg is indokolja. A prológust kiemeli a tragédia legelejére, teljesen elválasztva a cselekménytől, ahogy azt a rómaiak is tették, majd nyomukban az itáliai komédiaszerzők. Giraldi már a *Discorso* legelején megemlíti a történelmi témájú tragédiákat, s felhívja rá olvasóinak figyelmét, hogy az ismert cselekmény ellenére a szerzőnek nem kell ahhoz ragaszkodnia, saját ítélőképességére van bízva, hogy azt úgy alakítsa, ahogy neki leginkább tetszik.

A *Discorso* alapvető fontosságú előfeltevése, hogy a dráma elsődleges közönsége nem az olvasók, hanem a nézők.³ Hiszen éppen a színpadi előadás által, annak során interaktív kapcsolat jön létre a közönséggel, amelynek az érzelmi bevonódása döntő fontosságú a katartikus hatás elérésében. Mindent, kezdve a tragédia témájától, a felvonásokra tagoláson át egészen a mű sikerességéig az alapján értékeli, hogy milyen figyelmet és érdeklődést ébreszt a nézőben, ez az egyetlen kritérium, amelyet használ. Saját tragédiáit (összesen kilencet írt, melyek közül a leghíresebb az *Orbecche*) is az alapján minősítette, hogy milyen hatást keltettek a nézőkben. A közönségre tett hatásra való törekvésnek mind az inventióban, mind az elocutióban meghatározó szerepe van. Az írott szöveg és az előadás egymást kiegészítő kapcsolatban állnak egymással, olyannyira, hogy az irodalmi mű sikere nagyban függ a színpadi eszközöktől, a színészek játékától. Gibaldi úgy véli, hogy egy irodalmi szempontból nem kiemelkedő, de nagyon jól előadott mű nagyobb visszhangra számíthat, mint egy tisztességesen megírt, ám ehhez képest rosszul színpadra vitt darab. Ő is foglalkozik az előadás hosszának kérdésével: úgy véli, hogy nem célszerű négy óránál hosszabb darabot előadni. A színészeknek pedig végig úgy kell játszaniuk a különböző szerepeket, hogy minden valószerűnek tűnjön. Gibaldi számára az iszonyatot keltő esemény lényegi eleme a klasszikus tragédiának, ha ezt saját műveiben néhol kicsit tompítja, annak egyetlen oka, hogy a nézők kedvére tegyen. Példája teljesen egyedi a cinquecento Itáliájában, hiszen ekkor még nagyon kevés szerző láthatta művét még életében valamely színpadon. Ám Gibaldi saját műveit kizárólag előadásra szánta, megszületésük után gyakorlatilag azonnal elő is adatta őket.

Megjelenik Gibaldi művében a kritikai hozzáállás, hiszen helyet kap írásában a görögös mintát követő sémákhoz való folyamodásról szóló polémia is. Keményen kritizálja Trissino főművét (természetesen a dicséret sem marad el: méltatja a mű strukturális felépítését, verselését, ám ehhez képest túlsúlyban van a negatívumok részletezése), hiszen az számos ponton a görög modellt követi, ezzel veszítve színvonalából. A *Sofonisba* ugyanis nincs felvonásokra és jelenetekre osztva, mely lehetővé tenné a szereplők váltakozását a színpadon, nincs a cselekménytől elkülönülő prológos. Gibaldi továbbá úgy véli, hogy Trissino tragédiájának nyelvezete sem valószerű, hihető, hiszen emelkedett stílust kölcsönöz alacsony származású szereplőknek is.

Az *Altile* prológosában Gibaldi a tragédiáról kialakult vita témáit viszi a színpadra, e döntését pedig a téma újszerűségével és a kor igényeivel igazolja, ezzel

³ A vizsgált értekezésekben több ízben előkerül ez a probléma, hiszen általános jelenség volt a cinquecento idején, hogy a tragédiaszerzők csupán olvasásra szánták munkáikat, nem előadásra. Az egyik lehetséges magyarázat, hogy a komédia sokkal nagyobb népszerűségnek örvendett a korban, hiszen az előadások is legtöbbször örömteli eseményekhez kötődtek (például esküvőkhöz, fejedelmek látogatásaihoz, ünnepekhez). Mindemellert egy tragédia színpadra állítása sokkal nagyobb költségekkel járt, mind a díszleteket, mind a kosztümöket tekintve, ami még újabb érvként szólt a komédiák előadása mellett.

pedig nemcsak megerősíti számunkra az elméleti kérdések jelentőségét és ismertségét, hanem kifejezi annak szükségességét is, hogy az előadásokat érintő problémákról az előadás során is szót kell ejteni, összefonva ezzel elméletet és gyakorlatot, így tanítva a közönséget a színházi játék szabályaira. [Giraldi Cinzio, 1583] Giraldi először fogalmazza meg, hogy a tragédiának és a komédiának alapvetően közös célja van: jó erkölcsre vezetni az embereket, ezt az előbbi a katarzisz által, az utóbbi pedig a példa által éri el.⁴ A katarziszt morális értelemben fogja föl, a bűnös, rossz szokásoktól való megtisztulásként értelmezi.

Az Arisztotelész művében megfogalmazott gondolatok hatalmas ösztönzést adtak a tragédia újrafelfedezéséhez, a műfajról való gondolkodás megélnéüléséhez. Míg elsőként csak a nagy előd munkájának lefordítása volt a cél, hogy az mind többekhez eljuthasson, az idő múlásával egyre inkább az újításokra helyeződött a hangsúly. Ez a változás megfigyelhető a drámaszövegek szintjén is, hiszen először az antik szerzők műveit olvasták újra, állították színpadra, majd ezeket népnyelvre fordították. Azonban nem elégedtek meg a klasszikus művek fordításával, megszülettek a reneszánsz első színpadra szánt szövegei is. Első lépésként az udvari szerzők azt a feladatot kapták, hogy a klasszikusokhoz hasonló darabokat írjanak, ám idővel egyre fontosabbá vált az a szempont, hogy drámaszövegeiket saját koruk ízléséhez igazítsák, még akkor is, ha ezzel nem tesznek teljes mértékben eleget az arisztotelészi szabályoknak. Az itáliai reneszánsz színház jelentősége, hogy újra felfedezték a klasszikus szövegeket, visszatértek az antik mintákhoz, melyeket megpróbáltak imitálni, s ezekből fejlődtek ki újabb formák. Az antik múlttal, az aranykorral kapcsolatot kereső humanista kultúra számára fontos volt, hogy a régi elődökhöz forduljanak, tőlük merítsenek ihletet, őket utánozzák, mert ezzel hitelesítették a jelen produktumait. A színpadon létrejött a tökéletes világ, melynek segítségével a reneszánsz korának közönsége önmagára reflektálhatott, közelebb kerülhetett saját maga megismeréséhez.

Irodalomjegyzék

- Bertana, E. (1908): *La tragedia*. In *Storia dei generi letterari italiani*, pp. 23-42, Milánó, Vallardi.
- Castelvetro, L. (1570): *Poetica d'Aristotele vulgarizzata et sposta per Ludovico Castelvetro*. Bécs, Gaspar Stainhofer.
- Giraldi Cinzio, G. B. (1583): *Le tragedie di m. Gio. Battista Giraldi Cinthio, nobile ferrarese: cioè Orbecche, Altile, Didone, Antiualomeni, Cleopatra, Arrenopia, Euphimia, Epitia, Selene*. Velence, Giulio Cesare Cagnacini.
- Giraldi Cinzio, G. B. (1864): *De' romanzi delle comedie e delle tragedie: ragionamenti di Giovambattista Giraldi Cintio ricorretti sopra un esemplare esistente nella biblioteca di Ferrara riveduto ed in parte rifatto di mano*

⁴ „Oltre le predette cose in che convengono, hanno anco comune il fine queste due favole, perocché amendue intendono ad introdurre buoni costumi, [...]” [Giraldi Cinzio, 1864, p. 12.]

dell'autore; Delle satire: ragionamento inedito; Documenti intorno alla controversia sul libro de' Romanzi con G. B. Pigna. Milánó, Daelli e Comp. Editori.

Ingegneri, A. (1598): *Della poesia rappresentativa e del modo di rappresentare le favole sceniche.* Ferrara, Vittorio Baldini.

Malato, E. (szerk.) (1996): *Storia della letteratura italiana*, vol. IV, *Il primo Cinquecento*, Róma, Salerno.

Musumarra, C. (1972): *La poesia tragica italiana nel Rinascimento.* Firenze, Olschki.

de' Sommi, L. (1968): *Quattro dialoghi in materia di rappresentazioni sceniche.* Milánó, Il Polifilo.

Lektorálta: Dr. Száraz Orsolya, Debreceni Egyetem BTK, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, tudományos munkatárs

„ÉN” – IDENTITÁS – KELET AZ ÉNTELENSÉG REPREZENTÁCIÓJÁNAK NYELVI MEGALAPOZÁSA SZABÓ LŐRINC POÉTIKÁJÁBAN

Váradi Ábel

*ELTE-BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, doktorandusz,
abel.varadi@gmail.com*

Absztrakt

Kelet és Nyugat diskurzusa irodalmi és filozófiai területen is gazdag hagyományra tekint vissza. A nyugati filozófia kanonizált fő áramában elsőként Arthur Schopenhauer hajtotta végre a buddhizmus tanításában felvetett kérdések nyugati interpretációját. Ezzel a nyugati és a magyar irodalomra is jelentős hatást fejtett ki, így Szabó Lőrinc ilyen irányú érdeklődését is jelentősen befolyásolta. Az életmű keleti vonatkozásaival a szakirodalom már a kezdetektől foglalkozott, minden esetben a saját kérdésfeltevési irányainak megfelelően faggatva a corpus ezen elemeit. A recepció mára nagyjából feldolgozta Szabó Lőrinc keleti témájú verseinek feltárható filológiai kapcsolatait. Rába György értelmezései mellett olyan továbbgondolásra indító felvetések is megtalálhatóak a szakirodalomban, mint Kabdebó Lóránt a keleti tematikát a nyugati filozófia, természettudomány és poétika kontextusába ágyazó tanulmánya, vagy éppen Kulcsár-Szabó Zoltán legújabb monográfiája, amely az idegen el-, vagy átsajátítása kapcsán is tett irányadó megjegyzéseket a témában.

Mára elmondható, hogy a globalizáció egyik következményeként a keleti, azon belül is buddhista világ idegensége/távolsága jelentősen mérséklődött, amely körülmény – recepcióesztétikai szempontból – megokolhatja a kapcsolódó magyar irodalmi szövegek ilyen irányú újraértelmezését is, akár olyan határterületek bevonásával, mint a buddhista meditáció eszköztárának megjelenése a poétikai eljárásokban. Dolgozatomban erre teszek – ismereteim szerint elsőként – kísérletet, elsősorban az én és az identitás kontextusában.

Hipotézisem szerint a szakirodalomban felvetett tematikai kapcsolódások mellett Szabó Lőrinc bizonyos verseiben olyan poétikai eljárások fedezhetőek fel, amelyek – a vers témájától akár függetlenül – a nyelv működési szintjén létesülő kapcsolatokat hozhatnak létre a buddhista meditációs praxisban már évszázadok óta működő nyelvi eljárásokkal. Természetesen nem állítom, hogy a megfigyelt poétikai eljárások Szabó Lőrinc buddhista meditációs praxisából, vagy akár olvasmányjaiból erednének, azonban azt igen, hogy talán egy sokkal mélyebb kapcsolatot jelezhetnek „én” és identitás keleten és nyugaton működő nyelvi reprezentációi között. Tanulmányomban egy tibeti buddhista tantrikus meditációs gyakorlat szövegét is ismertetem, amelyet nyelvi/retorikai szinten próbálok kapcsolatba hozni, elsősorban Szabó Lőrinc 1925-ben kiadott – tehát a keleti tematika megjelenését megelőző – *Fény, fény, fény* című kötetének *Óda a genovai kikötőhöz* című versével. Kutatásom során a hazai, elsősorban Szabó Lőrinc keleti tematikájú verseit olvasó/értelmező szakirodalma (ideértve a *Vers és valóság* című kötet vonatkozó passzusait) és az életmű kapcsán felmerült kortárs irodalomelmélet meghatározó irányai mellett a buddhista hagyomány jelen kontextusba illeszkedő szövegeit is felhasználom, tiszteletben tartva a tudományterület vizsgálódási horizontját.

Kulcsszavak: *irodalomtudomány, Szabó Lőrinc, kelet, poétika, buddhizmus*

1. „Én” és kelet a Szabó Lőrinc recepcióban

Azzal, hogy Szabó Lőrinc keleti tematikájú verseiben a buddhizmus tanításai is megjelennek, a szakirodalomban már több szerző is foglalkozott [Simon, 1964, Rába, 1972, Kabdebó, 1974, Kabdebó, 1985, Simon, 1991, Kabdebó, 1992, Buda, 2002, Csibra, 2006, Markó, Kulcsár-Szabó Z., 2010b), a keleti témájú versek pedig már önálló kötetben is megjelentek [Szabó, 1991] míg a Szabó Lőrinc életmű „személyességének” az életmű értelmezésében betöltött szerepe is közhelynek tekinthető a recepcióban, azonban a két terület párhuzamos tárgyalására eddig kevés kísérlet történt [Kabdebó, 2003, Kulcsár-Szabó Z., 2010b].

Szabó Lőrinc „személyessége” egy korábbi, antropomorfizáló irodalomértelmezési hagyomány számára azt a látszatot keltette, hogy a történelmi személy problémátlanul azonosítható a versek hangként manifesztálódó beszélőjével [például: Kabdebó, 2001]. A lírai én és az életrajzi én közötti összefüggésrendszer azonban mára – elsősorban a *nyelvi fordulat* [Kulcsár Szabó E., 2003] és a dekonstrukció hazai megjelenésének köszönhetően – alapvetően a szöveg szintjére került át, amelyben különböző retorikai és szövegértelmezési stratégiák mentén létesülnek és mosódnak el „én”-ek és szerepek [Kulcsár-Szabó Z., 2007a]. Jelen tanulmány is ehhez a területhez kapcsolódik, amikor a Szabó Lőrinc életmű egy, a keleti tematika megjelenését megelőző, és a lírai én határainak és megragadhatóságának kérdéseit felvető versét a buddhizmusban, azon belül is a tibeti tantrikus buddhizmusban használt meditációs eljárás nyelvhasználatával hozza kapcsolatba. Bár a Szabó Lőrinc életműben megjelenő keleti/buddhista tematikát elsősorban filozófiai vonatkozásban szokás tárgyalni, jelen tanulmány egy, az akkor idegenként megjelenő kultúra nyelvi működéséhez szorosabban kötődő szöveget idéz meg. A tibeti tantrikus szöveghagyomány tematikus szempontból is kínálta magát, hiszen az „én” határainak kitágítására – a tárgyalásra kerülő Szabó Lőrinc kötethez hasonlóan – részben a „fény”-t használja [lásd: melléklet, illetve Guenther, 1987].

A lírai én pozíciójának poétikai problematikáját a Szabó Lőrinc recepció már a dekonstrukció olvasási stratégiáját felhasználva is tárgyalta, amelyre kiváló példák találhatók Kulcsár-Szabó Zoltán Szabó Lőrinc monográfiájában [Kulcsár-Szabó Z., 2010]. A retorikai olvasatok vonatkozásában elsősorban a prozopopoeia alakzata – amely de Mannál feltétele a személy létezésének [Kulcsár-Szabó Z., 2007a, 95.] – kínálta magát Szabó Lőrinc versei kapcsán, hiszen – amellet, hogy az életmű korábbi olvasatainak gyakran az élet eseményeihez kötve értelmezték azt – a költői nyelv világában a lírai én elsősorban ennek a retorikai alakzatnak a működése kapcsán jut archoz. Az arc ilyen önkéntelen adományozása – a nyelvi létmód jellegéből adódóan – egyben arcrongálás is, hiszen – Hegel nyomán – a konkrét „én”-ként tüntet fel egy általános „én”-t [Kulcsár-Szabó Z., 2007. 84-85, 97.], illetve pusztán nyelvi alakzatként leplezi le a nyelvtől független létezőként adottnak vett én-t [Chase, 1997]. A prozopopoeia alakzatában – de Man nyomán – a költői nyelv egy olyan retorikai eszközére ismerhetünk rá, amely egyrészt létrehozza a lírai ént, másrészt pedig az „én” deiktikus

mondásával eltereli a figyelmet annak általános értelmétől, hiszen bárki, vagy bármi lehet „én”, ami, vagy aki önmagát elhatárolja minden nem-én-től.

2. Az „Én” nyelvi megalapozásának kudarca mint az értelenség nyelvi előzménye

Mindez Szabó Lőrinc változó intenzitású és irányú keleti vonzalma és az ebből származtatott keleti tematika – azon belül is elsősorban a buddhizmus vonatkozásában – létesít sajátos kapcsolatokat. A buddhizmus egyik központi tétele, az *ánátma* tan [Laumakis, 2008b] szerint az én, mint olyan nem rendelkezik önvalóval (önálló, független léttel) a szamszárában [Cuevas, 2004], hanem különböző médiumok teremtik meg létezésének látszatát, mint például a nyelv, így a nyelv én-teremtő performativitásának – de Man által dekonstruált – működéséhez olyan antropológiai modellt kínál, amely sokkal kisebb ellenállást fejt ki bizonyos retorikai alakzatok működésével szemben, mint az – a kultúratudományok bizonyos megközelítéseitől eltekintve – nyugaton megszokott.

A hétköznapi nyelvhasználat számára az „én”, mint a mondandó hitelességét biztosító instancia megkerülhetetlennek tűnik, azonban elsősorban a lírai nyelv tropológiájának vizsgálata képes felismerni a nyelv „én-teremtő” és „én-pusztító” hatalmát. A költői szöveg – Ohmann érvelése szerint [Kulcsár-Szabó Z., 2007b, 24.] – mint indirekt beszédaktus teljesítménye éppen a szöveg szubjektumának létrehozása, azonban a lírai beszédhelyzet – szemben a narratív szövegekkel [Holland, 1996] – nem kínál fel olyan pragmatikai kereteket, amelyek annak hitelessége felől dönthetnének [Kulcsár-Szabó Z., 2007a, 16.], így az olvasói „én” számára szabad (referencializálhatatlan) teret enged az önmegismerés számára. Tézisem szerint éppen fentiek miatt alkalmas a nyelv költői használata, illetve a vers mint a nyelv eminens önreprezentációjának színhelye [Kulcsár-Szabó Z., 2007] arra, hogy az „én”-ség határait elmosni képes aktusként utaljon vissza önmagára.

Mint arra Kulcsár-Szabó Zoltán tanulmánya is felhívja a figyelmet – a *Te meg a világ* kötet kapcsán –, a 20. század elején az individualitás megalapozására tett költői kísérletek szükségképpen kísérlik meg újra és újra az individualitás – eleve kudarcra ítélt – külső önleírását [Kulcsár-Szabó Z., 2010a], amely önstilizációkról a Szabó Lőrinc poétika ebben az időben már lemond, és „bizonyos értelemben az individualitás kultúrtörténetének végpontját teszi központi problémájává” (Kulcsár-Szabó Z., 2010a, 62.)

A kelettel való nyelvi kapcsolatfelvétel ilyen értelmezési lehetőségei felé már Heidegger híres beszélgetésében is történtek „intések” [Heidegger, 1991]. Jelen tanulmány a kelet megjelenésének előzményeit a költői nyelv olyan mediális önterápiájaként [Pfeiffer, 2005] igyekszik bemutatni, amelynek terápiás jellege egyrésztől nem volt idegen a korabeli értelmezési horizonttól [Kosztolányi, 1995], másrésztől hidat igyekezett verni nyugati jelentés és keleti jelenlét eltérő dimenziói közé [Heidegger, 1991, Pfeiffer 2005, Gumbrecht, 2010].

Témám szempontjából természetesen azt is érdemes figyelembe venni, hogy a keleti tematikát, szorosabban pedig a buddhizmust egy a 20. század elejénél árnyaltabb tudományos – például a pszichológiában [Szondy, 2012, etc.] – és társadalmi diskurzus övezi, amely befolyásolja azokat a módokat, ahogyan az adott területen a tudás generálódik [Foucault, 2001]. Sajátossága ennek a diskurzusnak – és ez alapvetően meghatározza a befogadás módját is – hogy már nem csupán egzotikumok körül forog, hanem olyan alternatív válaszokat keres, amelyek elsősorban az önmegismerés – jellegzetesen hermeneutikai – területéhez kapcsolódnak [Váradi, 2009].

3. Óda a genovai „önmagamhoz”

Már Szabó Lőrinc 1922-es *Föld, erdő, isten* című kötetében is találunk olyan verseket, amelyek a lírai én pozíciójának referencializálhatatlanságát a költői nyelv egyik legsajátabb jellegzetességeként viszik színre (*Hajnali Himnusz, A föld barátai, Torzonborz, fekete állat*), és alátámasztják azt a tézisémet, hogy a keleti tematikához vezető nyelvi folyamatok már annak filológiai igazolható megjelenése előtt megkezdődtek Szabó Lőrinc poétikájában. A recepcióban panteizmusként [Rába, 1972, etc.] elfogadott poétikai eljárás ebben az összefüggésben tágabb jelentéstartományban válik értelmezhetővé, hiszen jelezte az „én” megalapozásának nyelvi akadályait, amennyiben azt minden egyéssel (természet, elemek) azonosítani próbálta, így előkészítve a nyelvet a hétköznapi-, vagy az ok-okozatiságra épülő nyelvhasználatnak ellenálló buddhista tanítások reprezentációjára.

Dolgozatomban az 1925-ös *Fény, fény, fény* című kötet záró verseként megjelent *Óda a genovai kikötőhöz* című vers nem korrigált változatának [Szabó, 2003, 548–551] szövegét igyekszem összeolvasni a tibeti bön buddhizmusból származó (onnan idézett) meditációs szöveggel [Wangyal, 2013.12.14.]. Utóbbi „szerzője”, vagy esetünkben inkább elmondója, a tibeti bön buddhizmus nyugati jelenlétének központi alakja, Gese Tenzin Wangyal Rinpócse¹, aki nem mellesleg költőként is tevékenykedik. Azt, hogy a *Fény, fény, fény* című kötet valamilyen szempontból az átalakulás dinamizmusával volna kapcsolatban, az is jelzi, hogy Szabó Lőrinc a „legdúltabb” kötetként hivatkozik rá a *Vers és valóság*-ban [Szabó, 2001, 29].

Az *Óda a genovai kikötőhöz* első részében a lírai én egy rohanó vonatban, „alagutakon át” közeledik Genova – amely a versben kifordított szinekdochéként működik, hiszen minden részét jelenti egyben – felé, játékba hozva az utazás személyiséget dinamizáló toposzát. Bár a fejre csak a korrigált verzió második sorában történik utalás, az 1925-ös kiadás második versszakában a fejen elhelyezkedő érzékszervek említése is a fejben helyezi el a vers hangjának forrását, még akkor is, ha már a „Szemem szétrobban” sejteti az én határainak kitágulását/eltűnését. Genova „márványtömege” ehhez képest a külső szilárdság megalapozottságával jelenik meg, mint a későbbi identitás alapja, amelyet azonban a tenger és a város metonimikus kapcsolatát kibontó

¹ A gese a legmagasabb tudományos fokozat a buddhista kolostori oktatásban, míg a rinpócse a vallási hierarchiában elfoglalt pozícióra utal [Lhündrup, 1995].

költői kép, a „tenger ritmusa” fenyeget. A lírai én pozíciója tovább vándorol a kikötő, a „sűrített erő” felé, ahol egy hasonlat után („az én lelkem is zsúfolt kikötő”) a várossal való teljes azonosulás következik, még harmadik személyben tárgyiasítva a bensőségességet sejtető lelket („Az én lelkem ez az iszonyú város”). A város „önmegszemélyesítése” (mint „én”) egy olyan „belső” teret hoz létre, amelynek méretei elmoszák a lírai hanghoz tartozó arc kontúrokat. Az első fejezet utolsó versszakára végül bizonytalanságban hagyja az olvasót a lírai én identitása felől, hiszen a kezdeti azonosságot a városként megjelenő „életek” fölött fekvő holttest váltja fel, majd minden élet birtokosaként szólal meg („mindegyik az én életem”). Végül az utolsó két sorban ismét harmadik személyben szólítja meg a város itt már „szennyes és modern” zűrzavarban mozgó márványtömegét, amely az első sorban még az „én lelkem” volt. Fontos lehet megfigyelni, hogy ebben az esetben nem egyszerűen azzal a retorikai eljárással van dolgunk, amelyet panteizmusként szokás „leleplezni” a kritikai recepció diskurzusában, hiszen ott a természet különböző – akár kétszeresen fiktív – létezőivel azonosult a beszélő (*Torzonborz, fekete állat*), míg az *Óda a genovai kikötőhöz* retorikai mozgása éppen ellenállni igyekszik az identitás megalapozásának. Mindez egy olyan sajátos „néző” és „aktor” közötti „dialógusban” zajlik le a versben [vö.: Kabdebó, 1974, 61, 71-72., és Kabdebó 1992, 25-27], amely dialógust éppen a lírai én folyamatos mozgása hozza létre, mint például a második rész harmadik versszakának utolsó sorában: „Ez is én, gyere bátran, ez is vagyok én”, ahol talán egy már elmosódó „én” szólítja meg önmagát.

A lírai én – amely a lírai szöveg termékeként önnön ürességével kénytelen szembesülni – előtérbe kerülését a második részben az is jelzi, hogy míg az első részben az „én” három alkalommal, addig a második részben tizenkétszer fordul elő, és a vers szövege végig fenntartja a lírai én stabilitásának látszatát keltő egyes szám első személyű beszédmódot, szinte felhívva az olvasót az arcadás és rongálás toponómiai műveleteire. A kimondott én folyamatosan oszcillál az olvasás során, megpróbálva azonosítani, vagy éppen elbizonytalanítani önmagát és olvasóját. A második rész első versszakában világitótoronyként – amely a kommunikáció nem nyelvi médiumaként is értelmezhető – megszólaló „én” homlokából kilövellő fény (amely kép nem mellesleg erőteljes kapcsolatot létesíthet egy, a dolgozatomban nem tárgyalt tibeti tantrikus gyakorlattal [Wangyal, 2006]) teszi lehetővé az olvasást, megvilágítva önmagát („hangyaboly-tereimen”).

Az érzékelési folyamat identitást előállító funkciója ezt követően egy másik érzékszerven keresztül számolja fel a világtól elhatárolható individualitás lehetőségét (a „sok szag” maga a „halpiac”, ahol „minden bűz”).² Tovább követve a vers prozopopeia

² Bár jelen dolgozat kifejezetten egy tantrikus meditációs gyakorlat nyelvi kapcsolódásaira igyekszik felhívni a figyelmet, ehelyütt érdemes megemlíteni, hogy az érzékelés mint az énség feltétele a buddhizmus egyik jelentős filozófiai iskolájában, a jógácsára („Csak-tudat”) iskolában is jelentős szerepet játszott [Hamar, 1997, Farkas, 2007]. A jógácsára iskola tudat-világ-érezékelés modellje – véleményem szerint – további támpontokkal szolgálhat a Szabó Lőrinc költői nyelvében megjelenő érzékelés és identitás kapcsolatának modellezése során, tovább árnyalva

szempontjából érdekes retorikai hálózatát, a fény elmaradásával kezdődő „alvilági utazás” félhomálya és alaktalansága tovább erősíti a köznapi nyelvhasználatban stabilnak gondolt én szétírásának folyamatát, hiszen a fény által megvilágított, legalább a fizikai látvány szintjén meghatározható én – a vers tanúsága szerint – éppen itt, a félhomályban az „igazi”. Ezt az elbizonytalanodást a vers korrigált változata az „alvilági utazás” során történő eltévedéssel is jelzi („hol vagyunk? nem tudom”), ahol – az eddigi tanúsága szerint – a „hol” megfeleltethető a „ki”-nek. Az „alvilághoz” köthető helyszínekkel és „vad italokkal” történő azonosulást követően közvetlen előreutalás történik a közismert indiai bölcsesség Szabó Lőrinc által később, a *Különbéke* kötetben megírt formulájára: „Ez vagy te!” (itt: „ez is vagyok én”), ami alátámasztani látszik a keleti tematika megjelenésének nyelvi előzményeként történő olvasatot. Nem mellesleg az erős keresztény kontextust teremtő „lélek” éppen ezután ég el a vers szövegében, így hamvaiból kelhet fel az „én” szétszóródó/táuguló identitása.

Az alakzatként értett lírai én már eddig is minimum többértelmű performatívumát tovább árnyalja a harmadik versszak halpiaca (a korrigált verzióban rakodópart), mint az autentikusnak ígért („itt vagyok az igazi”) létezés itt-je, ahol a néger, sötétebb bőrszínével mintegy láthatatlanul hallgatja a verset belülről övező „város-én” zaját. A versszöveg ezen részének korrekciója abból a szempontból lehet érdekes, hogy szinte szó szerint megismétli a tantrikus álomjoga egyik gyakorlatának instrukcióját („gondold, hogy álom”), amely az említett gyakorlatban éppen az érzékelt világ tudattól független stabil létezésének hitét igyekszik aláásni [Wangyal, 1998, 90-93.]. A lírai én kést fen, és sebet, szitkot, pofont osztogat, így készülve fel az én szétvágására, és a szétszórt jelentéstörödékek bekebelezésére.

Ezt követően elkezdene sorjázni az én által bekebelezett szövegidentitások: „a bűn”, „az erő”, „piszokból nőtt egészség”, „éjszakai verkli”, „utcalány”, részegek és katonák”, „a vér”, „a hús”, „tömött bendő vagy éhség”, „én tartom széles hátamon a sok cifra palotát”, innen kettőspont után: „mindennek apja”, „zsákhordó”, „szolga”, „munkás” (bár utóbbi három esetében nem egyértelmű, hogy „gyermekek”, vagy pedig a lírai én arcai szólíttatnak meg), „a kerék és a vas”, „az olaj és a láng”, „az én milliárd életem örök századok óta / fűti – százszorszént nyersanyag – a nagy világkazánt”, majd újabb kettőspont után tágul tovább: „Város”, „Kikötő”, „tenger kék szerelme”; végül minden a lírai én akarata által van: pénz, finomság, hadihajó.

Jóllehet a vers 1925-ös változatában még nem szerepel az „én vagyok az úr” – keresztény olvasatban meglehetősen blaszfém – szövegrész, azonban a „mindennek apja” is elegendő nyomnak tűnik, amely így az „én” funkcióját nyugati értelemben szakrális mezőre tereli. Az utólagos változtatás értelmezéséhez talán nyújt némi adalékot, hogy a hasonló értelmű kijelentés az indiai hagyományban nemhogy nem blaszfém kijelentés, hanem a négy szent mondat egyike [Jones – Ryan, 2007].

Az, hogy Szabó Lőrinc verseiben nem új témáról van szó, jelzi az 1923-as Kalibán című kötet záró verse, amely az *Isten* címet kapta [Szabó, 2003, 485 – 488]. Talán nem

a Schopenhauer filozófiájából, tehát egyszerre keletről és nyugatról érkező hatásokat [Kulcsár-Szabó Z., 2010b].

véletlen, hogy az összes versek 2003-as kiadásában is a *Fény, fény, fény* kötet előtt szerepel, hiszen éppen a nyugati kultúrát annak egyik eredetétől elkísérő név/szó dekonstrukciója [Derrida, 2005] teremti meg azt a retorikai lehetőséget, amellyel aztán a *Fény, fény, fény* több verse is él. A név és a hozzáolvasott világ- és történelemtest, mint az individualitás „biztosítékai” [Kulcsár-Szabó Z., 2010a], és mint a szakralitás nyugati letéteményesei íródnak itt szét egyrészt a történeti idő temporalitásában, másrészt a lírai én – mint „Isten” – elmosódó kontúrjaiban. Egy olyan identitás oldódik fel a létezés totalitásában tehát – még fény nélkül –, amely megalapozhatná a lírai hang individualitását is, megnyitva azt az olvasási lehetőséget, amely jelen dolgozat számára is termékenynek bizonyult. Talán nem véletlen, hogy éppen ez az a vers, amely a keleti tematikájú verseket összegyűjtő kötet nyitóverse is egyben [Szabó, 1991].

Innen tekintve talán nem meglepő, hogy a lírai én teljes szétírása után – amely az *Óda a genovai kikötőhöz* második részének utolsó három versszakában megtörténik – az omnipotens, „mindennek apja” lírai én mozgása következtében elpusztul a Via Venti Settembre és a világitótorony, így a versnek egy alanya marad, a fény, amely már kilövellt a torony homlokából. Utóbbi azonosítás a kötet címét is játékba hozva talán nem erőltetett, és a valóban tiszta fény tökéletes „arctalansága” révén jól érzékelteti a lírai én identitások közötti szétszóródását is, amely így a fényben felolvadva fejeznie be ezt a részt, nem hagyva teret jelölő és jelölt jelentésre irányuló együttműködésének [Gumbrecht, 2010].

A fény központi funkciójára nem csupán a kötet címe, amely az áradás – szintén elmosó – dinamikáját érzékeltetheti a háromszoros ismétléssel, hanem a verscímekben történő többszöri előfordulás is utal (*Fény (Sötét hangárok: szemeim az eget...)* [Szabó, 2003, 494–495]; *Fény vagy és tenger, emelsz, ölelsz* [Szabó, 2003, 513–514]; *Fény, fény, fény, táncolsz meztelenül* [Szabó, 2003, 516]; *Minden szent fények elbúcsúznak*) [Szabó, 2003, 540–541]. Nem mellesleg, a kötetel szinte egy időben megjelenő, a Buddha életét, tanítását és egyházát bemutató Schmidt József kötet címe is éppen a fényt jelöli meg a tanítások forrásaként [Schmidt, 1925]. A *Fény (Sötét hangárok: szemeim az eget...)* című versben a lírai én a fény forrásaként funkcionál, egyben maga a fény („fény vagyunk / mind: isten lelke, öröm, remény”), valamint a fény médiuma is egyben („mit Fénynek én, s Szentléleknek mond a hívő: / Ő táncol bennem, Ő rohan”) és a hatalom önforrása („Ő vagyok én, mi: ketten-egy – / Ki törhet ellenem?”). A *Fény vagy és tenger, emelsz, ölelsz* ezt követően ismét végrehajtja az Isten név dekonstrukcióját („Föl, föl! Az ég? isten? – Szavak –), és a fényt, illetve az identitás kitágítását – a dolgozatban idézett gyakorlathoz hasonlóan – a magába zárkózó énség önterápiájaként mutatja fel („Minden vagyok én, / s most örülök élni, mert minden enyém!”) Fenti idézetekből, és a kötet számtalan más – jelen tanulmány kereteit meghaladó – verséből úgy tűnik, hogy a Szabó Lőrinc líra ezen szakaszában a költői nyelv olyan működésmódjával számolhatunk, amely alkalmas volt/lett volna a buddhista tantra bizonyos aspektusaival diskurzusba lépni, hiszen annak egyik központi tétele a három test tana, amelyek közül az egyik éppen a fényt [McMahan, 2002].

Az *Óda a genovai kikötőhöz* harmadik és negyedik része ismét beszélői pozíciót vált a „te”, majd az „ő” irányába, amely utóbbi a korábban én-ként funkcionáló világitótornyot nézi, amely pedig a nyílt tengerre (a javított változatban a „végtelenbe”) néz, szükségképpen válasz nélkül hagyva a vers identitásra összpontosító olvasatát, míg maga (a korábbi lírai én) homályban marad. A már említett önmegszólítást követően a harmadik részben megjelenő aposztrophé mintha kilépne az „én” – már eddigre fénybe olvadt – szólamából, azonban „mintegy szétszórja az ént a világban, másfelől pedig interiorizálja a megszólítottakat (*itt elsősorban a várost, közbevetés tőlem: V.Á.*) (amennyiben olyan dolgokhoz fordul, amelyeket nem lehet „te”-nek szólítani, csak akkor, ha az „én” részeiként – pl. a tudatában – jelennek meg).” [Kulcsár-Szabó Z., 2007a, 101]. Mivel az aposztrophé ereje – Jonathan Culler szerint – éppen abban rejlik, hogy nem reprezentálja a másik létesítését, hanem maga hajtja végre [Kulcsár-Szabó Z., 2007a, 108], ezért a vers szövegébe idézett „te” sem nyújt semmilyen fogódzót az individuum számára. A város „én” kapcsán azért is bajban van az önmegismerésre készített olvasó, mert „a „te” az „én” elmondásában létezik csupán, míg az „én” szólamának kizárólag az ad formát, hogy a „te”-ről beszél.” [Kulcsár-Szabó Z., 2007a, 101], így aligha határolható körül az identitás nyelvi önreprezentációja.

Amennyiben a vers az önmegszólító verstípus – mint a 20. század domináns költői alakzata [Németh, 1982] – egy sajátos eseteként is olvasható, akkor a cím, illetve a vers első és második részének retorikai hálózata elindít egy végtelennek tűnő mozgást (*Táncol az ember, dancing!*), hiszen az aposztrophé alakzatával létrehozott város, amely így már utólagos lenne az „én” „szétszórásához” képest, szintén különböző „én”-ekként próbálja meghatározni önmagát, amely „én” ugye először szólította meg a várost. Ebből a retorikai körből kivezető utat csak a fény totális megjelenése jelenthetne a második rész „te”-jével, ha eltekintenénk az aposztrophé olvasási kényszerétől. A Szabó Lőrinc versben tehát végigkövethető a lírai beszédmód minimum többszólamú körkörösége: megszólítja a várost, amely „én”-né válik, majd minden felolvad a fényben, ezután újra megszólítja a várost („te”), végül pedig az „ő” leírásával a végeláthatatlan térbe irányuló tekintettel zárul, vagy éppen nyílik.

4. Az éntelenség mint a nyelv retorikai és a meditáció „vizuális” teljesítménye

A jelen tanulmány mellékletében olvasható vizualizációs/meditációs szöveg értelmezése szempontjából fontos felhívni a figyelmet arra a kommunikációs szituációra, amelyben az elhangzik, hiszen olyan valakinek – a gurunak, aki ebben a kontextusban maga a Buddha (éntelen felébredett) – a szavaiként hallgatják annak hallgatói, aki elérte azt az állapotot, amelyre ők is törekednek, így a megszólaló autoritása megkérdőjelezhetetlenként van jelen (a guru tudatával való egyesülés a tibeti buddhizmusban nagyjából megfelel a théraváda buddhizmusban Nirvánaként ismert ellobbanással, amely a buddhizmus nem célelvű kontextusában mégis egyfajta célként gondolható el nyugaton). Éppen ezért – mint arra a szöveg is utal – nem arról van szó, hogy a gyakorló erőfeszítéseinek köszönhetően éri el a kívánt állapotot, sokkal inkább arról,

hogy engedi annak – nyelven keresztüli – megtörténtét, tehát a guru szöveges/hangzó irányításával vesz részt egy folyamatban/utazásban. A gyakorlat neve: *Karma tisztítás a mantra erejével* [Wangyal, 2013.12.14].³

A meditációs gyakorlat azon a meggyőződésen alapul, hogy a tár-tudatban a személyes énség (individuum) létesülésének alapjaként tárolódnak a tettek által generálódó tudati nyomok, amelyeket a mantra által megjelenített hang/energia képes onnan eltávolítani, hiszen nem egy távoli jelentetre utal, hanem megidéri egy vagy több hang erejét és hatalmát. A mantra hagyományos koncepciója egészen az orálisan áthagyományozott védikus himnuszok koráig nyúlik vissza, a világot teremtő erővel ruházva fel bizonyos szótagokat. Ahogyan a Joseph Campbell 1960-as munkájára hivatkozva Steven R. Holtzman összegzi: „Mantras not only reflect the underlying powers of the cosmos, but anteceded the universe. It is from mantras that the universe itself is created. This cosmic power is embodied in the most sacred, most powerful of the eternal syllables of mantra: OM.

In studying OM, we seek its essential structure. In understanding the essence of its vibration, we understand the essence of the Vedas. We reveal the utmost power and mystery. We reveal the creation of the universe.” [Holtzman, 1996, 292-293]

Annak érdekében, hogy áttekinthessük a meditáció folyamatát, érdemes vázlatosan áttekinteni a mellékletben szereplő szöveget.

1. Benső menedék [Wangyal, 2012]:
 - a) Test – Ürességtest
 - b) Beszéd – Fényttest
 - c) Tudat – Gyönyörűségtest
2. A HUNG mantra háromszori zengetése, amire a gyakorló vizualizációjában megjelenik Shenla Ödkár, a bön Ósbuddha Szambógha Kája (Fényttest) alakja, aki maga a guru. Minden irányban ragyogó tiszta fény árad belőle.
3. A fény eléri a karmikusan érintett lényeket és helyeket, amelyek fénné válnak és visszaolvadnak a gyakorló testébe. Ezt addig kell végezni, amíg a gyakorló már csak a tiszta fényt tapasztalja.
4. Hangos PHAT kiáltással a gyakorló átvágja a megszokott énkép (ego, identitás) határait, majd fokozatosan a végtelenbe tágítja azt.
5. PHAT!
6. Test → Szoba → Ház → Város → Megye → Ország → Kontinens → Határtalan tudatosság/Végtelen fény
7. A meditáló ebből a „nézőpontból” néz rá újra azokra lényekre és helyekre, ame-

³ A *karma* szanszkrit eredetű szó, és egyszerűen tettet jelent, azonban kibővített értelemben – ahogy például a magyar köznyelvben használni szokás – a tettek következményeit is magában foglalja, mintegy a tár-tudatban keletkezett lenyomatok csíraszerű megmaradása révén [Farkas, 2007], amelyek a megfelelő körülmények hatására aktiválódnak, és a nekik megfelelő gyümölcsöt hozzák. A *mantra* a buddhizmus és a hinduizmus talán legjellegzetesebb nyelvi jelensége, amely egy olyan nem-hermeneutikai megközelítés számára lehet csak hozzáférhető, amely képes ezen hagyományok nem-fogalmi megközelítéséről – fogalmilag – gondolkodni [McBride, R. D. II, 2004].

lyekkel kapcsolatban problémája van (ez jelzi a karmikus kapcsolatot), mindaddig, amíg ebből a tágas nézőpontból nézve nem látja ezen lények fájdalját, küszködését, és így nem ébred benne valódi együttérzés irányukba.

8. Ezután három aktív elem mantráját zengetve megtisztítja a felidézett lények és helyek karmáját (RAM – tűz, YANG – szél, MANG – víz). Vizualizáció: tűzvihar, szélvihar, vízáradat, amelyek megtisztítják a lények és a gyakorló közötti karmikus kapcsolatot.
9. A gyakorló az A (tér elem) mantrát zengeti. Vizualizáció: a térből fehér A betűk esnek, mint az esőcseppek, és amint megérintik a lényeket és helyeket, azok ismét fénnyé válnak és visszaolvadnak a gyakorló testébe. Nem marad más a gyakorló tudatában, mint a tiszta fény.
10. Belepihenés a tiszta fénybe és a végtelen térbe.
11. A karma-tisztítás mantrájának folyamatos recitációja.

Eltelkenve a teljesen különböző elvárás horizontoktól, érdemes rá felfigyelni, hogy mind a meditációs szöveg 3. és a 7. pontban összefoglalt része, mind Szabó Lőrinc vers második részének vége képesnek tartja a nyelvet annak közvetítésére [Kulcsár-Szabó Z, 2010b, 147], hogy a hang forrásaként azonosítani kívánt „én” feloldódjon a fényben. Emellett a meditációs szöveg vázlatának 4. pontja azt a tágulást hajtja végre fokozatosan és szisztematikusan, amelyhez hasonlít az *Óda a genovai kikötőhöz* második része a lírai én szétírásával valósít meg, az isteni arc ironikus felvételén („mindennek apja”), a városon és a tenger kék szerelmén át egészen a mozdulatával világokat mozgató újabb isteni hatalommal rendelkező „isten” éni.

Jelentős különbséget jelent mindazonáltal, hogy a Szabó Lőrinc vers nem sugalmaz semmilyen morális értéknövekedést, mint a meditációs szöveg 5. pontja. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a buddhista morál nem elvárás rendszerként határozza meg magát, hanem az énség kitágítása (*wisdom part*) révén tart elérhetőnek olyan állapotokat, amelyekből önkéntelenül kelnek fel az adott kontextusban megfogalmazott pozitív minőségek, mint az együttérzés (*compassion part*) [Clayton, 2006], elkerülve így a nyugati morálban feltárt nihilizmus csapdáját [Nietzsche 1996, Nietzsche 2002a, Nietzsche 2002b]. Mindezek mellett gyakorlat 6. pontjában szereplő elemek jelentős funkciót töltenek be a korai Szabó Lőrinc líra panteizmusként értett korszakában (elsősorban a *Föld, erdő, isten* kötetben), hiszen az „én” identifikációjának szóródásában ott ezek játszanak meghatározó szerepet.

A buddhizmus tanításait és különböző kulturális praxisait szóba hozva egy olyan nyelvhasználattal kerül kapcsolatba a Szabó Lőrinc kritikai diskurzus, amely a nyugati elméletek közül talán a beszédaktus-elmélet [Austin, 1990] – és a hozzá kapcsolódó nyelv- és irodalomelméletek – számára nyújthat rendhagyó vizsgálódási területet, hiszen a guru hangja által közvetített üzenet mintegy sajátos – konstatívumnak látszó – performatívumként működve a megfelelő hallgató számára elvégzi azokat a műveleteket, amelyekkel – buddhista kontextusban – az én stabilnak hitt határai elmozdíthatóak. Az Austin-i elméletet alapján arra is érdemes a figyelmet felhívni, hogy amennyiben nyelvi performatívumként értelmezzük az ilyen mondatokat: „*Most vi-*

zualizáljuk, hogy Shenla Ödkárból tiszta fény sugárzik minden irányban, és ez a tiszta fény megérint minden lényt, minden embert és helyet. Amint megérint valamit, az mind felolvad a fényben, a fény pedig visszaolvad a tudatosságunkba és a testünkbe”, akkor nem azok igaz, vagy hamis volta válik kérdésessé, hanem – performatívumként tekintve őket – azt, hogy „boldogulnak”-e vagy sem, vagyis – az adott kultúra kontextusában tekintve – megtörténnek-e mindezek a gyakorlóval, mint a kommunikációs szituáció címzettjével. Amennyiben működőképes nyelvi performatívumként gondoljuk el a mellékletben szereplő szöveget, akkor a bőrrel határolt testbe zárt individualitás kitágításával egy olyan teret nyitunk meg, amelyben csökkenhet az énhez való ragaszkodás, betöltve annak buddhista célját.

A beszédaktus-elmélet emellett – jóllehet de Mannál már a beszédaktus is fikció – különösen érdekes eredményekre vezethet az úgynevezett mantrák, vagy a magszótákok használatának vonatkozásában, amelyek egyértelműen nem konstatívak, és nem a jelölő-jelölt viszonyrendszerben működnek, noha szöveges magyarázatok léteznek hozzájuk, de a használat során ezek sem a jelentésre irányulnak, mint az a mellékletben szereplő gyakorlat végén is látható. Sokkal inkább olyan nyelvi eszközökként gondolhatóak el, amelyek megszólaltatása a testben és a tudatban is bizonyos minőségek megjelenésével párhuzamos, tehát egyértelműen performatív funkciót töltenek be eredeti kulturális közegükben.

Az identitás – meditációban történő – végtelenbe tágításával egy olyan állapot válik elképzelhetővé, amely a térben bármely nézőpontot elfoglalhat – mint egy versben –, kérdés ugyanakkor, hogy ezzel nem vesztené-e el a végtelenbe tágított identitás tágaságát. Kérdés lehet továbbá, hogy melyek azok a feltételek, amelyek között a nyelv ilyen performatív teljesítménye egyáltalán elgondolható. A sikeres performatívum [Austin, 1990, 38–47] ebben az esetben egy olyan kulturális kontextus lehet, amely az „én”-ség határainak tágítását egyáltalán lehetségesnek tartja, és egy olyan médium részvétele, amelyet az adott kultúrában nem kötnek a konvencionális logika szabályai.

5. „Én” és/vagy éntelenség

A Szabó Lőrinc versben eltűnő „én”, mint az éntelenség színrevitelének kísérlete jól érzékelteti az éntelenség mint tanítás autentikus nyelvi közlésének paradoxonát, amelybe a buddhista szöveg olvasása során is beleütközünk, hiszen a mondott hang forrásaként ebben az esetben is egy ént, egy arcot keresünk, a prosopopoeia alakzatának megfelelően. Ezen paradoxon feloldására a tibeti buddhizmus egyrészt a guru hangjának „én” feletti eredetével, másrészt az identitás nem kötött voltával válaszol, hiszen nem azt állítja, hogy nincs én, mint olyan, pusztán az „én” stabil meghatározhatóságát és független létét tagadja [Laumakis, 2008b].

A meditáció, mint komplex immateriális audiovizuális – és az Úrvacsorához hasonlóan fizikai részvételt igénylő – tevékenység [Gumbrecht, 2010] performatív referenciái a tudat által vetített, immateriális képek. Ezen képek nem szorulnak a nemönkéntesség látszatára, hiszen a mellékletben szereplő szöveget övező diskurzus nem

tagadja annak idézet voltát a szóbeli hagyományban. Buddhista elvárás szerint a meditáció mindig a jelenben történik, amely temporális faktort nem melleleg a Szabó Lőrinc vers is igyekszik fenntartani a különböző deixiseken keresztül (például: „itt”, „ez”), noha de Man óta tudjuk, hogy ez a törekvés egy tropológiai olvasat számára gyorsan lelepleződik. Az elvárt jelen idő központi szerepét a buddhista szöveg kontextusában talán érzékletesebbé teszi, ha meggondoljuk, hogy amennyiben a nyelv „én”-t és identitást elmosó hatalmát egy praxis keretében akarjuk működtetni, akkor az – szemben az olvasással eleve adott dekonstruktív „éntelenséggel” – elsősorban a jelenben működik, hiszen a múlt idő konstatív kijelentéssé tenné (igaz-hamis, megtörtént-nem-történt), a jövőbe vetítve pedig, mint ígéret, bizonytalan időre elhalasztaná annak bekövetkeztét.

Eltekintve a Szabó Lőrinc kötet cím (*Fény, fény, fény*) és a meditációs gyakorlat nominális kapcsolatától (hiszen a gyakorlat végén nem marad más, csak: fény, fény, fény, akárcsak a Szabó Lőrinc kötet címében és a vers második részének végén), a nyelv egy olyan működési módjával találkozunk itt, amely a performatívum erejét elegendőnek tartja a nem-fogalmi nyelvi (fogalmi) közvetítésére. A nyelv mint médium teremtené így meg az elképzelt tudati valóságot, amely a tantrikus buddhizmus számára nem illúzió volta miatt, hanem a tudat világot alakító képessége miatt érdekes [Guenther, 1987]. Arra is képesnek tartja a nyelvet, hogy a nem-fogalmiként elgondolt én-t a végtelenbe tágítva megszabadítsa az identitás kötöttségeitől, mégpedig egy nagyon is konkrét cél érdekében. A végtelen együttérzést kívánja felkelteni a gyakorlatban, ezáltal motiválva őt a többi lényen való segítő szándék kialakítására, amelyre a tanítás szerint az önmagába zárt ego nem képes. Mindemellett érdemes lehet arra is emlékeztetni, hogy a fény kiemelt szerepet játszik a Genézisben is, ahol a nyelv eredetét fényként írják le, amely nyelvi aktussal teremtődik a némaságra kényszerített – mindig – tárgyi világ [Chase, 1997]. Eltekintve fentiek vallásos kontextusától, egy olyan nyelvi teljesítmény is láthatóvá tehető, amely Szabó Lőrinc poétikájában már a keleti tematikájú versek megjelenése előtt is működött, felszámolva a lírai én azonosíthatóságára tett – eleve kudarcra ítélt – olvasói kísérleteket, indirekt módon fejtve ki a nyelvvel együtt a buddhizmus egyik legősibb tanítását.

Jelen tanulmány semmiképpen sem szeretné azt a látszatot kelteni, mintha lennének korábbi, esetleg titokzatos, vagy eddig fel nem tárt filológiai kapcsolatok Szabó Lőrinc versei és a buddhizmus között. Pusztán a költői nyelv mint médium azon képességére szeretném felhívni a figyelmet, amely a hétköznapi nyelvhasználatban adatként elfogadott „én”-t talán egyedül képes felül-, illetve szétírni, megteremtve azt a lehetőséget, hogy a buddhizmus – a narratív nyelvhasználatnak ellenálló – tanításai valamilyen módon mégis megjelenjenek a nyugati kultúra horizontján, így Szabó Lőrinc későbbi, már a recepcióban is a keleti tematika által érintettként olvasott verseiben. Nem véletlen, hogy a Szabó Lőrinc poétika keleti vonatkozásait vizsgáló Kulcsár-Szabó Zoltán szerint a kelet csak mint költemény képes megszabadulni a referencialitás kényszerétől [Kulcsár-Szabó Z., 2010b, 148–149], ugyanakkor a meditációs szöveg kapcsán is felmerül a kérdés, hogy beszélhetünk-e külső referenciáról, mikor egyértelműnek lát-

szik, hogy az nem valaminek a verbális reprezentációjaként próbál működni, hanem éppen egy világ konkrét (képzeletbeli) megalkotásának médiumaként funkcionál, hasonlóan a költői nyelvhez. Amennyiben a verset – és talán a nem-materiális képeket is teremtő meditációs szöveget – a lírai önprezentáció elméleti keretei között olvassuk [Kulcsár-Szabó Z., 2007], akkor kézenfekvőnek látszik, hogy a költői szöveg az „én”-ség határait elmosni képes aktusként utal vissza önmagára.

Mindezek mellett a két szöveg között jelentős különbséget teremt a vers retorikai szöveghálózatának összetettsége, amely egyáltalán nem jellemzi a meditációs szöveget. Emellett az elvárási horizont szempontjából fontos körülmény, hogy a meditációs szöveg nem versként határozza meg önmagát, és sorokba sincs tördelve, ami a nyugati olvasó számára (is) behatárolja a szöveg értelmezési horizontját. Azonban éppen az olvasó „én”-ben mehet végbehasonló folyamat, függetlenül a szövegek eltérő kulturális beágyazottságától. Figyelembe véve, hogy míg a buddhista kontextusban az „én” felülmúlása pozitív lehetőségként írható le, addig a költői szöveget a nyugati diskurzusban inkább az „én” nyelv általi fenyegetettségként lehetne értelmezni.

Bár a nyelv hatalma áttörhetetlen retorikai hálózatként szőrja szét az „én”-t, teszi lehetetlenné az identitás megalapozását, azonban ez az olvasási folyamat – legalábbis tematikus értelemben – összekapcsolja egy buddhista tanítással. Ez az összekapcsolódás bizonyára nem Szabó Lőrinc tudatos tevékenysége, azonban – talán éppen emiatt – érzékeltetheti azt a nyelvi állapotot, amely majd nyitottnak mutatkozik a buddhizmus éntelenség tanításának végiggondolására.

Nem meglepő módon a *Vers és valóság* vonatkozó része sem támasztja alá a keleti tematika jelenlétét az *Óda a genovai kikötőhöz*-ben, noha az identitás extatikus önelhagyásának motívuma részben megjelenik a sebességben, amellyel a vonat száguld Genova felé, vagy az olyan kifejezésekben, mint a „megszédített a boldogságtól”, „megbolondított”. Érdekes lehet emellett a vizualizációs technikákkal való párhuzam kapcsán, hogy a Szabó Lőrinc vers harmadik részét a *Vers és Valóság* [Szabó, 2001, 42] „képzeldések”-ből eredezteti, amely körülmény – az eddigiek mellett – szorosabb kapcsolatot sejtet a nyelv költői és meditatív használata között is, amennyiben a képzelődést a nem-materiális képek és hangok tudati megjelenítéseként gondoljuk el.

A költői nyelv – már tárgyalt – szabadságigénye, illetve a „tudat” buddhista szabadságkonceptiója mentén termékeny párbeszéd alakulhat ki a költői nyelv mibenlétéről szóló diskurzusban, talán kiszabadítva a Szabó Lőrinc poétikában gyakran börtönbe zárt „én”-t is [Kulcsár-Szabó, 2010b, 149]. Amennyiben a keleti tematika megjelenésének – *Te meg a világ*-ban bekövetkező – eseménye felől tekintjük a *Fény, fény, fény* ciklus verseit, akkor abban – a „szerzői szándéktól” függetlenül – ráismerhetünk annak nyelvi megalapozására. Így a modernségben kialakuló költői nyelv az „én”-ség poétikai artikulációját problematizáló használata – a nyelv ellenállásával szemben az „én” autentikus kimondására törekedve – alkalmas médiuma lehet a keleti/buddhista tanítások nyugati reprezentációjának, valamint a Szabó Lőrinc líra keleti fordulatát követően a lírai én többrétegű szétszóródásának, például a *Dsuang Dszi álma* című versben:

és most már azt hiszem, hogy nincs igazság,
már azt, hogy minden kép és költemény,
azt, hogy Dsuang Dszi álmodja a lepkét,
a lepke őt és mindhármunkat én.

Melléklet

[Wangyal, 2013.12.14.]

“Sit comfortably in five point posture.

Draw your attention inward.

Feel the stillness in your body.

Feel the silence in your speech, connect with that inner silence.

Be aware of the spaciousness in your heart, in your mind, and also feel connected with all people around the world (our cyber sangha), feel this secret connection. We all are connected in this moment beyond time and space.

We will sing HUNG three times.”

1. ábra: Shenla Odkar [Wangyal, 2013.12.14]

“Now imagine from Shenla Odkar a pure light radiates in all direction, and this luminous light touches all the beings and all the people, places. Each time this light touches them, they all dissolve into light and the light dissolves back in your consciousness and in your body. So all the people dissolve into light and the light dissolves into your consciousness. All the karmic related places dissolve into light and this light dissolves in your body. Just continue...imagining that...

particularly...you want to send the pure light from Shenla Odkar to all those people that you have a strong karmic relationship, strong, sometimes painful relationship.

Objects, places you have also a painful relationship with, with HUM they also dissolve. So basically all people, everything, that you have a strong, painful relationship, karmic relationship with, they all dissolve into light, and this light dissolves into you. So then out there, there is nothing left there, it is just the pure space in the universe and pure light. Continue...that

Take your time...continuously send the light...it touches those karmic related people, karmic related places, places in the people from which it is difficult to feel ok, free, now all dissolve into light, and the light dissolves into you...

(WISDOM PART)

Now we sing the sound of a strong PHAT. The sound PHAT is the sound of cutting through. Cutting through our ego, cutting through the sense of self, which is really the one that needs to be purified, who needs to be transformed. With sound PHAT just imagine it clears and begins to expand our consciousness from very narrow, limited, bounded to unlimited, boundless, to infinite as the nature of consciousness is. Particularly feel that support from all enlightened beings, this support from all the cyber sangha, we are all connected here, we are all helping each other to be free from that ego, free from those karmic relationships, to expand our consciousness...

PHAT!

Just feel that your sense of self expanding with your body, and with your mind, it's expanding this very moment, with this very secret powerful sound. Feel your body is expanding right this moment, from where you are feeling the senses are, from your cushion, from your chair, expanding through the room, it's expanding from the house, it's expanding out through the walls of the house, into the neighbourhood, it's expanding through the town, it's expanding through the state, through the country, through the continent, just keep on expanding that sense of self, which is very much tight with your body or with your mind, just expanding, expanding, expanding...

Those who are having difficulty imagining, then don't try too hard, just allow the practice to happen to you, with the power and blessing of collective practice in this moment. You are expanding...be aware of that...allow to expand, allow to be free...Continue...

Continue and feel the support from the secret cyber sangha, all enlightened beings, and allow the experience to happen.

Now as you feel your sense of self has shifted, feeling that unbounded quality, unbounded secret space. You're no longer the same. Recognize who you are: unbounded space, infinite awareness, like the boundless sky and the infinite light.

(COMPASSION PART)

Now gradually in this sense of self in that space look those people, karmic related people, particularly those with strong connection, karmic connection to you that you have had with people last couple of years, particularly this year, if you look at those people from that unbounded space, from the eye of wisdom, you see them differently from this boundless view. You feel them differently from that infinite awareness and warmth. They are the same but you have changed. From that space, from that awareness, from that warmth, look at those people, and feel deep sense of empathy. Look at their challenges, look at their pain, be aware of how hard they are trying to change, trying to be better. Their sense of suffering, they feel unacknowledged, not be loved, they feel lonely, stressful, feeling weak, feeling lost, there are lot of things that these people are experiencing that we are not aware because we are too much focusing on our own pain.

Now, you are seeing their pain from that boundless space and awareness. Allow the deep empathy to cultivate, feel deeply, and allow the feelings and emotions, whatever is coming.

If you truly feel empathy there might be tears, there might be joy, feeling connection to them. There might be some sense of joy, realising, understanding them better, knowing them better, and whatever emotions feelings coming out of that, allow... it's genuine, because it is coming from that connection, the awareness of the space is allowing that connection, these experiences are arising from that connection. Feel compassion, caring quality or feel love to all these people or one particular person that you are working with. Just feel compassionate. Allow these experiences of compassion arise not only in your mind, also in your body, in your feelings. You have a strong wish to help them, to purify their karma as you feel the shift and the transformation in yourself.

We will sing three active elements – mantra of three active elements - the fire is first. As we sing RAM, imagine like a volcanic fire, like a strong wisdom fire comes from that infinite space and burns all the karma of all those people as you are singing this moment, purifying all those places where these people are, burning them, purify all their karma, the karmic relationship that you have with them.

RAM

Just continuously feel purifying all the karma.

Now we sing the air element mantra, YANG, imagine the huge wisdom wind-storm comes from that secret space and it's clearing, blowing away all the negative karmas of these people, and these places.

YANG

Again those of you who feel a little difficult to imagine: don't try too hard, just feel the collective power of the practice, trust, it's happening in you as we all are doing. It's happening...

The last mantra: the secret mantra of the water element, MANG. As we sing, just imagine a flow of wisdom water comes and washes away all the karmas of those people and those places.

MANG

Now feel in that vast space all those places and people are purified, their karma is purified with the wisdom fire, wisdom air and wisdom water, and they are more clear, more pure.

Now as we sing A three times imagine from that infinite space, from the source countless luminous A, the shower of... like the rain drops of luminous A, drops down and it touches all those places and people. Every time it touches one person, that person illuminates, transforms into light, a being of light, like Shenla Odkar, like a clear sky and clear light. Anytime it touches an object, a place, a conflict, a business which are very strong karmic related, just imagine those A touch those objects, places and transforms into a light...continue this imagination, this visualization, and again also trust as we are collectively doing it, it is a very powerful way for those who are participating in this meditation and it is also happening to you, regardless you're trying to put too much effort, so don't put too much effort.

A – A – A

Just for moment, rest in that unbounded space within with infinite awareness. Rest like a child is resting in the loving arms of mother, with the full trust, feeling sense of connection and from that connection feeling all the nourishment, feeling love, feeling protection, feeling sense of accompany, feeling safe...you are that child, the inner secret space is that mother. Just for moment rest in that space and light...

Now we all sing together Purification Mantra:"

A KAR A MÉ DU TRI SU NAK PO ZHI ZHI MAL MAL A KAR A MÉ DU TRI SU NAK PO ZHI ZHI MAL MAL SO HA <i>explanation of the mantra:</i>	
A KAR	~ represents the pure nature of mind
A MÉ	~ represents the clarity of the luminous wisdom mind
DU TRI SU	~ the seeds of the three lower realms—aversion, attachment, and ignorance
NAK PO	~ represents the obstacles and defilements of karmic traces
ZHI ZHI	~ pacification of the suffering of cyclic existence
MAL MAL	~ having a blissful mind
SO HA	~ destroys all negativities of wrong views

2. ábra: A tisztítás mantrája [Wangyal, 2013.12.14.]

Irodalomjegyzék

Könyvek

Austin, J. L. (1990): *Tetten ért szavak*. Ford.: Pléh Csaba. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Buda, A. (2002): *Szabó Lőrinc*. Elektra Kiadóház.
- Clayton, B. R. (2006): *Moral Theory in Santideva's Siksasamuccaya: Cultivating the Fruits of Virtue*. Routledge, London and New York.
- Foucault, M. (2001): *A tudás archeológiája*. Ford.: Perczel István. Atlantisz. Budapest.
- Guenther, H. (1987): *The Creative Vision: The Symbolic Recreation of the World According to the Tibetan Buddhist Tradition of Tantric Visualization*. Lotsawa, USA.
- Gumbrecht, H. U. (2010): *A jelenlét előállítása: Amit a jelentés nem közvetít*. Ford.: Palkó Gábor. Ráció Kiadó – Historia Litteraria Alapítvány, Budapest.
- Heidegger, M. (1991): *Útban a nyelvhez. Egy japán és egy kérdező párbeszédéből*. Ford.: Tillmann J. A. Helikon Kiadó, Budapest.
- Kabdebó, L. (1992): „A magyar költészet az én nyelvemen beszél”. Argumentum, Budapest.
- Kabdebó, L. (1985): *Szabó Lőrinc*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kabdebó, L. (2001): *Szabó Lőrinc pályaképe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kabdebó, L. (1974): *Útkeresés és különbéke*. Szépirodalmi, Budapest.
- Kulcsár-Szabó, Z. (2010): *Tükörszínhátéka agyadnak: Poétikai problémák Szabó Lőrinc költészetében*. Ráció Kiadó, Budapest.
- Lhündrup, Sz. (1995): *Tibeti buddhizmus első kézből I*. Ford.: Agócs Tamás, Szegedi Mónika. Tibeti Társaság.
- Moles, A. A. (1973): *Információelmélet és esztétikai élmény*. Ford.: Vajda János, Pléh Csaba, Kanyó Zoltán. Gondolat, Budapest.
- Nietzsche, F. (1996): *Adalékok a morál genealógiájához*. Ford.: Romhányi Török Gábor. Holnap Kiadó, hn.
- Pfeiffer, K. L. (2005): *A mediális és az imaginárius: Egy kultúranropológiai médiaelmélet dimenziói*. Ford.: Kerekes Amália. Magyar Műhely – Ráció Kiadó, Budapest.
- Rába, Gy. (1972): *Szabó Lőrinc*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Schmidt, J. (1925): *Ázsia világossága: Buddha élete, tana, egyháza*. Athenaeum, Budapest.
- Szabó, L. (1991): *Buddha tenyerén – A költő keleti témájú versei*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Szabó, L. (2003): *Összes versei II*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Szabó, L. (2001): *Vers és valóság: Bizalmas adatok és megfigyelések*. Osiris, Budapest.
- Szondy, M. (2012): *Megélni a pillanatot: mindfulness, a tudatos jelenlét pszichológiája*. Kulcslyuk Kiadó, Budapest.
- Wangyal, T. R. (2012): *Awakening the Luminous Mind: Tibetan Meditation for Inner Peace and Joy*. Hay House, hn.
- Wangyal, T. R. (1998): *The Tibetan Yogas of Dream and Sleep*. Snow Lion Publications, Ithaca, New York.

- Cuevas, B. J. (2004): Samsara. In, Robert E. Buswell (szerk.) *Encyclopedia of Buddhism* (pp. 738–739). Macmillan Reference, USA.
- Csibra, Zs. (2006): Szabó Lőrinc és a kínai költők. In *uő, Tenyérnyi selymen végtelen tér: Kínai költők magyar fordításokban* (pp. 117–136). Argumentum Kiadó, Budapest.
- Derrida, J. (2005): Kivéve a név. In *uő, Esszé a névről* (pp. 51–106). Ford.: Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán. Jelenkor Kiadó, Pécs.
- Gómez, L. O. (2004): Nirvana. In, Robert E. Buswell (szerk.) *Encyclopedia of Buddhism* (pp. 600–605). Macmillan Reference, USA.
- Hamar, I. (1997): A „Csak-tudat” buddhista iskola tantételei. In Fehér Judit (Szerk.), *Tibeti buddhista filozófia* (pp. 59–75). Orientalisztikai Munkaközösség – Balassi Kiadó, Budapest.
- Holland, N. (1996): Egység, identitás, szöveg, én. In Kiss Attila – Kovács Sándor s.k. – Odorovics Ferenc (szerk.), *Testes könyv I.* (pp. 283–304). ICTUS – JATE Irodalomelméleti Csoport, Szeged.
- Holtzman, S. R. (1996): Vibration. In: *Digital Mantras: The Languages of Abstract and Virtual Word* (pp. 225–293). The MIT Press, Cambridge – London.
- Jones, C. A. – Ryan, J. D. (2007): Mahavakyas. In *uő.: Encyclopedia of Hinduism* (pp. 269–270). Facts on File Inc., New York.
- Kabdebó, L. (2003): A nyugati gondolkodás „hézagai” a poétikában. In Bednatics Gábor, Kékesi Zoltán, Kulcsár Szabó Ernő (szerk.), *Identitás és kulturális idegenség* (pp. 122–171). Osiris Kiadó, Budapest.
- Kosztolányi, D. (1995): A japán versről. In *uő, Japán és kínai költők* (pp. 159–161). Pantheon, Budapest.
- Kulcsár Szabó, E. (2003): A különbözőség megértése, avagy olvashatók-e az irodalom kulturális kódjai?. In Bednatics Gábor, Kékesi Zoltán, Kulcsár Szabó Ernő (szerk.), *Identitás és kulturális idegenség* (pp. 31–55). Osiris Kiadó, Budapest.
- Kulcsár-Szabó, Z. (2007a): „Én” és hang a líra peremvidékén. In *uő, Metapoétika: Nyelvszemlélet és önreprezentáció a modern költészetben* (pp. 80–142). Kalligram, Budapest-Pozsony.
- Kulcsár-Szabó, Z. (2007b): Irodalmiság és medialitás a költészetben. In *uő, Metapoétika: Nyelvszemlélet és önreprezentáció a modern költészetben* (pp. 13–54). Kalligram, Budapest-Pozsony.
- Kulcsár-Szabó, Z. (2010a): „Sötétben nézem magamat”: Az individualitás formái a *Te meg a világban*. In *uő, Tükörszínhátéka agyadnak: Poétikai problémák Szabó Lőrinc költészetében* (pp. 59–90). Ráció Kiadó, Budapest.
- Kulcsár-Szabó, Z. (2010b): Utazás, gyerek, Kelet: Kulturális idegenség Szabó Lőrincnél. In *uő, Tükörszínhátéka agyadnak: Poétikai problémák Szabó Lőrinc költészetében* (pp. 105–153). Ráció Kiadó, Budapest.

- Laumakis, S. J. (2008a): One Buddhism or many Buddhism. In uő, *An Introduction of Buddhist Philosophy* (pp. 61–80) Cambridge University Press, New York.
- Laumakis, S. J. (2008b): The Basic Teachings of the Buddha. In uő, *An Introduction of Buddhist Philosophy* (pp. 45–60). Cambridge University Press, New York.
- McBride, R. D. II (2004): Mantra. In, Robert E. Buswell (szerk.) *Encyclopedia of Buddhism* (pp. 512). Macmillan Reference, USA.
- McMahan, D. L. (2002): The Optics of Buddhist Meditation and Devotion. In uő, *Empty Vision: Metaphor and Visionary Imagery in Mahayana Buddhism*. (pp. 143–178) RoutledgeCurzon, London.
- Németh, G. B. (1982): Az önmegszólító verstípusról. In uő, *7 kísérlet a kései József Attiláról* (pp. 103-168). Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nietzsche, F. (2002a): Az eddigi legnagyobb értékek kritikája. In uő, *A hatalom akarása: Minden érték átértékelésének kísérlete* (pp. 71–209). Ford.: Romhányi Török Gábor. Cartaphilus Kiadó, Budapest.
- Nietzsche, F. (2002b): Az európai nihilizmus. In uő, *A hatalom akarása: Minden érték átértékelésének kísérlete* (pp. 13–68). Ford.: Romhányi Török Gábor. Cartaphilus Kiadó, Budapest.
- Simon, Z. (1991): Szabó Lőrinc költészetének keleti motívumai. In Szabó Lőrinc, *Buddha tenyerén – A költő keleti témájú versei* (pp. 53–67). Helikon Kiadó, Budapest.
- Wangyal, T. R. (2006): The First Syllable: A. In uő, *Tibetan sound healing* (pp. 19–27). Sounds True, Boulder.

Internetes hivatkozások

- Markó, I.: „...akadtak jó, bölcs és szent emberek, nem csak ebben a vén Európában!”. Letöltve: 2015. május 30-án a következő webhelyről: www.forrasfolyoirat.hu/1104/marko.pdf
- Váradi, Á (2009): Haikubéka-ugrások Kelettől Nyugatig, avagy a haiku mint létbeszéd-mód és/vagy funkció mediális kérdőre vonása. *Studia Caroliensia* 2009. 4. 15–32. Letöltve: www.kre.hu/portal/doc/studia/Cikkek/2009.4.szam/2.Varadi_Abel.pdf
- Wangyal, T. R. (2013.12.14): Purifying Your Karma Through Mantra – Part 1. 11:49 – 54:40 Letöltve: 2015. május 28-án. Innen: <http://www.ustream.tv/recorded/41701015>

Folyóiratcikkek

- Chase, C. (1997): Arcot adni a névnek: De Man figurái. Ford. Vástyán Rita, Z. Kovács Zoltán. *Pompeji* 1997 2-3. 108–147.
- Farkas, A. M. (2007): Implikált tudás a létben: A tár-tudat egy kortárs buddhista értelmezése. *Keréknyomok* 2007. 2. 3–29.

Simon, Z. (1964): Szabó Lőrinc költészetének keleti vonatkozásai. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1964. 2. 162–170.

Váradi, Á (2009): Haikubéka-ugrások Kelettől Nyugatig, avagy a haiku mint létbeszéd-mód és/vagy funkció mediális kérdőre vonása. *Studia Caroliensia* 2009. 4. 15–32. Letöltve: www.kre.hu/portal/doc/studia/Cikkek/2009.4.szam/2.Varadi_Abel.pdf

Lektorálta: Kulcsár-Szabó Zoltán, ELTE-BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, egyetemi tanár

Kémiai és
környezettudományi
szekció

VÁROSI TALAJMINTÁK TOXIKUS FÉMTARTALMÁNAK VIZSGÁLATA KÖRNYEZETFIZIKAI MÓDSZEREKKEL BUDAPEST XI. KERÜLETÉBEN

Karlik Máté¹

ELTE TTK Környezettudomány MSc. Hallgató

email: karlikmate@gmail.com

Absztrakt

A mai életvitelünk, életszélletünk következtében az emberiség nagy része városokba tömörül. A népesség igen nagyszámú kis területre való összpontosítása azon túl, hogy számos gazdasági és társadalmi haszonnal jár, növekszik ez által az esetleges szennyezések, káros hatásoknak kitett populáció létszáma. A népesség védelme érdekében komoly figyelmet kell szentelnünk a különböző egészségügyi és környezet-egészségügyi kockázatoknak. Ezzel biztosítva az emberek azon alapvető jogát, hogy élhető biztonságok környezetben élhessenek. A modern környezetvédelem jogszabályi határértékekkel, és állami szervek által végzett ellenőrzésekkel, mérésekkel minimalizálja az esetleges környezet-egészségügyi kockázatokat. Jelen tanulmány keretében egy a városi környezetben környezet-egészségügyi szempontból ritkán kutatott térrészt, a városi talajok vizsgálatát és vizsgálati eredményeit mutatja be, Budapest XI. kerületének példáján, toxikus fémtartalom szempontjából. Komoly aggodalomra ad okot továbbá, hogy a városi életmód mellett megjelent a városi kertészet, mint szubkultúra. Számos esetben azonban a kertészkedést, kiskerti haszonnövény termesztést nem előzi meg talajcsere ezzel a termés fogyasztóit esetlegesen veszélyeztetve, tekintettel arra, hogy bizonyos növényfajok melyeket előszeretettel termelnek hazánkban, kiskertekben képesek felvenni a talajban lévő szennyező anyagokat és azokat bioakkumuláció során dúsítani.

A vizsgálatokat az a mintaterületen vett talajmintákon talajszenintenként történek, hullámhossz diszperzív röntgen fluoreszcens spektrometria alkalmazásával. A tanulmány során bemutatásra kerül a mintavétel, minta előkészítés és a kapott adatok kiértékelése. A kutatási projekt a helyi önkormányzattal közösen valósult meg, melyből kifolyólag jogszabályi határértékek figyelembevételével átfogó térkép elkészülését eredményezte. A térképi vetület segítségével egyszerű és közérthető módon azonosíthatóak az esetleges toxikus fémtartalmú mintavételi pontok, illetve a nem szakavatott polgárok is könnyen információhoz juthatnak közvetlen életterük esetleges szennyezettségéről. A kapott eredmények alapján röntgen por diffrakció és pásztázó elektronmikroszkópia segítségével vizsgálhatóvá válik az egyes szennyezések lehetséges forrásainak beazonosítása, eliek elősegítve egy későbbi akkreditált felmérést és akciótervet az egyes esetlegesen szennyezett területeken alkalmazott eljárásai rendek kidolgozását.

Kulcsszavak: *toxikus fém, Budapest XI. kerülete, városi talajok, SEM-EDX, WD-XRF,*

1. Bevezető

Az emberiség az idők kezdete óta csoportokban él az idő előrehaladtával egyre nagyobb és népesebb csoportok alakultak ki egy adott földrajzi térrészen. A tömörülések falvakká később városokká fejlődtek. Jelen korunkban az emberiség nagy része városokban él. Magyarország társadalmi eloszlása ilyen szempontból hasonló képet mutat a világban uralkodó tendenciákkal. Magyarországon jelenleg a népesség közel 20%-a él Budapesten, a fővárosban. Budapest területileg rendkívül sokszínű számos természeti és épített értékkel, erőforrással rendelkezik. Budapest déli részénél található a 11. kerület, a vizsgált terület. (1.kép)

1. kép: Budapest XI. kerülete
(Forrás:www.budapestinfo.eu)

A mintavételi terület rendkívül sokszínű területhasználat, természeti érték, geológiai és talajtani képződmények terén is. Maga a terület egy jelentős talajtani sokszínűségét az adja, hogy eredetileg, mint ahogy a gyakorta használt elnevezés is mutatja „Lágymányos” mocsaras terület volt mely feltöltésre került különböző forrásokból származó földdel, építési törmelékkel. Eme sokszínűségnek és az intenzív talajok átalakulását eredményező antropogén hatások miatt ideális mintavételi terület városi talajok vizsgálatához. A talajok átalakulásához és szennyeződéséhez hozzájárulnak az ipari tevékenységek és közlekedésből származó szennyezők, a száraz és nedves ülepedés illetve a téli időszakban az utak sózása.

A városi szennyezések említése esetén a köztudatban elsősorban a légszennyezés vagy a vizek szennyezése jelenik meg. Jelen tanulmány során egy bár rendkívül fontos mégis a hazai köztudatban méltatlanul hanyagolt szennyezést, a talajszennyezés vizsgálata történik. A talajok szennyezésénél is számos fajta szennyező anyagról, anyagcsoportokról beszélhetünk (pl.: kémiai anyagok; ipari szennyeződések). Jelen tanulmány alapjául szolgáló kutatások célkitűzése

egy átfogó szennyezettségi térkép előállítására volt, ezzel elősegítve a döntéshozók munkáját, illetve biztosítsa a társadalom részére a környezetünk ilyen szempontú egyszerű megismerését.

Hazai és nemzetközi gyakorlatban is egyre nagyobb figyelmet szentelnek a városi talajok toxikus fémtartalmának. Megjelennek a különböző léptékű vizsgálatok, egy teljes város felmérésétől a régi ipari területek felméréséig. Fontos azonban, hogy az ilyen típusú vizsgálatok egyik legfontosabb paramétere a felbontás, mekkora térrészt kívánunk reprezentálni egy mintavétellel. Tekintettel arra, hogy a városi talajok rendkívül változatosak akár igen kis pár száz méteres távolságokon belül is. A mintavételi terület és a lépték alapján kell megfelelő mintavételi stratégiát alkalmaznunk.

Horváth et al., (1980) vizsgálatai kiváló példa hazai viszonylatban a kis léptékű vizsgálatokra. Kutatásaik során egy felhagyott ipari területet mértek fel atomabszorpciós spektrométer alkalmazásával. A feltételezett szennyező forrástól körkörösén haladva jelölték ki a mintavételi pontokat egyre növekvő távolságokkal. Egy fűrőjükből vett szelvényen több talajszintet különítettek el, majd a 2 mm-nél kisebb frakciót vizsgálták toxikus fémtartalom szempontjából. (Horváth et al., 1980)

A hazai szakirodalomban bár kisebb számban, de város léptékű felméréseket is találhatunk, ahol elsődlegesen toxikus fémtartalmat vizsgáltak. Szegedi (1999) Debrecen város teljes területét vizsgálta. Általa kitűzött cél a diffúz forrásokból származó toxikus fémtartalom kimutatása volt, tekintettek arra, hogy a város utjain nagymértékű személy és áru szállítás folyik. célkitűzésből kifolyólag a pontforrások vizsgálatát nem tartotta szem előtt. Összesen 88 mintavételi pontból vett 15-20 cm-es mélységből vett átlagmintákon végezte, a 2 mm-nél kisebb szemcsefrakción. Kutatásaihoz az atomabszorpciós spektrométert alkalmazott. Ezen módszer segítségével, Pb; Cu; Cd; Co; kimutatása történt. (Szegedi, 1999)

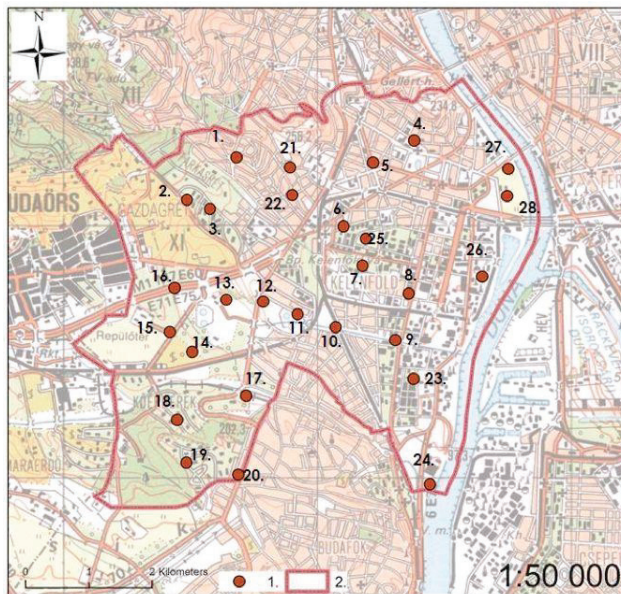
Regionális léptékű vizsgálatokra hazánkban még nem volt példa, azonban nemzetközi gyakorlatban egyre inkább megjelenik, főként a fejlett országokban.

2. Alkalmazott módszerek

2.1. Mintavétel

A mintavétel eredeti célja talajminták gyűjtése a mintavételi területről, talajszátozítás céljából. A mintavétel kivitelezését, oly módon végezték, hogy a bevezetőben bemutatott mintavételi területet (Budapest XI. kerület) 1X1 km²-es cellákra bontották, majd ezen belül került véletlenszerűen kijelölésre a mintavételi pont. A mintavétel a helyi önkormányzattal szoros együttműködésben valósult meg, ebből, kifolyólag ha a véletlen kijelöléssel kijelölt mintavételi pont olyan ingatlan területére esett mely tulajdonosa nem járult hozzá a mintavételhez, akkor a legközelebbi eső Önkormányzati, vagy közterületen történt a mintavételezés. A

mintavételezés minden lépése alapos dokumentációval készült, a minták megvétele spirálfúró segítségével történt majd a kiemelt furatból szín alapján történt az egyes talajrétegek, réteghatárok beazonosítása, mintaképzése. A mintavételezés során 28 mintavételi pont került kijelölésre (2. ábra). Ezen mintavételi pontokból 75 darab talajminta született. Minden talajminta egy adott mintavételi pont egy adott talajszintjének átlagmintája. A helyszínen történt a minták képzése majd a talajtani gyakorlatnak megfelelően nátronpapírban történt a szárításuk, tárolásuk a felhasználás időpontjáig. (Tóth, 2013)

2. ábra: Mintavételi pontok
(Forrás: Tóth, 2013)

2.2. Alkalmazott technológiák

2.2.1. Hullámhossz diszperzív röntgen fluoreszcens spektrométer

A toxikus fémtartalom meghatározásához hullámhossz diszperzív röntgen fluoreszcens spektroszkópia került alkalmazásra. A spektroszkópia alapja a röntgen fluoreszcencia jelensége. Az eljárás a karakterisztikus röntgensugárzás detektálásán alapszik. Egy primer sugárzást állítunk elő, radioaktív izotóppal vagy röntgensóvel. A megfelelő minta előkészítés után a mintát behelyezzük a mérőműszerbe, majd rávetítjük a primer sugárzást. Megfelelő gerjesztés hatására, szekunder úgynevezett karakterisztikus sugárzás lép ki. A karakterisztikus sugárzás magában hordozza az elektronfelhőben történt változásokból, héjak közötti elektronátmenetekből származó információkat. Ezen információk alapján

beazonosítható milyen elemösszetétellel rendelkezik az adott minta, ugyanis egy elem gerjesztett elektronátmenetei több csúcspot indukálnak melyek összessége egy adott elemre jellemző. (http://nukleariskepalkotas.atomki.hu/documents/Rontgen_fluoreszcencia_analizis.pdf)

A hullámhossz diszperzív röntgen fluoreszcens spektroszkópia (WD-XRF) a jobb felbontás eléréséhez a Bragg egyenletet használja fel oly módon, hogy a kiváltott karakterisztikus röntgensugárzást analizátor kristályokra vetíti, majd onnan a detektorra vetül. Ezen technológia beépítésével alacsonyabb kimutatási határokat és a csúcsok jobb elkülöníthetősége érhető el.

A vizsgálatok során Siemens SRS-3300-as WD-XRF került alkalmazásra SpectraPlus vezérlőprogrammal. A mérések vákuum alatt történtek, sugárforrásként Rh katóddal, 60 keV-os gyorsító feszültséggel 4 mA-s áramerősség mellett.

2.2.2. Röntgen por diffraktométer (XRD)

A mérés elvét és matematikai alapját William Henry Bragg és William Lawrence Bragg alkotta meg. Az általuk felírt úgynevezett Bragg egyenlet a következő: $n\lambda = 2d\sin(\nu)$ ahol d a rácssíkok távolsága ν pedig a beesési szög értéke. Maga a mérés során, egy megfelelően előkészített mintára párhuzamos röntgensugarakat bocsájtunk majd különböző beesési, visszaverődési szögek esetén detektáljuk a visszavert sugárzás intenzitását.

A vizsgálatok során Siemens D5000-es diffraktométer került alkalmazásra. A mérések 20 kV gyorsító feszültség, 5 mA csóáram, 2-65° 2 θ szögtartomány, 0,05° lépésköz, lépésközönkénti 2 s-os detektálási idő mellett készültek el. Ezen beállításokkal a kimutatási határ 5 V/V%-ra tehető.

2.2.3. Energia diszperzív analitikai pásztázó elektronmikroszkóp (SEM-EDX)

A modern kutatásokban az elektronmikroszkópok komoly szerepet kapnak tekintettel arra, hogy a tér egy kis térrészét is képesek vagyunk szelektíven vizsgálni. Az első elektronmikroszkóp megalkotása Max Knollhoz kötődik. A pásztázó elektronmikroszkóp működési elve alapján egy forrásból származó elektronokat elektromágneses lencsék segítségével fókuszál a minta egy adott pontjára majd pontról pontra pásztázza. Az elektronnyaláb kölcsönhatásba lép a minta anyagával, majd egy a feladatnak megfelelő detektorral detektáljuk a kiváltott, szóródó részecskéket. A legtöbb esetben képpalkotásra a minta felületéről kilépő szekunder elektronokat alkalmaznak. A technológiából adódóan információt csupán a minta felületéről kapunk. Abban az esetben, ha a kijelölt térrész elemi összetételét kívánjuk detektálni, akkor az elektronnyaláb anyag kölcsönhatás során keletkező röntgen fotonok mérését végezzük, a karakterisztikus röntgen fotonok detektálásán alapul a jelen vizsgálatok során is alkalmazott elektronsugaras mikro analízis (EDX). (Pozsgai, 1995)

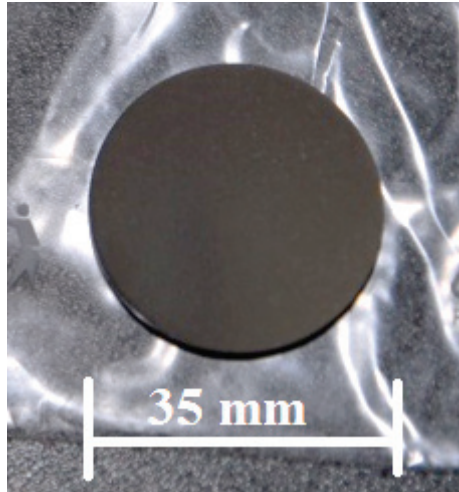
A vizsgálatokat Amray-1030i energia diszperzív analitikai pásztázó elektronmikroszkóppal, 20 kV gyorsító feszültség és 1 nA-es mintaáram mellett történtek.

2.3. Alkalmazott minta előkészítési eljárások

2.3.1. Minta előkészítés hullámhossz diszperzív röntgen fluoreszcens spektrometriához

A 75 darab talajminta lég szárazra történő szárítása a tárolás során alkalmazott nátronpapírban történt. A minta előkészítés első lépéseként a műtermék tartalom eltávolítása került, ezt követően a talaj morzsolása történt. A részmintavétel képzések előtt minden esetben átkeveréssel a minták homogenizálása történt ezzel biztosítva a reprezentatív részmintaképzés lehetőségét. A részmintaképzés több lépcsőben zajlott. A minta előkészítés következő lépéseként 10-15 gramm talajminta került. A továbbiakban úgynevezett bórsavas minta előkészítés került alkalmazásra, ahol a borsav, mint kötőanyagként játszik szerepet. A rész minta porítása achát mozsárban történt ezzel biztosítva, hogy a minta előkészítés során a szennyeződés veszélye kiküszöbölhető legyen, tekintettel arra, hogy az achát mozsár keménysége (Mohs skálán 7-es keménységű) és összetétele folytán csak kis mennyiségű többlet SiO_2 -t ad a mintához. A porítás során a 63 mikrométeres frakció leválasztásra került 63 mikrométeres lyukátmérőjű talajtanban alkalmazott analitikai szita segítségével. A porítás minden esetben addig tartott még a teljes mintatér fogat át nem fért a szitán, tekintettel arra, hogy a talajok ásványos összetevői eltérő keménységgel rendelkeznek így a porítás során az alacsonyabb keménységű ásványok porítása előbb megtörténik. A kapott már megfelelő méretű pormintát az analitikai gyakorlatnak megfelelően lágy polietilén légmentesen zárható zacskókba került, mely anyagából kifolyólag nem lép kölcsönhatásba a mintával.

Következő lépésként analitikai mérleg segítségével 4 gramm minta és 1 gramm analitikai tisztaságú borsav került bemérésre egy nagyobb achát mozsárba. A keverékhez analitikai tisztaságú acetont került mely elősegíti a keverék homogenizálását, az aceton analitikai tisztaságából kifolyólag nem változtatja meg a minta összetételét. A homogenizálást az aceton elpárolgása után megismétlésre került. Az 5 gramm keveréket egy prérsszerszámba került ahol nyomás hatására elkészült a pasztilla. A pasztilla 35 milliméter átmérőjű és ~3,5 milliméter vastagságú. (3. ábra)

3. ábra: elkészült pasztilla

2.3.2. Minta előkészítés röntgen por diffraktometriához

A minta előkészítés ebben az esetben egyszerűbbnek mondható. 1 gramm reprezentatív rész minta bemérése történt achát mozsárba ahol 10 mikrométer alatti szemcseátmérőig történt a porítása. Az így leporított rész minta tárolása papírtasakban történt felhasználásig.

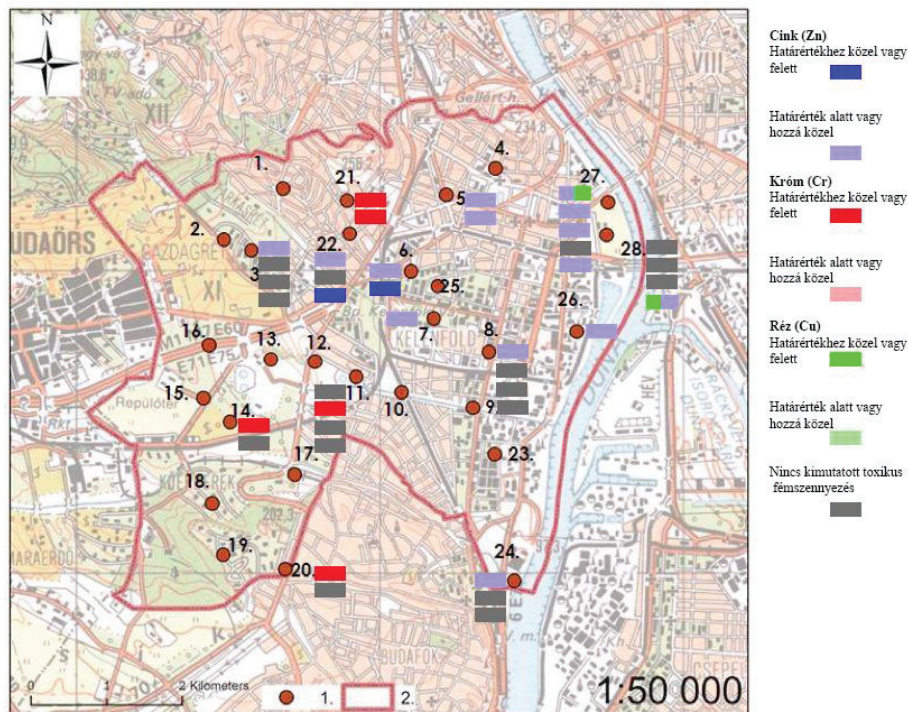
2.3.3. Minta előkészítés SEM-EDX vizsgálathoz

Ezen vizsgálat minta előkészítése nagyban eltért a fentebb ismertetett két minta előkészítési módhoz képest. Tekintettel arra, hogy itt nem a teljes mintáról kapható információ, hanem egy kijelölt térrészről, szemcséről. Jelen esetben vékonycsiszolat készítés történt. Az előzetesen zsírtalanított üveglapra két komponensű műgyanta került felkenésre, majd a nem porított talajmintából ügyelve arra, hogy a szem alapján elkülöníthető frakciók minden részéből kerüljön az üveglapra rászórással került a minta. Száradás után a rész minta tükörsímaságú felszínre csiszolása történt különböző finomságú csiszolóporok segítségével.

3. Eredmények

A WD-XRF mérések kiértékelése után 14 mintavételi pontban 21 darab talajmintában került kimutatásra toxikus fém tartalom. Tekintettel arra, hogy bár a műszer kalibrált, maga a laboratórium nem esett át akkreditáción a kapott eredményeket fél kvantitatívnak tekintem. Jelenleg a „6/2009. (IV. 14.) KvVM-EüM-FVM együttes rendelethez Anyagcsoportonként (B) szennyezettségi határértékek földtani közegre

1. számú mellékelté” tartalmazza a toxikus fém tartalomra érvényes határértékeket (www.complex.hu). A kiértékelés során e határértékekkel kerültek összevetésre az eredmények. Az eredményeket szemléletessé téve elkészült az alábbi (4. ábra) térkép mely elősegíti a térben való könnyű eligazodást illetve a könnyű megértést.

4. ábra: Toxikus fém tartalmazó mintavételi pontok
(Forrás: Tóth, 2013 módosította: Karlik, 2015)

Mint látható kimutatási határ felett króm, cink, és réztartalom került kimutatásra. Ezen elemekre a következő jogszabályi határértékek érvényesek (1. táblázat):

1. táblázat: Határértékek (Forrás: www.complex.hu)

CAS szám		B	Ki
7440-47-3	Króm összes	75	K2
	Króm VI.	1	K1
7440-50-8	Réz	75	K2
7440-66-6	Cink	200	K2

A térképi vetületen azon talajszelvények kerültek megjelenítésre melyben toxikus fém tartalom kimutatása történt. Minden színnel egy adott toxikus fém tartalom színárnyalat pedig azt jelöli, hogy a kimutatott koncentráció a jogszabályi határ-

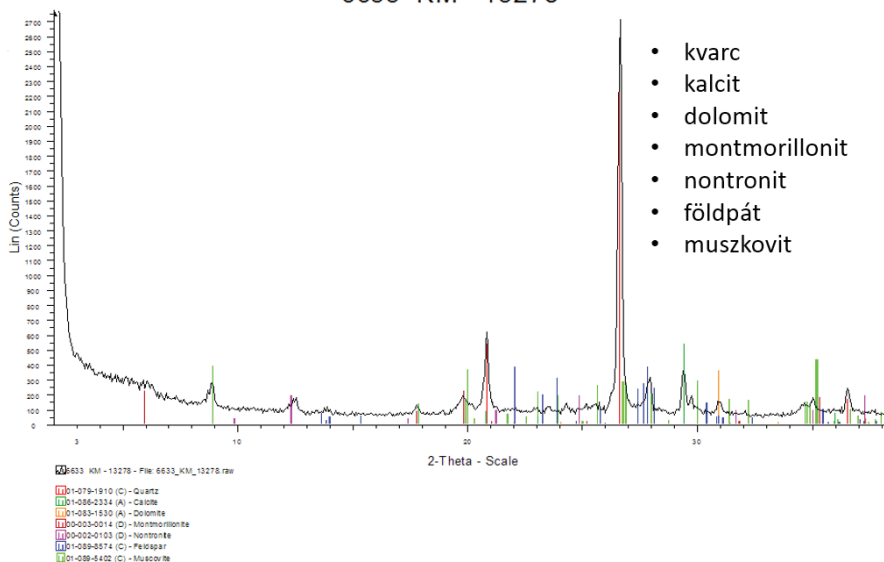
érték felett vagy az alatt található. Ez alapján elmondható, hogy króm- réztartalom minden esetben meghaladta a K1-es és a K2-es határértéket. A cink esetén pedig csak 2 talajminta esetében.

A krómtartalomra, mint láttuk két határérték is érvényben van vegyértékállapottól függően. Fontos a krómtartalom mintában történő beazonosítása, ezáltal információt kapva a vegyértékállapotról. A K1-es határértékhez kapcsolódó vegyértékállapot alacsony határértékét az indukálja, hogy könnyen felvehető az élő szervezetek számára, ezáltal bekerülve a táplálékláncba. Bár a krómtartalom koncentrációja alacson ahhoz, hogy fő ásványalkotóként krómtartalmú ásványt mutassunk ki röntgen por diffrakció segítségével azonban fontos az ásványtani környezet lehatárolása. Az ásványtani összetétel ismerete információt hordozhat esetlegesen olyan ásványok jelenlétéről ahol a króm mint helyettesítő elem jelenhet meg, vagy vasásványok jelenlétekor feltételezhetjük az ásvány szemcsére történő kiválását a krómnak.

Az elkészült diffraktogramok az alábbi 5. 6. 7. ábrán láthatóak.

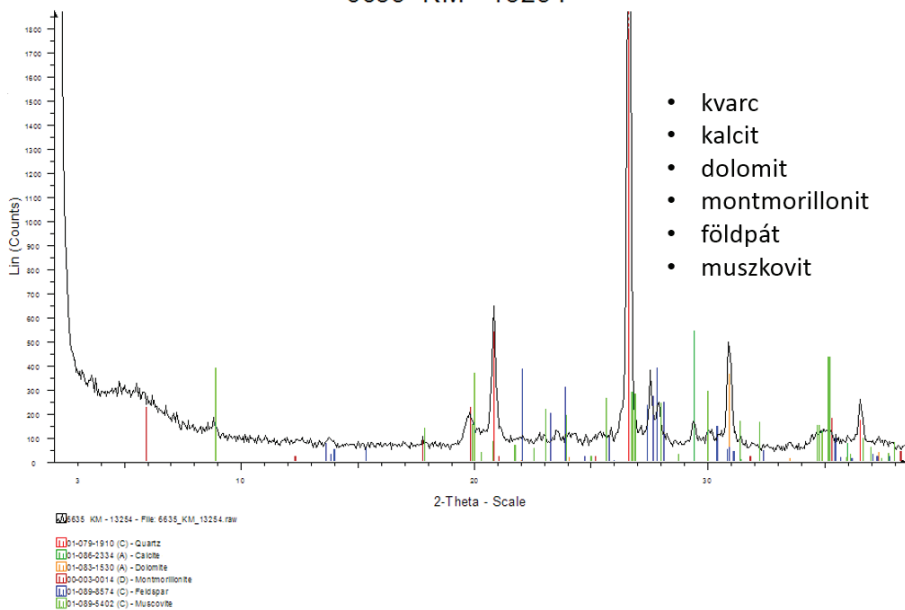
Pöfeteg utca, 1. talajszint (14. mintavételi pont)

6633 KM - 13278

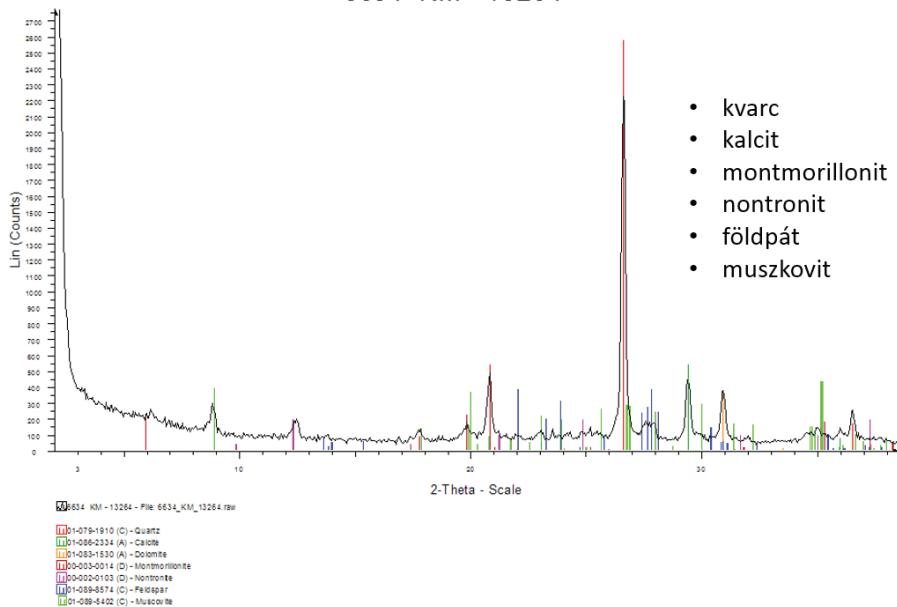
5. ábra: 14. mintavételi pont diffraktogramja

Kőérberki utca, 1. talajszint (20. mintavételi pont)
6635 KM - 13254

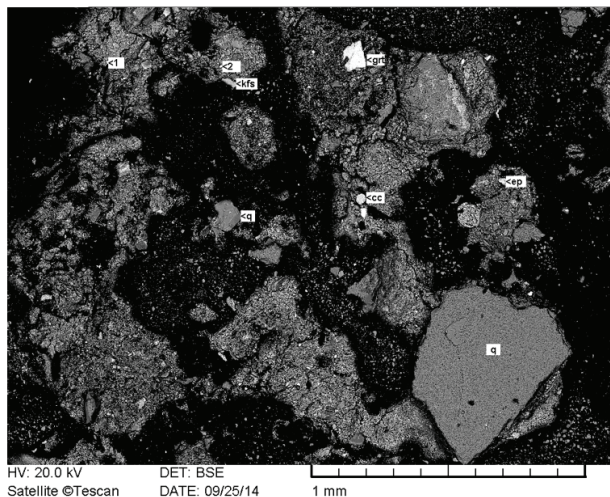
6. ábra: 20. mintavételi pont diffraktogramja

Dalyka Gábor utca, 1. talajszint (21. mintavételi pont)
6634 KM - 13264

7. ábra: 21. mintavételi pont diffraktogramja

A várakozásnak megfelelően krómtartalmú ásvány nem került kimutatásra, azonban sikeresen lehatárolásra került az ásványtani környezet. Következő lépésként a legmagasabb krómtartalmú mintán (21. mintavételi pont 1. talajszint) SEM-EDX-el történtek vizsgálatok. A vizsgálatok során készített egyik felvétel a (8. ábra) az alábbiakban látható:

- q = kvarc
- cc = kalcium karbonát
- ep = epidot
- grt = gránát
- kfs = kálicföldpát
- 1 = Cr, Fe, Si, Al, Ca
- 2 = As, Pb, Fe, Ca

8. ábra: SEM-EDX felvétel a 21. mintavételi pont 1. talajszintjéből származó mintáról

Mint látható sikeresen kimutattuk a feltételezett szemcséket melyek alakja és mellette megjelenő elemek alapján a K2-es besorolású így élő szerkezet számára nehezen felvehető. (1. pont az ábrán) A mérés során a szemcse elhelyezkedése miatt a környező térrészből is származnak adatok. A 2. pontban látható arzén és ólom tartalmú szemcse jó példa arra, hogy bár WD-XRF-el nem sikerült kimutatnunk egyik elem jelenlétét sem kimutatási határ alatti koncentrációban azonban jelen vannak.

4. Összefoglaló

A vizsgálatok alapján számos pontban található szennyezettségi határértéket meghaladó toxikus fémet tartalmazó pontok Budapest XI. kerületében. A kapott eredmények tükrében indokoltá válik az akkreditált felmérése a területnek, ezzel megerősítve a kapott eredményeket. A vizsgált minta alapján a mért króm tartalom a K2-es besorolású mely egészségügyi kockázata kisebb a K1-es esetnél. Így a területen kimutatási határ felett nem mutatható ki K1-es minden esetben veszélyes toxikus fémszennyezés.

Irodalomjegyzék

- Bockheim, J. G. 1974: Nature and properties of highly disturbed urban soils, Philadelphia, Pennsylvania. Paper presented before Division S-5, Soil genesis, morphology and classification. Annual meeting of the Soil Science Society of America, Chicago.
- Horváth A. - Bozsai G. - Szabados M. - Károlyi E. - Szabó M. 1980: A talaj toxikus fém-szennyezettségének vizsgálata ólomkohó környezetében - Magyar kémikusok lapja, ISSN 0025-0163, 1980. (35. évf.) 3. sz. 135-140. old.
- Jogszabályi határérték: http://www.complex.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0900006.KVV (Letöltés: 2015.05.29)
- Patterson, J. C. – Murray, J. J. – Short, J. R. 1980: The impact of urban soils on vegetation. – Metria, 3. pp. 33-56.
- Pozsgai Imre 1995: Elektronmikroszkópia és az elektronsugaras mikro analízis alapjai. ELTE Eötvös kiadó, Budapest
- Röntgen fluoreszcencia: http://nukleariskepalkotas.atomki.hu/documents/Rontgen_fluoreszcencia_analizis.pdf (Letöltés: 2015.05.23.)
- Stefanovits P. – Filep Gy. – Füleky Gy. 1990: talajtan. – Mezőgazda Kiadó, Budapest. 470 p.
- Szegedi S. 1999: Debrecen toxikus fém-szennyezettsége- Magyar Tudomány- A magyar tudományos akadémia lapja 1999. október.
- Tóth Tamara 2013: Antropogén talajok vizsgálata Budapest XI. kerületében – A természetes talajoktól eltérő diagnosztikai tulajdonságok felmérése és a vizsgált talajok besorolása a WRB(2006) talajosztályozási rendszerbe diplomamunka- Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
- www.budapestinfo.eu (Letöltés: 2015. május 30.)

Lektorálta: Dr. Angyal Zsuzsanna, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Környezettudományi Centrum, Egyetemi tanársegéd

FOSZFIN-OXIDOK REDUKCIÓJA SZILÁNOKKAL – KÖRNYEZETBARÁT MEGFONTOLÁSOK

Kovács Tamara

*Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Szerves Kémia és
Technológia Tanszék, doktoráns, kovacs.tamara@mail.bme.hu¹*

Absztrakt

A foszfin-oxidok redukciója egy fontos és ipari szempontból is érdekes kutatási terület. A háromvegyértékű foszfinokat fontos szerves kémiai átalakításokban (pl. a Wittig-, Mitsunobu- és Appel-reakciókban) használják reagensként. Ezekben az ipari reakciókban foszfin-oxidok keletkeznek melléktermékként, melyek regenerálása redukcióval lehetséges. A foszfinok további fontos felhasználási területe a katalizátor ligandumként való alkalmazásuk, ugyanis egy átmenetifémhez kapcsolva őket, értékes katalizátorok nyerhetők, melyeket többek közt homogén katalitikus hidrogénezési és hidroformilezési reakciókban alkalmaznak eredményesen.

Kutatómunkánkban különféle foszfin-oxidok redukcióját vizsgáltuk fenilszilán (PhSiH₃), tetrametil-disziloxán (TMDS) és polimetil-hidrosziloxán (PMHS) redukálószereket alkalmazva. A redukciókat hagyományos vagy mikrohullámú (MW) fűtéssel valósítottuk meg, oldószeres illetve oldószermentes közegben. A kapott eredmények szerint a fenilszilán volt a leghatékonyabb, míg TMDS-t és PMHS-t alkalmazva a reakciók kicsit lassabban, de kiváló hozamokkal mentek végbe. A MW technika és az oldószermentes közeg alkalmazása pedig jelentős mértékben elősegítette a hatékony átalakulást.

Megállapítottuk tehát, hogy a foszfin-oxidok redukációjában jó alternatív megoldást jelenthet a drágább PhSiH₃ helyett az olcsóbb redukálószeres (TMDS, PMHS) MW és oldószermentes körülmények közötti alkalmazása.

Kulcsszavak: *foszfin-oxid, szilán, redukció, mikrohullám, zöldkémia*

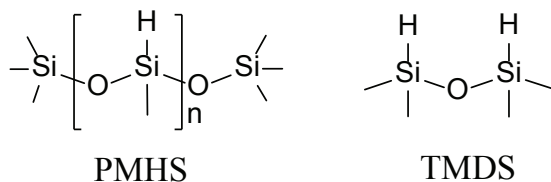
1. Bevezetés

A terciér foszfinokat széles körben használják, mint átmenetifém-komplex ligandumokat, illetve mint reagenseket különféle szerves szintézisekben [Jacobsen, 1999; Berthod, 2005; Giordano, 1992; Buchwald, 2006]. Ezeket az átmenetifém-komplexeket eredményesen alkalmazzák ipari méretű homogén katalízisekben, mint például hidroformilezési, hidrogénezési, hidroszililezési vagy palládium-katalizált kapcsolási reakciókban. Továbbá, a foszfinok reagensként is fontos szerepet töltenek be különböző szerves kémiai reakciókban, mint pl. a Wittig-, a Mitsunobu- és az Appel-reakciókban [Wittig, 1953; Mitsunobu, 1967; Appel, 1975]. Ezekben az átalakításokban azonban foszfin-oxidok képződnek nemkívánatos melléktermékeként, melyeket a környezetterhelés elkerülése érdekében, regenerálással újra kell hasznosítani [Xu, 2014].

¹ Köszönetnyilvánítás: Sanofi - Chinoïn Zrt., Pro Progressio Alapítvány

A tercier foszfin-oxidok foszfinokká történő redukcióját alkalmazzák pl. a Wittig- vagy Appel-reakciókban képződő foszfin-oxid melléktermékek regenerálására, illetve a P-ligandok szintézisének végső lépésében [Allen, 2014; Kollár, 2010; Kerényi, 2010; Bagi, 2014]. A szilánokkal végzett deoxigénezés a legáltalánosabb módszer a foszfin-oxidok foszfinokká történő átalakítására [Engel, 1992; Quin, 2000]. A szilánok mellett egyéb redukálószer, például fém-hidridek (lítium-alumínium-hidrid, nátrium-borohidrid, DIBAL), vagy trifenilfoszfin is használható. A különböző szilánok a legfontosabb reagensek közé tartoznak a foszfin-oxidok redukciójára alkalmas vegyületek között. A szilánok széles spektrumát írták már le, mint P=O-deoxigénező szereket. A szilánok közül a fenilzilánok (PhSiH_3 , Ph_2SiH_2 és Ph_3SiH) egy fontos csoportot képviselnek, melyek oldószer nélkül is használhatók redukciós célból. A fenilzilán (PhSiH_3) 26-150 °C közötti hőmérséklet tartományban jól alkalmazható [Fritzsche, 1965; Marsi, 1974], míg a trifenilzilánt (Ph_3SiH) általában 300 °C-on használják [Fritzsche, 1965]. Bár a PhSiH_3 a kereskedelmi forgalomban kapható szilánok között meglehetősen drága, alkalmazása mégis előnyös, mivel a molekulában található három hidrogénatom miatt 0,34 ekvivalens alkalmazása is elegendő. A Cl_3SiH -t széles körben használják a szintetikus szerves kémiában. Ez azonban egy meglehetősen illékony (fp.: 31,8 °C) és korrozív vegyület, így célszerű tercier aminokkal együtt alkalmazni [Fritzsche, 1964; Quin, 1984]. A foszfin-oxidok Cl_3SiH -al végzett redukcióját 200 °C-on autoklávban valósítják meg benzolban, 1 ekvivalens trietilamin jelenlétében [Fritzsche, 1964], illetve 78 °C-on, szintén benzolban, 3 ekvivalens piridin hozzáadásával [Quin, 1984]. A Cl_3SiH különösen értékes a P-királis foszfinok szintézisében, mivel a vele végzett redukció a foszfinokat gyakran nagy optikai tisztasággal szolgáltatja. A királis foszfin-oxidok Cl_3SiH -os redukciójában, a képződő termék sztereokémiája függ az alkalmazott amintól. Ily módon, 3 ekvivalens piridin jelenlétében, a P-atom konfigurációja nem változik, azaz retenció történik [Quin, 1984]. Ezt az eredményt elméleti számítások is igazolják [Krenske, 2012a].

Számos kísérletet tettek az alkil-diklórszilánok (RSiCl_2H , ahol R = C_1 – C_4 és C_6 alkil) és a fenil-diklórszilán (PhSiCl_2H) redukálószerként való használatára, azonban ezek többségükben nem jártak sikerrel [Regnat, 1997]. Érdeemes még megemlíteni a deoxigénező ágensek között a perklórszilánokat is (pl. Si_2Cl_6), melyeket azonban szintén csak korlátozottan alkalmaznak [Krenske, 2012b]. A trietoxiszilánt ($(\text{EtO})_3\text{SiH}$) [Coumbe, 1994; Ngo, 2005], a dietoxi-metilszilánt ($(\text{EtO})_2\text{MeSiH}$) [Li, 2012a], az 1,1,3,3-tetrametil-disziloxánt (TMDS) és a polimetil-hidrosziloxánt (PMHS) [Fritzsche, 1964; Coumbe, 1994; Li, 2012a] a felhasználóbarát szilánok csoportjába sorolhatjuk, ugyanis ezek a vegyületek könnyen alkalmazhatók és káros élettani hatásuk sem ismeretes. Ezek közül a PMHS és a TMDS jól használhatóak foszfinok előállítására, bár ezek a vegyületek kisebb reaktivitásúak, mint pl. a PhSiH_3 vagy a Cl_3SiH .

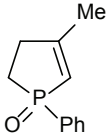
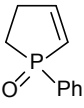
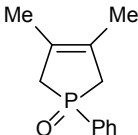
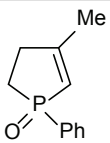
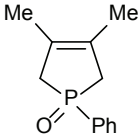
A TMDS reaktivitásának növelése érdekében katalitikus mennyiségű titán (IV) izopropoxidot vagy indium (III) bromidot adnak a reakciókhoz [Petit, 2009; Pehlivan, 2012]. Arra is találunk példát az irodalomban, hogy a TMDS és PMHS redukálószereket réz sókkal, illetve Brønsted sav katalizátorokkal (pl. $\text{Cu}(\text{OTf})_2$, foszforsav-difenil-észter) együtt alkalmazzák [Li, 2012a; Li, 2012b]. A szerzők szerint, ezeknek a katalizátoroknak a használata 100-110 °C-on toluolban meg lehetőségen előnyös.

2. Irodalmi áttekintés

2.1 Foszfin-oxidok redukciója szilánokkal

A szakirodalomban számos példa szerepel a foszfin-oxidok szilánokkal megvalósított redukciójára. Az 1. és 2. táblázatban különböző foszfolén- és foszfin-oxidok szilánokkal végzett redukciójának néhány irodalmi adatát tüntettük fel. Látható, hogy a Cl_3SiH benzolos oldatban trietilamminnal együtt nem tűnt túl hatékonynak a fenil-3-foszfolén-oxid deoxigénezésében, a terméket alacsony termeléssel (24%) kapták (1. táblázat/1. sor). Elképzelhető azonban, hogy az alacsony hozam preparatív veszteségből adódott, mivel a Cl_3SiH hasonló körülmények között hatékony volt a tributil-foszfin-oxid redukciójában (2. táblázat/1. sor) [Fritzsche, 1965]. A trifenilfoszfin-oxid Cl_3SiH -os redukciójához erélyesebb körülményekre volt szükség (200 °C-on, 2 óra) (2. táblázat, 2. sor). A PhSiH_3 -nal a foszfolén-oxidok mind szobahőmérsékleten, mind pedig 80 °C-on is jól redukálhatóak oldószer-mentes közegben (1. táblázat/2. és 3. sor), azonban a trifenilfoszfin-oxid redukciójakor már 300 °C-on, 2 órára volt szükség reakció lejátszódásához (2. táblázat/3. sor) [Fritzsche, 1964]. Ilyen típusú átalakításokat PMHS redukálószer felhasználásával is végeztek 200-250 °C-on oldószer nélkül, melyek során változó sikerrel kapták meg a kívánt terméket (35-88%-os termelés) (1. táblázat/4-5. sor és 2. táblázat/4-5. sor) [Fritzsche, 1964].

1. táblázat: Foszfólen-oxidok redukciója oldószer nélkül

Sor	Foszfólen-oxid	Szilán	Ekvivalens	T(°C)	t (óra)	Termelés (%)
1		Cl ₃ SiH ^a	1.1	78	2	24
2		PhSiH ₃	0.7	26	^b	97
3		PhSiH ₃	0.8	80	2	82
4		PMHS	^b	250	2	88
5		PMHS	^b	250	2	35

^a 1.1 ekv. Et₃N jelenlétében, benzol oldószerben

^b Nincs megadva.

Forrás: Fritzsche [1964], Fritzsche [1965]

2. táblázat: Foszfín-oxidok redukciója oldószer nélkül

Sor	Foszfín-oxid	Szilán	Ekvivalens	T(°C)	t (óra)	Termelés (%)
1	Bu ₃ P=O	Cl ₃ SiH ^a	1.1	80	2	92
2	Ph ₃ P=O	Cl ₃ SiH	2	200	2	90
3	Ph ₃ P=O	PhSiH ₃	0.5	300	2	90
4	Bu ₃ P=O	PMHS	5	200	1.5	65
5	Ph ₃ P=O	PMHS	5	280-300	2	86

^a 1.1 ekv. Et₃N jelenlétében, benzol oldószerben

Forrás: Fritzsche [1964], Fritzsche [1965]

2.2 Redukció megvalósítása katalitikus ciklusban

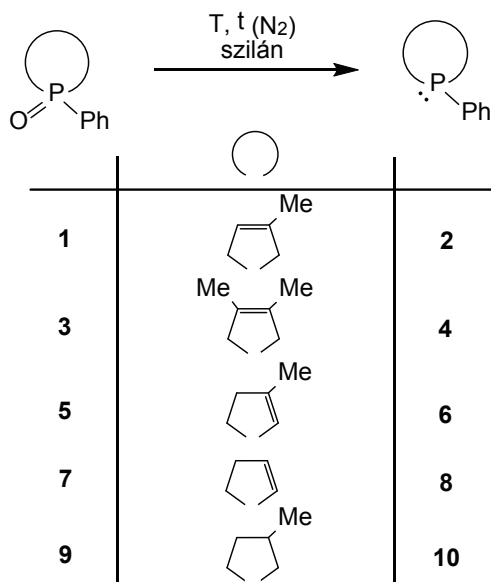
Az elmúlt években különféle módszereket fejlesztettek ki, amelyek alkalmasak lehetnek a foszfínok *in situ* regenerációjának elvégzésére. Ezek az ún. kataliti-

kus Wittig- és Appel-reakciók magukba foglalják a melléktermékként képződő foszfin-oxidok regenerálását, így egy ekvivalens szilán redukálószer jelenlétében a foszfinok használata katalitikus mennyiségben is elegendő [Van Kalkeren, 2013]. O'Brien és munkatársai sikeresen valósítottak meg katalitikus Wittig-reakciókat fenilszilánok és foszfin-oxidok (főként foszfolén- és foszfolán-származékok) segítségével [O'Brien, 2009; O'Brien, 2013; Coyle, 2014]. Arra a következtetésre jutottak, hogy a ciklikus-foszfin-oxidok könnyebben redukálhatók, mint az aciklusos származékok. Ezekben a reakciókban a foszfin kvaternerizációját követően egy foszforán-származék képződött *in situ* [O'Brien, 2009; O'Brien, 2013], melynek dehidrohalogénezését Na_2CO_3 [O'Brien, 2009; O'Brien, 2013], diizopropil-etilamin [O'Brien, 2009], vagy *in situ* előállított tBuONa [Coyle, 2014] reagensekkel valósították meg.

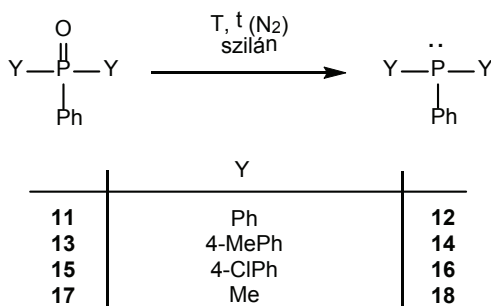
3. Saját eredmények

Érdekes témának találtuk a foszfin-oxidok deoxigénezésének tanulmányozását a viszonylag ártalmatlan és költséghatékony TMDS és PMHS reagensekkel. Célnk volt a TMDS és PMHS optimális redukciós körülményeinek a megtalálása, illetve fontosnak tartottuk, hogy a reakciókat katalizátor használata nélkül valósítsuk meg.

Ily módon munkánk során különféle foszfin-oxidokat (3-metil-1-fenil-3-foszfolén-1-oxid **(1)**, 3,4-dimetil-1-fenil-3-foszfolén-1-oxid **(3)**, 3-metil-1-fenil-2-foszfolén-1-oxid **(5)**, 1-fenil-2-foszfolén-1-oxid **(7)**, 3-metil-1-fenil-foszfolán-1-oxid **(9)**, trifenilfoszfin-oxid **(11)**, bisz(4-metilfenil)-fenilfoszfin-oxid **(13)**, bisz(4-klórfenil)-fenilfoszfin-oxid **(15)** és dimetil-fenilfoszfin-oxid **(17)**) redukáltunk fenilszilánnal (PhSiH_3), tetrametil-disziloxánnal (TMDS) és polimetilhidrosziloxánnal (PMHS). A reakciókat különféle körülmények között végeztük: aromás oldószerben vagy oldószer nélkül, hagyományos módon vagy mikrohullámú (MW) besugárással fűtve.

1. ábra: Ciklikus foszfin-oxidok redukciója

2. ábra: Tercier foszfin-oxidok redukciója

A ciklikus foszfin-oxidokból (**1**, **3**, **5**, **7** és **9**) képződő foszfinok (**2**, **4**, **6**, **8** és **10**) levegőn könnyen oxidálódnak, ezért a képződő származékokat kén hozzáadásával *in situ* stabilizáltuk, és így a megfelelő foszfin-szulfidokhoz jutottunk. A többi levegőn stabil foszfinat (**12**, **14**, **16** és **18**) csapdázás nélkül azonosítottuk.

3.1 Foszfin-oxidok redukciója szilánokkal oldószeres közegben

Kutatómunkánk során elsőként PhSiH_3 -nal végeztünk redukciós kísérleteket. Azt találtuk, hogy a fenil-3-foszfóln-oxid (**1**) 3 ekvivalens PhSiH_3 jelenlétében, toluolos közegben 80°C -on 3 óra alatt teljesen átalakul foszfinná (**2**) (3. táblázat/1. sor). Ezzel szemben a trifenilfoszfin-oxidot 9 ekv. PhSiH_3 -nal reagáltatva

110 °C-on szintén toluolban az átalakulás igen lassan ment végbe, 12 óra elteltével a konverzió csupán 14% volt (3. táblázat/2. sor).

A következő kísérletekben a fenil-3-foszfólen-oxidot (**1**) kétszeres moláris feleslegben vett (ténylegesen 4 ekvivalensnek felel meg) TMDS reagenssel redukáltuk. A reakciót 80 °C-on 24 óráig vagy 110 °C-on 8 óráig végezve toluolban a csapdázott terméket 90% illetve 93%-os termeléssel kaptuk (3. táblázat/3. és 4. sor). Ezt követően a kevésbé reaktívnek bizonyuló TMDS-t a trifenilfoszfin-oxid (**11**) redukciójában alkalmaztuk 10 ekv. mennyiségben 175 °C-on 48 óráig, 1,4-xilol oldószerben, melynek eredményeként 53%-os konverzióval kaptuk meg a terméket (3. táblázat/5. sor).

Végezetül a PMHS redukálószer is kipróbáltuk, elsőként 2 ekv. mennyiségben, toluol oldószerben. A fenil-3-foszfólen-oxidot (**1**) ily módon 80 °C-on 12 óráig, ill. 110 °C-on 6 óráig reagáltatva, a terméket (**2**) 96% és 95%-os kihozattalal sikerült előállítani. (3. táblázat/6. és 7. sor). A PMHS-t is teszteltük a trifenilfoszfin-oxid (**11**) redukciójában. A PMHS 5 ekv. mennyiségével 175 °C-on 48 óra alatt, 1,4-xilol oldószerben 85%-os konverziót sikerült elérni (3. táblázat/8. sor).

3. táblázat: Foszfín-oxidok redukciója különböző szilánokkal oldószeres közegben

Sor	Reakció	Szilán	Ekv.	oldószer	T (°C)	t (óra)	Konv. (%)	Termelés ^a (%)
1	1 → 2	PhSiH ₃	3	toluol	80	< 3	100	94
2	11 → 12	PhSiH ₃	9	toluol	110	12	14	–
3	1 → 2	TMDS	4	toluol	80	24	100	90
4		TMDS	4	toluol	110	8	100	93
5	11 → 12	TMDS	10	1,4-xilol	175	48	53	–
6	1 → 2	PMHS	2	toluol	80	12	100	96
7		PMHS	2	toluol	110	6	100	95
8	11 → 12	PMHS	5	1,4-xilol	175	48	85	–

^a A fenil-3-foszfóleneket (**2**) szulfidként azonosítottuk.

Forrás: Keglevich [2014]

Ezekben a reakciókban PhSiH₃-t alkalmazva igen jó termeléssel (94%) kaptuk meg a megfelelő csapdázott foszfólen (**2**), azonban a sztérikusán gátolt trifenilfoszfin-oxid (**11**) redukciója nem volt teljes (3. táblázat/1. és 2. sor). A TMDS-nal 80 °C-on és 110 °C-on is szükséges volt hosszabb reakcióidőt (24 óra és 8 óra) biztosítani a fenil-3-foszfólen-oxid redukciójának teljes lejátszódásához (3. táblázat/3. és 4. sor). A PMHS 80 °C-on és 110 °C-on is jól használható volt (3. táblázat/5. és 6. sor). A trifenilfoszfin-oxid (**11**) redukcióját TMDS és PMHS felhasználásával végezve, mindkét esetben erélyesebb körülményekre volt szükség, mint a fenil-3-foszfólen-oxid (**1**) modellvegyület esetén (3. táblázat/5. és 8. sor vs. 4. és 7. sor). Fontos továbbá kiemelni, hogy az elvégzett reakciókhoz nem volt szükség katalizátorok alkalmazására.

3.2 Az oldószeres eljárás kiterjesztése további heterociklusos foszfin-oxidok redukciójára

A redukciókat ezt követően kiterjesztettük további ciklikus foszfin-oxidokra is. A 3-metil-1-fenil-3-foszfolén-1-oxid (**1**) a TMDS és PMHS reagensekkel toluolban kapott legjobb kísérleti körülményeivel egyéb vegyületek (pl. 3,4-dimetil-1-fenil-3-foszfolén-1-oxid (**3**), 3-metil-1-fenil-2-foszfolén-1-oxid (**5**), 1-fenil-2-foszfolén-1-oxid (**7**) és 3-metil-1-fenilfoszfolán-1-oxid (**9**) redukcióját is megkíséreltük (4. táblázat). Ezeket az átalakításokat 2 ekv. PMHS-t 110 °C-on 6 óráig, illetve 4 ekv. TMDS-t ugyanezen a hőmérsékleten használva, 8 óráig végeztük. A kísérleti eredmények azt mutatták, hogy a csapdázott foszfinok az alkalmazott körülmények között 85–92%-os, illetve egy kivétellel 82–90%-os termeléssel előállíthatóak. Meg kell jegyezni, hogy a 3-metil-1-fenilfoszfolán-oxid (**9**) deoxigénezése TMDS felhasználásával nem ment teljesen végbe, azonban PMHS-nal végezve az átalakítást, az ugyanúgy teljesen végbement, mint a foszfolén-oxidok (**1**, **3**, **5** és **7**) esetén.

4. táblázat: Heterociklusos foszfin-oxidok (3, 5, 7 és 9) redukciója TMDS és PMHS redukálószerekkel toluolban, 110 °C-on

Sor	Reakció	Szilán	Ekv.	t (óra)	Termelés ^a (%)
1	3 → 4	PMHS	2	6	92
2		TMDS	4	8	90
3	5 → 6	PMHS	2	6	85
4		TMDS	4	8	82
5	7 → 8	PMHS	2	6	90
6		TMDS	4	8	84
7	9 → 10	PMHS	2	6	91
8		TMDS	4	8	44 ^b

^a A foszfinokat szulfidként azonosítottuk.

^b Konverzió. Az extrapolált reakcióidő kb. 1 nap.

Forrás: Keglevich [2014]

Összegezve a fenti eredményeket, jól látszik, hogy a PMHS és TMDS eredményesen alkalmazhatók ciklikus foszfin-oxidok deoxigénezésére, oldószeres közegben, katalizátorok hozzáadása nélkül.

3.3 Foszfin-oxidok redukciója különböző szilánokkal oldószermentes közegben

A továbbiakban a 3-metil-1-fenil-3-foszfolén-1-oxid (**1**), trifenilfoszfin-oxid (**11**), bisz(4-metilfenil)-fenilfoszfin-oxid (**13**), bisz(4-klórfenil)-fenilfoszfin-oxid (**15**) és dimetil-fenilfoszfin-oxid (**17**) szilánokkal végzett redukcióit oldószer nélkül is tanulmányoztuk. A kísérleteket PhSiH₃, TMDS és PMHS redukálószerekkel végeztük hagyományos fűtéssel. A foszfolén-oxid (**1**) redukciójakor a szilánokat

kisebb mennyiségben is elegendő volt alkalmazni, mint a triarilfoszfin-oxidok esetén, ami a foszfolén-oxid (**1**) nagyobb reaktivitásának és folyékony halmazállapotának volt köszönhető.

A foszfolén-oxidot (**1**) oldószer nélkül reagáltatva 3 ekv. PhSiH₃-nal 80 °C-on, vagy 4 ekv. TMDS-nal, ill. 2 ekv. PMHS-nal 110 °C-on, a redukció teljes lejátszódásához 2, 5 és 4 órára volt szükség (5. táblázat/1-3. sor). A trifenilfoszfin-oxid (**11**) oldószermentes deoxigénezése 9 ekv. PhSiH₃-nal 110 °C-on, ill. 150 °C-on 3 óra és 1 óra alatt gyakorlatilag kvantitatívan végbement (5. táblázat/4. és 5. sor). A kisebb reaktivitású TMDS-t és PMHS-t használva 10- és 5 ekv. mennyiségben 175 °C-on 24, illetve 16 óra elteltével a konverzió 100% volt (5. táblázat/6. és 7. sor). A bisz(4-metilfenil)-fenilfoszfin-oxid (**13**) deoxigénezése során PhSiH₃, TMDS és PMHS alkalmazásával lényegében hasonló eredményeket értünk el, mint a trifenilfoszfin-oxid (**11**) esetén (5. táblázat/ 4-7. sor vs. 8-10. sor). A bisz(4-klórifenil)-fenilfoszfin-oxid (**15**), PhSiH₃-nal végzett redukciója jól egybevágott korábban vizsgált diarilfoszfin-oxidok (**11** és **13**) redukciós eredményeivel (5. táblázat/11. sor), de TMDS és PMHS redukálószerekkel végezve az átalakításokat, azok lassabbak voltak, mint a korábbi modellvegyületek (**11** és **13**) esetén. A TMDS-t és PMHS-t 175 °C hőmérsékleten alkalmazva, 24 óra elteltével a konverzió 74% és 51% volt (5. táblázat/12. és 13. sor). A PMHS-nal végzett reakció közepes konverzióját valószínűleg a reakcióelegy heterogenitása okozta.

Ezt követően a dimetilfoszfint-oxid (**17**) redukcióját vizsgáltuk. Ennek során azt tapasztaltuk, hogy mindhárom szilánt valamivel enyhébb körülmények között lehet használni a vegyület deoxigénezésére, mint amit a triaril-foszfin-oxidoknál (**11**, **13** és **15**) tapasztaltunk. A dimetilfoszfin-oxid (**17**) hatékony átalakítását a megfelelő foszfinná (**18**) PhSiH₃, TMDS és PMHS redukálószerekkel 110, 150 és 150° C hőmérsékleten 2, 15 és 10 óra alatt sikerült megvalósítani (5. táblázat/14-16. sor).

5. táblázat: Foszfín-oxidok (**1**, **11**, **13**, **15** és **17**) redukciója különböző szilánokkal oldószermentes közegben

Sor	Reakció	Szilán	Ekv.	T (°C)	t (óra)	Konv. (%)	Termelés (%)
1	1 → 2	PhSiH ₃	3	80	2	100	95 ^a
2		TMDS	4	110	5	100	92 ^a
3		PMHS	2	110	4	100	91 ^a
4	11 → 12	PhSiH ₃	9	110	3	97	86
5		PhSiH ₃	9	150	1	100	92
6		TMDS	10	175	24	100	91
7		PMHS	5	175	16	100	-
8	13 → 14	PhSiH ₃	9	110	3	98	91
9		TMDS	10	175	24	94	85
10		PMHS	5	175	20	100	93

Sor	Reakció	Szilán	Ekv.	T (°C)	t (óra)	Konv. (%)	Termelés (%)
11	15 → 16	PhSiH ₃	9	110	3	97	91
12		TMDS	10	175	24	74	-
13		PMHS	5	175 ^b	24	51	-
14	17 → 18	PhSiH ₃	9	110	2	100	93
15		TMDS	10	150	15	97	89
16		PMHS	5	150	10	100	95

^a A fenil-3-foszfóleneket szulfidként azonosítottuk.

^b Homogenizálás céljából 50 µl toluoltadtunk hozzá.

Forrás: Keglevich [2014], Keglevich [2015]

3.4 Foszfín-oxidok redukciója különböző szilánokkal oldószermentes közegben, mikrohullámú (MW) fűtés alkalmazásával

Napjainkban igen elterjedté és megszokottá vált a mikrohullámú (MW) technika a szerves kémiában való alkalmazása. A MW besugárzás legfőbb előnye, a reakciók hatékonyságának növelése, s így a reakcióidők csökkentése. A MW technikát sikeresen hasznosítják többek között addíciós-, eliminációs-, szubsztitúciós-, kondenzációs-, acilezési-, észterezés-, alkilezési-, cikloaddíciós- és C-C kapcsolási reakciókban [Loupy, 2006]. A MW besugárzás a felsoroltakon kívül alkalmazható a fent tárgyalt foszfín-oxidok redukciója során is. A 3.3 fejezetben leírt oldószermentes redukciókat egy fókuszált mikrohullámú reaktorban is elvégeztük. Elsőként a 3-metil-1-fenil-3-foszfólen-1-oxid (**1**) deoxigénezését vizsgáltuk PhSiH₃, TMDS és PMHS felhasználásával 80, 110 és 110 °C hőmérsékleten. Az elvégzett kísérletek alapján azt találtuk, hogy MW körülmények között a reakció teljes lejátszódásához 1, 3 és 2 óra elegendő volt, míg hagyományos fűtést alkalmazva ehhez 2, 5 és 4 óra volt szükséges (5. táblázat/1-3. sor vs. 6. táblázat/1-3. sor).

Ez alapján nyilvánvaló, hogy az oldószermentes és a MW körülményeket együtt alkalmazva, a deoxigénezéshez rövidebb időre volt szükség, mint a hagyományos fűtés esetén. A trifenilfoszfín-oxidot (**11**) PhSiH₃-nal 150 °C-on reagáltatva, a reakció már 30 perc elteltével teljesen végbement (6. táblázat/4. sor). A TMDS-nal végzett reakciókban 175 °C-on 6 óra és 200 °C-on 6 óra elteltével a konverziók 47% és 93%-nak adódtak. A PMHS alkalmazása 175 °C-on 7,5 óra alatt 98%-os konverziót eredményezett (6. táblázat/5-7. sor). A bisz(4-metilfenil)-fenilfoszfín-oxid (**13**) redukciója hasonló körülmények között volt elvégezhető, mint a trifenilfoszfín-oxid esetén (**11**) (6. táblázat/ 4-7. és 8-11. sor). A bisz(4-klórfenil)-fenilfoszfín-oxid (**15**) redukciójában a PhSiH₃-t hasonló körülmények között érdemes alkalmazni, mint a korábban tárgyalt diarilfoszfín-oxidoknál (**11** és **13**), azonban a TMDS és PMHS itt kevésbé voltak reaktívak, mint az előző modellvegyületeknél. A TMDS-nal végzett deoxigénezés során 175 °C-on 6 óra alatt a konverzió alacsonyabb volt, mint az előző esetekben, de a MW reakció hőmérsékletének 200 °C-ra történő emelésével már közel 8 óra alatt 90%-os konverziót értünk el (6. táblázat/14. sor). Mivel a MW alkalmazása esetén

kedvezőbben megvalósíthatók a magasabb hőmérsékletű átalakítások, így azokban az esetekben, ahol adott hőmérsékleten több mint 8 órára lett volna szükség a teljes konverzióhoz, az ehhez szükséges reakcióidőt megbecsültük, és inkább magasabb hőmérsékletem tettük teljessé az adott reakciókat. A dimetilfoszfin-oxid (17) redukciója enyhébb körülmények között is hatékonyabb volt, mint a triarilfoszfin-oxidok (11, 13 és 15) esetén. A PhSiH₃-t 110 °C-on, a TMDS-t vagy a PMHS-t 150 °C-on alkalmazva a reakció teljes lejátszódásához 1, 9 és 4,5 órára volt szükség (6. táblázat/16, 18 és 20. sor). A hőmérsékletet 175 °C-ra emelve, a reakció a TMDS-nal 4 óra, míg PMHS-nal 2 óra elteltével teljesen végbement (6. táblázat/19 és 21. sor).

6. táblázat: Foszfin-oxidok (1, 11, 13, 15 és 17) redukciója különböző szilánokkal oldószermentes közegben MW besugárással

Sor	Reakció	Szilán	Ekv.	T (°C)	t (óra)	Konv. (%)	Termelés (%)
1	1 → 2	PhSiH ₃	3	80	1	100	91'
2		TMDS	4	110	3	100	92'
3		PMHS	2	110	2	100	92'
4	11 → 12	PhSiH ₃	9	150	0.5	99	95
5		TMDS	10	175	6 (t _{extrap} ~14)	47	
6		TMDS	10	200	6	93	89
7		PMHS	5	175	7.5	98	90
8	13 → 14	PhSiH ₃	9	150	0.5	97	89
9		TMDS	10	175	6 (t _{extrap} ~14)	46	
10		TMDS	10	200	6	93	86
11		PMHS	5	175	7.5	92	88
12	15 → 16	PhSiH ₃	9	150	0.5	92	87
13		TMDS	10	175	6	36	
14		TMDS	10	200	8	90	86
15		PMHS	5	175	7.5	54	
16	17 → 18	PhSiH ₃	9	110	1	97	90
17		PhSiH ₃	3	130	1	99	94
18		TMDS	10	150	6 (t _{extrap} ~9)	70	
19		TMDS	4	175	4	98	88
20		PMHS	5	150	4.5	99	87
21		PMHS	2	175	2	100	93

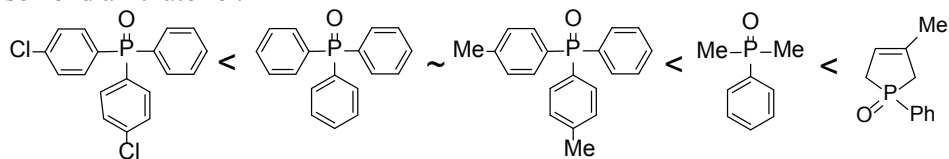
*A fenil-3-foszfoléneket (2) szulfidként azonosítottuk.

Forrás: Keglevich [2014], Keglevich [2015]

4. Összefoglaló

Összefoglalva a kapott eredményeket, elmondható, hogy a MW besugárással végzett reakciók hozamai átlagosan elérték a 91-92%-ot. Ezekben a MW átalakításokban az olcsó és felhasználóbarát TMDS és PMHS redukálószer haté-

konyságuk tekintetében már jól összevethetőek a drágább PhSiH_3 -nal. A MW-mal végzett oldószermentes átalakítások igen hatékony módszereknek tekinthetők a foszfin-oxidok szilánokkal megvalósított redukcióiban. Kísérleti tapasztalataink alapján, a foszfin-oxidok reaktivitását összevetve a következő reaktivitási sorrend állítható fel:

A triarilfoszfin-oxidok a $\text{P}=\text{O}$ -csoport körüli szterikus gátlás következtében kevésbé reakcióképesek. A 3-foszfolén-1-oxid (**1**) reaktívabb, mint a $\text{PhP}(\text{O})\text{Me}_2$, mivel a heterociklus következtében csökken a szterikus gátlás, és a gyűrűben lévő telítetlenség is elősegíti reaktivitás növekedését.

Az eredményeket összegezve láthatjuk, hogy az olcsóbb TMDS és PMHS reagensek kiválóan alkalmasak a foszfin-oxidok deoxigénezésére oldószermentes körülmények között, mikrohullámú technika alkalmazása mellett. Ezek a redukálószeres tehát általánosan és hatékonyan alkalmazható alternatívái a drágább és reaktívabb PhSiH_3 -nak a foszfin-oxidok deoxigénezésében. Az vizsgált redukálószeres MW és oldószermentes körülmények közötti felhasználása zöld-kémiai szempontból is előnyös megoldásul szolgálhat.

Irodalomjegyzék

- Jacobsen, E. N.; Pfaltz, A.; Yamamoto, H. (1999): *Comprehensive Asymmetric Catalysis I-III*; Berlin: Springer.
- Berthod, M.; Mignani, G.; Woodward, G.; Lemaire, M. (2005): Modified BINAP: the how and the why., *Chem. Rev.* *105*, 1801–1836.
- Giordano, C.; Villa, M.; Panossian, S. (1992): Naproxen: Industrial Asymmetric Synthesis, In Collins, A. N.; Sheldrake, G. N.; Crosby, J. (szerk.), *Chirality in Industry* (pp. 303–312). New York, CT: Wiley.
- Buchwald, S. L.; Mauger, C.; Mignani, G.; Scholz, U. (2006): Industrial-Scale Palladium-Catalyzed Coupling of Aryl Halides and Amines—A Personal Account. *Adv. Synth. Catal.*, *348*, 23–39.
- Wittig, G.; Geissler, G. (1953): Zur Reaktionsweise des Pentaphenyl-phosphors und einiger Derivate. *Liebigs Ann. Chem.*, *580*, 44–57.
- Mitsunobu, O.; Yamada, M. (1967): Preparation of Esters of Carboxylic and Phosphoric Acid via Quaternary Phosponium Salts. *Bull. Chem. Soc. Jpn.*, 2380–2382.
- Appel, R. (1975): Tertiary Phosphane/Tetrachloromethane, a Versatile Reagent for Chlorination, Dehydration, and P–N Linkage. *Angew. Chem. Int. Ed.*, *14*, 801–811.

- Xu, S.; Tang, Y. (2014): Catalytic Approaches to Stoichiometric Phosphine-Mediated Organic Reactions. *Lett. Org. Chem.*, *11*, 524–533.
- Allen, D. W. (2014): Phosphines and related P–C-bonded compounds. In Allen, D. W. Tebby, J. C. and Loakes, D. (szerk.), *Special Periodical Reports-Organophosphorus Chemistry*, *43*, (pp. 7–9). Cambridge: Royal Society of Chemistry.
- Kollár, L.; Keglevich, G. (2010): P-Heterocycles as Ligands in Homogeneous Catalytic Reactions, *Chem. Rev.*, *110*, 4257–4302.
- Kerényi, A.; Kovács, V.; Körtvéyesi, T.; Ludányi, K.; Drahos.; Keglevich, G. (2010): A new family of platinum(II) complexes incorporating five- and six-membered cyclic phosphine ligands. *Heteroatom Chem.*, *21*, 63–70.
- Bagi, P.; Kovács, T.; Szilvási, T.; Pongrácz, P.; Kollár, L.; Drahos, L.; Fogassy, E.; Keglevich, G. (2014): Platinum(II) complexes incorporating racemic and optically active 1-alkyl-3-phospholene P-ligands; Synthesis, stereostructure, NMR properties and catalytic activity. *J. Organomet. Chem.*, *751*, 306–313.
- Engel, R. (1992): *Handbook of Organophosphorus Chemistry*, In Engel, R. (szerk.), Ch. 5, (pp. 193) New York: Marcel Dekker.
- Quin L. D. (2000): *A Guide to Organophosphorus Chemistry*, New York: John Wiley & Sons.
- Fritzsche, H.; Hasserodt, U.; Korte, F. (1965): Reduction of pentavalent organophosphorus compounds to phosphines, II. Reduction of tertiary phosphine oxides to tertiary phosphines with trichlorosilane. *Chem. Ber.*, *98*, 171–174.
- Marsi, K. L. (1974): Phenylsilane reduction of phosphine oxides with complete stereospecificity. *J. Org. Chem.*, *39*, 265–267.
- Fritzsche, H.; Hasserodt, U.; Korte, F. (1964): Reduction of pentavalent organophosphorus compounds to phosphines I. Reduction of tertiary phosphine oxides to tertiary phosphines with silanes. *Chem. Ber.*, *97*, 1988–1993.
- Quin, L. D.; Caster, K. C.; Kisalusi, J. C.; Mesch, K. A. (1984): Bridged ring-systems containing phosphorus - structural influences on the stereochemistry of silane reductions of P-oxides and on ^{13}C and ^{31}P NMR properties of phosphines. *J. Am. Chem. Soc.*, *106*, 7021–7032.
- Krenske, E. H. (2012)a: Theoretical investigation of the mechanisms and stereoselectivities of reductions of acyclic phosphine oxides and sulfides by chlorosilanes. *J. Org. Chem.*, *77*, 3969–3977.
- Regnat, D.; Kleiner, H.-J. (1997): Bis(diarylalkyl)phosphines. *US Patent 5600006*.
- Krenske, E. H. (2012)b: Reductions of phosphine oxides and sulfides by perchlorosilanes: evidence for the involvement of donor-stabilized dichlorosilylene. *J. Org. Chem.*, *77*, 1–4.
- Coumbe, T.; Lawrence, N. J.; Muhammad, F. (1994): Titanium (IV) catalysis in the reduction of phosphine oxides. *Tetrahedron Lett.*, *35*, 625–628.
- Ngo, H. L.; Lin, W. B. (2005): Development of 4,4'-substituted-xylBINAP ligands for highly enantioselective hydrogenation of ketones. *J. Org. Chem.*, *70*, 1177–1187.

- Li, Y. H.; Lu, L. Q.; Das, S.; Pisiewicz, S.; Junge, K.; Beller, M. (2012)a: Highly chemoselective metal-free reduction of phosphine oxides to phosphines. *J. Am. Chem. Soc.*, *134*, 18325–18329.
- Lavis, J. M.; Maleczka, R. E. Jr. (2003): “Polymethylhydrosiloxane” *Encyclopedia of Reagents for Organic Synthesis*. New York: John Wiley & Sons.
- Petit, C.; Favre-Reguillon, A.; Albela, B.; Bonneviot, L.; Mignani, G.; Lemaire, M. (2009): Mechanistic insight into the reduction of tertiary phosphine oxides by $\text{Ti}(\text{O}^i\text{Pr})_4/\text{TMDs}$. *Organometallics*, *28*, 6379–6382.
- Pehlivan, L.; Méta y, E.; Delbrayelle, D.; Mignani, G.; Lemaire, M. (2012): Reduction of phosphine oxides to phosphines with the $\text{InBr}_3/\text{TMDs}$ system, *Tetrahedron*, *68*, 3151–3155.
- Li, Y. H.; Das, S.; Zhou, S. L.; Junge, K.; Beller, M. (2012)b: General and selective copper-catalyzed reduction of tertiary and secondary phosphine oxides: convenient synthesis of phosphines. *J. Am. Chem. Soc.*, *134*, 9727–9732.
- Van Kalker en, H. A.; Blom, A. L.; Rutjes, F. P. J. T.; Huijbregts, M. A. J. (2013): On the usefulness of life cycle assessment in early chemical methodology development: the case of organophosphorus-catalyzed Appel and Wittig reactions. *Green Chem.*, *15*, 1255.
- O’Brien, C. J.; Tellez, J. L.; Nixon, Z. S.; Kang, L. J.; Carter, A. L.; Kunkel, S. R.; Przeworski, K. C.; Chass, G. A. (2009): Recycling the waste: The development of catalytic Wittig reaction. *Angew. Chem.Int. Ed.*, *48*, 6836–6839.
- O’Brien, C. J.; Lavigne, F.; Coyle, E. E.; Holohan, A. J.; Doonan, B. J. (2013): Breaking the ring through a room temperature catalytic Wittig reaction. *Chem. Eur. J.*, *19*, 5854–5858.
- Coyle, E. E.; Doonan, B. J.; Holohan, A. J.; Walsh, K. A.; Lavigne, F.; Krenske, E. H.; O’Brien, C. J. (2014): Catalytic Wittig Reactions of Semi- and Nonstabilized Ylides Enabled by Ylide Tuning. *Angew. Chem.Int. Ed.*, *53*, 12907–12911.
- Keglevich, G.; Kovács, T. (2014): Silanes as Reagents for the Deoxygenation of Tertiary Phosphine Oxides—A Case Study for the Deoxygenation of 5-Membered Cyclic Phosphine Oxides. *Curr. Green. Chem.*, *1*, 182–188.
- Keglevich, G.; Kovács, T.; Csatlós, F. (2015): The Deoxygenation of Phosphine Oxides under Green Chemical Conditions. *Heteroat. Chem.*, *26*, 199–205.
- Loupy, A. (2006): *Microwaves in Organic Synthesis*. Wein: Wiley-VCH.

Lektorálta: Dr. Ábrányi-Balogh Péter, MTA-TTK, tudományos munkatárs

H-FOSZFONÁTOK ALKOHOLÍZISE MIKROHULLÁMÚ KÖRÜLMÉNYEK KÖZÖTT

Tajti Ádám

*Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Szerves Kémia és
Technológia Tanszék, 1111 Budapest, Budafoki út. 8.
tajti.adam@mail.bme.hu¹*

Bálint Erika

*MTA-BME Szerves Kémia és Technológia Tanszéki Kutatócsoport,
1111 Budapest, Budafoki út. 8.
ebalint@mail.bme.hu*

Absztrakt

Munkánk során különböző *H*-foszfonátok (dialkil-foszfitok) alkoholizését vizsgáltuk mikrohullámú (MW) körülmények között, katalizátor alkalmazása nélkül. A *H*-foszfonátok és alkoholok reakciójában a körülményektől függően „vegyes” *H*-foszfonátokat és a kiindulási vegyülettől eltérő szimmetrikus *H*-foszfonátokat kaphatunk. Tanulmányoztuk az alkoholmenyiség, a hőmérséklet, valamint a reakcióidő hatását a konverzióra. Ezen paraméterek részletes vizsgálatával kerestük az optimális reakciókörülményeket. A hagyományos és MW fűtés közötti különbségek demonstrálására termikus kísérleteket is végeztünk. Amennyiben diolokkal végezzük el az alkoholizist, ω -hidroxil-alkoxi-csoportot tartalmazó termékeket nyerhetünk, ha pedig aminoalkoholokkal valósítjuk meg a reakciót, amino-végcsoporttal rendelkező vegyületekhez juthatunk.

Kulcsszavak: *foszfororganikus kémia, mikrohullámú technika, alkoholizis, zöldkémia, szintetikus építőkövek*

1. Bevezetés

A *H*-foszfonátok (dialkil-foszfitok) alapvető építőelemek a foszfororganikus kémiában. A legfontosabb felhasználási területeik közé tartozik többek között az addíciójuk karbonil-, vagy imino-csoportra, mely reakciók α -hidroxifoszfonátokat és α -aminofoszfonátokat szolgáltatnak [Kukhar, 2000; Keglevich, 2011a]. A foszfa-Michael addícióban olefinkötésre építhetők be [Bálint, 2012], valamint a Hirao-reakcióban aril- és alkil-halogenidekkel P-C kötés kialakítására alkalmazsak [Hirao, 1982]. Továbbá Kabachnik-Fields reakciókban az oxo-komponens és

¹ Szeretnék köszönetet mondani Dr. Keglevich Györgynek, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szerves Kémia és Technológia Tanszék tanszékvezető egyetemi tanárának – témavezetőmnek – aki a kutatómunkámat lehetővé tette és hasznos tanácsaival segítette. Köszönet illeti a Richter Gedeon Talentum alapítványt az anyagi támogatásért.

amin mellett szintén dialkil-foszfítokat használnak α -aminofoszfónátok előállítására [Keglevich, 2008]. A vegyes *H*-foszfónátok pedig ezekben a reakciókban P-királis vegyületek építőköveiként szolgálhatnak.

Kutatómunkánk során *H*-foszfónátok alkoholízisét tanulmányoztuk, MW körülmények között, katalizátor alkalmazása nélkül. Célul tűztük ki az egyszerű alkoholokkal végzett alkoholízis részletes feltérképezését, melyet a kutatás folytatásában diolokra és aminoalkoholokra terjesztettünk ki.

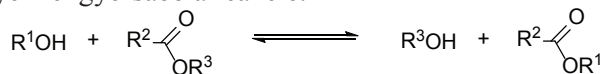
Azok a *H*-foszfónátok, melyek több reaktív végcsoporttal rendelkeznek, különféle makromolekulák kiindulási anyagai lehetnek [Troev, 2012]. Az irodalomban ismert tény, hogy a foszfortartalmú polimerek kiváló égésgátló tulajdonságokat mutatnak, legtöbbször a kívánalmaknak megfelelő alacsony toxicitás mellett [Ionescu, 2005; Ashida, 2006]. A bifunkciós nukleofilekkel végrehajtott alkoholízisek termékei szintén ilyen „monomer” típusú molekulák, ez ugyancsak jelentős szerepet játszott a téma kiválasztásában.

A „zöldkémiai” kutatások egyik fontos célja környezetbarát szintézismódszerek kidolgozása. Ennek megvalósításához megfelelő eszköz lehet a MW technika, hiszen alkalmazásával a kémiai átalakítások hatékonyabbá, gyorsabbá és szelektívebbé tehető, illetve bizonyos esetekben elkerülhető az oldószeres és katalizátoros használata [Keglevich, 2006].

2. Irodalmi áttekintés

2.1 Alkoholízis

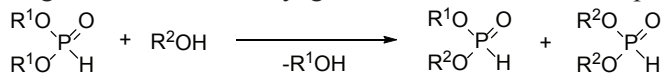
A vegyipar egyik legfontosabb alapfolyamata az acilezés [Keglevich, 2011b]. Ennek egy alcsoportja az alkoholízis, melyben egy észter az acilezőszer, az acilezendő vegyület pedig egy alkohol. Katalizátorként protonsavak, Lewis-savak, ioncserélő gyanták, valamint alkáli-alkoholátok és alkáli-hidroxidok használhatók, melyekkel gyorsabb a reakció.

A folyamat akkor jelentős, ha valamilyen okból kifolyólag alapanyagként sav helyett egy másik észter (általában olcsóbb) áll rendelkezésünkre. Akkor is megoldást jelenthet az alkoholízis, ha valamilyen mellékreakció gátolja a direkt észteresítést. A foszfor-észterek körében ez a reakció azért kiemelkedően fontos, mert termikus körülmények között általában nem játszódik le a direkt észteresítés. [Barton, 1979; Quin, 2000]

2.2 *H*-foszfonátok alkoholízise

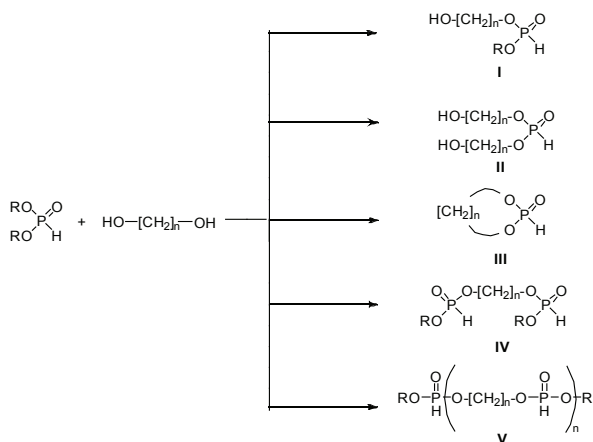
Az alkoholízis során egy kiindulási *H*-foszfonátból valamilyen alkohol típusú reagens segítségével a kiindulási anyagtól eltérő *H*-foszfonátot kaphatunk.

A reakció során korrozív melléktermékek keletkezése nélkül állíthatunk elő *H*-foszfonátokat, ezáltal mindenképp „zöldebb” módszernek tekinthető az iparban alkalmazott savkloridból kiinduló eljáráshoz képest [Troev, 2006]. További fontos előnye, hogy kontrollált körülmények között a „vegyes” származék előállítására is lehetőség nyílik. Az egyensúlyt legegyszerűbben reagens felesleggel [Fields, 1952], vagy a kilépő alkohol kidesztillálásával tolhatjuk el [Kosolapoff, 1951]. A reakciót általában valamilyen katalizátorral gyorsítják, ez lehet bázikus jellegű (pl. NaOEt) [Kuskov, 1953], vagy valamilyen más fém alkoholát (pl. Ti(OR)₄) is [Froneman, 1988].

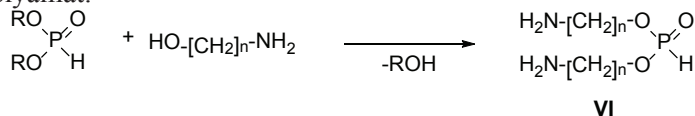
2.3 *H*-foszfonátok alkoholízise diolokkal

Az alkalmazott kiindulási anyagok arányának valamint a reakció körülményeinek változtatásával, különböző termékekhez juthatunk az alkoholízis során [Troev, 2006]. Amennyiben 1-2 ekv. diolt használunk, a vegyes származékot (**I**) kapjuk főtermékként [Borisov, 1971], ha nagyobb alkoholfelesleggel dolgozunk (4 ekv.) a teljesen átészterezett származékhoz (**II**) jutunk [Borisov, 1973]. Ha vákuumban dolgozva eltávolítjuk a kilépő alkoholt, gyűrűs származékot (**III**) kaphatunk [Oswald, 1959]. Amennyiben a foszfitot adjuk feleslegben a glikolszármazékhoz, egy ún. „bisz-foszforilezett-glikol” (**IV**) a termék [Borisov, 1972], ha pedig magasabb hőmérsékleten (180 °C felett) végezzük a reakciót, a poli-*H*-foszfonát (**V**) képződése indul be [Vogt, 1973, Pretula, 1999].

2.4 *H*-foszfonátok alkoholízise aminoalkoholokkal

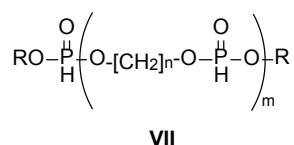
A *H*-foszfonátok aminoalkoholokkal történő alkoholízise egy sokkal kevésbé vizsgált folyamat.

Az irodalomban nem található olyan példa, amely a dialkil-foszfitok és aminoalkoholok reakcióját tárgyalná. A diaril-foszfitokkal végzett kísérletek [Sobkowski, 1994], valamint a nukleozid-foszfonátokkal bemutatott reakciók alapján azonban fontos megjegyezni, hogy az aminoalkohol minden esetben alkoholként és nem aminként reagált (**VI**) [Sobkowski, 1995].

2.5 Poli-*H*-foszfonátok

A poli-*H*-foszfonátok (**VII**) olyan polimerek, melyek *H*-foszfonát fragmenst tartalmaznak az ismétlődő részletben [Troev, 2012].

Az egyik legérdekesebb típusú foszfortartalmú polimerek, hiszen mind a polimer gerince, mind a foszforatomon található szubsztituensek széles skálán változtathatók. A főlánc módosítása a kiindulási *H*-foszfonát variálásával vagy más molekulával történő kopolimerizációval történhet. A foszforatomon található hidrogén, reaktivitása miatt, más csoportokra cserélhető, ezzel finomhangolva a polimer tulajdonságait. A foszfortartalmú polimerek másik fontos és széleskörűen felhasznált tulajdonsága az égésgátlásban játszott szerepük. A poli-*H*-foszfonátok a láncon kialakítható csoportok változatossága miatt ezen a területen is felhasználhatók [Ionescu, 2005; Ashida, 2006].

3. Kísérleti rész

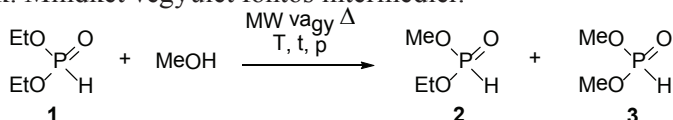
Kutatómunkánk során *H*-foszfonátok alkoholízisét tanulmányoztuk. A reakciók során dietil-, dimetil-, illetve dibutil-foszfit szolgáltak modellvegyületként. A kísérleteket különböző alkoholokkal, diolokkal és aminoalkoholokkal, katalizátor alkalmazása nélkül, MW körülmények között valósítottuk meg [Bálint, 2013a; Bálint 2013b; Keglevich, 2014]. Az alkoholízisek során vizsgáltuk a hőmérséklet, a reakcióidő és a reagensek arányának hatását a konverzióra nézve, valamint igyekeztünk a célvegyületek szempontjából legmegfelelőbb paramétereket meghatározni. Az eredmények

mindegyike 3 egymástól független kísérlet átlaga, melyek szórása minden esetben 5% alatt maradt. Az egyszerű alkoholokkal végzett alkoholiziseket gázkromatográfiás vizsgálattal követtük, míg a vegyületek azonosítását GC-MS, NMR, valamint HR-MS vizsgálatok segítségével végeztük. A diolokkal és aminoalkoholokkal megvalósított reakciók követését és a vegyületek azonosítását ^{31}P NMR spektroszkópia segítségével, valamint LC-MS mérésekkel valósítottuk meg.

A résztémákat egy-egy példán keresztül mutatom be, majd összesítve ismertetem a többi modell legfontosabb eredményeit.

3.1 H-foszfónátok alkoholizise egyszerű alkoholokkal

Első modellünk a dietil-foszfít (**1**) és metanol reakciója volt. A kísérleteket MW körülmények között, katalizátor hozzáadása nélkül valósítottuk meg. A folyamat során először az egyik, majd egy következő lépésben a második etoxi-csoport is lecserélődik. Mindkét vegyület fontos intermedier.

A kísérletek során három paraméter hatását vizsgáltuk a végső összetételre nézve, így változtattuk az alkohol mennyiségét (5-50 ekv.), a reakció hőmérsékletét (100-175 °C), valamint a besugárzás idejét (40-120 min). A hagyományos és MW fűtés közötti különbségek demonstrálásához termikus összehasonlító reakciókat is végeztünk. Eredményinket az 1. táblázat tartalmazza. Az első kísérletben a dietil-foszfithoz (**1**) 5 ekvivalens metanolt mértünk be, majd a reagenseket két órán át 100 °C-on reagáltattuk (1. táblázat/1. kísérlet). A végtermék 63% dietil-foszfítot (**1**), 31% etil-metil-foszfítot (**2**), valamint 6% dimetil-foszfítot (**3**) tartalmazott. A metanol feleslegét 25 ekvivalensre növelve, 125 °C-on 2 óra alatt, valamint 150 °C-on 1,5 óra alatt a konverzió 51%, illetve 93%-ra nőtt, amelyből mindkét eleyben 38% volt a vegyes foszfít (**2**) mennyisége (1. táblázat/2. és 3. kísérletek). A reakciókat 50 ekvivalens metanollal elvégezve 125 °C-on 1 óra alatt, 40% etil-metil- (**2**), valamint 12% dimetil-foszfít (**3**) képződött, amely 52%-os konverzióknak felel meg. Azt tapasztaltuk, hogy ebben az esetben további besugárzásnak nincs hatása a konverzióra (1. táblázat/4. kísérlet). A táblázat alapján látható, hogy alacsonyabb hőmérsékleten (125 °C) a metanol feleslegének növelése nem okozott számottevő változást a végtermékek összetételében (1. táblázat/2. és 4. kísérletek). A termikus körülmények között végzett reakció alacsony konverzióval (19%) játszódik le (1. táblázat/5. kísérlet). A kiindulási anyagokat 150 °C-on besugározva, már egy óra után közel kvantitatívan lejátszódott a reakció, a dimetil-foszfít (**3**) mennyisége pedig 80%-ra nőtt (1. táblázat/6. kísérlet). Hagyományos melegítés mellett az alkoholízis mindössze 48%-os konverzióval játszódott le (1. táblázat/7. kísérlet). A különböző hőmérsékleteken

végzett kísérletek alapján látható, hogy ez a paraméter gyakorolja a legnagyobb hatást a reakcióra. Az alkoholízist 175 °C-on végezve, a termékösszetétel 79% dimetil- (3), valamint 21% etil-metil-foszfít (2) volt (1. táblázat/8. kísérlet). Hagyományos körülmények között a reakció nem játszódott le teljesen, a reakcióelegy pedig mindössze 46% dimetil-foszfítot (3), illetve 41% etil-metil-foszfítot (2) tartalmazott (1. táblázat/9. kísérlet). Az eredmények alapján elmondható, hogy az alacsonyabb hőmérséklet a vegyes származék, a magasabb pedig a teljesen átésztereződött termék képződésének kedvez. MW technika alkalmazásával, szemben a hagyományos melegítéssel, a reakció teljessé tehető. Az elérhető maximális vegyes foszfít (2) arány 40% volt.

1. táblázat: Dietil-foszfít alkoholízise metanollal

Kísérlet	Hőközlés módja	Alkohol (ekv.)	T (°C)	t (min)	p (bar)	Összetétel (%) ^{a,b}		
						1	2	3
1	MW	5	100	120	6	63	31	6
2	MW	25	125	120	8	49	38	13
3	MW	25	150	90	15	7	38	55
4	MW	50	125	60 ^c	8	48	40	12
5	Δ	50	125	60 ^d		81	17	2
6	MW	50	150	60	15	1	19	80
7	Δ	50	150	60 ^d		52	36	12
8	MW	50	175	40	19	0	21	79
9	Δ	50	175	60 ^d		13	41	46

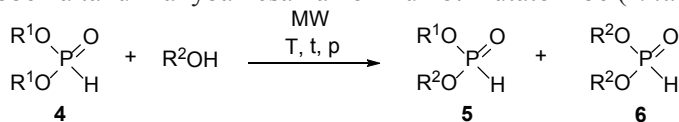
^a 3 párhuzamos kísérlet átlaga ($\sigma \leq 5\%$)

^b GC alapján.

^c További besugárzásnak nincs hatása.

^d További melegítés nem okozott változást

Az alkoholíziseket további alkoholokkal is elvégeztük. Az előző modell alapján megállapítható, hogy a megfelelő körülmények megválasztásával mind a vegyes foszfít, mind a teljesen átészterezett származék főtermék lehet, tehát a reakció a kívánt irányba finomhangolható. A további modelleket is részletesen tanulmányoztuk, ebben a tanulmányban csak a konklúziót mutatom be (2. táblázat).

A következő reakciónak a „fordított” folyamatot választottuk, tehát dimetil-foszfítot reagáltattunk etanollal (2. táblázat/1. és 2. kísérletek). Az alkoholízis során a dimetil-foszfít aktívabbnak mutatkozott a dietil-foszfítnál, hiszen a reakció már 100 °C-on két óra után 56%-ban - főtermékként - adta a vegyes származékot (2. táblázat/1. kísérlet). Az alkoholfelesleget és a hőmérsékletet növelve 96%-

os részarányal keletkezett a dietil-foszfít (2. táblázat/2. kísérlet). A dimetil- és dietil-foszfítok reaktivitásának összehasonlításához az alkoholízisüket azonos alkohollal, butanollal is elvégeztük (2. táblázat/3-6. kísérletek). Mindkét modell esetében fenn áll az a tendencia, miszerint enyhébb körülmények a vegyes észter keletkezésének kedveznek, míg az erélyesebb körülmények a reakció teljes lejátszódásához vezetnek. Dimetil-foszfít esetében azonban már 150 °C-on is teljes konverzióval játszódtott le a reakció, amely bizonyítja a nagyobb reakciókészségét. Ezt a reaktivitást kihasználva az alkoholízist már 150 °C-on is teljessé tudtuk tenni (2. táblázat/4. kísérlet). A dietil-foszfít alkoholízisét izopropil-alkohollal és pentanollal is megvalósítottuk (2. táblázat/7-10. kísérletek). Izopropil-alkohol esetében ugyancsak alacsonyabb hőmérsékleten keletkezett a vegyes foszfít, magasabb hőmérsékleten pedig a teljesen átésztereződött származék képződött (2. táblázat/7. és 8. kísérletek). A pentanollal végzett kísérleteknél is igazak ez a megállapítások, viszont ezeknél a reakcióknál kisebb alkoholfelesleg (25 ekv.) alkalmazása is elegendő volt (2. táblázat/9. és 10. kísérletek). Kíváncsiak voltunk, hogy az alkoholízis hogyan játszódik le hosszabb szénláncú alkoholokkal, ezért a dietil-foszfítot oktanollal és 2-etil-hexanollal (izo-oktanollal) is reagáltattuk (2. táblázat/11. és 12. kísérletek). Célunk itt már csak a vegyes észterek előállítása volt. A reakciókat 25 ekvivalens alkohollal 125 °C-on 1 órában át végezve, jó részarányal (61% és 63%) kaptuk a várt vegyes foszfítokat.

2. táblázat: *H-foszfónátok alkoholízise egyszerű alkoholokkal*

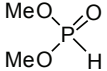
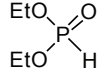
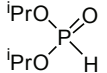
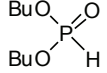
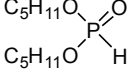
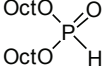
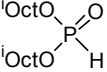
Kísérlet	R ¹	R ²	Alkohol (ekv.)	T (°C)	t (min)	p (bar)	Összetétel (%) ^{a,b}		
							4	5	6
1	Me	Et	25	100	120	3	22	56	22
2	Me	Et	50	175	40	15	0	4	96
3	Me	ⁿ Bu	25	125	60	3	0	40	60
4	Me	ⁿ Bu	50	150	90	6	0	0	100
5	Et	ⁿ Bu	25	125	60	3	25	54	21
6	Et	ⁿ Bu	50	175	40	9	0	2	98
7	Et	ⁱ Pr	25	125	60	6	26	57	17
8	Et	ⁱ Pr	50	175	40	15	0	6	94
9	Et	C ₅ H ₁₁	25	125	60	2	3	52	45
10	Et	C ₅ H ₁₁	25	175	40	5	0	8	92
11	Et	Oct	25	125	60	1,5	23	61	16
12	Et	ⁱ Oct	25	125	60	1,5	8	63	29

^a 3 párhuzamos kísérlet átlaga ($\sigma \leq 5\%$)

^bGC alapján

A dialkil-foszfítokat ³¹P NMR spektroszkópiával azonosítottuk. A két azonos alkil-csoporttal rendelkező dialkil-foszfítok kísérleti, valamint az irodalomban található ³¹P NMR eltolódásai a 3. táblázatban láthatók.

3. táblázat: A szimmetrikus dialkil-foszfítok ^{31}P NMR eltolódásai

Dialkil-foszfítok	$\delta_{\text{p}}^{\text{a}}$	δ_{p} [irodalmi]
	10,6	11,1 [Tongcharoensirikul, 2004]
	7,4	8,0 [Peng, 2005]
	7,0	7,3 [Santsci, 2011]
	7,9	7,8 [Peng, 2005]
	7,8	8,1 [Kers, 1995]
	7,9	6,3 [Page, 1992] ^b
	8,3	7,0 [Van Vazer, 1956]

^a CDCl_3 -ban

^b Oldószerről nincs adat

Azoknál a reakciónál, amelyek a vegyes foszfítokat tartalmazták legnagyobb arányban, a bepárlási maradékot oszlopkromatográfiával komponenseire választottuk. A kiindulási dialkil-foszfít, a vegyes észter, valamint a kétszeresen átészterezett származék kémiaiilag nagyon hasonlóak, ezért elválasztásuk igen időigényes és aprólékos folyamat. A vegyes foszfítok közül az etil-metil-foszfít elkülönítése volt a legnehezebb, ugyanis a kiindulási dimetil-foszfittól és a kétszeresen átészterezett dietil-foszfittól csak kis mértékben különbözik. Az alkillánc növekedésével egyre nőtt a vegyületek közötti különbség, így az elválasztás is egyszerűsödött. A kipreparált vegyes származékokat - melyek az etil-metil-foszfít kivételével mind ismeretlen vegyületek - spektroszkópiásan jellemeztük. A vegyes származékok tisztítás utáni termelés, valamint a kísérleti és irodalmi adatai a 4. táblázatban láthatók.

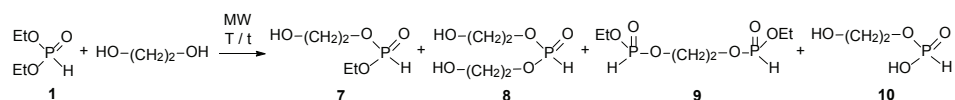
4. táblázat: *A vegyes dialkil-foszfítok ³¹P NMR, HR-MS és termelési adatai*

Vegyes foszfítok	[M + H] ⁺ _{kísérleti}	[M + H] ⁺ _{elméleti}	Részarány	Termelés
	125,0368	125,0368	56%	52%
	153,0682	153,0681	57%	52%
	181,0992	181,0994	52%	49%
	153,0684	153,0681	40%	36%
	167,0840	167,0837	54%	50%
	223,1464	223,1463	61%	58%
	223,1463	223,1463	63%	60%

^a CDCl₃-ban

3.2 H-foszfónátok alkoholizise diolokkal

A második részben a H-foszfónátok alkoholizisét diolokkal valósítottuk meg. Az első modellreakcióban a dietil-foszfít etilén-glikollal történő alkoholizisét vizsgáltuk MW körülmények között (5. táblázat). A reakció többféle termékhez vezethet, melyek a következők: a vegyes foszfít (7), a teljesen átészterezett termék (8), a bisz-foszfórulezett etilén-glikol (9), valamint a 2-hidroxietyl-foszfít (10), amely egy mellékreakcióként fellépő hidrolízis folyamat terméke. Az előzetes tervek szerint a mi elsődleges célvegyületeink a 7-es és 8-as vegyületek voltak.

A diolokkal végzett alkoholizisok során előállított termékeket LC-MS és ³¹P NMR vizsgálatokkal azonosítottuk. A ³¹P NMR spektrum szerencsére éles és jól elválasztható csúcsokat adott, így miután asszignáltuk a tömegspektrumban talált termékeket, a továbbiakban az NMR-spektrum csúcsainak integrálásával határoztuk meg a reakcióelegyek összetételét.

A reakciók során változtattuk az alkohol mennyiségét (0,5-8 ekv.), a reakció hőmérsékletét (120-140 °C), valamint a besugárzás idejét (1-3 óra). Az eredményeink alapján látható, hogy a képződő termékek mennyiségére a reagensek molaránya van legnagyobb hatással. Amennyiben a dietil-foszfitot (**1**) és etilén-glikolt 1:1 arányban elegyítettük, 120 °C-on a vegyes foszfit (**7**) volt a főtermék, azonban a konverzió alacsony maradt (5. táblázat/1. kísérlet). A reakcióidőt 3 órára növelve 120 °C-on a reakció már 64%-os konverzióval játszódott le, 52% vegyes foszfitot (**7**) eredményezve (5. táblázat/2. kísérlet). Tehát a hosszabb reakcióidő 36%-os konverziónövekedést eredményezett, azonban ekkor már a reakcióelegyben a felsav-félészter típusú termék (**10**) is megjelent (31%). 140 °C-on végrehajtva az alkoholízist, szintén 1:1 foszfit-diol molaránnyal, már 1 óra után is 67%-ban játszódott le a reakció, mely során 79% vegyes foszfit (**7**) képződött (5. táblázat/3. kísérlet). Az előbbi tendenciát követve, miszerint a hosszabb reakcióidő növeli a konverziót, most is hasonló megoldással próbálkoztunk, azonban 1 óránál hosszabb reakcióidővel a termékelegyben jelentősebb mennyiségben melléktermékek keletkeztek. Ezek közül néhányat GC-MS és LC-MS vizsgálatokkal azonosítottunk, legnagyobbbrészt az etilén-glikol polikondenzációjából képződő oligomerek és alkilezett glikol-származékok keletkeztek. Az etilén-glikol arányát kétszeres mennyiségre növelve 140 °C-on, változatlan vegyes foszfit (**7**) arány mellett a kétszeresen átészterezett termék (**8**) aránya duplájára nőtt (5. táblázat/4. kísérlet). A glikol mennyiségét tovább növelve (2-8 ekv.) a konverzió egyre nőtt, 8 ekv. alkohollal pedig teljesen lejátszódott a reakció (5. táblázat/5-7. kísérletek). Az alkoholfelesleg növelése során kis mértékben emelkedett a teljesen átészterezett származék (**8**) aránya is, azonban nagy glikolfeleslegnél a 2-hidroxietyl-foszfit (**7**) mennyisége vált számottevővé. Az irodalomban ismert jelenség a teljesen átészterezett foszfit (**8**) érzékenysége a hidrolízisre [Borisov, 1979]. Véleményünk szerint azonban mind **7**, mind **8** termékünkben keletkezhet hidrolízis során 2-hidroxietyl-foszfit (**10**). A jelentős vízmennyiség az etilén-glikol vízkilépéssel járó polikondenzációs mellékreakciója során kerülhet az elegybe. Ezzel magyarázható, hogy minél nagyobb az alkoholfelesleg, a hidrolízis is egyre jelentősebb mértékű (5. táblázat/5-7. kísérletek). A reakciók során kisebb alkoholfeleslegeknél megfigyeltük a bisz-foszforilezett etilén-glikol (**9**) jelenlétét is. Megfontolásaink szerint, ha a **9**-es vegyületnek megfelelő sztöchiometriai arányban mérjük be a kiindulási anyagokat, nagyobb arányban kaphatjuk meg azt. A bisz-foszforilezett származék (**9**) ekkor 28%-ban volt jelen, 72% vegyes foszfit (**7**) mellett (5. táblázat/8. kísérlet).

5. táblázat: Dietil-foszfít alkoholízise etilén-glikollal

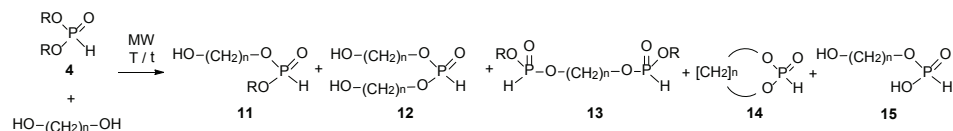
Kísérlet	Alkohol (ekv.)	T (°C)	t (óra)	Konverzió ^{a,b} (%)	Termékarány (%) ^{a,b}			
					7	8	9	10
1	1	120	1	28	66	18	16	0
2	1	120	3	64	52	10	7	31
3	1	140	1 ^c	67	79	12	9	0
4	2	140	1	65	76	23	1	0
5	4	140	1	92	34	23	0	33
6	6	140	1	95	33	28	0	39
7	8	140	1	100	21	29	0	50
8	0,5	140	1	43	72	0	28	0

^a 3 párhuzamos kísérlet átlaga ($\sigma \leq 5\%$)

^b Relatív ³¹P NMR integrálok alapján

^c További melegítésre jelentős melléktermék képződés

A munka folytatásaként további reakciókat végeztünk a téma alaposabb feltérképezése érdekében (6. táblázat).

Az etilén-glikollal történő átészteresítéseket, dimetil- és dibutil-foszfittal is elvégeztük az előző reakciónál legjobbnak talált körülményekkel (6. táblázat/1-3. kísérletek). Dimetil-foszfít esetében a 140 °C már jelentős melléktermék képződéséhez vezetett, ezért 120 °C-on végeztük a reakciókat (6. táblázat/1. és 2. kísérletek). Ennél a modellnél is kis alkoholfelesleg a vegyes származéknak kedvez, míg a nagyobb a kétszeresen átészterezett foszfítnak. Dibutil-foszfít esetében a 140 °C megfelelő volt (6. táblázat/3. kísérlet). A mono-átészterezett származék 81%-os részarányal keletkezett 1:1 molaránynál.

Az alkoholíziseket propilén-glikollal is elvégeztük (6. táblázat/4-6. kísérletek). Dietil-foszfít és propilén-glikol reakciójában a kis alkoholfelesleg ugyancsak a vegyes észternek kedvez, míg nagyobb felesleg esetén a teljesen átészterezett származék képződik (6. táblázat/4. és 5. kísérletek). A propilén-glikollal megvalósított alkoholízisek során nem tapasztaltunk hidrolízist, így a 68%-os részarányal keletkezett teljesen átészterezett származék kiemelkedőnek bizonyult (6. táblázat/5. kísérlet). Dimetil-foszfittal 120 °C-on teljesen analóg módon ment a reakció (6. táblázat/6. kísérlet). Érdekes, hogy a termékek között a gyűrűs származék is megjelent, amit tömegspektrummal bizonyítottunk.

6. táblázat: Dialkil-foszfitek alkoholizise diolokkal

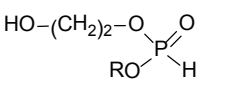
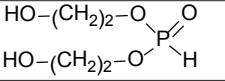
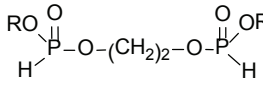
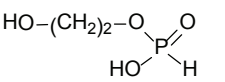
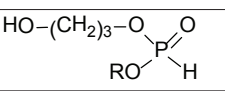
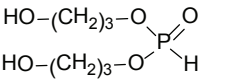
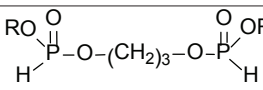
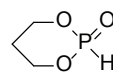
Kísérlet	n	R	Alkohol (ekv.)	T (°C)	t (h)	Konv. ^{a,b} (%)	Termékarány (%) ^{a,b}				
							11	12	13	14	15
1	2	Me	1	120	1	70	65	13	12	0	10
2	2	Me	8	120	1	100	30	44	0	0	26
3	2	Bu	1	140	1	60	81	10	9	0	0
4	3	Et	1	140	1	74	50	14	27	9	0
5	3	Et	8	140	1	98	24	68	0	8	0
6	3	Me	1	120	1	75	43	11	29	17	0

^a 3 párhuzamos kísérlet átlaga ($\sigma \leq 5\%$)

^b Relatív ³¹P NMR integrálok alapján

A diolokkal előállított vegyületek kísérleti ³¹P NMR eltolódásai és [M+H]⁺ értékei a 7. táblázatban láthatók.

7. táblázat: A diolokkal előállított H-foszfónátok ³¹P NMR eltolódásai és [M+H]⁺ értékei

Vegyület	R	³¹ P NMR eltolódás	LC-MS molekulaiion
		(δ_p) ^a	[M+H] ⁺
	Et	9,0	155,1
	Me	10,7	141,1
	Bu	9,3	183,1
		9,9	171,1
	Et	8,0	247,1
	Me	9,4	219,1
	Bu	8,2	303,1
		7,7	127,1
	Et	8,2	169,1
	Me	9,7	155,1
		8,8	199,1
	Et	7,8	261,1
	Me	9,4	233,1
		3,5	123,1

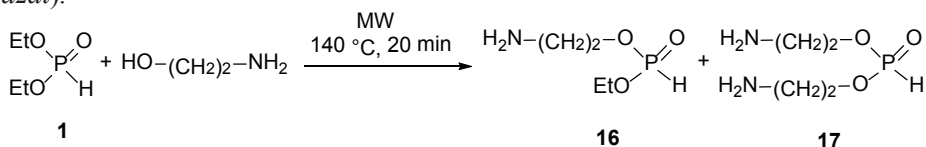
^a CDCl₃-ban

3.3 *H*-foszfonátok alkoholízise aminoalkoholokkal

Kutatómunkánk harmadik részében aminoalkoholokkal végzett alkoholíziseket vizsgáltuk. Ahogyan az irodalmi példák alapján valószínűsítettük [24,25], az aminoalkoholok valóban *O*-nukleofilként, tehát alkoholként és nem aminként reagáltak. Az elsődleges célvegyületeink a teljesen átészterezett termékek voltak.

Az aminoalkoholokkal történő alkoholízisek során előállított termékeket szintén LC-MS és ³¹P NMR vizsgálatokkal azonosítottuk. A termékelegyek összetételét ezekben az esetekben is ³¹P NMR spektrum segítségével határoztuk meg.

Az első modell a dietil-foszfit etanol-aminnal végzett alkoholízise volt (8. táblázat).

Ennél a modellnél, a diolokkal végrehajtott reakciókból kiindulva, az első kísérletekhez is nagyobb alkoholfelesleget és magasabb hőmérsékletet (140 °C-ot) alkalmaztunk. A teljesen átészterezett termék (17) szempontjából a 10 ekv. etanol-amin volt az ideális, ugyanis 20 perc után 85%-ban keletkezett, 15% vegyes foszfit (16) mellett (8. táblázat/4. kísérlet). Az etanol-amin felesleget fokozatosan csökkentve, 17 termék mennyisége is folyamatosan csökkent (8. táblázat/2. és 3. kísérletek). A vegyes származékot (16) legnagyobb arányban (45%) 1:4 kiindulási molaránnyal sikerült előállítani (8. táblázat/1. kísérlet). Fontos megjegyezni, hogy ezek a reakciók 20 perc alatt minden esetben teljesen lejátszódtak.

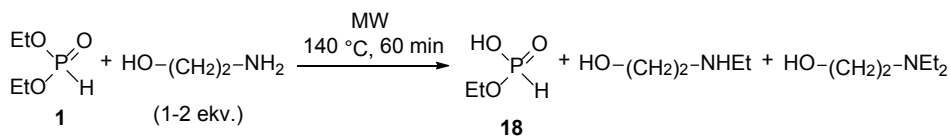
8. táblázat: Dietil-foszfit alkoholízise etanol-aminnal

Kísérlet	Etanolamin (ekv.)	Konverzió ^{a,b} (%)	Termékarány ^{a,b} (%)	
			16	17
1	4	100	45	55
2	6	100	30	70
3	8	100	22	78
4	10	100	15	85

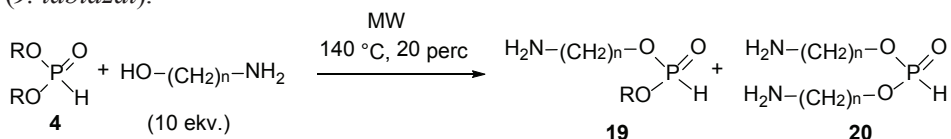
^a 3 párhuzamos kísérlet átlaga (σ≤5%)

^b Relatív ³¹P NMR integrálok alapján

Tapasztalataink szerint, ha az etanol-amin mennyiségét egy bizonyos szint alá csökkentjük (1-2 ekv.), egy mellékreakció kerül előtérbe. Ekkor a dietil-foszfit nem az alkoholízisben vesz részt, hanem alkilezőszerként viselkedik. A reakció termékei a monoetil-*H*-foszfonsav (18), az etilaminoetanol és dietilaminoetanol, mely termékek keletkezését tömegspektrummal is alátámasztottuk.

Az aminoalkoholokkal végzett alkoholíziseket más modellekkel is vizsgáltuk (9. táblázat).

Dimetil- és dibutil-foszfít esetében 10 ekv. etanol-aminnal végeztük el az alkoholíziseket (9. táblázat/1. és 2. kísérletek). A reakciók rövid idő alatt teljesen lejátszódtak, 80, illetve 70%-os részarányal képződtek a teljesen átészterezett származékok. Az alkoholíziseket propanol-aminnal is végrehajtottuk, mely során hasonló eredményekhez jutottunk (9. táblázat/3. és 4. kísérletek). Gyorsan, jó részarányal (81% és 85%) kaptuk a kívánt célvegyületeket.

9. táblázat: Dialkil-foszfítok alkoholízise aminoalkoholokkal

Kísérlet	n	R	Konv. ^{a,b} (%)	Termékarány (%) ^{a,b}	
				19	20
1	2	Me	100	20	80
2	2	Bu	100	30	70
3	3	Et	100	19	81
4	3	Me	100	15	85

^a 3 párhuzamos kísérlet átlaga ($\sigma \leq 5\%$)

^b Relatív ³¹P NMR integrálok alapján

Az aminoalkoholokkal előállított vegyületek kísérleti ³¹P NMR eltolódásai és [M+H]⁺ értékei a 10. táblázatban láthatók.

10. táblázat: Az aminoalkoholokkal előállított H-foszfónátok ^{31}P NMR eltolódásai és $[\text{M}+\text{H}]^+$ értékei

Vegyület	R	^{31}P NMR eltolódás	LC-MS molekulaion
		(δp) ^a	$[\text{M}+\text{H}]^+$
$\text{H}_2\text{N}-(\text{CH}_2)_2-\text{O}-\text{P}(=\text{O})(\text{RO})-\text{H}$	Et	3,5	154,1
	Me	5,7	140,1
	Bu	4,0	182,1
$\text{H}_2\text{N}-(\text{CH}_2)_2-\text{O}-\text{P}(=\text{O})(\text{H})-\text{O}-\text{P}(=\text{O})(\text{H})-\text{H}$		4,2	169,1
$\text{H}_2\text{N}-(\text{CH}_2)_3-\text{O}-\text{P}(=\text{O})(\text{RO})-\text{H}$	Et	3,3	168,1
	Me	5,5	154,1
$\text{H}_2\text{N}-(\text{CH}_2)_3-\text{O}-\text{P}(=\text{O})(\text{H})-\text{O}-\text{P}(=\text{O})(\text{H})-\text{H}$		3,8	197,1

^a CDCl_3 -ban

4. Összefoglalás

Összefoglalásként elmondható, hogy a dialkil-foszfítok alkoholízisét alkoholokkal, diolokkal és aminoalkoholokkal katalizátor felhasználása nélkül, MW körülmények között, jó eredménnyel valósítottuk meg.

Az egyszerű alkoholokkal történő alkoholízisének vizsgálata alapján (**2.1. fejezet, 1. és 2. táblázatok**), az erélyesebb körülmények, mint a magas hőmérséklet valamint a nagy alkohol felesleg a teljesen átészterezett foszfítoknak kedveznek, melyeket egy kivétellel minden esetben 90% feletti részarányal sikerült megkapni. Enyhébb körülmények alkalmazásával a reakcióban főtermékként vegyes észterek állíthatók elő. Az előállított 7 vegyes észterből 6 új vegyület volt, melyeket teljesen jellemeztük. A legtöbb esetben 50% feletti vegyes foszfít arányt értünk el. Továbbá bizonyítottuk, hogy a vizsgált reakciók esetében a MW fűtés hatékonyabb volt a hagyományos melegítéssel szemben.

Az etilén- és propilén-glikollal végzett reakciók során ugyancsak sikerült az általunk célul kitűzött molekulákat főtermékként előállítani (**3.2. fejezet, 5. és 6. táblázatok**).

Az aminoalkoholokkal végzett alkoholízisek esetében pedig rövid idő alatt és jó részarányal kaptuk a célul kitűzött teljesen átészterezett termékeket (**3.3. fejezet, 8. és 9. táblázatok**).

5. Kísérletek részletes leírása

5.1 A felhasznált készülékek

A reakciókat nyomástartó feltétellel ellátott 300W-os CEM Discover típusú mikrohullámú reaktorban hajtottuk végre 20-300 W teljesítményen.

A gázkromatográfiás méréseket HP 5890 típusú 2-es szériájú, FID detektorral rendelkező készülék segítségével végeztük el. A gázkromatográf egy 15 m × 0,18 mm-es Restek, Rtx-5 típusú 0,20 µm filmvastagságú kolonnát tartalmaz. A kolonna hőmérséklete 1 percig 40 °C, majd a hőmérsékletprogram percenként 25 °C-ot emelkedik, amíg el nem éri a 300 °C-ot és ezt a hőmérsékletet 10 percen keresztül állandó értéken tartja. Az injektor hőmérséklete 290°C. A FID detektoré pedig 300 °C. A vivőgáz N₂.

A tömegspektroszkópiás (GC-MS) felvételeket Agilent 6890 N-GC-5973 N-MSD típusú készülékkel vettük fel. A készülék egy 30 m × 0,25 mm Restek, Rtx-5SILMS típusú kolonnát tartalmaz, melyen 0,25 µm vastagságú filmréteg van. A kolonna hőmérséklete 1 percig 45 °C, majd a hőmérséklet program percenként 10 °C-ot emelkedik, míg el nem éri a 310 °C-ot és 17 percen keresztül tartja ezt a hőmérsékletet. Az injektor 250 °C-os, az AUX hőmérséklete pedig 280 °C. He a vivőgáz. A mérések Splitless üzemmódban mentek.

A nagyfelbontású tömegspektroszkópiás méréseket ZAB-2SEQ készülékkel végezték.

Az LC-MS vizsgálatokat egy Agilent 1200 folyadékkromatográfiás készüléken végeztük, melyhez egy 6130 kvadrupól tömegspektrométert csatoltak ESI ionforrással (Agilent Technologies, Palo Alto, CA, USA). A vizsgálatokat 25 °C-on végeztük Gemini C18 típusú oszlopon (150 mm x 4,6 mm, 3 µm; Phenomenex, Torrance, CA, USA), ahol a mozgófázis áramlási sebessége 0,60 ml/min volt. A használt eluenskeverék két összetevője: A: 0,1% AcOH tartalmú víz, B: 0,1% AcOH tartalmú acetonitril. 0→3 perc 5% B, 3→13 perc gradiens elúció, 13→20 perc 95% B. Az injektált térfogat 20 µl. A kromatográfiás profil 256 nm-en lett rögzítve. A MSD működési paraméterei a következők: pozitív ionizációs mód, szkennelési spektrum m/z= 100 tól 1000-ig, szárítógáz hőmérséklete 300 °C, nitrogén áramlási sebesség 12 l/min, porlasztónyomás 60 psi, kapilláris feszültség 2500 V.

A ¹³C és ¹H NMR spektrumokat Bruker DRX-500 spektrométerrel 125,7 ill. 500,1 MHz-en vettük fel, referenciaanyagként TMS-t használtunk. A ³¹P NMR felvételeket Bruker AV-300 készüléken 121,50 MHz-en készítettük, a kémiai eltolódásokat 85%-os foszforsavhoz viszonyítottuk.

5.2 Általános előirat H-foszfonátok alkoholíziséhez

Az egyszerű alkoholokkal megvalósított reakciók során 0,5 mmol dialkil-foszfit (0,046 ml dimetil-, valamint 0,065 ml dietil-foszfit), valamint 12,5 mmol alko-

hol (0,51 ml metanol, 0,73 ml etanol, 0,96 ml *i*-propanol, 1,2 ml *n*-butanol, 1,4 ml *n*-pentanol), vagy 25 mmol alkohol (1,0 ml metanol, 1,5 ml etanol, 1,9 ml *i*-propanol, 2,3 ml *n*-butanol, 2,7 ml *n*-pentanol) elegyét besugároztuk a MW reaktorban 100–175 °C-on, 40–120 percig. Az illékony komponenseket vákuumbepárlással eltávolítottuk, majd a maradék olajos terméket GC-MS és ³¹P NMR vizsgálatoknak vetettük alá. Azokban a kísérletekben, amelyekben a vegyes foszfit volt a főtermék, a bepárlási maradékot oszlopkromatográfiás módszerrel szétválasztottuk, melyhez szilikagél állófázist, valamint etil-acetát eluent használtunk. A termikus összehasonlító kísérleteket bombacsövekben végeztük, melyeket olajfürdő segítségével melegítettünk a megfelelő hőfokra. A bemérés a MW kísérletekkel analóg módon történt.

A bifunkciós nukleofilekkel történő alkoholizisek során 0,6 ml (5 mmol), 1,2 ml (10 mmol) dietil-foszfithez, vagy 0,5 ml (5 mmol), 1,0 ml (10 mmol) dimetil-foszfithez adtunk 0,3 ml (5 mmol), 0,6 ml (10 mmol), 1,2 ml (20 mmol), 1,8 ml (30 mmol), 2,2 ml (40 mmol) etilén-glikolt, 0,4 ml (5 mmol), 1,6 ml (20 mmol), 3,2 ml (40 mmol) propilén-glikolt vagy 0,3 ml (5 mmol), 0,6 ml (10 mmol), 1,8 ml (30 mmol), 2,2 ml (40 mmol), 3,0 ml (50 mmol) etanol-amint, 3,8 ml (50 mmol) propanol-amint. Az elegyet 100–140 °C –ra melegítettük MW reaktorban a megfelelő ideig, majd a reakcióelegyből vett mintát ³¹P NMR spektroszkópiás és LC-MS vizsgálatoknak vetettük alá.

Irodalomjegyzék

- Kukhar, V. P.; Hudson, H. R. (2000): *Aminophosphinic and Aminophosphinic Acids: Chemistry and Biological Activity*, John Wiley & Sons.
- Keglevich, Gy.; Tóth, V. R.; Drahos, L. (2011)a: Microwave-assisted synthesis of α -hydroxy-benzylphosphonates and -benzylphosphine oxides, *Heteroatom Chem.*, 22, 15-17.
- Bálint, E.; Takács, J.; Drahos, L.; Keglevich, Gy. (2012): Microwave-assisted phospho-Michael addition of dialkyl phosphites, a phenyl-H-phosphinate, and diphenylphosphine oxide to maleic derivatives, *Heteroatom. Chem.*, 23, 235-240.
- Hirao, T.; Masunaga, T.; Yamada, N.; Ohshiro, Y.; Agawa, T. (1982): Palladium-catalyzed New Carbon-Phosphorus Bond Formation, *Bull. Chem. Soc. Jpn.*, 55, 909-913.
- Keglevich, Gy.; Szekrényi, A. (2008): Eco-friendly accomplishment of the extended Kabachnik–Fields reaction; a solvent- and catalyst-free microwave-assisted synthesis of α -aminophosphonates and α -aminophosphine oxides, *Lett. Org. Chem.*, 5, 616-622.
- Troev, K. (2012): *Polyphosphoesters: Chemistry and Application*, Elsevier.
- Ashida, K. (2006): *Polyurethane and Related Foams*, CRC Press.
- Ionescu, M. (2005): *Chemistry and Technology of Polyols for Polyurethanes*, Rapra Technology.

- Keglevich Gy.; Sallay P. (2006): Mikrohullámú reaktorok a szerves szintézisekben, *Magy. Kém. Lapja*, 61, 13-15.
- Keglevich, Gy.; Sallay, P. (2011)b: *Szerves vegyipari alapfolyamatok*, Typotex.
- Barton, D.; Ollis, D. W. (1979): *Comprehensive Organic Chemistry: Synthesis and Reactions of Organic Compounds*, Oxford-New York.
- Quin, L. D. (2000): *A guide to organophosphorus chemistry*, John Wiley & Sons.
- Troev, K. D. (2006): *Chemistry and Application of H-Phosphonates*, Elsevier.
- Fields, E., J. (1952): The Synthesis of Esters of Substituted Amino Phosphonic Acids, *Am. Chem. Soc.*, 74, 1528-1531.
- Kosolapoff, G. M. (1951): Preparation of Some Mixed Dialkyl Phosphites, *J. Am. Chem. Soc.*, 73, 4989.
- Kuskov, V. K.; Gradis, G. K. (1953): Reaction of diethyl phosphite with sodium alcoholates, *Dokl. Akad. Nauk SSSR*, 92, 323-324.
- Froneman, M.; Modro, T. A. (1988): The titanium - mediated transesterification of phosphorous esters, *Tetrahedron Lett.*, 27, 3327-3330.
- Borisov, G.; Troev, K. (1971): A study of the transesterification of dimethylphosphite with diols, *Izv. Otd. Khim. Nauki. Bulg. Acad. Sci.*, 4, 369-378.
- Borisov, G.; Troev, K. (1973): Preparation of bis(ω -hydroxyalkyl)phosphites and polyurethanes from them, *Eur. Polym. J.*, 9, 1077-1083.
- Oswald, A. A. (1959): Synthesis of Cyclic Phosphorous Acid Esters by Transesterification, *Can. J. Chem.*, 1498-1454.
- Borisov, G.; Troev, K. (1972): On the preparation of bisphosphites and their products of addition, *Izv. Otd. Khim. Nauki. Bulg. Acad. Sci.*, 5, 175-180.
- Vogt, W.; Balasubramanian, S. (1973): Über die polykondensation von diäthylphosphit mit aliphastischen diolen, *Makromol. Chem.*, 163, 111-134.
- Pretula, J.; Kaluzynski, K.; Szymanski, R.; Penczek, S., J. (1999): Transesterification of oligomeric dialkyl phosphonates, leading to the high-molecular-weight poly-*H*-phosphonates, *Polym. Sci., Part A: Polym. Chem.*, 37, 1365-1381.
- Sobkowski, M.; Stawinski, J.; Sobkowka, A.; Kraszewski, A. (1994): Studies on reactions of nucleoside *H*-phosphonates with bifunctional reagents. Part 2. Stability of nucleoside *H*-phosphonate diesters, in the presence of amino alcohols, *J. Chem. Soc., Perkin Trans. 1*, 1803-1808.
- Sobkowski, M.; Stawinski, J.; Sobkowka, A.; Kraszewski, A. (1995): Studies on Reactions of Nucleoside *H*-Phosphonates with Bifunctional Reagents. Part III. Further Studies on Transesterification of Nucleoside *H*-Phosphonate Diesters with Amino Alcohols, *Nucleosides and Nucleotides*, 14, 839-842.
- Bálint, E.; Tajti, Á.; Drahos, L.; Ilia, G.; Keglevich, Gy. (2013)a: Alcoholysis of dialkyl phosphites under microwave conditions, *Curr. Org. Chem.*, 17, 555-562.
- Bálint, E.; Tajti, Á.; Fazekas, E.; Takács, J.; Juranovic, A.; Kocevar, M.; Keglevich, Gy. (2013)b: Microwave-Assisted Synthesis of Organophosphorus Compounds, *Phosphorus Sulphur Silicon*, 188, 48-50.

- Keglevich, Gy.; Bálint, E.; Tajti, Á.; Mátravölgyi, B.; Balogh, Gy. T.; Bálint, M.; Iliá, G. (2014): Microwave-assisted alcoholysis of dialkyl phosphites by ethylene glycol and ethanolamine, *Pure Appl. Chem.*, *86*, 1723-1728.
- Borisov, G.; Grozeva, A.; Troev, K. (1979): Introduction of phosphorus into the polyethyleneterephthalate molecule—IV. A study on the influence of the modifier on the properties of the pre-condensation mixture—I, *Eur. Polym. J.*, *15*, 437-440.
- Tongcharoensirikul, P.; Suarez, A. I.; Voelker, T.; Thompson, C. M. (2004): Stereoselective addition of dimethyl thiophosphite to imines, *J. Org. Chem.*, *69*, 2322-2326.
- Peng, W.; Shreeve, J.M. J. (2005): Rapid and high yield oxidation of phosphine, phosphite and phosphinite compounds to phosphine oxides, phosphates and phosphinates using hypofluorous acid–acetonitrile complex, *Fluorine Chem.*, *126*, 1054-1056.
- Santschi, N.; Togni, A. (2011): Electrophilic Trifluoromethylation of S-Hydrogen Phosphorothioates, *J. Org. Chem.*, *76*, 4189-4193.
- Kers, A.; Kers, I., Stawinski, J.; Sobkowski, M.; Kraszewski, A. (1995): Studies on Aryl H-Phosphonates; Part 2: A General Method for the Preparation of Alkyl H-Phosphonate Monoesters, *Synthesis.*, *4*, 427-430.
- Page, P.; Mazières, M.; Bellan, J.; Sanchez, M. (1992): A simple and convenient synthesis of 2-phosphonomethyl pyridines, *Phosphorus, Sulfur, Silicon*, *70*, 205-210.
- Van Wazer, J. R.; Callis, C. F.; Shoolery J. N.; Jones, R. C. (1956): Principles of Phosphorus Chemistry. II. Nuclear Magnetic Resonance Measurements, *J. Am. Chem. Soc.*, *78*, 5715-5726.

Lektorálta: Dr. Milen Mátyás, szenior kutató-fejlesztő vegyész

Kommunikáció-
és médiatudományi
szekció

A TELJES TÖRTÉNET – GENDERTUDATOSSÁG A MÉDIÁBAN

Bálint Gyürke Katalin

*Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalomtudományi Kar,
Magatartástudományi és Kommunikációelméleti Intézet,
Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola, III. éves hallgató,
catharine.balint@gmail.com*

Absztrakt

A társadalmat a nyilvánosságban megjelenő kommunikáció tartja össze. A nyilvánosság ad teret a társadalmi vitának, amelyben nagy felelőssége van a médiának, és az újságíróknak is, nem árt ezt újra és újra tudatosítanunk, különösen, ha a genderetikus újságírásról kívánunk gondolkodni. Írásomban diszciplínák között kívánok „közvetíteni”, arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy a *gender-studies*, azaz a társadalmi nemek tudományterületének elméleti kutatási eredményei és kidolgozott módszertanai gyakorlatban történő alkalmazása, Magyarországon sem várthat tovább magára: elérkezett az idő a genderetikus médiaszemlélet újságírásba történő integrálására és a kommunikációs tanulmányokba történő beépítésére.

A média agenda-kijelölő, a közvéleményt befolyásoló és keretező szerepét sok szervezet elemzi, a Global Media Monitoring Project 2010-es adatai szerint Magyarországon a hírek túlnyomó többségében továbbra is a férfiak játsszák a főszerepet. Továbbra is tény, hogy a férfiak, mint csoport magasabb helyet foglalnak el a genderhierarchiában, híralanyokként és hírkészítőkként is. Ezért is nagyon fontos, hogy a nőket (is) érintő és nagy médiavisszhangot kiváltó tudósítások gendertudatos médiakörnyezetben jöjjenek létre, hogy az újságírók és a médiaszakemberek tisztában legyenek a „genderszemüveg” lényegével, és a genderperspektíva fontosságával. A szerkesztőségeknek ideje lenne elsajátítaniuk az etikus hozzáállás képességét, amivel a női és/vagy nőket (is) érintő témák sikeresebben közelíthetők meg, hogy képesek legyenek a „nők szemével” látni a világot, és hogy az úgynevezett „komoly” hírekben is (mint például a konfliktusok, katasztrófák, politika, közgazdaságtan vagy bűnözés) megjelenhessenek a nők tapasztalatai, félelmei és véleményei. Ez a hozzáállás új, esetenként megdöbbentő dimenziókat tárhat fel a nyilvánosság számára. Előadásomban a közelmúlt magyarországi fejleményeire kívánok reflektálni a témában megjelent új szakértő anyagok bemutatásával. Arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy elérkezett az idő a genderetikus médiaszemlélet kialakítására, a feminista médiaetika megismerésére és bevezetésére az újságírói gyakorlatban.

A helyzet megváltoztatására, az előítéletes gondolkodásmód korrigálására rendszeres, a szerkesztőségekben megtartandó médiatréningekre lenne szükség, nyitott közéleti szerkesztőségi beszélgetésekre, illetve a genderetikus szemléletmód újságíróképzésben való megjelenésére. Meggyőződésünk, hogy a genderetikus gondolkodásmódnak (megközelítésmódnak, témaérzékenységnek) ugyanolyan alapértékké kell válnia az újságírásban, mint az objektivitás doktrínának.

Kulcsszavak: *genderetika, gender studies, genderperspektíva, genderszemüveg, újságírás*

1. Gendertudatosság

A médián számon kérhető gendertudatosság nem új keletű dolog, de ha csak az elmúlt 15 évet figyeljük, igazán jelentős, számottevő javulás a médiatartal-

makban genderetikus szempontból nem mutatható ki.¹ A nemzetközi kutatások adatai alapján a nők hátrányai – a médiában is – tartósak és újratermelődnek.² Az elmúlt év sajnos különösen bővelkedik olyan, nők ellen elkövetett bűncselekményekben, amelyek médiareprezentációi meglehetősen tájékozatlanságot mutatnak az újságírók és a szerkesztőségek részéről (is), nem egyszer a genderperspektíva teljes hiányáról tanúskodnak.³ Hipotézisem szerint mégis elmondható, hogy egyre több figyelem és igyekezet irányul a helyzet megváltoztatására. A közelmúltban több fontos kutatás, tanulmány, segédkönyv és példatár jelent meg, amelyek használata segítheti a genderetikus szemlélet integrálását az újságírásba. Amellett, hogy néhány civil szervezet foglalkozik gendertudatos médiatréninggel⁴ és néhány egyetemen tanulható a társadalmi nemek tudománya,⁵ fontos megemlíteni azt is, hogy az NMHH több eljárást is indított médiaszolgáltató cégek ellen az emberi méltóság megsértése miatt.⁶

2014-ben három alapvető kiadvány illetve tankönyv és példatár jelent meg a témában. Elsőként a Nemzetközi Újságíró Szövetség (IFJ) és a Keresztény Kommunikációs Világszövetség (World Association of Christian Communication) közös kiadásában 2012-ben megjelent kézikönyv és forrásgyűjtemény magyar fordítására hívnám fel a figyelmet, amelyet a Magyar Női Érdekérvényesítő Szövetség adott közre „*Genderetikus újságírás és médiavállalati irányelvek*” címmel.⁷ A két kötetes kiadvány célja, hogy javítson a nemek hírmédiában való egyenlőtlen megjelenítésén, egyszer s mind hiánypótló, mind a kommunikáció szakokon, mind pedig a szerkesztőségekben, mivel korábban magyar nyelvű

¹ Ezúton szeretném külön köszönetemet kifejezni Sáfrány Réka gender szakértőnek, a Magyar Női Érdekérvényesítő Szövetség (Női Érdek) munkatársának a kutatásban nyújtott segítségével.

² GMMP Magyar Riport 2010. Letöltve: 2015.05.30. http://noierdek.miria.hu/wp-content/uploads/2014/04/GMMP_Osszefoglalo.pdf

³ Gondolok itt elsősorban az ELTE Gólyatáborában 2014 augusztusában történt szexuális erőszakra, amely rendkívül kiterjedt médiareprezentációt eredményezett, a téma hosszú hónapokon át napirenden maradt, illetve két NMHH szabályszegési eljárást is maga után vont.

⁴ Magyar Női Érdekérvényesítő Szövetség (Női Érdek), az Európai Női Lobbi (EWL) magyar tagja; a Független Médiaközpont; Főszerkesztők Fóruma

⁵ A „gender” (társadalmi nem) jelentése azok a társadalmilag kialakított szerepek, viselkedésformák, tevékenységek és tulajdonságok, amelyeket az adott társadalom férfiak, illetve nők számára előír. Ezzel szemben a biológiai nem azokat a biológiai és fiziológiai jellemzőket foglalja magába, amelyek alapján valakit férfinnak, nőnek vagy transzszexuálisnak, vagy interszexuálisnak tekintünk.

⁶ Legutóbb 2015. április 24-én sugárzott Éden Hotel műsor miatt indított eljárást az NMHH Médiatanácsa: Letöltve: 2015.05.30. http://mediatanacs.hu/cikk/166753/A_Mediatanacs_5502015_V_5_szamu_dontese_, illetve hozott olyan ellentmondásosnak tartott döntést a hatóság 2015.02.26-án, hogy a Hír Tévén bemutatott szilveszteri Maksa-híradó című műsor nem sérti az emberi méltóságot: Letöltve: 2015.05.30. http://mediatanacs.hu/cikk/165942/Mediatanacs_helytelen_korhatarbesorolasu_volt_a_szilveszteri_Maksavicicrovat. A hatóság korábban 2014.11.26.-án ítélte el határozatában a Class Fm reggeli műsorát: Letöltve: 2015.05.30. http://mediatanacs.hu/cikk/165179/Mediatanacs_megsertette_az_emberi_meltosaghoz_valo_jogot_a_Morning_Show

⁷ Genderetikus újságírás és médiavállalati irányelvek (2014) Letöltve: 2015.05.30. <http://www.ncta.noierdek.hu/index.php/gender-media-tankoenyv>

genderszemléletű tankönyv és nemzetközi példatár nem állt az újságírók rendelkezésére.

Ezzel szoros összefüggésben jelentette meg a Független Médiaközpont a magyarországi médiából összeállított példatárát „*Nők és férfiak a hírekben – Aránytalanságok és beidegződések, Példák a magyarországi hírmédiából*” címmel. A három kiadvány korszerű és alapos ismereteket nyújt a genderszemlélet médiában történő meghonosítását elősegítő közös gondolkodáshoz.

„*Genderetikus újságírás és médiavállalati irányelvek*” című kiadvány első kötete az elméleti kérdéseket járja körül, a genderszemlélet formálást segíti. A tankönyvet a világ számos országában tevékenykedő gender- és médiaszakember dolgozta ki, Afrikából, Ázsiából, Közép- és Dél-Amerikából, Európából, Észak-Amerikából és Óceániából érkeztek az írások, javaslatok hozzá. Többek között megismertet a „genderszemüveg” mibenlétével, elemzi a Globális Médiafigyelő Project (GMMP) eredményeit, rámutat a gender szemlélet etikai kódexekben és a médiapolitikában történő bevezetésének szükségességére.

2. A genderszemüveg

A genderszemüveg egy olyan látásmód, amely segít az újságírónak (riporter, szerkesztő, fotoriporter, képszerkesztő, hírszerkesztő etc.) abban, hogy a nők⁸ szemével lássák a világot, segíti a nemi előítéletek kiküszöbölését, javíthatja a nemek egyensúlyát a médiatartalmakban, az újságírók körében, a médiavállalatoknál, a döntéshozatalban. Ha a média valósághű módon akarja tükrözni a nők társadalomban betöltött szerepét, ha a „teljes kép” bemutatására törekszik, akkor nem elégedhet meg a Globális Médiafigyelő Projekt (GMMP) vizsgálataiban kapott eredményekkel, miszerint: 2010-ben világviszonylatban a hírekben hallható, látható vagy megszólaló személyeknek mindössze 24%-a volt nő. (A magyar adat 2010-ben 25%, 2005-ben 12% volt). Ahogy azt a kötet bevezetőjében olvashatjuk, az IFJ megállapította, hogy: „a szenzációhajhászás és a sztereotípiák kerülésével, a tények gondos ellenőrzésével, az etikai normák betartásával, a független média-ön szabályozó testületek megerősítésével fenntartható az újságírás minősége és megőrizhető a lakosság bizalma az újságírás iránt.”⁹ Le kell szögezni, hogy a nemek megjelenítése és a nők tapasztalatainak, félelmeinek és véleményeinek megjelenítése nem csak a nők ügye. Még akkor sem, ha a (médiá) szakmán belül

⁸ „Természetesen a „nők” nem képeznek homogén csoportot, ezért a médiában meg kell jeleníteni a különböző társadalmi, kulturális és gazdasági háttérből jövő nők szempontjait és tapasztalatait is (figyelembe véve például bizonyos társadalmi réteghez vagy kaszthoz való tartozásukat, faji vagy etnikai hátterüket, vallásukat, életkorukat, lakhelyüket, iskolázottságukat és egészségi állapotukat), illetve más sérülékeny társadalmi csoportokéit: például a gyerekekét, idősekét, faji/etnikai vagy vallási kisebbségeket, fogyatékkal élőkét. Ezeken a csoportokon belül is a nők és lányok gyakran komolyabb nehézségekkel küzdenek.” Letöltve: 2015.05.30. <http://www.ncta.noierdek.hu/gmt1.pdf> 10. o.

⁹ Uo. Letöltve: 2015.05.30. <http://www.ncta.noierdek.hu/gmt1.pdf> 3-6.o.

a gender egyfajta „szofz” témának számít, és ritkán érinti azokat, akik az igazán „komoly” hírekkel foglalkoznak – olvashatjuk a kézikönyvben, és számos korábbi tanulmányban. „A genderszemüvegen keresztül megláthatjuk, hogy egy adott jelenség különbözőképpen érint-e férfiakat és nőket, vagy fiúkat és lányokat. Így az újságíróknak lehetősége nyílik genderszempontból megközelíteni a hírt, és ezzel fontos és olykor megdöbbentő új dimenziókat tárhat fel benne.”¹⁰

3. A Global Media Monitoring Project (GMMP)

A Globális Médiafigyelő Projekt a hírmédiumokról társadalmi nemi (gender) szempontok alapján készülő legkiterjedtebb és legjelentősebb nemzetközi kutatás. A projekt ötlete a szervező Keresztény Kommunikációs Világszövetség (angolul World Association for Christian Communication, WACC) részéről először a Nők 4. Világkonferenciáján megfogalmazott Pekingi Cselekvési Tervhez kapcsolódott, ekkor, 1995-ben készült el az első nemzetközi médiafigyelés, amelyre azóta 5 éveként kerül sor.¹¹

Argumentációnk szerint vitathatatlan a nyilvánosság – ezen belül a közbeszédet számottevően formáló sajtó és közösségi média - szerepe abban, hogy milyen szerepben látjuk a nőket és a férfiakat a hírekben, hogy milyen a férfiakról és a nőkről szóló hírek aránya, hogy enyhíti-e a hírmédia a nemekkel kapcsolatos sztereotípiákat, hozzájárul-e a nők és férfiak társadalmi egyenlőségének érvényesítéséhez, illetve, hogy kihallatszik-e a nők hangja és ki közvetíti azt? A GMMP (Globális Médiafigyelő Projekt) a hírmédiát öt évente elemezve kíván rámutatni ezekre a tendenciákra.¹²

A nők magyarországi médiareprezentációjáról utoljára 2010-ben jelent meg pontos számadatokon alapuló elemzés, amely része a korábban említett átfogó nemzetközi felmérésnek.¹³ A GMMP (Globális Médiafigyelő Projekt) 2010-es eredményei értelmében a nők pontosan háromszor kisebb valószínűséggel szerepeltek a hírekben, mint a férfiak: az összes híralany közül csak 25% volt nő, 75% férfi. Különösen a legfontosabb témákban, mint például a „politika és kormányzás” valamint a „gazdaság”, túlnyomórészt férfi híralanyok szerepeltek (83% illetve 75%). A legfontosabb és legrangosabb szakmákkal rendelkező híralanyok (például a politikusok, az üzlet-

¹⁰ Uo. Letöltve: 2015.05.30. <http://www.ncta.noierdek.hu/gmt1.pdf> 9-10.o.

¹¹ Magyar Női Érdekérvényesítő Szövetség, Hungarian Women’s Lobby Letöltve: 2015.05.30. <http://noierdek.hu/?p=232>

¹² A GMMP 2010-es adatai szerint, nemzetközi átlagban a hírmédia tudósításainak 46%-a erősíti a nemi sztereotípiákat, a a vizsgált periódus híreiben a szövivők 81, a szakértők 80%-a férfi volt, áldozatként a nők 18, a férfiak 8%-ban jelennek meg, a riporterek 37%-a nő, akik szignifikánsan több nőt szólaltatnak meg, a hírek 13%-a szól kifejezetten a nőkről, illetve a tudósítások 6%-a világít rá a nemek közötti egyenlőség vagy egyenlőtlenség kérdéskörére. Letöltve: 2015.05.30. <http://whomakesthenews.org/gmmp/gmmp-reports/gmmp-2010-reports>

¹³ 2015 márciusában újra felvették az adatokat, ez év őszére várható a nemzetközi vizsgálat eredményeinek publikálása.

emberek és a hírességek) között szintén nagy arányban meghaladta a férfiak száma a nőké. Csak az olyan kategóriákban, mint a „sportolók, atléták” és a „gyerekek, fiatalok” voltak enyhe számbeli fölényben a nők a férfiakkal szemben. Híralanyokként a férfiakat sokkal gyakrabban ábrázolták hatalmi pozícióban – például szóvivőként vagy szakértőként – mint a nőket: utóbbiak sokszor csupán, mint magánemberek vagy a többség véleményének képviselői jelentek meg. A női híralanyok esetében a híradás hatszor olyan gyakran tért ki a családi állapotra, mint a férfiak esetében, illetve a nyomtatott sajtóban a női híralanyok aránylag gyakrabban jelentek meg fényképeken, mint a férfiak – mindkettő olyan újságírói gyakorlat, amely hozzájárul a nemi sztereotípiák erősítéséhez. Ami a hírek ismertetését és tudósítását illeti, jóval kevesebb (38%) volt a női bemondók és riporterek, mint a férfiak (62%) által közölt hír. Fejlődést jelent, hogy néhány cikk erejéig a hírmédiában valóban megjelent a nemek közötti egyenlőség témája, illetve a nemi alapú egyenlőtlenség problémája – ugyanakkor a vizsgált napon négyszer több olyan hír jelent meg, amely erősítette a nemi sztereotípiákat, mint olyan, amely megkérdőjelezte azokat. Mindent egybevetve a mostani eredmények azt jelzik, hogy a hírmédia lassanként növekvő érzékenységet mutat a társadalmi nemi szempontokra, miközben azonban a tudósítások között még mindig nagy számban találhatóak olyanok, amelyeket a társadalmi nemi sztereotípiák fenntartására alkalmas újságírói hozzáállás jellemez.

4. Feminizmus, nők, a magyar médiában

Margit Patrícia 13 évvel ezelőtt a Médiakutatóban jelentetett meg átfogó tanulmányt a nők hazai médiareprezentációjáról illetve az újságírónők, szerkesztőnők gender-alapú szakmai helyzetéről.¹⁴ Meggyőződése szerint „három terület: a nők médiabeli reprezentációja, médiahasználata és a médiában megjelenő szövegek előállítása szoros kölcsönhatásban áll egymással.” A kutató akkor „az újságírónők hallgatásáról” írt, azaz a nőkkel foglalkozó, a társadalmi nemekkel kapcsolatos témák tudatos kerüléséről, a témát érintő hallgatási spirál kialakulásáról beszélt. A GMMP adataival teljes összhangban úgy találta, hogy torzít a nők médiareprezentációja és nem a valós társadalmi helyzetet tükrözi. Megfigyelése szerint a siker-sztorik, a pozitív példák számíthattak csak kiskapus megoldásoknak a napilapok szerkesztőségeiben. A 2002-es médiakörnyezet mára gyökeresen átalakult, a napilapokról áttevődött a médiafogyasztás az online hozzáférhető felületekre, beleértve a mobilkommunikációt is. Magyarországon elsősorban a facebook felülete vált a közösségi média zászlóshajójává, a blogoszféra és az online „újságok” is túlnyomó részben ezen keresztül jutnak el a közönségükhöz. Az egyes oldalakon a kommentek, a visszajelzések, az online diskurzusok kialakulásának vagyunk szemtanúi, elmondható, hogy ma a női hang is egyértelműen jobban hallhatóbb, mint ahogy a hagyományos nyomtatott sajtóban volt.

¹⁴ Margit Patrícia: A nők reprezentációja (2002) Médiakutató Letöltve: 2015.05.30. http://www.mediakutato.hu/cikk/2002_03_osz/06_a_nok_reprezentacioja

Szoboszlai Beáta 2011-es tanulmányában¹⁵ a nyomtatott sajtót vizsgálta abból a szempontból, hogy a feminizmus tematikája miért kap kevés és viszonylag el-
lentmondásos szerepet az általa vizsgált három nyomtatott napilapban (Népszabadság, Magyar Nemzet, Metropol). A kutató hangsúlyozta, hogy bár Magyarországon van „feminizmus”, sőt szerinte az ország méretéhez és lehetőségeihez képest az viszonylag komolyan működik, hiszen van Stratégiánk, van politikai felelősünk, vannak nőszervezetek és vannak komoly tudományos műhelyek, mégis a téma gyakorlati „átvittele”, a sajtóban történő képviselése rendkívül nehézkes, a szféra előítéletes és tradicionális gondolkodásmódja miatt.

5. A feminista médiaetika

A feminista médiaetika kutatói, például Linda Steiner érvelése szerint¹⁶ a feminista gondolkodásmód és cselekvés a közjával van összefüggésben, míg a feminista etika globálisan meghatározott - bár nem mindig ad feltétlenül konzisztens válaszokat. Szerinte az újságíróknak morális kötelessége a közpolitikák és javaslatok értékelése, hiszen a gondos újságírói munka megköveteli a nyilvánosság bevonását, a közbeszéd tematizálását, a közösség figyelmének alakítását például nyilvános viták, tanácskozások révén. Az újságírói figyelem és az alapos tájékozottság megköveteli a riporterektől, hogy igazi kérdéseket tegyenek fel. Steiner fenntartja továbbá - a feminista erkölcsi ismeretelmélet szerint -, hogy az újságírók ismerniük kell saját pozíciójukat, zárójelbe kell tenniük saját feltételezéseiket, és visszafogottan kell tudniuk megítélni az „igazságot”. A feminista médiaetika egy koherens, gazdag eszköztár arra vonatkozóan, hogy kinek és mikor fontos a média, a média intézményei és résztvevői részére pedig határokon átívelő morális diskurzust kínál.

Stephen J. A. Ward és Herman Wasserman az online médiateret vizsgálják és az újmédia etikai problematikájáról (és kivételes felelősségéről) írnak.¹⁷ Érvelésük szerint az állampolgárok részvétele a médiában (azáltal, hogy alkalmanként újságíróként viselkednek) átalakítja az újságírás etikáját. Szerintük a globális online média: egy fejlődő nyílt etika (open ethics), hiszen a közösségi média tweet és blogbejegyzései befolyásolják a nyilvánosságot. Éppen ezért az etikus megközelítés többé már nem csak az újságírók felelőssége a távoli szerkesztőségekben. Az újmédia megváltoztatja a felelős részvételről és az ellenőrzött tartalmakról kialakított fogalmainkat. A globális médiában az állampolgároknak

¹⁵ Szoboszlai Beáta: „Elég az emancipációból!” Feminizmus és a gender-kérdés a nyomtatott médiában: Sajtótermékek elemzése és értékelése (2011)TNTeF Journal, 1. évfolyam, 2.szám, november. Letöltve: 2015.05.30. http://tntefjournal.hu/vol1/iss2/07_szoboszlai.pdf

¹⁶ Steiner, L. (2011), “Feminist Ethics and Global Media,” in R. S. Fortner and P. M. Fackler (eds.), *The Handbook of Global Communication and Media Ethics*. Oxford: Blackwell, 171–192.

¹⁷ Ward, S. J. A., and H. Wasserman (2010), “Towards an Open Ethics: Implications of New Media Platforms for Global Ethics Discourse,” *Journal of MassMedia Ethics* 25(4): 281.

nem kell „meghívó” ahhoz, hogy megvitassanak médiaetikai kérdéseket, hogy kritizálják az újságírói gyakorlatot, vagy éppen felülvizsgálják a normákat, vagy újakat javasoljanak. A médiáról történő normatív vita természetes része a média gyakorlatának. Különösen lehetetlen ellenállni az etikai kérdések megválaszolásának, amikor a média-tevékenység az emberi élet szinte minden aspektusát átszövi. Ráadásul, az újmédia kultúrája éppen az átláthatóságot és az interakciót helyezi előtérbe. Ez a kultúra elvárja, hogy a mainstream (fősodorbeli) és a nem-mainstream (nem-fősodorbeli) média is nyitottá váljon a közvélemény számára.

6. Záró gondolatok

Véleményem szerint a helyzet megváltoztatására, az előítéletes gondolkodásmód korrigálására a genderetikus szemléletmód újságíróképzésben való megjelenésére lenne szükség, illetve rendszeres, a szerkesztőségekben megtartandó médiatréningekre, nyitott közéleti beszélgetésekre. Meggyőződésem, hogy a genderetikus gondolkodásmódnak (megközelítésmódnak, témaérzékenységnek) ugyanolyan alapértékké kell válnia az újságírásban, mint az objektivitás doktrínának. Hiszen a genderperspektíva alkalmazásával mélyebben beleláthatunk a média által tárgyalt eseményekbe és témákba, nyitottabbá válhatunk a hírek nőkre és férfiakra gyakorolt, sokszor eltérő hatása iránt, és kiváló eszközhöz juthatunk a nők és a férfiak különböző nézőpontjának és tapasztalatainak megjelöltésére.

Ugyanakkor egy új tendenciának is a szemtanúi lehetünk, elsősorban a közösségi médiában – jóllehet ennek a hatását nem mérte a GMMP (hiszen az a mainstream hírmédiát vizsgálja) és valószínűleg a 2015-ös adatfelvétel eredményeiben sem lesz kimutatható. Az „újracsomagolt feminizmusról” beszélek, azaz az alternatív női (és férfi) életformák, életmodellek, tematizált megjelenéséről a blogoszférában. Több magyar nyelvű online felületen is megfigyelhető (mint például az uvegplafon.blog.hu, a sajatszoba.hu, vagy a nokert.hu oldalai) a nemi szerepminták modernizálása, a nőket érintő kérdések új kontextusba helyezése. Ma már egy országos híroldalt sem tudunk úgy megnyitni, hogy ne lenne a címlapon egy, a feminista tematikát „feldobó” írás, illetve ne esne szó nőket erősen érintő témákról, például a láthatatlan munkáról, a női kvótákról, az üvegplafon-jelenségről, a családon belüli erőszakról, a prostitúcióról.¹⁸ Úgy látszik, hogy az információs technológia, az életünket uraló algoritmusok és az újmédia a segítségünkre lehetnek abban, hogy árnyaltabbá váljon az évszázados tapasztalat, amely szerint a média többnyire a domináns ideológiát (ez esetben a férfiuralmat) közvetíti, és a hagyományos szerepek, a normák megőrzését segíti elő (Angelusz 1983).

A paletta tehát színesedik, nem véletlen, hogy a GMMP legújabb globális, UNESCO által is támogatott kezdeményezése a *“Yes we must! Reaching Gender*

¹⁸ Nők elleni erőszak: van miért szégyenkeznünk Index, Letöltve: 2015.05.30 http://index.hu/kulfold/eurologus/2015/04/28/van_miert_szegeykenkeznunk_a_nok_elleni_eroszak_teren/

*Equality in the Media by 2030*¹⁹ szlogen alatt fut. A cél nem kevesebb, mint hogy 2030-ra elérjük a nemek közötti egyenlőséget a médiában, a hír alkotói és a hír szereplői között is. A globális cél, hogy a sajtó bevonásával és a genderszemüveg nyelvhasználatának tudatosításával felhívják a világ figyelmét a nemek közötti egyenlőség kérdésre. Az elkövetkező 15 évben feltételezhetően sok akció-orientált megközelítést tapasztalhatunk meg ezen a területen.

Irodalomjegyzék

- Független Médiaközpont (2014.): *Nők és férfiak a hírekben – Aránytalanságok és beidegződések, Példák a magyarországi hírmédiából* Letöltve: 2015.május 28. http://www.cij.hu/hu/wp-content/uploads/2014/05/peldatar-full_web.pdf
- Női Érdek (2014): *Genderetikus újságírás és médiavállalati irányelvek: kézikönyv, forrásgyűjtemény és gyakorlati útmutató* Letöltve: 2015.május 28. <http://www.ncta.noierdek.hu/gmt1.pdf> és <http://www.ncta.noierdek.hu/gmt2.pdf>
- IFJ (2009): *Getting the Balance Right: Gender Equality in Journalism* Letöltve: 2015.május 28. http://portal.unesco.org/ci/en/files/28397/12435929903gender_booklet_en.pdf/gender_booklet_en.pdf
- Council of Europe (2010): *Toolbox: Journalism Training, Discrimination & Diversity*. Letöltve: 2015.május 28. http://www.coe.int/t/dg4/anti-discrimination-campaign/ressources/Training_toolbox/Toolbox_Journalisme_Training_Discrimination_Diversity_en.pdf
- UNESCO (2014): *Media and Gender: A Scholarly Agenda for the Global Alliance on Media and Gender* Letöltve: 2015.május 28. https://iamcr.org/system/files/media_and_gender.pdf
- UNESCO (2012): *Gender-Sensitive Indicators for Media: Framework of Indicators to Gauge Gender Sensitivity in Media Operations and Content* Letöltve: 2015.május 28. <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002178/217831e.pdf>
- UNESCO (2011.) *Broadcasting for All: Focus on Gender* Letöltve: 2015.május 28. http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/FIELD/Hanoi/pdf/2011_BroadcastingForAll_FocusOnGender_AIBD-FES.pdf
- FIA International Federation of Actors és European Commission (2010): *Handbook of Good Practices to Combat Gender Stereotypes and Promote Equal Opportunities in Film, Television and Theatre in Europe* Letöltve: 2015.május 28. http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/RESOURCES_engendering-change-fia.pdf
- MONA Alapítvány (2011): *A nők ellenei erőszakkal foglalkozó híradások „tízparancsolata”* Letöltve: 2015.május 28. <http://nokjoga.hu/sites/default/files/>

¹⁹ „Igen, muszáj! Érjük el a nemek közötti egyenlőséget a médiában 2030-ra” Letöltve: 2015.05.30. <http://whomakesthenews.org/articles/reaching-gender-equality-by-the-year-2030>

filefield/sajto-a-nok-elleni-eroszakkal-foglalkozo-hiradasok-tizparancsolata.pdf eredeti forrás: Letöltve: 2015.május 28. <https://womensphere.wordpress.com/2008/11/10/ten-commandments-of-non-sexist-language-for-reporting-on-violence-against-women/>

Inter Press Service IPS (2002) *Culture, religion and gender – A training manual for the media* Letöltve: 2015.május 28. http://www.ips.org/africa/library/publications/ips_culture_religion_and_genderhandbook.pdf

Angelusz Róbert (1983) *Kommunikáló társadalom*. Budapest: Gondolat Kiadó, Letöltve: 2015.május 28. http://www.google.hu/url?sa=t&rcet=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CCAQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.fszek.hu%2F%3FtPath%3D%2Fview%2F%26documentview_type%3Dsave%26documentview_site%3D5490%26documentview_id%3D438&ei=oWJoVb27K6GqyWPT7YCoBg&usg=AFQjCNFCMSDRJnS4yZ451vP5_KZP0ZgNw&sig2=J3IjnztIKpv5KmXwN54U8w&bvm=bv.93990622,d.bGQ

World Association for Christian Communication (WACC): *Media & Gender Monitor* Letöltve: 2015.május 28. <http://whomakesthenews.org/media--gender-monitor>

Steiner, L. (2011), “Feminist Ethics and Global Media,” in R. S. Fortner and P. M. Fackler (eds.), *The Handbook of Global Communication and Media Ethics*. Oxford: Blackwell, 171–192.

Ward, S. J. A., and H. Wasserman (2010), “Towards an Open Ethics: Implications of New Media Platforms for Global Ethics Discourse,” *Journal of Mass Media Ethics* 25(4): 281.

Lektorálta: Prof. Tamás Pál, tudományos főmunkatárs, MTA TK Szociológiai Intézet

MÉDIAÉRVELÉS – A MÉDIAÉRVELÉS ÚJ MEGKÖZELÍTÉSE ÉS A HÍREK HATALMA

Deli Eszter

*Budapesti Corvinus Egyetem, Tudományos segédmunkatárs,
eszter34@gmail.com*

Absztrakt

Annak ellenére, hogy mai modern korunkban a média nélkülözhetetlen szerepet játszik, nagyon keveset tudunk azokról a retorikai szerkezetekről és mikro-kontextusokról, amelyek létrehoznak egy érvelést. A médiaretorika legfőbb céljai a meggyőzés, hatáskeltés és a közönség jóindulatának elnyerése – ezáltal számos funkcióját tükrözi magának a kommunikációnak is. Jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy ezeket a mechanizmusokat fókuszáltan mutassam be nyelvi, pszichológiai és szemiotikai szempontból különböző televíziós médiatartalmak vizsgálatán keresztül, feltételezve, hogy minden tartalmat (politikai vitákat, talk-show-kat és kutatásom középpontját, a híreket) fel lehet fogni érvelésként, mivel hatnak ránk, beavatnak és meggyőznek minket. Kutatásom újszerűsége két hipotézisben rejlik: egyrészt úgy gondolom, hogy a média argumentáció, mint különálló terület értelmezhető egy társadalmi szintér részeként – a benne szereplő résztvevőkkel, eseményekkel és megfigyelőkkel, akik megformázzák és újraformázzák azt, különleges szereplőinek (és szónokainak) hozzájárulásával és a benne működő különböző kontextusokkal, a politikától a gazdasáig, az információtól a szórakoztatásig, és így tovább. Másrészt feltételezem, hogy a hírek – mint érvelési egységek – besorolhatók az arisztotelészi zsánerek egyikébe, az epideiktikus vagy bemutató beszéd zsánerébe, mivel legfőbb céljuk egy bizonyos világnézet kialakítása és megerősítése, az információ megszerzése és átadása helyett. A híreken keresztül a feladó egy nyelvi és képi világot hoz létre, és arra hívja meg az embereket, hogy ők is hasonlóképpen lássák a világot, így a befogadó fő feladata nem az információszerezés, hanem a drámai szerepvállalás, melynek segítségével az események aktív részesévé válhat (Aczél, 2012.). Diskusszióban egy új módszert szeretnék ajánlani, amely alkalmazható a médiaelemzés esetében, annak érdekében, hogy azonosítsam, megvizsgáljam és értékeljem a médiaérvelést, mint színteret, illetve a híreket. A különböző vonatkozási rendszerek értelmezésével és a hírérték legmeghatározóbb faktorainak illusztrálásával igyekszem bemutatni, hogy a médiahatás, informális logika és meggyőzési elméletek ezen új és szisztematikus felfogása alkalmazható és alkalmazandó a jelen társadalom televíziós tartalmaival kapcsolatban, beleértve a híreket is. Jelen értekezésben olyan kiemelkedő kutatók munkáira támaszkodom, mint Aczél Petra, Horányi Özséb, Arisztotelész, Niklas Luhmann vagy Douglas Walton.

Kulcsszavak: *médiaérvelés, szintér, reklám, szórakoztatás, információ, attitűdváltozás, hírek, zsáner, elitek, negatív hírek*

1. A médiaérvelés, mint specifikusan elkülöníthető terület

Jelen tanulmányban a médiaérvelést és annak egy meghatározó szegmensét, a híreket kísérelem meg bemutatni. A kutatásom újszerűsége két hipotézisben rejlik:

- Úgy gondolom, hogy a média argumentáció, mint különálló terület értelmezhető egy társadalmi szintér részeként.
- A hírek – mint érvelési egységek – besorolhatók az arisztotelészi zsánerek egyikébe, az epideiktikus vagy bemutató beszéd zsánerébe.

Dolgozatom témája több tudományághoz is kötődik, hiszen az érveléstechnika vizsgálata nemcsak a mindennapi életben, hanem a szakirodalom szerint is valahol a kommunikáció-tudomány, a pszichológia és a filozófia határmezsgyéjén fekszik. Modern korunkban meglehetősen idejétmúlt, elavult tudománynak tűnhet az érveléstechnika és a retorika. Sokaktól hallhattunk már hanyatlásáról, néhányan teljesen el is temették, de olyan emberek állítják ennek ellenkezőjét, mint Roland Barthes vagy Thomas O. Sloane, akik egyenesen a retorika reneszánszát említik. Aczél Petra *Új Retorika* (2009) című művében a retorikát, mint gondolkodás- és beszédmódunk legfőbb meghatározóját, valamint a társas viszonyok legjelentősebb alakítóját írja le. E tudományág nagy alakjaival egyetértve én is úgy gondolom, hogy az érvelés- és a hozzá szorosan kapcsolódó meggyőzéstechnikának minden korban és minden kontextusban megvan a helye.

A retorika történetének alakulása nem volt mindig egyszerű. Eleinte, a retorika azon az elképzelésen alapult, hogy a bölcsesség és a kultúra olyan közös értékek, amelyek nyilvánosan hozzáférhetőek (Aczél, 2012.). Mindenki részese lehetett ennek a közös tudásnak, a kultúra és a bölcsesség szószólóján, a szónokon keresztül. Azonban a retorika és a szónok, mint a kulturális ideál képe pusztán a felvilágosodásig él (Bender – Wellbery, 1990.). Ezt követően, elveszítve erejét és érvényességét, a retorika a 21. századig halott (Halloran, 1993.). A terület, amely végül újjáélesztette és életben tartotta a *média* volt, amely retorikailag konstruált tereket alakít ki a szemünkben, fülünkben és képzeletünkben (Silverstone, 1999.).

Ahogy az Silverstone (1999) megállapította, a média nyelve retorikus nyelv, amely azáltal győz meg bennünket, hogy kapcsolatot teremt a közös tudás, az egyéni szándék, szükségletek és helyzetek között. Ez a perspektíva arra sarkall, hogy a média nyelvét aktív vagy cselekvő nyelvnek tekintsük, amely hatást kelt, jelentést ad, meggyőz és beavat (Aczél, 2012.). Douglas Walton szerint: „A médiaérvelés jelentős erő az életünkben. A politikai beszédektől a televíziós reklámokon keresztül a háborús propagandáig hatással van az érzelmeinkre; képes a politikai cselekvés mozgósítására, a közvélemény befolyásolására, a piaci termékek eladására, sőt, lehetővé teszi egy diktátor hatalmon maradását is” (Walton, 2007: 5.).

A médiaretorika fentebb említett hatásai alapján diszkusszióm fő kérdései a következők:

Létezik-e a média argumentáció, mint specifikusan elkülöníthető terület? Miért és hogyan?

1. Logika szerint? Nem, mert nem tud elkülöníteni különböző specifikus logikákat.
2. Eszközök vagy kódok szerint? A retorika maga is egy kód, amely egyfaj-

ta reprezentációs rendszert javasol. A retorika a kommunikáció egy instrumentális formája, eszköz, céljaink eléréséhez. Ha azonban a retorikát kódként értelmezzük, úgy más területeket, például a képzőművészeteket is tekinthetjük kódrendszernek.

3. Szintér szerint? Tanulmányomban a média argumentáció szintér szerinti megközelítését javaslom, de mielőtt alátámasztom ezen hipotézisem, hadd mutassam be a szintér, mint argumentatív jelenség fogalmát.

2. A szintér fogalma

„A szintér: tér, ahol események zajlanak, játszódnak vagy következnek be, esetleg – a várakozás ellenére – nem történnek meg, továbbá ahol vannak dolgok, vagy amelyből éppenséggel hiányoznak.” (Horányi, 2006: 102.) A szintér gyakran nem tűnik többnek, mint egy platform, vagy bármilyen kiterjedés, amely különböző események bekövetkezésének biztosít lehetőséget. A szintereknek „eseménykarakterük” van, úgyhogy bármilyen tér csakis akkor tekinthető szintérnek, ha *bizonyos típusú* események szoktak lejátszódni, vagy kívánatos, hogy lejátszódjanak benne és bármi, ami teret ad egy eseménynek, szükségszerűen szintérként fog viselkedni. Ha nem olyan esemény játszódik le, akkor arra nem alkalmas a szintér. Egy telefonbeszélgetés például megfelelő szintér egy találkozó megbeszélésére, de nem alkalmas pénzügyi kérdések tisztázására.

A szintér ezen kívül úgy is leírható, mint egy dinamikus és örökké változó környezet, amelynek ismerete szükséges ahhoz, hogy megértsük a benne zajló kommunikációs aktusokat. „A kommunikációesemények szinterein vannak olyanok, akik résztvevői az eseménynek, és vannak, akik csak figyelői, de mindkettő – egyik aktivitásával, másik aktivitásának hiányával – alakítója a szintérnek.” (Horányi, 2006: 102.) A köznyelvben a szintér szó leggyakrabban színházi, közösségi és politikai kontextusokban jelenik meg, de zenekritikai környezetben is megtalálható, amikor punk vagy metal szintérről beszélünk. Ha visszatérünk a szintér szokványos jelentéséhez – a modern, metaforikus értelmezéseket elhagyva – nem mulaszthatjuk el megemlíteni azokat a jellemzőket, amelyek a színteret reprezentálják:

- események zajlanak benne
- szereplők mozognak benne
- vannak szemlélői az ott végbemenő eseményeknek
- folyamatosan változó környezet, stb. (Horányi, 2006: 103.)

Míg néhány human kommunikációs szintér alkalmi (pl.: egy buszutazás), addig néhány tartósnak nevezhető. A család, szervezetek, szomszédság, a vizuális szinterek vagy a nemzet mind tartós vagy permanens szintérnek tekinthető. A családra, mint szintérre vonatkozik néhány formális jogi megkötés, de funkcióját és minőségét első sorban nem ez határozza meg, míg a szervezeteken belül a formális felépítés nagy jelentőséggel bír. A nemzet, mint szintér hordozza a

legnagyobb szimbolikus erőt mindközül. Ez azt is jelenti, hogy mindannyian különböző színtereknek vagyunk a részesei egy időben, alkalmazkodva a különböző platformok sajátosságaihoz.

A fent említett tulajdonságok alapján a médiaérvelést egy dinamikus és változatos színtérnek tekinthetjük, a benne szereplő résztvevőkkel, eseményekkel és megfigyelőkkel, akik megformázzák és újraformázzák azt, különleges szereplőinek (és szónokainak) hozzájárulásával és a benne működő különböző kontextusokkal, a politikától a gazdaságig, az információtól a szórakoztatásig, és így tovább.

3. A konstruált valóság

Mielőtt bemutatnám a hírek és a hírérték strukturális és formális megközelítését, hadd tegyek egy apró kitérőt a tömegmédiaterületén. Ahogyan Niklas Luhmann említi művében, *A tömegmédiavalóságban*: bármi, amit a társadalomról, történelemről vagy a világról, amiben élünk és természetéről tudunk, mind a tömegmédiából tudjuk (2000: 1). Mindezt a tudást egy olyan forrásból nyerjük, amelyet csodálunk, amelyhez ragaszkodunk, és amelyben kedvünk telik, mégsem tudjuk teljes biztonsággal azt állítani, hogy megbízunk benne (McQuail, 2010: 359). Mindazonáltal, még ha sejtjük is, hogy bizonyos információk kétségbe vonhatóak vagy manipulatívak, mégis jó kiinduló alapnak tekintjük a tömegmédiát a szükséges tudások megszerzésére. A szervezetek, amelyek a tömegmédiakommunikációjáért felelősek, függenek az elfogadhatósággal kapcsolatos feltételezésektől, ezért saját rendszert kell kialakítaniuk, egy olyan színteret, amely a fogyasztók igényeit szolgálja, amely hatással van az emberekre, amely képes meggyőzni, befolyásolni, kontrollálni és irányítani közönségét. Ezek a szervezetek gyakorlatilag egy másik valóságot hoznak létre, egy szerkesztett valóságot, vagy, hogy Kant szavaival éljek: egy *transzcendentális illúziót*. Megkülönböztetve magát minden más valóságtól, a tömegmédiavizsgálata ugyanazon a szinten történik, mint a gazdasági, politikai vagy jogi rendszer vizsgálata, saját gyakorlatai, funkciói és műveletei révén (Luhmann, 2000: 23.). A tömegmédi autonóm jellege azonban nem csak a fentebb említett tényezőkben jelenik meg, hanem szuverén szelektivitásában is, amely még inkább megkülönbözteti azt más rendszerektől.

Hogyan épül fel a konstruált valóság?

A tömegmédi határozza meg, hogy hogyan látjuk a világot, mit tartunk jónak vagy rossznak, értékesnek vagy értéktelennek. Luhmann szerint a hírek és a mély riportok nem egyedüli kialakítói a társadalmi észlelésnek. A társadalom percepcióit a reklámok és a szórakoztatás is hasonló mértékben formálják (2000).

A *hirdetés* vagy *reklám* legfőbb célja, hogy kommunikációját annyi tárgyra és fogyasztóra terjessze ki, amennyire csak lehetséges, azt a benyomást keltve, hogy mindig van valami szebb vagy jobb, amit meg lehet szerezni. A fogyasztók végül sokkal jobb körülményekre vágnak majd: egy jobb munkára, nagyobb

autóra, egy századik szájfényre vagy egy új technológiai eszközre. Ez a jelen-ség pedig példátlan határokat generált annak, hogy mit lehet vagy mit kellene elérni, valamint kialakított a fogyasztók között egy folyamatos összehasonlítási mechanizmust, tekintet nélkül a társadalmi pozíciókra és pénzügyi korlátokra. Lényegében akárkihez hasonlíthatjuk magunkat: egy hollywood-i sztárhoz, egy ördögien jóképű szupermodellhez, vagy egy extra-gazdag befektetőhöz. A pénztől való fokozott függés és a vágy, hogy minden igényünket kielégítsünk, a társadalom egy újfajta megközelítését kínálja, amiért a tömegmédiá a felelős. Ez az új szemlélet egy olyan társadalmat mutat be, amelynek hatalmas mennyiségű összegek állnak rendelkezésére, mégis úgy tűnik, hogy senkinek nincs belőle elegendő. De természetesen a reklámok végtelen lehetőséget kínálnak arra, hogy tehetetlenségünket feloldjuk és sikeresebbek lehessünk a kívánt életszínvonal el-érésében.

A szerkesztett valóság ezen idioszinkráziáját szintén befolyásolja a tömegmédiá a *szórakoztatás* jelenségének létrehozásával. A szórakoztatás magában foglalja az igazi valóság és a fiktív valóság összeolvadását, amely olyan implicit, vizuális tudással lát el bennünket, ami igazából már azelőtt a miénk volt, hogy a média megmutatta volna azt nekünk. Luhmann szerint „a szórakoztatóipar arra törekszik, hogy megnyerje és megtartsa a fogyasztók figyelmét azáltal, hogy az ő életükre referál és 'igen, pontosan ez az' élményeket ad át nekik” (2000: 82.).

4. A hírek

A tömegmédiá utolsó lényeges elemének megemlékezésével hadd mutassam be kutatásom fókuszát, a *híreket*. Mielőtt azonban megvizsgálom a híreket a tömeg-tájékoztató szempontjából, azok klasszikus fogalmát, arisztotelészi zsánerbe-sorolását ismertetem. Mivel a média maga is egy retorikus közeg, annak elemei, pl.: a hírek is szükségszerűen argumentatív értéket nyernek, egyfajta műfaj be-sorolást kapnak. „A műfaj szó egyszerűen „rendet” jelent. A művészeti alkotá-sok esetében a műfaj egy típus, osztály, vagy prezentációs kategória, jellegze-tes és könnyen azonosítható jellemzőkkel” (Silverblatt, 2007: 3.). Könyvében, a Rétorikában Arisztotelész a retorikai beszédek három típusát különíti el: a jogi beszédet, a tanácskozó beszédet és a bemutató beszédet (1358b).

1. A jogi beszéd (genus iudicale) a döntéshozatal szorgalmazó perbeszéd alapjául szolgál, témája az igazság vagy igazságtalanság, műfajai a vád- és védőbeszéd. Ideje a múlt, érzelmi világa a szigor vagy a megbocsátás indulata.
2. A tanácskozó beszéd (genus deliberativum) működése azonban jövő ide-jű, témái az előny és a hátrány, műfajai a politikai beszéd, a választá-si kampányok beszédei, a reklámok vagy az erkölcsi intelmek. Érzelmei a félelem és a remény.
3. A legutolsó arisztotelészi zsáner a bemutató beszéd (genus demonstrativum),

amelynek ideje a jelen, funkciója a dicséret vagy elmarasztalás. Témakörei a szépség és a rútság bemutató beszédekben, alkalmi beszédekben, dicséretekben és ismertetőkből. Indulatai az öröm és gyűlölet.

Kenneth Burke szerint ez az utolsó arisztotelészi műfaj olyan különböző területeket tartalmaz, mint a propaganda, hirdetések, irodalmi művek, retorikai stratégiák és eszközök: eszközök, amelyek meghatározzák az emberek egymáshoz és a világhoz való kapcsolatát (1962/1969). Ezen elmélet alapján diszkusszióm másik fő feltevése, hogy a hírek besorolhatók a *genus demonstrativum*, azaz a bemutató beszéd műfajába, amely elsősorban arra törekszik, hogy egy bizonyos világnézetet kialakítson, az információ megszerzése és átadása helyett. A híreken keresztül a feladó egy nyelvi és képi világot hoz létre, és arra hívja meg az embereket, hogy ők is hasonlóképpen lássák a világot. Így a befogadó fő feladata nem az információszerzés, hanem a drámai szerepvállalás, melynek segítségével az események aktív részesévé válhat. Carey szerint a hír dráma, amely nem ad leírást a világról, hanem a „drámai erők és akciók arénáját ábrázolja” (2009: 16.).

A hírgyártást illetően hagyományosan négy lépést tudunk elkülöníteni: a hírek gyűjtését, szelektálását, csomagolását és prezentálását. Ez a folyamat tulajdonképpen megegyezik a klasszikus retorika beszédalkotási folyamatával (a feltalálással, elrendezéssel, kifejezéssel és előadással) (Aczél, 2012: 95.). Így a hírgyártás különböző fázisai alapvetően megegyeznek a szövegalkotás állomásaival.

A hírek *gyűjtése és szelektálása* szükségszerűen az eredeti koncepció elszegényedéséhez vezet, kiemelve annak egyes részeit és elhagyva más elemeit, de ezáltal új intertextuális viszonyok jönnek létre és új koncepciók születnek. A következőkben hadd említsek néhány olyan tényezőt, amelyek fontos szerepet játszanak a hírek kiválasztásában (Luhmann, 2000):

- Meglepetés: Az adott információnak újdonságnak kell lennie és szakítania kell a meglévő elvárásokkal, de ahhoz, hogy észlelni tudjuk újszerűségét, ismerős kontextusokra van szükségünk, pl.: földrengések, vállalatok bedőlése, titkos viszonyok, stb.
- Konfliktusok: A médiában megjelenő konfliktusok mindig nagy népszerűségnek örvendenek, mivel a jövőbeli bizonytalanság teret ad az izgalomnak, feszültségnek és az esetleges találgatásoknak.
- Mennyiségek: A mennyiségek különösen hatékonyan ragadják meg figyelmünket. A mennyiségek meglehetősen heurisztikusak, mivel a számok magas igazságértéket és relevanciát sugallnak.
- Helyi vonatkozások: Az emberek többnyire annyira magabiztosak azzal kapcsolatban, hogy mi történik szomszédságukban, hogy minden járulékos információ különösen magas értéket képvisel, pl.: egy kutya megharapta a helyi postást.
- Normaszegések: A normaszegések tipikusan magas hírértékű témák. Jelenthetik a jogszabályok megsértését, azonban még jelentősebbek az erkölcsi szabályszegések és a nemrégiben igen relevánssá váló politikai kor-

rekség megsértése. Mondanom sem kell, hogy a hírérték emelkedik, ha mindezeket a normaszegéseket prominens emberek követik el.

Az imént említett tényezők (meglepetések, emberek, helyi érdekek vagy mennyiségek) semmit sem mondanak a jövőről. Még a mennyiségek sem tudnak semmi biztosat mondani a jövőbeni lehetőségekről, ezért azt mondhatjuk, hogy a hírek *jövőbeni bizonytalanságokat* generálnak és tartanak fenn, ellentétben minden folyamatosséggal kapcsolatos bizonyítékkal, amiket mindennapi észlelésünk vált ki.

Csomagolás alatt a hírek vizuális és verbális kódok segítségével történő elrendezését és keretezését értem. Ez óhatatlanul is különböző érték-asszociációk kialakítására biztatja a befogadót. Végül, de nem utolsó sorban a hírek *prezentálását* ismertetem, a hírek bemutatásának különböző módjai, a kommunikátor, a körülmények, az időtényező és a beszédhelyzet hozzárendelésével (Aczél, 2012.).

A hírek prezentálását illetően elengedhetetlen bemutatnom egy fontos tényezőt, a *stílust*. A hírek általában közömbös vagy választékos stílusúak lehetnek, a különböző minősítések (melléknevek vagy határozószók) felettébb ritka alkalmazásával (Andok, 2003: 70.). Az egyik legerősebb stílári követelmény ahhoz, hogy egy eseményt a hírek műfajába sorolhassunk, a nézőpont jelöletlensége. Az aktuális beszélő nem jelölheti magát sem nyelvtanilag, sem egyéb módokon: ha az alany feltüntetett, akkor a szöveg automatikusan kizáródik a hírek műfajából és áttevődik a tudósításba. Érdekes, hogy ez a jelenség mennyit változott az elmúlt 200 évben. Az 1780-as években megjelenő Magyar Hírmondó a híreit az ország különböző vidékeiről érkező olvasói levelek alapján állította össze, és, ha az olvasó valóban a két szemével látott egy eseményt, azt mindig kiemelték a közleményben, hogy növeljék a potenciális hír hitelességét. Ma ennek éppen az ellenkezője figyelhető meg: a híreket csak akkor tekinthetjük objektívnek, ha az valóban mentes az alany grammatikai jelölésétől, máskülönben tudósításról beszélünk (Andok, 2003: 69.).

Az utolsó kérdés, amire szeretnék kitérni az előadásomban, hogy hogyan válnak az „események” „hírekké” és minek kell ahhoz teljesülnie, hogy egy eseményt hírként aposztrofáljunk. Ahhoz, hogy megválaszoljuk ezt a kérdést, Galtung és Ruge két dimenziójának bemutatása révén szeretném a hírérték jelentéstartalmát meghatározni. Ezek a dimenziók jó alapul szolgálnak a példavideóhoz is, amit hamarosan bemutatok. A szerzőpáros elsősorban az „*elit emberek és elit nemzetek*”, valamint a „*negatív események*” fontosságát hangsúlyozza a hírérték tekintetében (1965: 65.).

Miért az elitek?

Egyértelmű, hogy az elit emberek és elit nemzetek tetteinek jóval súlyosabb következményei vannak, mint az átlag emberének. Nem az ő kiemelt fontosságuk emeli a hírek értékét, hanem inkább a tény, hogy az általános azonosulás tárgyaként tekintünk rájuk, amely megadja számukra a médiában történő önreprezentáció lehetőségét (Cottle, 2003: 141.).

Miért a negatív hírek?

A pozitív és a negatív pólusok közti aszimmetria mindig is megfigyelhető volt,

hiszen a negatív ügyek általában sokkal könnyebbek, hirtelenebbek és váratlanabbak, mint a pozitívak. Gondoljunk csak egy okos telefon megalkotására, majd elejtésére, vagy (hogy egy kicsit morbidabb legyek), egészséges életmód folytatására és az abból való hirtelen eltávozásra. A negatív események megítélése mindig konszenzust teremt, míg a pozitívak értékelésében lehetnek különbségek (McGregor, 2003.). Pl.: Egy földrengés, amely számtalan áldozatot szed, mindenki számára negatív eseményként jelenik meg, míg egy új kormányintézkedés mást fog jelenteni a szimpatizánsoknak, mint a kormányellenes embereknek. A negatív hírek az emberek számos látens vagy manifeszt igényét elégítik ki.

5. Összefoglalás:

A retorika, mint ősi terület rendkívül komplex és megújuló természetének köszönhetően az új médiaesemények és a médiaérvelés különböző szegmensei eltérő megközelítések alapján értelmezhetőek. Jelen tanulmány célja azon perspektívák azonosítása volt, amelyek támogatják a javaslatot, hogy a média argumentáció egy társadalmi szintér részeként értelmezhető. A hírek arisztotelészi műfajok alapján történő feltárása szintén bebizonyította, hogy a média retorikus hajlama segíthet bennünket érzékelni és megérteni a különböző jelenségeket, amelyeknek napi rendszerességgel vagyunk kitéve.

Irodalomjegyzék

- Aczél, P. (2009): Új retorika – Közélet, kommunikáció, kampány. Pozsony: Kalligram
- Aczél, P.(2012): *Médiaretorika*. Budapest, Magyar Mercurius
- Andok, M. (2003): *A hír mint szövegtípus*. Iskolakultúra. Letöltve 2015. 05. 25-én: http://epa.oszk.hu/00000/00011/00076/pdf/iskolakultura_EPA00011_2003_11_068-076.pdf
- Arisztotelész (1982): *Rétorika*. Fordította: Adamik Tamás, Budapest: Gondolat
- Bender, J.– Wellbery, D. E. (szerk.) (1990): *The Ends of Rhetoric: History, Theory, Practice*. Stanford, CA: Stanford University Press
- Burke, K. D. (1962/1969): *A Rhetoric of Motives*. Los Angeles: University of California Press
- Carey, J. W. (2009) *Communication as Culture*. New York: Routledge
- Cottle, S. (szerk.) (2003): *News, Public Relations and Power*. London: SAGE
- Galtung, J. –Ruge, M. H. (1965): *The Structure of Foreign News*. Journal of Peace Research
- Halloran, M. S. “*On the End of Rhetoric, Classical and Modern*”, in Enos, T. –Brown, S. C. (szerk.) (1993): *Professing The New Rhetorics: A Sourcebook*. Boston, MA: Prentice Hall
- Horányi, Ö. (szerk.) (2006): *A kommunikáció mint participáció*. Budapest: AKTI-Typtotex

- Luhmann, N. (2000): *The Reality of the Mass Media*. Cambridge: Polity Press
- McGregor J. (2003): *Restating News Values: Contemporary Criteria for Selecting the News*. Massey University. Letöltve 2015. 05. 25-én: <http://mmc.tweetbookclub.org/MMC911/Readings/Week%2003/Judy%20McGregor%20-%20Final%20Paper.PDF.pdf>
- McQuail, D. (2010): *McQuail's Mass Communication Theory*, 6th ed. London: SAGE
- Silverblatt, A. (2007): *Genre Studies in Mass Media: A Handbook*. Amonk, NY: M.E. Sharpe
- Silverstone, R. (1999): *Why Study the Media?*. London: SAGE
- Walton, D. (2007): *Media Argumentation: Dialectic, Persuasion, and Rhetoric*. New York: Cambridge University Press

Lektorálta: Dr. Géro Györgyi PhD, BCE Társadalomtudományi Kar, Magatartástudományi és Kommunikációelméleti Intézet, Egyetemi adjunktus

TABU AZ ÉRVELÉSTECHNIKÁBAN: TÁRSASJÁTÉKOK FELSŐOKTATÁSI ALKALMAZÁSA¹

Illés Zsófia

*Tudományfilozófia és Tudománytörténet Doktori Iskola (BME), PhD-hallgató,
illes.zsofi@filozofia.bme.hu*

Szabó Krisztina

*Tudományfilozófia és Tudománytörténet Doktori Iskola (BME), PhD-hallgató,
kriszti.szabo@filozofia.bme.hu*

Szemere Alexandra

*Tudományfilozófia és Tudománytörténet Doktori Iskola (BME), PhD-hallgató,
szemere.szandra@filozofia.bme.hu*

Absztrakt^{2,3}

Működhet-e a társasjáték a felnőttek tanulási folyamataiban? O’Rirordan és Kirkland [2008] felvetéséből kiindulva tanulmányunkban a Moholy-Nagy Művészeti Egyetemen 2014-15 őszén oktatott *Logika: argumentáció* c. kurzuson kísérletileg alkalmazott, érveléstechnika tananyagra formált *Tabu* játék elméletét, módszertanát és részeredményeit tárgyaljuk. A játék edukációs szerepét alapvetően konstruktivista és gamifikációs [Kárpáti, 2008; Wingfield – Black, 2005; McGonigal, 2011 in Buck, 2013 stb.] szemszögből vizsgáljuk, és eddigi eredményeinkből azt a hipotézist vezettük le, hogy *a tananyagra formált társasjátékokkal hatékonyabbá tehető az érveléstechnika oktatás, ezáltal a hallgatói tudáselsajátítás, -megértés és -elmélyítés*. A társasjáték készségcentrikus ismeretátadást – gyakorlati ismeretszerzést, folyamatos interakciót, kölcsönös visszajelzést, ellenőrző mechanizmusokat és élménygazdag, motivált tanulást [Meier, 2000] – biztosít oktatók és hallgatók számára abban az esetben, ha azt megfelelő módon, a tananyagra formálva, értő módon alkalmazzák. A társasjáték – így a *Tabu* – érveléstechnika kurzuson történő használatával célunk olyan alternatív felsőoktatási eszköz kidolgozása, mellyel a különféle hallgató típusok [Biggs – Tang, 2007] elméleti és gyakorlati argumentációs készségeit minőségileg magasabb szintre emelhetjük.

Kulcsszavak: *társasjáték, érveléstechnika, kommunikációs oktatás, konstruktivista pedagógia, oktatásfejlesztés*

¹ Jelen tanulmányunk a megjelenés alatt álló “Játék határok nélkül: kreatív módszerek és alkalmazásuk az érveléstechnika oktatásban” c. cikkünk továbbfejlesztett, kibővített változata. [Illés – Szabó – Szemere, 2015b]

² Jelen tanulmány a BME GTK TFFT DI *Integrált Érvelés OTKA* pályázatának keretében készült. OTKA-szám: K-109456.

³ Jelen tanulmány szakértő támogatásáért köszönet illeti Danka Istvánt és a BME GTK Tudományfilozófia és Tudománytörténet Doktori Iskola munkatársait.

1. Bevezetés, problémafelvetés

„*Ha a játék hatékony fejlesztő és bevonó eszköz a gyerekek tanulási folyamatában, akkor miért ne működhetne a felnőttek esetében is épp ilyen hatékonyan?*”

[O’Riordan – Kirkland, 2008:1]

Az argumentáció-elmélet olyan eszköztárral dolgozik, melynek értő ismerete és alkalmazása hozzásegít a mindennapi élet társadalmi-politikai-tudományos színterein való értő és intelligens eszmeecseréhez, analitikus gondolkodáshoz, (ön)képviselőhez és demokratikus szerepvállaláshoz. Ennek megfelelően a felsőoktatási érveléstechnika kurzusok célja az argumentációs ismeretanyag elméleti és gyakorlati tudnivalóinak minél magasabb szintű átadása oly módon, hogy képessé tegye a hallgatókat az értelmes vitára, legyen az racionális, törvényszéki tárgyalás vagy éppen természettudományos típusú vitahelyzet. Az egyes argumentatív szituációk olyan, tudásszerzésre is alkalmas, tisztázó és meggyőző funkciókkal rendelkező helyzetek, melyek a kutatói életnek is elengedhetetlen velejárói, így a felsőoktatás egyben tudományos vitaszíntérként is működik – vagy kellene, hogy működjön. A tudomány fejlődésének, a jövőbeli értelmiség kritikus gondolkodásra való nevelésének és az aktív társadalmi eszmeecserére elősegítésének egyik kulcsa tehát az érvelési eszköztár minél alaposabb megértése és elsajátítása. [Andrews, 2010]

Gyakorló oktatókként tisztában vagyunk a jelenlegi érveléstechnika oktatás módszertani gyengeségeivel és hiányosságaival; kutatásunkban ezekre keressük a megoldást. Ennek érdekében saját oktatási gyakorlatunkban egy alternatív oktatási módszert, a társasjátékok edukációs alkalmazását vezettük be. Módszerünket a Moholy-Nagy Művészeti Egyetemen 2014-15 őszén a *Logika: argumentáció* című kurzus keretein belül teszteltük. A heti kétszer 80 percben oktatott, 16 fős szemináriumon különféle társasjátékokkal színesítettük a tananyagátadást, melyek közül esettanulmányként a *Tabu* nevű fogalom-elsajátító és -magyarázó játékot fogjuk részletesen bemutatni. Elemzésünkben, a személyes tesztelés mellett, szekunder kutatásra (kortárs oktatás-és gamifikáció-elméleti szakirodalmak áttekintésére) és résztvevő megfigyelésre támaszkodunk. Folyamatban lévő kutatásunk módszertani szempontból (pl. az eredmények visszamérése) még további kidolgozásra, fejlesztésre szorul annak érdekében, hogy mind elemzési mintánk, mind pedig következtetéseink a lehető legpontosabbak legyenek. Kutatásunk célja megvizsgálni, hogy a *Tabu*, tágabb értelemben pedig a társasjátékok, hogyan és milyen sikerrel alkalmazhatók a felsőoktatási érveléstechnika-logika oktatás hatékonyságának növelésére.

Tanulmányunk első részében bemutatjuk kutatásunk konstruktivista és gamifikációs alapokon nyugvó elméleti [Alexander, 2014; Buck, 2013; DeHaven – Susan Ferebee, 2012; Fry – Ketteridge – Marshall, 2008; Griffiths, 2008; Marks, 2014; Race, 2006; Ruben, 1999] és módszertani hátterét. Ezt követően ismertetjük az általunk használt társasjátékok mibenlétét, magát a *Tabu* játékot és a hozzá kapcsolódó eddigi következ-

tetéseinket. Esettanulmányunk részeredményeiből vezetjük le hipotézisünket, mely szerint *a tananyagra formált társasjátékokkal hatékonyabbá tehető az érveléstechnika oktatás, ezáltal a hallgatói tudáselsajátítás, -megértés és -elmélyítés*. Tanulmányunk záró szakaszában előrevetítjük kutatásunk további fázisainak lehetséges jövőbeli lépéseit, melyek során hipotézisünk részletesebb, statisztikailag kimutatható alátámasztására törekszünk majd. Hosszú távú célunk az argumentáció-elméletet felsőoktatási szinten hallgató diákok érvelési és vitakultúrájának fejlesztése.

2. Teoretikus háttér: a konstruktivizmustól a játékgig

2.1 A konstruktivista pedagógiai modell

Elméleti háttérünk a közös tudásra építő konstruktivista modell, mely szerint „a tanulók nem átveszik a tudást valahonnan, azaz nem a tudás közvetítése az, ami a tanulási folyamatot előidéz, hanem a tanulók maguk konstruálják meg a saját tudásukat”. [Nahalka, 2014:40] Ez a tudásépítő koncepció „a tudásszerzést társas tevékenység közben teszi lehetővé”. [Kárpáti, 2008:129] „Hagyományosan azt tekintették – és sok helyen ez ma is jelen van – tanulási tevékenységnek, ha a tanuló memorizál vagy gyakorol.” [Nahalka, 2014:40] Azonban a különböző reformpedagógiák megjelenése óta azt figyelhetjük meg, hogy az a tevékenységrendszer, amely a tanulási folyamatot segíti és szolgálja, folyamatosan bővül. Ennek hatására a hétköznapi élet tevékenységei megjelentek az oktatásban és tanulási tevékenységgé váltak. [Nahalka, 2014] William Glasser alábbi ábrája (1. ábra) például azt illusztrálja, hogy az egyes anyagrészeket milyen mélységben sajátítják el az emberek aszerint, hogy egyénileg vagy csoportosan, illetve elméleti vagy gyakorlati szinten történik az ismeretszerzés.

10%	of what they read
20%	of what they hear
30%	of what they see
50%	of what they see and hear
70%	of what they talk over with others
80%	of what they use and do in real life
95%	of what they teach someone else

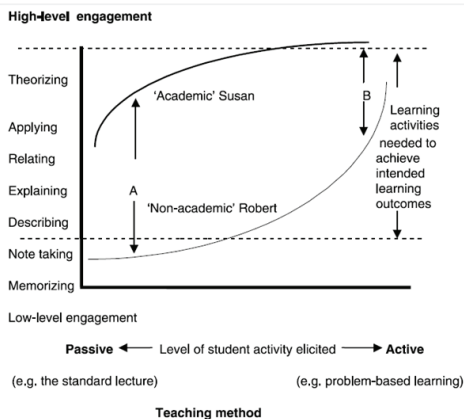
1. ábra: Tanulási szokások százalékos eloszlása – Forrás: Biggs [2007:96]

A három legmagasabb százalékkértékkel bíró tanulási szokás – a konstruktivista módszerrel összhangban – a társasjátékok általános, oktatás-technikai szempontjait tekintve is relevánsak.

Fontos számunkra, hogy a felsőoktatási intézményben tanuló hallgatók szemszögéből is megértsük a tananyag-elsajátítási módszereket és motivációkat. Ehhez azonban szükséges a hallgatók célok szerinti megkülönböztetése. Biggs és Tang csoportosí-

tására támaszkodva kétféle hallgatót különíthetünk el. A *tudományosan elkötelezettnek* („academically committed”) határozott tervei és céljai vannak tanulmányaival. Jellemző rá a folyamatos reflektálás önmagára és a tananyagra, érdeklődés a téma iránt, kérdésfeltevés a tananyaggal kapcsolatban, továbbá megfelelő háttértudással rendelkezik az épp aktuálisan tárgyalt témában. A felsoroltak mind kulcsfontosságú szerepet játszanak tudása létrehozásában. [Biggs – Tang, 2007] A fő cél számára a megszerzett tudás és annak megfelelő alkalmazása. Ebben az esetben az oktató kedve szerint válogathat a különböző tanítási módszerek közül, hiszen a hallgató sikeresége elsősorban nem az oktató motivációjából és az általa alkalmazott módszerből, hanem saját motivációjából fakad.

Felületes hallgatónak nevezzük azt a tanulót, aki számára a fő motivációt a képesítés megszerzése, valamint a munkaerőpiacon való biztos és könnyed elhelyezkedés jelenti. Jellemző rá az alacsony elköteleződés vagy annak hiánya, a releváns háttértudás, a tananyaghoz tartozó kérdések pedig kevésbé fontosak számára. Tanulási stratégiaként a magolást és a felületes tanulást választja. Számára ugyanis ez jelenti a legkevesebb erőfeszítést. Célja ezekkel a stratégiákkal csupán annyi, hogy átmenjen a vizsgákon. [Biggs – Tang, 2007] Saját tanulási módszerével tudása csak felületes lesz, ezért válnak szükségessé az olyan tanulást segítő eszközök, amelyek a tananyag megértését és elsajátítását segítik. A hallgatók közti különbséget, valamint tanulási aktivitásukat a különböző oktatási módszerek esetében Biggs és Tang [2007: 10] táblázata szemlélteti (2. ábra).

2. ábra: *Hallgatói orientáció, tanítási módszer és a tanulói elkötelezettség szintje – Forrás: Biggs – Tang [2007: 10]*

Bár Biggs és Tang fenti ábrája inkább két hallgatói szélsőséget, mint átlagos tanulói hozzáállást ábrázol, ezért az egyéni motivációs tényezőket és célokat kevésbé hangsúlyozza. Ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy a modell, némi finomítással, alkalmassá válhat arra, hogy a hallgatói különbségeket részleteiben ábrázolja. Az azonban már most is látszik, hogy az a szakadék, ami a hallgatók között

megjelenik, különböző tanítási gyakorlatok alkalmazásával áthidalható. Feltételezésünk szerint a játék ilyen alternatív gyakorlati eszköz, amely a különböző hallgató típusoknál egyaránt alkalmazható lehet – amennyiben azt a konstruktivista modellhez szervesen illeszkedő, így a hallgatókkal közösen létrehozott, és segítségükkel folyamatosan formált aktív rendszernek tekintjük. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy konstruktivizmus alatt a gamifikáció felé elmozduló szociál-konstruktivizmust értünk, melyben a társas kontextus és az interakció szerepe kiemelkedően fontos.

2. 2 A társasjáték mint alternatív oktatási eszköz

A társasjáték olyan tevékenység, melynek alapja „[...] az életben előforduló valószínűségi cselekvések elpróbálgatása. [...] Életünk során számtalanszor kell új és új szabályokhoz alkalmazkodni, amiben nem mindig leljük örömünket. Játék közben olyan szabályokhoz alkalmazkodunk, amiket önként vállaltunk, amikor elkezdünk játszani.” [Láng, 2002:4] Koroktól, kultúráktól és hagyományoktól függően számtalan társasjáték típus különböztethető meg, de tanulmányunkban csak azokról beszélünk, melyek semmilyen online, IKT (Információs és Kommunikációs Technológiák), sem költséges és/vagy különleges eszközöket nem igényelnek⁴. A „játék érdekes, ötletes, szórakoztató és nagyon lebilincselő tud lenni.” [Meier, 2000:147] Erre alapozva teszi fel McGonigal következő, gondolatébresztő kérdését: „De mi lenne, ha úgy gondolnánk rájuk [ti. a játéokra], mint a jövő felsőoktatásának fejlesztését szolgáló színterére?” [McGonigal, 2011 in Buck, 2013] A játék mint aktív és konstruktív folyamat már gyermekkortól kezdve nagyon fontos a társas nevelés és tanulás szempontjából. A szabályrendszerek elsajátítása, a játékterben való eligazodás, a különböző taktikai és stratégia lépések kigondolása mind a játék elengedhetetlen és nélkülözhetetlen részei, amelyek a tanulást szolgálják.

O’Riordan és Kirkland [2008] esettanulmányukban beszámolnak arról, hogyan alkalmaztak különböző játékokat saját kurzusaik során. A hallgatók az ilyen jellegű dinamizmusra természetesen reagáltak, és pozitív visszajelzéseket adtak. [O’Riordan – Kirkland, 2008:2] A játékosokban lezajló folyamatokra és érzésekre McGonigal négy szempontot fogalmazott meg, melyeket Marquis a következőképpen alkalmaz a felsőoktatásra [Marquis, 2011]:

1. Folyamatos optimizmus (urgent optimism): a játékosok úgy vélekednek döntéseikről, hogy sikerre fogják vezetni őket.
2. Közösségi háló (social fabric): a játékosok megbíznak partnereikben, együttműködnek a célok érdekében, továbbá érzik a közösséghez való tartozás előnyeit.
3. Élvezetes alkotó folyamat (blissful productivity): a hasznos időtöltés örömförrás a játékosok számára, szemben azokkal, akik ugyanezen idő alatt nem csinálnak semmit.

⁴ A gamifikáció online vonatkozásáról lásd: Illés – Szabó – Szemere [2015a, 2015c]

4. Jelentőségteljes szerep (epic meaning): a játékosos úgy érzik, hogy a játéktérben egy nagyobb esemény részesei, döntéseiknek pedig látványos befolyásoló erejük van.

A szabadidő eltöltéseként használt játékok esetében a fentebb említett szempontok McGonigal szerint hatékonyan működnek. Sokan ugyanis az imént említett motiváló és ösztönző érzéseket szeretnék átélni, és a játékkal ez könnyen elérhető. Ahhoz, hogy ezeket az érzéseket a hallgatókból a tanórák keretein belül tudjuk kiváltani, szükséges az előbb felsorolt négy szempontot központba állítani és figyelembe venni a tananyag kialakításnál. [Marquis, 2011] A különböző anyagrészekhez igazított játék O’Riordan és Kirkland szerint „[...] lehetőséget teremt az együttműködés fejlesztéséhez, valamint elősegíti az aktív tanulást.” [O’Riordan – Kirkland, 2008:3] Az interakció elősegítésére és megvalósítására a játék megfelelő eszköznek tűnik abban az esetben, ha nem céltalan „játszadózásról”, hanem a tudás elmélyítését, az elmélet azonnali, gyakorlati beépítését szolgálja. „A megfelelő játék a megfelelő hallgatóságnak, a megfelelő időben szórakoztatóvá és érdekessé teheti a tanulást, hozzásegíthet az ismétléshez, ezáltal megerősítve a tanulási folyamatot, és akár még úgy is működhet, mint egy teszt, amivel mérhető a tanulás.” [Meier, 2000: 148]

3. Társasjáték a gyakorlatban: a Tabu játék alkalmazása

Társasjátékokkal kapcsolatos kutatásunk két irányban halad. Egyrészt foglalkozunk online játékokkal [Illés – Szabó – Szemere, 2015a, 2015b], és azok érveléstechnikai alkalmazhatóságával. Másrészt – amire jelen tanulmányunkban fókuszálunk – azt vizsgáljuk, hogy a különleges és költséges apparátust nem igénylő társasjátékok hogyan építhetők be a felsőoktatási tanórák – különös tekintettel az érveléstechnikai kurzusok – kereteibe. Elsőként fontos tisztáznunk, hogy milyen tulajdonságokkal kell rendelkeznie egy jó (társas)játéknak, hogy azt tanórán is alkalmazni tudjuk. Az előző (2.2) pontban említett szerzőkkel összhangban Meier [2000] a következőképpen fogalmazta meg ezeket a tulajdonságokat:

1. Kapcsolódjon a szakterülethez!
2. Tanítson gondolkodásra!
3. Legyen szórakoztató és kössön le, de ne legyen bugyuta és mesterkélty!
4. Legyen alkalmas a tanulók közti együttműködés gyakorlására!
5. Legyen benne kellő mértékű kihívás, de ne legyen megoldhatatlan!
6. Engedje meg az azonnali visszajelzést!

[Meier, 2000:148]

Logika: argumentáció című kurzusunkba e szempontok alapján emeltük be és alakítottuk át a 3. ábrán összefoglalt játékokat az órán vett témakörökhöz.

3. ábra: *Tesztelésre kiválogatott játékok*
Forrás: Játék ábra: Illés – Szabó – Szemere [2015b]

A következőkben a Tabut, és annak alkalmazását mutatjuk be és elemezzük, mert fentiek közül ez a legegyszerűbben kivitelezhető, és így a játékok órai használatában még kezdő oktatók számára is megfelelően és könnyen alakítható, első próbajáték.

A Tabu egy szókérdő segítségével játszható szóbeli társasjáték (lásd 4. ábra). A kártyákon legfelül szerepel a kiemelt fogalom, melyet a játékosnak el kell magyaráznia a csapattársaknak, alatta pedig azon szavak szerepelnek, melyeket a fogalom-meghatározásnál tilos használnia, azaz tabu – innen származik a játék elnevezése. A *Logika: argumentáció* kurzuson a következőképpen alkalmaztuk a játékot: csapatokra osztottuk a hallgatókat; általában 4-5 fő került egy csoportba (létszámtól függően). A több fordulós játékban körönként felváltva húzott a csapat egy-egy tagja egy Tabu-kártyát, melyen a tananyaghoz kapcsolódó fogalom szerepelt. Ezt a fogalmat kellett elmagyaráznia a csapattársaknak másfél percen belül úgy, hogy a szintén a témakörhöz és a magyarázandó fogalomhoz illeszkedő tabu-szavakat nem használhatta. A másfél percen belül adott jó megfontolásokért az adott csapat pontot kapott. Azonban, ha nem sikerült időn belül megtalálni a fogalmat, szabad rablás következett, azaz a többi csapat is beszálhatott a játékba, és a helyes megfontolásért cserébe elnyerhették a pontot a kezdő csapattól. A legtöbb pontot gyűjtő csoport lett a játék nyertese. Motivációs eszközként a következő zárthelyi dolgozatban a maximálisan elérhető pontszám +10%-át adtuk a győzteseknek.

Gyalázkodó ad hominem	Személyeskedés	Érvelési térkép
személyeskedés	személy	rekonstrukció
sértés	támadás	premissza
veszekedés	érzelemi feszültség	konklúzió
érvelési séma	veszekedés	számozás

4. ábra: *Példák általunk készített Tabu kártyára*
Forrás: Saját ábra: Illés – Szabó – Szemere [2015b]

A Tabu, azon túl, hogy bármely oktató számára könnyen alkalmazható, azt is jól példázza, hogyan lehet hatékony és sikeres órai környezetben, azaz hogyan tudja a fentebb kiemelt, Meier által meghatározott tulajdonságok mindegyikét teljesíteni (lásd 5. ábra):

1. Kapcsolódjon a szakterülethez!

Ismertségének és egyszerűségének köszönhetően, könnyen tanulható társasjáték, melynek szabályrendszere megengedi, hogy – a játék lényegét megtartva – szükség-szerű módosításokkal élve, a tananyagra formáljuk azt. A játék kiválóan, költség-mentesen és időtakarékosan alakítható az érveléstechnika témájú kurzusok fogalom-készletéhez és szakkifejezéseihez.

Fontos megemlítenünk, hogy a játékot úgy alkalmazzuk, hogy a fogalmakat már korábban definiáltuk. Tehát a szakkifejezéseket – a konstruktivista módtól némiképp eltérően – nem közösen alkotjuk meg a hallgatókkal, csak a játék szabályrendszerét hozzuk létre velük együtt, hogy minél eredményesebben tudjuk azt alkalmazni.

2. Tanítson gondolkodásra!

Mivel a szakkifejezések megismerése és a Tabu játékban való alkalmazása között rövid idő telik el, így a magyarázandó fogalmakat a hallgatóknak azonnal be kell építeniük gondolkodási folyamataikba.

3. Legyen szórakoztató és kössön le, de ne legyen bugyuta és mesterkélt!

A Tabu-kártyákon szereplő megmagyarázandó fogalmak, és a hozzájuk tartozó ta-bufogalmak mennyiségi és minőségi variálása által rendkívül könnyen tudjuk a hall-gatók háttértudásához, aktuális tudásszintjéhez és az átadott tananyaghoz alakítani a játékot. Ezáltal kontrollálni tudjuk a nehézségi szintet, hogy a hallgatók számára mindenképp szórakoztató és lebilincselő maradjon a játékban való részvétel.

4. Legyen alkalmas a tanulók közti együttműködés gyakorlására!

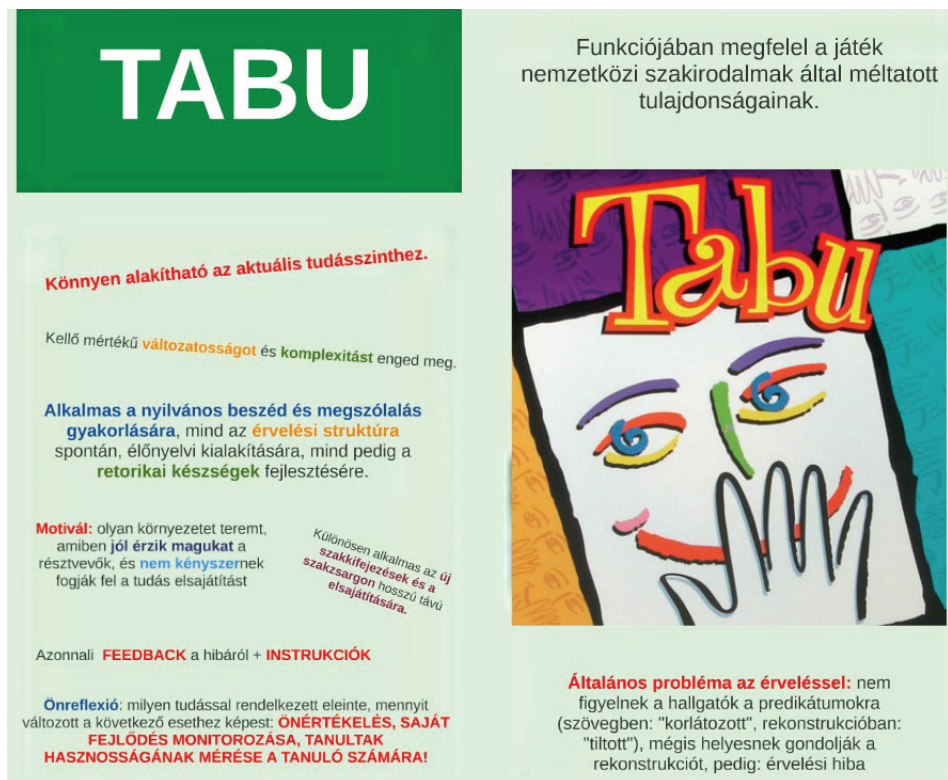
A Tabu egy csapatjáték, így a hallgatóknak kölcsönösen együtt kell működniük játékos társaikkal, annak érdekében, hogy minél jobb eredményt érjenek el.

5. Legyen benne kellő mértékű kihívás, de ne legyen megoldhatatlan!

A nehézségi szint meghatározásával és alakításával a kihívás mértékét is meg tudjuk határozni, mely ugyancsak a hallgatók aktuális tudásszintjét veszi figyelembe. Minden esetben arra törekszünk, hogy a feladat megoldható legyen, de kihívást is jelentsen a hallgatók számára.

6. Engedje meg az azonnali visszajelzést!

Minden kör vége lehetőséget enged, hogy mind a hallgatók, mind az oktatók visszajelzést adjanak az elhangzottakkal kapcsolatban. Az oktató a szakszerűbb megfogalmazásban tud segítséget nyújtani, a felmerült hibákra fel tudja hívni a figyelmet, valamint az ismeretek mélyebb elsajátításához is tud további instrukciókat adni. A hallgatók számára is egyértelművé válik, mely fogalmakkal vannak tisztában, és melyek megtanulására kell még több időt szentelniük. Azaz a Tabu játék az önreflexiónak is tág teret enged.

TABU

Funkciójában megfelel a játék nemzetközi szakirodalmak által méltott tulajdonságainak.

Könnyen alakítható az aktuális tudásszinthez.

Kellő mértékű **változatosságot** és **komplexitást** enged meg.

Alkalmos a nyilvános beszéd és megszólalás gyakorlására, mind az **érvelési struktúra** spontán, élőnyelvi kialakítására, mind pedig a **retorikai készségek** fejlesztésére.

Motívál: olyan környezetet teremt, amiben **jól érzik magukat** a résztvevők, és **nem kényszernek** fogják fel a tudás elsajátítást

Különösen alkalmas az új **szakkifejezések** és a **szakzsargon** hosszú távú elsajátítására.

Azonnali **FEEDBACK** a hibáról + **INSTRUKCIÓK**

Önreflexió: milyen tudással rendelkezett eleinte, mennyit változott a következő esethez képest: **ÖNÉRTÉKELÉS, SAJÁT FEJLŐDÉS MONITOROZÁSA, TANULTAK HASZNOSSÁGÁNAK MÉRÉSE A TANULÓ SZÁMÁRA!**

Általános probléma az érveléssel: nem figyelnek a hallgatók a predikátumokra (szövegben: "korlátozott", rekonstrukcióban: "tiltott"), mégis helyesnek gondolják a rekonstrukciót, pedig: érvelési hiba

5. ábra: A Tabu játék tulajdonságai
Forrás: Saját ábra: Illés – Szabó – Szemere [2015b]

3. 1 Eddigi eredményeink és további terveink

Kutatásunk első lépése a 3. ábrán látható játékok beemelése volt *Logika: argumentáció* című kurzusunkba. Ezek közül az érveléstechnikához alakított Tabu játékot emeltük ki, mellyel kapcsolatban a hallgatók nagyon pozitív visszajelzéseket adtak. A más körülmények közt oly száraznak tartott tananyag elsajátításában fontos szerepet tulajdonítottak a játéknak: élvezetessé tette számukra a tananyag gyakorlását és elsajátítását, és motiváltak voltak a játékban való részvételben is. Az azonnali visszajelzés minden formája (nekünk, oktatók részére, a hallgatóknak adott visszajelzések, valamint a hallgatók részére az önreflexió) nagyban segítette a fókuszált ismeretátadást és befogadást. Oktatói szempontból kiemelkedően fontos visszajelzés volt, hogy hol és milyen módon érdemes változtatni a tananyagban, hol kell alaposabb magyarázatot adni, és mi az, ami már ismertebb a hallgatók számára.

Azonban az órai kereteken belül alkalmazott társasjátékoknak (mind a Tabunak, mind általában a játékoknak) két fontos hiányosságát is felfedeztük. Egyrészt, egyes hallgatók pusztán időtöltésként, nem pedig tanulási folyamatként, vagy annak szerves részeként tekintenek a játéokra. Másrészt, a legtöbb „hagyományos” társasjátékhoz hasonlóan, itt is bizonyos mértékű versenyhelyzet áll fent. A Tabu kapcsán feltűnő volt, hogy a hallgatók egy része nem törekedett a szakzsargon alkalmazására, hanem helyette asszociációs játékként fogták fel a feladatot. A lényeg a győzelem volt, nem pedig a tudás elmélyítése, gyakorlása. Fenti hiányosságokra a jövőben mindenképpen figyelmet kell fordítanunk. Annál is inkább, mert eddigi eredményeinkre alapozva egy ígéretes hipotézist tudunk felállítani, ami a következő: *a tananyagra formált társasjátékokkal hatékonyabban tehető az érveléstechnika oktatás, ezáltal a hallgatói tudáselsajátítás, -megértés és -elmélyítés.*

Kutatásunk továbbfejlesztésére és hipotézisünk belátására olyan módszert tervezünk kialakítani, mely (lehetőleg) párhuzamosan futó érveléstechnikai kurzusokat ölel fel. A rendelkezésre álló kurzusok számától függően lenne legalább egy csoport, mely az újonnan kialakított tanmenetet használná. Ennek a tanmenetnek a játékok szerves részét képeznék. Pontos, és a tananyaghoz kialakított szabályrendszereket írnanék: a Tabu kapcsán egy új szabály lenne, hogy tilos nem szakmai (pl. hétköznapi életből vett) ismeretek irányából megközelíteni a magyarázandó fogalmat. Valamint szükséges, hogy kontrollcsoport is legyen, amihez képest kimutatható és mérhető a különbség. Náluk a jelenlegi „játékmentes” tantervet alkalmaznánk. A felmérést a kurzusok elején és végén kitöltendő teszttel végeznénk el, melyek a vizsgált és a kontrollcsoportnál alkalmazott eltérő módszerek előnyeire fókuszálnának. Azáltal, hogy a tesztet mind a kurzus elején, mind a végén kitöltetjük, a hallgatók fejlődésbeli különbségeit tudnánk vizsgálni a különböző módszerek tükrében, ami kutatásunk hosszú távú célja.

4. Összefoglalás

Kutatásunkban O'Rirordan és Kirkland [2008] azon felvetéséből indultunk ki, hogy vajon lehet-e hatékonyan alkalmazni a játékokat a felnőttek tanulási folyamataiban. Esettanulmányunkban a *Logika: argumentáció* című kiscsoportos kurzuson tesztelt *Tabu* játék módszertanát és alkalmazhatóságát vizsgáltuk. A konstruktivista pedagógia és a társasjátékok általunk használt elméleti keretrendszerének ismertetése után bemutattuk a *Tabu* játék érveléstechnika kurzusra formált működési elveit és kutatásunk részeredményeit. Ezekre az eredményekre alapozva a következő hipotézist állítottuk fel: *a tananyagra formált társasjátékokkal hatékonyabbá tehető az érveléstechnika oktatás, ezáltal a hallgatói tudáselsajátítás, -megértés és -elmélyítés*. Tanulmányunk záró részében folyamatban lévő kutatásunk lehetséges következő lépéseit vázoltuk, melyek célja hipotézisünk alapos, statisztikailag kimutatható és – lehetőség szerint – reprezentatív alátámasztása. Ennek érdekében a jövőben az érveléstechnika kurzushoz alakított *Tabu* játék és tesztelésének módszertani fejlesztését kívánjuk elvégezni. Hosszú távú célunk, hogy oktatás-technikai szempontból hatékony programot tudjunk kínálni az argumentáció-elméletet felsőoktatási szinten hallgató diákok érvelési és vitakultúrájának fejlesztése érdekében.

Irodalomjegyzék

- Alexander, B. (2014): *Gaming the Future of Higher Education*. Letöltve 2014. november 27-én az Academic Commons weboldáról: <http://www.academiccommons.org/2014/07/24/gaming-the-future-of-higher-education/>
- Andrews, R. (2010): *Argumentation in Higher Education. Improving Practice Through Theory and Research*. New York: Routledge.
- Biggs, J. – Tang, C. (2007): *Teaching for Quality Learning at University*. New York: Open University Press.
- Buck, T.E. (2013): *The Awesome Power of Gaming in Higher Education*. Letöltve 2014. november 27-én az Edtech Magazine weboldáról: <http://www.edtechmagazine.com/higher/article/2013/10/awesome-power-gaming-higher-education>
- DeHaven, D. – Ferebee, S. (2012): *Why Gaming Is Working in Higher Ed*. Techonomy, Kaplan University. Letöltve a Techonomy weboldáról 2014. november 27-én: <http://techonomy.com/2012/11/why-gaming-is-working-in-higher-ed/>
- Fry, H. – Ketteridge, S. – Marshall, S. (2008): *Understanding student learning*. In H. Fry – S. Ketteridge – S. Marshall (szerk.), *A Handbook for Teaching and Learning in Higher Education* (pp. 8–26). New York: Routledge.
- Griffiths, S. (2008): *Teaching and learning in small groups*. In H. Fry – S. Ketteridge – S. Marshall (szerk.): *A Handbook for Teaching and Learning in Higher Education* (pp. 72–84). New York: Routledge.

- Illés, Zs. – Szabó K. – Szemere A. (2015a): *iCivics: How Can Online Games Work in Higher Education?* E-methodology. Megjelenés alatt.
- Illés, Zs. – Szabó K. – Szemere A. (2015b): *Játék határok nélkül: kreatív módszerek és alkalmazásuk az érveléstechnika oktatásban*. Budapest: Jel-Kép. Megjelenés alatt.
- Illés, Zs. – Szabó K. – Szemere A. (2015c): *The Future Possibility and Applicability of Online Games in Higher Education - A Critical Analysis of Argument Wars by iCivics*. Kézirat.
- Kárpáti A. et al. (2009szerk.): *A 21. század iskolája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kirkland, D. – O’Riordan, F. (2008): *Games as an Engaging Teaching and Learning Technique: Learning or Playing?* Letöltve 2014. november 27-én: http://icep.ie/wp-content/uploads/2010/01/Kirkland_et_al.pdf
- Láng A. D. (2002): *Játékvilág*. Kézirat. Letöltve 2014. november 27-én: <http://mek.oszk.hu/00300/00392/00392.pdf>
- Marks, J. (2014): *Can Games Save Higher Education?* Letöltve 2014. november 27-én a Mind in the Campus weboldalról: <http://www.mindingthecampus.com/2014/10/can-games-save-higher-hdication/>
- Marquis, J. (2011): *What Does Game-based Learning Offer Higher Education?* Letöltve 2014. november 27-én az Online Universities weboldalról: <http://www.onlineuniversities.com/blog/2011/10/what-does-game-based-learning-offer-higher-education/>
- Meier, D. (2000): *The Accelerated Learning Handbook*. New York: McGraw-Hill.
- Race, P. (2006): *The Lecturer’s Toolkit. A practical guide to assessment, learning and teaching*. New York: Routledge.
- Ruben, B. D. (1999): *Simulations, Games, and Experience-Based Learning: The Quest for a New Paradigm for Teaching and Learning*. Simulation Gaming, 30, 498–505.
- Sz. n. (2014): *Konstruktív tanuláselmélet, tanulási eredmények mérése. Interjú Nahalka Istvánnal*. In Vilimi Kata (2014szerk.): *Alma a fán. A tanulás jövője. 3. kötet* (pp. 38–47). Budapest: Tempus Közalapítvány.
- Wingfield, S. S. – Black G. S. (2005): *Active Versus Passive Course Designs: The Impact on Student Outcomes*. Journal of Education for Business, 81/2, 119–123.

Lektorálta: Dr. Danka István, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem (BME), Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Filozófia és Tudománytörténet Tanszék, tanársegéd.

A KOLLEKTÍV EMLÉKEZET REKONSTRUÁLÁSA ONLINE CSOPORTOKBAN

Juhász Gergely

*Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola, PhD hallgató,
georgeoje@gmail.com*

Absztrakt

Jelen írás egy hosszú távú kutatói munka első, de annál fontosabb állomása. A végső cél az, hogy megállapítsuk, lehetséges-e, és ha igen, milyen hatékonysággal, rekonstruálni családok kollektív emlékezetét online szintéren. Ennek a kutatói kérdésnek a relevanciáját az a felismerés adja, hogy egyre több család él úgy, hogy tagjai más országokban, földrészeken élnek, és az időnkénti találkozásokat leszámítva az online kommunikáció marad, mint a kapcsolattartás leghatékonyabb módja. Ha elvész a közvetlen személyközi kommunikáció, ha feláldozzuk a nonverbalitás nagyját, amelyek mind-mind fontos eszközei a kollektív családi emlékezet rekonstruálásának, mi történik a családok közös emlékezetével, rituáléikkal és történeteikkel?

Kulcsszavak: *kollektív emlékezet, participációs kommunikációelmélet, online csoportok*

Bevezető

Ez az áttekintés egy készülő doktori disszertáció lényeges állomásának tekinthető. A disszertáció fő kutatási kérdése, hogy lehetséges-e, és ha igen, milyen hatékonysággal rekonstruálni csoportok kollektív emlékezetét online szintereken. Az áttekintés feladata, hogy ezt a kérdést kommunikáció-tudományi alapokra helyezze, és apránként elkezdje feldolgozni. Kitérünk a főbb érintett elméletekre, és igyekszünk megteremteni köztük a párbeszédet. A téma egyaránt támaszkodik a tudásszociológia területéhez tartozó kollektív emlékezet-kutatásokra és a csoportdinamikai vizsgálatok online csoportok működésével foglalkozó területeire. Harmadik „pillérként” a kommunikáció Horányi Özséb nevéhez fűződő participációs felfogása szolgál, amely a kommunikációteóriák közül leginkább alkalmas a dolgozat interdiszciplinaritásából adódó szaknyelvi nehézségek áthidalására.

Amikor egy adott csoport (például család vagy baráti társaság) tagjai közösen múltbeli eseményeket idéznek fel, a kollektív emlékezetüket használják. Ez a közös felidézés kommunikáció útján történik és így vizsgálható a participációs kommunikációelmélet (továbbiakban PTC) segítségével. Ha ugyanez a csoport a közös emlékfelidézést az online térben hajtja végre, különbségek mutatkoznak majd az emlékek rekonstruálásának hatékonyságában és módjában. Ezen áttekintés fő kérdése tehát világosan látszik: lehet-e a kollektív emlékezet rekonstruálására kommunikációként tekinteni? Mi a kollektív emlékezet a PTC-ben?

1. A kollektív emlékezet

A kollektív emlékezet első komoly kutatójának Maurice Halbwachs német durkheimista szociológus-filozófust tartják, aki az 1925-ben publikált *Les cadres sociaux de la mémoire* című munkájában írta le először elképzeléseit, amely munka során óriási hatással volt rá Bergson és Durkheim. E könyvének teljes fordítása magyarul nem elérhető, viszont angolul 1992-ben megjelent szinté a teljes szöveg *On collective memory* címen. Az alábbi bekezdésekben a szó szerinti idézetek nem jelentek meg magyarul, saját fordításomban szerepelnek.

Halbwachs véleménye szerint az emlékezés nem képzelhető el társadalmi keretek nélkül. Minden, ami velünk történik, a társadalom keretein belül történik és a visszaemlékezés, tehát a múlt rekonstruálása is csak ezeken a kereteken belül történhet. Az emlékezet és az emlékezés képessége a szocializáció során tapad az egyénekre. Emlékeinket mindig az aktuális jelen keretei közt rekonstruáljuk, így nyernek újabb és újabb értelmet a felidézés kontextusától függően. Ezt nevezhetjük a múlt szociálkonstruktivista felfogásának. Kollektívumok ugyan nem rendelkeznek emlékezettel a szó szoros értelmében, de meghatározzák tagjaik emlékezetét. Röviden azt mondhatnánk, hogy „az egyén önmagát a csoport nézőpontjába helyezve emlékszik, de azt is állíthatjuk, hogy a csoport emlékezete az egyéni emlékezetben valósul meg és manifesztálódik.” (Halbwachs, 1992: 40) Ez lényegében ugyanannak az éremnek a két oldala. A kollektív emlékezet hallatán nem szabad bármiféle varázslatos kollektív tudatra gondolni. Halbwachs leírja, hogy bár a kollektív emlékezet a csoportból nyeri az erejét, mindig az egyének, mint a csoport tagjai azok, akik emlékeznek, és amikor a kollektív emlékezetből eltűnik az élet, amikor már nincs olyan csoporttag, aki emlékezhetne, onnantól beszélhetünk történelemtől.

Mindenkivel előfordult már, hogy például családi körben beszélgetve előkerül egy régi történet és a családtagok egymást segítve, egymás individuális emlékeit megtoldva rekonstruálják a múltbeli eseményt. „Legtöbb esetben, amikor emlékezem, mások ösztönöznek; az ő emlékeik az enyémeik segítségére sietnek és az én emlékezetem az övékére támaszkodik. (...) Nincs értelme azt keresni, hogy hol vannak megőrizve [az emlékek] az agyamban vagy az elmém egy zugában, amelyhez csak én férek hozzá: külsőleg idézik fel őket számomra, és a mindenkori csoport, amelynek tagja vagyok, biztosítja az eszközöket a rekonstruálásukhoz azzal a feltétellel, hogy hozzájuk fordulok és legalább egy rövid időre átveszem a gondolkodásmódjukat.” (Halbwachs, 1992: 38) A közös emlékfelidézésre nagy hatással lehet az is, hogy emlékeinket mindig a jelen tükrében rekonstruáljuk. Az adott helyzet, környezet, családtagok közötti aktuális viszony mind-mind befolyásolja azt, hogy egy múltbeli esemény a jelenben miképpen kerül felidézésre. „Az emlékeink kollektívek maradnak akkor is, ha csak mi vetünk részt egy eseményben, vagy csak mi láttuk az érintett dolgokat. A valóság az, hogy soha nem vagyunk egyedül. Másoknak nem kell fizikailag jelen lenniük, mivel mindig magunkkal és magunkban hordunk egy bizonyos számú

különböző személyt.” (Halbwachs, 1980: 23) A szerző ezt egy olyan példával magyarázza, amelyben leírja egy londoni útját. Ahogy a Westminster előtt sétál, egy történész barátja szavai jutnak róla eszébe, egy hídon átkelve a látványról egy festő barátja gondolatai idéződnek fel benne. Vajon tényleg egyedül ment sétálni? Minden emléke kollektív keretben jelenik meg. Ezek a barátai segítenek neki emlékezni, egy pillanat erejéig séta közben magáévá teszi a nézőpontjukat, újra belép a csoportjukba azért, hogy jobban emlékezzen. Értzi a csoport hatását, számos gondolkodási módot és ötletet idéz fel, amelyek nem tőle származnak és fenntartják a kapcsolatot közte és a csoport között.

Halbwachs számtalan érdekes megállapítást tett, többek között arról, hogy csakis amikor álmodunk, akkor vagyunk képesek elszakadni a társadalomtól, valamit vizsgálja például a kollektív emlékezet, a történelmi emlékezet és az ön-életrajzi emlékezet közötti látszólagos különbségeket, amelyekkel azonban ezen áttekintésnek nem célja és feladata foglalkozni.

2. A participációs kommunikációelmélet

A kommunikáció participációs megközelítésének megalkotása Horányi Özsébhez, és az ő munkacsoportjához köthető. Elképzeléseit először *A kommunikációról* c. tanulmányában publikálta, az 1999-ben megjelent *Társadalmi kommunikáció* (Béres–Horányi, 1999) című tanulmánygyűjteményben.

Horányinak köszönhetően egy egészen újfajta szemszögből tekinthetünk a kommunikációra. „A kommunikáció itt bemutatott felfogása – nevezzük ezt a kommunikáció participációs felfogásának – abból indul ki, hogy a kommunikáció voltaképpen a probléma felismeréséhez és a problémamegoldáshoz szükséges releváns felkészültség elérhetőségét jelenti egy (problémamegoldó) ágens számára. Ez egy állapot: az ágens világának egy lehetséges állapota.” (Béres–Horányi, 1999: 22) Ebből a definícióból most csupán a felkészültség kerül részletesebb bemutatásra, valamint az ezzel több ponton szorosan összefüggő intézmény fogalma.

2. 1. A felkészültség

„Felkészültségnek nevezzük azokat a képességeket és egyéb kapacitásokat, amelyek problémamegoldásra használhatók, pontosabban amelyeket egy ágens problémamegoldásra tud használni. (...) Abból, hogy valamely a ágens megold p_i problémát (tehát pl. nem megoldódik stb.) következik, hogy a meg tudja oldani p_i problémát, vagyis rendelkezik p_i megoldására való felkészültséggel.” (Horányi, 2007: 117) Egy egyszerű és köznapi példával élve, ha pénzt szeretnék felvenni egy automatából, akkor több felkészültségre is szükségem van. Tudnom kell például olvasni, hiszen a kijelzőn írásban jelennek meg az utasítások, tudnom kell a PIN kódomat (vagy tudnom kell hova írtam fel a PIN kódomat), ismernem kell a nyelvet is, amin az automata kiírja az utasításokat és a sort még lehetne folytatni.

Ha ezen felkészültségek közül bármelyik is hiányozna, akkor, amíg azt a felkészültséget meg nem szerzem, vagy más úton (és ezáltal más felkészültségekkel) meg nem kerülöm, a problémát nem tudom megoldani.

„Az ágensek mindig rendelkeznek eredendő felkészültségekkel, és vannak olyanok, amelyeknek emellett többlet-felkészültségek is rendelkezésükre állnak.” (Horányi, 2007: 118) Ez, az előbbi automatás példához visszatérve azt jelenti, hogy azt a problémát, hogy be kell írnom a PIN kódomat, egy eredendő felkészültségem által tudom megoldani, mégpedig az által, hogy van kezem. Viszont az, hogy *mit* kell beírnom (tehát, hogy tudom a kódot, vagy tudom, honnan tudhatom meg) már többlet-felkészültség, mivel a saját tanulásom eredménye és nem eredendően adott a faj minden egyede számára. „Egyes típusoknál a felkészültség teljes egészében az eredendően adottal azonos. Más ágens-típusok esetében az ágens sajátos iparkodása, vagyis (exogén) *tanulása* által elérhetővé vált felkészültsége nagyobb és jelentősebb a számára eredendően elérhető felkészültségénél. Így aztán az egyes ágenseknek típusukból adódó típusfelkészültségükön belül egyéni felkészültségük is lehet eltérő egymástól.” (Béres–Horányi, 1999: 28)

Első lépésként érdemes az emlékek rekonstruálásának folyamatát átültetni a PTC nyelvezetébe. Szükséges, hogy minden lépést pontosan behelyettesítsünk a használt kommunikációelmélet terminológiájába, mert csak így kaphatunk a végén valid és védhető következtetéseket. Az áttekintés jelen szakaszában nem szükségszerű különbséget tenni a közvetlen személyközi kommunikáció, és az online szintéren zajló kommunikáció között, ugyanis a megállapítások egyelőre mindkét környezetben egyaránt igazak.

Vegyünk egy egyszerű példát. Egy család négy tagja egy asztalnál ülve régi közös emlékeket idéz fel. Az emlékezés maga a megoldandó probléma, a családtagok pedig a problémamegoldó ágensek. Ez a közös felidézés, amelynek során a család minden tagja hozzájárul néhány részlettel a rekonstrukcióhoz, a verbális kommunikáció szintjén történik. Az emlékek, amelyeket ez a család-csoport őriz tanultak (mivel nem ezzel a tudással születtek a családtagok), így mindenképpen többlet- és nem eredendő felkészültségként kell kezelnünk. Ám ha ez a kollektív emlékezet eleget tesz még néhány kritériumnak, akkor az ágensek számára mint intézmény is manifesztálódhat. Ezt a distinkciót azért fontos megtenni, hogy tisztán láthassuk egyes elemek a kommunikációban milyen hatással lehetnek az ágensekre és a problémamegoldásra.

2. 2. Az intézmény

Az intézményt Horányi így határozza meg: „A PTC keretében az intézmény olyan, a problémamegoldás szempontjából tekintett többlet-felkészültségként definiálódik, amely a közösség tagjai számára egyaránt elérhető. (...) Az intézmény tehát tematikus mezőként értendő, amely a közösség által osztott többlet-felkészültségben többé-kevésbé jól kijelölhető. (...) Egyfajta horizontként, amelyben a vi-

lág hasonlóképpen mutatkozik meg a közösséget alkotó ágensek számára, mintha ugyanolyan vagy hasonló perspektívából tekintenének rá. (...) Az intézményt ez a diszkusszió kódként tárgyalja. A »kód« terminus (...) valamely szokásos kommunikációs megoldásra vonatkozó hogyan típusú tudások összességét kategorizálja.» (Horányi, 2007: 42-44) A kollektív emlékezet jellegéből adódik, hogy a csoport tagjai számára elérhető és az sem lehet kérdéses, hogy többlet-felkészültségről van szó, ugyanis a csoportot alkotó ágensek nem ezzel a felkészültséggel születnek, hanem tanulással sajátítják el. Azt is állíthatjuk, hogy a kollektív emlékezet bizonyos szeletei az egyazon csoporthoz tartozó ágensek számára legalábbis részben hasonlóak, ebből kifolyólag a kollektív emlékezet e szeletén keresztül a világ egy része hasonlóképpen mutatkozik meg a számukra. Ez a gondolat érdekes hasonlóságot mutat Halbwachs állításával, amely szerint kollektív emlékeink jelenben való rekonstruálásakor a csoport többi tagjának nézőpontjába helyezük önmagunkat (Halbwachs, 1992). Ahhoz azonban, hogy a kollektív emlékezetet egyértelműen intézményként kezelhessük, meg kell vizsgálnunk, hogy kódként működve az emlékezetnek ez a fajtája képes-e *hogyan típusú tudások összességé*ként megjeleníteni bizonyos kommunikációs helyzetekben. Vajon az, hogy a csoport osztozik egyes emlékekben, jelentheti azt is, hogy bizonyos kommunikációs helyzetekben a csoport tagjai hasonlóképpen cselekednek?

Hogy ezt a kérdést megválaszolhassuk, vizsgáljunk meg egy családi tradíciót. A család, mint csoport tradíciójában szerepel például, hogy ez az XY család az esős szombat délutánokon ezt és ezt szokta csinálni, például társasjátékozik. Mivel ez a tradíció ennek a családnak a, mondjuk úgy, „terméke”, ezért mondhatjuk, hogy része kollektív emlékezetének. Ez a tradíció nem csak konkrét cselekvést ír elő egy adott körülményre, hanem a világ egy megnyilvánulását másként látatja, más értelemmel ruházza fel azon ágensek számára, amelyek részesednek ebben a tradícióban. XY család tagjai számára az esős szombat délután teljesen mást *jelent*, mint azok számára, akik nem tartoznak a családba. Ilyen vonatkozásban tekinthető a kollektív emlékezet intézmények a PTC terminológiáját alapul véve, és látható, hogy *beszélhetünk* a kollektív emlékezet rekonstruálásáról a PTC nyelvén.

Bár a hozott példa közvetlen személyközi kommunikációs színterről szolt, az online színtéren történő rekonstrukció is ugyanúgy tekinthető kommunikációnak a PTC szerint. Az egyetlen változó a színtér, amelynek a kutatás további szakaszaiban kiemelt szerepe lesz. A cél eléréséhez szükséges szintetizálni egyfajta kommunikációs „forgatókönyvet”, amely az esetek többségében fellelhető a rekonstrukció során, és meg kell vizsgálni, hogy ennek nem tudatosított követése tetten érhető-e online színtereken is. Külön érdekesség lehet majd megvizsgálni, hogy a rekonstrukciós hatékonyság terén hogyan teljesítenek a különböző online színterek, és melyek lesznek leginkább alkalmasak a kollektív emlékek összerakására. Vajon végbemehet ez egy tisztán szövegalapú színtéren, mint egy chat szoba, vagy a nonverbalitás teljes hiánya végzetes a folyamatra nézve? Elég a

családtagok hangját hallani egy konferenciabeszélgetés során, vagy képnek is kell társulnia a folyamathoz, például egy videokonferencia segítségével?

Diszkusszió

Az előző oldalakon megtudhattuk, hogy a kollektív emlékek rekonstruálása leírható mint probléma-felismerés és problémamegoldás a participációs kommunikációelmélet szerint, és így kommunikációként vizsgálható. Megtudtuk továbbá, hogy egy család kollektív emlékei leginkább intézményként értelmezhetők, minthogy a világ bizonyos szeletei hasonlóként jelennek meg a család számára, és bizonyos szituációkban konkrét, csak erre a csoportra jellemző cselekvéseket szabhatnak meg (esős idő = társasjáték).

Erre az alapra építve válnak kutathatóvá az online színtér specifikus kérdései. Már látjuk, hogy ez a rekonstrukciós folyamat kommunikációként leírható, így megvizsgálhatjuk, mit történik, ha a PTC egyik kulcselemét, a színteret megváltoztatjuk, amihez azonban már empiria szükséges. A kutatás további szakaszában családokkal készülnek majd irányított mini fókuszcsoportos vizsgálatok. A cél az, hogy rábírjuk a családokat egy kollektív emlékükről, például egy régi családi kirándulás felidézésére. Figyeljük majd, ahogy egymást segítve, kiegészítve közösen összeállítják a történetet és megkíséreljük leszűrni e folyamat egyes elemeit. Ezzel párhuzamosan ugyanilyen fókuszcsoportos vizsgálatok készülnének családokkal online színtereken is, mégpedig háromféle beállítással: szövegalapú, hangalapú és videó alapú színtereken. A három beállítás fontos, hogy megállapíthassuk, milyen feltételei (például nonverbalitás bizonyos szintű jelenléte) vannak a rekonstrukciós folyamat beindulásának, valamint az egyes színterek egymáshoz mért hatékonyságának megfigyelése miatt is.

Ezek tehát a további irányok, és látszik, hogy a következőkben a hangsúly átkerül majd az online színterek vizsgálatára és az empiriára. Emellett szükséges még az elméleti alap kiszélesítése és mélyrehatóbb vizsgálata is.

Összegzés

Eme áttekintés világosan látja önmaga korlátait. Az elméleti megalapozás során eljutottunk odáig, hogy közös nevezőre hoztuk a participációs kommunikációelméletet, és a kollektív emlékezet Halbwachs féle elgondolása között, ám ez még közelében sincs a végső kutatási kérdés megválaszolásának, tehát nem mutat rá, hogy eltérő hatékonysággal rekonstruálhatók-e családok kollektív emlékei online színtéren, mint közvetlen személyközi kommunikáció során.

Ám itt és most ez nem is volt cél. Ez az áttekintés arra vállalkozott, hogy tudományos keretek közé szorítsa, és szilárd elméleti alapokra helyezze a kutatás tárgyát. Láttuk, hogy Halbwachs kollektív emlékezet rekonstruálásról alkotott elképzeléseit átültethetjük a kommunikációkutatás világába, azon belül is a

Horányi féle participációs kommunikációelmélet terminológiájába, akár közvetlen személyközi, akár online szinterről beszélünk. Ezek után már mint kommunikációs problémát tárgyalhatjuk a kérdést, ami elengedhetetlen, ha annak operacionalizálásáról és védhető kutatási eredményekről álmodunk.

A kutatás további iránya is világosan látszik. Az elméleti háttér kiterjesztése után, és azzal párhuzamosan, az empiria kerül a figyelem középpontjába. Családi interjúk sora mind személyesen, mind CMC szintereken, ezek elemzése. Amennyiben CMC szintéren is hasonló hatékonysággal rekonstruálhatók a kollektív emlékek, akkor azt érdemes tovább kutatni, hogy az ágensek hogyan alkalmazkodtak a megváltozott szintér sajátosságaihoz; ha pedig nem, akkor ennek következményeit kell vizsgálni. Ha gyökeresen megváltozik a kommunikáció szintere, milyen más felkészültségek elérésével lehetnek képesek az ágensek ugyanazt a problémát megoldani? Képesek rá egyáltalán?

Irodalomjegyzék

Béres, István – Horányi, Özséb (szerk.) (1999): Társadalmi kommunikáció. Budapest, Osiris Kiadó.

Demeter, Márton (szerk.) (2014): Konstruált világok. A jelenségek kommunikatív leírása. Budapest, Typotex Kiadó.

Halbwachs, Maurice (1925): Les cadres sociaux de la mémoire. Paris, Librairie Félix Alcan.

Halbwachs, Maurice (1980): The Collective Memory. New York, Harper & Row Colophon Books.

Halbwachs, Maurice (1992): On Collective Memory. LA. Coserford./szerk., Chicago, University of Chicago Press.

Horányi, Özséb (szerk.) (2007): A kommunikáció mint participáció. Budapest, AKTI - Typotex.

Lektorálta: Dr. Bokor Tamás, egyetemi adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem

MAKROGAZDASÁGI VONATKOZÁSÚ ANGOL, OLASZ ÉS MAGYAR SAJTÓCÍMEK VIZSGÁLATA

Nagy Ágnes

*Budapesti Corvinus Egyetem Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola,
PhD. hallgató, III. év, nagy.tanar@windowslive.com*

Absztrakt

A tanulmány a sajtócímekben szereplő makrogazdasági terminusok vizsgálatát helyezi fókuszba, mely a makrogazdasági témakörű hírkutatás eredményeinek példáiból kiindulva a sajtócímek elemzésének terminológiai megközelítését tűzi ki célul.

Az előadás a jelenlegi tendencia szerint a gazdaságban fontos szerepet betöltő mutatókat és hatásukat egyfelől a terminológia, mint diszciplína oldaláról a leggyakoribb terminusok, kiemelten az indikátorok elemzésén keresztül mutatja be; másfelől azokat – a téma interdiszciplináris jellegéből adódóan – szakszókincs tipológiai megközelítéséből, a szaknyelvkutatás eredményeire támaszkodva elemzi.

A terminológiai szemléletmódnak megfelelően a tanulmány tartalmazza a gazdaság, mint szaknyelv jellemzőinek leírását, mely egyúttal lehetővé teszi a makrogazdaság, mint szaknyelv főbb jellemzőinek meghatározását, és a gazdasági szaknyelvbe történő kísérleti beillesztését. Másrészt a makrogazdasági tartalmak terminológiai elemzésének keretében a terminusok fogalmi szempontú megközelítésére kerül sor, amelynek alapvető részét képezi az angol, az olasz és a magyar nyelvű terminusok közötti ekvivalencia-szintek meghatározása. A három különböző nyelv összehasonlítása során a makrogazdasági terminusok esetében a teljes fogalmi azonosság feltételezhető – a klasszikus csoportosítás alapján – mert kiváltképpen a makrogazdasági indikátorok nemzetközi jellegüknél fogva többnyire azonos információtartalommal bírnak.

A makrogazdasági hírtartalmak vizsgálatának kiindulópontját a makrogazdasági hírek hatásaival foglalkozó kutatások néhány példája jelentette, melyek alátámasztották hatásuk jelentőségét, és eredményeikre támaszkodva a kutatás hipotézisének felállítását is lehetővé tették. A vizsgált kutatások a makrogazdasági hírek hatását az értékpapírpiacón (Beber és Brandt; Boyd, et al.; Kim et al.; Shaikh és Padhi), és az árfolyam (Frömmel et al., Pearce and Solakoglu) vonatkozásában egyaránt megerősítették. A kutatók elemzésében leggyakrabban a GDP, a munkanélküliségi ráta és a fogyasztói árindex szerepelt, következésképpen a sajtócímek vizsgálatára épülő kutatási hipotézis alapját ezen indikátorok jelentették. A szógyakoriságon alapuló elemzés eredménye némi eltérést mutatott a vizsgált mutatók tekintetében, így például kiemelkedő az angol és olasz sajtócímek esetében a bizalomhoz kapcsolódó indikátorok gyakorisága. Figyelembe kell azonban venni, hogy a kutatások időintervalluma csak részben egyezett meg a sajtócímek vizsgálatának időszakával. Az általam vizsgált időszak makrogazdasági sajtócímei ugyanis a 2012 és 2014 közötti évekre esnek, forrásait a *Financial Times*, a *Soldi Online* és a *Világgazdaság* online gazdasági szaklapok jelentették.

A gazdaság, mint szaknyelv leírásának szakirodalmi alapját Ablonczyné Mihályka Livia és Tamás Dóra művei jelentették, s az utóbbi az ekvivalencia-szintek meghatározásának forrásként is szolgált. A sajtócímek szakszavainak tipizálásához a szaknyelvkutatás eredményeire támaszkodva a hagyományos csoportosítást alkalmaztam Fóris Ágota nyomán.

Összefoglalóan a tanulmány a sajtócímek vizsgálatát helyezte fókuszba, mely a makrogazdasági információk terminológiai vizsgálatának egy szűk, de a gazdasági kommunikáció szemlélet-

módjára jelentős hatással bíró spektrumát tette lehetővé. Az elemzés azonban egyidejűleg alapját jelenti a téma további terminológiai megközelítésű elmélyítésének.

Kulcsszavak: makrogazdaság, indikátor, gazdasági szaknyelv, terminológia, ekvivalencia

1. Bevezetés

A kutatás célkitűzésétől függően a hírtartalmak, s ezen belül a sajtócímek sokoldalú elemzést tesznek lehetővé, így például a tartalom vizsgálatának célja lehet a gazdaság működésének elemzése, melyet a tanulmány néhány példával illusztrál. A kutatás irányulhat a hírtartalmakban megjelenő kulcsszavakra, melyek tükrözik a szóhasználat jelenlegi tendenciáit, továbbá a terminológiai vizsgálat magában foglalhatja a szaknyelvi terület (domén) behatárolását, valamint a terminusok ekvivalenciaszintjének vizsgálatát egyaránt. A terminológia, mint önálló diszciplína elősegíti a szakterületi, a fogalmi rendszerezést a különböző nyelvű terminusok összehasonlításán keresztül.

Jelen tanulmány a makrogazdasági sajtócímek elemzésére összpontosít terminológiai megközelítésben, szinkron szemlélettel. Ennek megfelelően alapvetően két részre osztható:

- az első rész célkitűzése a gazdasági szaknyelv meghatározásából kiindulva a makrogazdasági témakör szaknyelvi rendszerezése, és szakszókincs tipológiai vizsgálata;
- a második rész a makrogazdasági kutatások eredményei alapján illusztrálja a hírek hatását a gazdaság egyes szféráira, majd a kutatásokban jellemzően vizsgált makrogazdasági mutatókat tárja fel annak érdekében, hogy a következő lépésben a sajtócímek tartalmában előfordulási gyakoriságukat feltérképezze. Végül a tanulmány a makrogazdasági témakörök bemutatását követően egy fogalmi szempontú terminológiai elemzéssel zárul, mely lehetővé teszi az ekvivalenciaszintek meghatározását.

2. A gazdasági szaknyelv

A gazdasági szaknyelv gyűjtőfogalomként értelmezhető (Ablonczyné 2006), konkrét meghatározásának nehézségére Tamás a következőképpen utal:

„A gazdaság és a gazdasági szaknyelv fogalmának terminológiai szemléletű meghatározása a gazdaság interdiszciplináris jellege miatt nem egyszerű. Musacchio (1995: 6-7) a gazdaságot ’hibrid’ tudománynak nevezi az olyan ’tiszta’ tudományokhoz képest, mint a matematika, mivel elemzéseikhez más tudományok, pl. a matematika, a statisztika, a pszichológia vagy a szociológia eszközeit alkalmazza.” (Tamás 2014a: 70-71)

A gazdaság összetett jellegére utal Proietti (2010), aki az olasz online enciklopédiában a gazdasági szaknyelvek pontosabb meghatározása érdekében a gazda-

sági és pénzügyi nyelvezetet különválasztja, mint szektornyelveket. A leírás tartalmazza, hogy a gazdasági szaknyelv úgy negyvenféle területet foglal magában, például a gazdaságpolitikát, a politikai gazdaságtant, a gazdasági jogot, a pénzügyi és vállalati diszciplínát, valamint az ezekhez kapcsolódó marketinget és a vezetéstudományt. A történelem során változó társadalmi-gazdasági környezet hívta életre az episztemológiai és nyelvi szempontból egyaránt komplex tudományok kialakulását, így a gazdaság tudománnyá válását. A gazdaság és a gazdasági szaknyelv meghatározása összetettségükből adódóan leginkább jellemzőinek leírásával történhet meg, melynek többféle megközelítési módja lehetséges.

2.1. A gazdasági szaknyelv jellemzői és tipológiája

A szaknyelvészeti kutatások aspektusából a gazdasági szaknyelvre is érvényesnek tekinthető, hogy több szintje létezik, használatához szakmai képzettség szükséges, valamint a köznyelvhez képest a szókészletben jelentős eltérést mutat (Tamás 2014a). Ablonczyné (2006) gazdasági performancia tipológiájának csoportosítása alapján a tanulmány szempontjából releváns területek a nyelvhasználati szférán belül a közgazdaságtudomány nyelvhasználata és a média gazdasági nyelvhasználata.

A közgazdaságtudomány az ágazati besorolás tekintetében a gazdaságtudományok egyik ágazata, s ebből az aspektusból elkülöníthető a közgazdaságtan (economics) szaknyelve, valamint az üzleti (business administration) szaknyelve. A közgazdaságtan további két fő ágra osztható a mikro- és a makroökonómia területére (Tamás 2014a). A mikro- és makroökonómia eltérő módon vizsgálja a gazdasági jelenségeket, így míg az előbbi az egyes gazdasági szereplőket helyezi fókuszba, a makroökonómia ezek aggregátumát elemzi különböző szinteken (pl. ágazati, ország, integráció szintjén). Ennek okán eltérő terminusokat alkalmaz a gazdasági jelenségek és összefüggéseinek leírására, következésképpen a szaknyelvi osztályozás további rendszerezését teszi lehetővé. Ezen elgondolás alapján a közgazdaságtani szaknyelv makroökonómiai (makrogazdasági) szaknyelvre és mikroökonómiai (mikrogazdasági) szaknyelvre különíthető el, melyek eltérő szakszókincssel rendelkeznek.

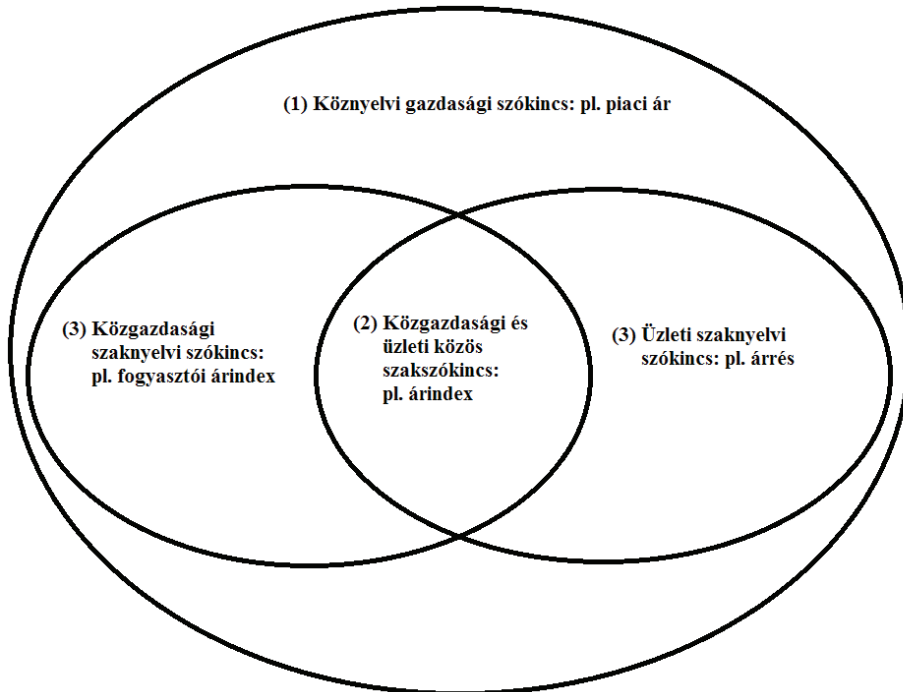
2.2. A gazdasági szaknyelvi szókincs jellemzői

A szakmai kommunikáció során szakszavak használata jellemző, mely a kommunikációban résztvevők részéről a közös szakmai kódrendszer (lexika), a szakszókincs ismeretét feltételezi. A szakszókincset a szaknyelvkutatás hagyományos megközelítésben három részre osztja fel:

1. „köznyelvben is használt szavak (általános köznyelvi szókincs);
2. csak a szaknyelvekben használt szavak (közös szakszókincs);
3. speciális szakszavak – olyan szavak, amelyek csak egyetlen szaknyelvben

használatosak (ez a csoport a szakirodalomban számos elnevezéssel szerepel: terminus, terminus technicus ~ terminusz technikusz, speciális szakszó, specifikus szakszó, nomenklatura ~ nómenklatúra).”
(Fóris 2013: 165)

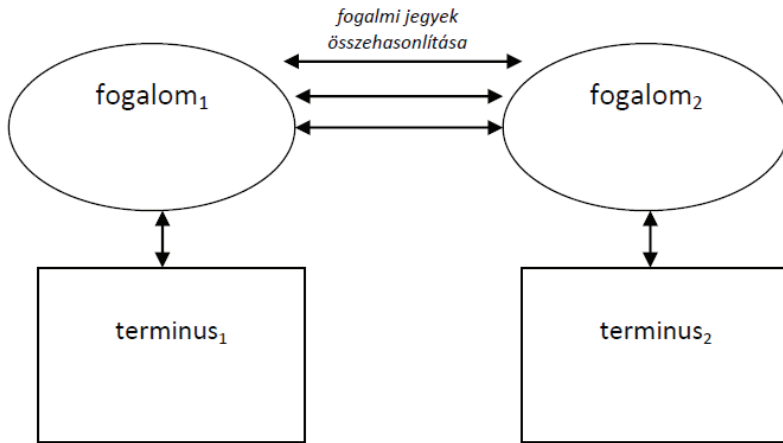
A gazdasági szaknyelv gazdag köznyelvi szókincsben, közös szakszókincsben és speciális szakszavakban, mely a közgazdasági és üzleti szaknyelvekre egyaránt vonatkoztatható. Az alábbi ábra a szakszókincs megosztásának egy példáját mutatja be:

1. ábra: Gazdasági szókincs tipológia

2.3 Gazdasági terminusok terminológiai elemzése

A terminológia, mint önálló diszciplína a terminusok elemzése során a fogalmi azonosság megállapításához a terminusok által jelölt fogalmak egyedi jellemzőit hasonlítja össze. Az általános és egyedi jellemzők a definíciók alapján tárhatók fel, melyet a következő ábra szemléltet:

2. ábra: A fogalmi jegyek összehasonlításának folyamata

Forrás: Tamás (2014b: 57)

A terminusokhoz tartozó fogalmak elemzése alapján meghatározható az egyes terminusok ekvivalenciaszintje, mely elősegíti a különböző nyelven rendelkezésre álló korpuszokban a terminusok hasonlóságainak és az eltéréseinek feltárását. A fogalmi azonosság mértékének vonatkozásában Tamás (2014a: 153) négy szintet különít el:

- I. A teljes fogalmi azonosság: 1:1-hez megfeleltetés vagy egy a sokhoz megfeleltetés;
- II. Közel teljes fogalmi azonosság: nagymértékű átfedés vagy inklúzió;
- III. Funkcionális azonosság: csekély fogalmi azonosság, analóg fogalmat jelölő terminus behelyettesíthető;
- IV. Fogalmi ekvivalencia hiánya: csekély fogalmi azonosság, így a terminológiai harmonizációra vagy funkcionális ekvivalens használatára nincs mód, terminusjelölt kialakítására van lehetőség. (Típusai: országspecifikus, kultúrspecifikus fogalmak, ún. hamis barátok).

Jelen tanulmány szempontjából – a makrogazdasági terminusokra vonatkozóan – a teljes fogalmi azonosság ekvivalenciaszintje feltételezhető, mivel nemzetközi használatuk miatt a harmonizációs törekvés különösen jellemző.

3. A makrogazdasági hírkutatások eredményei

A makrogazdasági hírkutatásokhoz kapcsolódó elemzéseket két szempontból vizsgálja a tanulmány: egyfelől a makrogazdasági hírek pénzpiacokra gyakorolt hatását néhány példával illusztrálja, másfelől a kutatásokban vizsgált makrogazdasági mutatók a sajtócímek terminológiai elemzésének alapját jelentik. A mak-

rogazdasági mutatók változásának hatását többek között az értékpapírpiacra, valamint az árfolyam vonatkozásában több aspektusból elemezték. Így például Beber és Brandt (2006) az amerikai államkötvényt piac szereplőinek hiedelmeit és preferenciáit vizsgálva megállapították, hogy a makrogazdasági hírek befolyást gyakorolnak mindkettőre. Shaikh és Padhi (2013) számos kutatásra hivatkoznak, melyek a makrogazdasági hírek hatását erősítik az értékpapírpiaci megtérülések és a származtatott volatilitási index¹ (az opciók területén alkalmazott mutató) alakulásának vonatkozásában. Kim et al. (2004) a kötvénypiacon a belföldi gazdasági hírek, az amerikai részvényt piacon a fogyasztói és termelő árindexek hatását vélték jelentősnek. Továbbá Boyd, et al. (2005) a munkanélküliséghez kapcsolódó hírek hatását megfigyelve arra az eredményre jutottak, hogy a gazdaság stádiumától (expanzió vagy hanyatlás) függően reagál pozitívan vagy negatívan a részvényt piac. Az árfolyamváltozásokra vonatkozó kutatások közül Frömmel et al. (2011) a forint mozgását megfigyelve megállapították, hogy a pozitív híreknek jelentősebb a hatásuk, s a forint felértékelődését vonják maguk után, ezzel szemben a negatív hírek hatása jelentéktelenebb közvetlenül a hír megjelenését követően. Pearce and Solakoglu (2007) többek között az amerikai gazdasági növekedést tartalmazó hírek hatására a dollár felértékelődését észlelték a megjelenést követő első öt percben.

Az eddig felsorolt kutatások néhány példája a makrogazdasági hírek jelentőségét illusztrálta. A terminológia aspektusából az elemzés a korábbi kutatásokban gyakran tanulmányozott makrogazdasági mutatókra fókuszál, melyek közül a GDP, a munkanélküliségi ráta és az árindex a legjellemzőbb indikátorok. Az előbbieket alapján a tanulmány hipotézise, hogy a sajtócímekben vizsgált makrogazdasági információk leggyakrabban a GDP-hez, a munkanélküliséghez és az árhoz kapcsolódnak.

4. A makrogazdasági sajtócímek vizsgálatának eredménye

4.1. A hírtartalmak forrásai és a vizsgálat módszere

A makrogazdasági sajtócímek elemzése a Financial Times, a Soldi Online és a Világgazdaság online makrogazdasági híreinek címe alapján történt, 2012 és 2014 között.

A címsorok vizsgálata a leggyakrabban előforduló makrogazdasági információkra irányult, ennek megfelelően az első lépés a tartalom szógyakoriság szerinti elemzését jelentette, mely egy általános képet nyújtott a leggyakoribb szavakról. A szógyakoriság elemzéséhez a „Text Fixer” (www.textfixer.com) szógyakoriság számláló eszközt használtam, mely lehetővé tette az általánosan használt szavak (common words), így például a határozott névelők, a prepozíciók, valamint a

¹ Volatilitás (Volatility): Egy befektetés kockázatának mérőszáma, a várható vagy múltbeli hozamok változékonyságát jelzi. Forrás www.abszoluthozam.hu/lexikon/volatilitas.php

számadatok kiszűrését. A következő lépésben a GDP-hez, a munkanélküliséghez és az árindexhez kapcsolódó információkat rendszereztem, melynek eredményeképpen a munkanélküliséghez és a foglalkoztatottsághoz, valamint az árakhoz kapcsolódó terminusok (pl. ár, áruk, árindex, infláció, defláció) külön-külön csoportot, témakört alkottak. A korábban elemzett hírkutatások alapján a tanulmány hipotézise, hogy a GDP, az infláció és a munkanélküliség a leggyakrabban előforduló témakörök, így a vizsgálat elsősorban ezen információk gyakoriságára fókuszált, melyek mellett a további makrogazdasági információk közül a különösen gyakran előforduló témakörök is a vizsgálat tárgyát jelentették.

4.2. A kutatás eredményei

A korábbi hipotézist figyelembe véve a kutatás eredményeit a következő táblázatok tartalmazzák. Az első táblázat a Világgazdaság online makrogazdasági sajtócím elemzésének eredményét mutatja be 2012 és 2014 között:

1. táblázat: *Világgazdaság online makrogazdasági sajtócímeinek kiemelt témakörei*

Témakörök (Categorie)	Gyakoriság	Gyakoriság megoszlása %
Ár, áruk, árindexek (CPI: Consumer Price Index), infláció, defláció	381	62,2%
GDP, bruttó hazai termék	149	24,3%
Foglalkoztatottság, foglalkoztatott, foglalkoztatás, munkanélküliség, munkanélküliségi ráta, munkanélküli	83	13,5%
Összesen	613	100,0%

A világgazdaság makrogazdasági sajtócímei összesen 29787 szót tartalmaztak, melyből a nem általános szavak száma 21167 (71,06%), az általános szavak száma (common words) 8620 (28,94%) volt. A hipotézisben megjelenő mutatók közül az árakkal kapcsolatos információk előfordulási gyakorisága kiemelkedő (62,2%) a másik két mutatóhoz viszonyítva, s a legkevésbé érintett téma a vizsgált tartalmakban a munkanélküliség és a foglalkoztatottság.

A következő táblázat a Soldi Online makrogazdasági vonatkozású sajtócímei alapján a leggyakoribb témaköröket foglalja magában:

2. táblázat: *A Soldi online makrogazdasági sajtócímeinek kiemelt témakörei*

Témakörök (Categorie)	Gyakoriság (Frequenza)	Gyakoriság megoszlása % (Frequenza in %)
Ár, árak, árindexek (PPI: Producer Price Index, CPI: Consumer Price Index), infláció, defláció (<i>Prezzo, prezzi, indici dei prezzi (PPI, CPI), inflazione, deflazione</i>)	1026	42,1%
Foglalkoztatottság, munkanélküliség, munkanélküliségi ráta, munkanélküli (<i>Occupazione, disoccupazione, tasso di disoccupazione, disoccupati</i>)	514	21,1%
Bizalom: fogyasztói bizalom, vállalati bizalom, befektetői bizalom, gazdasági bizalom (<i>Fiducia: fiducia dei consumatori, fiducia delle imprese, fiducia economica, fiducia degli imprenditori</i>)	452	18,6%
GDP, bruttó hazai termék (<i>PIL, Prodotto Interno Lordo</i>)	444	18,2%
Összesen (Totale)	2436	100,0%

Az elemzett olasz makrogazdasági sajtócímekben összesen 110476 szerepelt, melyből a nem általános szavak száma 75120 (68%), az általános szavak száma 35356 (32%) volt, melyek között az árakkal kapcsolatos információk fordultak elő a leggyakrabban (42,1%). A munkanélküliséghez és foglalkoztatottsághoz, a bizalomhoz és a GDP-hez kapcsolódó témák közel azonos arányt képviselnek. A hipotézisben szereplő témakörökön túl tehát a bizalomhoz kapcsolódó információk elemzését is tartalmazza a táblázat, előfordulásának nagymértékű gyakorisága miatt.

3. táblázat: *Financial Times online makrogazdasági sajtócímeinek kiemelt témakörei*

Témakörök (Categories)	Gyakoriság (Frequency)	Gyakoriság megoszlása % (% of frequency)
Ár, árak, árindexek (PPI: Producer Price Index, CPI: Consumer Price Index), infláció, defláció (<i>Price, prices, price indexed (PPI, CPI), inflation, deflation</i>)	82	42,1%
Bizalom: fogyasztói bizalom, vállalati bizalom, befektetői bizalom, gazdasági bizalom (<i>Confidence: consumer confidence, business confidence, economic confidence, investor confidence, confidence indicators</i>)	52	26,7%
Foglalkoztatottság, munkanélküliség, munkanélküliségi ráta, munkanélküli (<i>Employment, unemployment, unemployment rate, unemployed, jobless</i>)	49	25,1%
GDP, bruttó hazai termék (<i>Gross Domestic Product</i>)	12	6,2%
Összesen (Total)	195	100,0%

Az elemzett Financial Times makrogazdasági (macrosweep) sajtócímek alcím-sorai rövidebbek, mint a Soldi online esetében, így a szavak száma összesen

10963 volt, melyből a nem általános szavak 6782 (61.86%) és az általános szavak (pl. prepozíciók, névelők, numerikus adatok) száma 4181 (38.14%) volt. A négy vizsgált témakörben az árakra vonatkozó információk aránya megegyezik a vizsgált olasz sajtócímek arányával (42,1%), mely ez esetben is a leggyakoribb témakörnek tekinthető. A bizalomhoz kapcsolódó információk azonban kevéssel megelőzik a munkanélküliség és a foglalkoztatottság témakörét, továbbá a GDP jelentősen elmarad az említett mutatókhoz képest (6,2%).

Mindhárom esetben az árakkal kapcsolatos információk prioritása vitathatatlan. A GDP hazai vonatkozásban a második helyen, az angol és olasz sajtócímek esetében az utolsó (negyedik) helyen áll. Továbbá a két külföldi sajtócímekben jelentős arányban jelennek meg a bizalmi indexhez kapcsolódó információk, melyek például a fogyasztói, a vállalati, a befektetői bizalom alakulására utalnak.

4.3. A kutatás terminológiai elemzése

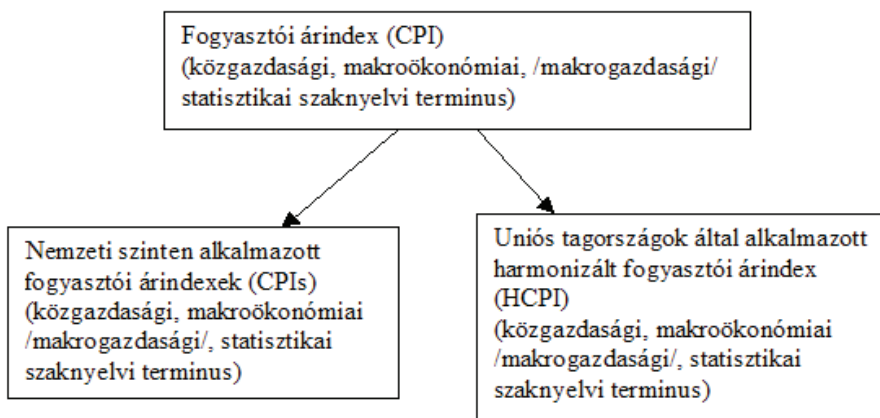
Az előzetes elemzés alapján a következő táblázat a legfőbb témaköröket mutatja be, melyek első látásra jól fordítható gazdasági terminusokat tartalmaznak, s ez látszólag teljes fogalmi azonosságra utal. A magyar nyelv esetében a dőlt betűs részek arra utalnak, hogy az elemzett sajtócímekben nagyon alacsony mértékű gyakorisággal vagy egyáltalán nem fordultak elő.

4. táblázat: Kiemelt témakörök magyar, angol és olasz nyelven

Témakörök	Categories	Categorie
Ár, árak, árindexek (<i>termelői árindex</i> , fogyasztói árindex), infláció, defláció	Price, prices, price indexes (PPI: Producer Price Index, CPI: Consumer Price Index), inflation, deflation	Prezzo, prezzi, indici dei prezzi (PPI: Producer Price Index, CPI: Consumer Price Index), inflazione, deflazione
Foglalkoztatottság, foglalkoztatás, foglalkoztatott, munkanélküliség, munkanélküliségi ráta, munkanélküli	Employment, unemployment, unemployment rate, unemployed, jobless	Occupazione, disoccupazione. tasso di disoccupazione, disoccupati
<i>Bizalmi indexek: fogyasztói bizalom, üzleti bizalom, vállalati bizalom, befektetői bizalom, gazdasági bizalom</i>	Confidence indicators: consumer confidence, business confidence, economic confidence, investor confidence	Indicatore di fiducia: fiducia dei consumatori, fiducia delle imprese, fiducia economica, fiducia degli imprenditori
GDP, bruttó hazai termék	GDP, Gross Domestic Product	PIL, Prodotto Interno Lordo

A makrogazdasági témakörökből az árindexet kiemelve megállapítható, hogy a fogalmak több szinten elemezhetők általánosan és az egyes típusok vonatkozásában. Az általános meghatározás vonatkozásában a három nyelven teljes ekvivalenciaszint jellemző (Izd.: Melléklet: 1 sz. táblázat: Az árindex fogalma magyarul, angolul és olaszul általánosan és az egyedi vonatkozásban). Az árindex, mint gyűjtőfogalom tehát megegyezik a vizsgált nyelveken, a gyakorlat-

ban azonban számos típusa létezik, melyek nemzeti szinten megvalósulásukban eltérnek, ezért az általános definíció egy olyan halmaznak tekinthető, melyen belül többféle terminus fordul elő. Konkrét példával illusztrálva az előbbieket az árindex esetében az árak összehasonlítása több területre vonatkozhat, így beszélhetünk például fogyasztói és termelői árindexről. A fogyasztói árindex harmonizált formája például egységes az uniós tagországokon belül, emellett azonban nemzeti szinten különféle árakat hasonlítanak össze. A fogyasztói árindexhez kapcsolódóan a következő ábra szemlélteti a két fő csoportosítást, mely egyúttal a szaknyelvi tipológiát is tartalmazza:

3. ábra: *Fogyasztói árindex típusok*

A nemzeti szintű sajátosságokat példázza, hogy az olasz statisztikai hivatal (ISTAT) három különböző fogyasztói árindexet számít ki, melyek mögött különböző célkitűzések húzódnak meg:

1. A NIC (l'indice nazionale dei prezzi al consumo per l'intera collettività) a teljes gazdasági rendszer vonatkozásában méri az árváltozás mértékét.
2. A FOI (l'indice nazionale dei prezzi al consumo per le famiglie di operai e impiegati) a foglalkoztatottak (fizikai munkások és irodai alkalmazottak) fogyasztását méri.
3. Az IPCA (l'indice armonizzato dei prezzi al consumo) az uniós szinten harmonizált árindex, mely megfelel az angol HCPI-nek (Harmonised Consumer Price Index).

A NIC és a FOI ugyanazon a fogyasztói kosáron alapulnak, a termékekhez azonban és a szolgáltatásokhoz rendelt súly eltér, aszerint, hogy mely tényezők fontosak a vizsgált lakosság fogyasztása esetében.

A terminológiai elemzés a korábbiakban leírtaknak megfelelően az egyes fogalmak jellegzetességeit vizsgálja, ezúttal az olasz nemzeti szintű árindexek megfeleltetését mutatja be. A teljes lakosságra vonatkozó nemzeti fogyasztói árindex (NIC)

a magyar nyelven fogyasztói árindexként használt terminusnak feleltethető meg. A definíciók leginkább a közel teljes fogalmi azonosság szintjéhez közelítenek, mert eltérő jellegzetességekkel bírnak. A terminus vonatkozásában a magyar változatban nem jelenik meg a teljes lakosság elnevezés, ugyanakkor nagymértékű átfedés jellemező. Az árindexhez szorosan kapcsolódó terminusok a fogyasztói kosár és a fogyasztóiár-reprezentáns. A fogyasztói kosár (paniere) tartalma az osztályozási tekintetében egységes (COICOP – Classification of Individual Consumption by Purpose: Az egyéni fogyasztás rendeltetés szerinti osztályozása) a nemzetállamok számára. A fogyasztói kosárban lévő árreprezentáns, mely egy adott nemzet lakosságának fogyasztását jól leíró termékeket és szolgáltatásokat tartalmazza (pontos definíció a mellékletben található) jellegéből adódóan nemzetállamonként eltérő lehet. A magyar nyelvű fogyasztóiár-reprezentáns terminus olasz nyelven „posizioni rappresentative”, azaz reprezentáns pozícióként használt, melyek funkcionálisan azonosak, tartalmukban nemzeti szinten a hozzárendelt fogyasztási javak és szolgáltatások részben eltérnek egymástól. Az Olasz Statisztikai Hivatal a nemzeti mutatók esetében 1447 termék árát 614 pozícióba sorolja, míg a magyar KSH 1000 reprezentáns (árucikk és szolgáltatás) árát figyeli meg, melyet 140 árucsoportba sorol. Ennek megfelelően a két terminus funkcionálisan azonosnak tekinthető, azonban a teljes harmonizáció nem lehetséges. A FOI-nak (a foglalkoztatottak fogyasztói árindexe) nincs magyar nyelvű megfelelője, így a fogalmi ekvivalencia hiánya állapítható meg, leginkább az országspecifikus jellege miatt. Az IPCA (HCPI) esetében az előírások miatt teljes fogalmi azonosság jellemző, azaz 1:1-hez megfeleltetés. Illusztrálva az eddigieket Tamás (2014a) ábrája alapján:

5. táblázat: *Az ekvivalenciaesetek, -szintek és a terminológiai harmonizáció szempontok alapján kidolgozott csoportosítás a vizsgált terminusoknak megfelelően módosítva*

Ekvivalenciaesetek	Ekvivalenciaszintek
	I. A teljes fogalmi azonosság: a) 1:1-hez megfeleltetés: pl. harmonizált fogyasztói árindex (HCPI - Harmonised Consumer Price Index) – IPCA (l'indice armonizzato dei prezzi al consumo)
	II. Közel teljes fogalmi azonosság: nagymértékű átfedés: pl. NIC (l'indice nazionale dei prezzi al consumo per l'intera collettività) és Fogyasztói árindex (CPI – Consumer Price Index).
	III. Funkcionális azonosság (módosítva az eredetihez képest): a fogalmak nem felelnek meg egymásnak, analóg fogalmat jelölő terminus behelyettesíthető: pl. fogyasztóiár-reprezentáns, posizioni rappresentative (eltérés a konkrét reprezentánsok esetében van)
	IV. Fogalmi ekvivalencia hiánya: országspecifikus: FOI (l'indice nazionale dei prezzi al consumo per le famiglie di operai e impiegati): A foglalkoztatottak (fizikai munkások és irodai alkalmazottak) fogyasztói árindexe.

Forrás: Tamás [2014a: 153] nyomán

Összegzés és következtetések

A makrogazdasági sajtócímek vizsgálatának célkitűzése a leggyakoribb makrogazdasági témakörök, ezen belül a makrogazdasági mutatók elemzése volt. A vizsgálat alapján megállapítható, hogy az árakkal kapcsolatos információk a leggyakoribb témakörök közé tartoztak a vizsgált periódusban a magyar, az olasz és az angol sajtócímek esetében. A hipotézisben meghatározott mutatók mellett a bizalmi index gyakorisága szembevetendő az olasz és angol hírek vonatkozásában. A szaknyelvkutatáshoz kapcsolódó elemzés alapján az elemzett terület gazdasági szaknyelvhez kapcsolódik, ezen belül a közgazdasági szaknyelv szférájába illeszthető. Az eddigi elgondolás nyomán a közgazdasági szaknyelv felosztható mikro- és makrogazdasági témakörű szaknyelvre. A makrogazdasági szaknyelv viszonylag gazdag köznyelvi szakszókincsben, közös szakszókincset tartalmaz például a pénzügyi és az üzleti szaknyelvvvel összefüggésben, továbbá gyakoriak a speciális szakszavak. A makrogazdasági szakszavak egy része gazdasági indikátorok formájában ismert, melyek jelentős része mozaikszóként is használt (pl. GDP). A terminológiai vizsgálat eredményeként megállapítható, hogy az indikátorok nemzetközi vagy integrációs szinten alkalmazott formáira teljes vagy közel teljes fogalmi azonossági szint jellemző, a nemzeti szinten alkalmazott mutatók esetében azonban eltérések tapasztalhatók, esetenként a fogalmi ekvivalencia hiánya is előfordul. A kutatás a további elemzés irányait is érzékelteti, melynek célkitűzése lehet a terminusok szaknyelvi rendszerezése, az ekvivalenciaszintek elemzése, mely a nemzetközi szintű szaknyelvi kommunikáció alapvető feltétele.

Irodalomjegyzék

- Ablonczyné Mihályka Livia (2006): *Gazdaság és nyelv*. (Lexikográfia és terminológia kézikönyvek 2.) Lexikográfia Kiadó, Pécs.
- Beber, A., Brandt, W. M. (2006): The effect of macroeconomic news on beliefs and preferences: Evidence from the options market, *Journal of Monetary Economics* 53., 1997–2039.
- Boyd, JH., Hu, J., Jagannathan, R. (2005): The stock market's reaction to unemployment news: Why bad news is usually good for stocks - *Journal of Finance*, American Finance Association, vol. 60(2), pages 649-672.
- Fóris Ágota (2013): A szaknyelvek szociolingvisztikai és terminológiai megközelítése, In: Kontra Miklós, Németh Miklós, Sinkovics Balázs (szerk): *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*, Gondolat Kiadó, Budapest, 163 – 172.
- Frömmel, M., Kiss, M., Pintér, K. (2011): Macroeconomic announcements, communication and order flow on the Hungarian foreign exchange market - *International Journal of Finance & Economics*, Volume 16, Issue 2, pages 172–188.
- Kim, SJ., McKenzie, MD., Faff, RW. (2004): Macroeconomic news announcements

and the role of expectations: evidence for US bond, stock and foreign exchange markets - *Journal of Multinational Financial Management*, Vol. 14, No. 4, pp. 217-232.

Pearce, DK., Solakoglu, MN. (2007): Macroeconomic News and Exchange Rates - *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, Volume 17, Issue 4, Pages 307–325

Proietti, D (2010): *La lingua dell'economia e della finanza*, Enciclopedia dell'Italiano, Letöltve 2014. február 16-án, a Treccani weboldalról: [http://www.treccani.it/enciclopedia/lingua-dell-economia_\(Enciclopedia-dell'Italiano\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/lingua-dell-economia_(Enciclopedia-dell'Italiano))

Shaikh, I., Padhi, P. (2013): *The information content of macroeconomic news*, Science Direct, Procedia Economics and Finance 5 (2013) 686 – 695.

Tamás Dóra Mária (2014a): *Gazdasági szakszövegek fordításának terminológiai kérdéseiről* (Fordítástudományi értekezések 1.) ELTE Bölcsészettudományi Kar, Fordító- és Tolmácsképző Tanszék, Budapest.

Tamás D. (2014b): Alkotmány, alaptörvény, statútum. *Glossa Iuridica*. I. évfolyam, 2. szám, 55–64.

Források

Financial Times: Makrogazdasági hírek (Macrosweep), Letöltve 2014. 12. 07-én a Financial Times honlapjáról: <http://www.ft.com/cms>

Központi Statisztikai Hivatal (KSH): Fogyasztói árindex, Letöltve 2015. 02. 20-án a KSH honlapjáról: <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/haDetails.jsp>

Olasz Statisztikai Hivatal (ISTAT - Istituto Nazionale di statistica): Indice dei prezzi al consumo, Letöltve 2015. 02. 21-én az ISTAT honlapjáról: <http://www.istat.it/it/archivio/17484>

Soldi Online: Letöltve 2014. 12. 01. és 2015. 01. 21-én a Soldi Online honlapjáról: <http://www.soldionline.it/notizie/macroeconomia/>

Statistical Office of the European Union (Eurostat): Consumer Price Indices, Letöltve 2015. 02. 21-én az Eurostat honlapjáról: <http://ec.europa.eu/eurostat/cportal/layout?p>

Text Fixer online word counter: Letöltve 2015. 01. 21-én Text honlapjáról: www.textfixer.com

Világgazdaság online: Makrogazdasági hírek, Letöltve 2014. 12. 01. és 2015. 01. 21-én a Világgazdaság honlapjáról: <http://www.vg.hu/makrogazdasag>

Lektorálta: Dr. Tamás Dóra Mária PhD, egyetemi adjunktus, ELTE BTK

Melléklet

A fogyasztó árindex általános definíciói

Magyar	Olasz	Angol
<p>„A fogyasztói árindex a háztartások (lakosság) által saját, fogyasztói felhasználásra vásárolt termékek és szolgáltatások árának időben bekövetkező, átlagos változását méri.” (Forrás: KSH - Központi Statisztikai Hivatal: http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/haDetails.jsp (2015. 02. 20.)</p>	<p>„L’inflazione si misura attraverso la costruzione di un indice dei prezzi al consumo, uno strumento statistico che misura le variazioni nel tempo dei prezzi di un insieme di beni e servizi, chiamato paniere, rappresentativo degli effettivi consumi delle famiglie in uno specifico anno.” (Forrás: Istat - Istituto Nazionale di statistica): http://www.istat.it/it/archivio/17484, (2015. 02. 21.)</p>	<p>Consumer Price Indices (CPIs): “are economic indicators constructed to measure the changes over time in the prices of consumer goods and services acquired, used or paid for by households.”(Forrás: Eurostat: Eurostat (Statistical Office of the European Union): http://ec.europa.eu/eurostat/c/portal/layout?p (2015. 02. 21.)</p>

Egyedi definíciók

<p>A harmonizált fogyasztóiár-index (HICP) „számításának célja az Európai Unió tagországaiban a nemzetközi összehasonlítás biztosítása a fogyasztói árak változásának mérésére.” http://www.ksh.hu/apps/meta.objektum?p_lang=HU&p_menu_id=210&p_almenu_id=201&p_ot_id=200&p_level=2&p_session_id=33519571&p_obj_id=4198 (2015. 02. 20.)</p>	<p>L’Istat produce tre diversi indici dei prezzi al consumo: per l’intera collettività nazionale (NIC), per le famiglie di operai e impiegati (FOI) e l’indice armonizzato europeo (IPCA): http://www.istat.it/it/archivio/17484 (2015. 02. 21.)</p>
<p>Fogyasztóiár-reprezentáns a fogyasztói árak reprezentatív mintavételen alapuló statisztikai megfigyeléséhez a fogyasztási javak és szolgáltatások közül a lakosság fogyasztásában mérvadó, a legfontosabb minőségi jellemzőkkel körülhatárolt, a mintához kiválasztott termékek és szolgáltatások köre. (Forrás: KSH: http://www.ksh.hu/apps/meta.objektum?p_lang=HU&p_menu_id=110&p_almenu_id=201&p_ot_id=200&p_level=1&p_session_id=37588154&p_obj_id=2590) A fogyasztóiár-statisztika jelenleg mintegy 1000 reprezentáns (árucikk és szolgáltatás) megfigyelésén alapul, amelyeket 140 árucsoportra összegezve építünk be a fogyasztóiár-index számításába. http://www.ksh.hu/docs/hun/modsz/modsz36.html (2015. 02. 20.)</p>	<p>Posizioni rappresentative Nel 2014 il paniere utilizzato per il calcolo degli indici dei prezzi al consumo per l’intera collettività nazionale (NIC) e per le famiglie di operai e impiegati (FOI) si compone di 1.447 prodotti (1.429 nel 2013), aggregati in 614 posizioni rappresentative (603 nel 2013). (Forrás: ISTAT: Paniere dei prezzi al consumo: http://www.istat.it/it/archivio/111581) (2015. 02. 21.)</p>

THE CHALLENGES OF CONCEPTUALIZING SOCIAL MEDIA LITERACY

Veronika Pelle

*Corvinus University of Budapest, assistant professor,
veronika.pelle@uni-corvinus.hu*

Abstract

This article addresses one of the fundamental difficulties of researching media literacy: it aims at unveiling the different layers of the problematics around the conceptualization of this often vaguely applied term as being present in the literature. In addition, by extending the concept of media literacy to the context of social media, it makes an attempt at casting light on four crucial factors that have so far been missing from the discourse around the conscious and aware use of social media. This way, it proposes the reconceptualization of the term for the age of new media.

Key words: *media literacy, social media literacy, new media literacy, media awareness, digital literacy*

1. Introduction

*„It is not men of science whom the world needs,
but men of knowledge.”
(Leo Tolstoy)*

Although, according to the quote above, one of the greatest authors of Russian literature, Leo Tolstoy, already in the 19th century recognized that knowledge of facts is not the most important form of preparedness for finding one's way in the world, there has perhaps never been such a strong need for the Tolstoyan men of knowledge - that is, conscious, competent and open-minded people - as nowadays. In the digital environment of our 21st century society, supersaturated with media content, technological development, the powerfully increasing amount of information and the rapidly changing forms of social communication create such an environment for us, where finding our ways requires new forms of knowledge and skills, and is more difficult than ever.

New tools and modes of communication, as well as conveying and accessing media content, result in substantial changes in the relationship of media and the youth. Children get acquainted with a variety of media much before entering school, they spend a significant amount of time in the company of miscellaneous digital technologies, and it is easier for them to access any kind of media content than ever. Just a couple of expressive research data from the Hungarian context:

15-17-year-old Hungarian teenagers spend almost two hours per day on the World Wide Web (DMTK, 2014); 8-14-year-olds' television-watching time is 1.5 hours on weekdays and almost three hours on weekends (Kid.Comm2, 2012); and the number one brand of smart phones, iPhone has been considered one of the five most fashionable brands - a status symbol - for the last five years in the circle of 8-14-year-old Hungarian pupils as well (Kid.Comm2, 2012).

The above statistics are only illustrative examples of research data which prove that today's youth - as digital natives - do not only handle naturally and confidently the various new technologies permeating their environments, but these forms of media fundamentally influence their culture, shape their taste, customs and scale of values as well. Nevertheless, being able to control or monitor what they hear or see on the screen is more and more difficult. As a result, they are often left alone in the process of selecting, processing and understanding the impulses, impressions and information that reach them. Researches show that the increased media use of the youth, both in terms of time and functional enrichment, is not necessarily accompanied by conscious and wise processing of media messages and content (Koltay, 2009; Kósa, 2008; Németh, 2008; Pócsik, 2008). This is confirmed by the latest PISA (Programme for International Student Assessment) results, the biggest research examining the quality of education and student performance in an international context. According to these data, Hungarian pupils' performance in reading comprehension and information literacy is much below the average of the OECD states, furthermore, it is constantly growing worse (PISA, 2012).

However, the extent of consciousness in the youth when receiving, processing and assessing media content does matter. It is not all the same if they are just passive receivers of what they see or are able to develop and maintain a critical relation to what they receive. In order to get their bearing in this media-tized environment, it is vital that they see the differences between reality and the world portrayed by the media, as well as that they start thinking about its ethical and aesthetical questions. Therefore, it is evident that the acquirement of critical thinking is a vital necessity for the wise and clever use of our rapidly changing social media environment. This calls out for the necessity of a conscious and aware consumer behaviour, in other words, for media literacy. Nevertheless, while the need for this set of competences is clearly evident in the 21st century, there is a considerable amount of obscurity around this concept in research and science (Andersen, 2002; Buckingham, 2005; Kellner and Share, 2011; Koltay, 2009; Kósa, 2008; Németh, 2008; Pócsik, 2008).

Starting off from the bases of this scientific precariousness, the aim of this study is to cast light on the obscurity around the concept of (social) media literacy, and unveil the different layers of the problematics of its conceptualization. After defining the key concepts and terms of social media literacy, by reviewing both the Hungarian and the international literature of the field, the study points

out four problematic points of the conceptualization and names four key factors that we find essential not only for conceptualizing but also for researching social media literacy.

2. Review of the literature: The problematics of conceptualizing media literacy

The concept of *media literacy* is not a novel one. Experts of communication and media have turned their attention to the importance of conscious, aware and literate use of media already at the spring of electronic mass media, specifically with the ground gaining of television. At the outset, the concept in the literature was mainly used for denoting the recognition of violence and media aggression on television, media content dangerous for children, manipulative effects of advertisements, and the identification of political and ideological overtones of media messages. In sum, it was first - and for a long time - considered solely as a critical attitude providing support against the negative effects of harmful media content (Martin and Grudziecki, 2006; Mlinarics and Horváth, 2010). The concept of media literacy has then come to the limelight with the digital conquest of the last few years: it was put in new light due to online media gaining more and more influence and, at the same time, becoming less and less controllable. It has become evident by now that, in order to examine the extent of awareness and consciousness behind the use of social media, it is inevitable to clarify what is precisely meant by the concept of media literacy.

The concept of media literacy is fairly pliable and quite problematic, therefore its definition encounters several difficulties (Herzog, 2007; Livingstone, 2004a). The first problem emerges right at the designation, which is not unified either in the international, or in the Hungarian literature. Instead, a wide scale of denominations is used for designating the concept. On the one hand, in the English terminology, the widespread term of media literacy - referring to new information technologies and digital media - is often changed for the phrases of *information literacy*, *digital literacy*, *cyber-literacy*, *computer literacy*, etc. These expressions are sometimes used for narrowing down the concept of media literacy, while at other times the different anterior constituents (the first parts of the compounds) are used as synonyms, without clarifying the difference between them. On the other hand, in the Hungarian terminology and translation, it is the posterior constituent (the second part of the compound) that is not unified. As a result, for denoting the English concept of media literacy, Hungarian literature uses several other terms than the so-called *médiatudatosság*. Thus the terms of *médiaműveltség* (e.g., Herzog, 2007; Herzog and Racsko, 2011; Koltay, 2009; Mlinarics and Horváth, 2010; Pócsik, 2008), *médiajártasság* (e.g., Macedo-Steinberg, 2011) and *média-írástudás* (e.g., Buckingham, 2005; Koltay, 2009; Kósa, 2008) are likewise used as synonyms, usually without explaining or

justifying the source, or making any kind of distinction between them and the foremost term.

The difficulties of language use rise partly from the second problematic issue deriving from the denomination and conceptualization of the term: it is not only the naming of the concept that is problematic but there is no consensus regarding the referent, either. As Buckingham (2005) and Vanwynsberghe, Boudry and Verdegem (2011) point out, the definitions that try to describe the concept of media literacy approach the content behind the surface expression from various perspectives. *Action-oriented approaches* are skill-based approaches, where the emphasis is on practical skills needed to deal with media content and technology. They define media literacy as the possession of practical competencies necessary for being able to literally use the media. On the contrary, according to the representatives of the *idealistic approach*, the media-literate user is a well-informed and conscious citizen, who recognizes the political-ideological manipulation of the media and participates actively in democracy. Here a rather ideal idea of media literacy is proposed, where media literacy is seen, for instance, as a means of personal fulfilment or individual moral fortitude. The *cognitive approach* defines media literacy as the sum of those cognitive skills which make us capable of activating our existing media-related knowledge. Finally, the followers of the *critical approach* view at media literacy as the ability to critically evaluate media content and messages.

The third problematic point in conceptualizing media literacy is that the definitions offered by the literature are not specific and practical enough. They do not mention what is it that makes somebody a media-literate user, do not name the components of media literacy, and do not set up a specific set of aspects either, which would be a crucial factor for being able to measure media literacy in practice (Vanwynsberghe, Boudry and Verdegem, 2011).

According to the still most often cited (albeit broad and general) definition of media literacy, worded by Aspen Media Literacy Leadership Institute back in 1992, “media literacy is the ability to access, analyze, evaluate and create media in a variety of forms” (e.g., Anghel, 2008, p. 26; Koltay, 2009, p. 111; Livingstone, 2004a, p. 3, 2004b, p. 18; Thoman and Jolls, 2005, p. 21). David Buckingham (2005) is the one who, when defining media literacy, raises concrete aspects, which are of crucial importance and help in grasping the abstract concept of media literacy as well as in examining it in practice. Buckingham names four key areas of media literacy: *production* (the knowledge of the operational mechanism of the media and the productive modes of media texts), *language* (the knowledge of the language and code system of the media), *representation* (the knowledge of the reality-conveying and message-formulating roles and capabilities of the media), and *audiences* (the knowledge of the receiver of media content). Buckingham’s definition can therefore be considered as a step towards examining media literacy in practice. Nevertheless, since it was originally created for the reception

of television content, its factors can only partly be related to new forms of media, and, for reasons detailed below, do not yet cover the characteristic features of media-literate social media use.

Finally, when examining media literacy regarding the use of social media, it is the outdatedness of conceptual definitions that formulates an additional difficulty: namely, the bulk of the definitions were formulated to compensate for the dangers of television. Although most of them are sufficiently general for being suitable for referring it to other forms of media - thus radio or Web 1.0 content - as well, for defining media literacy related to the use of Web 2.0 (characterized by fundamentally new features of communication), these are not sufficient enough.

3. Discussion: Conceptualizing social media literacy

The concept of *social media* refers to all Internet-based services built upon the ideological and technological foundations of Web 2.0, which enable the users to share information with each other and mutually create content (Kaplan and Haenlein, 2010). Thus, social media can be distinguished from earlier online services by the fact that while content on Web 1.0 was created by the provider, on Web 2.0 the users themselves can create, share and comment on content as well, while the provider offers only the frame to it. Therefore, the following four concepts of Web 2.0 - its *social* character, the *user-generated content*, the possibility of content *sharing*, and *interactivity* as the genuine mode of communication - can be considered as key terms of social media. Depending on the nature of the content shared by the users, social networking sites (e.g., Facebook, Twitter), video-sharing sites (e.g., YouTube, Vimeo), picture-sharing sites (e.g., Instagram, Flickr, Picasa), knowledge banks (e.g., Wikipedia), auction sites (e.g., eBay, Vatera), music-sharing websites (e.g., Last.fm), blogs and fora belong to the most popular forms of social media (Kaplan and Haenlein, 2010). The appearance of social media therefore raises new aspects from the point of media literacy. While the media-aware and media-literate consumption of media up until the appearance of Web 2.0 was directed towards and against the aggressive, manipulative, reality-distorting and propaganda-like content appearing primarily on television, the concept of media literacy related to social media use points beyond the concerns connected solely to the projected media content. Therefore, if we wish to research and examine the conscious and literate user behaviour behind social media use, it is necessary that the concept of media literacy known so far should be revised, reinterpreted and extended.

Social media literacy require new user skills and competences as opposed to older forms of media. The user of social media is not solely the receiver, the consumer, of media content but at the same time the producer, the prosumer, as well. While traditional media – television, radio, printed press – and the digital content of Web 1.0 required a one-way, rather passive mode of consumer behaviour,

social media use incorporates two-way, interactive forms of communication, expecting an active, proactive and initiative attitude from the user. Individual users of social media do not only hold dialogues with their fellow users but practically with media content as well. As a result, they not only need to be able to critically view, interpret, select and assess media content that reach them, but they also have to be able to create, share and communicate these in a conscious, aware and clever way (Andersen, 2002; Buckingham, 2005; Jenkins et al., 2009; Kaplan and Haenlein, 2010; Koltay, 2010). Furthermore, with the content communicated they display a picture of themselves (they actually define themselves), which leads to the recognition that from among Buckingham's (2005) categories of media literacy, the factors of *representation* and *language* become upgraded, while, at the same time, the *user* and the *audience* overlap and turn into one.

Thus, the critical and conscious attitude of users towards *media content* should become one of the research pillars when examining media literacy behind social media use. Although, as a factor, media content has already been present in earlier conceptualizations of media literacy, social media use requires an extended view on the concept, including both sides: the receiver and the producer. In other words, when focusing on social media literacy, examining (by service producers or by other users) the selection and reception of the content displayed is not enough; the degree of consciousness behind the users' own production of content and behind the shaping of their own profiles has to be taken into the scope of research as well.

Beyond the conscious and critical reception and production of social media content, there are however further factors as well that need to be considered when researching social media literacy. The above mentioned consumer-producer process, so characteristic for social media communication, takes place in such an intensive, continuous, flowing series of actions and reactions that generate heightened activity from the side of the user, which is more intense than it was along the use of any earlier forms of media. This is significantly revealed by the factor of *time* spent on social media sites.

Time spent on media use has been a popular research field since the dawn of media research (as an example, just think of George Gerbner's cultivation studies from the 1960s). This aspect has gained an increasing importance with the high and continuously growing number of hours spent in front of the TV screen (AGB Nielsen 2013a, 2013b), and later in in front the screens of the ubiquitous social media (TNS Opinion & Social and the European Commission, 2014, 2015), clearly demonstrating the vital presence of media in our everyday. In spite of the above, the factor of time, that is, media awareness directed to monitoring and controlling the time spent with media, is painfully missing from the foregoing definitions of media literacy. From among the dozens of definitions that we have looked over, Elizabeth Thoman (1995) is the only one who, in her definition of media literacy, touches upon the factor of time. Thoman distinguishes three different stages of media literacy built on each other, from among which the ability

of making the time spent on media use conscious and being able to control and limit it is listed as the first one. While Thoman, when talking about media use (at that time), primarily refers to television, video, electronic games, films, and various forms of printed press, today's media use, dominated by the use of Internet, has made the computer and the various mobile forms of media (e.g., smart phones, tablets, ultrabooks, etc.) the number one media platforms concerning the time spent on media use. These means of new media fill a more important part in young people's lives than previously mentioned traditional forms of media, who, in addition, spend most of their Internet use on various platforms of social media (Flacy, 2011; Ipsos, 2010; TNS Opinion & Social and the European Commission, 2014, 2015). Thus it is inevitable that the factor of time has to be dealt with when examining the consciousness behind the use of social media.

The third element that needs to be scrutinized when talking about the media literate use of social media are the questions of *privacy*, *data protection* and *personal security*, which appeared on the scene of media discourse together with social media. Social networking sites brought along the obliteration of boundaries between private and public life. By making our personal data; live events; photos; family, friend and collegial connections voluntarily – though often not consciously – public, not only our private lives become publicized but we also offer the possibility of misusing our personal and private pieces of information. Thus, due to our lack of information and media literacy concerning privacy settings, we ourselves become products and goods for the mouth of personalized marketing, generally unconsciously, without knowing about it (Buckingham, 2005). Therefore, the research of privacy settings and data security questions with the awareness behind them brings in a factor that cannot be eluded when scrutinizing social media literacy.

Finally, our fourth focused element of researching social media literacy is examining the extent to which users recognize the advantages and disadvantages that social media have in their lives, as well as their opportunities to be exploited and dangers to be avoided. It has to be a characteristic feature and basic competence of every media-literate user to be aware of the advantages that the use of social media bring in their lives and which make certain activities and duties of their daily lives easier and more efficient. At the same time, media-literate users likewise perceive the negative effects that social media have on their lives and, through self-reflection, are capable of identifying and restricting them. The above listed three elements of social media literacy therefore have to be complemented with a fourth one, a factor that could be labelled as *user attitudes*. In our perception, the extent of awareness behind the use of social media, that is, social media literacy, cannot be researched without including the above mentioned four crucial factors of social media use, and thus extending the concept of media literacy with elements that has been less acknowledged so far.

4. Conclusion

Being a social media user is a commonplace today. Almost half of the world population counting more than seven billion people are Internet users, from which more than 66 per cent of the adult population is a member of a social medium. According to a 2011 survey on the European Commission's authority (Livingstone, Haddon, Görzig and Ólafsson, 2011) 38 per cent of the 9-12-year-old European children and 77 per cent (!) of the 13-16-year-olds have a profile on one of the social networking sites. Although it is still the younger (Y and Z) generations who constitute the basis of social media users, it is by no means only the youth who use the new forms of media today. The survey an American survey by AARP showed that more than 25 per cent of the American 50+ generation is a member of a social networking site (Koppen, 2010), while the data of the Hungarian Ithaka Society and Network Research Centre are even more striking: according to their 2011 Digital Media Report (Ithaka Research and Consulting, 2011), almost two thirds of 50+ Hungarians are users of social networking sites. As the globally interlaced social networks have become fundamental scenes of private and social communication in our lives, it is not a question any more if the research of their - conscious and media literate - use has to be put in a focused research light or not. The examination of social media literacy though is still facing a couple of obstacles.

This article made an attempt to address one of the fundamental problematics of researching (social) media literacy, namely, the scientific vagueness around its conceptualization. After reviewing the literature of the field, it enumerated the problematic and ambiguous points around the discourse and concept of media literacy. Then, by broadening the scope of discussion to new media, it proposed four genuine factors of social media that, in our opinion, need to be lifted both into the theoretical discourse and the empirical research of social media literacy. The reconceptualization of the concept of media literacy to social media and the complexity of this issue, naturally, require further discussion and deeper analysis. Given the limitations of space set by the genre, this paper did not aim at discussing the question in detail and elaborating a new model or definition. Instead, it intended to be the first step of a longer work, with the aim of directing attention to the question posed above and proposing suggestions for further examination. It did so in the belief that having an intention for clear conceptual starting points as well as empirical aspects of researching and measuring the abstract concept of social media literacy could be the first step towards the ultimate aim and mission of raising and educating future media-literate "men of knowledge".

References

- AGB-Nielsen. (2013a). *Televíziózásra fordított idő napi átlaga (ATV) 1995-2013 negyedéves átlag (4+, csak földi vétel)*. Retrieved May 28, 2015, from http://www.agbnielsen.com/Uploads/Hungary/stat_atv_negyedevés.pdf
- AGB-Nielsen. (2013b). *TV nézésre fordított idő heti átlaga 18+ célcsoportra 1992-2013*. Retrieved May 28, 2015, from http://www.agbnielsen.com/Uploads/Hungary/stat_atv_eves.pdf
- Andersen, N. (2002). New Media and New Media Literacy. *Cable in the Classroom*, n.n., pp. 30–35. Retrieved March 13, 2014, from http://www.medialit.org/sites/default/files/552_CIC_ML_Report.pdf
- Anghel, R. (2008). Media education: a challenge for broadcasters and education. In Gabos, E. (eds.), *A média hatása a gyermekekre és fiatalokra IV*. (pp. 23–31). Budapest: Nemzetközi Magyar Gyermekekmentő Szolgálat Egyesület.
- Buckingham, D. (2005). *Médiaoktatás*. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó – Zsigmond Károly Főiskola. (Original edition: Buckingham, D. (2003). *Media Education – Literacy, Learning and Contemporary Culture*. Polity Press–Blackwell Publishing Ltd.)
- DMTK - *Digitális Média Tények Könyve 2014*. (2014). Budapest: Neo Interactive Kft. Retrieved November 12, 2014, from <http://neo-interactive.hu/dmtk/2014/index.php>
- Flacy, M. (2011. szeptember 30.). Study: Average person spends nearly eight hours a month on Facebook. *Digital Trends*. Retrieved March 18, 2012, from <http://www.digitaltrends.com/social-media/study-average-person-spends-nearly-eight-hours-a-month-on-facebook/>
- Herzog, Cs. (2007). A médiaműveltség (media literacy) fogalma és értékelésének lehetőségei. *Fejlesztő Pedagógia*, 6, pp. 4–12.
- Herzog, Cs. and Racsko, R. (2011, October). *Hol tart a hazai médiaoktatás? A tizenévesek médiaműveltségének empirikus vizsgálata a tudatos médiahasználat és kritikus médiafogyasztás vonatkozásában*. Retrieved March 18, 2012, from <http://www.ektf.hu/agriamedia/index.php?page=presents&present=132>
- Ipsos. (2010, July 12). *Az internetezők kevesebb időt töltenek TV-nézéssel, mint internetezéssel*. Retrieved March 13, 2014, from <http://www.ipsos.hu/site/az-internetez-k-kevesebb-id-t-t-ltenek-tv-n-z-ssel-mint-internetez-ssel/>
- Ithaka Research and Consulting. (2011). *Ami összeköt, és ami elvált. Generációs hidak és szakadékok az internet használatában. Digital Media Report 2011*. Retrieved March 28, 2012 from <https://docs.google.com/file/d/0B5bTuFg2ITSOGU4OGVmODYtYjRlZi00OTE4LTlmMWUtOWIyMDC2N2Y4Yz-Zi/edit>
- Jenkins, H., Clinton, K., Purushotma, R., Robinson, A. J. and Weigel, M. (2009). *Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century*. Chicago: MacArthur. Retrieved March 18, 2012 from <http://>

- digitallearning.macfound.org/atf/cf/%7B7E45C7E0-A3E0-4B89-AC9C-E807E1B0AE4E%7D/JENKINS_WHITE_PAPER.PDF
- Kaplan, A. M. and Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenge and opportunities of social media [Electronic version]. *Business Horizons*, 53, pp. 59–68. Retrieved January 28, 2014, from ScienceDirect database.
- Kid.Comm2 jelentés - kutatási eredmények.* (2012). Budapest: Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság. Retrieved November 12, 2014, from http://mediatorveny.hu/dokumentum/293/KidComm2_tanulmany.pdf
- Koltay, T. (2009). Médiaműveltség, média-írásstudás, digitális írástudás. *Média-kutató*, 4, pp. 111–116.
- Koltay, T. (2010). Új média – új olvasás? *Könyv és Nevelés*, 2. Retrieved March 13, 2014, from http://olvasas.opkm.hu/portal/felso_menusor/konyv_es_neveles/uj_media_uj_olvasas
- Koppen, J. (2010). *Social Media and Technology Use among Adults 50+*. Retrieved March 28, 2012, from <http://assets.aarp.org/rgcenter/general/socmedia.pdf>
- Kósa, É. (2008). Védelem vagy felkészítés? In Gabos, E. (Ed.), *A média hatása a gyermekekre és fiatalokra IV.* (pp. 66–78). Budapest: Nemzetközi Magyar Gyermekmentő Szolgálat Egyesület.
- Livingstone, S. (2004a). Media literacy and the challenge of new information and communication technologies. *The Communication Review*, 1(7), pp. 3–14. Retrieved March 18, 2012, from <http://eprints.lse.ac.uk/1017/1/MEDIALITERACY.pdf>
- Livingstone, S. (2004b). What is media literacy? *Intermedia*, 32(3), pp. 18–20. Retrieved March 18, 2012, from [http://eprints.lse.ac.uk/1027/1/What_is_media_literacy_\(LSERO\).pdf](http://eprints.lse.ac.uk/1027/1/What_is_media_literacy_(LSERO).pdf)
- Livingstone, S., Haddon, L., Görzig, A. and Ólafsson, K. (2011). *EU Kids Online*. Retrieved March 28, 2012, from [http://www2.lse.ac.uk/media@lse/research/EUKidsOnline/EUKidsII%20\(2009-11\)/EUKidsOnlineIIReports/Final%20report.pdf](http://www2.lse.ac.uk/media@lse/research/EUKidsOnline/EUKidsII%20(2009-11)/EUKidsOnlineIIReports/Final%20report.pdf)
- Macedo, D. and Steinberg, Sh. R. (Eds.). (2011). *Médiajártasság. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat Kiadó. (Original version: Macedo, D. and Steinberg, Sh. R. (Eds.). (2007): *Media Literacy. A Reader*. New York: Peter Lang Publishing, Inc.)
- Martin, A. and Grudziecki, J. (2006). DigEuLit: Concepts and Tools for Digital Literacy Development. *ITALICS*, 5(4), pp. 249–267. Retrieved March 13, 2014 from <http://www.ics.heacademy.ac.uk/italics/vol5iss4/martin-grudziecki.pdf>
- Mlinarics, J. and Horváth, N. (2010). A XXI. század írástudása. Médiaműveltség – Media Literacy. *Felnőttképzés*, 2, pp. 1–4.
- PISA 2012. Összefoglaló jelentés.* (2013). Budapest: Oktatási Hivatal. Retrieved November 12, 2014, from http://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/nemzetkozi_meresek/pisa/pisa2012_osszefoglalo_jelentes.pdf

- Pócsik, I. (2008). „Út a médiaértéshez”. In Gabos, E. (Ed.), *A média hatása a gyermekekre és fiatalokra IV.* (pp. 105–110). Budapest: Nemzetközi Magyar Gyermekmentő Szolgálat Egyesület.
- Thoman, E. (1995). *The Three Stages of Media Literacy*. Center for Media Literacy. Retrieved March 13, 2014, from http://www.media-awareness.ca/english/teachers/media_literacy/what_is_media_literacy.cfm
- Thoman, E. and Jolls, T. (2005). *Literacy For the 21st Century. An Overview & Orientation Guide To Media Literacy Education*. Center for Media Literacy. Retrieved March 13, 2014, from http://www.medialit.org/sites/default/files/01_MLKOrientation.pdf
- TNS Opinion & Social and the European Commission. (2014 November). *Standard Eurobarometer 82. Media Use in the European Union*. Retrieved May 28, from http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_359_en.pdf
- TNS Opinion & Social and the European Commission. (2015 February). *Special Eurobarometer 423. Cyber Security*. Retrieved May 28, from http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_359_en.pdf
- Vanwynsberghe, H., Boudry, E. and Verdegem, P. (2011). *Mapping Social Media Literacy. Towards a Conceptual Framework*. Brussels-Leuven-Ghent: EM-SOC – IWT. Retrieved March 13, 2014, from http://emsoc.be/wp-content/uploads/2012/01/emsoc-WP2-MICT-deliverable1_14.pdf

Reviewed by: Tamás Bokor, PhD, associate professor, Corvinus University of Budapest

ÚJ ÜZLETI MODELLEK A DIGITÁLIS MÉDIATERMÉKEK LÁTÓKÖRÉBEN

Vékey Zoltán

Corvinus Egyetem, doktorandusz, zvekey@yahoo.com

Absztrakt

A hírmédia termékeinek, szolgáltatásainak fogyasztásában jól kirajzolódik az a világtendencia, hogy egyre nagyobb szerepet kap benne a hálózati média kínálata. Miközben ez a tény nem képezi vita tárgyát, a kínálati oldal szerkezetének alakulása annál több kérdést vet fel. A tömegmédia hagyományos szereplői lázasan keresik a maguk helyét a kialakulóban lévő hírmédia-ökoszisztémában, szemünk láttára küzdenek az újmédia professzionális szereplőivel és a hírmédia mind jelentősebb civil szegmensével, s úgy tűnik, immár a hamleti kérdése -lenni vagy nem lenni- kénytelenek szembesülni. Az, hogy a tradicionális hírmédia a régi módon nem élheti túl a jelen kihívásait, egyre világosabb, az viszont, hogy miként élheti túl, még mindig nagyon homályos: tanulmányunkban a válaszkeresés folyamatát próbáljuk bemutatni. Célunk elsősorban az, hogy a fizetőség dilemmáit, vagyis az üzleti modellt vizsgáljuk, a tágabb kontextusokra (célcsoportok, a tartalom változása, a közösségi média alternatív hírforrás szerepe, vizualitás felértékelődése) most nem térünk ki.

A hírből élő, online és nyomtatott termékeket készítő cégek profitja igencsak törékeny. 2008 óta a print termékek kiadói egyszerre szenvednek a csökkenő olvasótáborok és a csökkenő eladott példányszámok miatt illetve a szintén zsugorodó hirdetési árbevételek miatt. Az online portálokat üzemeltető médiacégek többségében nem szereznek bevételeket az olvasói oldalról és bár a világban az összes online reklámköltés folyamatosan növekszik, ennek a növekedésnek nagy része a globális tech-cégekhez, a Google-höz és a Facebook-hoz kerül. (A PriceWaterhouseCoopers felmérése szerint 2013-ra a globális szereplők részesedése a magyar online hirdetési piacon átlépi az 50 %-ot).¹ A kérdés tehát adott, de választ csak kevesen voltak képesek rá adni.

Fontos azt is hozzátenni, hogy 2013-ban még mindig a televízió az a médium amelyre átlagosan a legtöbb időt szánjuk. A Kutatópont felmérése alapján egy átlagos hétköznapon tévénézés majdnem három órát, internetezéssel másfelet, rádiózással több mint egyet, újságolvasással pedig húsz percet tölt a 18-59 éves korcsoport.² Azonban míg a rádió és a televízió továbbra is ingyenesen (a Mindig TV-n keresztül fogható kereskedelmi és közszolgálati csatornák legalábbis) hozzáférhetőek, az írott sajtó esetében tapasztalt digitalizálódás megváltozott üzleti modellt eredményezett a textuális médiában. Teret nyertek az ingyenes nyomtatott lapok és a sok nagy nemzetközi, illetve az összes magyar hírportál is ingyenesen kínálja tartalmait.

A megoldandó feladat tehát nem újkeletű, gyakorlatilag az internet fejlődésével párhuzamosan alakultak ki azok a digitális üzleti modellek, amelyek alapvetően a hírre, a tartalomra építenek. Egyértelmű megoldás egyelőre nincs, az azonban világosan látszik, hogy a komoly méretű online szerkesztőségek fenntartása nem képes csupán az egyszerű hirdetésekből megtérülni. Azt is láthatjuk, hogy a klasszikus szerkesztőségi munkahelyek száma is lassan, de biztosan csökken. Az Egyesült Államokban 2012-ben a bejelentett, nyolcórás szerkesztőségi munkahelyek száma 6,4 %-ot csökkent.³ Szükség van tehát a klasszikus sajtópiac másik bevételi forrására, a „lapeladási”

¹ http://mte.hu/dokumentumok/PwC-MTE_TANULMANY_vegso_valtozat_2013.12.09.pdf

² <http://www.piacutatasok.hu/2014/06/kutapont-hetvegen-tevenezes-5-ora.html>

³ Pew Research Center: State of the News Media, Overview (2014, március 26.), 3. oldal

árbevételre is, látható ugyanis, hogy e nélkül finanszírozásuk nem megoldott.

Látható tehát, hogy nincs egyszerű helyzetben a piac. Hipotézisem a következő:

A fejlett nagy külföldi médiapiacokon ugyan jól kirajzolódik a trend, hogy bizonyos tartalmak elérése nem ingyenes, sőt nem is lehet az, de ennek a trendnek a magyar piacra való „begyűrűzéséről” pillanatnyilag megalapozott, hitelt érdemlő előrejelzést nem tudunk mondani.

Kulcsszavak: *média, médiagazdaságtan, online média, üzleti modellek, hírverseny*

Egy híres, be nem teljesült előrejelzés és a hírmédia mai helyzete

Arthur Sulzberger – a világ egyik legismertebb napilapja, a New York Times tulajdonosa és elnöke – 2007-ben a davosi Világgazdasági Fórumon így nyilatkozott: Őszintén nem tudom, hogy öt év múlva vajon fogjuk-e még nyomtatni a Times-t, de tudják mit? Nem is nagyon érdekel.⁴ Magabiztossága beigazolódni látszik, pesszimizmusa azonban alaptalan volt. A New York Times-nak 2013 végén hétköznaponként 1,5 millió vásárlója volt, melyből 730 ezren még mindig a nyomtatott lapért fizetnek. 2007-ben a nyomtatott lap eladása egyébként valamivel 1 millió példány felett volt.

A példa jól mutatja, azt hogy a lapkiadást időnként még a benne dolgozók is temetik, még hozzá elég régóta, tulajdonképpen az információs és kommunikációs technológiák robbanásszerű elterjedésével párhuzamosan. Pedig az átalakuló piacon még mindig megtalálható a kinyomtatott és pénzért árult újság. Újabb és újabb üzleti modellek jelennek meg, de mindeddig nem rajzolódott ki tiszta irány. Moldován István médiakutató még az online hírszolgáltatás kezdetén, 1997-ben úgy látta, hogy „... (az online hírgyártásban) új gazdasági modellek kezdenek kialakulni, bár jelenleg az útkeresés időszakában vagyunk.”⁵ Az azóta eltelt több mint másfél évtizedben tulajdonképpen majdnem minden megváltozott, de Moldován ezen állítása azóta is érvényes és aktuális.

Bár a nyugati típusú társadalmakban a nyomtatott sajtópiac csökkenő példányszámai komoly fejtörést okoznak a médiacégeknek, egyre többen tudják digitális forrásokból – legalább részben – pótolni a kieső bevételeket. A tanulmányban az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság és Németország médiapiacait vizsgálom elsősorban, abból a szempontból, hogy milyen megoldásokat találtak ezen országok piacainak szereplői az 1990-es évektől kezdődő digitális forradalom kihívásaira. Röviden arra is kitérek, mi történik Magyarország közvetlen környezetében, illetve hogyan és miként tudja a magyar médiapiac követni a nyugati trendeket.

A hírből élő, online és nyomtatott termékeket készítő cégek profitja igencsak törékeny. 2008 óta a print termékek kiadói egyszerre szenvednek a csökkenő

⁴ <http://www.haaretz.com/print-edition/business/ny-times-publisher-our-goal-is-to-manage-the-transition-from-print-to-internet-1.212256>

⁵ Jel-Kép, 1997/1, 77. oldal, http://apps.arcanum.hu/jelkep/a111126.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=1997_1&pg=0&lang=hun#pg=78&zoom=f&l=s

olvasótáborok és a csökkenő eladott példányszámok miatt illetve a szintén zsugorodó hirdetési árbevételek miatt. Az online portálokat üzemeltető médiacégek többségében nem szereznek bevételeket az olvasói oldalról és bár a világban az összes online reklámköltés folyamatosan növekszik, ennek a növekedésnek nagy része a globális tech-cégekhez, a Google-höz és a Facebook-hoz kerül. (A PriceWaterhouseCoopers felmérése szerint 2013-ra a globális szereplők részese-dése a magyar online hirdetési piacon átlépi az 50 %-ot)⁶. A kérdés tehát adott, de választ csak kevesen voltak képesek rá adni.

Fontos azt is hozzátenni, hogy 2013-ban még mindig a televízió az a médium amelyre átlagosan a legtöbb időt szánjuk. A Kutatópont felmérése alapján egy átlagos hétköznapon tévénézésel majdnem három órát, internetezéssel másfelet, rádiózással több mint egyet, újságolvasással pedig húsz percet tölt a 18-59 éves korcsoport.⁷ Azonban míg a rádió és a televízió továbbra is ingyenesen (a Mindig TV-n keresztül fogható kereskedelmi és közszolgálati csatornák legalábbis) hozzáférhetőek, az írott sajtó esetében tapasztalt digitalizálódás megváltozott üzleti modellt eredményezett a textuális médiában. Teret nyertek az ingyenes nyomtatott lapok és a sok nagy nemzetközi, illetve az összes magyar hírportál is ingyenesen kínálja tartalmait.

A megoldandó feladat tehát nem újkeletű, gyakorlatilag az internet fejlődésével párhuzamosan alakultak ki azok a digitális üzleti modellek, amelyek alapvetően a hírre, a tartalomra építenek. Egyértelmű megoldás egyelőre nincs, az azonban világosan látszik, hogy a komoly méretű online szerkesztőségek fenntartása nem képes csupán az egyszerű hirdetésekből megtérülni. Azt is láthatjuk, hogy a klasszikus szerkesztőségi munkahelyek száma is lassan, de biztosan csökken. Az Egyesült Államokban 2012-ben a bejelentett, nyolcórás szerkesztőségi munkahelyek száma 6,4 %-ot csökkent.⁸ Szükség van tehát a klasszikus sajtópiac másik bevételi forrására, a „lapeladási” árbevételre is, látható ugyanis, hogy e nélkül finanszírozásuk nem megoldott.

Törékeny egyensúly

A kiadvállalatokat a kétoldalú piac mindkét fele megfelelési kényszer alatt tartja. Egyfelől nagy szükségük van az olvasói bevételekre, azonban vigyázniuk kell, nehogy elveszítsék hirdetőiket. A kérdés tehát az, hogy nagy tömegeknek, ingyenesen szolgáltatnak online tartalmat és a hirdetési bevételeiket maximalizálják, vagy pénzért adják a tartalmat lényegesen kisebb közönségnek és lemondanak a hirdetési árbevételük egy részéről. A fizetős tartalmakat kínáló oldalak leggyakoribb megoldása a fizetőfal, amely meghatározott számú cikk elolvasása után, csak fizetés után enged további böngészést. A fizetőfalak bevezetése tehát akár drasz-

⁶ http://mte.hu/dokumentumok/PwC-MTE_TANULMANY_vegso_valtozat_2013.12.09.pdf

⁷ <http://www.piacutatasok.hu/2014/06/kutato-pont-hetvegen-tevenezes-5-ora.html>

⁸ Pew Research Center: State of the News Media, Overview (2014, március 26.), 3. oldal

tikus látogatószám csökkenéssel járhat, aminek természetes velejárója a hirdetési pénzek elvesztése, ahogy az a New York Times-szal is történt az első fizetőfal bevezetésekor, 2005-ben. Dacára a 227 000 előfizetőnek, a hirdetési bevételeik (a látogatók elvesztése miatt) annyival csökkentek, hogy 2007-ben úgy döntöttek, hogy megszüntetik a fizetőfalat. A nem minőségi tartalmat előállító bulvárlapok még kevésbé tudtak érvényesülni. A Newsday egy Long Island-i bulvár napilap, amely a 400 000-es eladott példányszáma ellenére 2009-ben, a fizető fal bevezetését követő három hónapban összesen 35 darab fizető ügyfelet tudott begyűjteni.⁹

Az üzleti modell keresése

Azt tehát könnyedén beláthatjuk, hogy szükség van az olvasók bevonására financiai értelemben. Ennek legfőbb eszköze a digitális platformokon pedig a paywall, a fizető fal. Ez egy olyan rendszer, ami meggátolja a hozzáférést adott tartalomhoz, addig amíg a felhasználó elő nem fizet. A fizetőfalaknak kétféle típusát különböztetjük meg.

- Kemény fizetőfal: Olyan rendszer, ami minimális, vagy egyáltalán semmilyen tartalmat nem ad ingyenesen. Ilyet használ a Wall Street Journal, vagy az angol The Times.
- Puha fizetőfal: Rugalmasabb rendszer, ahol nem mindenért kell fizetni. Leggyakoribb alkalmazása a mért fizetőfal (metered paywall), ahol havi elszámolással olvashatunk el jellemzően 10-20 cikket ingyenesen, időnként regisztrációhoz kötöttek. Csak a limit elérése esetén ütközik az ember a falba, amelynél fizetni kell a további tartalomfogyasztásért. 2010 óta ez a legnépszerűbb modell, ilyen a New York Times vagy a Los Angeles Times weboldala is.

Természetesen léteznek hibrid megoldások is, mint például a néhány tételt ingyenesen kínáló, de a prémium tartalmat kizárólag fizetős felhasználók számára elérhetővé tevő modellek.

Az első fizetőfalakat az 1990-es évek második felében vezették be - ennek úttörője a Wall Street Journal volt 1997-ben - a közönség és a szakma egyértelmű értetlensége és rosszsallása mellett. A kezdeti ellenérzések dacára, ma már egyre több Egyesült Államokbeli médiatulajdonos, médiacégvezető, médiakutató és újságíró szólal fel pozitívan a fizető falak - mint a sajtó egyik lehetséges útja - mellett.¹⁰

A közönség is egyre megértőbb az új modellekkel szemben és a fizetési hajlandóság is nő. Egy - az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság piacán végzett a közelmúltban végzett felmérés szerint - nemcsak azok száma nőtt, akik fizettek online hírekért, hanem azoké is, akik eddig ugyan nem fizettek, de hajlandóak lennének (átlagosan 14%, a heavy hírfogyasztók között ez a szám 19%).¹¹

⁹ <http://observer.com/2010/01/after-three-months-only-35-subscriptions-for-inewsdays-web-site/>

¹⁰ OECD tanulmány: The Evolution of News and the Internet, 82. oldal

¹¹ Reuters Digital News Report, 2013, Robert G. Picard: Do and will consumers pay for digital news?

Egyes felvetések szerint a fizetőfalak nem etikusak a hozzáférhetőség szempontjából. Az ilyen véleményeket elsősorban a kritikai politikai gazdaságtani médiaskola képviselői hangoztatják: például Robert A. Hackett kommunikációkutató szerint a demokrácia alapvető pillére a hír ingyenessége, amely a nyomtatott sajtón kívül az is volt mindig.¹² Ezzel szemben a nyomtatott újságok „utódainak” tekinthető online híroldalak gyakran meglévő nyomtatott termékekhez kapcsolódva, tulajdonképpen az ő helyüket veszik lassan át. Ráadásul több médium esetében is volt már rá példa, hogy vis maior esetben, például természeti katasztrófák idején feloldották a korlátozást és az egész oldalt, vagy egyes témákat ingyenessé tettek. Ilyen volt a New York Times esete, amely 2011 augusztusában, az Irene nevű hurrikán közeledtekor tett ingyenessé minden a viharral kapcsolatos cikket. Egy másik példa pedig, mikor a Washington Post szüneteltette a frissen felhúzott fizetőfalat a 2013 őszi Capitol Hill-i lövöldözések alatt, amikor egy magányos nő okozott kisebb felfordulást a Fehér Ház közelében.¹³

A fizetőfalak alkalmazásának gyengéje, hogy viszonylag egyszerűen megkerülhetőek különböző szoftverek, böngésző alkalmazások használatával, de a New York Times újbóli fizetős megoldásának bevezetés után 2011-ben egy egészen egyszerű módon, az URL átírásával megkerülhető volt a rendszer. A hibát gyorsan javították, azóta ez a lehetőség megszűnt.

A fizetős online tartalmak komoly problémája volt, hogy nem kerültek be a az online keresőmotorok által figyelt és regisztrált tartalmak közé (szaknyelven szólva nem indexelték őket), így megtalálni sem lehetett azokat. Ezért hozta létre az egyik legfontosabb piaci szereplő, a Google a „First Click Free” (Az első kattintás ingyenes) alkalmazást, amely lehetővé teszi hogy a fizetőfalak mögött lévő tartalmakat az első alkalommal elérjük a keresőből. Ez mindenkinek előnyös, a felhasználók több tartalmat találhatnak és érhetnek el, a médiatulajdonosok kattintást és érdeklődőt nyernek vele, a Google pedig több oldalt tud beindexelni.

A kezdetek

Próbálkozások a személyi számítógépek és az internet elterjedése előtt is történtek már. Voltak olyan amerikai lapkiadó cégek (például a Gannett), amelyek már az 1980-as évek legelején elektronikusan terjesztették kiadványaikat a videotext rendszeren keresztül.¹⁴ Ennek a rendszernek a fogyasztói végkészüléke a televízió volt, elterjedni azonban nem tudott a helyhez kötött olvasási kényszer, a nehézkes kezelhetőség miatt és amiatt, hogy használata lefoglalta a család akkor még jobbára egyetlen tévékészülékét.

¹² Robert A. Hackett (2001). *Democratic Equality: What went wrong?*. Toronto: University of Toronto Press. 197–211. oldal

¹³ http://www.washingtonpost.com/local/miriam-carey-believed-to-be-driver-shot-near-us-capitol-lived-with-daughter-in-conm/2013/10/04/2794cc24-2ce7-11e3-8ade-a1f23cda135e_story.html

¹⁴ Gálik Mihály, 2003, Médiagazdaságtan, Aula Kiadó, 376. oldal

Nem lehet nem megemlíteni a Palo Alto Weekly-t, amely az első digitális újsággként vonult be a köztudatba. A Szilícium-völgyben található kisváros hetilapja volt az első, amely online is közzétette híreit 1994-től, ingyenes formában. Ezután indultak meg a nagyobb médiumok is, az internet rohamos térnyerésével.

Ahogy már említettük, az 1990-es évek második felében, az első komolyabb híroldalak megjelenésével egyidejűleg jelentek meg az első olyan üzleti modellek az online híriparban, melyek a felhasználóktól is pénzt kértek. A kezdeti lelkesedés hamar elpárolgott és egy jó darabig tartotta magát az elképzelés, miszerint csak a nagyon magas jövedelmű célközönséggel rendelkező, igazi versenytárs nélküli, patinás lapok számíthatnak némi bevételre ezen a fronton. Annak ellenére viszont, hogy erős bizonytalanság volt a bevételi oldalon a befektetési kedv nem lanyhult. 1999-ben Katherine Graham, az egyik legbefolyásosabb amerikai napilap, a Washington Post elnöke bejelentette, hogy a korábbi veszteségek ellenére 100 millió dollárt terveznek elkölteni online fejlesztésekre.¹⁵ Nemcsak kicsi, de nagy szereplők, mint a New York Times is rossz döntéseket hoztak az ezredforduló utáni évezred közepén és nem tudták pótolni a látogatottság drasztikus csökkenését a sovány digitális előfizetői bevételekkel. A 2010-es évektől azonban valami talán megfordulni látszik. Nemcsak a New York Times találta meg a maga útját a puha fizető falas modellel, de a felhasználók maguk is változni látszanak, úgy tűnik ennyi idő kellett ahhoz, hogy megjöjjön a fizetési kedvük és valószínűleg az is kellett hozzá, hogy ezekben az országokban ekkorra lett teljesen hétköznapi az online vásárlás, történjen az az élet bármely területén.

2010-et követően az Egyesült Államok médiapiaci fejleményeinek mintázatát követő Egyesült Királyság és Németország is átalakuló online hírpiaccal szembesült. A nagy brit napilapok nagyobb része már váltott, de 2013-ban Németországban, a Bild is fizető falas megoldást vezetett be. 2013 nyara egyébként is meglepően sok médium számára jelentette a fizetőfal bevezetését. Ez lenne az áttörés? Kérdés, hogy a trend milyen gyorsan és egyáltalán továbbgyűrűzik-e az Európai Unió kevésbé tehetős végváraiba is? Komolyabb, sikeres próbálkozásokat már a szomszédos Szlovákiában is láthatunk, de itthon egyelőre ezen próbálkozások rendre megbuktak. (lásd később a Piano Media kudarca a magyar médiapiacra)

A megoldást tehát látszik, hogy senki sem tudja, és még a nagyok is a próbák és hibák módszerrel dolgoznak, amely egy heurisztikus probléma megoldási mód és leginkább akkor használatos, amikor nincsen semmilyen felismerhető szabályosság a probléma tárgyát képező történetekben.

A következőkben a fizetős modelljük bevezetésének időrendjében mutatjuk be a nagyobb angolszász és Nyugat-Európai médiumokat majd teszünk egy kitérőt Közép-Kelet Európába is.

¹⁵ Digitizing the News, 2004, Pablo J. Boczkowski, 67. oldal

1. 1996: A Slate megalapítása

A Slate egy Egyesült Államokbeli kulturális magazinként indult száj, amelynek kezdetben a Microsoft volt a tulajdonosa és az MSN márka alatt tervezték felfuttatni. Ahogy már a kezdetekkor ígérték, 1998 első negyedévében vezették be a fizetőfalat, ekkor havonta 140 000 látogatóval rendelkeztek. Innentől csak előfizetők látogathatták a teljes oldalt, az éves előfizetési díj 19.95 dollár volt. A rendszer azonban nem működött. 1999 februárjában bejelentették, hogy visszatérnek az ingyenes modellhez, mivel az előfizetések száma nem a tervezett számokat hozta. Összesen 20 000 előfizetőt tudtak gyűjteni, míg a továbbra is ingyenesen látogatható főoldalon 400 000 havi látogatást regisztráltak egy hónap alatt.

2. 2001: A Salon megoldása

A salon.com, egy Egyesült Államokbeli politikai és közéleti hírportál bevezeti a Salon Premium-ot, amely egy exkluzív hírfolyam véleményekkel, publicisztikákkal, melynek éves előfizetési díja 30 dollár. A Salon Premium előfizetőknek ráadásul hirdetések sem kellett nézniük, ugyanis a fizetős szolgáltatás reklám mentes volt. Néhány hónappal később a Salon-t kiadó cég bejelentette, hogy gyakorlatilag minden cikkük bekerül a Premium hírfolyamba. Egy évvel később 45 000 előfizetője volt a rendszernek, amin enyhítettek. Aki végignézett egy reklámszpotot elolvashatott cikkeket. 2009-ben felhagytak az előfizetési modellel, miután 100 000-ról 10 000-re csökkent az előfizetések száma. A sok kísérletezgetés és a 2013-ban havi 15 millió egyedi látogató ellenére a tulajdonos sajtát bevallása szerint sosem volt nyereséges vállalkozás a Salon.com

A napilapkiadás vezető címeinek útkeresése az amerikai és brit piacon

3. 1997: A Wall Street Journal fizetőssé válása

Az egyik első országos napilap, amely alig egy évvel a weboldal létrehozása után 1997-ben fizetőfalat vezetett be. Olyannyira sikeres volt ez a stratégia, hogy alig egy év alatt 200 000, 2013 harmadik negyedévére pedig nagyjából 900 000 digitális előfizetővel rendelkezik, amely több, mint egyharmada a teljes értékesített példányszámnak. A Wall Street Journal a legkockázatosabbnak tartott megoldást, a radikális, „kemény” fizetőfalas megoldást választotta már a kezdetektől, bár egyes, meghatározott cikkek ingyenesen olvashatóak. A siker oka bizonyára több összetevőn is múlt, de a speciális, legmagasabb társadalmi státuszban lévő olvasóközönség és az egyértelmű piacvezető pozíció a nyitáskor bizonyosan komoly hatással voltak a kezdeti felfutásra. A Wall Street Journal sikerét azóta is modellértékűnek vette jónéhány nagy médium az online üzleti modelljük kidolgozásakor. Pedig fontos, hogy erős, sztochasztikus kapcsolat van a lap olvasótáborának összetétele és az online előfizetők száma között, vagyis csak azoknak szolgálhat modellt a Wall Street Journal példája, akik hasonló közönséggel rendelkeznek. A lap 2014 elején a maga 900 000 digitális előfizetőjével a világ egyik legnagyobb ilyen előfizetői bázissal rendelkező napilapja. Az árazás is

követi a célközönség igényeit, akik kevésbé szeretnék többféle csomaggal bajlódni, a viszonylag magas havi előfizetési díjtól pedig nem riadnak vissza.

A kiadó által a 2014. évre közzétett előfizetési ajánlatokban van egy kedvezményes időszak, az első 12 hétre 22,99 dollárt kell fizetni, majd utána havonta 22,99 dollárt. Ezért vételi platformtól függetlenül megkapunk minden tartalmat és az elmúlt négy év archívumát, valamint extra szolgáltatásokhoz is hozzáférhetünk, mint például a WSJ Portofolio, amellyel egy kézben tarthatóak a befektetések, melyek mellé azonnal megkapjuk a hozzájuk kapcsolódó híreket is.¹⁶

4. 1998: A New York Times első óvatos próbálkozása

Talán a Wall Street Journal sikerén felbuzdulva lépett egy évvel később a New York Times, azonban egész már piaci helyzetben volt. Olvasói a társadalom jóval szélesebb rétegeiből kerültek ki, várhatóan jóval kisebb fizetési hajlandósággal. 1998 nyarán a New York Times éves 35 dolláros havi előfizetési díjat vezetett be, de csak a tengerentúli látogatóknak. Ezzel a bevételi tétellel kívánták kiegészíteni az egyelőre alacsony online hirdetési árbevételeket.

2005-ben egy nagy lélegzetvétel után teljes fizetőfalat emeltek az oldal elé.¹⁷

A patinás napilap bemutatta a Times Select nevű programot. 49,95 dollárt kért az éves előfizetésért cserébe (a havidíj 7,95 dollár volt), amiért a vásárló hozzáférést kapott az archívumhoz (ahol havonta 100 cikket tölthetett le) és a nagynevű szerzők véleménycikkeihez. A rendszer az első pillanattól kezdve sok kritikát kapott. Többen megírták, hogy a véleménycikkek máshol elérhetőek ingyenes formában és azt is, hogy a rendszer könnyedén megkerülhető az URL módosításával. Az első két hónapban 135 000 előfizető lépett be (ennek nagyjából fele a print lapnak is előfizetője volt) és két év alatt egészen 270 000-ig ment fel a számuk, igaz az utolsó hónapokban már alig 7000 darabban nőtt havonta ez a szám. Vagyis azt láthattuk, hogy volt egy rajongói mag, akiknek nagy része azonnal fizetett, de a növekedés megtorpant. Bár 10 millió dollár körüli bevételt hozott a fizetőfal bevezetése, úgy ítélték meg hogy a látogatószám miatti hirdetési bevétel kiesés magasabb lett volna ha minden, a fizetőfalat elérő vásárló belépett volna az oldalra, így 2007-ben feloldották az archívumra kivetett korlátozást. (Az 1980 előtti cikkek továbbra is fizető fal mögött voltak, de a legtöbbjük kivonatos formában ingyenesen is hozzáférhető volt.)

2011-ben a nagy globális szereplők már egyre nagyobb szeletet hasítanak ki az online hirdetési tortából. Ekkor újabb modellel próbálkoztak és ezúttal sikeresebb megoldást sikerült a New York Times menedzsmentjének találni, de az is lehet, hogy ekkorra találtak a kiadói szándékok és az olvasók megváltozott fizetési szokásai. Az új rendszer egy általános, az oldal egészére vonatkozó puha fizetőfal (a Financial Times mintájára), ahol minden naptári hónapban 10 cikk elolvasása ingyenes, előlött fizetni kell. 2013 harmadik negyedében 730 000 előfizető-

¹⁶ <https://www.wsjeuropesubs.com/wsj1for12/>, letöltés ideje: 2014.03.13

¹⁷ http://gothamist.com/2005/09/19/meet_times_select.php

je volt, ami az előző év azonos időszakához képest 40 %-os növekedést jelent.¹⁸ Ugyanebben az időszakban az online előfizetési bevételek 37,7 millió dollárra rúgtak, ugyanakkor az online hirdetési árbevétel 32,9 millió dollár volt, ami 2,7 %-os csökkenést jelent a 2012-es év harmadik negyedéhez viszonyítva.

A digitális előfizetés minden platformon elérhető verziója egy hónapra 35 dollár. Ebben benne van a tabletre, a mobilra és az asztali gépre szánt verzió is.¹⁹

5. 2002: A Financial Times is beszáll

A Wall Street Journal legnagyobb konkurensa a nemzetközi piacokon, a brit Financial Times is elkezdte árulni az online híreit. 2002-ben vezették be az első fizetési megoldásukat és 2007-ben az egyik elsők voltak, akik a „metered paywall”, azaz a puha fizetőfalak egyikét, a mért megoldást választották. Az ingyenesen olvasható cikkek után az éves előfizetési díj 325 dollár volt. 2014-ben havi 8 cikket kapunk ingyenesen, de ehhez is regisztrálni kell.

Az, hogy a Financial Times sikeres online üzleti modellt tudott kialakítani, nagyban köszönhető annak, hogy olvasói összetétele gyakorlatilag megegyezik a Wall Street Journal olvasótáborával: átlagnál nagyobb bevétellel és vagyonnal rendelkező üzletemberek, akiknek a hírek beszerzése nem pusztán szórakozás, hanem munka és ezek az információk segítik őket, ahhoz, hogy a vállalkozásuk, befektetéseik nyereségesek legyenek. Ma az FT.com-nak 390 000 előfizetője van, ami közel 10 %-kal magasabb, mint a nyomtatott lap előfizetők száma. A Financial Times volt az első olyan nagy napilap, amelynél a digitális előfizetések száma 2013 óta túlszárnyalja a nyomtatott előfizetések számát.

Árak 2014-ben: Az alap előfizetés heti 5,75 EUR a prémium mindent tartalmazó csomag 18,76 EUR. Magát a napilapot pdf fájl formájában a második, középső csomagtól kapjuk meg, amely 8,39 EUR-ba kerül hetente.²⁰

6. 2003: A Los Angeles Times első és második próbálkozása

A Los Angeles Times 2003-ban vezetett be fizetőfalat, de csak a szórakozás rovatára terjesztette ki azt, azonban ez volt abban az időben a leglátogatottabb rovat.²¹ A 4,95 dollárba kerülő havi előfizetési díj azonban erős nyomot hagyott a látogatók számán. 2005-ben szüntették meg a fizetőfal tartalmát, azonban a rovat ekkorra látogatóinak 97%-át veszítette el.

¹⁸ <http://mashable.com/2013/08/01/new-york-times-ad-sales/> http://www.cjr.org/the_audit/the_stand-alone_new_york_times.php

¹⁹ <http://www.nytimes.com/content/help/account/purchases/subscriptions-and-purchases.html#purchasesq01>, letöltés ideje: 2014.03.14

²⁰ <http://registration.ft.com/registration/subscription-service/bpsp?segid=70152>, http://www.ft.com/intl/cms/s/cac376c8-97e2-11e3-8dc3-00144feab7de,Authorised=false.html?_i_location=http%3A%2F%2Fwww.ft.com%2Fcms%2Fs%2F0%2Fcac376c8-97e2-11e3-8dc3-00144feab7de.html%3Fsiteedition%3Dintl&siteedition=intl&_i_referer=http%3A%2F%2Fwww.ft.com%2Fhome%2Fuk#axzz2tcBq2d8G, letöltés ideje: 2014.03.14

²¹ <http://www.latimes.com/entertainment/#axzz2tbMbWibw>

2012 nyarán vezették be újra a fizetőfalat, ezúttal az oldal egészére. Azonban egy puha falat vontak az oldal köré, ami azt jelenti, hogy 30 naponta 10 cikk olvasása ingyenes, előfizetés csak ezen limit elérése esetén kell.

Ár 2014-ben: 4 hétre lehet előfizetni csak digitálisan, az ár 2,99 dollár hetente. Ezért a hozzáféréseken kívül megkapjuk a nyomtatott lap elektronikus változatát pdf formában, elérünk exkluzív anyagokat és részt vehetünk nyereményjátékokon, de kapunk kedvezmény kuponokat is.²²

Az ezredforduló utáni második évtized: áttörés vagy kudarc?

8. 2010: The Times

A fizetőfalak pionírjai szinte kivétel nélkül az Egyesült Államok médiapiacáról kerültek ki de a Financial Times sikerit látva a kétezres évek közepétől egyre több európai lap próbálkozott pénzért adni az online híreit, cikkeit. Az egyik első a Rupert Murdoch érdekeltségébe tartozó Times volt, amely minden cikkét fizető fal mögé rejtette. Az előfizetési árak ugyan nem magasak, így is katasztrofális hatása volt a bevezetésnek a látogatottságra. A Guardian cikke szerint²³ rövid időn belül elveszítették látogatóik közel 90 %-át. Az előfizetések számát azonban sikeresnek ítélték, amely 2013 második negyedévében 150 000-re rúgott a Sunday Times digitális előfizetőivel együtt.²⁴ Ez a szám 20 %-os növekedést jelent 2012-höz képest.

Árak 2014-ben: ha csak a digitális hozzáférésre van szükségünk az 2 Fontba kerül hetente. A tabletre és mobilra is használható verzióért 6 Fontot kérnek szintén hetente.²⁵

9. 2013: A Washington Post is belemegy a játszmába

2013 nyarán a Washington Post is felhúzta a maga fizetőfalát. Nem meglepő módon a puha fizető falat választották, ahol 20 cikket engednek ingyenesen elolvasni, utána kell csak a 9,99 dolláros legolcsóbb havi csomagot megvenni. Ha mobilon és tableten is böngészni, 14,99 dollárt kell fizetnünk. Érdekesség, hogy több kivételt is tettek, így a kormányhivatalnokok a munkahelyükről, vagy a diákok az iskolákból továbbra is korlátlanul és ingyenesen böngészhetnek a The Washington Post online tartalmi között.

10. 2013: Daily Telegraph/Sunday Telegraph

A Telegraph weboldala az egyik legnépszerűbb oldal az Egyesült Királyságban. Néhány hónappal ezelőtt vezették be a puha fizető fal rendszerüket. Egy ingyenes regisztrációval 60 napon át ingyenesen férhetünk az oldalhoz, melynek

²² <https://myaccount2.latimes.com/PremiumSubscribeworld.aspx>, letöltés ideje: 2014.03.10

²³ <http://www.theguardian.com/media/2010/jul/20/times-paywall-readership>

²⁴ <http://www.theguardian.com/media/2013/oct/17/digital-subscriptions-times-sunday-news-uk>

²⁵ http://store.thetimes.co.uk/?ILC=INT-TNL_The_Times-subscribe_butto-TheTimes-6_26_2013_-69, letöltés ideje: 2014.03.13

lejárta után 9,99 Fontba kerül a havi hozzáférés. Számadatok még nem állnak rendelkezésre a rendszer sikerességéről.

Vajon a bulvár hírekért is lehet pénzt kérni?

Eddig túlnyomórészt üzleti, gazdasági tematikájú lapokat vizsgáltunk és a sikeres fizetőfalakat gyakorlatilag csak ilyen típusú lapok tudtak felmutatni. Nagy kérdés, hogy mi van a bulvárral? Lehet-e egy bulvár lap fizetős, online tartalommal sikeres? Ér a bulvár hír pénzt és ha igen mennyit? Az elmúlt években ezekre is láttunk próbálkozásokat, amelyek közül kettőt emelnénk ki.

11. 2013: The Sun

A Sun az első valóban klasszikus bulvár lap, amely megpróbált bulvár híreket pénzért adni online.

2013 augusztusában a legnagyobb példányszámú és olvasottságú brit bulvár napilap, a Sun bevezette a Sun Plus szolgáltatását. Ennek keretében a cikkekből csak egy bekezdés olvasható el, aki tovább akar lépni annak elő kell fizetnie. Az előfizetési díj 2 Font hetente, de a bevezetési akcióban csak egy Font az első hónapra. Az első számok alapján egy hónap alatt 100 000-nél is több előfizető vásárolt hozzáférést.

12. 2013: A piacvezető német napilap, a Bild

Mathias Döpfner, az Axel-Springer németországi vezérigazgatója egy 2013 januári Wall Street Journal Europe-ban megjelent interjúban már előrevetítette, hogy hisz a fizetős online tartalmakban és a fizetőfalakban.²⁶

2013 nyarától a Bild be az első nagy német napilap, amely a weboldalán fizetőfalat alkalmaz. Az Axel-Springer Kiadó zászlóshajója, a közel 2,5 millió eladott példánnyal büszkélkedő Bild az online kiadásában a legnagyobb sztorikat továbbra is ingyen kínálja, az interjúkért és más exkluzív tartalmakért azonban már elő kell fizetni. Adatokat egyelőre nem közölt az Axel-Springer, a lap kiadója ez pedig bizonyosan nem jelenti azt, hogy túlteljesítették saját elvárásaikat.

Árak 2014-ben: A digitális hozzáférés ára 4,99 EUR havonta, amely kiegészíthető pdf formátumú lappal (9,99 EUR/hónap) és persze a print lappal is (14,99 EUR/hónap). Ez utóbbi érdekessége, hogy a lapot nem kézbesítik címre, hanem egy kuponnal vehető át az újságárusoknál, így spórolva a terjesztési költségen. Szintén egyedi, hogy a print lap vásárlói egyedi kódot kapnak (egy új nyomdai megoldásnak köszönhetően), amellyel kedvezményes napi hozzáférést vásárolhatnak az weboldalhoz 0,7 EUR áron.²⁷

²⁶ <http://www.wsj.de/article/SB10001424127887323375204578271472721125666.html>

²⁷ <http://www.telegraph.co.uk/finance/10083060/Germans-largest-tabloid-newspaper-to-go-behind-paywall.html> <http://www.bild.de/faq/seite/bildplus/alles-ueber-bildplus-30427132.bild.html>, letöltés ideje: 2014.03.16

Van, aki nem kér belőle, van aki másban hisz

Spiegel Online

Wolfgang Büchner, a Spiegel Online vezére egy friss, 2014. januári interjúban elutasította a fizetőfal ötletét. Azt mondta, az online-nal az elsődleges céljuk az, hogy felhívják a figyelmet a print lapra. A szakember azt mondta, hogy nem lát megtérülési lehetőséget a fizetős online híroldalakban, mivel az erős közmédia ingyenes híreivel nem tudnak konkurálni.²⁸

Krautreporter.de

Egészen friss történet a Krautreporter esete. A 2014 nyári indulást tervező hírportál hirdetések nélkül fog működni és a magazinindításhoz szükséges pénzt a közösségi finanszírozás (crowdfunding) eszközével gyűjtötték össze. Egy hónapot adtak maguknak és azt mondták, hogy ha ennyi idő alatt nem gyűlik össze 15 000 előfizető – akik 60 Eurós éves előfizetési díjat fizetnek be – akkor nem csinálnak lapot. A pénz összejött, 16 506-an regisztráltak és fizettek a 2014. június 13-i határidőig. Az így szerzett közel egy millió euróból működtetik majd a 28 fős szerkesztőséget. A Krautreporter minőségi anyagokat, sok oknyomozó cikket és háttéranyagot ígér, a függetlenségükre pedig szerintük a reklámnélküliség lesz a garancia.²⁹

Mi történik Közép-Kelet Európában?

A szomszédos Szlovákiában 2010-ben alapította a Piano Media nevű céget két az online médiából érkező szakember. Ez egy univerzális fizetőfalas megoldás, amelyet szabadon használhatnak a médiacégek, megtartva szuverén döntési jogukat azon a téren, hogy miért kérnek pénzt. A rendszerhez csatlakozó vállalkozásoknak nem kell saját fizetőfalat fejleszteniük, viszont jutalékot von le tőlük a cég. Szlovákiában a legnagyobb online tartalomszolgáltatók csatlakoztak, ezért működőképesnek tűnik a dolog, bár az előfizetők száma nem mutat robbanásszerű növekedést. Hivatalos adatok nem elérhetőek, de a becslések szerint északi szomszédunknál 2013-ban 5 és 20 ezer közöttire tehető a számuk. A Piano Media többek között Szlovéniában és Lengyelországban is meg tudott győzni annyi tartalomszolgáltatót, hogy érdemesnek tartották ezekben az országokban is bevezetni a szolgáltatást.

2012 őszén kezdtek tárgyalásokat a magyar piac legnagyobb látogatottságot generáló szereplőivel. Bár kezdetben minden szereplő érdeklődő és nyitott volt, végül mégsem sikerült megállapodniuk. 2013 augusztusában csalódott nyilatkozatot közölt a Piano Media: „Klasszikus magyar történet. Adott egy probléma, lépni kellene, mindenkinek fontos lenne, mindenki jobban járna, sokat beszélgetünk a megoldásokról, aztán valahol az önérdék és a lassú döntési mechanizmusok miatt elhal

²⁸ <http://www.dw.de/spiegel-magazine-chief-rules-out-paywall-for-online-content/a-17397140>

²⁹ <https://krautreporter.de/das-magazin>

az egész”. A Kreatív magazin 2013 novemberi számában megjelent interjúbán a cég képviselője elmondta, hogy az egyik legnagyobb szereplő visszalépése miatt nem mertek lépni a többiek, így nem főgnak egyelőre piacra lépni hazánkban.³⁰

Magyarországon egyelőre a szaklapokon kívül alig találunk fizetőfalakat, vagy pénzért kínált online tartalmat. A Professional Publishing kiadóhoz tartozó kreativ.hu több tartalmát jelszóval védi, de az előfizetők nagy része a nyomtatott lappal együtt vásárolta meg az éves előfizetést. A HVG Kiadó adozona.hu oldala 14 990 forintos éves díjért ad hozzáférést az oldalhoz, enélkül a cikkeknek csak a lead-je olvasható. 2004-ben a Nemzeti Sportnak is volt egy bátortalan kísérlete, amikor a weboldalon a nyomtatott lap cikkeit adták, pénzért. Információink szerint egy hónap után változtattak, azóta a nemzetisport.hu különálló szerkesztőséggel, külön, ingyenes tartalommal jelenik meg.

Konklúzió és további kérdésselvetések

Azt tehát látjuk, hogy egyértelmű jelei vannak 2012-2013-tól kezdődően egy üzleti modell- és szemléletváltásnak elsősorban az Egyesült Államokban, másodszorban az Egyesült Királyságban, harmadszorban - és itt a leggyengébb mértékben - Németországban. Annyit azért tegyünk hozzá, hogy az Egyesült Államokban hagyományosan alig érezhető súlyú közmédia megkönnyítette ezt a folyamatot, míg az Európában hagyományosan komoly, sok pénzt felemésztő hírszolgáltatást nyújtó közmédia gyengíti a piaci szereplők esélyeit, hisz hírei sok fogyasztó szemében csereszabatosak a fizetős online hírekkel. A már említett paradigma-váltás egyelőre a médiavállalatok menedzsmentjének attitűdjében érezhető, de azt is látjuk, hogy egyre több sikeres termék van a fizetős online hírpiacon, tehát a fogyasztói szokások is erős átalakulás alatt vannak. Mivel az európai példák többsége az elmúlt 1-1,5 évben indult, komoly következményeket nem tudunk levonni az egyes részeredményekből, az első gyorsjelentések, piaci pletykák adataiból. Viszont az is látható, hogy a sötétbe ugranak az európai médiatulajdonosok, ugyanis nem tudhatják milyen következményekkel járhat a koncepció-váltás.

A fizetős online hírek sikerességéhez több tényező szükségeltetik, amelyek közül az erős, fizetőképes kereslet és a fizetési hajlandóság tekintetében a régióink és különösen Magyarország erős lemaradásban van. Az egyedi termékajánlat (a marketingkommunikációs szakirodalomban: USP, Unique Selling Proposition) megtalálása tehát várat magára, jó hír viszont, hogy az üzleti modellek az Egyesült Államokban már erős lábakon állnak és Nyugat-Európában is szabad szemmel látható bevételt tudnak generálni az online tartalomszolgáltatásból egyes cégek. Az öreg kontinens az erős közszolgálati médiumok miatt óvatosabb – joggal. A fizetős tartalmak akkor állnak meg saját lábukon, ha ugyanazon tartalmak, hírek nem elérhetőek máshonnan, hasonló minőségben ingyenesen.

³⁰ http://www.kreativ.hu/cikk/egy_medium_miatt_bukott_meg_a_fizetokapu_bevetese

A szakértők továbbra is komoly vitákat folytatnak a hírből élő vállalkozások jövőjéről. A pesszimista oldal szerint a hirdetési bevételek eltűnésével, a növekvő online penetrációval és a hírek dömpingszerű terjedésével az online hírmédiumok – print társaikhoz hasonlóan – hamarosan csökkenő bevételeket tudhatnak majd magukénak. A Bloomberg-en megjelent cikkében Megan Mc Ardle mindezt az online elhelyezett hirdetések hatástalanságával magyarázza.³¹ A szerző szerint a hirdetők előbb-utóbb rájönnek, hogy saját tartalomgyárat építeni és üzemeltetni jobb befektetés mint szalaghirdetésekre szórni a pénzt. McArdle azonban egy fontos elemmel nem számolt, ez pedig az olvasóktól származó bevétel. Pontosan erről szól Marc Andreessen – a Netscape és más online vállalkozások alapítója – írása, melyben fényes jövőt vizionál az online hírmédiának.³² A gyorsan növekvő piac, az egyre több okostelefon miatt ugyanis a globális tulajdonban lévő, de lokális híreket is szolgáltató szereplők alacsony határköltséggel, minimális terjesztési díjjal tudnak eddig nem látott tömegeket kiszolgálni. És nemcsak az okostelefonok de a mobilvételi eszközök és a mobilinternet gyorsütemű terjedése is pozitív fejlemény. Andreessen szerint 2020-ra már 5 milliárd ember lesz aki mobilkészülékről internetezik, vagyis a célozható tömeg robbanásszerűen növekszik.

Már „csak” azt kell kitalálni, hogy a hírmédia szereplőinek mivel és hogyan kell és lehet ezt a tömeget elérni, illetve arra rábírní, hogy bizonyos szegmensekben fizessen a hírekhez való hozzáférésért. A piacon erős hullámmás van és szélcsendet senki sem jósol. Hirtelen bukkannak fel új, korábban ismeretlen szereplők, akik rövid idő alatt erősödhetnek meg. A Buzzfeed.com egy Egyesült Államokbeli híroldal, amely rövid idő alatt a világ 94. leglátogatottabb oldala lett³³, mindezt aktív közösségi média használattal, rengeteg szórakoztató tartalommal, rövidhírral, toplistával és egyes címadásokkal.

A magyar piacon 2013-ban két új szereplő tűnt fel, a 444.hu illetve a vs.hu, mindkettő vadonatúj, hírszolgáltatásból megélni kívánó online médiavállalkozás. Előbbi főszerkesztője Uj Péter 2014.június 20-án egy Facebook-posztban büszkélkedett azazal, hogy 2014. június 18-án először előzték meg a Gemius adatai alapján nap egyedi látogatószámában a régi motorosnak számító hvg.hu-t.³⁴ Ez a 243 ezer olvasó egy viszonylag kis szerkesztőség által üzemeltetett oldalon kiemelkedőnek számít. A 444.hu elsősorban sok rövid, szórakoztató módon megírt anyagot jelentet meg, felvállalva sok külföldi oldalról összeszedett érdekességet, videókat, képeket, természetesen forrásmegjelöléssel. A 2014 elején megújult index.hu egyértelműen ezt az irányt követve helyezett el egy „Mindeközben”-re keresztelt feed-et a főoldalán, ahol a szerkesztők által kiemelt rövid, akár egyszavas érdekességeket kapunk gyakran frissítve. A vs.hu nem büszkélkedhet a 444.hu-hoz hasonló adatokkal, ők más utat választottak. A hírversenyből kimaradva nagyobb, elemző típusú anyagokat hoznak le, amelyek

³¹ <http://www.bloombergview.com/articles/2014-06-12/online-journalism-is-suffering-print-s-fate>

³² <http://a16z.com/2014/02/25/future-of-news-business/>

³³ <http://www.alex.com/siteinfo/buzzfeed.com>, letöltés időpontja: 2015.01.10.

³⁴ <http://cink.hu/a-444-closzor-elozte-meg-a-hvg-hu-t-1593681970>

igényes vizuális elemeket felhasználva, képpel, videóval és infografikákkal állnak össze egy új típusú médiaélménnyé. Fizetőmegoldásról a két magyar oldal esetében nem beszélhetünk, mindketten a klasszikus, hirdetési bevételekre alapozott üzleti modell mentén építették fel stratégiájukat.

Az angol nyelvterületen a „sok kicsi sokra megy” fogyasztási elv hozhat eredményt, a magyar piacon azonban sokkal behatároltabbak a lehetőségek, és az internethasználat jelenlegi 65 %-os aránya³⁵ sem fog már gyorsuló ütemben nőni. A hírmédiumok jelenlegi látogató és oldalletöltés számai talán duplázhatóak még a következő években, de ennél sokkal magasabbra nem tolhatóak fel. Hazánkat tekintve látható, hogy az igény és a szándék a médiavállalatok oldaláról nem hiányzik, viszont a félelem nagy. A tartalom úgy tűnik csereszabatos: ha egyesek fizetőssé válnak, mások ingyenesek maradnak, az olvasók átpártolása elkerülhetetlen lehet. Ezért a Piano Media összefogásra buzdító szándéka nem volt rossz ötlet, de sokan ódzkodtak a fizetőfal szoftveres fejlesztését és üzemeltetését egy külső szereplőre bízni. A megoldás talán az egyénileg bevezetett, de összehangolt fizetőfal bevezetésében van, vagy esetleg felmerülhet alternatív tartalombevételi megoldások (pl.: internet-előfizetés árába épített „tartalomszolgáltatási” díj) keresése. A fejlett nagy külföldi médiapiacokon ugyan jól kirajzolódik a trend, hogy bizonyos tartalmak elérése nem ingyenes, sőt nem is lehet az, de ennek a trendnek a magyar piacra való „begyűrűzéséről” pillanatnyilag megalapozott, hitelt érdemlő előrejelzést nem tudunk mondani.

Irodalomjegyzék

- <http://www.haaretz.com/print-edition/business/ny-times-publisher-our-goal-is-to-manage-the-transition-from-print-to-internet-1.212256>
Jel-Kép, 1997/1, 77. oldal, http://apps.arcanum.hu/jelkep/a111126.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=1997_1&pg=0&lang=hun#pg=78&zoom=f&l=s
http://mte.hu/dokumentumok/PwC-MTE_TANULMANY_vegso_valtozat_2013.12.09.pdf
Pew Research Center: State of the News Media, Overview (2014, március 26.), 3. oldal
<http://observer.com/2010/01/after-three-months-only-35-subscriptions-for-innewsdayis-web-site/>
OECD tanulmány: The Evolution of News and the Internet, 82. oldal
Reuters Digital News Report, 2013, Robert G. Picard: Do and will consumers pay for digital news?
Robert A. Hackett (2001). Democratic Equality: What went wrong?. Toronto: University of Toronto Press. 197–211. oldal
<http://www.washingtonpost.com/local/miriam-carey-believed-to-be-driver-shot->

³⁵ http://nrc.hu/kutatas/internet_penetracio

near-us-capitol-lived-with-daughter-in-conn/2013/10/04/2794cc24-2ce7-11e3-8ade-af23cdal35e_story.html

Gálik Mihály: Médiagazdaságtan (2003), Aula Kiadó, 376.oldal

Digitizing the News, 2004, Pablo J. Boczkowski, 67. oldal

<https://www.wsjeuropesubs.com/wsj1for12/>, letöltés ideje: 2014.03.13

http://gothamist.com/2005/09/19/meet_times_select.php

<http://mashable.com/2013/08/01/new-york-times-ad-sales/> http://www.cjr.org/the_audit/the_stand-alone_new_york_times.php

<http://www.nytimes.com/content/help/account/purchases/subscriptions-and-purchases.html#purchasesq01>, letöltés ideje: 2014.03.14

<http://registration.ft.com/registration/subscription-service/bpsp?segid=70152>,
[http://www.ft.com/intl/cms/s/cac376c8-97e2-11e3-8dc3-00144feab7de, Authorised=false.html?_i_location=http%3A%2F%2Fwww.ft.com%2Fcms%2Fs%2F0%2Fcac376c8-97e2-11e3-8dc3-00144feab7de.html%3Fsiteedition%3Dintl&siteedition=intl&_i_referer=http%3A%2F%2Fwww.ft.com%2Fhome%2Fuk#axzz2tcBq2d8G](http://www.ft.com/intl/cms/s/cac376c8-97e2-11e3-8dc3-00144feab7de,Authorised=false.html?_i_location=http%3A%2F%2Fwww.ft.com%2Fcms%2Fs%2F0%2Fcac376c8-97e2-11e3-8dc3-00144feab7de.html%3Fsiteedition%3Dintl&siteedition=intl&_i_referer=http%3A%2F%2Fwww.ft.com%2Fhome%2Fuk#axzz2tcBq2d8G), letöltés ideje: 2014.03.14

<http://www.latimes.com/entertainment/#axzz2tbMbWibw>

<https://myaccount2.latimes.com/PremiumSubscribeworld.aspx>, letöltés ideje: 2014.03.10

<http://www.theguardian.com/media/2010/jul/20/times-paywall-readership>

<http://www.theguardian.com/media/2013/oct/17/digital-subscriptions-times-sunday-news-uk>

http://store.thetimes.co.uk/?ILC=INT-TNL_The_Times-subscribe_button-TheTimes-6_26_2013_-69, letöltés ideje: 2014.03.13

<http://www.wsj.de/article/SB10001424127887323375204578271472721125666.html>

<http://www.telegraph.co.uk/finance/10083060/Germanys-largest-tabloid-newspaper-to-go-behind-paywall.html> <http://www.bild.de/faq/seite/bildplus/alles-ueber-bildplus-30427132.bild.html>, letöltés ideje: 2014.03.16

<http://www.dw.de/spiegel-magazine-chief-rules-out-paywall-for-online-content/a-17397140>

<https://krautreporter.de/das-magazin>

http://www.kreativ.hu/cikk/egy_medium_miatt_bukott_meg_a_fizetokapu_bevezetese

<http://www.bloombergview.com/articles/2014-06-12/online-journalism-is-suffering-print-s-fate>

<http://a16z.com/2014/02/25/future-of-news-business/>

<http://www.alex.com/siteinfo/buzzfeed.com>, letöltés időpontja: 2015.01.10.

<http://cink.hu/a-444-elozor-elozte-meg-a-hvg-hu-t-1593681970>

http://nrc.hu/kutatas/internet_penetracio

Lektorálta: Gálik Mihály, Corvinus Egyetem, egyetemi tanár

Közgazdaság- tudományi szekció

PÉNZÜGYI VÁLSÁGKEZELÉS: SZLOVÉNIAI TANULSÁGOK MAGYARORSZÁG SZÁMÁRA

Balogh Imre

PhD hallgató, egyéni képzés, Debreceni Egyetem, Kerpely Kálmán Doktori Iskola

Elnök-vezérigazgató, Probanka d.d., Maribor, Szlovénia

Igazgatóság tagja, Bank Assets Management Company (DUTB), Ljubljana, Szlovénia

ibalogh@amp164.hbs.edu

Absztrakt

A szlovén gazdaság az EU csatlakozást (2004) megelőzően és követően ellentmondásokkal teli pályán haladt. A 2004-2008 közötti periódust egyfelől az eurozónához csatlakozást (2007) is eredményező józan, kiegyensúlyozott monetáris és fiskális politika, másfelől a bőséges, olcsó külföldi forrásokra alapozott hitelexpanzió által túlfűtött gazdasági növekedés, improkutív beruházások és az átláthatatlan összefonódásokkal terhelt vállalati szféra gyors eladósodása jellemezte.

A globális pénzügyi válság a szlovén gazdaság "hazai termelésű" szerkezeti és pénzügyi sérülékenységét kiélezte, amely 2009-2013 között az eurozónán belül a második legnagyobb (9,4%-os) GDP visszaesést eredményezte, kettős mélypontú (2009, 2012/13) recesszióval. Az államadósság a GDP 22%-áról 82%-ára emelkedett, miközben a belföldi magánadósság 55%-ról 90%-ra, a külföldi %-ról 105%-ra expandált. Az immár 70% közeli értékben hazai (zömmel már állami) tulajdonú bankok többsége elvesztette a tőkéjét, és a rehabilitációjukra elköltött 5,3 milliárd euro ellenére is a hitelezés tovább zsugorodik. Az alacsony bázisról 2014-ben elrugaszkodó 2,6%-os gazdasági növekedés nem tudta megfordítani a szlovén gazdaság nemzetközi versenyképességi mutatójának mélyrepülését. A reálszférát a tömeges csődvészély, a túlzott vállalati eladósodottság és tőkehiány, és a hitelek szétaprózottsága miatti lassú reorganizáció fenyegeti.

A szlovén gazdaság mai helyzetében a hosszútávú egészséges gazdasági növekedés kizárólag egy mélyreható reformprogram végrehajtásával valósítható meg. A kibontakozás fő irányai az újra megteremtett makrogazdasági egyensúly megőrzése, a nemzetközi versenyképesség helyreállítása, a bankrendszer rehabilitációjának további lépései, és a vállalati szektor gyorsított ütemű reorganizációja. E tanulmány az utóbbi két csapásirányban megtett intézkedéseket, és a pénzügyi rendszer átalakítása szempontjából ehhez szükséges további lépéseket vizsgálja és vázolja föl.

Megállapítható, hogy az új prudenciális/bankrehabilitációs eszközrendszer EU határidő előtti (bár más válság országokhoz képest késlekedő) és a szlovén sajátosságokhoz igazított bevezetése összességében eredményes volt. A bankrendszer 30%-át kitevő külföldi tulajdonú bankokban az esetenként szükséges tőkepótlást a tulajdonosok végrehajtották. A hazai tulajdonú bankok iránt a bizalom az állami feltőkésítést követően helyreállt, de a problémás hitelek (NPL) hatékony kezelése, a nyereséges működés megteremtése (üzleti modellváltás, költségsökkentés és konszolidáció /privatizáció révén) még hátravan, csakúgy mint a kockázatkezelés, transzparens társaságirányítás és a prudens működés egyéb feltételeinek megerősítése.

A problémás hitelek folytatódó újratemelődése jelzi, hogy a vállalati szektor zömét még nem érték el az exportvezérelt növekedés pozitív hatásai. E téren a három fő csapásirány az életképtelen cégek kivétele, eszközeik produktív újrahazsnosítása, az életképes cégek tömeges, gyorsított pénzügyi és

operatív restrukturálása, feltőkésítése, és a szükségképpen felszabaduló munkaerő felszívására új vállalkozások, beruházások létrejöttének ösztönzése. A belső tőkehiánya, a túlterjeszkedett és eladósodott állami szektorra tekintettel ez a feladat csak külföldi tőke (equity) masszív beáramlásával lehetséges. Az NPL kezelést és vállalati reorganizációt gyorsító intézményrendszeri változások legfontosabb pillérei a DUTB jogosítványainak kiterjesztése, és egyidejűleg a bankoknál maradt, főként KKV ügyfelekkel szembeni követelések új, privát tulajdonú reorganizációs alapokba történő transzferje lehetnek.

Magyarország számára levonható legfőbb tanulságok: hazai tulajdonú bankok válság idején, megfelelő felügyeleti ellenőrzés, prudens kockázatkezelési gyakorlat és társaságirányítás híján komoly terhet jelenthetnek a költségvetés számára, a hitelezés beindulását elő kell segíteni a problémás hitelek piaci alapú transzferjével, lehetőleg működő intézmény bázisán létrehozott eszközkezelőbe, tőkehiányos gazdaság csak stabil mikroszférával, a belső és külső tőke jelenlétével lehet versenyképes.

Kulcsszavak: *szlovén gazdaság, bankrendszer rehabilitáció, vállalati restrukturálás, rossz hitelek kezelése, válságkezelési eszköztár.*

1. Bevezetés: a kutatás célja

A 2007-ben kezdődött, és számos elemében a mai napig kiható globális pénzügyi válság felkészületlenül érte a piaci szereplőket és a szabályozó hatóságokat egyaránt. A hagyományos eszköztár elégtelennek bizonyult a válság kezelésére.

Az innovatív megoldásokkal kialakított új eszköz- és intézményrendszer folyamatosan fejlődött az egymást sorozatosan és időbeli eltolódással követő nemzeti válságok specifikumaira reagálva, és mára nagyjából koherens rendszerré állt össze. Tanulmányomban

- az új EU irányelveknek és szabályozásnak a szlovéniai „kísérleti laboratóriumban” megtörtént részleges megvalósítását veszem kritikai elemzés alá,
- személyes gyakorlati tapasztalataimra alapozva bemutatom javaslataimat a rendszer működési hiányosságainak korrekciójára és a hiányzó elemek pótlására
- megfogalmazom a tanulságokat a magyarországi jogi környezetbe már átültetett szabályozással és kiépítés alatt levő intézményrendszerrel kapcsolatban.

Az országspecifikus eszközrendszer kialakítása döntően meghatározza a válságkezelés hatékonyságát, főszerepet kap a prevencióban, és ezen keresztül nagymértékben befolyásolja a fenntartható gazdasági fejlődés esélyeit. Ez a közvetlen kapcsolat adja a téma fontosságát és aktualitását.

2. Szakirodalom és alkalmazott módszerek

2.1 Források, kutatási módszertan

A téma újszerűsége miatt (Szlovéniában a válságkezelő intézkedések zöme 2013-15-ben valósult meg, de globálisan is az új eszköztár az elmúlt 7 évben fokozatosan fejlődött ki) a témának szűkös a tudományos feldolgozása. Kutatásomban ezért a korlátozott mennyiségű tudományos elemzés mellett főként primer adatforrásokra (jogsabályok, banki mérlegek, EKB és központi banki jelentések,

EC határozatok), egyénileg kialakított módszertan alapján végzett saját elemzésekre, és a szlovén pénzügypolitika irányítói számára a munkatársaimmal kidolgozott fejlesztési javaslatokra támaszkodok.

2.2 Hipotézisek

Alapvető kiindulási pont: a kialakított eszköztár és intézményrendszer akkor hatékony, ha az adott gazdaság sajátosságaihoz igazodik.

A kutatás kezdetén a szlovéniai sajátosságokra felállított hipotéziseim:

- A meghozott intézkedések alkalmasak lehetnek a pénzügyi rendszer összeomlásának megakadályozására, de elégtelenek a hosszú távú kiegyensúlyozott növekedés megalapozására, a hitelkínálat bővítésének biztosítására.
- A zömében vállalati problémás hitelek hatékony kezelése a kibontakozás kulcsa. A nagyhitelek állami eszközkezelőbe (DUTB) történő transzferje és a bankoknál maradt állomány intézményen belüli kezelése a legjobb kombináció, mert a mérlegtisztítás mellett a bankokban fenntartja a szervezeti veszélyérzetet és kockázatérzékenységet.

3. A szlovén gazdaság hullámvasútja

3.1 Túlfűtött növekedés (2004-2008)

Az EU csatlakozást követő években Szlovénia dinamikus növekedést tudott fölmutatni (2008-ra a GDP elérte az EU átlag 91%-át), ami 2007-2008-ra már a túlfűtöttség egyértelmű jeleit mutatta. Miközben az államadósságot és a költségvetési deficitet sikerült a maastrichti követelmények között tartani, a nemzetközi likviditásbőség a meredeken eső országgockázati felárral kombinálva évi átlagban 25%-os (2008-ban 35%-os!) vállalati hitelexpanziót táplált. A bankszféra eszközállománya a 2000. évi 78%-ról 2009-ig 146%-ra nőtt, a fizetési mérleg hiánya 2008-ra elérte a GDP 5,5%-át, a beruházási ráta átlagosan 33%-ra nőtt (elsősorban a nem produktív szférában). A belföldi hitelállomány a GDP 55% körüli értékéről meredeken emelkedett közel 90%-ig, a külső magánadósság megduplázódott és elérte a GDP 105%-át (Dalgic – Lombardo – Zakharova, 2014).

3.2 Válság és törékeny felépülés (2009–2015)

A globális pénzügyi válság törésszerűen véget vetett a beruházási boonnak, és a korábbi GDP bővülés erőteljes visszaesésbe fordult át: a 2009-2013 közötti 9,4%-os zsugorodás Görögország mögött az eurozónában a második legerőteljesebb volt, és az egy főre jutó GDP 2013-ra visszaesett az uniós átlag 83%-ára. A hitelboom-ot fölvaltotta a forrásszűke miatt összehúzódozó hitelezés, a visszafogott beruházási és fogyasztási kereslet miatt eső termelés, a romló hitelképesség és csődök miatt emelkedő vesz-

teségráta nyomán tovább szigorított hitelkihelyezések öngerjesztő negatív spirálja.

A súlyos visszaesés gyökerei az előző időszakra nyúlnak vissza, amelyet a rendezett makropénzügyek és alacsony államadósság versus rendezetlen és túladósodott mikroszféra szembeállításával jellemezhetünk tömören. Alapvetően a vállalati szektor hatékonysági problémái, pénzügyi instabilitása, a társaságirányítás gyengeségei, a politika és gazdasági szféra sokszintű összefonódása, a külföldi tőke-ellenesség és munkaerőpiac rugalmatlansága együttesen vezetett oda, hogy a korábbi jólét és prosperitás erőteljesen megkopott 2008 után. Mindeközben kiéleződtek a mikroszféra megoldatlan problémái, amelyeket a korábbi pénzbüszég ideig-óraig elfedett, egyidejűleg a korábbi jó makro-mutatók is gyors eróziót jeleztek. Ezt plasztikusan mutatja, hogy míg a privát szektor eladósodottsága nem mérséklődött, sőt 2012-re a közép-délkelet-európai régió belül a legmagasabb szintet érte el, eközben Szlovénia GDP arányos államadóssága is a válság előtti 22%-os szintről 82%-ra emelkedett, a hazai vállalati és bankszféra részleges szanalási számlája következtében (Balogh, 2015).

2013. végén megkezdődött a lassú kilábalás a recesszióból, 2014-ben 2,6%-os GDP növekedés következett be, a fizetési mérleg szufficitje a GDP 5,7%-ára ugrott, és megkezdődött a magas munkanélküliségi ráta mérséklődése (10,1%-ról 9,8%-ra).

De sokasodnak a fellendülés törekenységére utaló figyelmeztető jelek is: magas költségvetési kamatterher, a banki hitelezés tovább zsugorodik, defláció fenyeget, az exportnövekedés a fölös kapacitások magasabb kihasználásával, nem pedig a termelő beruházások megújulásának a bázisán valósult meg. (Banka Slovenije, 2015a).

3.3 A kibontakozás fő irányjai

A szlovén gazdaság mai helyzetében a hosszútávú egészséges gazdasági növekedés kizárólag egy mélyreható reformprogram végrehajtásával valósítható meg. A kibontakozás fő irányaiaként az alábbi pontok határozhatók meg:

1. A helyreállított makrogazdasági egyensúly megőrzése
 - Költségvetési deficit minimalizálása, az államadósság kamatterheinek fokozatos mérséklése
 - Exportösztönzés révén a fizetési mérleg szufficit megőrzése
 - Államadósság csökkentése – a magas adóterhelés fokozása tovább rontaná a versenyképességet, a kiadáscsökkentés erős társadalmi és szakszervezeti ellenállásba ütközik, így effektív adósságleépítés alapvetően a privatizáció, az FDI beáramlás ösztönzése révén lehetséges
2. Versenyképesség helyreállítása
 - Merev munkaerőpiac reformja: foglalkoztatási szabályok enyhítése, szakszervezetek túlhatalmának megkurtítása
 - Adóreform: a munkaerő költségeket terhelő, a teljesítményeket visszafogó extrém adómértékek mérséklése
 - Az állami szektor túlsúlyának csökkentése privatizációk útján, illetve

a kudarcot vallott hazai magántulajdonosok felváltásának ösztönzése a reorganizációs folyamatokban

- A hagyományosan elzárkózó országban a külföldi tőkebeáramlás és technológia transzfer bátorítása
- Innováció, start-up cégek támogatása (csak 2014-ben 140 millió EUR áramlott induló/elrugaszkodó technológiai cégekbe)

3. Bankrendszer rehabilitációja

- Hazai nagybankok és külföldi tulajdonú bankok feltőkésítése megtörtént, egyes kisebb hazai bankokban valószínűsíthetően még szükségessé válik
- Problémás hitelek (NPL) kezelés hatékonyságának fundamentális javítása
- Főként a hazai bankoknál a nyereséges működés helyreállítása, üzleti modellváltás, működési hatékonyság javítása, költségcsökkentés, konszolidáció
- Kockázatkezelés, transzparens társaságirányítás, prudens működés megerősítése

4. Vállalati szektor gyorsított ütemű reorganizációja

- Életképtelen cégek gyorsított kivezetése, eszközeik újrahaznosítása
- Életképes cégek tömeges pénzügyi és operatív restrukturálása, feltőkésítése
- A reorganizációkban szükségképpen felszabaduló munkaerő felszívására új vállalkozások, beruházások létrejöttének ösztönzése.

A továbbiakban az utóbbi két fő irányban megtett intézkedéseket vizsgálom, és a pénzügyi rendszer átalakítása szempontjából ehhez szükséges további lépéseket vázolom föl. A hatékony megoldás elengedhetetlen a tartós növekedés megindításához: nemzetközi tapasztalatok alapján az ún. hitelmentes növekedés lényegesen alacsonyabb ütemű fejlődést produkál (Abiad - Ariccia, 2011), miközben a bankok hitelezési aktivitása és a mérlegüket terhelő NPL ráta, illetve tőkeellátottság közt szoros összefüggés mutatható ki (Pinón, 2015).

4. A szlovén bankrendszer rehabilitációja

4.1 Főhalmozódott problémák

A 2004–2009 közötti növekedést szinte kizárólagosan a banki hitelexpanzió finanszírozta, amely eszköz- és forrásoldalon egyaránt a banki mérlegek extrém sérülékenységéhez vezetett. A hitel-betét ráta 162%-ra emelkedett, a pénz-és tőkepiaci finanszírozás a források 30%-át tették ki, miközben a likvid eszközök aránya éppen hogy elérte a 10%-ot. Bankhitelek helyettesítették a belső és külső részvénytőke-bevonást és táplálták a kapcsolódó spekulációs buborékot. A globális válságra adott késlekedő válasz (2009-ig folytatódó hitelboom, a fizetési késedelmeket hitelprolongációkkal elrejtő általános gyakorlat) szükségképpen vezetett drasztikus alkalmazkodáshoz a buborék kipukkanását követően.

A külföldi pénzpiacok gyakorlatilag befagytak a szlovéniai bankok számára,

2013-ig 11,8 milliárd euronyi, a forrásállomány $\frac{1}{4}$ -ét kitevő forráskivonás történt, amelyet csak részben kompenzált az EKB refinanszírozás (Dalgic – Lombardo – Zakharova, 2014). Az eszközoldali alkalmazkodás az összesített mérlegfőösszeg 22,3%-os zsugorodását eredményezte 4 év alatt, 52,0 milliárd euróról 40,4 milliárdra (Banka Slovenije, 2014a).

A banki mezőny szétszakadt, zömében profitábilis külföldi tulajdonú és zömében veszteséges hazai (magán és állami) bankokra. A kumulatív rendszerszintű veszteség a 2012-14 évi periódusban elérte a 4.4 mrd eurót. (Banka Slovenije 2015c)

A banki veszteségek a visszaesett üzleti aktivitás és a nem teljesítő eszközök miatt zsugorodó bevételek, valamint a robbanásszerűen emelkedő hitelezési veszteségek/értékvesztés-képzés eredőjeként alakultak ki. A bankok 2011-14 között 6,0 mrd euro kumulált értékvesztést számoltak el, az NPL ráta (11,8%-ról 18,1%-ra) és a problémás hitelek értékvesztés-fedezettségének (38%-ról 64%-ra) egyidejű emelkedéséből eredő együttes hatásként. Szlovéniai sajátosság, hogy míg a hitelállomány 19%-át kitevő lakossági hitelek NPL aránya stabilan 4% körül maradt, a portfólio 53%-át kitevő vállalati állományban elérte a 30%-os csúcspontot. (Banka Slovenije 2015c,d)

Noha a pénzügyi kimutatások 2013-ig távolról sem tükrözték a valós veszteségek nagyságrendjét, 2012-re így is világossá vált, hogy összehangolt lépéssorozatra van szükség a bankrendszer működőképességének biztosítása érdekében.

4.2 Intézkedések, szabályozási lépések: Szlovénia mint „kísérleti laboratórium”

A válságkezelés amerikai és nyugat-európai tapasztalataira alapozva a prudenciális banki szabályozás és szanálás új keretrendszere formálódott ki, ami az eurozónában a Bankunió intézményrendszerében és a kapcsolódó Direktívákban testesül meg, az alábbi fő területeken:

- egységes felügyeleti mechanizmus;
- egységes tőkeszabályozás;
- bankszanálási alap és mechanizmus, beleértve a tehermegosztás új elveit (bail-in);
- egységes betétbiztosítási rendszer.

Szlovéniában a banki válságkezelés sürgető követelményei miatt a szabályozás egyes elemeit jóval az előírt határidő előtt, kisebb-nagyobb tartalmi eltérésekkel törvényekbe öntötték. A legfontosabb változások a banktörvény módosításaiban a “speciális adminisztráció” (lényegében a bankszanálásnak felel meg) intézményének bevezetése, a tehermegosztást szabályozó bail-in mechanizmus, valamint az új tőkekövetelmény-számítás (CRD), a bankszanálási alap és mechanizmus, valamint a betétbiztosítás elindítása voltak (Banka Slovenije 2015b). Míg az előrehozott törvénykezés a bail-in esetében a bankok állami feltőkésítésének EU engedélyezéséhez volt előfeltétel, addig az eurozóna általános szabályozásához képest szélesebb körben alkalmazható és időben előrehozott szanálási mecha-

nizmus lehetőséget ad a szlovén központi bank számára a tőke- vagy likviditáshiányos bankok esetén a gyors beavatkozásra. A szanalási alap induló 190 millió euro összege közepes méretű tőkehiányok rendezésére (gyakorlatilag a kisbankok nem is olyan valószínűtlen szanalására) elegendő, de az olyan rendszerszintű feltőkésítésre, mint a 2013-2014. évi veszteségpótlás volt, távolról sem elégséges.

A 2013. novemberére lezárult AQR (asset quality review) felmérés komoly nagyságrendű eszközértékelési tartalékhiányokat tárt föl a bankok többségénél, amelyek lekönnyvelésével a vezető hazai tulajdonú bankok mindegyikének a tőkéje negatívba fordult volna. A negatív hosszútávú szcenárióra vonatkozó felmérés (stressz teszt) pedig a szlovén bankrendszer szintjén 4,8 milliárd euro szavatoló tőkehiányt állapított meg, amelynek mindössze 7%-át kellett a 30% fölötti részesedésű külföldi bankok anyabankjainak biztosítaniuk, 93%-át viszont a hazai tulajdonosok, gyakorlatilag szinte teljes egészében a költségvetés állta.

Az EU határozatban engedélyezte 2013. december végén és 2014 során a bankrendszer mérlegfőösszegének bőven több, mint 50%-ával rendelkező 6 bank számára az állami segítségnyújtást, az előírt feltételek és kötelezettségvállalások teljesítésének követelményével.

Ezek:

- A Factor Banka és Probanka esetén 2016. december 31-ig történő kivezetés a piacról,
- a NLB és NKBM számára a non-core tevékenységek leépítését, költségcsökkentést, a kockázatkezelés és társaságirányítás megerősítését, és ütemezett privatizációt,
- az Abanka és Banka Celje számára pedig a privatizációt megelőzően összeolvadást és áramvonalasítást írták elő.

A 2011–2014 között végrehajtott állami tőkejuttatások összege a hazai bankoknak a hivatalos adatok szerint megközelíti a 4,4 milliárd eurót, becslésem szerint viszont az 5,3 milliárd eurót is elérheti, sőt meghaladhatja. Összességében 4,38 milliárd euro közvetlen feltőkésítés, 620 millió euro transzferár-támogatás, 60 millió euro le nem hívott tőkepuffer és az állami rossz-eszköz-kezelő (DUTB) 200m euro tőkejuttatása teszi ki az államháztartási mérlegekben csak részben kimutatott állami segítségnyújtást. Az általam becsült összesített közpénz-kiadásal szembeállítható veszteségméréséklő tényezőként (amelyek nélkül a kiadás még nagyobb lett volna) az alárendelt kölcsöntőkék leírása a bail-in keretében összesen 505 millió euro értékben, és a teljes részvényesi vagyon leírása az érintett bankoknál (Balogh, 2015).

Ha mindehhez hozzáadjuk még egy-két kisebb bank esetén még szükségesé válható tőkeemelést, a végszámla a 2013. évi GDP 15%-ának közelében járhat majd. Ez sokkoló adat még annak a fényében is, hogy Szlovénia átélte már a 90-es évek elején egy bankrendszer rehabilitációt, amelyet az akkori GDP 10%-át kitevő államkötvény-kibocsátás finanszírozott, de a problémás hitelek restrukturálásából, valamint a NLB és NKBM pakettek eladásából 2007-re

nagyjából megtérült. A mostani rehabilitáció magasabb költsége egyértelműen a globális pénzügyi válság súlyosságának, és a pénzügyi és reálszféra még mindig csak félúton járó restrukturálásában tapasztalt, több éves késlekedésnek tulajdonítható. Érdekes összehasonlítás adódik Szlovénia, Magyarország és Szlovákia esetében, amennyiben a válság költségviselői ez utóbbi két országban megváltoztak: Magyarországon az adós- és bankkonszolidáció 1992-94-ben, Szlovákiában 2000-2001-ben a hazai bankok rehabilitációja (GDP 11%-a, 3,2 md euro) még jelentős költségvetési forrásokat emésztett föl, addig a 2008 utáni tőkerendezéseket a külföldi és belföldi magántulajdonosok állták (Tóth, 2015).

4.3 Tényhelyzet: a hipotézis empirikus alátámasztása

Megállapítható, hogy az új prudenciális/bankrehabilitációs **eszközrendszer** EU határidő előtti (bár más válságországokhoz képest késlekedő) és a szlovén sajátosságokhoz igazított **bevezetése** összességében **eredményes** volt, az **empirikus** adatok **igazolják** az 1. hipotézis helyességét.

A bankrendszer 30%-át kitevő külföldi tulajdonú bankokban az esetenként szükséges tőkepótlást a tulajdonosok végrehajtották, továbbá a hazai tulajdonú bankokban eszközölt állami tőkejuttatások révén a bankrendszer szintű 17,9%-os tőkemegfelelés, és az alapvető tőkeelemek 17,2%-os aránya egyaránt meghaladja az EU átlagot 2015. márciusában, miközben a 2012-es mélypont idején még 3,8 százalékponttal elmaradt attól (Banka Slovenije, 2015c,d)

A forrásszerkezet és likviditási helyzet lényegesen javult, a hitel/betét ráta a 162%-os csúcspontjáról visszatért az egy évtizeddel korábbi 89%-os értékre. A stabilan magas belföldi megtakarítási ráta mellett a betétállomány folyamatosan növekszik (2008 óta 20,8 md-ról 25,0 md-ra), és a 2013-as betétkivonásokat követően a források részlegesen visszaáramlottak a hazai bankokba a feltőkésítést követően.

A hitelállomány zsugorodása azonban az intézkedések ellenére is folytatódott, 2008-14 közt 33,7 md-ról 22,2 md-ra (még 2014-ben is 8%-kal), csak ez évben látszanak a stabilizálódás első jelei. A főbb tényezők között a mérsékelt hitelkereslet, a jelentősen megszigorított hitelelbírálás, a vállalati szektor túlzott eladósodottsága, és a legjobb adósok fokozott arányú közvetlen külföldi hitelfelvételei említhetők (Banka Slovenije, 2015b).

4.4 További teendők

A feltőkésítéssel és a problémás hitelek részleges transzferjével a közvetlenül fenyegető veszélyek elhárultak, de az aprómunka nagy része még hátravan az újraállamosított bankokban.

A kockázatkezelési rendszerek és folyamatok mélyreható átalakítása, a transzparens társaságirányítás, új üzleti modellek kifejlesztése (modernizált versenyképes szolgáltatások és új bevételi források), a működési hatékonyság javítása

mind kiemelt fontosságúak a kérdéses bankok esetén. Ezek egyúttal a privatizációs előkészületek elválaszthatatlan részei, amelyet 2015-17 között mindhárom nagybank esetén végre kell hajtani.

A hitel- és tőkekockázatok rövid távú mérséklődésével párhuzamosan a jövedelmezőségi kockázatok viszont erőteljesen kiéleződtek (Banka Slovenije, 2015a). A tovább zsugorodó hitelezés, az alacsony kamatok, és a jó vállalatok egyre nagyobb arányú közvetlen külföldi finanszírozása nyomást helyez a bevételekre, így az európai átlagnál jobban fragmentált piacon a versenyképesség javítása és a költségcsökkentés megköveteli az erőteljesebb konszolidációt.

Speciális, bár nem rendszerkockázatot hordozó feladatként jelentkezik továbbá az átlagnál alacsonyabb tőkemegfelelési rátával, mérlegükben kimutatott NPL rátával és értékvesztés-fedezettséggel, illetve költséghatékonysági rátával működő, ezért halmozottan sérülékeny kisbankok konszolidációja, működésük szilárdabb alapokra helyezése. A 2015-ben létrehozott bankszanálási alap, illetve a felügyeleti hatóságnak a banktörvény 2015. májusi módosításával kiterjesztett operatív jogosítványai megfelelő eszköztárat biztosítanak ezen „ketyegő kisbombák” hatástalanítására.

A legnagyobb rendszerkockázatot már középtávon is a nagy- és középbankok megmaradt és tovább termelődő problémás hiteleinek a nem hatékony kezelése, a vállalati szektor pénzügyi és operatív restrukturálásának elmaradása, valamint a külföldi tőkebeáramlás folytatódó akadályozása jelentheti. E három, egymással szorosan is összefüggő területen fundamentális változások nélkül esélytelen illetve közveszélyes a hitelezés újbóli megélénkülése, és teljesen megalapozottak azok a félelmek, hogy radikális változások nélkül az állami bankokban elkerülhetetlenné válik az újabb tőkeinjekció, amelyet viszont a költségvetés és az államadósság kiélezett helyzetében az ország nem engedhet meg magának. A következő fejezetben ennek az alapproblémának az elemzésére térek ki, és fölvezetem a Szlovéniára szabottan legmegfelelőbbnek tűnő modellt.

5. NPL kezelés és a szlovén vállalati szektor reorganizációja

5.1 Fölhalmozódott problémák

A szlovén bankrendszert 2008 után a nem-teljesítő (90 napot meghaladó késelelmű NPL) állomány gyors emelkedése jellemezte, abszolút és relatív értékekben egyaránt. A bankrendszer összesített NPL-je 2011 vége és 2013. november között 5,547milliárd euróról 8,117 milliárd eurora ugrott (a teljes minősített állományhoz viszonyítva 11,2%-ról 18,1%-ra, miközben 2007-ben még csak 2,8% volt), majd a DUTB transferek eredményeként mostanra 11,2%-ig esett vissza (Banka Slovenije, 2015b).

A meredeken emelkedő problémás hitelállomány a gyengélkedő reálszféra tükröképe: meghatározó szerepet a hitelek 45%-át illetve 5%-át kitevő hazai vállalatok és pénzügyi holdingjaik, valamint a határon túlnyúló 11%-nyi vállalati

expozíció játszotta, 2013. novemberében 28%, 36% illetve 19% NPL rátákkal. A szlovén gazdaság és bankrendszer egészséges fejlődésének kulcsát tehát egyértelműen a sérülékeny vállalati szféra átalakításában kell keresnünk.

A 2004-2008 közötti, a GDP növekedést lényegesen meghaladó vállalati hitelexpanzió nagy része nem a termelést, hanem az ingatlanfejlesztéseket és az építőipart, valamint bonyolult, derivatívákkal kombinált befektetési tranzakciókat és vállalatfelvásárlásokat finanszírozta. Ebben az időszakban gomba módra szaporodtak a komplex, nagyon különböző ágazatokba tartozó vállalatokat, ingatlanfejlesztéseket, a volt jugoszláv utódállamokban alapított leányvállalatokat magukba foglaló vállalatcsoportok, a csoporttagok közti bonyolult kereszttulajdonlásokkal és kereszttgaranciákkal, a csoport tetején pénzügyi holdingokkal, amelyekben nagy gyakorisággal a menedzsmentek és dolgozók szereztek részesedést, "természetesen" hitelből. Számottevő hazai tőkeakkumuláció hiányában és a külföldi tőke gyakorlati kizárásával a privatizációs tranzakciókból, az elsődleges forrás a bankhitel volt, miközben másik oldalról a bankokban jelentős volt a hitelezett vállalatok részvényesi szerepvállalása is. Szövevényes kereszttulajdonlási hálók alakultak ki, a rendszerben hiánycikké vált a valódi tőke.

A gazdasági válság nyomán visszaeső kereslet és hitelezés drasztikusan kiélezte a vállalatok sérülékenységet. A spekulációs befektetések értéke zuhant, az eladhatatlan és jövedelmet nem termelő vagyონrészekre jutó hitelteher az alaptevékenységet végző cégeket is fojtogatta, miközben a hatékonyság javítását még az alapcégekben is akadályozta a menedzsment és dolgozói tulajdonlás öngazgatási gyökerű elterjedtsége és az erős szakszervezetek ellenállása, amelyek gyakran a legkeményebb akadályai a valódi restrukturálásnak (Balogh, 2015).

2012-ben a hitellel rendelkező vállalatok felének adóssága haladta meg a fenn tartható eladósodottsági küszöböt, viszont ezek összértéke a teljes hitelállomány 80%-át tette ki. Az ún. debt overhang (tőkehiány): a 23ezer cég felét érinti, összesített értéke 9,6-13,2 milliárd eurora becsülhető, ami a GDP 27-36%-át teszi ki (Damijan, 2014).

Bár a vállalati csődök száma meredeken emelkedett 2008-tól (88) 2014-ig (1289 cég), a pénzügyi értelemben életképtelen cégek (számuk kb. 3000-re becsülhető) zöme még ma is működik. Ennek oka egyfelől (a 2013. évi, alapvetően pozitív változásokat hozó módosításokkal együtt is) az adósokat túlzottan védő jogszabályi környezetben, másfelől az alacsony hatékonyságú eljárásokban keresendő.

5.2 Intézkedések, szabályozási lépések

Az adósok helyzetének rendezésére és a hitelezők/adósok közötti gördülékenyebb megállapodások elősegítésére több intézkedéscsomag is született. A legfontosabbak:

- A Csődtörvény kiegészítése új, bírósági jóváhagyást igénylő eljárásfajttákkal (preventív/önkéntes restrukturálás, kötelező adósságrendezés), amelyek

az eljárási menetrendek (feltételek, határidők, kötelezettségek) rögzítésével terelik rendezett keretbe a felszámolást elkerülését célzó önkéntes, illetve a tulajdonosokkal szemben kikényszeríthető megállapodásokat.

- A hitelezők és az adósok kölcsönös és önkéntes (out-of-court) megállapodását elősegítő magatartási szabályok és ösztönzők szabályozási keretekbe foglalása: Ljubljana-i Restrukturálási Irányelvek, a központi bank által kiadott restrukturálási megállapodási mintaszabályozás, értékvesztések felszabadítási eljárását rögzítő szabályozás.
- Az állami rossz-eszköz kezelő (DUTB) létrehozása.

5.3 Tényhelyzet: a hipotézis empirikus alátámasztása/elvetése

A 2. hipotézist az elmúlt időszak **tapasztalatai csak részlegesen** igazolják:

- A „zöldmezősen” és rossz politikai kompromisszumokkal létrehozott DUTB a feladatait csak erős késlettel, alacsony kezdeti hatékonysággal és korlátozott mértékben tudta ellátni.
- A bankokban nem sikerült, és a vállalati adósságok szétforgácsoltsága miatt nem is sikerülhetett hatékony, a cégek tömeges rehabilitációját elősegítő NPL-kezelési szervezeti keretek és működési gyakorlat kialakítása.

A DUTB működésével kapcsolatos problémákat 4 csoportban foglalhatjuk össze:

- A törvény 2012. évi megszületése ellenére a DUTB működésének tényleges megkezdése 2014 elején történt meg. Alapfeladatai egy részét (bankszanálás) kormánydöntés értelmében nem gyakorolhatta, de ezt törvénymódosítás nem rögzítette.
- A 100%-ban állami DUTB-be irányuló transzferárak a piaci árakat 800 millió euroval meghaladó állami támogatást és el nem ismert működési költségeket tartalmaznak, ami erősen megnehezíti az állomány minimum 10%-ának évenkénti értékesítésére vonatkozó törvényi előírás teljesítését (Nyberg, 2014).
- A DUTB-vel szembeni alapvető elvárás, hogy vezető szerepet játsszon a nagyvállalati szféra restrukturálásában, ezt azonban több tényező is súlyosan gátolja. A restrukturálás hosszútávon megtérülő, időigényes folyamat, ami szöges ellentétben áll a DUTB 2017 végéig tervezett (tehát ténylegesen mindössze négy évre kiterjedő) élettartamával.
- Az intézményt „zöldmezősen”, informatikai és adminisztrációs infrastruktúra nélkül hozták létre. A működés hatékonyságát és transzparenciáját a 2014. évi számvevőszéki vizsgálat számos kritikával illette.

Az 5 milliárd eurót kitevő DUTB transzferok a megoldandó problémahalmaznak csak kb. a felét rendezték. A banki mérlegekben maradt 5,1 mrd NPL állomány kezelésének hiányosságát több tapasztalati tényező is alátámasztja:

- A bankok és adósok együttműködését szabályozó jogszabályváltozások és ajánlások ellenére a restrukturálási tevékenység még mindig lassan halad (az állomány 20%-ára terjedt eddig ki), bár némi gyorsulás megfigyelhető.
- A statisztikából kiolvasható kedvező trenddel szemben a valóságban a bankrendszer mérlegét terhelő toxikus állomány növekedése abszolút értékben alig lassult, százalékos értékben pedig szinte egyáltalán nem. Saját módszerrel becsülve a bankok mérlegében maradó NPL állomány évesített becsült növekedése 2012-ben 1,76 milliárd euro (32%), 2013-ban 1,55 milliárd euro (22%), 2014-ben 1,3 milliárd euro (22%) volt (Balogh, 2015). Az NPL állomány folytatódó emelkedése arra utal, hogy egyfelől a bankokban továbbra sem sikerült megfelelő hatékonyságú problémás ügykezelést kialakítani, másfelől a vállalati szféra pénzügyi és operatív rehabilitációja alig haladt előre.
- A vontatott restrukturálás különösen súlyos problémát okoz a vállalati problémás állomány immár 64%-át kitevő, számosságában és foglalkoztatásban betöltött szerepét tekintve domináns KKV körben (Banka Slovenije 2015d).

5.4 További teendők

A szlovéniai vállalati szektor rehabilitációjának intézményesített, robosztus megoldását a lehetséges szereplők (bankok, DUTB, a még csak szórányosan megjelent privát eszközvásárlók és kezelők) optimális kombinációjában kell megtalálni, igazodva a speciális helyi körülményekhez.

Az NPL kezelést és vállalati reorganizációt gyorsító intézményrendszeri változások legfontosabb pillérei a DUTB jogosítványainak kiterjesztése, és egyidejűleg a bankoknál maradt, főként KKV ügyfelekkel szembeni követelések új, privát tulajdonú reorganizációs alapokba történő transzferje lehetnek.

5.4.1. DUTB törvény és működési keretrendszer módosítása

- A befejezés előtt álló migrációt követően 2015-től a DUTB-be minden bankból transzferált összes hitel egységes adminisztrációját outsource szerződés keretében a Probanka fogja ellátni, a sajátja alapján kifejlesztett integrált informatikai platformon – ezzel elhárul az állami eszközkezelő hatékony működésének egyik fő akadályát.
- A sikertörténetnek számító spanyol (SAREB) és ír (NAMA) problémás eszközkezelők többségi magántulajdona és a transzferek árazása (a piaci árakból a finanszírozási és működtetési költségek levonása) hatékony működést és komoly volumenű piaci eszközértékesítéseket eredményezett (Carrascosa-Delgado, 2013; Dukes, 2013). A korábban vázolt árazási problémák és a problémás hitelek még sekély piaca miatt célszerű az évi 10%-os

értékesítési előírást eltörölni, és a DUTB tevékenységét a restrukturálásra és egyes részportfoliókba magántőke bevonására fókuszálni.

- Ennek érdekében egyrészt a DUTB élettartamát célszerű 10-15 évre meghosszabbítani, másrészt a konszolidátori szerepét megerősíteni az átvett adócsoporthoz tartozó valamennyi kivettség (garanciák, nem állami bankok expozíciói, az állami bankokban maradt teljesítő és határon átnyúló hitelek) piaci alapú, de a jegybanki stimulust sem nélkülöző transzferjével,
- Valamint a garanciavállalás és egyéb korlátozott banki funkciók ellátásának lehetőségét biztosítani a tevékenységi körében

A DUTB törvény módosításának államigazgatási egyeztetésen már túljutott tervezete javaslataink számos lényeges elemét tartalmazza (Balogh et al, 2014a).

5.4.2. Banki NPL kezelés új keretei

A moral hazard elkerülése (az amúgy is rövid bankármemória miatt a veszélyérzet szervezetben belüli életben tartása) és “békeidőkben” is szükséges problémakezelési kapacitás fenntartása elvileg a bankokon belüli megoldást igényelné. Azonban:

- A szlovéniai körülmények (számos hitelező, alacsony hatásfokú banki restrukturálások, tovább expandáló NPL-ek) a KKV körben is indokoltá teszik az állomány legalább egy részének kiszervezett, koncentrált kezelését. Elemzésünk alapján a működő platformon kialakított privát eszközkezelő(k) tűnik a legmegfelelőbb megoldásnak: lehetővé teszi a valós restrukturálásokhoz szükséges szakértelem, tőke és finanszírozás bevonását az állami segítségnyújtást súlyosan korlátozó tényezők kiküszöbölésével (Balogh et al, 2014b).
- A versenysemlegesség és a gördülékeny restrukturálások érdekében célszerű lenne definiálni egy önálló jogi-intézményi kategóriát (restrukturálási alap/SPV), amely ugyanazokkal a speciális jogokkal és mentességekkel rendelkezne, mint a DUTB.

Az egymással versenyző, ugyanakkor a DUTB-vel komplementer tevékenységű privát restrukturálási alapok létrehozatalára irányuló javaslatunk mára a tudományos szférában (Simoneti, 2015) és a hivatalos gazdaságpolitikai megnyilatkozásokban is polgárjogot nyert. Rövidesen várható átültetése a gyakorlatba is, a Probanka központi szerepvállalásával.

5.4.3 Vállalati reorganizáció felgyorsítása

- A pénzügyi rendszer és a reálszféra mélyreható átalakítása komoly tökeigénnyel és rövid távon fájdalmas következményekkel jár. Az életképtelen vállalatok felszámolása és az életképes cégek reorganizációja szükségszerűen a munkanélküliség meredek emelkedését eredményezi.

- A bankok joggal vonakodnak a hitel/tőke konverzióktól, amelyek ösztökeigénynek egyébként is elenyésző hányadát teszik ki, az állam pedig az eladósodottságának mai szintjén képtelen a csak a meglévő vállalatok hitelképességének helyreállításához szükséges 10 milliárd euro nagyságrendű tőkeigényt biztosítani.
- De még ez a nagyságrend is csak a meglévő, és a felgyorsítandó felszámolások után is fennmaradó kapacitások újbóli hitelezhetőségét teremti meg, a munkanélküliek többletének felszívásához új cégek tömeges alapítására van szükség, amely lehetetlen sokmilliárd euro addicionális befektetések nélkül.

6. Tanulságok Magyarország számára

Magyarország számára a szlovénia példából levonható legfőbb tanulságok:

- Hazai tulajdonú bankok válság idején, megfelelő felügyeleti ellenőrzés, prudens kockázatkezelési gyakorlat és társaságirányítás híján komoly terhet jelenthetnek a költségvetés számára.
- A hitelezés beindulását elő kell segíteni a problémás hitelek piaci alapú transzferjével, lehetőleg működő intézmény bázisán létrehozott eszközkezelőbe.
- Tőkehiányos gazdaság csak stabil mikroszférával, a belső és külső tőke jelenlétével lehet versenyképes.

6.1 Bankrendszer kockázatai

- A szlovéniai és a magyarországi vállalati NPL ráta és a céltartalék-fedezettség mutatója közel azonos görbét írt le a válságot követően, miközben a lakossági veszteséghányad itthon nagyságrenddel meghaladta szomszédainkét (Svejnar, 2015). A döntő különbség a veszteségrendezés forrásaiban mutatkozott: míg Magyarországon (és Szlovákiában, ld. Tóth 2015) a terheket a külföldi anyabankok viselték, és központi forrásokat csak a kis hazai bankok/brókercégek emésztettek föl, addig Szlovénában a hazai tulajdonú bankok masszív veszteség-termelését közpénzből kellett fedezni.
- Megállapítható, hogy a tulajdonforma (állami, belföldi magán, külföldi, tőzsdei) önmagában nem determinálja a teljesítménykülönbségeket, hiszen Magyarországon a külföldi tulajdonú bankok profitabilitása is végletesen szórt.
- Döntő tényezőként a tulajdonosi kontroll erősege és szakmaisága, a társaságirányítás minősége jelölhető meg– ebben valóban létezik korreláció a tulajdonformával.
- A hazai tulajdon dominanciája megnöveli a jövőbeni veszteségrendezés belföldi terheinek kockázatát.

6.2 NPL kezelés

- Leghatékonyabb megoldásnak a központi NPL-kezelő és piaci szereplők komplementer/versenyző kombinációja tűnik.
- Célszerű a központi NPL-kezelő tevékenységébe magántőke bevonása (költségvetési konszolidáció, államadósság-növekedés elkerülése érdekében.)
- A hatékony működés megalapozását szolgálják: piaci alapú transzfer-árak, az NPL-kezelőnek létező intézmény bázisán történő kialakítása/migrációja, amely fél/egy évet megtakaríthat az indulás másképpen elhúzódó folyamatából (mindkét ország megtapasztalta ugyanazt a hiányosságot).
- Az MNB halmozott, és egymással is gyakran konfliktusba keveredő jegybanki, felügyeleti, bankszanalási és rossz-eszköz kezelő tulajdonlási funkciói miatt lényeges a lehetséges érdekkonfliktusok kiegyensúlyozott, transzparens kezelése.

Irodalomjegyzék

- Abiad, A.G. - Ariccia, B. L. (2011): Creditless Recoveries, *IMF Working Paper WP/11/58*
- Balogh, Imre (2015): Hitelválság szorításában a szlovén gazdaság: merre tovább? *Acta Debreceniensis* 63., 19-26.
- Balogh, Imre – Gruden, Igo –Novak, Marko –Hota-Mesaric, Darja –Hazenmali Pozar, Branka (2014): Conceptual framework and action plan for harmonization of multi-bank wind-down, restructuring and merger process with DUTB operational enhancement, *Unpublished manuscript, confidential proposal to the Governing Council of Banka Slovenije*, Maribor, 2014.04.07.
- Balogh, Imre – Gruden, Igo –Novak, Marko –Hota-Mesaric, Darja –Hazenmali Pozar, Branka (2014): NPL consolidation alternatives, *Unpublished manuscript, confidential proposal to the Governing Council of Banka Slovenije*, Maribor, 2014. 12.16.
- Banka Slovenije (2014a): *Financial Stability Review 2014 May*, Letöltve 2015.05.27. <https://www.bsi.si/en/publications.asp?MapaId=784>
- Banka Slovenije (2014b): *Resolution Fund Legislation*, Banka Slovenije presentation, 2014.12.17.
- Banka Slovenije (2015a): *Press Release after the Meeting of the Governing Board of Banka Slovenije*, 2015.01.06., Letöltve 2015.05.27. <https://www.bsi.si/iskalniki/sporocila-za-javnost-en.asp?VsebinaId=17197&MapaId=202#17197>
- Banka Slovenije (2015b): Report of the Bank of Slovenia on the causes of the capital shortfalls of banks and the role of the Bank of Slovenia as the banking regulator (March 2015), Letöltve: 2015.05.20. <https://www.bsi.si/en/publications.asp?MapaId=70>

- Banka Slovenije (2015c): *Stabilnost Slovenskega Bancnega Sistema 2015 January*, Letöltve 2015.05.27. <https://www.bsi.si/en/publications.asp?MapaId=1357>
- Banka Slovenije (2015d): *Press Release after the Meeting of the Governing Board of Banka Slovenije*, 2015.05.26., Letöltve 2015.05.27. <http://www.bsi.si/iskalniki/sporocila-za-javnost-en.asp?VsebinaId=17666&MapaId=202#17666>
- Carrascosa, Antonio – Delgado, Mario (2013): Rehabilitation of the Financial Sector: The Case of Spanish Banks. *The Journal for Money and Banking*, Vol. 62. No. 11, 40-48.
- Damijan, J. (2014), Corporate financial soundness and its impact on firm performance: Implications for corporate debt restructuring , *Working Papers* 168, European Bank for Reconstruction and Development, Office of the Chief Economist.
- Dukes, Alan(2013): Rehabilitation of the Financial Sector – The Case of Irish Banks *The Journal for Money and Banking*, Vol. 62. No. 11., 33-39.
- Lombardo, Davide – Dalgic, Engin –Zakharova, Daria(2014): Reviving Credit growth for Strong and Sustainable Recovery.*The Journal for Money and Banking*, Vol. 63. No. 11.,11-21
- Nyberg, Lars(2014): Bank Assets Management Company – Experiences so far. *The Journal for Money and Banking*, Vol. 63. No. 11., 101-112.
- Pinón, Marco (2015): What is driving Credit Developments? Can Something be Done? In: Jazbec, Bostjan – Towe, Christopher – Pinón, Marco – Banerjee, Biwajit (Szerk.) *Reinvigorating Credit Growth In CESE Economies* , (pp. 26-44.),IMF and Bank of Slovenia Press
- Simoneti, Marko: Coordinated Approach to Corporate Deleveraging in Slovenia, *The Journal for Money and Banking*, Vol. 64. No. 5, 10-16.
- Svejnar, Jan (2015):Repairing balance sheets and other challenges. In: Jazbec, Bostjan – Towe, Christopher – Pinón, Marco – Banerjee, Biwajit (Szerk.) *Reinvigorating Credit Growth in CESE Economies* , (pp. 46-52.), IMF and Bank of Slovenia Press
- Tóth, Jan: Prospects for Credit Growth and Foreign Bank Engagement in the Region – the Case of Slovakia. In: Jazbec, Bostjan – Towe, Christopher – Pinón, Marco – Banerjee, Biwajit (Szerk.): *Reinvigorating Credit Growth In CESE Economies* , (pp. 100-110.), IMF and Bank of Slovenia Press

Lektorálta: Dr Tóth Gregely, PhD, docens, Wekerle Sándor Üzleti Főiskola

A MAGYAR ÉS FRANCIA BORTERMELŐ ÁGAZAT TŐKESZERKEZETÉNEK VIZSGÁLATA

Boda Dániel

SZIE-GTK, MSC hallgató, email:bodadaniel1990@gmail.com

Szücs Gábor

SZIE-GSZDI, PhD hallgató, email:g.szucsi@gmail.com

Absztrakt

A tanulmány célja a magyar és a francia bortermelő ágazat tőkeszerkezetének az elemzése és a finanszírozási modellek vizsgálata. Először az adatbázis és az alkalmazott módszerek kerülnek bemutatásra, majd az ágazat leíró statisztikai elemzése következik. Az elemzés rámutat a vizsgált ágazatban alkalmazott tőkeszerkezeti politikára és egyben értékeli annak teljesítményét jövedelmezőség és hatékonyság szempontjából. Vizsgálja a két országban alkalmazott finanszírozási politikák közötti különbségeket, kiemelten szinten azokat a változókat, amik alapján a két ágazat elkülönül egymástól. Ennek elvégzése diszkriminancia analízis segítségével történt, ami rámutatott a finanszírozási sajátosságokra. A tanulmány fő következtetése, hogy a tőkeszerkezet kialakítását magyarázó tényezők viselkedése jelentősen eltér a vizsgált országokban.

Kulcsszavak: *tőkeszerkezet, diszkriminancia analízis, jövedelmezőség*

1. Bevezetés

A magyarországi bortermelő ágazat fejlődését mindig kiemelt figyelem kísérte, tekintettel a több évszázados múltra és az utóbbi időben végbemenő változásokra. Nehéz eldönteni, hogy miként reagáltak a szereplők a privatizáció és az Uniós csatlakozás kihívásaira, ezért igyekeztünk a tőkeszerkezet vizsgálata mellett az ágazat teljesítményét is bemutatni. Viszonyításként bevontuk az elemzésbe a francia bortermelő ágazatot, mint az egyik legnagyobb tradíciókkal és reputációval rendelkező piacot. Tanulmányunk célja, hogy megtaláljuk azokat a változókat, amik alapján a két ágazat elkülönül egymástól. A nagyobb reputációval és piaci részesedéssel rendelkező francia ágazat hipotézisünk szerint magasabb jövedelmezőséggel is rendelkezik, ami pozitívan hat az idegen források elérhetőségére. Ugyanakkor a korábbi kutatások némileg megosztóak ebben a témakörben, mivel többségében a saját tőkéből történő finanszírozás dominanciája bizonyult szignifikánsnak a magasabb jövedelmezőség esetén. A francia bortermelő ágazatban Viviani [2008] talált negatív, szignifikáns kapcsolatot a jövedelmezőség és a tőkeszerkezet között, a mintában kis és középvállalkozások, illetve nagyvállalatok szerepeltek. A vizsgálat időszaka 2000-től 2003-ig terjed. A főbb irányzatok közül hagyományos és a választásos elmélet (Modigliani & Miller,

1963; Stiglitz, 1972) alapján az eladósodottság egy bizonyos pontig pozitívan hat a jövedelmezőségre. Minél nagyobb egy vállalat nyeresége, annál inkább hajlik a hitelfelvételre, mert így igénybe tudja venni az adópajzsot. Ugyanez igaz befektetői oldalról is, hiszen a nyereségesebb vállalatok számára szívesebben nyújtanak hitelt. Az ügynökelmélet is a nagyobb tőkeáttétel hipotézist támasztja alá, mint a menedzsment megfigyelmezésére szolgáló eszközt (Jensen & Meckling, 1976). A hierarchia elmélet szerint a nyereségesebb vállalkozások számára több belső forrás áll rendelkezésre, így nincs szükségük külső forrásból származó finanszírozásra (Donaldson, 1961; Myers & Majluf, 1984). A cseh tőzsdei cégeken végzett vizsgálat alapján (Revoltella 1998) szintén negatív kapcsolat áll fenn a jövedelmezőség és a tőkeáttétel között, aminek oka a hitelek magas kamatlába. Szórádiné [2002] kutatásai alapján a csökkenő jövedelmezőség mellett növekedett inkább a hitelfelvétel a feldolgozóipari vállalatok körében. Feltételezésünk alapján viszont a magasabb jövedelmezőség jobb hitelképességet is jelent, ezért a nagyrészt kkv-kat tartalmazó mintánk esetén ezen mutatók alapján el fog különülni a két ágazat, az irányuk pedig megegyező lesz. Tehát második hipotézisünket úgy fogalmaznánk meg, hogy a magasabb jövedelmezőségű ágazatban nagyobb lesz az idegen források szerepe a finanszírozásban.

2. Anyag és módszer

A kutatás alapjául a Bureau Van Dijk Orbis adatbázisa szolgált, ami 110 millió cég adatait tartalmazza a világ 206 országából. A szűrést országok és tevékenységi körök alapján hajtottuk végre, kiválasztva Magyarországot és Franciaországot, illetve a bortermelést leíró, 1102-es, szőlőbor termelése TEÁOR kódot. A továbbiakban leválogattuk a cégeket, országonként külön táblázatokba, majd a mérleg sorok és a pénzügyi mutatók aggregálását is elvégeztük. Így megkaptuk az egyes cégekre vonatkozó adatkört, illetve a teljes ágazatot leíró értékeket. A leíró statisztikai elemzés során igyekeztünk a lehető legnagyobb elemszámot figyelembe venni, mivel ebben a részben a gazdaság teljes körű leírására törekedtünk. A leválogatott cégek száma 935, illetve 1498, ami azokat az aktív cégeket jelentik, amik a vizsgált időszak során részét képezték az ágazatnak. Az idősoros elemzés során azokat a mutatókat vizsgáltuk, amiket a szakirodalom is említ a tőkeszerkezet és a jövedelmezőség kapcsán. Figyeltünk arra, hogy a mutatók származtathatóak legyenek a vállalatok pénzügyi beszámolóiból, tehát könyv szerinti értékeket fognak tartalmazni. A vizsgált időintervallum 10 év, ami során bemutatásra kerülnek a vizsgált országok bortermelő ágazatainak mindazon folyamatai, amik a rendelkezésre álló pénzügyi mutatókkal leírhatóak.

A többváltozós diszkriminancia-analízis egy olyan eljárás formájában teljeseedik ki, amelyben előre definiált osztályokba sorolja a több változó szerint jellemzett megfigyelési egységeket (Altman, 1968). A diszkriminanciaelemzésnek alapvetően két típusa van: a két, illetve a többváltozós diszkriminanciaelemzés. Az előbbinél a függő változónak két, míg az utóbbinál több kategóriája van.

Alapvetően a diszkriminanciaelemzés és a többváltozós varianciaelemzés között

egyenlőség áll fent matematikai értelemben véve, azonban a diszkriminanciaelemzés teljesen eltérő kérdésekre keresi a választ. Varianciaelemzésnél a kérdés az, hogy a csoportba való tartozás kapcsolódik-e megbízható átlagkülönbségekhez, míg a diszkriminanciaelemzésnél pedig, hogy mely változók alapján különböznek a csoportok egymástól leginkább. A regresszió-elemzés során létrejövő regressziós egyenlet hasonlít a diszkriminancia függvényhez, de a regresszió a függő változóra adunk becslést. A diszkriminanciaelemzés arra ad becslést, hogy egy megfigyelés az adott csoporthoz tartozik, illetve nem tartozik.

A diszkriminanciaelemzés és a klaszterelemzés egy feltűnően közös jellemzője, hogy mindkét esetben csoportokról van szó. A különbség a kettő között annyi, hogy a diszkriminancia-elemzésnél a csoportok előre adottak, az elemzés célja pedig, hogy meghatározza a független változók egy lineáris kombinációját, amely a legjobban elkülöníti a csoportokat. A klaszterelemzésnél a csoportok előre nem kialakítottak, az elemzés célja az, hogy meghatározza a legjobb módszert az esetek csoportokba sorolására. (Sajtos – Mitev, 2006)

Feltételek az analízishez

Az elemzés végrehajtásához a következő feltételek teljesülését vizsgáltuk:

1. Az adatok nem korrelálnak egymással.
2. A függő változó minden megfigyelése kizárólag egy csoportba tartozik.
3. A csoportnagyságoknak azonosak.
4. A független változók közötti lineáris kapcsolatot.
5. A normalitás beteljesülését a Kolmogorov-Smirnov teszttel vizsgáltuk, amely eredményeképpen megkaptuk, hogy a feltétel teljesül.
6. A Box's M mutató révén a kovariancia mátrixok azonossága megállapításra került.

A diszkriminanciaelemzés alternatívája a logisztikus regresszió, amely sokkal robusztusabb. Alkalmazásának azonban kevésbé szigorúak az előfeltételei. Ennek megfelelően a logisztikus regresszió-elemzést inkább akkor célszerű lefuttatni, ha a független változók között van nem metrikus, illetve ha a csoportok közötti variancia nem egyenlő, valamint ha a változók nem normál eloszlásúak.

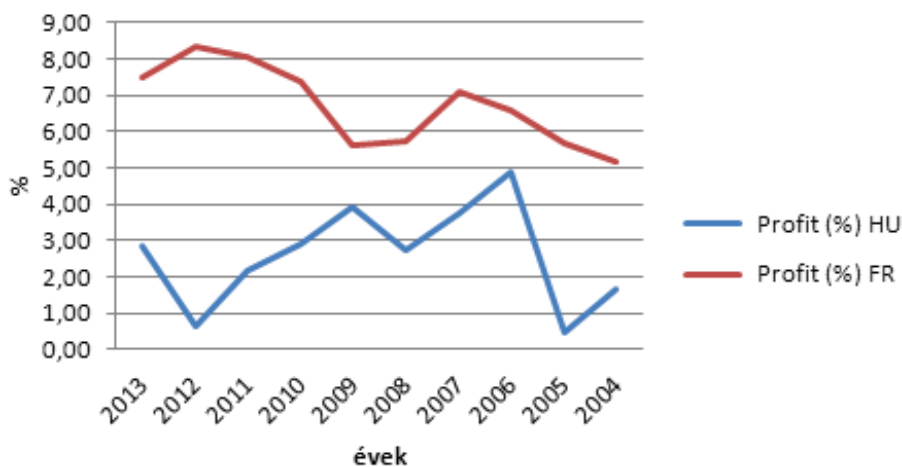
Azért esett a diszkriminancia-analízisre a választásunk, mert egyetlen csoportosító változó található az adatbázisban, amelyek az országokra utalnak, és a többi, az analízishez köthető feltétel is teljesül. Ezek a későbbiekben részletezésre is kerülnek.

3. Eredmények és következtetések

2007-től folyamatosan csökkent a magyar borászat árbevétele egészen 2011-ig, majd az elmúlt két évben megfordult a trend és jelentős növekedést sikerült realizálnia az ágazatnak. Bár reálértéken még nem éri el a tárgyévi árbevétel a válság előtti szintet, a 370 millió eurós érték 35%-al haladja meg a mélypontnak számító 2011-es számokat. Ez elsősorban az élmezőnyhöz tartozó cégek növekedésének

köszönhető, illetve számos olyan céggel találkozhatunk, akik az elmúlt 5 évben alakultak és azóta az ágazat meghatározó szereplőivé váltak. Több mint húszszorososa volt a francia borászat 2013-as árbevétele, mint a magyaré, ugyanakkor az utolsó évet leszámítva itt a növekedés konstans. A 8,27 milliárd eurós érték 100 millióval alacsonyabb, mint az egy évvel korábbi, viszont mind nominális, mind reálértéken meghaladja a 2008-as szintet. Nem tekinthető koncentrálnak a magyar bortermelő ágazat. Az teljes árbevétel fele 12 cégnél összpontosul, a 90%-ot 106 cég adja össze. Az arányok hasonlóak a francia ágazatban is, itt közel 250 cég jelenti a 90%-ot.

Jövedelmezőség szempontjából meglehetősen hektikus a magyar ágazat. Az árbevétel arányos adózás előtti eredmény a 2006-os évben volt a legmagasabb, azonban akkor sem érte el az 5%-ot. Mélypontnak a 2005-ös és 2012-es év tekinthető, ekkor 1% alatt volt a mutató. A tárgyévben némiképp visszakapaszkodott az ágazat, a 2,88%-os érték a vizsgált időszak átlaga körül mozog. Magasabb jövedelmezőség jellemzi a francia bortermelőket, a leggyengébb év mutatója is felülmúlja a legjobb magyar értéket és a görbe alakja eltérő utat jár be. A 2009-es mélypont, majd az ezt követő növekedés jól szemlélteti a gazdasági válság okozta visszaesést majd az ebből történő kilábalást. Ezzel ellentétben Magyarországon a kezdeti együttmozgás után 2009-től 3 éven át csökkent a mutató (1. ábra). Hasonlóan alakult az ágazati ROA (eszközarányos adózott eredmény) és a ROE (saját tőke arányos adózott eredmény), a profit marzs esetében tapasztalt eltérések itt is megfigyelhetőek, a francia ágazat minden évben felülmúlja a magyart és a trendek is megegyeznek.

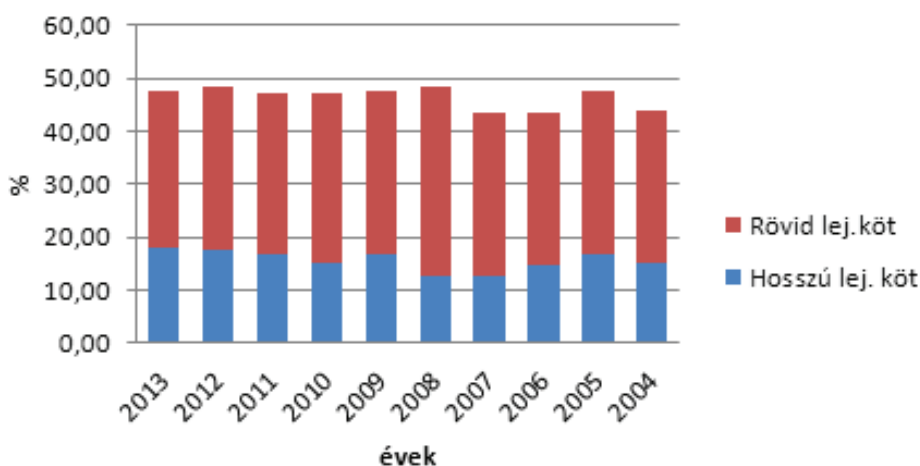

1. ábra: árbevétel arányos adózás előtti eredmény

Forrás: Saját szerkesztés, Orbis adatbázis

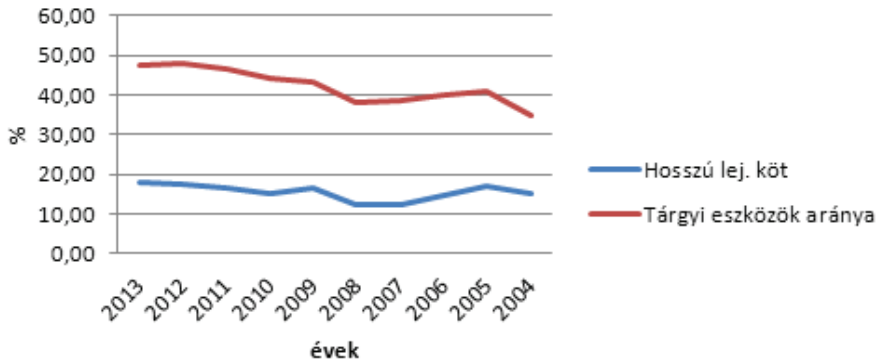
Minden évben 50% alatt volt az idegen tőke aránya az összes forráson belül a magyar bortermelő ágazatban. A kiegyensúlyozottságot jelzi az elmúlt 10 év

mutatóiból számolt alacsony szórás érték (2,06), ami érvényes a két különböző lejáratú forrás esetében is. A vizsgált időszak során végig a rövid lejáratú források domináltak, átlagos értékük 30,9%, a szórás 2,09. Az idegen tőke arányához hasonlóan itt sem találkozunk jelentős eltérésekkel, egyedül a 2008-as év mondható némiképp kiugrónak, amikor 35,9% volt a rövid lejáratú kötelezettségek aránya. Valamivel érdekesebb utat jár be a hosszú lejáratú kötelezettségek aránya, az átlagos érték 15,6% a szórás 1,9, arányában és nominális viszonylatban is a tárgyévben találkozhatunk a legmagasabb értékekkel, ami az elmúlt négy év során folyamatosan nőtt. Az idegen források konstansnak mondható aránya miatt ez a folyamat egy mérsékelt eltolódást jelentett a hosszú lejáratú források irányába az ágazaton belül (2. ábra).

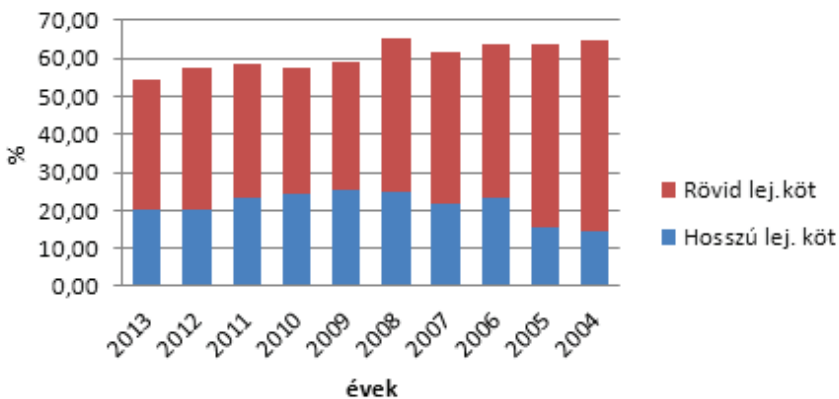
2. ábra: Rövid és hosszú lejáratú kötelezettségek aránya a magyarországi bortermelő ágazatban – Forrás: Saját szerkesztés, Orbis adatbázis

Hasonló tendencia figyelhető meg a hosszúlejáratú hitelek esetében is, a növekedés mellett figyelemre méltó, hogy négy év alatt 34-el nőtt azon cégek száma, akiknek a mérlegében fellelhető az adott lejáratú hitel. Ezzel összefüggésben megfigyelhető a tárgyi eszközök arányának növekedése is. A két grafikont összevetve megállapítható, hogy a két görbe gyakorlatilag teljesen együtt mozog, a lokális csúcs és mélypontok szinte mindenhol megegyeznek. Csökkenést mutat a szállítók aránya, az utóbbi években 16 és 17% körül mozgott a mutató, miközben 2007 és 2009 között rendre 20 százalékos feletti értékekkel találkozunk (3. ábra).

3. ábra: A hosszú lejáratú kötelezettségek és a tárgyi eszközök aránya a magyarországi bortermelő ágazatban – Forrás: Saját szerkesztés, Orbis adatbázis

Jelentősebb az idegen tőke szerepe a francia borászatban, ami a magyaréval ellentétben minden évben meghaladja az 50%-ot, 2008-at megelőzően végig 60% felett volt. Egyfajta csökkenő trend is megfigyelhető az elmúlt 10 évben, hiszen 2 évet leszámítva valamennyi évben alacsonyabb volt az idegen tőke aránya, mint az azt megelőzőben. A tetőzés egyébként a 2008-as évre tehető, akkor 65,4% volt az idegen tőke aránya. A tárgyévi 54,2% a vizsgált időszak legalacsonyabb értéke, arányát tekintve közelíti a magyarországi szinthez. Meghatározó szerepe volt ebben a rövid lejáratú kötelezettségek arányának csökkenése, ami a kezdeti 50%-ról 34,3%-ra esett vissza. Ezzel szemben a hosszú lejáratú források kerültek az előtérbe arányuk 2009-ben elérte a 25%-ot. Megfigyelhető egyfajta felfutása az adott forrástípusnak egészen a már említett 2009-es csúcspontig, majd azóta fokozatosan csökken az arányuk az összes forráson belül, a tárgyévben ismét 20% alatti értéket jegyezhetünk (4. ábra).

4. ábra: Rövid és hosszú lejáratú kötelezettségek aránya a franciaországi bortermelő ágazatban – Forrás: Saját szerkesztés, Orbis adatbázis

A tárgyi eszközök aránya kiegyensúlyozott képet mutat az elmúlt 10 évben,

emiatt nem találtunk hasonló összefüggéseket a hosszú lejáratú kötelezettségekkel, ahogy a magyar ágazat esetében (5. ábra). Az alacsony tárgyi eszköz arány miatt arra a következtetésre jutottunk, hogy a francia bortertermelő ágazatban kisebb szerepet játszik a fedezetként bevonható eszközök aránya a hitelezés során, mint a magyar piacon. Emellett a forgóeszközök, azon belül is a készletek aránya jelentős szerepet játszik az eszközök összetételében. Az elmúlt öt évben végig 50% felett volt a mutató, a magyar piacon ez nem éri el a 30%-ot. Jóval magasabb a szállítók aránya a rövid lejáratú kötelezettségeken belül a francia ágazatban, a 34,4%-os mutató több mint a duplája, mint a hazai bortertermelésben. Általánosságban elmondható, hogy a francia ágazat a rövid lejáratú források közül nagyobb arányban használja a szállítói hiteleket, mint a rövid lejáratú kölcsönöket. A magyar ágazatban ennek az ellenkezője érvényes.

5. ábra: A hosszú lejáratú kötelezettségek és a tárgyi eszközök aránya a franciaországi bortertermelő ágazatban – Forrás: Saját szerkesztés, Orbis adatbázis

A továbbiakban diszkriminancia analízis segítségével vizsgáltunk az 50 legnagyobb árbevételű magyar és francia céget. Az analízis célja az, hogy kimutatassa mindazokat a változókat, amelyek hatással vannak a diszkriminancia függvényre, vagyis elszeparálják a két csoportot egymástól. A boxplot segítségével kiszűrésre kerültek a kiugró értékek, és így összesen 40-40 vállalkozást foglal véglegesen magába a minta, akiknél a magyar és francia ágazat 2013-as árbevételének 70, illetve 60%-a koncentrálnak.

Az elemzéshez három különböző mutató-struktúrával rendelkező futtatás hajtottunk végre a 2013-as évre azért, hogy a feltételek teljesülhessenek. Az első futtatásnál a jövedelmi helyzet, és a fizetőképesség kerül bemutatásra az ANOVA táblázat segítségével:

1. táblázat: ANOVA táblázat I.

	Wilks' Lambda	F	df1	df2	Sig.
Saját tőke arányos nyereség	,993	,532	1	78	,468
Eszköz arányos nyereség	,994	,456	1	78	,501
Profit ráta	,989	,875	1	78	,352
EBIT ráta	,994	,497	1	78	,483
Eszköz arányos árbevétel	,966	2,726	1	78	,103
Likviditási mutató	1,000	,011	1	78	,918

Forrás: Saját szerkesztés, SPSS

Az 1. táblázatban a Wilks' Lambda mutatóra, és az egyes mutatókhoz köthető szignifikancia szintre érdemes odafigyelni. Az F próbához tartozó Lambda érték megmutatja, hogy a független változó milyen mértékben járul hozzá a diszkriminancia egyeneshez, függvényhez. A mutató 0 és 1 között értéket vehet fel, minél kisebb, annál jelentősebb a hatása a függvényre. A szignifikancia szintek segítségével és a hozzá köthető Lambda értékével megállapítható, hogy az országokat ezek a mutatók nem választják szét. Azonban érdemes lenne megvizsgálni a 2013-as év vonatkozásában, hogy melyik ország teljesített jobban (2. táblázat).

2. táblázat: A csoport statisztikák I.

		Átlag	Szórás
Magyar	Saját tőke arányos nyereség	9,4598	16,06088
	Eszköz arányos nyereség	3,7095	5,50615
	Profit ráta	4,0880	9,75579
	EBIT ráta	5,5463	9,73169
	Likviditási mutató	,6745	,42839
	Eszköz arányos árbevétel	78,7645	49,47812
Francia	Saját tőke arányos nyereség	7,4150	7,51032
	Eszköz arányos nyereség	3,0415	2,96722
	Profit ráta	5,8043	6,28460
	EBIT ráta	6,8788	6,94439
	Likviditási mutató	,6655	,34920
	Eszközarányos árbevétel	63,5518	30,79301

Forrás: Saját szerkesztés, SPSS

Az átlagok alapján a magyar ágazat jövedelmezősége jobbnak bizonyult eszköz és saját tőke arányos mutatója alapján, azonban a magas szórás érték jelentős eltérésekre

utal az egyes cégek teljesítménye között. Összehasonlítva a vizsgált 40 cég aggregált mutatóival, már jóval alacsonyabb értékeket kapunk (5,3, illetve 2,7). A francia ágazatban ennek éppen az ellenkezője mondható el: az aggregált eredmények lényegesen magasabb értékeket mutatnak (12,5, illetve 4,9), amit a meghatározó piaci részesedéssel rendelkező cégek teljesítménye magyaráz. Ezek az eltérések a többi mutató esetében is jelentkeztek, ezért megállapítható, hogy a mintául szolgáló, országonként 40 legnagyobb árbevételű cég jövedelmezőségi mutatói jelentős eltéréseket mutatnak mind a belőlük képzett átlag, mind pedig az aggregált eredményekhez képest. Ez az eltérés a magyar ágazat esetében a nagyobb.

A második futtatásnál az adóhatásnak, valamint a rövid és hosszú lejáratú kötelezettségek arányának hatását vizsgáljuk a diszkriminancia egyenesre, amelyet ismételtelen az ANOVA táblázat mutat be (3. táblázat):

3. táblázat: ANOVA táblázat II.

	Wilks' Lambda	F	df1	df2	Sig.
Adóhatás	,995	,407	1	78	,525
Hosszú lejáratú kötelezettségek aránya	,963	3,024	1	78	,086
Rövid lejáratú kötelezettségek aránya	,967	2,635	1	78	,109

Forrás: Saját szerkesztés, SPSS

A második ANOVA táblázatból látszik, hogy a három mutató közül, legfeljebb 10 %-os szignifikancia mellett lehetne elfogadni a hosszú lejáratú kötelezettségek arányát. A maradék kettő, F próbához tartozó szignifikancia szintje túl magas. Átlagos szinten vizsgálva a két ország összehasonlításaként a 4. táblázat van segítségünkre.

4. táblázat: Csoport statisztikák II.

		Átlag	Szórás
Magyar	Hosszú lejáratú kötelezettségek aránya	11,1970	11,96667
	Rövid lejáratú kötelezettségek aránya	36,0538	16,38838
	Adóhatás	7,3815	14,26998
Francia	Hosszú lejáratú kötelezettségek aránya	17,3735	19,01037
	Rövid lejáratú kötelezettségek aránya	42,1595	17,24270
	Adóhatás	12,4315	47,96264

Forrás: Saját szerkesztés, SPSS

Ennek alapján a külső forrás bevonás a franciák tekintetében sokkal inkább egy többségi finanszírozási formának tekinthető, mind az éven belüliek, mind az éven túliak között. A szórás azonban deklarálja, hogy források igénybevétele mértéke igencsak diverzifikáltabb a franciáknál. Adóhatást átlagos szinten vizsgálva megállapítható, hogy a franciák nagyobb volumenű adófizetési kötelezettséget teljesítenek. Azonban megjegyzendő, hogy 33,3%-os francia társasági adó mértéke, a hazai 16%-oshoz viszonyítva, közel duplája. (<http://hu.tradingeconomics.com/france/corporate-tax-rate>)

A harmadik futtatásnál azok a változók kerültek elemzésre, amelyek már ténylegesen hatást gyakoroltak a diszkriminancia függvényre. Ezt mutatja be a harmadik ANOVA tábla számunkra:

5. táblázat: ANOVA táblázat III.

	Wilks' Lambda	F	df1	df2	Sig.
Tárgyi eszközök aránya	,707	32,277	1	78	,000
Saját tőke aránya	,889	9,750	1	78	,003
Export bevételek az árbevétellel szemben	,952	3,962	1	78	,050
Nettó forgótőke	,933	5,565	1	78	,021

Forrás: Saját szerkesztés, SPSS

Az 5. táblázatból kiderül, hogy a négy változó közül mindegyik szignifikáns hatással bír a diszkriminancia függvényre, és a hozzájuk tartozó Lambda értéke is alacsonyabb, mint ahogy az korábban látható volt a többinél.

A következőkben megvizsgáljuk, hogy mely változó mely országra vonatkozik elsősorban. Ebben segítségünkre lesz a Pearson korrelációs együttható mátrix, valamint az egyes csoportok középpontjait bemutató táblázat.

6. táblázat: A középpontok és a változók korrelálása

Ország	Függvény		Függvény
	1		1
Magyar	,734	Tárgyi eszközök aránya	,866
Francia	-,734	Saját tőke aránya	,476
		Nettó forgótőke	-,360

Forrás: Saját szerkesztés, SPSS

A 6. táblázat jól szemlélteti, hogy tárgyi eszközök aránya jelentősebb hányadot képvisel a magyar ágazatban a vizsgált évben, a 40-40 vállalkozásból álló

mintában. A tárgyi eszközök aránya sok esetben számottevő eszközállománynak mondható az olyan vállalkozásnál, ahol preferált a külső forrásbevonás, különböző eszközfedezetek mellett. A korábbiakra visszatérve megállapítható, hogy a hitelek aránya magasabb franciáknál, azonban náluk a tárgyi eszközök aránya mégis alacsonyabb. Ennek magyarázata a fedezet nélküli források magas aránya.

A saját tőke aránya a hazai vállalkozásoknál magasabb a finanszírozásban, amit alá is támaszt, hogy a különböző rövid és hosszú lejáratú kötelezettségek aránya alacsonyabb. Mindezekből megállapítható, hogy a franciák ténylegesen inkább a külső forrásokat preferálják, elsősorban a rövid lejáratúakat az alacsonyabb kamatköltség miatt. A finanszírozás tekintetében feltételezhető, hogy a magyar vállalkozások kevésbé agresszív finanszírozási politikát követnek, azonban nézzük meg, hogy mit mutat be a nettó forgótőke értéke.

A táblázatból kiderül, hogy a hazai vállalkozásoknál a nettó forgótőke értéke alacsonyabb az átlaghoz viszonyítva, azonban kérdéses ennek a jelentése. A mutató az átmeneti eszközök és az átmeneti források különbözeteiként számolható. Ha kijelentjük, hogy a hazai vállalkozásoknál a különbség kisebb, még nem biztos, hogy ez egyből agresszívabb stratégiát is jelent a finanszírozásban. Érdeemes odafigyelni a tagokra, hogy melyik a nagyobb és a kisebb a két ország tekintetében. A franciáknál az átmeneti eszközök sokkal dominánsabb szerepet töltenek be az eszköz oldalon, míg a rövid lejáratú kötelezettségnél a helyzet ugyanez, csak a forrásoldalon. Ha esetlegesen nem egy irányú lett volna a kapcsolat, hanem pl.: a magyaroknál a rövidlejáratú kötelezettségek aránya jelentősebb, akkor egyértelműen kiderülne, hogy a kisebb nettó forgótőke értéket ez adta.

4. Megállapítások

A francia borkultúra teljes egészében alátámasztható a pénzügyi mutatók adta eredményekkel. Megállapításra került aggregált szinten, hogy az árbevétel közel több mint húszszorosa a francia területeken, valamint a jövedelmezőség is jelentősen magasabb a magyarok vállalkozásokéhoz képest. Azonban kiemelendő tény a vállalkozások számából eredendő különbségek, valamint a piaci helyzet, mivel a franciák sokkal inkább export érdekeltebbek a magyarokkal szemben. Ezt alá is támasztja a diszkriminancia analízis eredménye, miszerint a franciáknál magasabb az export hányad. Az analízis rámutat a koncentráció alapjául szolgáló magyar vállalkozások hatékonyabb működésére jövedelmezőség tekintetében. Azonban a leíró statisztika szórása determinálja egyúttal az iparágon belüli eltéréseket, viszont a lehetőséget megteremti a fenntartható növekedés, komplex iparági hatékonyság növelés irányvonalára.

Tőkeszerkezet vonatkozásában az idegen tőke aránya a francia vállalkozásoknál magasabb, ezen belül is domináns a rövid lejáratú. A hosszú lejáratú források 10%-os hiba szint mellett a már diszkrimináló változóként értelmezhető, ami alátámasztja, hogy a külső források közül a franciáknál magasabb ezen típusú

kötelezettségek aránya. A francia borok reputációja, minősége, piaci pozíciója is megerősíti a vállalkozások hatékonyságát aggregált szinten, így hitelezési szempontokat figyelembe véve megállapítható, hogy a francia borászatok sokkal inkább hitelképesebbek, mivel az EBITDA jelentősebb összegű adósságszolgálatot bír el. Emiatt az 1. hipotézisünket elfogadottnak tekintjük. Az elemzésből ki is derül, hogy a tárgyi eszközök aránya csak a magyaroknál mozog teljesen együtt a külső források arányával. Tehát a fedezet bevonás, elvárás sokkal szigorúbb a magyar régióban. A franciáknál azonban a működési historikum szempontjából el kell ismerni, hogy a tárgyi eszközök értékcsökkenése időarányosan torzító hatást tud eredményezni. Érdekes tény viszont az, hogy a likviditás a két ország tekintetében közel azonos, ami elsősorban a kamattörlesztések lehetőségét hivatott vizsgálni. Ez a finanszírozási stratégiák további elemzésére ad iránymutatást, hiszen átlagos szintnél jóval alacsonyabb a fizetőképesség az elvárt irodalmi értékekhez képest, valamint a nettó forgótőke se ad egyértelmű elkülönítést az országok között. Rövid lejáratú források döntő hányada szállítói finanszírozás formájában jelenik meg, kiemelten a francia vállalkozásoknál, ahol közel duplája az aránya a magyar borvállalkozásokéhoz képest. Ezen preferált forrás aránya egyáltalán nem meglepő, hiszen az ilyen partner kapcsolat a legolcsóbb forrásnak számít a piacon, mivel néhol fellelhető a kamatmentesség is. A diszkriminancia elemzés 5%-os hiba szintnél a két ország vállalkozásai között a tőkeszerkezet vonatkozásában a saját tőke függvényében jelez eltérést. Megállapítható, hogy a magyar vállalkozások döntő többsége a finanszírozásban a belső forrást preferálja. A grafikonok alátámasztják, hogy az idegen források aránya hektikusan alakulnak, azonban 2004-hez képest a vállalkozások saját tőkéje növekedett a tárgy évi eredményekkel. Ez alapján a 2. hipotézisünket is elfogadjuk.

A tárgyi eszköz fedezettség, a saját tőke arány, valamint a diszkriminancia analízis alapjául szolgáló vállalkozásra megállapított hatékonysági eltérés egyértelmű irányvonalat jelöl ki a jövőre vonatkozóan, hiszen a vállalkozások hitelképességének egy része adott, azonban a jövedelmezőség, a jövőbeli teljesítmény megítélése szubjektív. A jelenlegi gazdaságpolitika is a szektor fejlesztése felé fordult programjaival, azonban nem elég a pénz- és tőkepiacok fejlesztése, a vállalkozások belső folyamatainak javítása is szükséges. A hosszú lejáratú források, ha nem is teljes egészében a tartós forgóeszköz hitelek miatt, de könnyen elképzelhető, hogy beruházások tekintetében térnek el nemzetközi szinten. Jövőre vonatkozóan érdemes elgondolás lenne a drágább saját forrás helyett mindenképp az olcsóbb rövid lejáratú források felé fordulni, valamint beruházásokhoz szükséges önerő meglétének fényében az investíciókra törekedni a piac felvevő képességét figyelembe véve. Fedezettség biztosított a hitelek vonatkozásában, azonban nyilvánvaló eltérések mutatkoznak a fizetőképes keresletben nemzetközi szinten. A belső és külső piaci élénkülése a monetáris lazítások végett a vállalkozások jövedelmezőségére, profilt termelő képességére pozitívan hathat.

5. Összegzés

A magyarországi bortermelő ágazat teljesítménye stabilnak mondható az utóbbi években, az árbevétel növekedése folyamatosan meghaladta az inflációt, ami nagyrészt az elmúlt 5 évben megjelent szereplők bővülésének köszönhető. Ebben a tekintetben a francia ágazat is hasonló utat jár be, ami alapján megállapítható, hogy az ágazat kilátásai jóval pozitívabbak, mint néhány évvel korábban. Jövedelmezőség és hatékonyság szempontjából a francia bortermelés a magyar előtt jár, ami jóval kedvezőbb helyzetet teremt a további bővülést illetően. Az idegen tőke szerepe a finanszírozásban mindkét ország esetében mérsékelt és a trendeket figyelve némileg közelítenek egymáshoz, azonban a francia ágazatban egyelőre még magasabb. A hosszú lejáratú források aránya a magyar ágazatban teljesen együtt mozog a tárgyi eszközök arányával, ezért elmondható, hogy a finanszírozás szorosan összefügg a fedezetként szolgáló eszközök meglétével. Ugyanez nem mondható el a francia ágazatban, ahol a forgóeszközök túlsúlya jellemző. A diszkriminancia elemzés során kiderült, hogy a két ágazat a saját tőke aránya, a tárgyi eszközök aránya, az exporthányad és a nettó forgótőke alapján különül el. Ez részben alátámasztotta az idősoros elemzés során tett megállapításokat és a hipotéziseinket, egyben új vizsgálandó változókra hívta fel a figyelmet.

Irodalomjegyzék

- Altman, E. I. (1968): Financial ratios, discriminant analysis and the prediction of corporate bankruptcy. *The Journal of Finance*. 23. évf. 4. sz. 589–609. old.
- Brealey – Myers (1999): Modern vállalati pénzügyek, Panem Kft., Budapest
- Borszéki É. (2008): Vállalati pénzügyek, Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő
- Donaldson, G. 1961. Corporate Debt Capacity: A Study of Corporate Debt policy and the Determinants of Corporate Debt Capacity. Harvard Business School, Division of Research, Harvard University.
- Jensen, M. C., & Meckling, W. H. (1976). Theory of the Firm: Managerial Behavior, Agency Costs and Ownership Structure. *Journal of Financial Economics*, Vol. 3, 305-360.
- Modigliani, F. and Miller, M. H., 1963. Corporate income taxes and the cost of capital: a correction. *The American Economic Review*, 53, 2, 433-443.
- Myers, S.C. and Majluf, N.S., 1984. Corporate financing and investment decisions when firms have information that investors do not have. *Journal of Financial Economics*, 13, 187-221.
- Revoltella D.: Financing Enterprises in the Czech Republic: the importance of firm specific variables (unpublished) University of Ancona 1998
- Sajtos L. – Mitev A. (2007): SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv, 2007, Alenia Kiadó, Budapest.

- Stiglitz, J., 1972. Some aspects of the pure theory of corporate finance: bankruptcies and take-overs. *Bell Journal of Economics and Management Science*. 3, 458-482.
- Székelyi M., Barna I. (2002): *Túlélőkészlet az SPSS-hez*, Typotex Kiadó, Budapest
- Szórádiné Szabó Márta: *Vállalatfinanszírozás és finanszírozási szerkezet VIII. Ipar – és Vállalatgazdaságtani Konferencia* 369 – 376. old. 2004.
- Szűcs István (2002): *Alkalmazott statisztika*, Agroinform Kiadó, Budapest
- Viviani, J.-L. (2008). Capital Structure Determinants: An Empirical Study of French Companies in the Wine Industry. *International Journal of Wine Business Research*, Vol. 20 Issue 2, 171 – 194.

Lektorálta: Dr. habil Takács István egyetemi docens, intézetigazgató, Károly Róbert Főiskola, Üzleti Tudományok Intézete

CREDIT GUARANTEE SYSTEM FOR SMEs IN VIETNAM AND LESSONS LEARNED FROM THE SUCCESS OF JAPAN

Dang Thai Binh

*PhD student, Institute of World and Regional Economics, Faculty of Economic,
University of Miskolc, Hungary, Email: vgttbinh@uni-miskolc.hu*

Abstract

Small and medium enterprises (SMEs) have an important role in the economy of each country. However, most of the SMEs are facing difficulties in accessing finance. Understanding the importance of SMEs in the economy, the governments established credit guarantee system to support SMEs through the provision of credit guarantee services for SMEs. Credit guarantee system for SMEs are widely used in the world, but also there exist many problems in the management and operations in some countries. This paper analyzes the actual operation of credit guarantee for SMEs in Vietnam. Also, giving the successful experiences were applied in Japan and from the propose measures to improve the performance of the credit guarantee system in Vietnam.

Key words: *SMEs, credit guarantee fund, credit*

1. Introduction

The SMEs in Vietnam as well as in other countries in the world often face difficulties in borrowing due to high risks, asymmetry information, lack of collateral, high management cost of lending to SMEs, the unwillingness of banks to lend to SMEs etc. The governments have used credit guarantee as an effective policy tool to help SMEs to solve the above problems.

Credit Guarantee plays an important role in financing activities in many countries in the world particularly for access to financial operations of SMEs. Each of these countries build their own model of credit guarantee in many different ways, such as credit guarantee funds, credit guarantee programs, credit guarantee company etc, or having credit guarantee fund serving mainly for agriculture, for export. Credit guarantees have been used for a long time in the world, but Vietnam began establishing a credit guarantee fund in 2011. So there are many problems in the management and operation of these funds that require policy makers, managers, researchers to continue giving measures to develop and perfect the credit guarantee system based on the successful experience of the world.

2. Literature reviews

Credit guarantee for SMEs and the role of credit guarantees are researched by many scholars in the world. Research by Jacob Levitsky and N. Ranga Prasad (1989) provided an overview of credit guarantee programs in 27 countries around the world. This study analyzed the characteristics of the credit guarantee programs such as elements, scope, problems etc and given some assessment of the effectiveness of these programs.

Credit guarantee has multiple roles such as supporting the borrower, providing incentives for the lender, helping to boost the economy etc. According to research by Nitani & Riding (2005), credit guarantee increases loan availability to SMEs. Credit guarantee ensures new business formation, development and expansion (Levitsky, 1997b; Nitani & Riding, 2005), reducing cost of borrowing (Beck et al., 2010). Credit guarantee provides incentives for lender by encouraging financial institutions to lend to SMEs, which are unable to provide adequate collateral (Nigrini & Schoombee, 2002), diversifying risk across lenders (Beck et al., 2010), overcoming information asymmetries between lender and borrower (Beck et al., 2010). Or credit guarantee helps to share the risk of lenders in lending activity to SMEs (Beck et al., 2010). Regarding the role of credit guarantee for the economy, according Kang & Heshmati (2008), credit guarantee helps welfare and stability of society, accelerates economic growth and decrease unemployment. Addition, credit guarantee creates more jobs (Riding & Hannes, 2001) and reduce poverty generally (Roodman & Qureshi, 2006). About economic impact of the credit guarantee, Iihyock Shim (2006) used the ratio of credit guarantees outstanding to GDP to evaluate the effects of credit guarantees for economy health of Asian countries. In another study of Korean Credit Guarantee Fund (2012) also indicated credit guarantee have an important role to help the national economy etc.

3. SMEs in Vietnam

SMEs participate in the economy and have a very important role in the economy of each country. SMEs have the ability to adapt quickly to market, easily in innovation, flexibility to changes in customer and market. At the same time, SMEs support large enterprises in the process of production and business. Success factors of SMEs as management capacity, the ability to rapidly innovate, creativity, quality of goods and services, strategic development and an indispensable element which is capital.

Table 1: SME Conditions in East and Southeast Asia in 2012

	Number of Enterprises (% of total)	Number of Employees (% of total)	Contribution to GDP (%)
East Asia			
Japan	99.7	69.4	47.7
Korea	99.9	87.7	47.6
China	99	75	58.5
Southeast Asia			
Brunei	98.4	58	22
Cambodia	98.5	-	85
Indonesia	99.9	97	56.5
Lao PDR	99.8	83	6 to 9
Malaysia	99.2	59	31.9
Myanmar	92	-	-
Philippines	99.6	63.2	35.7
Singapore	99.4	62.3	46.3
Thailand	99.8	78.2	36.7
Vietnam	97.4	77.3	26

Source: Asian Development Bank (Shinokazi, 2012) <http://www.adb.org/>

As well as SMEs of other countries, SMEs in Vietnam also faced more difficulties in the business environment, in accessing finance from banks and credit institutions. Moreover, SMEs often face difficulties in borrowing due to high risks, asymmetry information, lack of collateral, management costs of lending to SMEs is high, the unwillingness of banks to lend to SMEs. Moreover, SMEs face with challenges such as outdated technology, low competitiveness; challenges of economic restructuring; human resource challenges; challenges in the process of economic integration and regional. However, by their efforts and support from the government of Vietnam, SMEs continue to exist and development more and contribute more to the economy, create more jobs, help stabilize the economy.

Like other countries in the world, SMEs have an important role in the economy of Vietnam. First, SMEs in Vietnam have large numbers. On average, from 2000 to 2012, SMEs accounted for 96.8% of total enterprises in Vietnam. The result is that from 2000 to 2012, the number of SMEs in Vietnam increased, if there is about 39 897 SMEs in 2000 but in 2012 there is about 341,664 SMEs. SMEs use more labor (77.3% of the total labor in 2012), especially low-level workers. SMEs participate in many sectors, many components of the economy of Vietnam, es-

pecially they have important role in the economic development of the region, help to narrow the development gap between rural and urban. Besides, SMEs have great potential to promote the development of the economy. According to research by Asian Development Bank (Shinokazi, 2012), SMEs contribute about 26% of the total GDP of Vietnam in 2012.

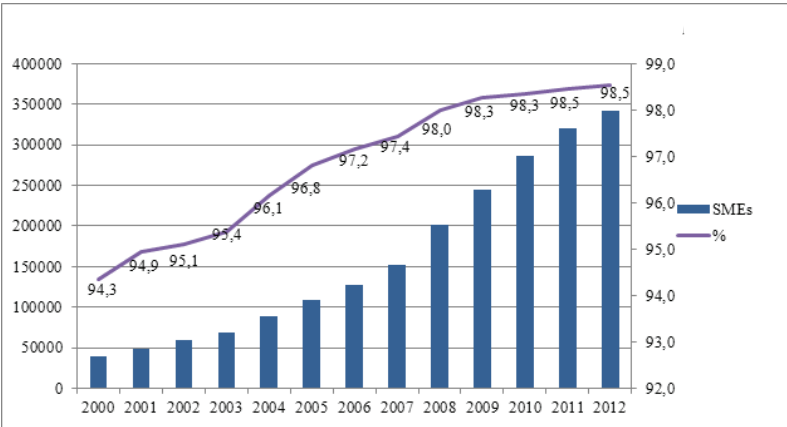

Figure 1: The number of SMEs and proportion of SMEs to total enterprises in Vietnam from 2000–2012, Source: <http://www.gso.gov.vn> and own elaboration

4. Credit guarantee system in Vietnam

Recognizing the significance of SMEs in the economy and their difficulties in production and business activities as well as awareness of the role of credit guarantee in the promotion of SMEs, the government of Vietnam established the first credit guarantee Fund in 2011. The establishment of credit guarantee funds was to implement the policies of State in supporting the SMEs to access loans from credit institutions. Credit Guarantee Fund will consult, support SMEs plan, investment projects and business development for loans. Further, its aims are to improve the competitiveness of SMEs, support innovation development by offering highly competitive and friendly environment, investment, technical equipment, advanced technology, industrial development assistance, improve capacity of corporate governance.

Currently, Vietnam only model of credit guarantee Fund was established by the government with a minimum capital of 30 billion VND, operate for non profit purposes and to ensure the safety of initial capital. At the same time, the legal system of credit guarantee was been completed. In fact, in Vietnam, the credit guarantee Fund was established at the provinces on the basis of the provincial budget plus the contribution of the business associations and commercial banks. Funding is mainly from the local budget and the number of participating banks, so it is very limited. As a result of lack of confidence in the sustainability of the Fund’s performance guarantee,

and as well as credit guarantee Fund operations for non profit, banks are not attracted to participate in the Fund. Besides, legal factors are not strictly regulated clearly; not specified responsibilities in the process of capital contribution funded by the parties; the provisions of the apparatus, organization, management, operations, and business operations of the Fund are not specific etc.

Credit guarantee Fund was formed mainly from the local budgets, so depending on the conditions and possibilities of the local budgets, president of the People’s Committees of provinces and cities directly under the central will be building the structure organization and operation of a credit guarantee Fund. Guarantee Fund in the locals will be set up according to the following models:

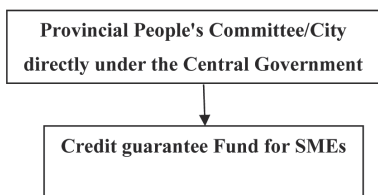

Figure 2: *Model 1 Credit guarantee Fund operating independently*

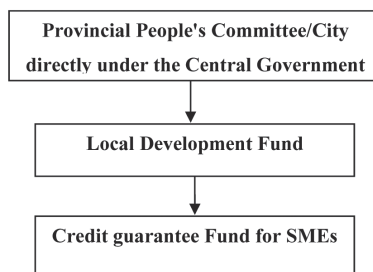

Figure 3: *Model 2 Credit guarantee Fund directly under Local Development Fund*

+ The credit guarantee Fund operating independently in the local as Ho Chi Minh City, Yen Bai, Vinh Phuc, Tra Vinh, Bac Ninh, Binh Thuan, Dong Thap, Ha Giang, Ba Ria_Vung Tau.

+ The credit guarantee Fund in the local as Hanoi, Kon Tum, Ninh Thuan, Kien Giang, Can Tho, Tay Ninh, Da Nang is managed and operated by the local development fund. In fact, these Credit Guarantee Fund was established but poorly effective even some funds pending credit guarantees and support for any SMEs.

The credit guarantee Fund in the local was establish to help SMEs to easily access capital from banks. From that, SMEs can expand production business, technological innovation, market expansion, increase competitiveness as well as help banks to unfreeze credit to enterprise by using the guarantee as collateral in case the enterprise can not have the ability to repay the loan. For banks and financial institutions, loans that have the guarantee of the Fund means that the risk of such loans will be reduced. This means that when the banks are aware of and understand the effects of the credit guarantee, the banks will focus more on the market segment of SMEs. Thereby, creating competition in the banking system in the segment and small businesses, and making loan products of the banks better. At the same time, the credit guarantee Funds through the promotion of SMEs development means that credit guarantee funds indirectly create many jobs for the society.

However, during the development and operation, the credit guarantee Funds in Vietnam have many problems which need to be solved:

- **Scale capital of guarantee fund is small so the ability to meet the demand of capital for SMEs is limited:** Due to the credit guarantee fund was established in the local and its finance mainly from local budget, so funds for the operation of the guarantee fund was small. Many Funds have minimum capital prescribed by law. While the demand for capital of enterprises are high, especially SMEs and the growing number of SMEs, most of the credit guarantee funds fail to meet the capital needs of the enterprises now.
- **Guarantee products are poor and not diversified:** The credit guarantee Fund for SMEs only guarantee for loans at commercial banks in the forms of lending limits, lending each time and lending each investment project. But do not have guarantee of product diversification targeting many different customers such as startup business, business women, or separate products for agriculture, export or more other services such as Lease, Factoring etc to increase the income of the Funds.
- Limitations in management and administration:
 1. Model of the Fund's performance is not appropriate:
 - Not yet established system of credit guarantee funds from central to local. The local governments must set up Fund so the establishment of credit guarantee fund does not have uniform standards.
 - Many guaranteed Funds do not operate according to independent model directly under local development fund, so in management and administration activities have not done a full role in supporting SMEs. Besides, credit guarantee fund in Vietnam stopped in the model established by the state but in the world appeared models such as organizing fund association formed to sponsor members of the association and model company credit guarantee activities for profit purposes. In fact, experience in the world shows that the company credit guarantee model is the most effective and proportion of credit guarantee is the highest in all models.
 2. **Limitations of human resources:** The credit guarantee Funds were established in the local so that the management council and administration of funds are often not specialized staff. These people often do not have professional expertise in credit guarantees, bank financing, SMEs, lending, risk management etc, which lead to high inefficient operation of these funds. And due to the operation of the Fund for the purpose of non-profit that has not attracted participants, and also has not created the responsibility and interests of the management and staff in the management and administration of the Funds.
 3. **Limitations in propagation and promotion about the role of the credit guarantee Fund:** In fact operation of credit guarantee funds in the locals show that guarantee funds do not attract the banks, associations, financial

institutions in the capital contribution. As well as the credit guarantee Funds have not really cooperate and coordinate with banks in credit guarantee activities, the guarantee funds do not have the partner banks in credit guarantee activities. Besides, the guarantee Funds have not disseminate features, role and effects of the credit guarantee fund of credit guarantee to SMEs, associations, banks, communities.

5. The credit guarantee system in Japan

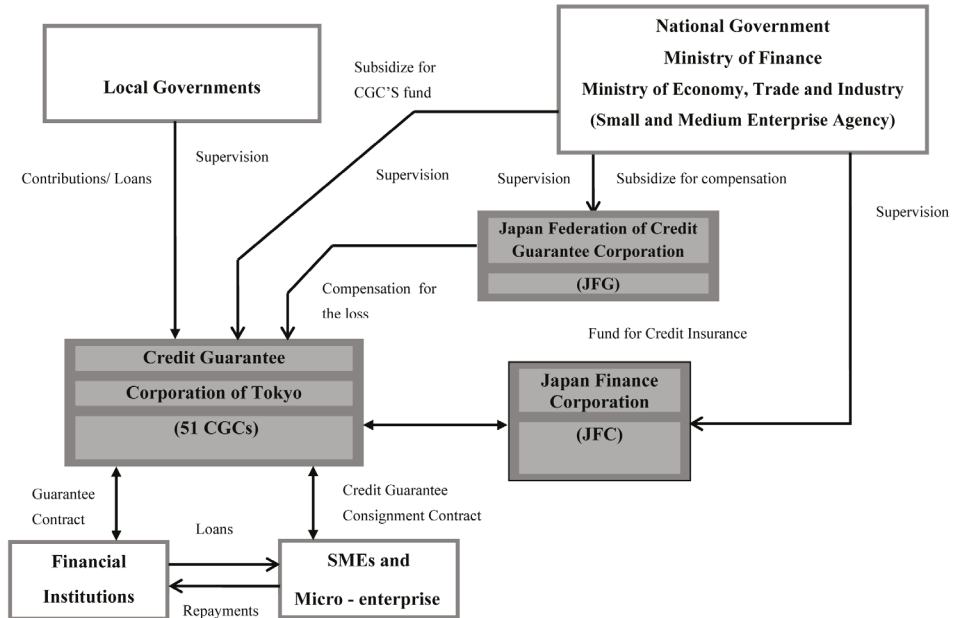

Figure 4: *Credit Supplementation system of Japan*
Source: Credit Guarantee Corporation (2014)

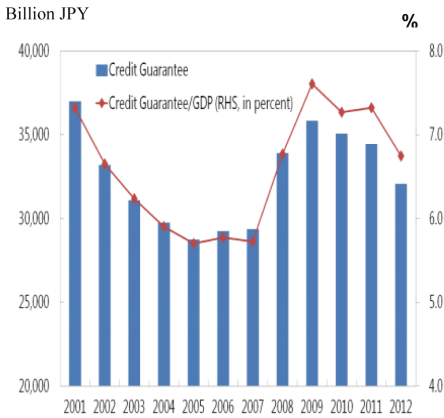
Credit guarantees are applied in many countries around the world, but only a few countries apply it successfully as well as develop the credit guarantee system towards sustainable development. One of the most successful credit guarantee system in the world is the credit guarantee system of Japan and it is taken as the model for other countries.

Japan is the only country in the world to apply two-tier structure in credit supplementation system (Credit guarantee system and credit insurance system) and this characteristics makes the credit guarantee system of Japan successful. Credit guarantee system of Japan was established in 1937 with first Credit Guarantee Corporation of Tokyo established in Tokyo. At present, Credit Guarantee Corporation of Tokyo has 51 Credit Guarantee Corporations (CGCs), one in each prefecture and one in each of these cities; Nagoya, Yokohama, Kawasaki and Gifu. CGSs was

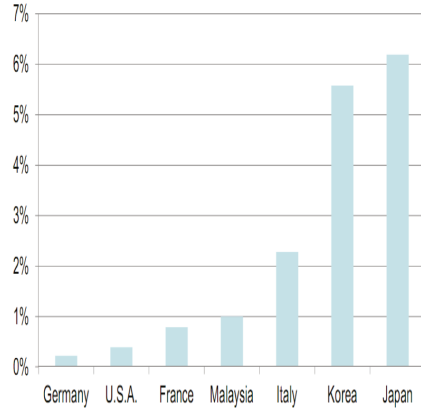
established to help SMEs easy access to loans from banks. Japan Finance Corporation for Small and Medium Enterprise (JASME) was established in 1953 to support CGCs by reinsurance of about 70-80% risk of CGCs and to enable loans for CGCs to expand the guarantee to SMEs and Micro-enterprise. Both entities have received financial support from the state and is owned by the state.

CGCs operates in the municipal level providing guarantees for SMEs. In addition to supporting the operation of CGCs, the metropolitan government creates loss subsidy system and specifies the responsibilities of metropolitan government for CGCs. Due to received financial support from the government and metropolitan government, CGCs will often be monitored. This is done to ensure their efficient operation. Besides, CGCs cooperation with Japanese chambers, the credit institutions and other private associations, makes the operation of CGCs more easier in credit guarantee activities and support activities to develop SMEs.

The objectives of CGCs are strengthening the prosperity of enterprises and promote strong economic development of the region as well as the entire Japanese economy. From the establishment until now, CGCs have always proven to be the largest credit guarantee system and the most successful in the world. This is shown in the following results:

Source: Jongsoo Shin (2014)

Source: Motohide Hashimoto (2014)

Figure 5: Outstanding credit guarantee of Japan **Figure 6:** Outstanding credit guarantee to GDP in 2012

First, the results of CGCs are evaluated through the ratio of credit guarantee outstanding, this ratio represents the amount of CGCs guarantee for SMEs per year. CGCs offer annual average of about 34 billion yen worth of the fund to SMEs (13% of the total loans to SMEs). The research by Hiroyasu Kaburaki (2008) pointed out that nearly 40% of Japanese SMEs were using credit guarantee services of CGCs. This is a significant figure which shows the attractiveness

of CGCs with SMEs in credit underwriting activities. In addition to evaluating the performance of a credit guarantee organization, we can use the ratio of Outstanding guarantee credit to GDP. If this ratio is high, the role and impact of the credit guarantee organization are greater in the economy. Figure 5 and Figure 6 show that this ratio for Japan average over 6% per year and Japan is one of two countries which has the highest ratio in the world. The ratio of Japan is more higher than other developed countries such as Germany, USA, France, Italy.

The success in the performance of credit guarantees for SMEs and the promotion of economic growth by the credit guarantee system in Japan was made possible due to the following activities:

1. With financial support structure two-tier reasonable to ensure that all best financial support for SMEs as well as CGCs always have enough financial in its credit guarantee activities. CGCs always receive direct financial support from the government, the metropolitan government and insurance through the Japan Finance Corporation for Small and Medium Enterprise (JASME) and the support of associations, organizations and businesses. Therefore each CGC is under the management, monitoring by Credit Guarantee Corporation of Tokyo, local government, state to ensure efficient operation of capital funded.
2. CGCs participated in many programs and new activities to promote the success of SMEs and the economy in the service guarantee and special programs:
 - The Special Guarantee Program: By the late 1990s Japan and Asian countries facing Financial system crisis, the Japanese government established The Special Guarantee Program in 1998 to help SMEs financial stability. The Special Guarantee Program contribute to the large increase Outstanding credit guarantee from 1998 to 2000. The ratio of Outstanding guarantee grew rapidly in the 1990's from 16 trillion yen at the end of FY 1999 to 43 trillion yen at the end of FY 1999 (Nobuyoshi Yamori, 2014). This program helped SMEs overcome the crisis, avoid bankruptcy and financial stability.
 - The Emergency Guarantee Program: In response to the financial crisis 2008, the Japanese government introduced the Emergency. This program provided business funds for SMEs facing difficulties in smoothly securing necessary business funds due to the adverse effect of the global financial crisis/economic shrinkage, and therefore, support the business developments of SMEs. This program is one of the largest single credit guarantee programs in the OECD countries.
 - Management Support Initiatives: In 2012 Credit Guarantee Corporation of Tokyo established a specialized department: “Management Support Department” to integrate and enhance management capabilities and provide more effective support during the credit guarantee period. Besides

Credit Guarantee Corporation of Tokyo established Tokyo Council for SME vitality with the purpose of building stronger links among financial institutions and another organization to improving SME management and revitalizing SME business.

3. Supporting Strategic Areas of Growth
 - Support for Start-ups: CGCs promote establishment of SME, strive for conditions in which new business opening rate is higher than business closing rate, and implement guarantee and insurance systems in accordance with the government's economic policy. Beside, CGCs provide comprehensive management services for SMEs from preestablishment financial advice to post-establishment management advice.
 - Support for Business Revitalization: For the purpose of protecting jobs, preventing chain-reaction bankruptcies, preventing a decrease in the ability to attract customers, and maintain consumption in local economies. Support rehabilitating SMEs for smooth reconstructing of their businesses.
4. Developing success Responsibility–Sharing System: To survive and sustainable development for the purpose of long-term support for SMEs, in 2007 Credit Guarantee Corporation of Tokyo introduced a Responsibility–Sharing System to share responsibility and risk for financial institutions in underwriting activities. With this system CGCs will guarantee 80% of the loan value and financial must bear a fixed portion 20% of the burden(except for some special guarantee programs). With this mechanism reduces the risk of CGCs in underwriting activities as well as increased accountability of institutions guaranteeing the lending guarantee. It will attach responsibilities and rights of credit institutions in lending guarantees, and reduce moral hazard in the operation of credit guarantee.
5. Develop and apply Credit Risk Database system: This system was established in 2001 to collect business data (financial, non financial and default information) of SMEs and Micro –enterprises. It was founded with the goal of gathering data access to finance of SMEs and Micro -enterprises, risk assessment, providing information to the credit institution from which to solve the problem of asymmetry information between the borrowers and lenders. It makes accessing finance more easily and improve business performance efficiently.

6. Suggestions to perfect the credit guarantee system for SMEs in Vietnam

Based on actual credit guarantee activities in Vietnam and the experience of Japan, the author propose some solutions as follows:

1. Develop financing structure appropriate and should attach the role and influence of credit guarantee system in structured finance. For the credit guarantee

system need to re-establish credit guarantee Funds from the central to local. The guarantee Funds will be organized under a credit guarantee Fund of central government and management oversight from the top down. The credit guarantee Fund will be built according to a model of consistency in the management and operation. At the same time, the government should encourage the creation of conditions for establishing companies and credit guarantee institutions for the purpose of profit. It will create competition and motivation in credit underwriting activities. Besides permitting the establishment of the specific guarantee fund such as credit guarantee fund for agricultural, credit guarantee fund for export credit guarantee fund for technological innovation, credit guarantee funds for fisheries etc.

2. Strengthen the capital scale of the credit guarantee fund: Currently, the capital scale of the credit guarantee fund is small and weak. The capital of the credit guarantee fund was formed largely from local budget. Therefore, the credit guarantee fund can not meet the demand for credit guarantees of SMEs not to show its important role in supporting SMEs. So, the government as well as local need coordinate and give specific financial policies to increase the capital scale of the credit guarantee Fund. At the same time, the credit guarantee fund may increase capital scale by diversified capital structure with the participation capital of banks, financial institutions, donors, associations etc. In particular, the government should encourage private sector participation in of credit guarantee sector with consistent policies and regulations. From which, the scale capital of credit guarantee sector is increasingly expanded and diversified capital structure.
3. Develop mechanisms for risk sharing between the credit guarantee Fund and financial institutions. It will attach the responsibility and authority of the financial institutions in underwriting activities, also helping the credit guarantee fund can survive and develop. Besides the state should develop a credit data system of SMEs, this system will help credit guarantee Fund, financial institutions to access information about the borrowers. It helps to reduce the asymmetry information between SMEs and financial institutions while helping to financial institutions and credit guarantee Funds partially evaluate the creditworthiness of the borrowers.
4. The State should create an environment, build complete legal mechanism for credit guarantee activities, financial support, creating favorable conditions for the development of SMEs as well as facilitating policy, law and ensure financial support for the credit guarantee system. In particular, the government should research and build credit guarantee funds for special sector such as credit guarantee fund for agricultural credit guarantee fund for export, credit fund for fisheries etc. These credit guarantee funds will operate more efficiently while focusing on providing service guarantees for a particular sector and help promote the development of enterprises in that sector

5. Strengthen capacity management and operation of the credit guarantee Fund: The credit guarantee Fund should build a team of managers, staff professional in the field of finance, credit guarantee activities , SMEs. Besides the credit guarantee Fund should diversify the credit guarantee products, the loan programs: The product guarantee should diversify of product type, maturity, customers etc or other services such as leasing, factoring, advisory, investment etc to provide more favorable conditions for SMEs as well as generate income for credit guarantee Fund. At the same time, the credit guarantee Fund should build the special credit guarantee programs to meet special circumstances and socio-economic conditions in each moment. Credit guarantee Fund should build process and quick procedures to save time and costs for SMEs and banks in the credit guarantee activities. Also, strengthen cooperation with banks in underwriting activities, help reducing the distance between the borrower and the bank. Develop guarantee process between guaranteed funds, banks, borrowers to ensure simplified procedures, saving time and ensuring the safety of underwriting activities. Also the guarantee Fund should create close relationships with local governments, organizations and associations etc and encourage them to participate in and support the credit guarantee activities.
6. Raising awareness and understanding of local governments, financial institutions, associations, managers, leaders etc about the important role of SMEs and the credit guarantee system in the economy.

7. Conclusion

The small and medium enterprises is an indispensable factor for the economy of Vietnam. To promote SMEs development requires the state to have more policies to support them. One of the key policy tools used by the state is credit guarantee fund. State as well as policy makers understand the role of credit guarantee in promoting SMEs and the economy. The credit guarantee Fund local supports SMEs access to finance easier. However the fact that the credit guarantee activities of the credit guarantee Fund is limited, weak and need to change. To do that requires the state need more policies financial support better for SMEs and the guarantee Funds. Besides, creating complete legal system in the operation of credit guarantee system for SMEs, helping credit guarantee system for SMEs operate more efficiently. Also the government should study the international experience in the building and operation of credit guarantee system for SMEs as well as the successful experiences in promoting the development of SMEs.

References

- BECK, T., KLAPPER, L.F., & MENDOZA, J.C. (2010). The typology of partial credit guarantee funds around the world. *Journal of Financial Stability*, (6), 10-25.
- BOOCOK, G., & SHARIFF, M.N.M. (2005). Measuring the effectiveness of the credit guarantee schemes. *International Small Business Journal*, 23(4), 427-454.
- Credit guarantee Corporation of Tokyo. (2013). Annual Report 2013
- Credit guarantee Corporation of Tokyo. (2014). Credit guarantee system in Japan 2014
- Credit guarantee Corporation of Tokyo: www.cgc-tokyo.or.jp
- FRANCESCO, C., LEONARDO, G., & P.E.M. (2010). Mutual guarantee institution and small business finance. *Journal of Financial Stability*, (6), 45-54.
- General statistics office of Vietnam: <http://www.gso.gov.vn>
- HASHIMOTO, M. (2014). Guide to credit supplementation system in Japan. Japan Finance Corporation, October 17. 2014.
- HONOHAN, P. (2010). Partial credit guarantees: principles and practice. *Journal of Financial Stability*, (6), 1-9.
- IICHIRO, U., KOJI, S., & YAMASHIRO, G.M. (2006). Effectiveness of credit guarantees in the Japanese loan market. RIETI Discussion Paper Series 06-E-004, February 2006
- Japan Finance Corporation: <https://www.jfc.go.jp>
- LEVITSKY, J. (1997a). Credit guarantee schemes for SMEs – an international review. *Small Enterprise development*, 8(2), 4-17.
- LEVITSKY, J. (1997b). SME guarantee schemes: a summary. *The financier*, 4(1/2), 5-11
- LEVITSKY, J., RANGA, N. P. (1989). Credit Guarantee Schemes for Small and Medium Enterprises. World Bank technical paper number 58.
- SHIM, I. (2006). Corporate credit guarantees in Asia. *BIS Quarterly Review*.
- SHIN, J. (2014). Finance to SMEs in Japan and Asia. JFSA-ADB-IMF Joint Conference, January 27. 2014.
- SHINOZAKI, S. (2012). A new regime of SME finance in emerging Asia: Empowering growth-oriented SMEs to build resilient national Economies. Asian Development Bank 2012.
- Vietnam Association of Small and Medium Enterprises: <http://vinasme.vn/default.aspx?kLang=en>
- YAMORI, N. (2014). Japanese SMEs and credit guarantee system after the global financial crisis. Discussion paper series, May 28. 2014.

Lektorálta: Dr. Pál Zsolt, adjunktus, Miskolci Egyetem

A PÓLUS PROGRAM SZEREPE A MISKOLCI VÁROSTÉRSÉG FEJLŐDÉSÉBEN

Dános Zsolt

*Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola,
doktorandusz, danos.zsolt@gmail.com*

Absztrakt

Michael Porter kompetitív versenyelőnyökről szóló elmélete jelentősen átalakította a területi egységek közötti verseny fogalmát, és bár a kérdés ma is vitatott, a területfejlesztést és a regionális gazdaságpolitikát alapjaiban változtatta meg. A szakemberek nagy része ma az állami területfejlesztési politika alapelveként tekinti, hogy a különböző fejlettségű területek közötti kiegyenlítődést a piaci törvények automatikusan nem hozzák létre, és az ezek kiegyenlítésére irányuló törekvések a gyengébb teljesítésű régiók támogatásával csak a különbség mérséklését érhetik el, mivel az egyenlőtlenségek újratermelődnek. Kezdetben a területi fejlesztéspolitika a tevékenységek és a vállalkozások regionális fejlesztésére irányult, de napjainkra a területi versenyképesség került a középpontba, mivel a telephely-választási feltételek jelentősen átalakultak.

Gyakran használt területfejlesztési stratégia a póluselmélet, amely eredeti értelmében egy preferált ágazatot vagy terméket fedett François Perroux elméletében, a területi szempontok megalkotását Jacques Raoul Boudeville fogalmazta meg elsőként. Az elmélet értelmében a nemzetgazdaság fejlődése a húzóágazatok fejlődésétől függ, amelyek pólusokban nyilvánulnak meg, amit Boudeville 1966-ban az ipar klaszteresedésének területi összefüggéseivel egészített ki. Ezzel alakult ki az elmélet, hogy minden gazdasági beavatkozás a földrajzi tér átalakításával is jár, és így együttesen jellemzik a növekedési pólusokat. A póluselmélet meghatározó irányelvvé vált a hazai területfejlesztésben is, a 2005-ös Országos Területfejlesztési Koncepció (97/2005. (XII. 25.) OGY határozat) már tartalmazta a fejlesztési pólusokat: Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs és Szeged önállóan, Székesfehérvár társközpontként Veszprémmel. A pólusok feladata alapvetően Budapest ellensúlyozása lett volna. A póluskoncepció később teret kapott a 2006-2010 közötti magyar kormányprogramban, valamint az Új Magyarország Fejlesztési Tervben is a zászlóshajóként megjelenő Pólus Programmal. A pólusokat először növekedési, majd versenyképességi, legvégül fejlesztési pólusokként határozták meg. A megfelelő választáshoz országos, regionális és akár kisebb településszinteken is jelentkező, megfelelő nagyságú és korlátozott számú pólus figyelembe vétele volt szükséges.

Az Észak-Magyarország régió pólusa Miskolc lett volna, amelynek funkcionális városi térsége egyike azon három magyarországi nagyvárosi térségnek (Budapest mellett), amelyek agglomerációt képeznek a szó tudományos értelmében, valamint a KSH statisztikai adatait is figyelembe véve. Miskolc a szocialista időszak alatt egyike volt az ipari fellegváraknak, amely elsősorban bányászati, nehézipari és kohászati volt köszönhető. A rendszerváltást követően azonban hosszú, elhúzódó válságban volt része mind gazdasági, mind társadalmi értelemben, amely még ma sem zárult le. A 2000-es évekre Miskolc visszanyerte valamelyest korábbi jelentőségét, de mindentől függetlenül további fejlesztésekre van szüksége. A miskolci várostérséget hagyományai, mérete, jelentősége és jelenlegi gazdasági súlya is arra predesztinálta, hogy a központi fejlesztéspolitika által szorgalmazott hat vidéki fejlesztési pólusközpont egyikévé váljon. A Program átfogóan kívánta a gazdasági feltételrendszerek támogatását ellátni, és ennek köszönhetően kialakítani a pólusokat, hogy azok a saját régiójuk fejlődésének motorjává váljanak. A

Program nagyszabású célokat fogalmazott meg, amely gazdaságfejlesztési céljai mellett a térségi kapcsolatrendszer működésére és az együttműködés formálására is hatást kívánt gyakorolni a fejlesztéspolitika eszközeivel. A tanulmány ennek fókuszával a Pólus Programban megjelenő fejlesztési eszközöket, célokat és a hozzájuk kapcsolt várt eredményeket szeretné bemutatni, kitérve arra, hogy mi volt a jelentősége a miskolci várostérségben ennek a végül teljes feledésre ítélt programnak.

Kulcsszavak: *területfejlesztés, pólus, Miskolc, várostérség, versenyképesség*

1. Bevezetés

1.1. A témakeret

Miskolc és a körülötte lévő települések alkotják azon három vidéki nagyvárosi térség egyikét, amelyek a KSH statisztikai adatait figyelembe véve is agglomerációnak minősülnek (Somlyódyne Pfeil 2012). Csak az agglomerációt tekintve a három vidéki agglomeráció közül Miskolc a második legnépesebb Győrt követően (Pécs a harmadik), de a várossal együtt vizsgálva már a miskolci várostérségnek a legnagyobb populációja (Hardi 2012). A miskolci várostérség a központi fejlesztéspolitika egyik vidéki fejlesztési pólusközpontja lett volna a Pólus Programban, amely komplex gazdaságfejlesztési programként a gazdasági feltételrendszereket kívánta javítani a fejlesztési póluskonceptió elméletének megfelelően. A gazdaságfejlesztési célok mellett hangsúlyos szerepet kapott a Programban a térségi kapcsolatrendszer működésének fejlesztése és ennek szellemében fogant együttműködés formálása is. A tanulmány elsősorban ezen célokra irányuló fejlesztési eszközöket, fejlesztési célokat és a hozzájuk kapcsolt várt eredményeket mutatja be. A téma vizsgálata két módszerrel történt, részben a programhoz kapcsolódó tervek, fejlesztési dokumentumok, tájékoztatók forráselemzésén, részben a Program és a hozzá kapcsolódó projektek számadatainak, paramétereinek elemzésén keresztül.

1.2. A vizsgálat helye

A KSH 2011-es népszámlálás adatait figyelembe véve módosította az agglomeráció településeinek lehatárolása, és a korábban 13 települést (köztük négy várossal, ami elég egyedi a vidéki agglomerációkat tekintve) tartalmazó miskolci várostérség 36 településre (7 várossal) szélesedett (Tóth 2014). Így az agglomeráció már több mint 250 ezer főnyi lakost számlál (köztük már hét várossal szemben a jellemzően apró- és középfalvas egyéb vidéki agglomerációkkal). A miskolci városfejlesztési dokumentumok ezzel szemben 40 települést, azaz a teljes kistérséget a funkcionális várostérség részének tekintenek (ebből 18 a szűkebb, 22 a bővebb térséghez tartozik).

1. táblázat: Miskolc funkcionális várostérségének települései 2013-ban

1. Alsózsolca	15. Kondó	29. Sajóecseg
2. Arnót	16. Köröm	30. Sajóhídvég
3. Berzék	17. Mályi	31. Sajókeresztúr
4. Böcs	18. Muhi	32. Sajólád
5. Bükkaranyos	19. Nagycsécs	33. Sajólászlófalva
6. Bükkszentkereszt	20. Nyékládháza	34. Sajópálfala
7. Emőd	21. Onga	35. Sajósenye
8. Felsőzsolca	22. Ónod	36. Sajóvámos
9. Gesztely	23. Sajópetri	37. Sóstófalva
10. Harsány	24. Parasznya	38. Szirmabesenyő
11. Hernádkak	25. Sajókápolna	39. Újcsanáros
12. Hernádnémeti	26. Radostyán	40. Varbó
13. Kisgyőr	27. Répáshuta	
14. Kistokaj	28. Sajóabony	

Forrás: saját szerkesztés

Ezen települések lakosságának mintegy 65%-a kötődik Miskolchoz. Ezzel a népesség-eloszlással lehetséges a közszolgáltatások és az államigazgatási funkciók többpólusúvá tétele, valamint térségi együttműködések létrejövetele is segítheti az ellátásukat (Gaszó és szerzőtársai 2008). Az ezredfordulótól tapasztalt javulás a térség gazdaságát tekintve nagyban köszönhetően az M3 autópálya kiépülésének, amely jelentősen megváltoztatta a térség közlekedési és logisztikai feltételeit. Ehhez társultak a térség ipari hagyományai és az ehhez képzett munkaerő kedvező költségei, amelyek mind hozzájárultak az ide áramló befektetések és telepítések arányának növekedéséhez (Lux 2012). Ennek ellenére a négy magyarországi agglomeráció közül 2011-2012-es adatok szerint a miskolciban a legmagasabb a munkanélküliek aránya (124%-a az országos átlagnak), a legkevesebb a vállalkozások száma (89,1%-a az országos átlagnak) és a legalacsonyabb az egy főre jutó jövedelem (92%-a az országos átlagnak) (Tóth 2014).

2. A póluskonceptió

2.1. A pólus fogalma és tervezési feltételei

A fejlesztési pólusok elmélete kétirányú fejlesztést tesz lehetővé, egyrészt a területi kiegyenlítődés (konvergencia) eszméje hatja át őket, másrészt a gazdaságélénkítésre koncentrálna a legdinamikusabban fejlődő régiók támogatását célozza. A két irányzat akár egy időben is jelen lehet egy-egy ország területfejlesztésében, de ennek hatékony végrehajtása a két szempont egymást gyengí-

tő hatása miatt nehezen kivitelezhető. A növekedési pólus eredeti értelmében egy preferált ágazatot vagy terméket fedett, és az elmélet kidolgozója François Perroux semleges, absztrakt térben gondolkodott; a területi szempontok megalapozását Jacques Raoul Boudeville fogalmazta meg elsőként (Faragó-Lux 2014). Perroux szerint a növekedés egyszerre nem jelenhet meg mindenhol, de bizonyos pontokban, pólusokban eltérő lehet, ami különböző útvonalakon keresztül az egész gazdaságban éreztetheti a hatását (Faragó-Lux 2014). Ennek megfelelően feltételezte, hogy a nemzetgazdaság fejlődése a húzóágazatok fejlődésétől függ, amelyek pólusokban nyilvánulnak meg, amit Boudeville 1966-ban az ipar klaszteresedésének területi összefüggéseivel (meghatározott városi térség történik) egészített ki.

Ezzel alakult ki az az elmélet, hogy minden gazdasági beavatkozás a földrajzi tér átalakításával is jár, és így együttesen jellemzik a növekedési pólusokat. A póluspolitika elképzelései szerint ennek a folyamatnak az állami kezdeményezése olyan fejlődést ösztönözhet azokon a területeken (akár térség, akár ágazat), ahol a piac ezt közvetlenül nem teszi meg, amely a nemzetgazdaság egészére kihat (Faragó-Lux 2014, Egyed 2014). Ez egyaránt megköveteli az állami szerepvállalást, a tervezettséget és közösségi források felhasználását. A pólusok létrehozásának egyik központi gondolata a versenyképesség alakítása, akár a leszakadó régiók felzárkózása érdekében, akár a dinamikus régiók nemzetközi versenyben való támogatása esetében. A pólusfejlesztés sikerének előfeltétele az infrastrukturális feltételek megléte, ezek minősége jelentős részben befolyásolja a program előrehaladását. Ez elsősorban a dinamikus területek fejlesztésének igényét erősíti. A pólusok közvetlen közelében, az agglomerációban illetve a funkcionális városi térségben érvényesül a multiplikátorhatás, azaz a kedvező gazdasági eredmények a társadalom más területein is éreztetni fogják hatásukat (pl. jövedelmek növekedése, a közszolgáltatások minőségének javulása).

A pólusok fejlődése azonban gyakran elősegítheti a gazdaságilag kevésbé fejlett területek további leszakadását, ennek következtében az onnan való elvándorlás dinamikusabbá válhat (ebben az esetben ellenpólusok kialakítása sem indokolt), ugyanakkor a regionális pólusok kialakítása elősegítheti a városi hálózat diverzifikálását az egyközpontú országokban. Ezért számos országban (először Franciaországban) a növekedési pólus-stratégia az elmaradott területek fejlesztésének és a területi egyenlőtlenségek csökkentésének eszköze volt (ezekben az esetekben is indokolt volt azonban a diverzifikált fejlesztés és nem az egész régió fejlesztése) (Faragó-Lux 2014, Egyed 2014). A növekedési pólus-stratégiát az a kettőség jellemzi, hogy egyrészt a decentralizáció egyik eszköze, másrészt területi koncentrációt eredményez az érintett városokban. A növekedési pólusok kapcsán szintén kérdés, hogy természetes növekedési központokat kell pólusokká tenni, vagy ezek ellenében hozzák létre azokat, de lényegében inkább az előbbi mellett szólnak érvek (Faragó-Lux 2014), de itt is figyelembe kell venni, hogy a nem megfelelő kijelölés káros eredményekkel is járhat (Lengyel 2007). A megfelelő

választáshoz országos, regionális és akár kisebb településszinteken is jelentkező megfelelő nagyságú és korlátozott számú pólus figyelembe vétele szükséges.

A növekedési pólus fogalma mellett használatos még a versenyképességi pólus és a fejlesztési pólus fogalma is, amelyek közül mindhárom fogalom használatos volt a magyar pólusok megnevezésére, és a tervezés során is alkalmazták.

2.2 A Pólus Program

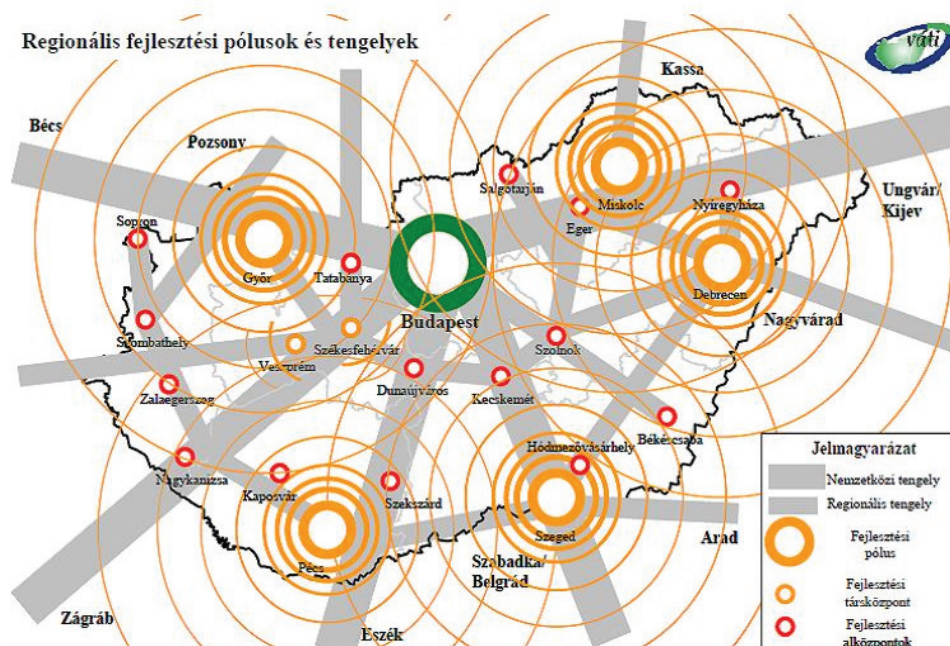
Az 1998-ban elfogadott Országos Területfejlesztési Konceptió (35/1998. (III. 20.) OGY határozat) még csak a NUTS régiók (NUTS 2 és NUTS 3) területét jelölte ki, de még nem foglalkozott a pólusok kérdésével, a 2005-ös Országos Területfejlesztési Konceptió (97/2005. (XII. 25.) OGY határozat) azonban már tartalmazta a fejlesztési pólusokat: Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs és Szeged önállóan, Székesfehérvár társközpontként Veszprémmel. A pólusok feladata alapvetően Budapest ellensúlyozása volt. A póluskonceptió később teret kapott a 2006-2010 közötti magyar kormányprogramban, valamint az Új Magyarország Fejlesztési Tervben (ÚMFT) is. A fejlesztési pólust az Országos Területfejlesztési Konceptióról szóló országgyűlési határozat említi először, és valamelyest egyensúlyt tartva az EU ajánlásai között a fejlődési, növekedési pólusok erősítése, vonzaskörzetük kiterjesztésének prioritás mellett egy kiegyensúlyozott városhálózat megteremtését is megcélozza, melyben a pólusok és a nagyobb - megyei jogú - városok, mint regionális alközpontok hálózatosan együttműködnek (Péli 2013). Az OTK ennek megfelelően kijelöli a régióközpontokat fejlesztési pólusként, valamint az alközpontokat (alpólusokat). A Pólusok kijelölése összhangban volt a 2005-ös ESPON kutatással, amely alapján a funkcionális városi térség besorolást az öt egyedüli pólust alkotó nagyváros kapta meg. A Pólus Program valódi súlya csak az ÚMFT-ben realizálódott (a 2006–2010 közötti magyar kormányprogramban kisebb szerepet kapott). A Pólus Program tulajdonképpeni indulása az ÚMFT elfogadásával vette kezdetét, mint annak zászlóshajója (Versenyképességi pólus néven), amely három ágazati (TÁMOP,1TIOP,2GOP)³és hét régió regionális operatív programjának forrásaiból részesült. A Pólus Program átvette az OTK-ban megfogalmazott célokat, amelynek az egyik központi gondolata a policentrikus városhálózat kialakítása volt, amelynek a Budapest egyközpontú térszerkezet ellensúlyozása volt a feladata. A másik (hangsúlyosabb) irányelve a fejlesztési pólusok kialakítása, azaz innováció csomópontok megszületése, olyan városokban, amelyek egyetemmel és kutatóintézetekkel rendelkeznek (Új Magyarország Fejlesztési Terv 2007).

A fejlesztési pólusokat és kapcsolódó alközpontokat az alábbi térkép vázlat mutatja.

¹ Társadalmi Megújulás Operatív Program

² Társadalmi Infrastruktúra Operatív Program

³ Gazdaság-fejlesztési Operatív Program

1. ábra: A pólusok – Forrás: OTK (2005)

A pólusok rendszerét az alábbi hálózat mutatja meg:

2. táblázat: Póluskoncepciók

Régió	Pólus	Alpólusok	Célok
Közép-Magyarország	Budapest	agglomeráció	INNOPOLIS: Budapest európai szintű központként történő megerősítése (MediPólus, ÖkoPólus, InfoPólus, MédiaPólus, TechnoPólus, EconoPólus)
Észak-Magyarország	Miskolc	Eger, Salgótarján	TECHNOPOLIS: Műszaki és gazdaságtudományi tudásbázisokra épülő, high-tech ipari megoldások, mechatronika, vegyipar, anyagtudományok, nanotechnológia
Észak-Alföld	Debrecen	Nyíregyháza, Szolnok	„A TUDÁS IPAROSÍTÁSA”: Agrár-innováció, genetika, Európai Spallációs Neutronforrás megtelepítése
Dél-Alföld	Szeged	Békéscsaba, Hódmezővásárhely, Kecskemét	BIOPOLIS: Biotechnológiai kapacitásokra alapozott tudásintenzív fejlesztések, szoftveripar fejlesztése

Régió	Pólus	Alpólusok	Célok
Nyugat-Magyarország	Győr	Nagykanizsa, Sopron, Szombathely, Zalaegerszeg	AUTOPOLIS: Járműgyártás, a beszállítói és logisztikai kapacitás fejlesztésével és a megújuló energiák hasznosításával
Közép-Dunántúl	Veszprém–Székesfehérvár tengely	Dunaújváros, Tatabánya	INFOPOLIS: Mechatronikai és elektronikai, média-, szoftver-, műanyagipari és logisztikai központ
Dél-Dunántúl	Pécs	Kaposvár, Szekszárd	„AZ ÉLETMINŐSÉG PÓLUSA”: A kulturális ipar, az egészségipar és a környezetipar bázisán „szolgáltató pólus” kiépítése

Forrás: saját szerkesztés (Filep 2008 alapján)

A Program a 2007–2013-as programozási időszakot ölelte fel, és átfogó céljai az alábbiak voltak (Pólus Klaszter Kézikönyv 2008):

- nemzetközileg versenyképes klaszterek kialakulásához való hozzájárulás;
- magas hozzáadott értékű, innovatív tevékenységekre történő specializáció kialakulása;
- erős kooperáció létrejötté elsősorban a vállalatok, illetve kiegészítő jelleggel az egyetemek és önkormányzatok között, hosszú távú versenyképesség fenntartása érdekében;
- pólusvárosokon keresztül a régiók szerepének erősítése, elősegítve a pólusok széles értelemben vett, általános versenyképességének és üzleti környezetének javítását.

Az elvárt eredmények között szerepelt 2013-ra 5-10 sikeres klaszter megszületése, amelyek mindegyike európai szinten is mérhető piaci részesedéssel bír, és bekapcsolódik a globális értékláncba. Emellett azt remélte a gazdaságpolitika, hogy a Program segítségével megerősödhet a kkv-szektor nemzetközi versenyképessége, innovációs potenciálja és beszállítói szerepköre fejlődni fog, javulni fog a foglalkoztatás szerkezete és a pólusvárosokon keresztül a régiók szerepe erősödni fog. A Programnak két pillérje jött létre:

1. vállalkozásfejlesztési pillér, amely részben a nemzetközileg versenyképes klasztereket, valamint a pólusvárosok vállalkozási környezetét támogatta, illetve ezt fejlesztő beruházásokat indított;
2. horizontális gazdaságfejlesztési pillér, amely a pólusvárosok térségében lévő önkormányzatokat, egyetemeket és egyéb oktatási intézményeket támogatja.

A Program eredetileg tervezett költségvetése mintegy 400 Mrd Ft volt, ám

ez az érték a későbbiekben is többször változott, az utolsó módosítási koncepciókban már 700-800 Mrd Ft-ra nőtt. A Program indítását megelőzte, hogy az egyes pólusok fejlesztési elképzeléseiket formális stratégiákban fogalmazták meg 2006-ban, és ezek értékelése után indult a Program a szervezeti keretek felállításával és a pólusirodák megnyitásával.

3. A kutatási téma elemzése

3.1. Fejlesztési célok a Miskolci Fejlesztési Pólus várostérségében

A Miskolci Fejlesztési Pólus a Technopolisz fantázianevet kapta és elsődleges területei a műszaki- és gazdaságtudományi tudásbázisokra épülő, high-tech ipari megoldások, mechatronika, vegyipar, anyagtudományok és nanotechnológia. A munkacsoportok által támogatott stratégia a Miskolc Fejlesztési Pólus –TECHNOPOLISZ – alkalmazott high-tech ipari megoldások címet viselte, és elkészítése a Miskolci Egyetem két oktatójának, Lukács Jánosnak és Piskóti Istvánnak nevéhez fűződik. Emellett érdemes megemlíteni az Észak–magyarországi Régió fejlesztési stratégiáját, amely még tervezett nagyprojektként hivatkozott a pólus kialakításának tervére a Versenyképességi pólus zászlóshajón keresztül, de konkrétumokat nem emelt ki a tervekkel kapcsolatban, mindössze annyit, hogy a kedvezményezett Miskolc Megyei Jogú Város és a megvalósítás helye Miskolc és vonzáskörzete lesz (20-50%-os önrész mellett).

A stratégia két másik stratégián, a 2007-13 időszakra elkészült Városfejlesztési Stratégián és a regionális operatív programon alapult, és Miskolc Európai Kulturális Főváros pályázati anyagával párhuzamban egy átfogó fejlesztési stratégiát képzett. A stratégia legfőbb célja a lakossági életszínvonal növelése volt, amit a jövedelmek, a foglalkoztatottság és a termelékenység növelésével kívánt elérni. A dokumentum tudásbázisokat jelöl ki, amely területeken kompetenciaközpontoknak kell ellátnia a fejlesztési feladatok koordinálását:

- a mechatronikára épülő gép- és járműipar,
- a vegyipart és a ráépülő műanyagipar,
- a környezeti ipart valamint
- szabadidő-ipar.

A stratégia alapelve jelentős részben egy városfejlesztési stratégia, amelynek hatóságaként azonban elsősorban a régió jelenik meg, és a közvetlen várostérséget említő hatásokról kevés szó esik. A várostérség szerepe elsősorban az alábbi területeken értékelődik fel az anyagban:

- közlekedés (közúthálózat, tömegközlekedés mezőkövesdi repülőtér fejlesztése),
- logisztikai központok kialakítása,

- szakképzés, felnőttképzés (TISZK, felnőttképzési klaszter),
- iparterületek rehabilitációja,
- beruházás-ösztönzés kapcsán térségmarketing,
- gazdaságfejlesztés kapcsán a térség vonzerejének növelése (telephelyek kialakítása).

A konkrét esetek mellett a várostérség általában, mint a város járulékos része jelenik meg, átfogóbb stratégiai jelentőséget nem tulajdonít neki a tervdokumentum. A várostérségnek elsősorban horizontális szerepkör jut a Pólus Programban, és a konkrét programmegvalósításban kevés valódi feladatot kap az agglomeráció, és lényegében a fejlesztések multiplikátor és túlsorduló hatása jelenített előrelépést a kisebb településeken. Bár a stratégia gyakran említi a térség fogalmát, a tervjellegéből kiindulva ezt a funkcionális várostérségnél nagyobb térségnek kell tekintetünk, és azon települések körét is részének kell tekintetünk, amely funkcionálisan kapcsolatba hozható a programmal. Mivel az a terület, amelyre a fejlesztések által a stratégia hatást kíván gyakorolni jóval kiterjedtebb, mint a várostérség, legalább regionális, de egyes szempontjai alapján azon is túlsugárzik, így a várostérségnek, mint a projekteket és fejlesztéseket funkcionálisan támogató környezetnek lehetett volna szerepe a tervezés során, de ez nem jelenik meg a dokumentumban. Ennek függvényében megkockáztatható, hogy a Pólus Program eredményei elsősorban csak egyes konkrét fejlesztések kapcsán jelentkezhettek volna a várostérségben, és mélyebb hatást csak az eredmények túlsorduló hatása idézhetett volna elő.

3.2. A Miskolci Fejlesztési Pólus hatásai

Mivel a 2010-es kormányváltást követően az Új Széchenyi Terv (ÚSZT) lépett az Új Magyarország Fejlesztési Terv helyébe hivatalos fejlesztési stratégiaként, kifejezetten a Pólus Programot értékelő jelentés vagy kutatás nem készült. A Program lényegében megszűnt, anélkül, hogy ennek bármilyen következménye lett volna, a kapcsolódó szervezetek megszűntek, a Program céljai nem jutottak el a megvalósítás szintjére. 2010-re éppen csak a szervezeti megvalósítások kezdődtek el, a Program eredményei erre az időpontra nem is jelentkezhettek, és a kiemelt célok közül egyedül a klaszterfejlesztés maradt meg. A Program sikerelensége így elsősorban a fejlesztéspolitikai koncepció változásainak keresendő. Az ÚSZT nem területi fejlesztési pólusokban gondolkodott, hanem iparági húzóágazatokban, és a területi elv eleve hiányzott ebből a fejlesztéspolitikai stratégiából. Szintén érdemes megemlíteni, hogy a regionális alapú területfejlesztés nem illeszkedett az új kormányzat elképzeléseibe, amely a területfejlesztés alapjául, nem a NUTS 2, hanem NUTS 3 és 4 területei egységeket képzelte el. Így elsősorban azok az elképzelések bizonyultak életképesnek, amelyek ezekhez a célokhoz is alkalmazkodni tudtak. A Pólus Program háttérbe szorulásának egyik további

oka volt, és ez Miskolc esetében is érvényesült, hogy mivel jóformán el sem indultak még a fejlesztések, könnyedén le lehetett állítani a programot. Szintén meg kell említeni az önkormányzati és városi vezetők változását, mivel 2010-ben Miskolc és a környező települések vezetése is jelentősen cserélődött, amely nem volt elhivatott a tervek végrehajtására.

A Pólus Program projektszintű megvalósítása megszűnésének idejére éppen csak az első szakaszában volt, jelentős eredmények ekkora még nem születtek. Például Észak-Magyarországon ekkora még nem volt akkreditált klaszter sem (támogatott klaszter például a Magyar Anyagtudományi és Nanotechnológiai (MANO) Klaszter volt, amely 2008-ban jött létre, vagy a 2006-ban született Észak-Magyarországi Autóipari Klaszter), és számos projekt még a szerződéskötés folyamatában volt, vagy a szerződéskötés megcsúszása miatt jelentős lemaradás volt az ütemezésben (pl. TIOP 1.3.1 konstrukció, ami a felsőoktatási intézmények infrastrukturális fejlesztését támogatta). (Az első észak-magyarországi klaszter az Észak-magyarországi Informatikai Klaszter 2010. június 4-én nyerte el a Pólus Program Akkreditált Innovációs Klaszter címet.) A fejlesztéseket támogató pályázati felhívások nagy része eleve még meg sem jelent ekkora. A Program végrehajtása jelentős lemaradásban volt az eredeti ütemezéshez képest (pl. a 2007-2008-as akciótervek konstrukció közül több csak 2009-2010 folyamán jelentek meg, és döntés, szerződés még később született).

Ezen tényezők miatt sem túlzás azt állítani, hogy a Pólus Program nem gyakorolhatott mélyreható hatást a miskolci várostérség fejlődésére, érdemes azonban megvizsgálni, hogy a várostérség fejlesztése és a pólus fogalma milyen formában hatott, azaz jelenleg hogyan jelenik a fejlesztési dokumentumokban.

Miskolc 2014-2020-as időszakra vonatkozó tervei közül a Településfejlesztési koncepció 2014-2030 című dokumentumban a várostérség itt is csupán néhány vonatkozásban jelenik meg: a közszolgáltatások (pl. csatornázás, szennyvíz-elvezetés), közlekedés, közigazgatási funkció, humán szolgáltatások és megújuló energia esetében, de konkrét korábbi fejlesztéseket ez a dokumentum nem tartalmaz. Miskolc, mint megyei jogú város Integrált Városfejlesztési Tervének helyzetfeltárásának vezetői összefoglalójában pusztán a veszélyek között jelenik meg a várostérség szerepe olyan formában, hogy a miskolci várostérség súlya túl nagyra nőhet a megyén belül, illetve a közszolgáltatások megszervezésének nehézségét emelik ki. A várostérség és a város viszonyáról mindössze annyi jelenik meg itt, hogy az együttműködés erősödik.

Már több információt tartalmaz a teljes helyzetfeltárás, de kézzel fogható információ mindössze annyi, hogy újszerű kapcsolatként jelentkezik közös stratégia tervezés és közös projektek megvalósítása (valójában ez kevésbé újszerű, és ebben a dokumentumban erről kevés információ van). Ez a dokumentum még visszautal az OTK-ban elképzelt pólus szerepre, ám ennek megvalósulásáról és a hozzá kapcsolódó eszközökről nem tesz említést. A funkcionális várostérségében található települések településfejlesztési dokumentumait is említi a

helyzetfeltárás, az elemzés 12. melléklete foglalkozik ezzel részletesebben, de itt összefoglalásként annyi szerepel, hogy közigazgatási, oktatási, közlekedési, foglalkoztatási, infrastrukturális vonatkozásban érintik Miskolcot a várostérség önkormányzataival való együttműködés. A 12. melléklet tartalmazza, hogy mely településnek van elfogadott településfejlesztési terve, és hogy ezek milyen formában kapcsolódnak Miskolchoz. A települések jó részének nincs ilyen elfogadott dokumentuma, illetve a melléklet információja szerint (amely az érintett önkormányzattól származik) nincs kapcsolódása Miskolchoz. Ezek a dokumentumok keveset árulnak el a várostérség települései és Miskolc kapcsolatáról, és a korábbi fejlesztési dokumentumokhoz képest visszalépésnek tekinthető a várostérséggel való együttműködés kifejtése.

A 2008-as Integrált Városfejlesztési Stratégia (IVS) is mindössze egy oldalban foglalkozik várostérséggel való együttműködéssel, azonban a dokumentum egyéb részeinek más kontextusában is feltűnik az agglomeráció és a kistérség. Hasonlóan bővebben, de nem kellően részletezve taglalja a témát a már bemutatott pólusstratégia. Ugyanez igaz Miskolc 2007-2013 közötti időszakra vonatkozó városfejlesztési stratégiáját és operatív programjait tartalmazó 2005-ös dokumentumra, amelynek készítésébe azonban még bevonták a Miskolci Többcélú Kistérségi Társulást is véleményező szerepkörben, illetve az egyéb véleményező körök is túllépett a város körén. A 2008-as IVS-t még szintén véleményezte a kistérségi társulás, míg az új dokumentumok kapcsán ennek csak minimális nyoma van, míg a kistérségi társulás megszűnésével eltűnt az a partner, amely valamelyest szerepet kapott ezen a területen.

A pólus fogalma csak minimálisan jelenik meg az újabb dokumentumokban, ami azt jelzi, hogy lényegében különösebb hatás nélkül maradt a póluskonceptió a jelenlegi helyi fejlesztéspolitikára. A települési és térségi fejlesztéspolitika kapcsán összességében azonban mindenképpen el kell mondani, hogy sem a városfejlesztési koncepció, sem az IVS önmagában nem alkalmas átfogó stratégia megalkotására, és hiányoznak azok a jogszabályi feltételek, amelyek az együttes tervezést lehetővé tennék (Suvák 2012). Az egyeztetések és a tervezési együttműködés jelentőségvesztése azonban nem eseti jelleg, inkább arra lehet következtetni, hogy Pólus Program kidolgozása és a 2007-ben várt nagy fejlesztési lehetőségek ígérete némileg kitágította az együttműködési horizontokat. Ennek ellenére azonban a térségi tervezést már ekkor is koncepciótlanság jellemezte, és az együtt tervezés és közös megvalósítás legfeljebb közös projektben valósult meg (elsősorban infrastruktúra azon belül is közlekedésfejlesztés) (Suvák 2012). Összességében az együttműködés hiányának vagy fejletlenségének okai a nagyváros és a térség önkormányzatainak és szervezeteinek egymáshoz való viszonyában keresendő. A hiányosságok ellenére is vannak olyan területek, ahol a térségi együttműködés fejlődött, gyakran az EU-s források által finanszírozott projekteknek köszönhetően, amelyeket korábban a Pólus Program is tartalmazott.

Számos ÉMOP projekt zajlott a térség turisztikai fejlesztése érdekében (ÉMOP

2.3.1-12), és a 2014-2020-as időszakra is várhatóak térségi együttműködésben megvalósuló projektek. A köznevelés esetében is szerepet kap a térségi gondolkodás, de különösen a térségi integrált szakképző központok (TISZK) létrehozásában jelenik meg a humán erőforrás-fejlesztés közösségi koncepciója. Szintén jelentős a térségi együttműködés a közúthálózat és a tömegközlekedés, azon belül az elővárosi közlekedés fejlesztésében.

Központi téma a hulladékkezelés és szennyvíz-elvezetés térségi biztosítása, illetve a megújuló energiák fejlesztése egy új területe a potenciális együttműködéseknek (geotermikus energia), de külön ki kell emelni az Oktató Kórház projektjét, a Csillagpont projektet, mely egy komplex térségi betegellátó-irányító rendszert valósított meg. A megye és a város vezetése a projektben a városi kórházak szakmai koncentrációját, harmonizációját és a párhuzamos ellátások megszüntetését valósította meg. A legnagyobb jelentőségűnek a közfoglalkoztatási program tekinthető, amelynek fontosságát minden tervezési dokumentum kiemeli.

Kevés szó esik a dokumentumokban a gazdaságfejlesztés térségi együttműködéssel való fejlesztéséről, ezt jobbra az ipari parkok vagy klaszterek szerepével (ezek száma és vonzáskörzete nőtt a vizsgált időszakban) elintézettnek tekintik. Ezzel valamelyest párhuzamba állíthatók a gazdasági szervezetek vezetőinek visszajelzései Lux Gábor közleményében (Lux 2012), amelyben a három nagyvárosi térség gazdasági szereplőinek térkapcsolatait is feldolgozza. Miskolc esetében az állapítható meg a város ipari hagyományai és bővülő szolgáltatásai nagy lökést jelentenek a telephelyválasztásban, de a gazdaságfejlesztési programokban csak viszonylagos mértékben kapnak szót a helyi gazdasági szféra érdekei. Jellemzően a kapcsolati hálók is elsősorban más gazdasági szereplőkre koncentrálnak,⁴a helyi kapcsolatok más szervezetekkel mindössze a vállalkozások felénél fordul elő, és ezzel összefüggésben a gazdasági szféra érdekérvényesítő képessége is alacsony. Ehhez kapcsolódó adat, hogy a településvezetők 72%-a nyilatkozott pozitívan a többi települési önkormányzattal közös gazdasági programok lehetőségeiről (Lux 2012), de nem tisztázott, hogy ebben mekkora szerepe van az közlekedési infrastruktúra fejlesztésének és a közfoglalkoztatásnak. Ennek ellenére a fejlesztési dokumentumokból hiányzik az átfogó gazdaságfejlesztési együttműködés víziója, így ebben a tekintetben a Pólus Programnak nincs várható folytatása.

4. Összegzés

Kevéssel az operatív programok zárása előtt ki lehet jelenteni, hogy csalódás érte a magyar társadalmat az EU-s források felhasználása kapcsán, amelynek okait hosszan lehetne ecsetelni, de ehelyett érdemes egy-egy kiemelt cél, az ÚMFT szavaival élve: zászlóshajó megvalósulását megtekinteni. Lényegében ennek

⁴ Egy térség fejlődése szempontjából a gazdasági kapcsolatok mellett a társadalmi kooperációk is fontosak (Reisinger 2012).

mentén fogalmazódott meg a tanulmány célja: megvizsgálni egy szimbolikusan is jelentős fejlesztési kezdeményezést egy konkrét térség esetében, amely ábrázolni tudná a mai magyar területfejlesztési politika egyes problémáit. A tanulmány elsősorban nem a sikertelenség okait kívánta bemutatni, sokkal inkább arra koncentrált, hogy a Programnak milyen hozadékaik voltak, és az esetleges utólagos pozitív hatásokat kereste. Ennek érdekében a szerző áttekintette a program elméleti feltételeit és annak megszületését, a stratégiai dokumentumokat, majd a konkrét megvalósulás eredményeit és a kudarc feltételeit vizsgálta meg, majd a Program és a póluskoncepció utóéletét elemezte.

Összességében megállapítható, hogy létezése idejében a Pólus Programnak nagy hatása volt, mivel sok szempontból serkentette az együttműködést a várostérség települései között, amely azonban elsősorban projektszintű maradt, a tervezés bizonyos szintű együttmozgása ellenére is. A következő évek eseményei nem támogatták hasonló jellegű összefogás lehetőségét, és az újabb fejlesztési dokumentumokban már tovább csökkent a térségi együttműködés fontossága és kevésbé komplexsége vált a megközelítése is. Mindezek mellett bizonyos területeken történt elmozdulás a térségi együttműködés fejlődése irányába az elmúlt években, ami közvetlenül nem írható a Pólus Program javára, de mindenképpen kötődik ahhoz az időszakhoz és közeghez, stratégiai célokhoz, amelyek azt létrehozták.

Irodalomjegyzék

- 35/1998. (III. 20.) OGY határozat az Országos Területfejlesztési Koncepcióról. <http://www.complex.hu/kzldat/o98h0035.htm/o98h0035.htm> letöltés: 2015. 01. 10.
- 97/2005. (XII. 25.) OGY határozat az Országos Területfejlesztési Koncepcióról. <http://www.complex.hu/kzldat/o05h0097.htm/o05h0097.htm> letöltés: 2015. 01. 10.
- Az Észak–magyarországi Régió fejlesztési stratégiája (2007–2013)* (é. n.): http://www.terport.hu/webfm_send/644 letöltés: 2015.01.10.
- Egyed I. (2014): Területfejlesztési vagy iparpolitika? A francia versenyképességi pólus program tapasztalatai. *Tér és Társadalom* 28 (2): pp. 159–175
- Észak-Magyarországi Operatív Program 2007–2013.* (2007). <http://palyazat.gov.hu/doc/366> letöltés: 2015.01.09.
- Faragó L.-Lux G. (2014): Kurrens portéka vagy múzeumi tárgy? Növekedési pólusok és iparági körzetek a fejlesztéspolitikában. *Tér és Társadalom*, 2014/2, p. 11
- Filep, B. (2008). *A nagyvárosok versenyképessége és térségszervező funkciói.* Doktori értekezés. Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola: Győr
- Gazsó I.–Kovács R.–Perger É.–Schneider G.–Szegevári P.–Vigvári A.–Zsugyel J. (2008): A nagyváros és környéke a kistérségi rendszer szempontjából I. *Területi Statisztika* 48:(5). pp. 524–543.

- Hardi T. (2012): Győr, Miskolc és Pécs agglomerációja a vidéki szuburbanizációban. In: Somlyódy E. (szerk.) *Az agglomerációk intézményesítésének sajátos kérdései: Három magyar nagyvárosi térség az átalakuló térben*. Pécs: IDResearch Kft. - Publikon, pp. 15-42.
- Integrált Városfejlesztési Stratégia. Miskolc. I. kötet. Helyzetelemzés* (2008). http://miskolc.hu/sites/default/files/dokumentumok/csatolmanyok/1670783-3508-2008-1ivs_helyzetelemzes_1_kotet.pdf letöltés: 2014.01.10.
- Integrált Városfejlesztési Stratégia. Miskolc. II. kötet. Stratégia* (2008). http://miskolc.hu/sites/default/files/dokumentumok/csatolmanyok/1670784-3509-2008-2ivs_strategia_2_kotet.pdf letöltés: 2015.01.10.
- Integrált Városfejlesztési Stratégia. Miskolc. III. kötet. Helyzetelemzés* (2008). http://miskolc.hu/sites/default/files/dokumentumok/csatolmanyok/1670785-3510-2008-3ivs_antiszegregacios_terv_3_kotet.pdf letöltés: 2015.01.10.
- Lengyel I. (2007): Fejlesztési pólusok, mint a tudásalapú gazdaság kapuvárosai. *Magyar Tudomány*, 6. pp. 749-758.
- Lukács J.-Piskóti I. (2006): *Miskolc Fejlesztési Pólus – TECHNOPOLISZ – alkalmazott high-tech ipari megoldások. Fejlesztési Pólus Stratégia*. <http://www.boon.hu/2006/03/technopolis.pdf> letöltés: 2015.01.11.
- Lux G. (2012): Fejlesztési problémák és területi együttműködési kapcsolatok a magyar nagyvárosi agglomerációkban. In: Somlyódy E. (szerk.) *Az agglomerációk intézményesítésének sajátos kérdései: Három magyar nagyvárosi térség az átalakuló térben*. Pécs: IDResearch Kft. - Publikon, pp. 153-180.
- Miskolc megyei jogú város 2007-2013 közötti időszakra vonatkozó városfejlesztési stratégiája és operatív programjai. I. kötet* (2005). <http://miskolc.hu/sites/default/files/dokumentumok/csatolmanyok/varosfejlesztesiprogram.pdf> letöltés: 2015.01.09.
- Miskolc Megyei Jogú Város Integrált Településfejlesztési Stratégiája. Helyzetfeltáráselemzés-értékelés. Vezetői összefoglaló* (2014). <http://miskolcvaros2020.hu/sites/default/files/dokumentumok/ivs-vezetoi-osszefoglalo.pdf>, letöltés: 2015.01.11.
- Miskolc Megyei Jogú Város Integrált Településfejlesztési Stratégiája. Helyzetfeltárási elemzés* (2014). <http://miskolcvaros2020.hu/sites/default/files/dokumentumok/ivs-helyzetfeltaras.pdf> letöltés: 2015.01.11.
- Miskolc Megyei Jogú Város Integrált Településfejlesztési Stratégiája. II. Helyzetelemzés* (2014). <http://miskolcvaros2020.hu/sites/default/files/dokumentumok/ivs-ii-helyzetelemzes.pdf> letöltés: 2015.01.11.
- Miskolc Megyei Jogú Város Integrált Településfejlesztési Stratégiája. III. Helyzetértékelés* (2014). <http://miskolcvaros2020.hu/sites/default/files/dokumentumok/ivs-iii-helyzetertekeles.pdf> letöltés: 2015.01.11.
- Miskolc Megyei Jogú Város Integrált Területfejlesztési Stratégiája* (2014). http://miskolcvaros2020.hu/sites/default/files/dokumentumok/miskolc_its_2014.pdf letöltés: 2015.01.11.
- Miskolc Megyei Jogú Város Integrált Területfejlesztési Stratégiája. Melléklet*

- tek (2014). <http://miskolcvaros2020.hu/sites/default/files/dokumentumok/ivs-mellekletek.pdf> letöltés: 2015.01.11.
- Péli L. (2013): *Növekedési pólusok főbb regionális gazdaságtani összefüggéseinek vizsgálata Magyarországon*. Szent István Egyetem Gazdálkodás és Szervezéstudományok Doktori Iskola ökonómiai tanulmányai (9). Budapest: Agroinform, 166 p.
- Pólus Klaszter Kézikönyv* (2008). Budapest: Nemzeti Fejlesztési Ügynökség. http://www.palyazat.gov.hu/download/9956/Polus_web_vegleges.pdf letöltés: 2015. 01. 10.
- Reisinger Adrienn (2012) Társadalmi részvétel helyi, területi és európai uniós szinten. Róbert Péter (szerk.): *Magyarország társadalmi-gazdasági helyzete a 21. század első évtizedeiben*. A 2011. június 15.-i Kautz Gyula Emlékkonferencia válogatott tanulmányai. Széchenyi István Egyetem, Győr. pp. 267–279.
- Somlyódyne Pfeil E. (szerk.) (2012): *Az agglomerációk intézményesítésének sajátos kérdései: Három magyar nagyvárosi térség az átalakuló térben*. Pécs: IDRResearch Kft. - Publikon.
- Somlyódyne Pfeil E. (2012): Az együttműködésnek mint erőforrásnak a jelenléte három nagyvárosi térségünkben, In: Somlyódyne Pfeil E. (szerk.) *Az agglomerációk intézményesítésének sajátos kérdései: Három magyar nagyvárosi térség az átalakuló térben*. Pécs: IDRResearch Kft. - Publikon, pp. 201-221.
- Stratégiai és Operatív Program (2007-2013)* (2005). Miskolci Kistérség Többcélú Társulása. http://www.terport.hu/webfm_send/2215 letöltés: 2015.01.11.
- Suvik A. (2012): Az együttműködésnek mint erőforrásnak a jelenléte három nagyvárosi térségünkben. In: Somlyódyne Pfeil E. (szerk.) *Az agglomerációk intézményesítésének sajátos kérdései: Három magyar nagyvárosi térség az átalakuló térben*. Pécs: IDRResearch Kft. - Publikon, pp. 181-200.
- Településfejlesztési koncepció (2014-2030)*. Miskolc Megyei Jogú Város (2014). http://www.miskolc.hu/sites/default/files/dokumentumok/csatolmanyok/miskolc_mjv_telepulesfejlesztési_koncepcioja.pdf letöltés: 2015.01.11.
- Tóth G. (2014): Az agglomerációk, településegységek lehatárolásának eredményei. *Területi Statisztika*. 54:(3), pp. 289-299.
- Új Magyarország Fejlesztési Terv. Magyarország Nemzeti Stratégiai Referenciakerete 2007–2013*. Foglalkoztatás és növekedés (2007). <http://palyazat.gov.hu/doc/109> letöltve: 2005. 01. 10.

Lektorálta: Dr. Reisinger Adrienn PhD, Széchenyi István Egyetem, adjunktus

A GAZDASÁGI VILÁGVÁLSÁG BANKSZABÁLYOZÁSRA GYAKOROLT HATÁSA AZ EURÓPAI UNIÓBAN

Füstös Hajnalka

*PhD hallgató, Nyugat-magyarországi Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar,
Széchenyi István Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola
e-mail: fustos.hajnalka@gmail.com*

Absztrakt

A 2008-ban kirobbant pénzügyi és gazdasági világválság hatásai az Európai Unió (EU) bankrendszerén belül már a válság kezdetén érezhetőek voltak és napjainkban is beazonosíthatóak. A válság kezelése céljából uniós szinten rövid időn belül megkezdődött a bankszabályozás- és bankfelügyelet területén fellelhető hibák és hiányosságok feltárása, amelyek javítására illetve kiegészítésére az intézkedések megkezdődtek és folyamatban vannak. Jelen kutatásunk célja meghatározni azokat a kritikus szabályozási pontokat, amelyek felszínre kerültek a gazdasági világválságnak az EU bankrendszerére gyakorolt hatásainak vizsgálata során, valamint megvizsgálni, hogy a bankrendszer stabilitása céljából milyen új szabályozás jött létre, valamint a már meglévő szabályok szigorításával kapcsolatban milyen intézkedési javaslatok fogalmazódtak meg.

A Bázeli Bankfelügyeleti Bizottság (Bizottság) alapvető célja olyan standardok és ajánlások kidolgozása, amelyeket az egyes országok a saját jogrendszerükbe beépítve erősíteni tudják a hazai bankszabályozást és bankfelügyeletet, valamint alkalmazásuk elősegíti a bankok prudenciális működését. A válság kezelésére a Bizottság 2010 decemberében nyilvánosságra hozta a Bázel III. szabályozócsomagot, amely szigorításokat javasol a tőkekövetelmények területén, de a többi között a hitelezéssel és likviditással kapcsolatban is tartalmaz újabb ajánlásokat. A válság rávilágított arra is, hogy a betétesek vagyontát még hatékonyabb eszközökkel és módszerekkel szükséges védeni. Az ez irányú uniós törekvéseket fejezi ki a 2014 áprilisában Brüsszelben, a betétbiztosítási rendszerekről elfogadott új irányelv. A szabályozás fő célkitűzése, hogy a betétesek egységes védelmet kapjanak az egész Európai Unió területén. Az ezen törekvéseknek való megfelelés során a hazai Országos Betétbiztosítási Alapra is sok feladat hárul.

Kulcsszavak: *bankszabályozás, bankfelügyelet, tőkekövetelmények, Bázel III., betétbiztosítás*

1. A válság hatására kidolgozott új szabályozó eszközök és a régiek szigorítása

A Bázeli Bankfelügyeleti Bizottság (Basel Committee on Banking Supervision, BCBS)¹ a válság hatására 2010 decemberében nyilvánosságra hozta a Bázel III. szabályozócsomagot, amelynek alapján a jogszabályok módosítása és az azoknak történő megfelelés fokozatosan történik 2013 és 2022 között. A válság által feltárt piaci kudarok kiküszöbölése céljából az új szabályozás egyrészt erősíti a mikroprudenciális

¹ A Bázeli Bankfelügyeleti Bizottság 1975-ben jött létre, melynek fő feladata a versenysemleges szabályozási környezet kialakítása, olyan standardok és ajánlások kidolgozása, amelyeket az egyes országok beépítenek a saját jogrendszerükbe. Az első bázeli szabályozócsomagot 1988-ban fogadták el (Bázel I.). A Bázel II. bevezetése 2004-ben kezdődött meg.

szintet, másrészt a makroprudenciális reformok a rendszerszintű kockázatokat és prociklikusságot hivatottak kezelni.

A Bázel III. új, egységes alapokra helyezi a szavatoló tőke számítását azzal, hogy szigorúbban határozza meg a szavatoló tőke tőkeelemeit, másrészt megnöveli a kockázattal súlyozott eszközértékhez viszonyított szavatoló tőkekövetelmény szintjét. Az új szabályozás növeli a partnerkockázati tőkekövetelményt is. A Bázel III. a pénzügyi intézmények eszközértékének számításakor magasabb korrekciós szorzó használatát írja elő.

Konjunktúra idején a bankoknak puffert kell képezniük és ezt a felhalmozott tőkét recesszió vagy gazdasági sokk idején a bankok felhasználhatják.

Az új Bázel III. szabályozócsomag mellett a Bázel II. csomag módosítása is megtörtént, s ezen módosítások szintén a bankszektor és ezen keresztül a pénzügyi világ megerősítését célozzák. A 2009-ben publikált szabályozócsomag a Bázel 2.5 nevet kapta és foglalja magában többek között az értékpapírosítás szabályozásával, a piaci kockázatokra vonatkozó tőkekövetelmények számítási módszerének továbbfejlesztésével és a banki vezetők javadalmazásával.

2. Makroprudenciális szabályozás

A válság kirobbanását követően világossá vált, hogy a mikroprudenciális (csak az egyes bankokra vonatkozó) fizetőképességre vonatkozó szabályozás nem elegendő a pénzügyi rendszer működését veszélyeztető rendszerszintű kockázatok kivédésére, ezért a mikroprudenciális szabályozás mellett szükség van a makroprudenciális szabályok kialakítására is.

Az egyedi banki kockázatok a bankok számára külső kockázatot jelentenek, a rendszerszintű kockázatok pedig endogén kockázatként jelennek meg a bankok számára. A bankok egyedi kockázatának a szabályozásakor arra törekednek, hogy a külső kockázatokkal szemben megfelelően védettek legyenek, a kockázatokat időben be tudják azonosítani és a megfelelő válaszlépéseket gyorsan és hatékonyan képesek legyenek megtenni annak érdekében, hogy a betétesek pénze, vagyona biztonságban legyen. Ezek az egyedi szabályozások azonban a bankszektor egészére nincsenek hatással, azt nem védik meg. A rendszerszintű kockázatok esetén a bankok kockázatkezelési gyakorlata a teljes pénzügyi rendszerre és ezen keresztül a gazdaságra is hatással van.

A makroprudenciális szabályozás két fontos fejezete a rendszerkockázati szempontból fontos intézmények körének meghatározása és a bankok harmonizált tevékenységének endogén kockázatainak kézbevétele. Az első pont alapján meghatározásra kerülnek azok a piaci szereplők, amelyek „túl nagyok ahhoz, hogy csődbe jussanak” (too big to fail), azaz ezeknek a bankoknak a csődje komoly károkat okozhat a gazdaság egészének és ennek elkerülése céljából az állam megsegíti ezeket a pénzügyi intézményeket, nem hagyja csődbe menni, ezeket nevezzük rendszerkockázati szempontból fontos intézményeknek. A globális gazdaságot tekintve a rendszerkoc-

kázati szempontból fontosnak számító bankok körének meghatározására a Bázeli Bankfelügyeleti Bizottság egy indikátoralapú meghatározást dolgozott ki. A mutatószámok alapján a Bizottság ezeket a kiemelt bankokat öt kategóriába sorolta be rendszerkockázati hatásuk alapján. Az egyes kategóriákban 1 százalék, 1,5 százalék, 2 százalék, 2,5 százalék és 3,5 százalék többlettőke-követelményt írtak elő annak érdekében, hogy növeljék ezeknek a bankoknak a kockázatviselő képességüket, illetve hogy így csökkentsék a csődvalószínűségüket. A többletkövetelményt előíró szabályozás 2016 és 2019 között fokozatosan kerül bevezetésre és a kategóriába történő besorolásokat rendszeresen felülvizsgálják. Az Európai Unió meghatározta azoknak a bankoknak a körét az EU-n belül, amelyek rendszerkockázati szempontból fontosak és ezt a 71 bankot külön figyelemmel kíséri. A magyar bankok közül az OTP került a mintába, a Magyarországon működő külföldi tulajdonú bankokat az anyabankjaikon keresztül vizsgálják.

A hitelezéssel kapcsolatban az endogén kockázatok kezelésére irányuló eszközök például a hitelfelvevők eladósodottságának mértékére vonatkozó előírások, vagy a hitelezés korlátozása. A likviditáshoz kapcsolódó eszközök például a likviditástartási kötelezettség, vagy a nyitott pozíciós limitek. A tőkekövetelményekkel kapcsolatos eszközök a tartalékképzési kötelezettség, illetve az osztalékfizetési korlátozások. Ezeket az eszközöket eddig is alkalmazták a bankok, de a válság során ezek nem minden esetben bizonyultak megfelelően erősnek.

A válság rámutatott arra, hogy a jelenlegi prociklikus szabályozás nem megfelelő és a Bázeli Bankfelügyeleti Bizottság ajánlása szerint a szabályozásba legyenek beépítve anticiklikus (ciklusokon átívelő szemléletű, előre tekintő) elemek is. A bankszámviteli gyakorlat jelenleg az, hogy az adózás előtti tartalékképzés (értékvesztés elszámolás, céltartalék képzés) csak a már kialakult veszteségekre lehetséges. Ezzel szemben a javasolt anticiklikus tartalékképzés során már az adott időpontban látszó veszteségekre is lehetne képezni céltartalékot, illetve lehetne elszámolni értékvesztést, amely elszámolások jelenleg ellentmondanak a Nemzetközi Számviteli Standardoknak.

Az anticiklikus tőketartalékok kialakítása során a gazdasági fellendülés időszakában a bankok olyan tőketartalékot képeznek, amelyek egy recesszió ideje alatt felhasználhatóak. A Bazel III. szabályozási csomag kétféle anticiklikus tőketartalék bevezetését irányozza elő. Az egyik tartalék a tőkemegőrzési tartalék. Ezen előírás alapján a bankok a kedvező működési feltételek mellett annyi többlettőkét halmoznak fel a minimálisan előírt tőkekövetelmény felett, hogy egy esetleges válság idején ennek felhasználásával képesek legyenek a többletkockázatok fedezésére. A szabályozási csomag alapján a tőkemegőrzési többlet a kockázattal súlyozott eszközérték 2,5 százaléka.

A másik anticiklikus tőketartalék a nemzeti hatáskörben előírható tőketartalék képzési kötelezettség. Ezt a tőketartalékot csak abban az esetben kell képezniük a bankoknak, ha a saját honi szabályozóhatóságuk azt előírja. A nemzeti hatáskörben előírt ilyenfajta tartalék a hazai gazdaság erősítését, stabilitását szolgálhatja olyan esetekben, ha például egy országban túl nagy mértékű a hitelexpanzió és ez túlzott

mértékű kockázatot rejt magában. A Bázeli Bankfelügyeleti Bizottság kiadott egy útmutatót, amely azt tartalmazza, hogy mikor, milyen feltételek megjelenése, illetve megléte mellett javasolt ennek az anticiklikus tőketartaléknak a bevezetése.

A jelenlegi gazdasági világválságot megelőzően a kedvező gazdasági helyzetben a bankok magas kockázat mellett adtak könnyen elérhető hiteleket. A válság kirobbanását követően számos országban bevezetésre kerültek a hitelfedezeti arányra és a hiteltörlesztés/jövedelem arányra vonatkozó szabályok, illetve azok szigorítása történt.

A válság szükségessé tette a makroprudenciális felügyelet intézményrendszerének kialakítását. A pénzügyi felügyeleteknek nem csak mikroprudenciális, hanem makroprudenciális kockázatokat is felügyelni kell. Ennek erősítése céljából alakult át a Pénzügyi Stabilitási Fórum, amely kiszélesített mandátummal Pénzügyi Stabilitási Tanács néven működik tovább, melynek feladata a globális pénzügyi rendszer kockázatainak beazonosítása, elemzése és szükség esetén javaslattevés azok kezelésére.

A válság hatására a Lámfalussy-folyamat alapján működő pénzügyi felügyelet jelentősen átalakult az Európai Unióban. A válság előtt fennálló struktúra hatékonyan működött az EU pénzügyi szabályozási és felügyeleti szerepét tekintve, azonban makroprudenciális szinten hiányosságokat mutatott. A korábbi szabályozási forma keretén belül keretjogszabályokat, végrehajtási rendelkezéseket dolgoztak ki az uniós bizottságok és emellett nagy teret biztosítottak az egyes nemzeti szabályozóknak, amely eredményeként a tagországok szabályozó gyakorlatában és a felügyeleti szerveik jogosultságaiban jelentős eltérések mutatkoztak. 2008-ban ezért az Európai Unióban létrehoztak egy magas szintű, független bizottságot, amelynek feladata a pénzügyi piacok és intézmények szabályozási és felügyeleti folyamatának megszilárdítása annak érdekében, hogy az EU egységes, stabilabb és a válságokkal szemben ellenállóbb legyen.

2011. január 1-én felállították az EU pénzügyi felügyeleti rendszerét, amelyen belül létrehozták az Európai Rendszerkockázati Testületet, amelynek fő feladata a makroprudenciális felügyelet. A mikroprudenciális keretrendszeren belül létrehozták a Pénzügyi Felügyelet Európai Rendszerét, amelyet a nemzeti felügyeleti hatóságok és három európai pénzügyi hatóság alkot. Az új szabályozás eszköztára a pénzügyi szektor tevékenységére vonatkozó Egységes szabványkönyv, amely megalkotása jelzi, hogy az irányelveken keresztül történő szabályozás helyett a rendeleti szabályozás válik hangsúlyossá. Az egységes szabványkönyv keretén belül hozzák létre azokat a kötelező technikai szabványokat is, amelyeket a tagállamoknak egyformán, változtatások nélkül kell alkalmazniuk.

3. Szigorodó tőkekövetelmények

Az alapvető tőkeelemek közé eredetileg a saját tőke és a mérleg szerinti eredmény tartozott, a járulékos tőkeelemek pedig kezdtek egyre több olyan hibrid elemet tartalmazni, amelyek ugyan rendelkeznek a tőkéhez hasonló veszteségviselő képességekkel, de tulajdonságaikban eltérnek a részvénytőkétől. A tőkének ez a

fajta felhígulási folyamata az 1990-es években kezdődött. A Bázeli Bankfelügyeleti Bizottság 1998-ban kibocsátott sydneyi sajtóközleménye megengedte, hogy maximum az alapvető tőkeelemek 15 százalékáig be lehessen számítani bizonyos hibrid tőkeelemeket az alapvető tőkeelemek közé. A válságot megelőzően egyre többféle hibrid tőkeelem terjedt el, szélsőséges esetben az is előfordult, hogy a 8 százalékos tőkemegfelelési mutatószám így csak 2 százalékknak felelt meg. Az EU-n belül a legmegengedőbb szabályozási gyakorlat Hollandiában, Németországban és Írországban volt. A válság során kiderült, hogy a hibrid tőkeelemek veszteségviselő képessége nem megfelelő, ezért a banki tőkére vonatkozó szabályok átdolgozása szükségessé vált.

A Bazel III. szabályozási csomag új tőkeszabályozást tartalmaz, amely előírja azt, hogy a tőke legfontosabb összetevője a jegyzett tőke és az adózott eredmény visszaforgatásából képzett tartalék. Az alapvető tőkeelemeknek két kategóriája van. Az elsődleges tőkeelem (Tier 1) a részvénytőke, a kapcsolódó árszió, a visszaforgatott adózott eredmény és a tőkével szemben elszámolt korrekciók. A fenti tőkeelemek képesek a folyamatos gazdálkodás mellett fedezni a veszteségeket. A járulékos tőkeelemek (Tier 2) egy esetleges felszámolás esetén képesek a veszteségeket viselni, a betétesek érdekeit védeni. Az új szabály szerint a kiegészítő járulékos tőkeelemeket (Tier 3) már nem lehet tőkeként figyelembe venni.

A válság kitörését követő új szabályozás a banki tőkeszint növelését is előírja a tőkeelemek minőségének javításán túl. A globális rendszerkockázatot hordozó nagybankoknak a 8 százalékos tőkekövetelmény mellett még teljesíteniük kell további 1 és 3,5 százalék közötti többlettőke-követelményt. A bankoknak az új előírásoknak történő megfelelés céljából új tőkét kell bevonniuk, ezért a szigorúbb előírások teljesítése miatt felkészülési időt biztosítottak a számukra és az előírásokat 2013-tól fokozatosan kezdték el bevezetni. Arra például 10 év áll rendelkezésre a bankoknak, hogy azokat a forráselemeket kivonják a szavatoló tőke elemei közül, amelyeket a jogszabály már tiltott szerepeltetni.

4. Likviditásszabályozás

A válságot megelőzően nem voltak tételes nemzetközi szintű szabályok a bankok likviditására vonatkozóan, csak annyit írtak elő, hogy az egyes bankoknak rendelkezniük kell kockázatvállalási és kockázatkezelési politikával és eljárásrenddel. A válság azonban bebizonyította, hogy a magas pénzügyi kitettséggel működő bankok pénzügyi zavarok esetén kockázatosakká válnak (ld. Lehman Brothers csődje után kialakult bizalmatlanság, amely során gyakorlatilag megszűnt a bankközi piacon a likviditás). A szabályozók belátták, hogy a likviditásszabályozást fel kell venni a közös palettára. Ez a szabályozás két dolgot jelent. Jelenti egyrészt a mennyiségi szabályozást, másrészt a likviditáskezelés nemzetközi gyakorlatát. A Bazel-III. szabályozócsomag a mennyiségi követelményeket szabályozza, a likviditáskezelést pedig elkülönült irányelvek határozzák meg.

A Bázel-III. kétféle likviditási mutatónak való megfelelést ír elő a bankoknak. A likviditási fedezeti mutató (Liquidity Coverage Ratio, LCR) azt írja elő, hogy a banknak mindig legalább annyi jó minőségű likvid eszközzel kell rendelkeznie, ami egy hirtelen sok hatására jelentkező pénzkirárlás esetén 30 napon keresztül biztosítja a bank likviditását. Ez a mutató a rövid távú likviditást erősíti. A mutató számítási módja: jó minőségű likvid eszközök/feltételezett 30 napos nettó pénzkirárlás ≥ 1 . A másik mutató a stabilforrás-ellátottsági mutató (Net Stable Funding Ratio, NSFR), amely azt mutatja, hogy a bankok rendelkeznek-e elegendő hosszú lejáratú forrással a hosszú távú kihelyezéseik finanszírozásához. A mutató számításának módja: rendelkezésre álló stabil források/stabil források megkövetelt szintje ≥ 1 . A szabályozócsomag azt is meghatározza, hogy mely források tartoznak a stabil források közé. Ezeknek a likviditási mutatóknak a használatát fokozatosan vezethetik be a bankok, az LCR mutatónak 2015-től, az NSFR mutatónak 2018-tól kell megfelelni.

5. Egységes betétbiztosítás

A válság rávilágított arra is, hogy a betétesek vagyona még hatékonyabb eszközökkel és módszerekkel szükséges védeni. Az ez irányú uniós törekvéseket fejezi ki a 2014 áprilisában Brüsszelben, a betétbiztosítási rendszerekről elfogadott új irányelv. A szabályozás fő célkitűzése, hogy a betétesek egységes védelmet kapjanak az egész Európai Unió területén és ezért a tagállamoknak az uniós irányelvben foglalt rendelkezések többségét 2015. július 3-ig át kell ültetniük a saját jogrendszerükbe.

Magyarországon a betétesek védelme az Országos Betétbiztosítási Alap (OBA) feladata. Az Alapba a befizetéseket a bankok és a takarékszövetkezetek teljesítik a betétállományuk arányában. Jogszabály alapján a fenti pénzüstézetek betéteseit a kártalanító alap a pénzüstézet csődje esetén személyenként és hitelintézetenként százezer euróig (mintegy 31 millió forintig) kártalanítja. Az e feletti összegekre már nem vállal felelősséget az OBA és a károsult legfeljebb egy csődeljárást követően kaphatja meg a még ezen garantált összeg felett fennálló követelését. Az OBA nem védi az állami betéteseket, az önkormányzatokat, illetve az állami vállalatokat. Ezek a feltételek változni fognak az uniós irányelv alapján.

Az uniós előírás alapján a betétbiztosítási alapba fizetendő összeg is változni fog. Jelenleg a tagok a biztosítandó összeg 0,1 százalékát fizetik évente, a megváltozott szabályok alapján ezt a rendszert a kockázat alapú díjfizetés váltja, vagyis minél kockázatosabb egy pénzüstézet (például kevésbé feltőkésített), annál nagyobb mértékű befizetést kell teljesítenie.

A változásokat követően csökkenni fog az a határidő is, ameddig a betéteseket kártalanítani szükséges. A korábbi 20 munkanap helyett 7 munkanap alatt kell a kifizetéseket rendezni a károsultakkal (az új kifizetési határidőt 2024-ig kell elérni).

A Nemzetgazdasági Minisztérium 2014 novemberében benyújtotta az Országgyűlésnek az új betétbiztosítási szabályokat tartalmazó törvénymódosító javaslatot, melyet az Országgyűlés 2014. december 15-én el is fogadott.

Összegzés

A nemzetközi bankszabályozás irányát a Bázeli Bankfelügyeleti Bizottság ajánlásai jelentik. Az egységes Uniós bankszabályozás a válság hatására jelentős változásokon megy át. A válság negatív hatásaira, a kockázatok csökkentésének igényével komplex szabályozócsomagok kerültek kialakításra.

Hazánk már megkezdte az új szabályoknak való megfelelést azzal, hogy módosította a Hitelintézetekről és a pénzügyi vállalkozásokról szóló törvényt (Hpt.). A 2013-as törvény már tartalmazza többek között a tőkepufferek bevezetésével, a vállalatirányítási szabályok kialakításával kapcsolatos követelményeket és a Felügyeletre vonatkozó szabályok változásait is. A jogharmonizációs célú módosításokról szóló uniós követelmények a Hpt.-n kívül érintik a Befektetési vállalkozásokról és az árutőzsdei szolgáltatókról, valamint az általuk végezhető tevékenységek szabályairól szóló és a Magyar Nemzeti Bankról szóló törvényeket is.

Tekintettel arra, hogy a szigorodó követelmények jelentős változásokat indukálnak mind a pénzügyi intézetek, mind a globális pénzügyi piacokon, a változások bevezetése csak fokozatosan, több évre lebontva történhet meg. A válságot megelőzően a megengedő szabályozásnak betudhatóan olyan pénzügyi innovációk jöttek létre, amelyek megnövekedett kockázata veszélyeztette a piacok és a rendszer stabilitását. A válság hatására hozott szigorú intézkedések viszont magukban hordozzák annak kockázatát, hogy talán túlságosan is lefékezik, korlátozzák a banktevékenységet, túlzott óvatosságra intenek és ez a gazdasági növekedés rovására válhat. Ha a bankoknak kötelezően többet kell tartalékolniuk, akkor visszafogják a hitelezést. A várakozások szerint a kezdeti növekedésbeli hátrányokat ellensúlyozni fogják a hosszú távú eredmények, az hogy nagyobb eséllyel lesznek elkerülhetőek az újabb pénzügyi válságok. A válság hatására a bankszabályozásban végrehajtott szigorítások eredményeit az elkövetkező években fogjuk megtapasztalni.

A témában további kutatásokra ösztönöz az elkövetkező időszakban annak vizsgálata, hogy az ajánlott szabályozások implementálása milyen hatással lesz az Európai Unió bankrendszerére és ezen belül a hazai banktevékenységre, továbbá közvetetten az ország gazdasági teljesítőképességére.

Irodalomjegyzék

- Biedermann Zsuzsanna (2012): *A bankszabályozás visszatérő problémái a Bázeli III. intézkedéscsomag tükrében*, Világgazdasági Intézet, Letöltve 2015. április 20-án: http://vilaggazdasagi.blog.hu/2012/06/01/a_bankszabalyozas_visszatero_problemai_a_bazel_iii_intezkedescsomag_tukreben
- Mérő Katalin: A bankszabályozás kihívásai és változásai a pénzügyi-gazdasági válság hatására, Letöltve 2014. december 11-én: <http://econ.core.hu/file/download/vesz2011/bankszabalyozas.pdf>
- Mérő Katalin – Pirooska Dóra (2013): A makroprudenciális bankszabályozás és – felügyelés keretrendszerének kialakulása, *Hitelintézet* 2013/04 Letöltve: <http://www.bankszovetseg.hu/wp-content/uploads/2013/05/306-325ig-Mero.pdf>
- Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems Letöltve: <http://www.bis.org/publ/bcbs189.pdf>
- 575/2013/EU rendelet
2007. évi CXXXVIII. törvény a befektetési vállalkozásokról és az árutőzsdei szolgáltatókról, valamint az általuk végezhető tevékenységek szabályairól (Bsztv.)
2013. évi CXXXIX. törvény a Magyar Nemzeti Bankról
2013. évi CCXXXVII. törvény a hitelintézetekről és a pénzügyi vállalkozásokról (Hpt.)

Lektorálta: Prof. Dr. Balázs Judit

HELYSZÍNVALASZTÁS VIZSGÁLATA, KÖRNYEZETI ÉS GAZDASÁGI SZEMPONTBÓL – MEGÚJULÓ ENERGIATERMELÉS CÉLJÁRA

Gál Balázs Sándor

*Miskolci Egyetem Világ és Regionális Gazdaságtan Intézet, PhD hallgató,
reggabas@uni-miskolc.hu*

Absztrakt

A Nemzeti Energia Stratégia 2030-ig alapvetően az ún. „Atom – Szén - Zöld” forgatókönyvet támogatja, mely a paksi bővítésen túl, egy új szénerőművel, és a zöld kapacitások bővülésével számol (Portfolio.hu 2013). A fenntarthatóságot szem előtt tartva az energia igények kielégítéséhez, szükség van a fosszilis energia részarányának csökkentésére. A kieső kapacitás pótlására a nukleáris mellett, a megújuló energiatermelés valamelyik formáját, esetleg kombinációját lenne célszerű alkalmazni. A megújuló energiatermelés számos előnye mellett, felléphet néhány probléma is, melyeket az ellátás biztosításához ki kell küszöbölni. Ilyen probléma lehet a nem megfelelő helyszínválasztás.

A tanulmány megírásának célja elsősorban a megújuló energiatermeléshez szükséges terület kiválasztásának elősegítése. A kutatás során elemzésre kerülnek a helyszín választás folyamatában felmerülő gazdasági és környezeti szempontok. Ezek között szerepel a különböző típusú területeken, esetlegesen beindított megújuló energiatermelés hatása által okozott, pozitív és negatív környezeti elváltozás, valamint a beruházás gazdasági szempontjai. A területek környezeti és gazdasági paramétereinek jellemzői nagymértékben hozzájárulnak a megfelelő helyszín kiválasztásához. A jövőben létrejövő megújuló energiatermelést szolgáló beruházások megvalósításában a környezet értékét és a fenntarthatóság elveit maximálisan figyelembe kell venni. Ezen a nyomvonalon tovább haladva valószínűsíthető, hogy a beruházási költségek és a környezeti terhelések egyaránt csökkenthetőek. A tanulmányban Különböző típusú terület vizsgálatára kerül sor Miskolcon és környékén, melyek számításba jöhetnek a megújuló energiatermelésre használható területként. Ezek lehetnek a teljesség igénye nélkül az elhagyott ipari telepek, zöldmezős területek, valamint a belterületek erre alkalmas helyszínei. A tanulmány során megvalósul az e területekre vonatkozó környezeti és gazdasági információk értékelése, mely adalékot szolgáltat az új beruházások elindításához szükséges tervezéséhez és hatáértékeléshez. Továbbá, megalapozhatja a későbbi kutatásaimat és a terület kiválasztáshoz szükséges kritériumok modellezését.

Kulcsszavak: *gazdasági jellemzők, megújuló energiatermelés, helyszínválasztás, környezeti hatás*

1. Bevezetés

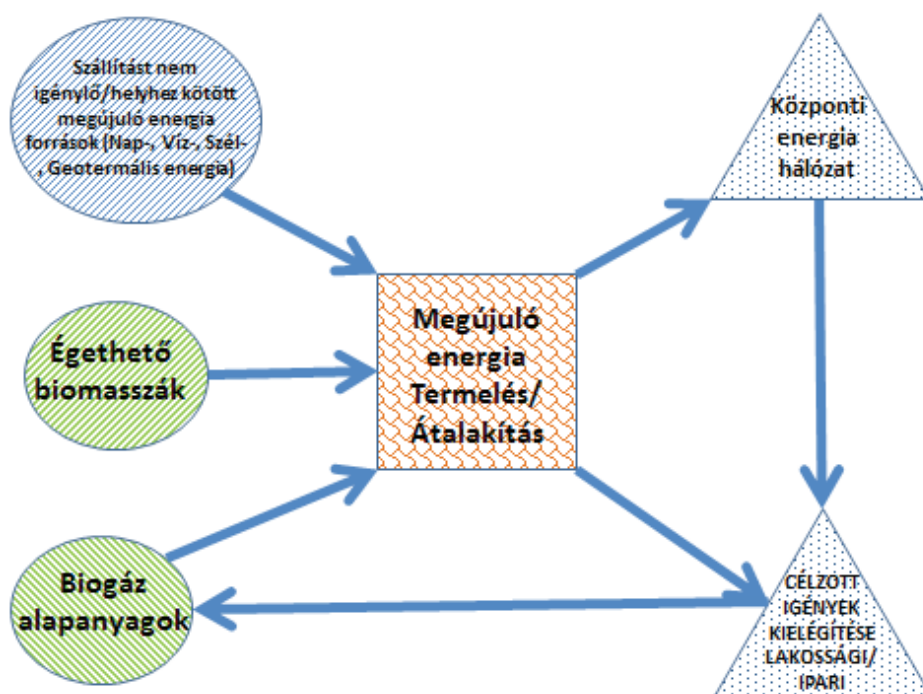
Az energia igények növekedésének kielégítésére, napjainkban egyre jobban elterjed a megújuló energiákra alapozott termelés, így az ilyen irányú beruházások mértéke is megnőtt főként Kínában a fejlődő országokban. 1014-ben 16%-kal, mintegy 310 milliárd dollárral nőttek a befektetések (Downing 2015). Hazánk

földrajzi adottságainak köszönhetően jelentős mennyiségű megújuló energiaforrásokkal rendelkezik, és a fenntarthatóság érdekében szükségessé válik ezek igénybevétele.

2. Anyag és módszer

A vizsgálataim során elsősorban szekunder kutatásokat végeztem. Felkutattam a témához kapcsolódó szakirodalmakat, ezeket az adatokat, a helyismeretemre alapozva elemeztem. Ezek segítségével kerestem, a különböző megújuló energiatermelésre alkalmas helyszín típusokat Miskolc belterületein.

Megújuló energiatermelés céljára figyelembe vehető főbb helyszín típusok:

1. ábra: Anyagáramok iránya a településeken belüli megújuló energiatermelés esetén energiatermelés esetén – Forrás: Saját szerkesztés [2015]

3.1 Barnamezős területek

A barnamező fogalma az 1980-as korai években, amerikai szakirodalomban a bukkant fel először, akkoriban egyszerűen az elhagyott ipari területeket jelentette. Azonban ahogy egyre terjedtek a fejlett országokban a dezindusztrializációs folyamatok, e fogalom is gazdagodott, és eltérő tartalmakat kapott. Az Európai Unióban a CLARINET (Contaminated Land Rehabilitation Network Technologies) mun-

kacsoport megfogalmazása szerint a brownfield az a hely, amelyet előzőleg használtak már, jelenleg elhagyott, vagy kevésbé hasznosított; feltárt vagy feltételezett szennyezettségi problémákkal küszködik; főként a városi térségben található; a hatékony újrahasznosítása érdekében beavatkozásra van szükség. (Kukely et al. 2006)

3.2 Zöldmezős területek

A zöldmezős beruházások olyan új, általában ipari vállalkozás, amely korábban az esetek többségében mezőgazdasági művelés alatt álló területen jön létre. A telephely teljes egészében újonnan létesül építészeti és üzemi előzmények nélkül. Előnye, hogy nincsenek elrendezési, építési megoldási, sem pedig funkcionális kötöttségek. Hátránya az, hogy ki kell építeni az infrastruktúrát ez azonban jelentős költségekkel jár. A kialakítás azonban lehetőséget nyújt arra, hogy könnyebb legyen eleget tenni a környezetvédelmi és egyéb a jogszabályokban előírt feltételeknek. (Solt et al. 2013)

3.3 Szürkemezős területeknek

Szürkemezős területek átmenetet jelentenek a barnamezős és a zöldmezős beruházások között. Hasonlóan a barnamezős területekhez, itt is már korábban használatba vett területekről van szó. Számuk csekélyebb, a térben általában kevésbé koncentráltan jelennek meg sokszor településperemen helyezkednek el, nem alkotnak összefüggő övezeteket (Orosz 2012) azonban, a terület szennyezettsége jóval alacsonyabb, mint a barnamezők esetében ezért kevésbé kerülnek a figyelem középpontjába. Ebben közrejátszhat az is, hogy a használati idő során csak olyan tevékenységeket végeztek ezeken a területeken melyek alacsonyabb szennyezéssel járnak. Ilyen területek közé sorolhatjuk többek között a felhagyott, és bezárt bevásárlóközpontok területeit.

4. Helyszínválasztási szempontok

Amennyiben segítséget szeretnénk nyújtani egyes megújuló beruházások tervezéséhez szükséges vizsgálni, hogy a különböző szempontok alapján felmerül-e olyan tény, ami kétségesse teszi a beruházás megtérülését. A vizsgálatokban ki kell térni az elhelyezkedésre, az esetleges környezeti terhelések mellett számos.

4.1 Elhelyezkedés és a hozzá kapcsolódó költségek

Beruházások esetén az egyik legfontosabb tényező. Az elhelyezkedést befolyásolja az úthálózathoz való közelség, a megújuló erőforrások távolsága, az energiatermelés lehetséges helyszínei, valamint az ellátni kívánt területek távolsága. Minél rövidebbek ezek a távok, valamint minél jobbminőségű és magasabb prioritású úthálózat-

hoz illeszkedik a megújuló energiatermelés helyszíne, annál alacsonyabbak lesznek a fenntartási költségek, hasonlóan az Alfred Weber által leírt költség minimalizációs elméletéhez (Koós 2004). Az elhelyezkedéshez, helyválasztásához szorosan kapcsolódik továbbá, a lehetséges területen már jelenlévő infrastruktúra helyzete is. Amennyiben rendelkezésre állnak a területen épületek, esetleg felvevőhálózat vagy úthálózat a későbbi kiépítési költségeket megtakaríthatjuk ezeknek a használatával.

4.2 Okozott környezeti degradáció

Hiába beszélünk környezetbarát technológiákról minden építkezés és üzem valamilyen szempontból terhelést jelent a környezetre. Minden egyes megújuló energiatermelési mód esetében más és más terhelés jelentkezik. Erre lehet hozni első példaként, ha szilárd biomasszából állítunk elő energiát elsősorban a szállításhoz során keletkezik jelentős környezeti terhelés. Szélturbinák esetén: Napelemek alkalmazása során, ha környezeti terhelésről beszélhetünk, akkor a földterület lefedésére és az életciklus végén a nehézfemes összetevők elhelyezésére kell gondolni.

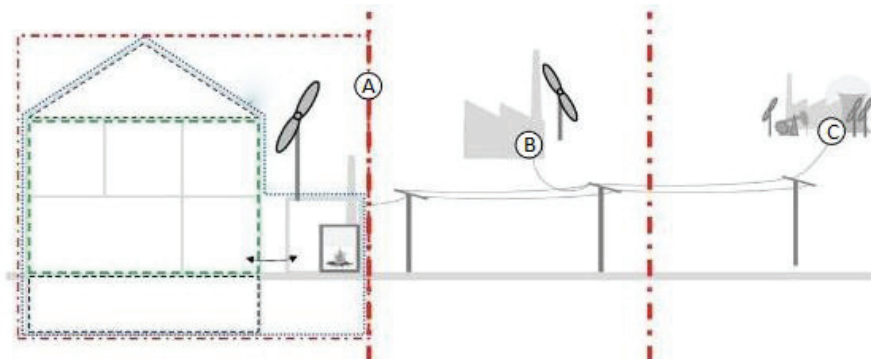
4.3 Megújuló energiatermelési módszer választása

Helyszíni energiatermelés

Elsősorban olyan energiatermelési módok tartoznak ide, melyek esetében nincs szükség szállításra. Számos előnye van a helyszíni energiatermelésnek önkormányzati szinten is. Példát mutat. Megújuló energiatermelés, helyi állami intézményekben hatékony és látható módja a környezetvédelem területén vezető szerepet vállalni a nyilvánosság előtt. Segítségével csökkenthető az üvegházhatást okozó gázok és más szennyezőanyag kibocsátás, ami önkormányzati tevékenységből származik. Gazdasági előnyei révén segíti a munkahelyteremtést és a piac fejlődését. Az helyszíni megújuló energiatermelés befektetés jótékony hatással lehet mind a helyi, mind az állami vagy regionális gazdaságra. (U.S. EPA 2014)

Közeli energiatermelés

Olyan energiatermelési forma, mely során a helyszíntől távolabb végezzük az energia átalakítását, esetleg szállítással kell megoldani az erőforrás helyszínre jutását. Ilyen rendszerre példa a távhőszolgáltatások energia ellátása.

2. ábra: Megújuló energiatermelés módjai a távolság függvényében (A= Helyszíni, B= Körzeti, C= Távolsági energiatermelés) – Forrás: Jarek [2013] nyomán

5. Lehetséges helyszínek miskolci példákon keresztül

A fent említett szempontokat figyelembe véve megpróbáltam energiatermelésre alkalmas helyszíneket találni Miskolc területén belül. A településre azért esett a választásom, mert helyismerettel rendelkezem, valamint fontosnak tartom a települések energia ellátásának, megújuló energiaforrásokra való átállásának elősegítését. Ebben nyújt segítséget a változatos földrajzi tulajdonságokkal és számos megújuló energiatermelési lehetőséggel rendelkező település. Vizsgálataim során próbáltam változatos példákat találni erről a településről.

5.1 Zsarnai telep (~80 ha): Az északkeleti iparterület a mai Zsarnai-telep a 70-es években alakították ki. Az ipari tevékenység helyett a szolgáltatóipar vált itt meghatározóvá, mint például a logisztika (Dobrossy 1992). Ebből adódik, hogy nagyméretű leburkolt nyílt területek figyelhetők meg, viszonylag kevés épülettel. Ha ezeket a tulajdonságokat figyelembe vesszük, ideálissá válik a helyszín környezetét ellátó vagy másként körzeti energiatermelésre, napelem parkkal vagy szélturbinákkal végezve. 1ha-on létrehozott napelem park magyarországi viszonylatban akár 160-háztartás egész éves villamos energia igényét képes előállítani (Segesvári 2013).

5.2 „Vasgyár” (50 ha): Miskolc területén található másik nagyterjedésű ipari zóna a város nyugati részén. 1871-ben indították meg a termelést. A gyár fénykorát, az 1960-70-es években élte meg, amikor körülbelül 20000 ember dolgozott itt üzem bezárása és feldarabolódása után számos vállalat kapott itt helyet (Horváth 2014). Jelentős környezeti szennyezés maradt hátra az üzemeltetés hatására. Elhelyezkedésének és a helyszínen megtalálható infrastruktúrájának köszönhetően, alkalmas lehet biomassza tüzeléses energiatermelésre, illetve az épületek – melyeknek egy része csarnokszerű és nagy alapterülettel rendelkezők – tetején kialakítható napelem telepekkel való áramtermelés.

5.3 „*Hidegsor*” (~11 ha): Ha be akarjuk határolni, akkor az „Avas hegy” észak nyugati sarkán elhelyezkedő, nagy kiterjedésű zöld terület kell megfigyelni. Egyes részei a környező területekhez képest magasabban helyezkedik el. A magassági tulajdonságok mellett jelentős a déli oldallal rendelkezik. A terület jelen állapotok szerint, gazos és használaton kívüli. Ha figyelembe vesszük a környezeti jellemzőket és földrajzi fekvést, alkalmasnak tűnik szélturbinák helyszínének és a déli lejtők napos részei feltételezhetően alkalmasak lennének napelem park kialakítására. Vannak olyan pontjai, ahol 150m-es körzetben lakóépületek sincsenek. Ez azért fontos információ, mert meghatározhatja a környezethez maximálisan illeszkedő méretű turbinát tudjunk kiválasztani.

5.4 *Baumax* (3 ha): Egyik legjobb példa lehetne a szürkemezős beruházásra. Hasznosítás során a megújuló energiatermelés mellett, alkalmas lehet például biomassza logisztikai központ kialakítására, ideális adottságainak köszönhetően. Hasonlóan más nagyterületű bevásárló központokhoz, általában központi úthálózathoz vannak csatlakoztatva így könnyen megközelíthetőek és a helyszínen megtalálható infrastruktúra minimális átalakításával márt meg is kezdődhet a működés.

5.5 *Avasi lakótelep* (~40 ha): Ideális tájolása és földrajzi fekvésének köszönhetően, a megújuló erőforrások segítségével, a lakóközösségek energia költségeinek csökkentése közös beruházások segítségével lehet megvalósítani. A kivitelezés egyik módja lehet, a tetők szélenergetikai hasznosítása kisméretű szélturbinákkal. Másik hasonló helyszíni energiatermelés forma lehet a déli falfelületek napelemekkel vagy napkollektorokkal való beépítése. Azonban az esetleges vizsgálatokat ki kell terjeszteni az épület statikai tulajdonságaira is a fent említett környezeti szempontokon belül.

6. Összegzés és javaslatok

Helyszínválasztás a megújuló beruházások egyik alapja, de ahhoz hogy jó projektet tudjunk véghezvinni nagyon fontos a kreativitás. Azt is érdemes megjegyezni, hogy egy jó helyszínválasztás, önmagában nem elegendő. A megújuló energiatermelési projektek előkészítésénél, hasonlóan más energetikai beruházások esetén fontos a környezeti hatások és gazdaságosság mélyreható vizsgálata. Ahhoz hogy a megújuló beruházások még nagyobb teret tudjanak hódítani, illetve növelni lehessen a hatékonyságot, további vizsgálatok szükségesek.

Irodalomjegyzék

Dobrossy István (1992): *Miskolc 19-20. Századi városrendezési tervei és megvalósulásuk*, Letöltve: 2015.05.29 Elektronikus Periodika Adatbázis Archívum weboldalról: http://epa.oszk.hu/02000/02030/00034/pdf/HOM_Evkonyv_41_171-206.pdf

- Downing, Louise (2015): *Clean Energy Investment Jumps 16%, Shaking Off Oil's Drop*; Letöltve: 2015.05.29. Bloomberg Business weboldalról: <http://www.bloomberg.com/news/articles/2015-01-09/clean-energy-investment-jumps-16-on-china-s-support-for-solar>
- Dr. Solt Katalin, Dr. Losoncz Miklós, Zsupanekné Dr. Palányi Ildikó, Dr. Antal Anita, Lambertné Katona Mónika, Deákné Gál Anikó, (2013): *A nemzetközi és a makrogazdasági helyzet értékelése a külföldi működőtőke-befektetések szempontjából*. In: *A külföldi működőtőke-beruházások vonzásának stratégiája Zala megyében*; INVESTrategy 2013. szeptember; Zalaegerszeg
- Horváth Krisztián (2014): *Üzemen kívüli gyár-és katonai épületek turisztikai hasznosítása*; Letöltve: 2015.05.29-én a MÜEM Örökségvédelmi Hírmondó weboldalról http://www.koh7.hu/9_archivum/02_dam/iparif.pdf
- Jarek Kurnitski (2013): *Nearby use of renewable energy sources – an alternative for on-site production*; Letöltve: 2015.05.30 REHVA Federation of European Heating, Ventilation and Air Conditioning Associations weboldalról: http://www.rehva.eu/fileadmin/REHVA_Journal/REHVA_Journal_2013/RJ_issue_4/p.11/11-12-RJ1304_web.pdf
- Koós Bálint (2004): *A gazdaságváltozó térbelisége szuburbanizációs jelenségek a rendszerváltó magyar gazdaságban*; Letöltve: 2015.05.29 Magyar Földrajzi Konferencia weboldalról: http://geography.hu/mfk2004/mfk2004/cikkek/koos_balint.pdf
- Kukely György, Barta Györgyi, Beluszky Pál, Györi Róbert (2006): *Barnamezős területek rehabilitációja Budapesten*; *Tér és Társadalom*; 2006/1; p57. Letöltve: http://epa.oszk.hu/02200/02251/00022/pdf/EPA02251_Ter_es_tarsadalom2075.pdf
- Orosz Éva (2012): *A barnamező fogalmának változó értelmezése*; *Tér és Társadalom*; 26. évf., 2. szám; p82; Letöltve: <http://tet.rkk.hu/index.php/TeT/article/viewFile/2039/3872>
- Portfolio.hu (2013): *Erőműbezárások Magyarországon: mi lesz velünk a jövőben?* Letöltve: 2013. január 16.; http://www.portfolio.hu/vallalatok/energia/eromubezarasok_magyarorszagon_mi_lesz_velunk_a_jovoben.178316.html (2015.02.26)
- Segesvári Csaba (2013): *Esőben is termel a napelem park*. Letöltve: 2015.05.29. Délmagyarország napilap weboldal: http://www.delmagyar.hu/szeged_hirek/esoben_is_termel_a_napelempark/2349984/
- U.S. Environmental Protection Agency (2011): *On-Site Renewable Energy Generation*; Letöltve: 2015.05.29. United States environmental protection Agency weboldalról: <http://epa.gov/statelocalclimate/documents/pdf/OnSiteRenewables508.pdf>

Lektorálta: Prof. Tóthné Dr. Szita Klára, Miskolci Egyetem, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet, egyetemi tanár,

INTEGRATION PROCESSES IN THE DAIRY INDUSTRY OF UKRAINE AS A MAGOR COMPONENT OF ITS DEVELOPMENT

Gereles Anna

*Assistant Professor, Department of Business Administration and Law,
Faculty of Economics and Management, Poltava State Agrarian Academy,
Ukraine*

*Visegrad Ph.D. Scholar, Ph.D. Student, Károly Ihrig Doctoral School
of Management and Business Administration, Faculty of Economics and
Business, University of Debrecen, Hungary
e-mail: anna.sunny.gereles@gmail.com*

Abstract

According to United Nations Food and Agriculture Organization (FAO), global dairy market has one of the most upward growth potential the total food market. Ukraine is traditionally a dairy producer. The domestic market is expected to grow strongly in the coming years. Moreover, Ukraine enjoys proximity to a number of large or developing markets, such as the European Union (EU), Russian Federation and the Commonwealth of Independent States (CIS) countries.

The investigation studies state of the domestic and world market of milk and dairy products. The main trends of its development over recent years are determined. The author summarized forecasts of several world famous institutions and organizations concerning the immediate prospects of the global demand for dairy market. Thus, it is found that the problem of the development of this market remains acute globally as the world's population growth and its income leads to an increase of demand for milk and dairy products. Therefore, it is expedient the author's study of the main prerequisites of domestic dairy market and the impact of general global trends in the further process of its development. The research stresses an important place of the dairy industry in the agriculture of Ukraine, as it provides the population of vital food products, many of which are strategic in the export potential. We try to present essential characteristics of the concepts "agro-industrial integration" and "agroholding", discloses their role and place in the agrarian sector of the economy, and justifies the necessity of the creation an integrated production in the Ukrainian dairy sub-complex. We try to discuss the major bottlenecks in the dairy sector known in the literature and expressed by the sector players.

The modern state of integration processes in agro-industrial sub-complex and the prospects of their development in market conditions have been attracting the attention of many researchers. Among them there are such Ukrainian scholars as V. Andriichuk, P. Berezivsky, S. Vasylichak, P. Gaydutsky, T. Dudar, V. Zinovchuk, M. Ilchuk, M. Malik, P. Sabluk and others. Among the foreign scientists we should call I. Ushachov, I. Minakov, G. Hokman, and D. Hay. We summarized the main results of the recent empirical studies done on the dairy sector of Ukraine and Poltava Region. However, according to the last years' features and trends in the dairy industry, some approaches proposed by these authors require the deepening and adaptation to the modern realities in the specific context of the improving competitiveness in the domestic and the foreign dairy markets.

Information database for compilation of food resources' balances is data derived from state statistical observations on activity of enterprises and organizations in the field of agriculture, processing industry, trade as well as data of sample surveys on households' living conditions and their agricultural activity, information of customs statistics and other official sources which characterize the forming of food resources and their usage. For our research we tried to use the latest official statistic data from State Statistic Service of Ukraine and Department of Agricultural Statistics and Environment in the Poltava Region for more up-to-date comparison with the World and European databases.

There are still some barriers, since a certain amount of milk can't meet the requirements and criteria of quality products to the European Union. Therefore, to my mind, one of important tasks is to compare Ukrainian norms of milk and dairy products safety with the European and International requirements in order to provide recommendations for their optimization. In these conditions, one may be curious to know: What is the present state of the Ukrainian dairy industry, and what kind of changes the sector should be expecting in the future? A part of my study is aimed at addressing these issues.

Keywords: *milk production, dairy products, consumption of milk and dairy products, competitiveness of Ukrainian dairy products*

1. Introduction

Ukraine is well-positioned to consolidate its leading role as an agricultural producer and exporter and to increase the share of processed goods in overall output. The country has more arable land (over 31 million hectares) than any other European country, an abundance of rich, black soil and favourable climatic conditions. Other sources of competitiveness include a long tradition in agriculture and low labour costs. Ukraine has a significant opportunity to further strengthen its already important role in agribusiness. Its geographic position guarantees low freight costs for exports to neighbouring Western Europe and to growing importers such as Middle-Eastern and African countries. The expected rise in demand for basic and processed agricultural products could make this sector more attractive to private investors, especially to foreign agro-food companies currently investing in emerging economies. So the crisis on international food markets has raised a special attention of experts and business circles towards Ukraine, which is one of few countries that have significant potentials to increase productions of agricultural outputs.

Over the last year, there have been remarkable changes in Ukraine's agriculture. Increase of intensity of production, re-orientation towards more profitable crops and commodities, expansion to foreign markets, development of agrarian holdings and attraction of investments on international stock markets – all these contributed to turning of Ukraine's agriculture into the most attractive sector of the economy.

A significant share of agricultural land in Ukraine is rented by large agricultural producers with planted area ranging from 10,000 hectares to 700,000 hectares. Many big producers with land acquired dairy enterprises and maintain dairy

production. At the same time very few invest into enterprise to develop profitable business. Similarly to households, cows are usually viewed as social safety net aimed at maintenance of rural employment.

The mutual relationship among partners in dairy products sub-complex covers all the stages of manufacturing final produce, at all levels: management, organization, production, transportation, processing, storage and selling. Causes, contents, scope, functioning and the task of relationships allow to distinguish three basic types among them: production, organizational and financial [Butko 2010].

The term “integration” is derived from Latin and means combining separate parts into a whole [Andriichuk 2002].

Firstly, the word integration means the organizational combination of technologically interconnected activities with their specific functions to produce the final product and bring it to the consumer, and on this basis to achieve higher economic results.

Secondly, agro-industrial integration means the development of industrial and economic relations between branches and agricultural enterprises, which are interconnected, technologically and objectively by oriented to combine their material interests in the production process and final products from agricultural raw materials’ selling [Sabluk and Malik 2002].

In the agricultural production there are three types of integration: horizontal, vertical and mixed. The horizontal integration occurs by consolidating agricultural enterprises for the production of specific products or services for the one purpose. The vertical integration involves combining businesses that operate in different economic sectors for the purpose of circulation of commercial products. It integrates the production, harvesting, transport, industrial processing and marketing. The mixed integration is found in the consolidating companies of different branches, between which there is no the technological and technical connection with the production and sales.

Objective factors that stimulate the development of integration units are:

- unbalanced relations in the agriculture;
- the intermediaries’ dominance in the relationship between company in the agriculture and another agricultural branches, and its industrial infrastructure;
- the lack of a clear government policy to support the development of agricultural enterprises;
- the economic monopoly of processing and service enterprises and the inability of the agricultural sector involvement in the pricing process;
- the company at local market’s fullness of its own regional products.
- All these reasons make the relevance of the development of relevant theoretical and applied principles of integrated production.

However, behind this success, there are rapid processes at the micro level. Here,

the least successful businesses have to wind-up and, thus, assets are concentrated in the hands of the more successful companies. Under the conditions of modest state support, the contrast in the operational results of agricultural companies is becoming even more evident. Therefore, the processes of concentration and verticalization that have occurred during pre-crisis times take the bit also today, when the first shock of the crisis is over. Furthermore, the investment attractiveness of the dairy sector is gradually recovering.

2. Materials and Methods

The investigations on the effective development of milk production, dairy industry in general and existing organizational and economic relations in agro-industrial sub-complex were made by many Ukrainian and foreign scientists and economists, including: V. Andriychuk (2002), M. Butko (2010), E. Kobets (2007), M. Malik (2002), M. Ryzhkova (2008), P. Sabluk (2002), V. Tsymbal (2010), S. Vasylichak (2005) and others.

According to these scientists (Kobets 2007), large integrated farms are the most perspective organizational forms of management because of their ability to combine the production, processing and marketing of the agricultural products, to use new technologies that are financially unable to afford for another enterprise's types, to minimize transaction costs, and to optimize the taxation.

However, according to the last years' features and trends in the dairy industry, some approaches proposed by these authors require the deepening and adaptation to the modern realities in the specific context of the improving competitiveness in the domestic and the foreign dairy markets.

Information database for compilation of food resources' balances is data derived from state statistical observations on activity of enterprises and organizations in the field of agriculture, processing industry, trade as well as data of sample surveys on households' living conditions and their agricultural activity, information of customs statistics and other official sources which characterize the forming of food resources and their usage. For our research we tried to use the latest official statistic data from State Statistic Service of Ukraine and Department of Agricultural Statistics and Environment in the Poltava Region for more up-to-date comparison with the World and European databases. But in some cases the last statistics that we could use due our research purposes is two or three years old, because of the regional difference.

Consumption of dairy products in kilograms for a year is calculated as the consumption fund of respective products per capita for average annual population of the Poltava Region. Consumption fund includes quantity of products used on private consumption in any kinds and consists from products of report year's production, imported, previous years' production in the form of stocks consumed.

This article contains information about the number of cows, indicators of their

productivity, animal production, fodder expenditures and grouping of agricultural enterprises by main indicators, which characterize development of animal production. Livestock number is calculated on the basis of annual enumeration as of January 1. It includes respective livestock species of all sex-age groups.

Milk production is the actual quantity of milk yield from cows, sheep and goats irrespective of whether it was sold or partly used for domestic needs for sucking either by calves or by piglets. Milk sucked by calves during the growing up period is not included in the milk production.

Average annual milk yield per cow is based on the number of cows at the beginning of the year, regardless of the fact whether a cow gave milk during a reference year. In agricultural enterprises milk yield per cow is based on the total number of cows, excluding cows kept for feeding, cows of meat herd as well as cows used for sucking purpose and for feeding the group of calves if these cows were not milked.

Milk production per capita is estimated by dividing the production volume by the average annual number of present population.

3. Results and Discussion

This chapter is dedicated to the recent overview of Ukrainian agrarian sector. The strong emphasis is made on the dairy industry with focusing on integration processes in it.

3.1. Recent Developments in the Agriculture of Ukraine

Ukraine is one of those countries where concentration of agricultural land is very high. More than 70% of the country's total area is farmland; of those 78% is arable land.

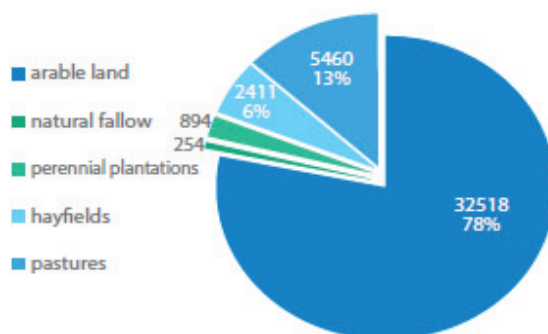

Figure 1. Structure of land resources in Ukraine, 2013 – Source: State Statistic Service of Ukraine [2014]

Significant changes in the structure of land resources are not observed and expected currently. What should be mentioned is the reduction of farmland area in sub-urban regions where farmland is withdrawn from agricultural use and transformed into residential area. However, the main volumes are being transformed at the expense of natural fallows and pastures. In total, during 2008-2013, the area of agricultural land decreased by 113.7 thousand hectares and amounted to 41.65 million hectares. At the same time, the area of arable land increased by 85 thousand hectares. The area of agricultural land in use of rural households and agricultural enterprises (including family farms) is 36.5 million hectares, which is 88% of the total area of agricultural land. The area of arable land in use of rural households and agricultural enterprises (including family farms) amounts to 31 million hectares or 95.4% of the total area of arable land.

According to official statistics, the actual use of arable land (sown areas + fallow lands) is 29.5 million hectares. As a result, at least 1.5 million hectares is either abandoned or used unofficially. In the structure of actual land use, agricultural enterprises use about 70% of area, whereas the area in use of rural households is about 8.5 million hectares

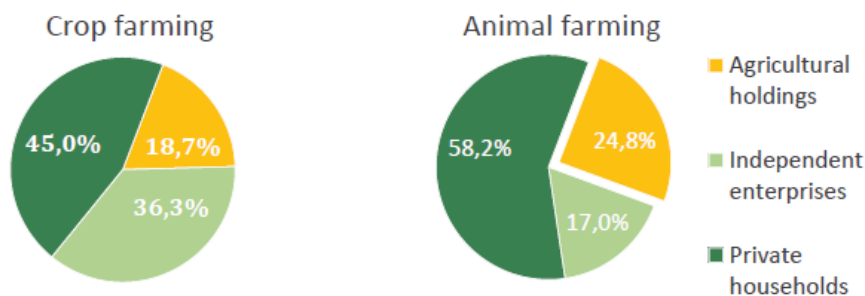

Figure 2. Land bank structure in Ukraine, 2013 – Source: State Statistic Service of Ukraine [2014]

Total sown area under all crops amounted to 28.33 million hectares in 2013. This is 7% (or 1.9 million hectares) more than the average sown area in the period 2006 – 2008. Partly, this indicates the return of previously abandoned land to agricultural use as well as an increasing transparency of agricultural production through stricter state controls over agricultural land use.

There were no essential changes in the structure of sown areas in the past years. The fact that is worth noting is the increase of area under industrial crops, primarily due to growth of the production of oilseeds such as sunflower and soybeans. Also, there is a persistent trend toward consolidation of land use. The share of agricultural enterprises that cultivated over 3,000 hectares grew from 34.8% up to 38.8% in the last five years. It is likely that this tendency will stay in place in the mid-term perspective.

3.2. Ukrainian Dairy Industry Overview

Ukraine belongs to the TOP 20 global producers of milk. Despite its position, the Ukrainian dairy industry is suffering from a permanent deficit of raw milk supplied for processing. In average, in 2007-2013 over half of the produced raw milk did not reach the processors. One of the reasons behind this lasting trend is that the structure of initial production of raw milk is dominated by households (having a share of 80%).

Forecasts of Food and Agriculture Organization (FAO) and some other analytical organizations affirms that in 2015-2020 world milk production will raise to 65 million tones. India will provide half of this growth, China – about 20%, milk production will rise up to 8 million tons in the USA and to 7 million tones in EU. Even such “low” growth troubles producers and processors in Europe, while debates over coming changes on dairy market continue.

Milk production in Ukraine is expected to grow moderately in 2015 and 2016. The overall increase will be close to one percent. The number of cows will continue to decline while per cow yield will be growing in both household sector and industrial farms. Efficiency increase is especially evident among industrial enterprises, which decreased the cow inventory by 1.3%, but managed to increase total raw milk yield by 1.6 %.

Milk has always been one of the major livestock products in Ukraine. 2013 was quite a successful year for milk producers. High farm-gate prices allowed producers to earn more while higher crop yields lowered feed prices in the second half of the year. By results of 2013, 11.5 million tonnes of milk were produced in all types of farms, which is 1% more than in the previous year. Agricultural enterprises increased their production by 2% up to 2.59 million tonnes. However, in 2013, the market felt the shortage of raw milk supplies because of substantial reduction of deliveries from rural households. Moreover, despite the high demand for milk from processors, the number of cows continues to decline. As of March 1, 2014, there were 2.5 million cows in Ukraine, which is 1.7% less than in the same period last year. In 2013, the seasonal downturn of farm-gate prices did not occur for the first time since many years. Slight price drop in June and July was followed by an increase in August. The main reasons were the shortage of raw milk supplies and the high level of prices on the global market. In early December 2013, shortage of domestic supplies was even more drastic, and the prices grew to their record levels. In 2014, the situation is stable; prices fluctuate in the range from 0.3% to 2.0%. Improvement of milk quality is a positive tendency in Ukraine. In particular, agricultural enterprises delivered 3.0% more high class milk and 4.5% more “Extra” class milk to processing plants in 2013 as compared to 2012. Low feedstuffs prices and high farm-gate prices for raw milk will facilitate the development of the milk sector in 2014.

Table 1. Milk market indicators in Ukraine, 2009-2013

Indicators, million tonnes	2009	2010	2011	2012	2013	2013 vs 2012
Milk production	11,61	11,25	11,09	11,39	11,50	101,0%
including agricultural enterprises	2,24	2,22	2,25	2,54	2,59	102,0%
including households and other entities	9,37 9	9,04	8,84	8,85	8,91	100,7%
The volume of milk delivered to processing	4,67	4,74	4,61	4,71	4,57	97,0%
including agricultural enterprises	1,86	1,89	2,03	2,28	2,33	102,2%
including households and other entities	2,80	2,85	2,51	2,41	2,22	92,1%
Exports of dairy products (milk equivalent)	0,90	1,00	1,00	0,82	0,75	91,5%
Imports of dairy products (milk equivalent)	0,50	0,30	0,30	0,41	0,54	132,0%

Source: State Statistic Service of Ukraine [2011, 2012, 2013 2014]

The development of the dairy industry will mainly depend on political factors. Most of dairy exports, especially cheese, goes to Russia. A recent ban on imports of Ukrainian dairy products to Russia requires diversification of exports and adaptation to the standards of new markets.

In Ukraine, the process of industrialization of milk production continues: more than a half of milk is coming to processing from agricultural enterprises. As long as a sufficiently large volume of raw milk comes from private households, their role should not be underestimated. In the market economy conditions, it is getting increasingly difficult for small-scale rural households to compete with professional producers. Therefore, cooperatives of small-scale producers are becoming more important. At the beginning of 2014, there were 290 dairy cooperatives in Ukraine, and only 69% of them were actually operating. The total number of operating production and service cooperatives was 121. The largest number of these cooperatives was in Cherkassy (33) and Vinnitsa regions (18 cooperatives).

Cooperatives are designed to perform a number of functions, both for households and for dairy companies. Agricultural service cooperatives (ASC) can provide services not only for the collection, storage and sale of milk but also for the procurement and purchase of feedstuffs, veterinary medicine, advisory services, etc. to households. Through participation in cooperatives, private households can get higher prices for delivered milk because of improved milk quality and formation of permanent consignments. Today, the development of cooperatives in Ukraine is prevented by several factors. Namely, they are as follows:

- To create cooperatives, with all necessary equipment which is capable of providing high-quality milk, substantial investments are needed (at least UAH 200 thousand per cooperative which would deliver at least 1.5 tonnes of milk per day). These funds are not allocated from the state budget and it is hard to attract people in the villages to collect a bag of investment in ASC.
- Rural population is not ready fully to support cooperatives as there are collective stereotypes and mistrust of creating an organization that will work for the benefit of society. The population is also not very motivated to participate in general meetings and demonstrate personal initiatives in cooperative activities.
- There is significant competition on the milk market, which is not always conducive to the establishment of uniform rules and quality requirements and methods of raw milk collection. Under these conditions, there are farms that give substandard milk but still receive a high price for it. Staging and strict adherence to quality requirements of raw milk would improve milk procurement conditions and, consequently, the quality of dairy products. Further, it could contribute to a more civilized market for milk from households as well as stimulate households to unite in service cooperatives, which would take over functions of quality control and would act as self-standing players on the market of raw milk.
- Managing 1 or 2 cows is not economically viable. So there is a need to establish family farms with the number of cows 5 and above. Only with such number of cows, a family can generate income that is alternative to the minimum salary. It is true that at the moment there is a need to stimulate people's attitudes to their farms as to a small family business. To a certain extent, this is also prevented by the fact that family farmers are not getting the employment status (and social benefits), and it is not counted in their length of service/job experience.
- In addition, the issue of the development of cooperatives and family farms faces problems common to all agribusinesses, in particular, land lease, access to loans, etc. In the private household sector, the problem is even more acute, since there is no qualitative legal consulting support and commercial banks that would provide financing to this type of producers. For example, for the reconstruction of existing stables for ≤ 5 cows, one needs to attract funds in the amount of \$4 thousand; for the construction of a family dairy farm with at least 10 cows – about \$23 thousand. At the same time, the increase of productivity from realization of such projects for already existing livestock may reach at least 15%, according to our estimates.
- It should be noted that, in terms of state support, agricultural service cooperatives and their members are not on an equal footing with other market players such as agricultural production cooperatives or individual private households. Because agricultural cooperatives, which normally

pay VAT, do not have the ability to reduce their tax burden, they get more expensive production inputs to serve their members. This reserve in the form of VAT, which other groups of producers have right to keep for their own development, could serve as a good basis for the transformation of subsidiary farms into family farms of the European type. A cooperative ownership in the future would continue to provide a range of services – from forage storage to milk collection and cooling.

- In addition, a processing plant cooperation with a household via an ASC also eliminates subsidies they paid for milk, since an ASC as a legal person does not have the status of an agricultural producer. This implies that ASCs are in worse conditions than agricultural enterprises because of imperfect legislation.
- Perspectives of dairy cooperatives are as follows:
- Today about 50 % of milk processed is delivered by households. Understanding the current shortage of raw milk and a slower, than expected, development of large-scale dairy farms do not give right to neglect this group of milk producers. Furthermore, production of cow milk provides additional incomes to approximately 2.5 million rural families. Therefore, the sector is significant in terms of support, rural development, creating jobs in rural areas, and providing raw materials to the processing industry.
- To achieve competitiveness and efficiency in this segment, systemic and purposeful work is necessary on the part of both, the government and dairy companies.
- Considering economic feasibility and socio-demographic factors, a promising group among private households for the development and support is the one with households which hold or are ready to increase the number of livestock to at least 5 cows of a dairy herd.
- Practice shows that for small-scale production, sooner or later there will be a need for sharing of a significant proportion of household resources: an organized collection of milk, procurement of forages, provision of veterinary services, etc. In addition, joint supplies of milk allow for a larger market power of the group of milk producers. Therefore, the agricultural service cooperative is a promising form of organization of small and medium-size producers of milk.
- As part of membership in the WTO, Ukraine plans by January 1, 2015 to ban the sales of raw milk and meat produced in households, which will negatively affect the income of private households. Thus, only cooperatives can help households sell their products.
- Experience shows that activities of cooperatives extend to the whole society, as they create jobs, pay taxes and solve social problems through cohesion of inhabitants in rural areas.

3.3. Perspectives for Ukraine on the world and European dairy products

On April 1st 2015, for the first time in a generation, farmers in the European Union will be able to produce milk without any milk quota restrictions. Since the introduction of Milk Quotas in the 1980's, there have been dramatic changes in the global dairy market.

Even though many dairy farmers in the EU receive some of their income via subsidies, the milk quota system has created some impediments for dairy farmers in Europe. Farmers have had limited opportunities to expand production as:

- The cost of buying extra milk quota allotments has been expensive, e.g. Danish and Irish dairy farmers have spent approximately €2.3 billion on milk quota purchases over the past twenty years;
- Farmland prices have also proved prohibitive.
- The post-quota dairy industry will be much leaner and efficient. Factors shaping this competitiveness are as follows:
 - ~75% of the EU-28 milk supply is produced in just eight countries. In fact, the EU has failed to collectively fill its milk quota since the 2006/2007 production season. Milk production is expected to decline further in Southern Europe post-quota, but expand in Northern Europe.
 - Supported by subsidies and funded by cheap credit, inefficient farmers continued to expand over the past decade. Coupled with this, increased global milk price volatility resulted in a dramatic decline of farmer numbers across Europe. For example, in 1995 there were 487,000 dairy farmers in Germany, France, Netherlands, Ireland and the UK combined. By 2010, this number had declined to 226,000. EU dairy farmer numbers may decline by a further 20-30% by 2020.
 - The EU has all but abandoned direct product price intervention. The European dairy industry is gearing for expansion in open, non-subsidized, global markets.
 - The European dairy processing sector has also undergone considerable consolidation. The top-26 dairy companies in 1997 have consolidated into nine companies today. In 2012, the top-10 European dairy companies (including Nestle, Switzerland) had a combined sales turnover of \$120 billion.
 - Another interesting feature of the milk quota regime has been the increased specialization of dairy farmers, and their focused improvement on farm efficiency. This has also contributed to the emergence of innovative companies focused on improving farm efficiencies. For example, in Ireland, family owned Dairymaster is manufacturing and exporting milking machines globally with a unique system that helps achieve 5% more milk yield. Likewise, Keenan System is combining cattle feeding wagons with software to give proven benefits of two cents per litre milk yield and feed efficiency benefits.

There exist real and genuine reasons to consider how Ukraine can become a global dairy leader over the next 10 years.

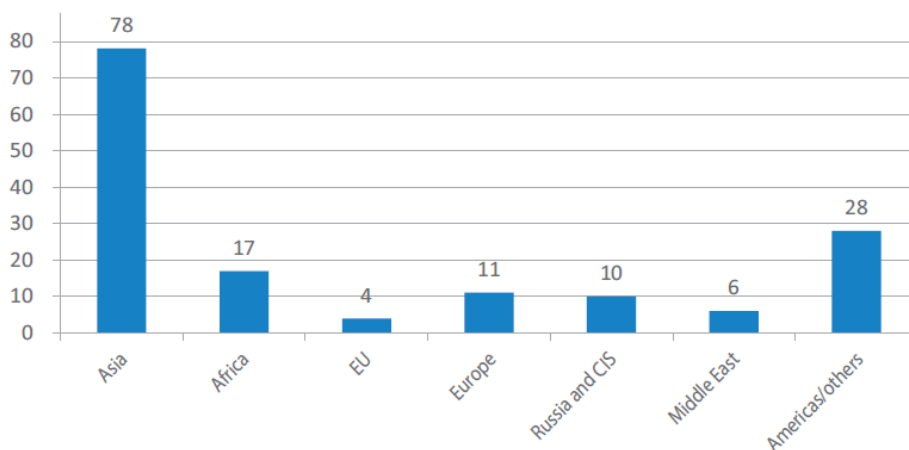

Figure 3. *Expected Dairy Consumption Growth – 2010 to 2020 (billion kgs of milk) – Source: USDA [2012]*

Ukraine has an abundance of capability – Ukrainian milk production is now expanding and the industry currently produces >11 billion litres per annum. Ukraine proved itself capable of producing >25 billion litres in 1990. The country has a tradition of livestock husbandry and milk production. This fact is important! Developing large-scale dairy economies in China and South America has proved expensive in the absence of a strong historical dairy tradition.

Ukraine is ideally located to serve key markets – Only 7% (~55 billion litres) of dairy products are traded internationally. Between 2000 and 2012 Asia, Africa, Russia and the Middle East increased their dairy imports by 18 million tonnes per annum. Ukraine is ideally located geographically to capitalize on increased consumption demand. Excluding the Americas, the total milk consumption growth within reach of Ukraine is >125 million tonnes or >10 times Ukraine’s currently milk production output. It is worth noting, even though New Zealand produces 20 billion litres or 3% of the world’s milk production per annum, it accounts for a massive 37% of global dairy product trade. Let’s not forget the domestic Ukrainian market, which has scope for growth beyond the current per capita dairy product of 92 kg (milk equivalent) per person. Compare this Ukrainian average with other regions, e.g. Russia, 162 kg per person; European Union, 248 kg per person; USSR (1990), 296 kg per person.

Ambition and attracting investment – To satisfy consumer demand and food security, Saudi Arabia is currently farming dairy cows in the desert with feed imported from Argentina! The Chinese are building farms and factories in New Zealand. New Zealanders in turn are setting up farms in Chile. This list is not

exhaustive. The opportunity exists for Ukraine to explore these opportunities and partnerships. Further up the supply chain, Ukraine has developed a strong expertise in semi-hard cheese production, and is second only to China globally in fermented dairy output growth between 2000-2012. On the potential side, the Ukrainian dairy industry should probably do more to explore market opportunities in fat-filled powders and whey products.

Learn from the expansion bubble of the past decade – The global dairy industry has grown considerably in the past decade. This gives Ukraine the opportunity to review and explore different options that would best suit local conditions.

4. Conclusions

Ukraine is well-positioned to consolidate its leading role as an agricultural producer and exporter and to increase the share of processed goods in overall output. The country has more arable land (over 31 million hectares) than any other European country, an abundance of rich, black soil and favourable climatic conditions. Other sources of competitiveness include a long tradition in agriculture and low labour costs. Ukraine has a significant opportunity to further strengthen its already important role in agribusiness. Its geographic position guarantees low freight costs for exports to neighbouring Western Europe and to growing importers such as Middle-Eastern and African countries. The expected rise in demand for basic and processed agricultural products could make this sector more attractive to private investors, especially to foreign agro-food companies currently investing in emerging economies. So the crisis on international food markets has raised a special attention of experts and business circles towards Ukraine, which is one of few countries that have significant potentials to increase productions of agricultural outputs.

Ukraine belongs to the TOP 20 global producers of milk. Despite its position, the Ukrainian dairy industry is suffering from a permanent deficit of raw milk supplied for processing. In average, in 2007-2013 over half of the produced raw milk did not reach the processors. One of the reasons behind this lasting trend is that the structure of initial production of raw milk is dominated by households (having a share of 80%).

Forecasts of Food and Agriculture Organization (FAO) and some other analytical organizations affirms that in 2015-2020 world milk production will raise to 65 million tones. India will provide half of this growth, China – about 20%, milk production will rise up to 8 million tons in the USA and to 7 million tones in EU. Even such “low” growth troubles producers and processors in Europe, while debates over coming changes on dairy market continue.

Milk production in Ukraine is expected to grow moderately in 2015 and 2016. The overall increase will be close to one percent. The number of cows will continue to decline while per cow yield will be growing in both household sector and

industrial farms. Efficiency increase is especially evident among industrial enterprises, which decreased the cow inventory by 1.3%, but managed to increase total raw milk yield by 1.6 %.

In 2013 Ukrainian agricultural enterprises demonstrated substantial growth of milk production. It seems that this is not only a casual match of figures but the tendency of a stable growth of gross milk yield. At the same time a big question is if big farms could be capable to compensate the cutback of milk production by households. Many officials and dairy processors believe that the problem of milk deficit can be solved by creation of cooperatives on the basis of private cow owners. The promises of the state support to the dairy industry are not fulfilled in full. So, there is no confidence that domestic dairy industry will have enough raw milk in the nearest future.

Raw milk production in Ukraine continues to be concentrated mainly in households (78 % of total production in 2013). Milking practices there lead to quality problems and reduced procurement price. Supply of milk from households is very difficult to control: backyard milk production is very seasonal with a significant production drop during winter and peak during spring-summer months. It also has rather high real production cost in comparison to industrial farms. Milk collection, cooling and transportation constitute additional problems.

The rural population considers household dairy production as a “safety net” in case big industrial farms where many are employed experience economic difficulties. A typical dairy enterprise with one to three cows provides much needed off-season cash flow, when other sources of income are unavailable. However due to increased age of rural population and better employment opportunities in urban areas and in big industrial farms number of cattle in households keeps decreasing over time.

References

- Andriichuk V. (2002): Economics of agricultural enterprises. Kiev: KNEU. p. 624.
- Butko M. (2010): The agro-industrial integration as a way to enhance the agricultural production. *Agrosvit*. Issue 3, pp. 10-13.
- Eurostat Pocketbook “Key figures on Europe”*. Available on the web at: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-EI-13-001/EN/KS-EI-13-001-EN.PDF.
- Kobets E. (2007): The historic aspects of the integration, its forms and directions. *The State and Regions. The Series: Economics and Business*. Issue 2, pp. 129-133.
- Nivievskiy O., Iliencko I., Ryzhkova M. (2008): Dairy supply chain in Ukraine: bottlenecks and directions for development. *Poster Paper presented at IAMO Forum 2008*. Halle (Saale): Leibniz-Institut für Agrarentwicklung in Mittel- und Osteuropa (IAMO), p. 130.

- Sabluk P., Malik M., Valentines V. (2002): *The inter-relationships' formation: problems of the theory and methodology*. Kiev: IAE. p. 294.
- Statistic Yearbook "Agriculture of the Poltava Region 2011"* (2012). Poltava: Department of Agricultural Statistics and Environment in the Poltava Region, p. 268. Available on the web at: <http://www.poltavastat.gov.ua/>
- Statistic Yearbook "Agriculture of Ukraine 2010"* (2011). Kyiv: State Statistic Service of Ukraine, p. 374.
- Statistic Yearbook "Agriculture of Ukraine 2011"* (2012). Kyiv: State Statistic Service of Ukraine, p. 406.
- Statistic Yearbook "Agriculture of Ukraine 2012"* (2013). Kyiv: State Statistic Service of Ukraine, p. 392.
- Statistic Yearbook "Agriculture of Ukraine 2014"* (2014). Kyiv: State Statistic Service of Ukraine, p. 408.
- Available on the web at: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
- Tsymbal V. (2010): In a single impulse: agricultural holdings. *AgroPerspective*. Issue 2, pp. 20-27.
- USDA GAIN Report UP1233. (2012): *Ukraine Dairy and Products Annual Report* by Randall Hager, Oleksandr Tarassevych. October 2012. Washington, D.C.: The U.S. Department of Agriculture.
- Vasylchak S. (2005): *The formation and development of the regional milk and milk products market*. Lviv: Ukrainian technology. p. 40.

AZ AGYELSZÍVÁSI ADÓ RELEVANCIÁJA A XXI. SZÁZADBAN

Golovics József

*Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris
Doktori Iskola, PhD-hallgató, jozsef.golovics@uni-corvinus.hu*

Absztrakt

Jelen tanulmány fókuszában az agyelszívás (*brain drain*), illetve adekvát kezelésének kérdése áll. A jelenség a huszadik században főként a fejlődő országok kormányzatai számára jelentett komoly közpolitikai kihívást, ma azonban már – eltérő léptékben és minőségben ugyan, de – egyes fejlett, európai országok is kénytelenek szembenézni vele. Az agyelszívás kezelésére az 1970-es években született meg Jagdish Bhagwati professzor „*brain drain adó*” koncepciója, ami egy addicionális adóval terhelte volna meg a kivándorolt személyek fogadó országban megkeresett jövedelmét. Az ebből befolyó pénzeket Bhagwati szerint multilaterális, optimális esetben ENSZ keretek között vissza lehetett volna csatornázni a kedvezőtlenül érintett – többségükben harmadik világbeli – országok számára, hogy fejlesztésre fordíthassák azt. Az adó elsődleges célja az agyelszívás okozta veszteségek kompenzálása lett volna: tekintve, hogy a professzor nem hitt a preventív politikák sikerességében, koncepciójával inkább a veszteséget elszorító államok kárpótlására kívánt összpontosítani. Az agyelszívási adó bevezetésére – noha tárgyalását a szakirodalom az elmúlt évtizedekben folyamatosan napirenden tartotta – mindezidáig nem került sor, s a közpolitika-alkotók gondolataiban sem vert gyökeret. Jelen tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy Bhagwati koncepciójának ma, a huszonegyedik században lehet-e még relevanciája. Erre a kérdésre két szempont, a jelenség létének, és a koncepció megvalósíthatóságának figyelembe vételével kívánunk választ adni. Deduktív érvelést használva arra szeretnénk rámutatni, hogy noha az agyelszívás ma is létező jelenség, a brain drain adó globális keretek között történő bevezetése nem csak a huszadik század második felében volt lehetetlen, hanem ma is az lenne. Ennek oka elsősorban a nemzetközi szervezet jogköreiben, a szupranacionális kompetenciák hiányában keresendő. Ezzel párhuzamosan bizonyos mértékű és jellegű agyelszívás az Európai Unió tagállamai között is megfigyelhető, s ráadásul az európai integráció még bizonyos szupranacionális elemekkel is rendelkezik. Ennek ellenére az EU döntéshozatali mechanizmusa miatt ma még itt is irreálisnak tűnik egy brain drain adóhoz hasonló szabályozás bevezetése. Mindezt tudomásul véve azonban amellett kívánunk érvelni, hogy (pl. a kompenzáció jól ismert gyakorlata miatt) a jelenlegi nemzetközi struktúrák közül az Unió áll legközelebb ahhoz, hogy alkalmas legyen egy agyelszívási adóhoz hasonló intézmény bevezetésére.¹

Kulcsszavak: *migráció, agyelszívás, adó, ENSZ, Európai Unió*

1. Bevezetés

Noha bizonyos mértékű nemzetközi migráció mindig létezett, s a magasan képzett személyek mindig mobilabbak voltak alacsonyabban iskolázott polgártársaiknál, a globalizáció mértékének és intenzitásának fokozódása, valamint az ezzel párhuzamosan tapasztalt technológiai fejlődés a huszadik században komoly

¹ A tanulmány korábbi változatához fűzött értékes megjegyzéséiért a szerző köszönettel tartozik az írást lektoráló Veres Pálnak. A cikkben foglaltakért a felelősség természetesen csak a szerzőt terheli.

mozgásokat indított el a globális térben. Ennek nyomán a század második felére az agyelszívás (angol terminussal élve a *brain drain*) egyike lett azon komoly közpolitikai kihívásoknak, amelyekkel a fejlődő országok kormányzatainak szembe kellett néznie [Carrington & Detragiache, 1999].

Noha a jelenségnek kétségkívül vannak pozitív vonatkozásai is (bővebben lsd. alább, illetve [Berényi, 1993]), az agyelszívás az oktatás közösségi hasznainak [Vossensteyn, 2004] kiáramlása révén ceteris paribus jóléti – de legalábbis fiskális [Desai et al., 2009] – veszteséget okoz az azt elszenvedő országok számára. Ennek felismerése a brain drain fokozódásával a közpolitika-alkotók mellett az akadémiai szféra képviselőit is arra sarkallta, hogy próbálják megismerni a jelenséget, s ennek nyomán adekvát kezelési javaslatokkal álljanak elő. Ezt a második világháborút követő évtizedekben, párhuzamosan a nemzetközi szervezetek globális szerepének növelésére vonatkozó várakozásokkal, többen az utóbbiak közreműködésével képzelték el [Giannoccolo, 2006].

Ezen elképzelések közé tartozott Jagdish Bhagwatinak [1972], az MIT akkori professzorának koncepciója is, aki egy addicionális jövedelemadó kivetését, s az ebből befolyó pénzeknek a küldő ország felé történő visszacsatornázását javasolta a jelenség káros következményeinek kompenzálására. A professzor szerint ennek egy nemzetközi szervezet – optimális esetben az ENSZ – segítségével kellett volna megtörténnie, ami a folyamat intézményesített keretek között történő lebonyolításában jelentett volna segítséget. Bhagwati felvetése a brain drain adóról azóta mind saját magára [Bhagwati, 1976a, 1976b, 1979; Bhagwati – Dellalfar, 1973; Bhagwati – Wilson, 1989], mind más szerzőkre [Brauner, 2010; Docquier – Rapoport, 2012; Desai et al., 2004; Golovics, 2014; Kar, 2012; Oldman – Pomp, 1975; Scalera, 2009; Wilson, 2008a, 2008b, 2009, 2011] inspiráló hatással bírt. Annak ellenére azonban, hogy a koncepció a tudományos gondolkodás részévé vált, a közbeszédben nem igazán terjedt el, s gyakorlati megvalósítására sem került sor.

Jelen tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy Bhagwati agyelszívási adó koncepciójának van-e még relevanciája a 21. században. Ennek megválaszolásához két szempontot kell figyelembe venni: egyrészt azt, hogy a brain drain ma is létező jelenség-e, másrészt pedig, hogy a gyakorlatban kivitelezhető lenne-e az adó – bármilyen formában történő – bevezetése. Deduktív érvelést használva tanulmányunkban amellet kívánunk állást foglalni, hogy az agyelszívási adóról – illetve annak valamilyen módosított formájáról – ma is érdemes beszélni, hiszen a brain drain létező közpolitikai probléma, megvalósítása azonban a jelenlegi globális keretben nem tekinthető élhető opciónak. Meglátásunk szerint Bhagwati koncepciójának befogadásához a fennálló nemzetközi struktúrák közül az Európai Unió áll legközelebb, a bevezetés lehetősége azonban rövid távon itt sem mondható reális alternatívának.

Tanulmányunk a továbbiakban négy szerkezeti egységre tagolódik. Jelen bevezetést követően a 2. fejezetben elemzésünk keretrendszerét, fő fogalmait mutatjuk be, amit a 3. fejezetben a Bhagwati-féle javaslat elemeinek áttekintése követ.

Ezután a 4. részben bemutatjuk és értékeljük a hipotézisünk mellett, illetve ellen szóló érveket. Munkánkat végül a konklúziók összegzésével zárjuk.

2. Elemzési keret

Tanulmányunk központi fogalma az agyelszívás, amely alatt – irányától függetlenül – a magasan képzett humán tőke országhatárokon átnyúló mozgását értjük. Csanády és Személyi [2006, p. 80] nyomán ezt olyan jelenségként definiáljuk, melynek során „a küldő országok produktív tudósainak és szakembereinek egy része kivándorol a fogadó országokba [...], és az e tudósokat és szakembereket kitanító ország elesik tevékenységük gyümölcseitől”. E definíció kapcsán küldő ország alatt a mindenkori agyelszívást elszenvedő országot, fogadó állam alatt pedig a migránsok célországát értjük. Magasan képzett munkaerőnek – összhangban későbbi adatforrásaink meghatározásával – a felsőfokú végzettséggel rendelkező személyeket, jóléti, illetve fiskális veszteségnek pedig az oktatás közösségi hasznainak „külföldre távozását” [Golovics, 2014; Vossensteyn, 2004], valamint a képzésre fordított közpénzek meg nem térülését tekintjük.

Az agyelszívás ilyen típusú, a küldő ország jóléti veszteségeit hangsúlyozó értelmezése a fogalom klasszikus megközelítésének tekinthető, ami bizonyos hangsúlyeltolódásokkal megjelenik többek között Berry és Soligo [1969], Bhagwati [1976a, 1976b, 1979], Bhagwati és Dellalfar [1973], Bhagwati és Hamada [1974], Bhagwati és Wilson [1989], Grubel és Scott [1966a, 1966b], illetve Johnson [1979] munkáiban is. Ezzel szemben mások, így Beine et al. [2001], Berényi [1993], Mountford [1997], Stark et al. [1997], valamint Vidal [1998] az agyelszívás pozitív oldalaira helyezik a hangsúlyt a jelenség leírásakor. Ennek keretében bevezetik a brain gain fogalmát, amely a fogadó ország számára jelentkező nyereséget írja le. Emellett hangsúlyozzák, hogy a külföldi boldogulás lehetősége az oktatásban való részvételt is növelheti, a hazautalások révén gyarapodhat a belföldi jövedelem, a migránsok hazatérése esetén pedig értékeesebb humán tőkéhez juthat a társadalom. Munkáikban megjelenik továbbá az a motívum is, hogy az agyelszívás valójában csak a kihasználatlan kapacitások elvesztésével jár, mivel a migránsok hazájukban egyébként sem tudnának kiteljesedni. Tekintve azonban, hogy az első körös, statikus hatások egyértelműen veszteséget jelentenek a küldő országoknak, s hogy ceteris paribus a migránsok oktatására fordított közkiadások, humántőke-befektetések meg nem térülése jelenik meg legexplicitebben számukra (bővebben lsd. [Golovics, 2014]), ezért tanulmányunkban a fentebb bemutatott megközelítést kívánjuk alkalmazni.

Ezen nézőpont mentén a továbbiakban a Bhagwati-féle adó 21. századi relevanciáját kívánjuk vizsgálni. A javaslat ma is releváns voltát már önmagában az is igazolhatja, hogy a koncepció hivatkozási alapként szolgál szinte minden nemzetközi migrációról szóló tanulmányban, illetve, hogy az elmúlt 15 évben is rendre születtek új, kifejezetten a Bhagwati-javaslatot felelevenítő írások [Brauner, 2010;

Docquier – Rapoport, 2012; Desai et al., 2004; Golovics, 2014; Kar, 2012; Scalera, 2009; Wilson, 2008a, 2008b, 2009, 2011]. Tanulmányunkban azonban a koncepció mai relevanciáját, nem ez alapján, hanem az agyelszívás meglétének, s a brain drain adó megvalósíthatósága szempontjából kívánjuk megítélni. Mindezt a rendelkezésre álló migrációs adatok áttekintése, illetve a jelenleg fennálló nemzetközi keretrendszer intézményi elemzésének segítségével kívánjuk megtenni.

3. A Bhagwati-féle agyelszívási adó

Az 1970-es években írt munkáiban Jagdish Bhagwati szerzőtársaival részletes koncepciót dolgozott ki az agyelszívás negatív következményeinek kezelésére. Ezekben definíciószerűen azzal a feltevessel élt, hogy a fejlett országok minden esetben nettó haszonélvezői, míg a fejlődő országok nettó kárvallottai a jelenségnek [Bhagwati, 1976a]. Javaslatát dominálta továbbá az a vélekedés, hogy a különböző preventív politikák nem lehetnek sikeresek a folyamat fékezésében, mivel a migránsok jelentős részének nem csak gazdasági jellegű motivációi vannak az elvándorlásra. Ebből kiindulva egy olyan koncepció kidolgozására tett kísérletet, ami a megelőzés helyett utólag kívánta kompenzálni a veszteségeket elszenvedő országokat [Bhagwati – Dellalfar, 1973].

Mindezt alapul véve a javasolt brain drain adó morális [Bhagwati, 1979] és gazdasági indokainak [Bhagwati, 1976b] felvázolása mellett Bhagwati annak optimális formájáról is részletesen értekezett. Ezeket az alábbiakban hat pontban foglaljuk össze.

1. *Az agyelszívási adót egy addicionális jövedelemadóként kell bevezetni, amit a migránsok fogadó országbeli tényleges keresetére vetnek ki.* Méltánytalan lenne ugyanis, ha az adót a kivándorlás időpontjában számított, valamilyen jövőbeli várható jövedelem után kellene fizetni. Ezt követően az adókulcs akár lineáris, akár progresszív is lehet, de a fizetendő összeget mindenkor a kivándorolt személy tényleges jövedelmének százalékában kell meghatározni [Bhagwati - Dellalfar, 1973].
2. *Az agyelszívási adót a fogadó országoknak kell begyűjteniük.* Megvalósíthatatlan lenne ugyanis, hogy a küldő fejlődő országok – melyek gyakran saját területükön is küzdenek ezzel – határaikon túl, más államok tucatjaiban hatásosan és gazdaságosan szervezzék meg, illetve menedzseljék az adó beszedését (ezt később Pomp [1989] egy esettanulmány segítségével empirikusan is igazolta). Így, noha a fogadó ország általi adóbeszedés lehet csak kivitelezhető, ennek megvalósítása is felvethet bizonyos alkotmányos kérdéseket. Ezek egyike, hogy jogilag elfogadható-e a célországnak, ha más kormányzatok nevében (vagy számára) szed be bármilyen adót. Bár Bhagwati és Dellalfar [1973] szerint ennek törvényessé tétele csak politikai döntés kérdése, az közel sem biztos, hogy a fejlett országok kormányzatai hajlandóak lennének erre. S még ha utóbbiak pozitív hozzáállást is mutatnának, az alternatíva megvalósítása küldő országonként több tucat – tranz-

akciós költséggel járó [Cooter – Ulen, 2005] – bilaterális egyezmény végigtárgyalását, megkötését és betartatását igényelné. Mindezen nehézségek figyelembe vételével Bhagwati [1976a] optimális megoldásként egy nemzetközi szervezet, jelesül az ENSZ bevonását javasolja (bővebben lsd. 6. pont), ami egyúttal a nemzetközi közösség számára is elfogadhatóbbá tehetné az adót [Bhagwati – Dellalfar, 1973].

3. *Az agyelszívási adót a küldő országoknak kell kivetniük.* Ellentétben az adó begyűjtésével, ezt a feladatot a kárt elszenvedő államoknak kell felvállalniuk. Egyrészt természetesen azért, mert az adóbevétel az ő államháztartásukat gyarapítaná, másrészt pedig azért, mert – mint arra Oldman és Pomp [1975] is rámutat – ha ezt a fogadó országok tennék meg, az a bevándorló munkaerővel szembeni diszkriminációnak minősülne, s a munkaerő szabad áramlásának elvét is sértené [Bhagwati, 1976a].
4. *Az agyelszívási adót a migránsoknak a kivándorlást követően egy előre meghatározott ideig kell fizetniük.* Noha szólhatnának morális érvek az élethosszig tartó fizetés mellett, Bhagwati és Dellalfar [1976] szerint ez rossz ösztönzőket adna a migránsoknak: legegyszerűbb esetben az állampolgárságuk megváltoztatására motiválná őket, mivel így el tudnák kerülni az adózást. Az azonban vélhetően számukra is elfogadhatóbb lenne, ha a többletter csak egy meghatározott periódus végéig sújtaná őket.
5. *A begyűjtött adóbevételeket vissza kell utalni a fejlődő országok számára.* Noha az evidens, hogy a brain drain adóból befolyó összegnek a küldő államok kompenzációjául kell szolgálnia, a pénzek visszacsatornázásának módja vita tárgyát képezheti. Ennek kapcsán a haszonelvű adózás elmélete [Musgrave, 1959] ugyan azt implikálná, hogy az adóbevételt az azt beszedő országnak pontosan abba a küldő államba kellene visszautalni, ahonnan a migránsok érkeztek, ám Bhagwati [1976a] más mechanizmust javasol erre. Szerinte, ha a fejlődő országok „*en bloc*”, együttesen kapnák meg a kompenzációs tételt, az előnyösebb lenne számukra. Ez ugyanis erősítené a „harmadik világbeli” összetartozásérzetüket, s a nemzeti ellentétek mélyítése helyett együttműködésre ösztönözné őket.²
6. *A fenti nehézségek egy része nagyobb mértékű ENSZ-szerepvállalással megoldható lenne.* Az optimális brain drain adó fent bemutatott vonásain túl Bhagwati [1976a] egy alternatív megoldást is felvázolt a koncepció megvalósítására, melyben az Egyesült Nemzetek Szervezetére hárulna fontos szerep. Ennek lényege, hogy amennyiben a küldő országok hajlan-

² Tekintettel a globális világrendben a Bhagwati-javaslat megszületése óta bekövetkezett változásokra, a harmadik világbeli összetartásérzetre vonatkozó érv a 21. században már kisebb relevanciával bír. Mindazonáltal az megkérdőjelezhetetlen, hogy valamely policy területen történő funkcionális együttműködés ma is számos pozitív „spillover” hatással járhat, ami hozzásegítheti az érintett országokat a globális porondon történő egységes fellépés megteremtéséhez, s a közös érdekek jobb artikulációjához is.

dóak lennének feladni az adó kivetésének jogát, a fogadó országok pedig felajánlanak adóhatóságaik szolgálatát, úgy mind az adókvetési, mind a -beszedési funkció az ENSZ-hez delegálható lenne. Ebben az esetben az adóbevételek egyenesen a nemzetközi szervezethez érkeznének, s így közvetlenül becsatornázhatóak lennének annak meglévő fejlesztési programjaiba. Így ebben az alternatívában az agyelszívási adó kezelésének minden mozzanata globális szinten, ENSZ-keretek között történne.

4. Az agyelszívási adó mai relevanciája

Jelen fejezetben kutatási kérdéseinkre két lépcsőben kívánunk válaszolni. A *4.1. alfejezetben* az eredeti, globálisan tekintett koncepció kapcsán fejtjük ki érveinket, ezt követően a *4.2. alfejezetben* pedig egy szűkebb viszonylatban, az Európai Unióra fókuszálva folytatjuk vizsgálatunkat.

4.1. Agyelszívási adó globális keretek között

Noha Bhagwati [1976a, p. 38] úgy zárta tanulmányát, hogy „az adójavaslat ebben a formájában kivitelezhetőnek tűnik”, koncepcióját az akadémiai szférából a mai napig érik kritikák [Clemens, 2014], gyakorlati megvalósítására pedig azóta sem került sor. Ennek okait – a koncepció elméleti koherenciájának ellenére – többek között a fejlődő országok politikai erejének és a fejlett országok hajlandóságának hiányában, valamint a fennálló globális intézményi keretrendszerben lehet keresni. Ezzel összefüggésben az alábbiakban azt kívánjuk bemutatni, hogy noha az agyelszívás problémája ma is globális viszonylatban létező jelenség, a megvalósíthatósági nehézségek miatt erre nem feltétlenül a brain drain adó tűnik a legadekvátabb válasznak.

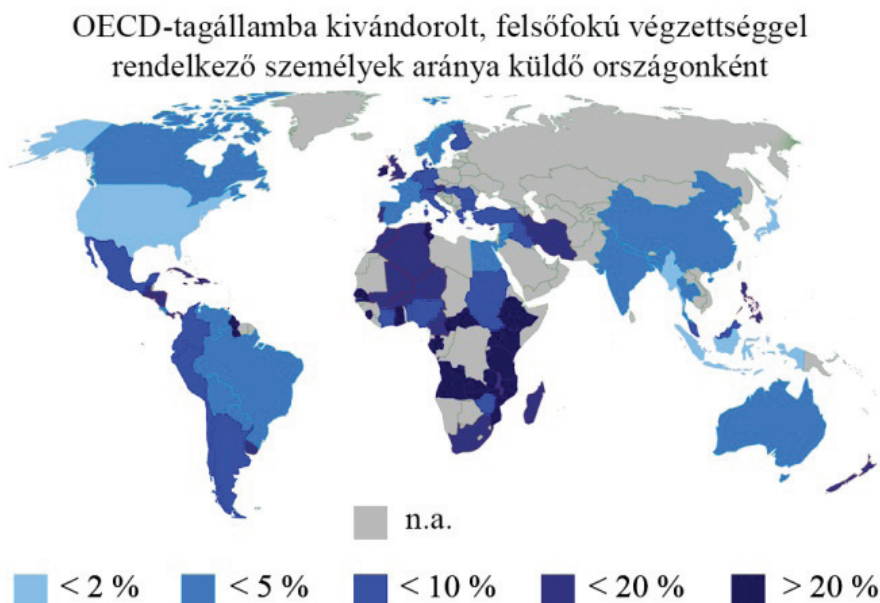
Bár tanulmányunk bevezetésében az agyelszívásra úgy hivatkoztunk, mint a 20. század közpolitikai kihívásainak egyikére, közel sem állíthatjuk azt, hogy az ebből fakadó veszélyek napjainkra eltűntek volna. Ellenkezőleg, a magasan képzett, fejlődő országokból származó migránsok állománya az OECD-országokban csak a 90-es évek során megduplázódott. Tekintettel továbbá arra, hogy ez a növekmény jóval nagyobb volt az alacsonyán képzett migránsok számának bővülésénél, az ezredfordulón a fejlett országokat tömörítő OECD tagállamainak bevándorlói között már 35,0 százalékban voltak a felsőfokú végzettséggel rendelkezők, a tíz évvel korábbi 29,9 százalékkal szemben [Docquier – Rapoport, 2012].³ Így Docquier et al. [2009] számítása szerint 2000-ben világviszonylatban

³ Ez a növekmény természetesen összefüggésben állhat a felsőoktatás ezen idő alatt bekövetkező tömegesedésével, s a küldő országokban diplomát szerző személyek gyarapodásával. Azonban, még ha a fenti növekmény ennek is tudható be, az sem tekinthető „semleges” folyamatnak: legalább olyan káros az is, ha a tömegesedés nyomán megjelenő diplomás „többlet” a korábbiakhoz hasonló (vagy nagyobb) arányban elhagyja a hazáját, hiszen így az semmit nem

a magasan képzett egyének átlagos kivándorlási rátája 5,5 százalék volt, míg az alacsonyán képzetteknél ez a mutató lényegesen kisebb értéket, 1,3 százalékot vett fel.

A rendelkezésre álló migrációs adatok országokra bontva is hasonló képet mutatnak. Az OECD [2008] adatbázisa szerint a felsőfokú végzettséggel rendelkező személyek kivándorlási rátája 2005-2006-ban 103 államból mindössze 9 esetben (többnyire fejlett országoknál) volt alacsonyabb a teljes népességénél. Ez azt mutatja, hogy előbbieik arányaikhoz mérten relatíve nagyobb mértékben veszik ki részüket az egyébként hatalmas volumenű globális migrációból.

A brain drain földrajzi „megoszlását” az 1. ábra szemlélteti. Mint látható, a jelenség főként a fejlődő – legerőteljesebben az afrikai – országokat sújtja. Ezt erősíti meg az 1. táblázat is, ami - a felsőfokú végzettséggel rendelkezők kivándorlási rátájával mérve – a tíz agyelszívással leginkább érintett ország kivándorlási adatait mutatja. Ebben a listában ugyancsak fejlődő országokat látunk, ahol a képzett munkaerő drasztikus arányokban hagyja el szülőföldjét, ami tanulmányunk értelmezése szerint hatalmas veszteséget jelent a küldő állam számára.

1. ábra: Az agyelszívás földrajzi „megoszlása” – Forrás: OECD [n.a.] nyomán

profitál a felsőoktatásban való nagyobb részvételből.

1. táblázat: Agyelszívással leginkább sújtott országok kivándorlási adatai 2005–2006-ban

Ország	Kivándorolt populáció (ezer fő)	Kivándorlási ráta (%)	
		Teljes népesség	Felsőfokú végzettségűek
Guyana	303,6	37,1	76,9
Jamaica	789,7	31,3	72,6
Bissau-Guinea	30,0	4,0	71,5
Haiti	462,9	8,9	67,5
Trinidad és Tobago	274,2	22,2	66,4
Mozambik	85,7	0,8	53,6
Mauritius	91,4	9,4	48,5
Barbados	88,4	29,5	47,3
Gambia	20,9	2,6	44,6
Fiji	119,0	18,0	38,3
Sierra Leone	40,2	1,5	34,5

Forrás: OECD [2008]

Összhangban a fenti adatokkal is, Docquier és Rapoport [2012] szerint a globalizáció hatásai nagyon jól megragadhatóak a nemzetközi migrációs folyamatok és a magasan képzett munkaerő vándorlásának vizsgálatával. Mindezek rámutatnak, hogy az agyelszívás a 21. században is élő jelenség, s érdemi veszélyforrás számos ország kormányzata számára.

Ennek ténye hipotézisünket is alátámasztja abból a szempontból, hogy globális szinten is érdemi problémával állunk szemben, s ez – amennyiben a brain drain adót elméletben egy potenciálisan adekvát megoldásnak tekintjük – relevánssá teheti a Bhagwati-javaslatról való gondolkodást is. Mint azonban azt tanulmányunkban lefektettük, a koncepció relevanciájának vizsgálatakor nem elég az agyelszívás létrejele érdekében, figyelembe kell venni az adó megvalósíthatóságának szempontjait is.

Ahogy Bhagwati [1976a] is jelezte, a globális agyelszívási adó rendszerének legfőbb megvalósítási feltétele az, hogy annak szabályozása a fejlődő és a fejlett országok egyetértésével – és nem utolsó sorban aláírásával – ENSZ-keretek között egy nemzetközi szerződésbe vagy kartába kerüljön bele. Mindazonáltal a fejlett országok részéről egy ilyen cselekedet ellentétes lenne a realista elvek szerint működő, racionális aktorként viselkedő állam természetével és „*raison d’État*”-jával [Jackson & Sorensen, 2003; Mearsheimer, 2001]. Ameddig ugyanis a fogadó országok „profitálnak” az agyelszívásból, addig nem áll érdekükben a brain drain adóval ellenőrzött-

ni a bevándorlást, s fékezni a jelenség kedvező hatásait. Álláspontunk szerint a legnagyobb mértékben ennek köszönhető az, hogy a Bhagwati-javaslat mind a mai napig csak elméleti koncepcióként maradt meg. Így, a fejlett országok együttműködésre való hajlandóságának hiányában, két alternatív opció vetődhetett fel: a fogadó államok kooperációra való kényszerítése, illetve az önkéntesen fizetett agyelszívási adó ötlete.

Az együttműködni nem kívánó államok kényszerítése kapcsán azonban a jelenlegi nemzetközi rendszerben és jogrendben ez nem lehetséges. Tekintve ugyanis, hogy a nemzetközi politika szuverén aktorai a nemzetállamok, a nemzetközi szervezetek jogalanyiséga pedig csak származtatott (azaz a nemzetállamok akaratából ered), nincs olyan szereplő, akinek kompetenciája lenne erre.

Ezen hiányosságok a Bhagwati által javasolt ENSZ kapcsán is elmondhatóak. Jóllehet többen ma is a globális kormányzás letéteményesének gondolják, az Egyesült Nemzetek Szervezetét 1945-ben a nemzetközi béke és biztonság előmozdítása, illetve a viták békés rendezésének elősegítése céljából hívták életre [UN, 1945]. S noha a szervezet Alapokmánya beszél a népek gazdasági és szociális előrehaladásának támogatásáról, a 2. cikk 7. pontja azt is kimondja, hogy az „Alapokmány egyetlen rendelkezése sem jogosítja fel az Egyesült Nemzeteket arra, hogy olyan ügyekbe avatkozzanak, amelyek lényegileg valamely Állam belső joghatóságának körébe tartoznak és nem kötelezi a tagokat arra sem, hogy az ilyen ügyeket a jelen Alapokmánynak megfelelő rendezési eljárás alá bocsássák”. Ezen elv pedig akkor is áthághatatlan, ha az ENSZ funkciói megalapítása óta jelentősen bővültek, s speciális ügynökségei révén a legkülönbözőbb policy területeken vállalt kisebb-nagyobb szerepet az elmúlt évtizedekben. Az ugyanis, hogy az ENSZ univerzalizmusra törekvő nemzetközi szervezet, nem egyenlő azzal, mintha szupranacionális szervezet⁴ lenne, továbbá a gazdasági jellegű ügyekkel való foglalkozás sem jelenti azt, hogy jogában állna felülrini a tagállami gazdaságpolitikákat. S még ha mindezek ellenére bevezethető lenne is ENSZ-keretek között az adó, a szervezet akkor sem rendelkezne olyan kapacitásokkal, amelyekkel effektíven tudna gondoskodni az adófizetés kikényszerítéséről és a pénzek beszedéséről.

Mindezek alapján világosan kijelenthető, hogy az agyelszívási adó globális szintű, ENSZ keretek között történő, kikényszerített – tehát nem az összes ország akaratán alapuló – bevezetésére a jelenlegi intézményi struktúrában nincs lehetőség. Figyelembe véve továbbá, hogy a nemzetközi kapcsolatok fő aktorai a jövőben is a nemzetállamok maradnak, ez vélhetően a következőkben sem fog változni. Ez természetesen szolgálhat ellenérvként hipotézisünkkel szemben: csökkentheti az agyelszívási adóról való gondolkodás relevanciáját az a tény, hogy

⁴ A szupranacionális szervezetek jellemzői, hogy a „szervezet, illetve annak egyes szervei eleve fel vannak ruházva a tagállamokra kötelező határozatok meghozásának jogával”, s „a kötelező jellegű határozatokhoz nem szükséges valamennyi állam hozzájárulása” [Blahó – Prandler, 2014 p.61-62). Az ENSZ nem tartozik ebbe a kategóriába. Ilyen jellemzőkkel a globális térben egyedül a WTO rendelkezik, de ezen szervezet szerepének felvetésétől a funkcionális eltérések miatt jelen tanulmányban eltekintünk.

az intézkedés gyakorlati megvalósítása nem lehetséges. Ezt elfogadva ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy a koncepció egy bizonyos formájának kivitelezhetetlensége önmagában még nem teszi teljesen irrelevánssá azt: bár a javaslat gyengeségei valóban implikálhatják a status quo fenntartására irányuló cselekvést, másfelől ösztönözhetnek egy erősebb alternatíva kimunkálására is.

Ilyen lehet többek között a önkéntes brain drain adó modellje, amit Wilson [2008a] dolgozott ki. Felismerve a Bhagwati-javaslat gyengeségeit, Wilson úgy érvelt, hogy megfelelő ösztönzők és a visszatérés lehetősége mellett a migránsoknak jelentős része önkéntesen is hajlandó lenne adózni a küldő ország számára. Ehhez utóbbinak hazatérés esetén valamilyen jövőbeli hasznokat (pl. adókedvezményt) kellene ajánlania azon migránsok számára, akik külföldi tartózkodásuk ideje alatt önkéntesen fizetik az adótételt.

Jelen tanulmány nem tekinti feladatának az önkéntes agyelszívási adó részletes elemzését. Hipotézisünk szempontjából azt kell kiemelnünk, hogy megvalósíthatóság terén minden felhozható kritika ellenére (ideértve az adóbevételek csekélységére, a migránsok fizetési hajlandóságára, vagy akár a tökéletesen racionális kalkuláció-képességükre vonatkozó felvetéseket) a Bhagwati-féle koncepciónál közelebb áll a valósághoz. S még ha kisebb mértékű kompenzációt is lenne képes nyújtani a veszteséget elszenvedő ország számára, a status quo-nál jobb helyzetbe tudná hozni őket. Így – összhangban hipotézisünkkel – mind a tudományos gondolkodás, mind a közpolitika-alkotók számára érdekes elemekkel gazdagítja, s teszi a 21. században is relevánssá a Bhagwati-javaslatot.

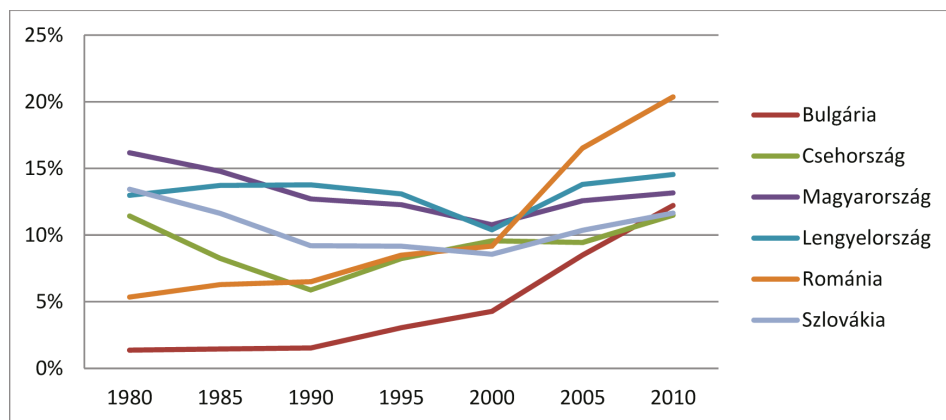
4.2. Agyelszívási adó regionális keretek között

Míg a megvalósíthatóság tárgyalásakor az ENSZ és a globális szintű bevezetés kapcsán a nemzetek feletti kompetenciák hiányát hoztuk fel kritikaként, regionális szinten ismerünk olyan szervezetet, amely rendelkezik ilyenekkel. S noha szupranacionális szervezetnek még az Európai Unió sem nevezhető, az elmondható róla, hogy egyes szervei rendelkeznek ilyen hatáskörökkel [Blahó – Prandler, 2014]. Ebből kiindulva jelen alfejezetben azt kívánjuk vizsgálni, hogy az európai integráción belül bírhat-e a globálisnál nagyobb relevanciával az agyelszívási adó gondolata.

A humán tőke nemzetközi áramlása az Európai Uniót sem kerüli el a 21. században. Ennek jellemző formája az utóbbi években egyértelműen az EU-n belüli, a tagállamok közötti migráció fokozódása volt: ez a mutató 2012-ben az előző évhez képest 12 százalékos növekedést jelzett [OECD, 2014]. Ezen belül a Németországba irányuló migráció volt rendkívül jelentős: az ide tartó munkaerőáramlás – vélhetően az egyes országok munkaerő-piaci helyzetéből fakadóan – Spanyolországból 37,1, Portugáliából 41,1, Görögországból 53,0, Bulgáriából 16,4, Romániából pedig 24,3 százalékkal nőtt 2011-ről 2012-re [Nedeljkovic, 2014]. S tekintve a tény, hogy ezen államokban a magasán képzett munkaerő kivándorlási rátája az elmúlt évtizedben többnyire magasabb volt az alacsonyabban képzette-

kénél [Brücker és et al., 2013], elmondható, hogy az Unió belül is megfigyelhető egyfajta agyelszívás a centrum országok részéről.

Ennek okai az integráción belüli szabad munkaerő-áramlás lehetőségén túl főként a tagállamok közötti bér- és életszínvonalbeli különbségekben keresendők, ami rendkívül nehéz helyzetbe hozza a keleti, valamint déli tagállamokat. A folyamatnak így főként az újonnan csatlakozó országok lettek a vesztesei, amit jól mutat az a tény is, hogy esetükben a felsőfokú végzettséggel rendelkező személyek kivándorlási rátája érdemben nőtt a csatlakozást követően. A kelet-közép-európai tagállamok esetén erről a 2. ábra ad áttekintést.

2. ábra: A magasan képzett munkaerő kivándorlási rátája Kelet-Közép-Európában 1980 és 2010 között – Forrás: Brücker et al. [2013]

A fentiek alapján vizsgálva a brain drain adó európai relevanciájának kérdését, megállapíthatjuk, hogy a jelenség léte alapot adhat a Bhagwati-javaslat EU-n belüli felelevenítésére. A megvalósítás kapcsán azonban itt is hasonló nehézségek léphetnek fel, mint amiket az előző alfejezetben ismertettünk: annak ellenére ugyanis, hogy az Európai Unió egyes szervei valóban rendelkeznek szupranacionális kompetenciákkal, egy ilyen adó itt sem lenne bevezethető a tagállamok egyetértése nélkül. Mindazonáltal az alábbiakban amellett kívánunk felhozni néhány érvet, hogy a jelenleg fennálló nemzetközi struktúrák közül mégis az EU áll legközelebb ahhoz, hogy alkalmas legyen egy agyelszívási adóhoz hasonló kompenzációs mechanizmus bevezetésére.

Elsőként elmondható, hogy az európai integráció intézményesítettségi foka eleve támogatóbb környezetet nyújthat az egyes tagállamokat negatívan érintő politikáknak. Ebben a közegben ugyanis – ahol a tagok közötti európai szolidaritás sem ismeretlen fogalom – az adott intézkedéssel hátrányosan érintett országok más úton történő kárpótlása is könnyebben megoldható lenne, ráadásul a közös politikák nagy volumene miatt „csomagban szavazás” esetén a szavazatszere intézménye is működhetne. Emellett a bevezethetőséget az is támogathatná, hogy itt a globális viszonylat-

nál lényegesen kevesebb tárgyalópartner között kellene megszületnie a megfelelő alkunak. Tekintve továbbá, hogy – mint arra Veres [2012] is rámutat – a kompenzáció vagy a felzárkózás-támogatás gyakorlata más policy területeken is ismert az EU-ban (gondolhatunk itt akár közös agrár-, akár a regionális és kohéziós politikára, amelyek ugyancsak lemondással járnak egyes tagállamok részéről), megfelelő körülmények között az agyelszívást elszenvadó országok veszteségeinek kompenzálása is napirendre tűzhetővé válhatna. Erős érvként szolgálna emellett az a tény is, hogy a hűmán tőke ilyen mértékű áramlása jelentős részben pont az integráció egyik alapvető vívmányának, a szabad munkaerő-áramlás biztosításának a következménye.

Mindazonáltal az agyelszívási adó rendszerének a bevezetése ma az Európai Unión belül sem tűnik rövid távon reális alternatívának. A fentiek ugyanakkor amellett szólhatnak, hogy Európa föderális irányba való elmozdulása esetén valamilyen – a Bhagwati-javaslatra akár kizárólag csak szellemiségében hasonlító felvetését (Isd. pl. Veres [2012]) – kompenzációs mechanizmus a későbbiekben bevezetésre kerüljön a tagállamok között.

5. Konklúzió

Jelen tanulmány célja az volt, hogy rámutasson: a Jagdish Bhagwati által az 1970-es években kidolgozott agyelszívási adó koncepciója a 21. században is bír relevanciával. Mint azt a rendelkezésre álló adatok és empirikus elemzések segítségével bemutattuk, a brain drain ma is élő és veszélyeket magában rejtő jelenség mind a globális térben, mind az Európai Unión belül. Az pedig, hogy a magasan képzett munkaerő nagy volumenű kivándorlása érdemi veszteségeket okoz a küldő államoknak, rávilágít az akár nemzetállami, akár nemzetközi közpolitikai cselekvés szükségességére.

A Bhagwati-féle koncepció gyakorlati megvalósíthatósága kapcsán ugyanakkor jelen tanulmány is főként kételyeket tudott megfogalmazni: elemzésünk révén világossá vált, hogy a javaslat globális, ENSZ-keretek között történő bevezetése ma sem tekinthető reális alternatívának. Mindazonáltal álláspontunk szerint ez nem teszi irrelevánssá az agyelszívási adó koncepciójának napirenden tartását. Elemzésünkben ugyanis rámutattunk, hogy mind a koncepció finomításával és formálásával, mind a bevezetés helyének földrajzi szűkítésével elindulhatunk olyan irányba, amely már a gyakorlat számára is élhetőbb opciókhoz vezet. Ennek példája lehet az önkéntes brain drain adó ötlete, vagy az a felvetés, hogy az agyelszívást egy olyan regionális integráción belül lehetne valamilyen módon kompenzálni, amely rendelkezik bizonyos szupranacionális kompetenciákkal, s ahol a nemzetállamok közötti szolidaritáson alapuló kooperáció, valamint a kompenzáció gyakorlata is eleve ismertek.

Mindezek figyelembe vétele mellett természetesen jelen tanulmány szerzője is úgy véli, hogy az agyelszívás problémájának „*first best*” megoldása – mind globális, mind európai viszonylatban – az érintett országok fejlettségi szintjének konvergenciája, s az általános bérszínvonal nemzetközi kiegyenlítődése lehetne.

Irodalomjegyzék

- Beine, M. – Docquier, F. – Rapoport, H. (2001): Brain drain and economic growth: theory and evidence. *Journal of Development Economics*, 64(1), 275–289.
- Berényi, D. (1993): Az „agyelvonás” pozitív megközelítésben. *Magyar Tudomány*, 9, 1111–1115.
- Berry, A. R., – Soligo, R. (1969): Some Welfare Aspects of International Migration. *Journal of Political Economy*, 77(5), 778-794.
- Bhagwati, J. (1972): The United States in the Nixon Era: The End of Innocence. *Daedalus*, 101(4), 25-47.
- Bhagwati, J. (1976a): Taxing the Brain Drain. *Challenge*, 19(3), 34-38.
- Bhagwati, J. (1976b): The international brain drain and taxation: A survey of the issues. In J. Bhagwati (szerk.), *The Brain Drain and the Taxation* (pp. 3-27). Amsterdam: North-Holland Publishing Company.
- Bhagwati, J. (1979): International Migration of the Highly Skilled: Economics, Ethics and Taxes. *Third World Quarterly*, 1(3), 17-30.
- Bhagwati, J., – Dellalgar, W. (1973): The Brain Drain and Income Taxation. *World Development*, 1(1-2), 94-101.
- Bhagwati, J., – Hamada, K. (1974): The Brain Drain, International Integration of Markets for Professionals and Unemployment. A Theoretical Analysis. *Journal of Development Economics*, 1(1), 19-42.
- Bhagwati, J., – Wilson, J. D. (1989): Income Taxation in the Presence of International Personal Mobility: An overview. In J. Bhagwati – J. D. Wilson (szerk.), *Income Taxation and International Mobility* (pp. 3-39). Cambridge: MIT Press.
- Blahó, A., – Prandler, Á. (2014): Nemzetközi szervezetek és intézmények. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Brauner, Y. (2010): Brain Drain Taxation as Development Policy. *Saint Louis University Law Journal*, 55(1), 221-268.
- Brücker, H. – Capuano, S. – Marfouk, A. (2013): *Education, gender and international migration: insights from a panel-dataset 1980-2010*. Letölve 2015. május 20-án, az Institute for Employment Research weboldaláról: <http://www.iab.de/en/daten/iab-brain-drain-data.aspx>.
- Carrington, W. J. – Detragiache, E. (1999): How Extensive Is the Brain Drain? *Finance and Development*, 36, 46-49.
- Clemens, M. A. (2014): A Case Against Taxes and Quotas on High-Skill Emigration. *Journal of Globalization and Development*, 5(1), 1-40.
- Cooter, R., – Ulen, T. (2005): *Jog és közgazdaságtan*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Desai, M. A. – Kapur, D. – McHale, J. (2004): Sharing the Spoils: Taxing International Human Capital Flows. *International Tax and Public Finance*, 11(5), 663–693.
- Desai, M. A. – Kapur, D. – McHale, J. – Rogers, K. (2009): The fiscal impact of

- high-skilled emigration: Flows of Indians to the U.S. *Journal of Development Economics*, 88(1), 32-44.
- Docquier, F., – Rapoport, H. (2012): Globalization, Brain Drain, and Development. *Journal of Economic Literature*, 50(3), 681-730.
- Docquier, F. – Lowell, L. B. – Marfouk, A. (2009): A Gendered Assessment of Highly Skilled Emigration. *Population and Development Review*, 35(2), 297-321.
- Giannoccolo, P. (2006): The Brain Drain. A Survey of the Literature. *Università degli Studi di Milano-Bicocca, Department of Statistics, Working Paper, No. 2006-03-02*. Letöltve 2014. december 10-én az Università degli Studi di Milano-Bicocca weboldaláról: <http://www.statistica.unimib.it/utenti/WorkingPapers/WorkingPapers/20060302.pdf>
- Golovics, J. (2014): Az európai brain drain és a racionális állam válasza. *Polgári Szemle*, 10(1-2), 484-499.
- Grubel, H. B. – Scott, A. D. (1966a): The International Flow of Human Capital. *The American Economic Review*, 56(1), 268-274.
- Grubel, H. G. – Scott, A. D. (1966b): The Immigration of Scientists and Engineers to the United States. *Journal of Political Economy*, 74(4), 368-378.
- Jackson, R. – Sorensen, G. (2003): *Introduction to International Relations*. Oxford: Oxford University Press.
- Johnson, H. G. (1979): Some Economic Aspects of the Brain Drain. *A Journal of Opinion*, 9(4), 7-14.
- Kar, S. (2012): Migrant Taxes and International Migration Patterns. *South Asian Journal of Macroeconomics and Public Finance*, 1(2), 231–243.
- Mearsheimer, J. J. (2001): *The Tragedy of Great Power Politics*. Norton: New York.
- Mountford, A. (1997): Can a brain drain be good for growth in the source economy? *Journal of Development Economics*, 53(2), 287-303.
- Musgrave, R. A. (1959): *The Theory of Public Finance*. New York: McGraw Hill.
- Nedeljkovic, V. (2014): Brain Drain in the European Union: Facts & Figures. *Rethink Education Working Paper No. 4*. Letöltve 2015. április 8-án a Bridging Europe weboldalról: http://www.bridgingeurope.net/uploads/8/1/7/1/8171506/wp4_rethink_edu_braindrain_nedeljkovic.pdf
- OECD (2008): *Database on Immigrants in OECD countries*. Letöltve 2015. május 20-án az OECD weboldaláról: <http://www.oecd.org/els/mig/dioc.htm>
- OECD (2014): Is migration really increasing? *Migration Policy Debates, May 2014*. Letöltve 2015. április 8-án az OECD weboldaláról: <http://www.oecd.org/berlin/Is-migration-really-increasing.pdf>
- OECD (n.a.): *Brain Drain - A World Overview*. Letöltve 2015. május 20-án az OECD weboldaláról: <http://www.oecd.org/dev/poverty/braindrain-aworldoverview.htm>
- Oldman, O. – Pomp, R. (1975): The Brain Drain: A Tax Analysis of the Bhagwati Proposal. *World Development*, 3(10), 751-763.

- Pomp, R. D. (1989): The Experience of the Philippines in Taxing its Nonresident Citizens. In J. N. Bhagwati – J. D. Wilson (szerk.), *Income Taxation and International Mobility* (pp. 41-81). Cambridge: The MIT Press.
- Scalera, D. (2009): Skilled migration and education policies: Is there still scope for a Bhagwati tax? *MPRA Paper, No. 19643*. Letöltve 2014. december 8-án az MPRA weboldalról: <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/19643/>
- Stark, O. – Helmenstein, C. – Prskawetz, A. (1997): A brain gain with a brain drain. *Economic Letters*, 55(2), 227–234.
- UN (1945). Charter of the United Nations.
- Veres, P. (2012): A költség-haszon elv értelmezhetősége a hazai felsőoktatás finanszírozásában. *Polgári Szemle*, 8(1-2), 100-122.
- Vidal, J. P. (1998): The Effect of Emigration on Human Capital Formation. *Journal of Population Economics*, 11(4), 589-600.
- Vossensteyn, H. (2004): Fiscal Stress. Worldwide Trends In Higher Education Finance. *NASFAA Journal of Financial Aid*, 34(1), 39-55.
- Wilson, J. D. (2008a): A voluntary brain-drain tax. *Journal of Public Economics*, 92(12), 2385-2391.
- Wilson, J. D. (2008b). Taxing the Brain Drain: A Reassessment of the Bhagwati Proposal. In E. Dinopoulos – P. Krishna – A. Panagariya – K. Wong (szerk.), *Trade, Globalization and Poverty* (pp. 254-261). London: Routledge.
- Wilson, J. D. (2009): Income Taxation and Skilled Migration: The Analytical Issues. In J. Bhagwati – G. Hanson (szerk.), *Skilled Immigration Today: Prospects, Problems, and Policies* (pp. 285-314). Oxford: Oxford University Press.
- Wilson, J. D. (2011): Brain-drain taxes for non-benevolent governments. *Journal of Development Economics*, 95(1), 68-76.

Lektorálta: dr. Veres Pál PhD, Budapesti Corvinus Egyetem – Összehasonlító Gazdaságtan Tanszék, ny. egyetemi docens

SMART CITY SPECIALIZÁCIÓS TÖREKVÉSEK LEHETŐSÉGEI

Illés Balázs

Miskolci Egyetem, tanársegéd, szvilles@uni-miskolc.hu

Absztrakt

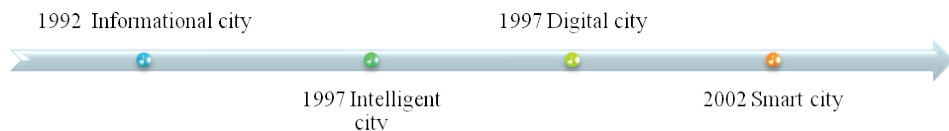
This paper is a starting point for a new research topic in the field of smart city specialization and specialization mapping. Just as regions cities can also specialize themselves in certain activities that can lead to long term sustainable competitiveness and urban success. This specialization doesn't have to constrain itself only to the support of isolated industrial segments or sectors but it has to be developed in a quadruple helix system which involves in this process the different actors of stakeholders of a city. This paper defines the different fields of smart city specialization and investigates the current practice in the European Union and in the World. It also focuses on the theoretical and regulatory background of this topic. After creating the framework of smart city specialization and investigating the good practices I would like to represent a measurement method of the level of smart specialization and test the method on certain cities in Hungary and in Europe. The factors involved in the analysis are based on labor statistics, events of cooperation, network related factors and public and private expenditures. In a new approach the framework should empower local firms and entrepreneurs who are able to create a combination of different pieces of professional knowledge (science, technology and engineering) with market intelligence in order to identify the activities that can lead to competitiveness growth. The analysis tries to highlight the beneficial effects of the factors that can be used to create smart city specialization but also concerns strategies that are meant to change attributes that can be the barrier of a peaceful, sustainable and long-term growth. The performance of a settlement is based on not only such physical attributes as the development of the built infrastructure but also on the human and knowledge capital. These knowledge capital elements are hard to examine and also hard to exploit therefore bottom-up and top-down initiatives are parallel needed to achieve great results. The competitiveness of the individual is strongly interrelated with the competitiveness of his/her hometown. Policy makers should concern that the economy can't be handled as a chain of single operated units (cities) but just as a vivid network which needs the opportunity of physical and mental accessibility along its members. Also the one-sided specialization of a city's industry is not a sure path of competitiveness if only the creative class is also supported. The goal is to identify the unique characteristics and assets of each region and city and highlight each city's competitive advantage and create one-size-fits-one strategies but the framework that leads to these solutions is also important.

Kulcsszavak: *smart city, logistics, innovation, networks*

1. A Smart City, azaz az „Okos város” fogalmának kialakulása és történelmének áttekintése

A Smart City, mint fogalom és jelenség az ezredforduló után, a 2000-es évek elején kezdett el terjedni, azonban az „okosabb”, élhetőbb városokról és várostervezésről már korábban is olvashattunk tanulmányokat. Jelen fejezetben a Smart

City fogalmának kialakulási folyamatának főbb mérföldköveit kívánom röviden bemutatni, ezt szemlélteti az 1. ábra is.

1. ábra: *A Smart City fogalmi és koncepcionális fejlődése – Forrás: Saját szerkesztés*

A Smart City fogalmi és koncepcionális fejlődési folyamatának első jelentősebb mérföldköveként Castells M. 1992-es Informational City, azaz „Információs Város” fogalma említhető. Castells M. szerint a város egy társadalom képmása, annak minden folyamatával, ellentmondásával, küzdelmével, asszimetriájával és diverzitásával – és ebből vezeti le elméletét, miszerint az „Információs Város” az információ korának globális társadalma [Castells 1992].¹

Droege 1997-ben bevezeti az Intelligent City, azaz „Intelligens Város” fogalmát, azonban a kezdetben úgy utal rá, mint a városok virtuális rekonstrukciójára, tehát virtuális városokra. Az Intelligens Városok magunkban foglalják az információs technológiák képességeit annak érdekében, hogy olyan magas életszínvonalat és „kellemes” életmódot biztosítson a városokban élők számára, amely gazdaságilag és környezetileg is fenntartható [Droege 1997].²

Graham S. ezután 1997-ben „Digitális városokról” (Digital City) beszél. Úgy tekint a „Digitális Város” koncepciójára, mint új, biztonságos közterületek kialakítására, illetve a városok bizonyos jellemzőinek, karakterisztikájának – kommunikáció, gazdasági lehetőségek, szociális és kulturális tevékenységek – viszszerzésére irányuló erőfeszítésekre, kísérletekre [Graham 1997].³

A Smart City fogalma 2002-ben jelent meg, Komninos (2002) a következőképpen definiálja: Ahhoz, hogy a „digitális városok” „okos városokká” váljanak arra van szükség, hogy az emberek és a gyártók/termelők valódi közösségét magas szintű tudás és innováció jellemezze. Erre azért van szükség, mert „digitális” és az „okos” városokat ez különbözteti meg egymástól, ugyanis nem mindig „digitális” város „okos”, azonban minden „okos” városnak van digitális komponense [Komninos 2002].⁴

Összességében tehát az „okos” jelző olyan várost takar, amely képes arra, hogy

¹ Manuel Castells (1992) - The Informational City: Economic Restructuring and Urban Development

² Droege, P. (ed.) (1997) Intelligent Environments - Spatial Aspect of the Information Revolution, Oxford: Elsevier

³ Graham, S. and A. Aurigi (1997) ‘Virtual Cities, Social Polarization and the Crisis in Urban Public Space’, Journal of Urban Technology 4(1): 19–52.

⁴ Komninos N. (2002) Intelligent Cities: Innovation, knowledge systems and digital spaces, London and New York, Taylor and Francis, Spon Press

a rendelkezésre álló – elsődlegesen kommunikációs és információs – technológiai lehetőségeket innovatív, újszerű módon alkalmazza, elősegítve ezzel egy jobb, fenntarthatóbb és diverzifikáltabb városi környezet kiépítését.⁵ „Okos” tehát az a város, ahol „az emberi tőkébe, a tradicionális (pl. közlekedés), valamint a modern infokommunikációs infrastruktúrába történő befektetés ösztönzi és hajtja a fenntartható gazdasági fejlődést és növeli még tovább az életszínvonalat – miközben a természeti erőforrásokat bölcsen kezeli”⁶.

2. A Smart City koncepció megközelítési lehetőségei

A kutatók körében nincs teljes egyetértés arra vonatkozóan, hogy milyen tényezők tesznek egy város „okossá”. A következőkben két főbb csoportosítást fogok bemutatni: egyrészt a strukturális megközelítést – amit szintén nem lehet egységesen kezelni, így két elképzelést is ismertetek –, másrészt az „ellenáramlatot”, a holisztikus szemléletet.

2.1. Boyd Cohen strukturális megközelítése⁷

A strukturális megközelítések egyik típusa Boyd Cohen nevéhez fűződik. Az „Okos városok” mutatószámainak világszintre kiterjesztett kutatása után Cohen publikálta a „Smart Cities Wheel”-t, azaz az „Okos Városok Kerekét”, amely átfogó keretrendszere azoknak a kulcsfontosságú összetevőknek, amelyek – Cohen szerint – egy várost „okossá” tesznek. Cohen kutatása alapján 6 dimenzió, ezeken belül is 18 munkaterület (working area) és a hozzájuk rendelt 27 indikátor összessége mutatja meg egy város intelligenciáját. Az „Okos Városok Kerekét” a 2. ábra mutatja be.

2. ábra: „Smart Cities Wheel” A Smart City strukturális szemlélete Cohan alapján – Forrás: <http://www.boydcohen.com/smartcities.html>

⁵ Smarter Cities for Smarter Growth, IBM Institute for Business Value, 2010

⁶ IBM (2011) „Smart Cities” – Tanulmány MTA Regionális Kutatások Központja – Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet

⁷ <http://www.boydcohen.com/smartcities.html>

A 2. ábra alapján tehát az „Okos városok” 6 dimenzió együtteséből állnak, ezek mindegyikéhez 3-3 „munkaterület” kapcsolódik, a munkaterületekhez indikátorok tartoznak, az indikátorokhoz pedig pontos „leírásokat” rendelt Cohen, melyek összeállításával megkapható a városok „Smart City Indexe”. Ezeket az 1. táblázat mutatja be.

1. táblázat: A „Smart City Wheel” dimenziói és munkaterületei

Dimenzió	Munkaterület	Indikátorok
Gazdaság	Termelékenység	GRP (Bruttó Regionális Termék) per fő
	Lokális-globális kapcsolatok	Infokommunikációs technológiai klaszterek Nemzetközi rendezvények, események
	Lehetőségek	Start-up cégek K+F
Közigazgatás	Online szolgáltatások	Online eljárások
	Infrastruktúra	Wifi lefedettség Szenzorok (pl. levegőtisztaság) diverzitása Képzett emberi erőforrások
	Nyílt kormányzás	Elérhető adatok/adatkészletek Nyílt (nyilvánosan elérhető) adatok
Emberek	Oktatás	Egyetemi végzettséggel rendelkezők
	Integráció	Internetre csatlakozott háztartások Gini index
	Kreativitás	Állások a kreatív iparban
Életszínvonal	Egészség	Várható élettartam
	Biztonság	Bűnözés
	Kultúra és boldogság	Életfeltételek Befektetések a kultúrába
Közlekedés	Technológiai infrastruktúra	Valós idejű információkhoz való hozzáférés
	Hatékony közlekedés	Tiszta-energia alapú közlekedés
	Vegyes modális elérhetőség	Tömegközlekedés használata
Környezet	Fenntartható várostervezés	Egy főre jutó zöldterület
	Erőforrás menedzsment	Teljes energiafelhasználás
		Ökológiai lábnyom Hulladékkezelés
	Okos épületek	Hitelesített fenntartható épületek

Forrás: <http://www.boydcohen.com/smartercities.html>

2.2. Martin Brynskov holisztikus megközelítése⁸

Martin Brynskov az Aarhus Egyetem kutatója egyet nem értve a „Smart City” koncepció strukturális megközelítéseivel elvetette azok alapfeltevéseit, miszerint különböző alrendszerek és dimenziók rendszerén keresztül egyszerűen „okosabb”, élhetőbbé tehetőek a városok. Brynskov ugyanis úgy gondolja, hogy kulturális változásra van szükség ahhoz, hogy az emberek az infokommunikációs lehetőségek segítségével „Okosabb” városokat hozzanak létre. A kutató szerint a „Smart city” koncepció egy új paradigmát képvisel a várostervezésben / városfejlesztésben. Ötvözni kell a „top-down”, azaz felülről-lefelé tervezést és működtetést/üzemeltetést a rugalmas, „bottom-up”, azaz lentől felfelé irányuló kezdeményezésekkel. Az ilyen várostervezésben a polgárok/városlakók bevonása és a velük történő együttműködés kulcsfontosságú. Ez a megközelítés a városra, mint „szocio-technikai” egésyre tekint, amely rugalmasan hozza össze a szoftvert, a hardvert és a kapcsolódó humán folyamatokat. Ezek alapján egy élhető, „okos” város képes a replikációra, méretezhető/bővíthető, és emellett szociális, környezeti és gazdasági szempontból is fenntartható.

3. Smart City – Nemzetközi trendek⁹

A világ egyes pontjain különböző trendeket figyelhetünk az „Okos városok” fejlődését és jövőjét illetően. Előrejelzések szerint 2050-re a világ népességének több mint kétharmada városokban fog élni, ezért nagyon fontos, hogy egyre több város váljon élhetőbbé, fenntarthatóbbá, „okosabbá”. Az „Okossá” válás kapcsán más nemzetközi trendek és fejlődési/fejlesztési útvonalak figyelhetők meg a világ különböző kontinenseinek városaiban. Alapvetően három nagyobb irányvonalat lehet elkülöníteni egymástól: Európa, Észak-Amerika, illetve az Ázsiai – Csendes-óceáni térség.

Európa: Az európai fenntartható városfejlesztés középpontjában az energiahatékonyság, a humán tőke és a vállalkozások állnak. A gazdasági világválság utáni időszakban a piaci növekedés során lassan növekvő infrastrukturális beruházások figyelhetők meg, illetve várhatóak a közintézmények fejlesztésére, javítására. Összességében elmondható, hogy jelenleg Európa teljesít a legjobban a fenntartható, befogadó és nyílt társadalmak tekintetében. Ma még Európa számlálja a legtöbb „Okos várost”.

Észak-Amerika: Az Észak-amerikai városfejlesztési projektek legtöbbször csak egy-egy funkcionális területre összpontosítanak, mint például közlekedés és szállítás. Strukturális programokkal a nagy ipari szereplők (pl. IBM, Cisco & Siemens) kezdeményezéseiből találkozhatunk.

Ázsiai – Csendes-óceáni térség (Kelet-Ázsia, Dél-Ázsia, Délkelet-Ázsia, Óceánia): Ebben a térségben gyakran előfordul, hogy a városfejlesztési/-tervezési projektek nem a meglévő rendszerek fejlesztésére, hanem teljesen új infrastruktúrák létesíté-

⁸ http://ec.europa.eu/information_society/newsroom/image/smart_cities_-_aarhus_university_-_martin_brynskov_7802.pdf

⁹ Smart City Report (2014) – His Technology

sére koncentrálnak. Ezzel az irányvonallak gyakorlatilag a semmiből hoznak létre „Okos városokat”, éppen ezért, az előrejelzések szerint 2025-re ebben a térségben lesz megszámlálható a legtöbb „Smart City”. Ugyanezen okból kifolyólag nagyon vonzó a „Smart city” piac szereplőinek ez a térség, hiszen itt óriásiak a beruházások a „Smart City” projektekbe.

4. Smart City célok és prioritások az Európai Unióban¹⁰

Az Európai Unióban 2020-ra dolgoztak ki egy fejlesztési tervet az „Okos városokkal” kapcsolatosan „European Innovation Partnership on Smart Cities and Communities”, azaz „Európai Innovációs Partnerség az Okos Városokért és Községéért” címmel. A dokumentumban egy általános irányvonalat és átfogó célokat fogalmaznak meg a témával kapcsolatban: „a polgárok életminőségének jelentős javulásán, az európai ipar versenyképességének növekedésén, illetve a kis-és középvállalkozások innovativitásának erősödésén keresztül eljutni a kitűzött fenntarthatósági, energia-gazdálkodási és éghajlat-politikai célkitűzések eléréséhez”. Ezen célok megvalósítása érdekében 11 prioritási területet jelöltek ki cselekvési keretrendszerként.

1. prioritási terület: Fenntartható városi mobilitás – A tanulmány első pontja hangsúlyozza, hogy jelentős változásokra van szükség Európa közlekedési rendszereiben, valamint az emberek és a vállalkozásokat mobilitási viselkedésében. A fennálló helyzetre megoldást jelentenek a következők:

- Egy olyan hatékony és integrált mobilitási rendszer létrehozása, amely különféle közlekedési módok közötti problémamentes közlekedés megszervezését és felügyelését.
- A környezetbarát és alternatív üzemanyagok használatának növelése, növekedése.
- Új lehetőségek létrehozása a kollektív mobilitás terén.

A tervezett megoldások implementációja a negatív környezeti hatások csökkentését fogja eredményezni.

2. prioritási terület: Épített környezet – E prioritási területet fő kihívásai az energiafelhasználás, a környezeti hatásokat és az ökológiai lábnyom csökkentése; a polgárok társadalmi és szociális jólétének a biztosítása; valamint a versenyképes iparágak növekedésének és munkahelyteremtő-képességének fokozása. A beruházás azonban, amely az energiahatékonyság javításához, az alacsony széntartalmú energiaforrások létrehozásához, az infrastruktúra modernizálásához és a magas minőségű lakókörnyezet kialakításához szükséges, hatalmas. Ugyanakkor a városok csak korlátozottan férnek hozzá azokhoz a pénzügyi erőforrásokhoz, amelyek a szisztematikus változtatások megvalósításához szükségesek, éppen azért magántőkével kombinált állami beruházások aktiválására is szükség van a megoldások kivitelezéséhez.

3. prioritási terület: Integrált infrastruktúrák – Szignifikáns lehetőségeket rejt ma-

¹⁰ European Innovation Partnership on Smart Cities and Communities Operational Implementation Plan: First Public Draft (2014)

gában a különféle – új és már meglévő – városokon belüli és városok közötti – aktív és passzív – infrastrukturális hálózatok (energia, közlekedés, kommunikáció, stb.) integrálása (ahelyett, hogy feleslegesen duplikálnák őket). Sok infrastruktúra öregszik vagy előregedett, cserére vagy felújításra szorul, amelyre legtöbbször csak szűkösen, vagy egyáltalán nincsen keret a városok költségvetésében. Az ilyen problémákra is megoldást jelentenek az új, infrastrukturális integrációra vonatkozó elképzelések, azonban ezek megvalósításához folyamatos és tartós elkötelezettségre van szükség több fél (városok, állam, magánszféra, stb.) részéről is.

4. prioritási terület: Állampolgár-központúság – Az állampolgár-központúság arról szól, hogy a különböző iparágak, a civil társadalom, illetve a kormányzat különböző rétegei együtt dolgoznak az állampolgárokkal a közérdek realizálása érdekében a mobilitás, az energia és az IKT városi környezetben való találkozási kapcsán. Már eddig is történtek a lépések a polgárok mobilitás, energiahatékonyság, fenntarthatóság és hasonló témák iránti elkötelezése érdekében, de a sikerhez további erőfeszítésekre van szükség, amelyeket a tanulmányban is kijelölnek.

5. prioritási terület: Politika és szabályozás – A „Smart City” politikák és szabályozások innovatív formáinak lehetővé kell tenniük a nagyléptékű elterjesztését és implementálását az „Okos város” koncepciónak, a városoknak ugyanis megfelelő politikai és szabályozási keretrendszerre van szüksége ahhoz, hogy „okossá” tudjanak válni. Új irányítási koncepciókra van szükség a „Smart City” stakeholderok (városok, vállalkozások, kutatási szervezetek) koordinálására, hogy azonosítani lehessen a változás folyamatának gyengeségeit, erősségeit, lehetőségeit és veszélyeit.

6. prioritási terület: Integrált tervezés és irányítás – Az integrált tervezés és irányítás magába foglalja a különböző szakpolitikai területek és tervezési források térbeli, időbeli és technikai koordinációját meghatározott célok elérése érdekében, egyedi (pénzügyi) instrumentumok használata segítségével. A siker érdekében valamennyi kormányzati és nem kormányzati szereplő, a magánszféra és a polgárok átfogó és korai bevonására is szükség van. Ez különösen nagy kihívást jelent, mivel magába foglalja a hosszútávú tervezés és a rövidtávú cselekvés irányítását is olyan összetett és szerteágazó területeken, mint a közlekedés, az energiagazdálkodás, az IKT és így tovább, a már létező és az új városi területeken egyaránt.

7. prioritási terület: Tudásmegosztás – A városok, illetve a különböző ágazatok közötti tudásmegosztás létfontosságú a „Smart City” innovációkhoz. A tanulmány célja egy szélesebb körben alkalmazható, strukturáltabb tudásmegosztás kialakítása, a már meglévő, jó gyakorlatra építve.

8. prioritási terület: Teljesítménymutatók és mérőszámok – Jelenleg több mint 150 elfogadott mérőszám és teljesítménymutató létezik a városok teljesítményének mérésére, amelyek minden tematikus, földrajzi és egyéb kritériumnak is megfelelnek. Nem meglepő, hogy ezek mindegyike mást árul el egy adott város teljesítményéről, ami rendkívül bonyolulttá teszi a városok egymás közötti összehasonlítását. Ennek fényében a tanulmány azt célozza meg, hogy egy olyan közös alapokon fekvő keretrendszert vezessen be, ami lehetővé teszi minden város teljesítményének a mérését és

azok összehasonlítását. Ez egy igen komplex feladat, mivel a városok kontextuálisan különböznek egymástól, de a tanulmány szerint fel kell nőni ehhez a kihíváshoz.

9. prioritási terület: Nyílt adatkezelés (Open Data) – A városok és a stakeholdereik számára a nagy mennyiségű adatból nyert értékek új jelenséget testesítenek meg, különösen azóta, hogy a szoftverautomatizálás és az informatikai technológia fejlődése miatt megváltozott annak a módja, ahogy az érték létrejön a gazdaságban. A tanulmány célja olyan agilis projektek és akciótervek létrehozása a nyílt adatkezelés területén, amelyek nagy potenciált jelentenek a városok és partnereik számára.

10. prioritási terület: Standardok/szabványok – A szabványosítás bizalmat biztosít a „Smart city” alkalmazások és infrastruktúrák költséghatékonyabb és előirányzott időtávon belüli megépítéséhez és üzembe helyezéséhez. Azok a szabványok, amelyeket sikeres „Smart city” projektek alapján fejlesztettek ki biztosítékot jelentenek arra vonatkozóan, hogy ezek a projektek bárhol megismételhetők. Ez az ipar számára egyszerűbbé fogja tenni a standardoknak megfelelő termék- és szolgáltatásportfólió kialakítását, ami nagyobb piaci versenyt és alacsonyabb költségeket fog eredményezni. Továbbá lehetővé fogja tenni azt is, hogy a polgárok által használt alkalmazásokon (pl. okostelefonon) keresztül a városok összehasonlíthatóvá váljanak, például életminőség vagy fenntarthatósági mutatók szempontjából.

11. prioritási terület: Üzleti modellek, pénzügyek és közbeszerzés – A „Smart City” megoldásoknak a helyi ökoszisztémákra is hatást kell gyakorolnia, amely által a lokális és globális ipar, illetve a kormányzat is részt vesz az épített környezet, a mobilitás és egyéb városi szolgáltatások értékteremtésének folyamatában. Európai és globális szinten is olyan üzleti keretrendszert szükséges implementálni, amely vonzó a tőke számára, így az innováción és az ipari értékláncok stimulációján keresztül új piaci lehetőségeket teremt (pl. új IKT rendszer megoldások létrehozása, új rendszerek az energia tárolására, stb.).

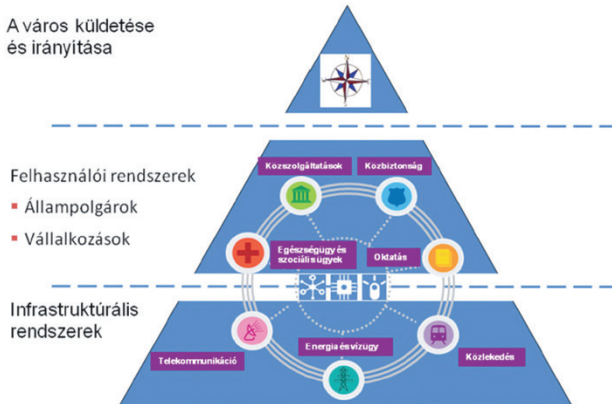
5. Smart City koncepció Magyarországon

Az MTA Regionális Kutatások Központja (az IBM 2010-es kutatása alapján) 2011-es Smart City kutatásában egy olyan modellt vett alapul a magyar városok „intelligenciájának” felmérésére, amely szerint a városok működése 7 kulcsfunkcióhoz kötődő alrendszerre épül. A modellt korábbi nemzetközi, illetve hazai kutatásokra alapozva készítették el, a Magyarországon elérhető adatok alapján testre szabva.

1. „Emberek”: egészségügy, oktatás, közbiztonság, elégedettség a helyi kormányzat szolgáltatásaival
2. Üzleti élet: üzleti környezet, adminisztrációs terhek
3. Városi szolgáltatások: helyi kormányzás és adminisztráció, közszolgáltatások kezelése
4. Közlekedés: utak minősége, személygépjárművek, repülőterek, kikötők
5. Kommunikáció: széles sávú és vezeték nélküli kommunikáció elérhetősége, számítógép-használat, telefonhasználat

6. Vizgazdálkodás: vezetékes vízszolgáltatás, csatornázás
7. Energiagazdálkodás: gáz- és villanyszolgáltatás, megújuló energiaforrások rendelkezésre állása és használata¹¹

A modell szerint egy várost egymással szoros kapcsolatban álló, komplex rendszerek összessége alkot. Ezt a rendszert ábrázolja a 3. ábra.

3. ábra: A városok strukturális felépítése az IBM kutatása alapján –
 Forrás: Smart City tanulmány, MTA Regionális kutatások központja,
 Nyugat-Magyarországi Tudományos Intézet, 2011

A tanulmány szerint az említett 7 alrendszer akkor járul hozzá egy optimálisan és effektíven működő rendszer – jelen esetben egy „okos”, élhető város” – kialakításához, ha egymáshoz szorosan kapcsolódnak és szinergikus rendszerben működnek együtt. Egy várost pedig akkor nevezhetünk „okosnak”, ha képes arra, hogy a jelenleg rendelkezésre álló új, „okos” (elsősorban infokommunikációs) technológiai lehetőségeket felhasználva, a 7 városi alrendszer minél magasabb szintű (együtt)működése, működtetése érdekében képes meglévő erőforrásait a lehető leghatékonyabb módon felhasználni.¹²

Ezt a modellt alapul véve végezte el felmérését az MTA Regionális Kutatások Központja 9 magyarországi városról, köztük Miskolcra is. Azonban ahogy az előző fejezet 8. prioritásánál is említésre került, úgy ebben a kutatásban is felmerült a városok egységes teljesítménymutatóinak és mérőszámainak hiánya, ezért volt szükség az egy egyedi felmérés kidolgozására. Ez viszont sajnos azt eredményezte, hogy bár a vizsgált 9 magyar város egymással összehasonlíthatóvá vált, azonban nemzetközi viszonylatban nem teszi lehetővé az összemérést már országok városaival.

A felmérés alapján a városok teljesítménye az egyes alrendszerek, illetve az összpontszám tekintetében a 2. táblázatban látható módon alakult.

¹¹ IBM (2011): „Smart Cities” – Tanulmány, MTA Regionális Kutatások Központja - Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet

¹² IBM (2011): „Smart Cities” – Tanulmány, MTA Regionális Kutatások Központja - Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet

2. táblázat: IBM felmérés – Városok teljesítménye alrendszerek és összpontszám szerint

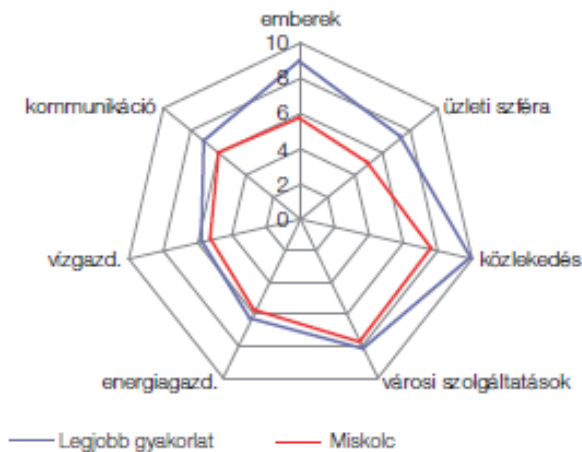
Város	Emberek	Üzleti élet	Városi szolg.	Kommunikáció	Közlekedés	Energia	Vízgazdálkodás	Összesen
Szeged	2,17	1,62	1,19	0,98	0,54	0,32	0,05	6,87
Veszprém	1,93	1,65	1,22	0,93	0,70	0,28	0,05	6,76
Pécs	2,00	1,47	1,17	0,96	0,71	0,32	0,06	6,69
Győr	1,63	1,75	1,21	1,05	0,57	0,28	0,05	6,54
Székesfehérvár	1,51	1,53	1,32	1,06	0,80	0,25	0,05	6,52
Debrecen	1,87	1,61	1,18	0,83	0,59	0,26	0,05	6,39
Miskolc	1,41	1,25	1,25	0,94	0,62	0,29	0,05	5,81
Tatabánya	1,14	1,63	1,00	0,98	0,49	0,17	0,06	5,47
Kőszeg	1,11	1,17	0,96	0,83	0,44	0,22	0,07	4,8

Forrás: IBM (2011): „Smart Cities” – Tanulmány, MTA Regionális Kutatások Központja – Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet

Miskolc 5,81-es pontszámmal a 7. helyen végzett az összehasonlításban. A legjobb teljesítményt a városi szolgáltatásokban mérték, ebben az alrendszerben Miskolc áll a második legjobb helyen Székesfehérvár után. A maradék 7 dimenzió tekintetében a másik 8 városhoz képest relatíve rosszul teljesített.

A 2011-ben aktuális legjobb gyakorlathoz képest kicsit jobbnak mondhatók Miskolc eredményei. Ezek a 3. ábrán vehetők szemügyre.

Itt azt láthatjuk, hogy a városi szolgáltatások, az energia-, illetve a vízgazdálkodás területén a legjobb gyakorlattól nem sokkal elmaradva teljesít városunk. A másik 4 alrendszer tekintetében ez már nem mondható, a kommunikáció, a közlekedés és az üzleti szféra területén is vannak lemaradások, a legnagyobb hátrány pedig az „emberek” dimenziójában figyelhető meg.

3. ábra: Miskolc eredményei a felmérés alapján – Forrás: IBM (2011): „Smart Cities” – Tanulmány, MTA Regionális Kutatások Központja – Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet

A Smart City koncepcióval összhangban Magyarországról elmondható, hogy mivel kevés energiaforrással rendelkezünk, ezért kiemelt jelentőséggel bír számunkra a „Okos városok” kapcsán már sok emlegetett fenntarthatóságra és energiahatékonyásra való törekvés.

6. A Smart City koncepcióban rejlő üzleti lehetőségek

A folyamatosan növekvő urbanizáció következményeként a Gartner Inc. becslése szerint 2015-ben az „Okos városokban” már 1,1 milliárd csatlakoztatott eszközt fognak használni az emberek. Ez a szám az elkövetkező években rohamos növekedésnek indul majd, így 2020-ra akár 9,7 milliárd csatlakoztatott eszközt számolhatunk majd a „Smart City”-kben.¹³

A 3. táblázat megmutatja, hogy milyen növekedés várható az „Okos városok” egyes alkategóriában a hálózatra csatlakoztatott eszközök tekintetében.

3. táblázat: Csatlakoztatott eszközök az „Okos városokban” (millió darab)

„Okos város” alkategóriák	2015	2016	2017
Egészségügy	9,7	15,0	23,4
Közforgalmi szolgáltatások	97,8	126,4	159,5
„Okos” kereskedelmi épületek	206,2	354,6	648,1
„Okos” otthonok	294,2	586,1	1067,0
Közlekedés	237,2	298,9	371,0
Közművek	252,0	304,9	371,1
Egyéb	10,2	18,4	33,9
Összesen	1107,3	1704,2	2674,0

Forrás: <http://www.gartner.com/newsroom/id/3008917>

Az „Okos” otthonok és az „Okos” kereskedelmi épületek az összes csatlakoztatott eszköz 45%-át teszi ki 2015-ben a beruházási és szolgáltatási lehetőségeknek köszönhetően, ráadásul a Gartner előrejelzései alapján 2020-ra ez 81%-ra fog ugrani.¹⁴

Az „Okos városok” nagyszerű bevételi lehetőséget jelentenek a technológiát és a szolgáltatásokat kínáló vállalkozások számára már jelenleg is, de minden jel arra mutat, hogy ez az üzleti lehetőség a jövőben még nagyobb szerepet fog játszani az „Okos városok” gyarapodásával. Az „Okos városok” gyakorlatilag olyan urbanizált területek, ahol a fenntartható eredmények eléréséhez több ágazatnak és szereplőnek kell tartósan együttműködni.

¹³ <http://www.gartner.com/newsroom/id/3008917>

¹⁴ <http://www.gartner.com/newsroom/id/3008917>

Irodalomjegyzék

- [1] Manuel Castells (1992) - The Informational City: Economic Restructuring and Urban Development
- [2] Droege, P. (ed.) (1997) Intelligent Environments - Spatial Aspect of the Information Revolution, Oxford: Elsevier
- [3] Graham, S. and A. Aurigi (1997) 'Virtual Cities, Social Polarization and the Crisis in Urban Public Space', Journal of Urban Technology 4(1): 19–52.
- [4] Komninos N. (2002) Intelligent Cities: Innovation, knowledge systems and digital spaces, London and New York, Taylor and Francis, Spon Press
- [5] Smarter Cities for Smarter Growth, IBM Institute for Business Value, 2010
- [6] IBM (2011) „Smart Cities” – Tanulmány MTA Regionális Kutatások Központja - Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet
- [7] <http://www.boydcohen.com/smartcities.html>
- [8] http://ec.europa.eu/information_society/newsroom/image/smart_cities_-_aarhus_university_-_martin_brynskov_7802.pdf
- [9] Smart City Report (2014) – His Technology
- [10] European Innovation Partnership on Smart Cities and Communities Operational Implementation Plan: First Public Draft (2014)
- [11–12] IBM (2011): „Smart Cities” – Tanulmány, MTA Regionális Kutatások Központja - Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet
- [13] <http://www.gartner.com/newsroom/id/3008917>
- [14] <http://www.gartner.com/newsroom/id/3008917>

Lektorálta: Bartha Zoltán, egyetemi docens

A VÁLLALATI COACHING FOLYAMATOK KÖZGAZDASÁGTANI HATÁSAI

Járdán Zsolt

*Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi kar. Vállalkozásemélet és Gyakorlat
Doktori Iskola, PhD-hallgató, zsjardan@yahoo.com*

Absztrakt

Témaválasztásomnak megfelelően, a coaching, teamcoaching folyamatok alkalmazásának határait vizsgálom a vállalatok életére. Szeretnék betekintést nyújtani az aktuális Magyar coaching helyzet kérdéseibe. Vizsgálom a munkáltatók innovatív hozzáállását a munkavállalói képzésekhez. Ezeknek az eszközöknek az alkalmazását coaching vagy tréning?

A coaching nem más, mint alkalmyszerűen visszajelzéseket és tanácsokat adni a beosztottak teljesítményének különböző aspektusaihoz. Ezt rendszerint a közvetlen felettesek vagy a közeli kollégák teszik, nyújtják. Ezzel szemben a tréningek esetén, amikor megmondják a résztvevőknek, mit tegyen, a coaching során azt mutatják meg az embereknek, hogyan alkalmazzák a már meglévő tudásukat. A coach kihívást jelentő feladatokat határoz meg, világosan vázolja az elvárásokat, követi a folyamatot, tanácsokat ad, gyakorta végez értékelést, bátorítja és előkészíti a beosztottait a karrierjükben történő feljebb lépésben és bevonja őket a saját helyettesítésébe. A coaching különösen hasznos az ötletelés során, és akkor, amikor emberek vonnak be a változási folyamatok menedzselésébe.

A coaching folyamatok alkalmazásának időbeli felismerésének fontossága, a vállalati negatív trendek megállításában. A vezetők mellett a beosztottaknak is jár a coaching, lehet olyan problémájuk, amely nehézséget okoz a munkájuk során, legfőképp, ha az a munkahelyi közös-séggel vagy egy tréningen tanultak alkalmazásával kapcsolatos. Ezekre kínál megoldást a team coaching azzal, hogy konkrét munkafeladatokon keresztül mutat rá az együttműködés titkára.

A team coaching abban különbözik a coachingtól, egy többszereplős egyenletbe helyezi a fenn-álló problémát nem csupán a vezető gondjaival törődik, hanem a csapategység összehangolá-sával igyekszik a megoldáshoz vezető útra irányítani. A team coachingnál inkább az egyes csa-pattagok erősségeit, gyengeségeit mélyítik el kollektív tudatalattiba, ez csak látszólag hasonlatos a csapatépítő tréningekhez, mivel ott inkább az együttműködési hajlandóságot növelik. A külső vagy belső coach választása a vállalat és a munkavállalók szemszögéből.

Feltételezésem szerint egyértelmű kimutatható a kapcsolat a HR szempontból megfelelően, mo-tivált dolgozók illetve a vállalati eredmények közt. A kutatások bizonyítják a hipotézist, amely kimondja, hogy az innovatív szervezettervezési technikák közvetlen hatással vannak a cégek rövid távú gazdasági, pénzügyi teljesítményére.

Kulcsszavak: *Coaching, teamcoaching, human resources.*

1. Bevezetés, célok

Napjainkban egyre többen foglalkoznak coachinggal, ennek ellenére azt tapasztalom, hogy bizonyos cégeknél még maga a fogalom is teljesen ismeretlen, az

alkalmazásától távol állnak. Ahol viszont alkalmazzák, ott kiváló eredményeket érnek el vele számos területen.

Nagy segítség a vállalati problémák háttérben álló munkahelyi stressz kezelésében. A célom a kutatással az, hogy a felállított hipotézisemet bizonyítsam, miszerint a segítő eljárások közt szereplő coaching hatással van a vállalatok életére, ezen keresztül a közgazdaságtanra.

2. A téma felvezetése

A témaválasztást a coaching folyamatok iránti személyes érdeklődés, valamint átélt munkahelyi tapasztalok generálták. Ez az érdeklődés vezetett arra, hogy átélt problémás helyzeteket utólag kielemezve, értékelve újfajta szemlélettel felvértézve tekintsek a megoldandó problémákra. Ugyanis az alábbi hatások érhetik az embereket a munkahelyükön függetlenül attól, hogy tulajdonos vagy alkalmazott, beosztott vagy vezető:

Munkahelyi stressz, átszervezés, munka-család konfliktus, karrierépítés, reziliencia, kompetenciamérés, értékelés.

3. Alkalmazott módszerek

Primer adatgyűjtés

A primer adatgyűjtés során kérdőíves felmérést, személyes interjúkat készítettem cégek vezetőivel, alkalmazottaival. A kérdőíves felmérést online módon végeztem. Interjúkat azokkal a cégekkel készíték, akiktől nem kapok vissza kitöltött kérdőívet, valamint megfelelő kapcsolati tőkével rendelkezem.

Szekunder adatgyűjtés

A szekunder adatgyűjtés során feldolgoztam, és értékelem a hazai és nemzetközi kutatások eredményeit. A szekunder adatgyűjtés során vizsgáltam a cégek internetes megjelenéseiket, ezen kívül egyéb nyilvános megjelenéseket is gyűjtöttem, és értékeltem.

4. A téma tárgyalása

4.1. Fogalmak tisztázása

Ebben a részben szeretnék betekintést nyújtani személyügyi fejlesztő folyamatokba, különös tekintettel a coachingra.

A *coaching* angol eredetű szó átvitt értelemben edzést, tréninget jelent és az edzővel közösen végzett munkát fogja át. Ez a fogalom a '80-as évek elején ke-

rült át a sportpszichológiából az üzleti világ fogalomrendszerébe. A coach - a fejlesztői folyamatban - hasonló szerepet tölt be, mint az edző, aki segíti a versenyzőt saját céljainak a megvalósításához, eléréséhez.

A pszicho terapeuták munkája, akik felismerték, hogy nemcsak krízisben lévő embereknek lehet szükségük tanácsokra, hanem azoknak a személyeknek is, akik szeretnének sikeresebbek, elégedettebbek, lenni és többet szeretnének kihozni magukból, bármely területén is az életnek.

Tim Gallwey volt az első, aki a coaching lényegéről írt a tenisz-, azután a golfoktatás területén. Számos anyagban jelent meg az ő általa megfogalmazott gondolat. Szerinte a saját fejünkben lévő ellenfél még félelmetesebb, mint a teniszhaló túloldalán lévő. Állítása szerint az edző (coach) abban tud segíteni a játékosnak, hogy a teljesítménye útjában álló akadályokat elhárítsa. Ha ez sikerül, felszínre kerülnek természetes képességeink, és nem lesz tovább szükség az edző technikai utasításaira. Így Gallwey azon vette észre magát, hogy több előadást tart üzletemberek, mint sportolók számára. [Gallwey, 1975]¹

Jóllehet a coaching a vezetési tanácsadás részeként is érthető, bizonyos nézetek szerint a coaching nem tanácsadás. Nem oldja meg a menedzserek problémáit a coach, hanem csupán átadja tudását és segít a belső erőforrások aktiválásában. Kérdez, meghallgat, terelgeti partnerének figyelmét, s a megoldásokat mondatja ki. Rámutat bizonyos tevékenységekre, lehetőségekre, megoldástípusokra, ami után az illető kiválasztja a neki megfelelőt.

Valójában a coaching két személy között zajló fejlesztő kapcsolat. Végig személyes jellegű, interaktív, erősen fókuszált folyamat.

Segíti az egyént és a szervezetet abban nagyobb eredményeket érjenek el és rövidebb idő alatt. Magába foglalja a célok kitűzését, elvárások meghatározását, teljesítményértékelést, motivációt. A coaching segítségével az ügyfél igényesebb célokat tűz ki, tevékenyebbé válik, megalapozottabb döntéseket hoz, és érvényre juttatja, fokozza belső erőit, természetes képességeit. Fontos az új tapasztalatok, új tudás megszerzésének a lehetősége.

A coaching alkalmas az új pozíció ellátása előtt álló szakember felkészítésére, illetőleg a munkakörökhöz kapcsolódó problémák szakmai és személyes szinten történő megoldására, és feldolgozására.

Saját képességeink fokozottabb felhasználása céljából:

- kevesebb stresszt vállalni fölöslegesen,
- könnyebben elviselni támadásokat, kudarcokat, kritikákat, ha tanulunk belőlük,
- veszteség-élményeket feldolgozni,
- társas helyzetekben tartást és magabiztos viselkedést megjeleníteni,
- megszüntetni belső gátlásokat,

¹ Gallwey, T. *The Inner Game of Tennis*, Jonathan Cape, London, (1975)

- feloldani az ellentmondásainkat,
- kialakítani és felhasználni a kreatív gondolkodási és cselekvési stratégiákat,
- felismerni más emberek manipulációs kísérleteit. [Nlphungaria, 2011]²

Azok a vezetők, akik coachhoz fordulnak sokszor csupán megerősítésre várnak. Számtalanszor előfordul, hogy nagy horderejű kérdésekben kell döntenüök és ne-héz a kezességvállalás. A coaching, a rendszeres „edzés” sikerélményeket ad, rendkívül jó érzést biztosít, hogy a résztvevő képes saját problémáit megoldani, cselekedni, jól dönten, mindezt felelősséget vállalni. Ezekért az eredménye-kért többletértéket teremteni és ez által sikeresnek lenni.

A másik ok, amiért coach segítségét igénylik a vezetők az, hogy új informáci-ókra van szükségük. Egy külső tanácsadó sokszor tárgyilagosabban látja a céges folyamatokat és jobban meg tudja ítélni például, hogy miként kellene a vállalatot irányítani, hogyan kellene a munkatársakkal kommunikálni. [Horváth, 2004]³

Jó cégvezetőkre manapság nagyobb az igény, mint valaha. A technológiai for-radalom, a globális verseny, az egyre újabb üzleti modellek, ezzel egyidejűleg pedig az egyre szűkülő munkaerőpiacok, az egyre nagyobb versengés az egyre kevesebb vezetői pozícióért. – mindez egyre magasabb követelményeket támaszt a vezetőkkel szemben – jelenti ki Diffenderffer. [Diffenderffer, 2005]⁴

Jelentős segítséget nyújt coaching a vezetőknek:

- tárgyalások során a partner hitelességét felismerni,
- saját magunkat és az adott témát meggyőzően és attraktívan bemutatni,
- partnerünk és ön magunk gondolkodási stratégiáit megismerni
- a tárgyalás során átvenni a kezdeményezést,
- kifogásokra és reklamációra rugalmas, találó választ adni, hatékonyan ér-velni,
- munkatársakat optimálisan vezetni,
- optimalizálni az idő-menedzselését mind saját magunk, mind környeze-tünk számára,
- alkotó munkahelyi légkört kialakítani.

4.2. Coaching Módszertanok

- DIADAL [Komócsin Laura 2009]⁵
- Polaris Management Coaching
- Pszichodráma alapú coaching (Mérei Ferenc)

² http://www.nlphungaria.hu/hu/?page_id=63

³ Horváth Tünde, Helyzetkép a Magyarországi coachingról Megjelent a Pszichoterápia című lap 2004, augusztusi számában

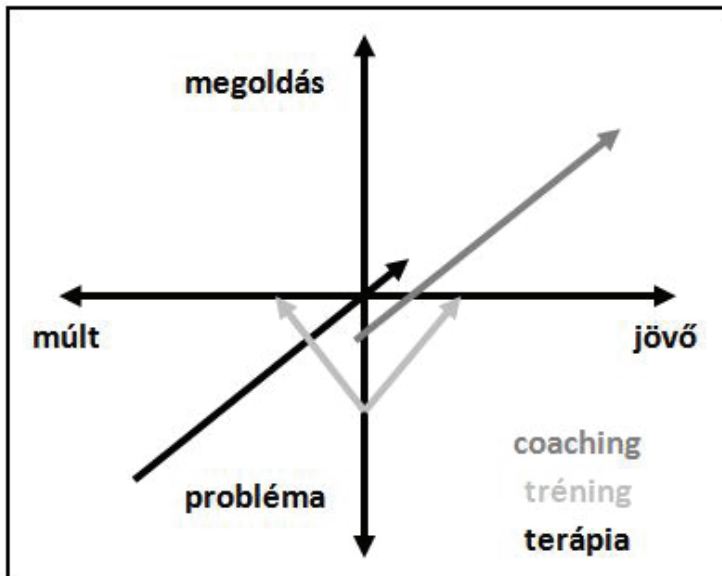
⁴ Diffenderffer, B Samurai Leader, Sourcebooks, Naperville, Illionis, (2005)

⁵ Komócsin L. Módszertani Kézikönyv coachoknak és coachingszemléletű vezetőknek I. (2009.)

- NLP alapú coaching (Richard Bandler, John Grinder)
- Gestalt alapú coaching (Fritz Perls)
- TA alapú coaching (Eric Berne)
- 7 C modell – (Mick Cope)

4.3. A coaching helye a segítő eljárások között

A coaching nem más, mint alkalmoszerűen visszajelzéseket és tanácsokat adni a beosztottak teljesítményének különböző aspektusaihoz. Ezzel szemben a tréningek esetén megmondják az résztvevőknek, mit tegyen. Mentoringról akkor beszélünk, amikor egy senior munkatárs vállal felelősséget a kiválasztott egyén fejlődéséért és előrehaladásáért. A team coaching abban különbözik a coachingtól, egy többszereplős egyenletbe helyezi a fennálló problémát nem csupán a vezető gondjaival törődik, hanem a csapategység összehangolásával igyekszik a megoldáshoz vezető útra irányítani. Amikor a munkatársak tisztában vannak egymás korlátaival, figyelemmel tudnak lenni rájuk a munkaszervezés során, s nem mennek bele a pusztán eltérő személyiségtípusokból adódó konfliktusokba. A team coachingnál inkább az egyes tagok erősségeit, gyengeségeit égetik bele a kollektív tudatalattiba. Ez csak látszólag hasonlatos a csapatépítő tréningekhez, mivel ott inkább az együttműködési hajlandóságot növelik. [Erős, Bents, 2002]⁶

1. ábra: A coaching és más segítő eljárások. (Saját)

⁶ Erős, I., Bents, R. Személyes vezetői tanácsadás (coaching), a korszerű vezetői támogatás, in A kft. vezető kézikönyve, Raabe kiadó, (2002)

4.4. Külső vagy belső coach alkalmazása

Az a tendencia figyelhető meg egyre több vállalatnál, hogy nem külső coachot bíznak meg a vezetők fejlesztésével, hanem kiképeznek néhány belső embert erre a feladatra.

A belső coach kétségtelen, hogy többet tud a cégen belül húzódó erővonalakról, mivel a szervezet tagja, összefüggésekről, személyek közötti konfliktusokról, ellentmondásokról. Ezen információk hiánya viszont lehetővé teszi a külső coach számára, hogy más szemmel, előítéletektől mentesen tekintsen egy helyzetre. Jelentős számmal vannak a magyar piacon tehát coachok, akik egyedül dolgoznak, csak néha, egy-egy projektre, egy nagyobb ügyfél igényeit kielégíteni kötnek szerződést és dolgoznak együtt. Gazdasági szempontból feltehetőleg előnyösebb belső coachokat alkalmazni, mint külsősöket óradíjban foglalkoztatni. A belső coach legfőbb előnye, hogy ügyfelét többféle munkahelyi szituációban láthatja. Amikor az üléseken ezek a helyzetek szóba kerülnek, a belső coach emelheti ügyfele tudatossági szintjét, amikor megosztja vele saját megfigyeléseit.

A fizikai közelség magában hordozza a találkozások rugalmasságát. Amikor a megbeszélte időpont között történik valami sürgős eset, amit az ügyfél feltétlenül meg akar osztani a coachával, ezt egyszerűen meg tudja valósítani, abban az esetben, ha néhány irodányira dolgoznak egymástól. A bizalom megteremtése könnyebben mehet külső coachként. Az ügyfelekben élhet az a gyanú, hogy az üléseken elhangzott információk bekerülnek a vállalat emberi erőforrás rendszerébe, vagy eljutnak bizonyos felettesek fülébe. Ugyanis, a belső coach legtöbbször a humán erőforrás osztályhoz tartozik, amelynek az elismertsége sajnos sok cégen belül eleve nem túl nagy. Megalapozott az attól való félelem, hogy az ülésen elhangzottakról harmadik fél is tudomást szerez.

5. Eredmények értékelése

5.1 Primer kutatások eredménye

A primer kutatásokkal hazai kkv-kat céloztam meg, a kutatásom során a vállalati tréningek, képzések, coaching valamint HR rendszerrel kapcsolatos adatokat 2011-től napjainkig elemeztem. A 118 kitöltött online kérdőív és a 19 személyes interjún elhangzottak eredményei összesítve a következők:

1. táblázat: Vállalati felmérés a coaching folyamatok használatáról.

A felmérésben résztvevő KKV-k (% os megoszlás)	Igen	Nem
Ismeri a coachingot, használja is azt:	42%	58%
Az igennel válaszolók közül, a teljes ktg-et állja:	52%	48%

Forrás: Járdán [2014]

2. táblázat: Vállalati felmérés a személyügyi folyamatok használatáról

A felmérésben résztvevő KKV-k (% os megoszlás)	Igen	Nem
Költenek személyügyre (képzés, csapatépítés)	50%	50%
Rendelkezik HR vezetővel	16%	84%
Alkalmaz teljesítményértékelést	66%	34%
Előléptetés elbírálása egyéni elbírálás alapján	80%	20%
Alkalmaz jutalmat a jól teljesítő kollegák megtartása érdekében	50%	50%

Forrás: Járdán [2014]

3. táblázat: Vállalati felmérés a munkavállalói képzés részvételi megoszlásról.

A felmérésben résztvevő KKV-k (% os megoszlás)	Igen	Nem
Hasznosak a tréningek a munkavállalók szerint	90%	10%
Részt vett már tréningen (Szellemi dolgozó)	67%	33%
Részt vett már tréningen (Fizikai dolgozó)	43%	57%

Forrás: Járdán [2014]

A kutatás kapcsán a megkérdezett cégek legfőképp a stressz- és konfliktuskezelést, vezetői készségfejlesztést, illetve a személyes arculatépítést kívánják megoldani coachinggal.

Magyarországon rengeteg mikro, kis-és középvállalkozás él, így ez a felmérés a valós helyzetet mutatja.

5.2 Szekunder kutatások eredménye

4. táblázat: Vállalati felmérés a személyügyi folyamatok használatáról.

2011-es Országos Synergon HR Benchmark Felmérés KKV-k (% os megoszlás)	Igen	Nem
Működtet teljesítményértékelési rendszert	69%	31%
Teljesítményértékelés hatással van az ösztönzésre	79%	21%

Forrás: Synergon Hr Benchmark [2011]⁷

5. táblázat: Munkahelyi stressz leggyakoribb okai.

Munkahelyi szorongást kiváltó tényezők	%-os megoszlásban
Átszervezés, munkahely megőrzéssel kapcsolatos bizonytalanság	72%
Túlzott mértékű munkaterhek, hosszú munkaidő	66%
Munkahelyi megaláztatás, zaklatás	59%

Forrás: EU-OSHA[2014]⁸

⁷ <http://www.hrportal.hu/hr/hol-merik-a-dolgozok-teljesitmenyet-20150330.html>

⁸ <http://www.hrportal.hu/hr/a-munkahelyi-stressz-fo-oka-nem-a-leterheltség-hanem-az-atszervezes-20150423.html>

A Tréning Kerekasztal Egyesület évről évre felmérést készít a tréningpiac trendjeiről. A felmérésből kiderül, hogy bár a gazdasági válságra adott egyik első reakcióként a cégek a munkatársak és a vezetők képzésére szánt forrásokat kurtították meg, a 2012-es trendfordulót követően, tavaly tovább folytatódott a tréningek térnyerése és ismételten nőttek a tréningköltségek. A növekedéshez hozzájárult, hogy az elmúlt években, a humán tőke fejlesztésére Európai Unió forrás is rendelkezésre állt. Ez a forrás átlagosan tíz százalékban járult hozzá a tréningpiaci költségekhez - áll a közleményben.

A HR portál összesítőjéből kiderül, hogy tréningeket 2014-ben legnagyobb számban termelőcégek, szolgáltatók és kereskedelmi cégek vettek igénybe. A korábbiakkal ellentétben, sokkal kisebb mértékben szerepeltek a megrendelők között bankok, biztosítók és közszolgáltatók.

Következtetések, összefoglaló

A fellelhető kutatások utalnak arra, hogy hiába a kiváló kommunikációs készség, jó kapcsolatteremtő készség, magas szakmai képesítés az áhított siker elmarad, ha rosszul tőrjük, a stresszt. A mai gyakorlat az, hogy a stresszt az egyén problémájává, sőt felelősségévé teszik sok helyen, mondván ez mindenkinek saját ügye. A stressz rontja az egyén és ebből kifolyólag a szervezet hatásfokát. Növekszenek a tévedések, félreértések, konfliktusok, sőt a különféle pszichoszomatikus megbetegedések is jelentkeznek. Azoknál a vállalatoknál, ahol felismerik, hogy feszült emberek képességük töredékét hozzák ki magukból, nem csak a szervezési és vezetési módszereiket javítják, hanem tudatosan foglalkoznak a munkahelyi stressz kezelésével is.

Az alábbi megállapítások nyertek bizonyítást:

- A hazai cégek egyre nagyobb része alkalmazza a segítő folyamatok közül a coachingot. Ahol még nem alkalmazzák, ott is tervezik a bevezetését. Ezt a primer és szekunder vizsgálatok is igazolták.
- A személyügyi folyamatok egyre nagyobb részben terjednek el.
- A teljesítményértékelés, jutalmazás, tehetségmegtartás fontosságát egyre több cég ismeri fel.
- A coaching alkalmazása csökkenti a fluktuációt.
- A munkavállalók hasznosnak tartják a képzéseket és tréningeket, ezekre azonban a magasabb beosztású szellemi dolgozókat hívják elsősorban.
- A munkahelyi stressz a statisztikák szerint a munkaidő-kiesés 50-60% -nál kimutatható.
- A coaching az egyik leghatékonyabb eszköz a munkahelyi stressz kezelés szempontjából.

Az elvégzett primer, illetve az elemzett szekunder kutatásokból egyértelműen igazolódik a feltett hipotézis miszerint a vállalati coaching folyamatok hatással vannak a közgazdaságtanra.

Irodalomjegyzék

- [1] Gallwey, T. *The Inner Game of Tennis*, Jonathan Cape, London, (1975)
- [2] Downloaded NLP Web Page 2014. http://www.nlphungaria.hu/hu/?page_id=63
- [3] Horváth Tünde, Helyzetkép a Magyarországi coachingról Megjelent a Pszichoterápia című lap 2004, augusztusi számában
- [4] *Diffenderffer, B. Samurai Leader, Sourcebooks, Naperville, Illionis, (2005)*
- [5] Komócsin L. *Módszertani Kézikönyv coachoknak és coachingszemléletű vezetőknek I.* (2009.)
- [6] Erős, I., Bents, R. Személyes vezetői tanácsadás (coaching), a korszerű vezetői támogatás, in A kft. vezető kézikönyve, Raabe kiadó, (2002)
- [7] <http://www.hrportal.hu/hr/hol-merik-a-dolgozok-teljesitmenyet-20150330.html>
- [8] <http://www.hrportal.hu/hr/a-munkahelyi-stressz-fo-oka-nem-a-leterheltseghanem-az-atszervezes-20150423.html>

Lektorálta: Dr. Kunos István, Miskolci Egyetem, Egyetemi Docens

A QUALITATIVE STUDY ON HOTEL COMPETITIVENESS IN HUNGARY

Juhász-Dóra Katalin

*Budapesti Corvinus Egyetem, Marketing és Média Intézet, Turizmus Központ,
PhD hallgató, dorakatalin.juhasz@uni-corvinus.hu*

Abstract

Competitiveness is becoming a very common expression used in business administration. The definition and its application still raises some questions due to the complexity of its meaning. The role of competitiveness and its effect on performance and profitability is increasing in the field of hospitality and tourism as well.

Conrad Nicholson Hilton, the founder of Hilton company highlighted one of the most dominant factor of the competitiveness in the beginning of the XIXth century with the statement, "*Location, location, location is everything!*". The hotel professionalist focused on the importance of the destinations, because the aim of the guest travels is usually visiting a destination. Due to the change of consumer behaviour and the desire of the guests for unique experience the question of competitiveness is a very important factor in the decision-making. Online platforms make it possible for the visitors to share their opinion about the hotel services and the destination as well. These days the guests have the possibility to choose from several accomodation types not only hotels or apartmants, even flats and houses under private ownership are available (e.g. Airbnb). As a result of the expansion of the tourism market, sharing economy and the changing market segments, the role of the guest satisfaction measurement, the comparison of the services, online marketing (social media) is increasing and the role of competitiveness is significant question in the service sector.

The aim of this research is to investigate and explore the meaning of hotel competitiveness from different point of views; for the guests, employees and hotel owners in Hungary.

The research focusing on the guest opinions is accomplished through the complex analyzis of qualitative feedbacks and opinions regarding different hotel and guest segments in Hungary. With the application of the Delphi-method the expert opinions were listed to summarize the significant determinants of competitiveness based on a complex qualitative study. Several in-depths interviews were carried out with different experts and professionals working in the hotel industry, teaching hotel management or related to the hotels from different perspectives (general managers from different hotel categories, hotel owners, hotel directors, middle managers, consultants, researchers, teachers, students learning hotel management, a journalist and a blogger focusing on hotels) to define the meaning and components of Hungarian Hotel Competitiveness.

As a result of the research the significant determinants and compoments of the service and elements of hotel performance determining competitiveness were collected and listed based on the qualitative study.

Keywords: *Hotel Industry, Competitiveness, Delphi study, Interview, Hungary*

1. Introduction

Conrad Nicholson Hilton, the founder of Hilton company highlighted one of the most dominant factor of the competitiveness in the beginning of the XIXth

century. "Location, location, location is everything!" (O'Gorman, 2011) The hotel professionalist with this statement focused on the importance of the destinations, because the aim of the guest travels is usually visiting a destination, rather than staying in a specific hotel.

Due to the change of consumer behaviour, the increasing desire of the guests for unique experience, hotel competitiveness is becoming an increasingly dominant factor. These days the guests have the possibility to choose from several accommodation types; not only hotels or apartments, even flats and houses under private ownership are available (e.g. Airbnb). Online platforms make it possible for the visitors to share their opinion about the hotel services and the destination facilities. As a result of the expansion of the hotel/tourism market, sharing economy and the constantly changing market segments, the role of competitiveness measurement is getting more significant in the service sector. For a hotel, to be able to possess a leading market position despite the constantly changing market conditions, it is essential to be aware of the most determinant factors which have an effect on hotel competitiveness.

There are several definitions for hotel competitiveness, based on different perspectives and theories. It indicates the ability of performance, the level of business efficiency, profitability and guest satisfaction at the same time which allows the comparison of hotels of the same category.

The aim of this study is to find the most competitive hotels in Hungary, list the most significant factors of competitiveness and explore the meaning of hotel competitiveness from different perspectives with the application of qualitative methods.

2. Indicators and Determinants of Hotel Competitiveness

Every researcher and professor approaches the topic of competitiveness from their point of view and professional perspective. *Table 1.* summarizes the name of the researchers and according to the authors the most important determinants which contribute to the hotel competitiveness.

The determination of the competitiveness of a hotel is very complex. The performance of the firms have a great influence on the competitiveness of a country, this includes the service sector and the hotel industry as well. As the society starts to grow and improve, it stimulates the hotel industry and the service sector to grow, in return the hotel contributes to the economic, social and cultural improvement of the society. The hotel industry stimulates economic growth and stability of the destination, due to the multisectoral impact of tourism commerce and service industries evolve, the number of visitors is growing, creating demand of increased expansion of accommodation services. A hotel competitiveness indicator expresses the extent to which the hotel is able to provide services which are available for sale while providing satisfaction for the guests, employees and

management/ownership at the same time (Juhász, 2012). In this statement the different dimensions are highlighted and a conclusion is drawn, that reaching high business profit does not mean full competitive advantage on the market. If the guest wishes are guaranteed and the guest satisfaction is high without adequate revenue this fact is still not enough for a firm to possess competitive advantage on the market. Special indicators (GESPER¹, GOP²-level, REVPAR³, TREVPAR⁴-results etc.), the ability to increase in profitability, guest segments, harmony of specialization, level of personal cost and the profitability of the invested capital all contribute to the competitiveness of a hotel. However, international competitiveness must be compared to foreign market conditions, due to the differences in the level of the general consumption tax, tourist tax and with regard of human resources tax. The competitiveness of domestic hotels is based on the labour costs and equipment resources (Juhász, 2010). The performance and competitiveness of a hotel is determined by several factors. The hotel using the input factors (work environment, technology, infrastructure, training, business environment, innovation, creativity) and products to form services, which result in output factors (economic growth, increase in the employment and in the quality of life) which depend on the strategic and competitive position of the hotel in the region. The impact of the above mentioned factors is reflected by the market share, and the productivity of the hotel, the cost and price competition in the regional market. The hotel competitiveness indicators can be classified into three groups, indicators associated with service (service capacity, capacity indices, demand, supply, distribution, availability, category, quality and innovation) performance (output growth, possibility of growth, employment, quality of labor, skills, education, sustainability, productivity, efficiency, ability to create income) and resources (location, added value, labour, capital, assets, investment in the sector, annual replacement of equipments, technology).

¹ Guest Night Per Revenue

² Gross-Operating Profit, result of the business activity

³ Revenue Per Available Room

⁴ Total Revenue Per Available Room

Table 1.: Main Determinants of Hotel Competitiveness

DETERMINANTS OF COMPETITIVENESS	AUTHORS
Brand Image	Prasad & Dev (2000), Brown & Ragsdale (2002), Kim & Kim (2005)
Capital	Brown & Dev (1999), Barros (2005)
Customer Satisfaction, Service Quality	Gundersen et al. (1996), Armstrong et al. (1997), Choi & Chu (1999), Brown & Ragsdale (2002), Mattila & O'Neil (2003), Campos-Soria et al. (2005), Akbaba (2006), Reynolds & Thompson (2007)
Demand Conditions	Go et al. (1994), Phillips (1999), Brown & Dev (1999)
Destination	Go et al. (1994), Cizmar & Weber (2000)
Human Capital, Education Level, Training	Chandrasekar & Dev (1989), Go et al. (1994), Gundersen et al. (1996), Philips (1996), Brown & Dev (1999), Cizmar & Weber (2000), Wong & Kwan (2001), Brown & Ragsdale (2002), Morey & Dittman (2003), Reynolds (2004), Barros (2005), Orfila-Sintes et al. (2005), Trung & Kumar (2005), Mandelbaum & Nicholas (2006), Yang & Lu (2006)
Market Conditions	Go et al. (1994), Brown & Dev (1999), Philips (1999), Morey & Dittman (2003), Reynolds (2004), Barros (2005), Yeung & Lau (2005, 2006)
Marketing	Go et al. (1994), Cizmar & Weber (2000), Keh et al. (2006), Mandelbaum & Nicholas (2006)
Operational Costs	Barros (2005), Trung & Kumar (2005), Karagiorgas et al. (2007)
Physical Characteristics	Phillips (1999), Morey & Dittman (2003), Reynolds (2004), Barros (2005), Yang & Lu (2006), Reynolds & Thompson (2007)
Pricing	Qu et al. (2002), Mattila & O'Neil (2003), Lockyer (2005), Mattila & Choi (2006), Reynolds & Biel (2007)
Process Management	Phillips (1999), Cizmar & Weber (2000), Yang & Lu (2006), Seol et al. (2007)
Productivity	Brown & Dev (1999, 2000), Barros & Alves (2004), Sigala (2004), Reynolds (2004), Barros (2005), Yang & Lu (2006), Reynolds & Thompson (2007), Seol, Choi, Park & Park (2007)
Strategies	Go et al. (1994), Phillips (1996, 1999), Cizmar & Weber (2000), Wong & Kwan (2001), Brown & Dev (1999, 2000), Hwang & Chang (2003), Morey & Dittman (2003), Barros (2005), Yeung & Lau (2005)
Strategic Alliances	Preble et al. (2000), Kim & Kim (2005), Pine & Phillips (2005)
Technology	Chandrasekar & Dev (1989), Go et al. (1994), Brown & Dev (1999), Phillips (1999), Sigauw et al. (2000), Wong & Kwan (2001), Barros & Alves (2004), Sigala et al. (2004), Ham et al. (2005), Law & Jogaratnam (2005), Orfila-Sintes et al. (2005)

Source: Own edit, extended version of Tsai, Song & Wong [2009]

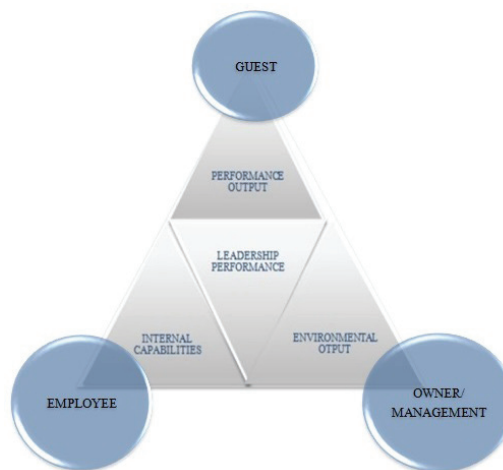

Figure 1.: Hotel Competitiveness Pyramid – Source: Own edit

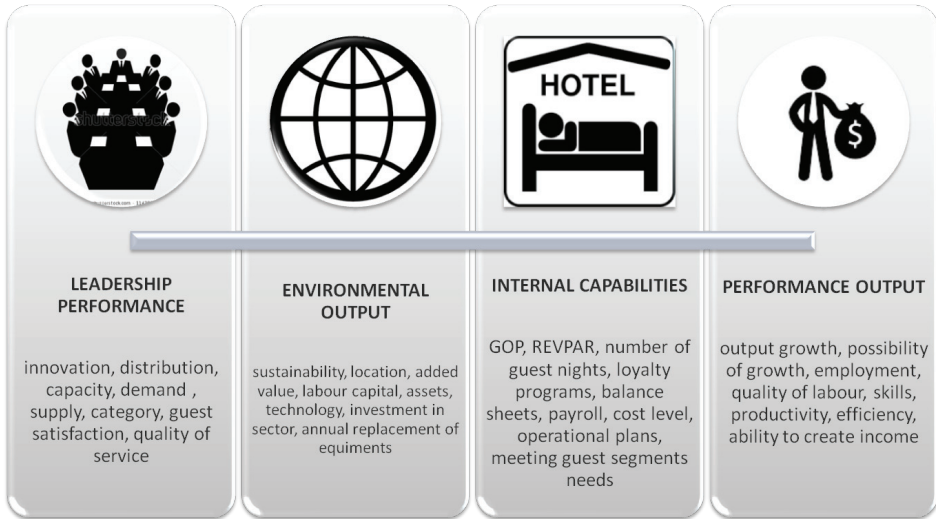

Figure 2.: *Hotel Monitor – Source: Own edit*

The Pyramid Model (*Figure 1.*) and Hotel Monitor (*Figure 2.*) highlights how environmental inputs, internal conditions, leadership performance and performance output affect hotel competitiveness while and ensuring sustainable development, providing the satisfaction of the guests, employees and of the management/owners at the same time. The indicators of competitiveness are divided into the four dimensions according to their relationship to other factors. Based on this model, competitiveness of hotels can be measured from three perspectives, from the guest's, employee's and owner's point of view.

3. Literature Review on Hotel Competitiveness Measurement

Several academic writings and pieces of literature deal with the measurement of competitiveness at different levels. There are indices to mark the level of competitiveness between countries and firms but in the service sector the measurement of competitiveness still lacks a complex index which is able to compare the level of competitiveness between hotels of the same categories but with different location. Despite this fact there are several methods, approaches and models which try to characterise the satisfaction of the guests, the profitability, business performance and other factors characterising the business efficiency within a hotel. *Table 2.* summarizes the methods and frameworks applied for the measurement of hotel competitiveness.

Table 2.: List of Methods Applied for Hotel Competitiveness Measurement

METHOD APPLIED FOR HCM	AUTHORS
Data Envelopment Analysis (DEA)	Johns, Howcroft & Drake (1997), Brown & Ragsdale (2002), Hwang & Chang (2003), Sigala (2004), Reynolds (2004), Barros (2005), Wang et al. (2006), Yang & Lu (2006), Keh et al. (2006), Reynolds & Thompson (2007), Seol et al. (2007) Reynolds & Biel (2007), Hsieh & Lin (2010)
Factor Analysis (CFA)	Hsu & Chen (2002), Tung, Cheng & Wu (2009), Tsai, Song & Wong (2009)
Fuzzy number method, TOPSIS ranking	Benitez, Martin & Roman (2007)
Grey Relational Analysis (GRA)	Chang & Wang (2006), Tsai, Song & Wong (2009)
Performance Measurement Framework	Phillips (1999)
LISREL	Gundersen et al. (1996)
Porter's Diamond Model	Go et al. (1994)
Questionnaire	Roy, 2011
SERVQUAL	Armstrong et al. (1997), Akhaha (2006)
Structural Equations Modeling	Campos-Soria et al. (2005)

Source: Own edit, extended version of Roy [2011]

The most common and recent approaches used for the hotel competitiveness measurement are DEA (data envelopment analysis), factor analysis, fuzzy number method, TOPSIS ranking method and GRA (grey relational analysis).

The application of DEA method is advantageous in business life because this measurement approach does not require a functional production relationship between inputs and outputs, it allows the data source to be specified with flexibility. A single efficiency score is generated by simultaneously comparing multiple inputs and outputs of comparable units from the examined best-practice. The traditional models use a single process to evaluate the transforming efficiency of multi-inputs and multi-outputs. The overall performance, efficiency, effectiveness and the performance of each department is measured, which results in a comprehensive performance measure.

Gu-Shin Tung, Tien-Ming Cheng and Li-Chih Wu (2007) focus on the measurement of hotel competitiveness on the basis of the application of two analytical methods. They use the confirmatory factor analysis (CFA) and grey relational analysis (GRA) to indicate the level of competitiveness for the examined hotels by using four main themes, management performance, property asset, class and scale and communication distance.

The fuzzy number approach is applied by Juan M. Benitez, Juan C. Martin and C. Roman (2007). Fuzzy numbers is a suitable methodology that embraces adequately subjective knowledge and objective knowledge. The service quality measurement is described with the usage of fuzzy numbers, it is applicable for the measurement of quality and service in the hotel industry. The final evaluation of service quality in the hotel industry is a continuous process which requires consecutive monitoring to maintain high levels of service quality across a number of different service areas, attributes. The evaluation is based on a comparative process that allows managers to identify areas of service improvement or deterioration below some standard of performance that had been previously

established. The evaluation result can be used as a benchmarking tool, the overall hotel performance is measured in terms of fuzzy numbers, from which TOPSIS ranking procedure is conducted. The result indicator can be used to compare all the overall service quality performance and TOPSIS, based on the degree of optimality enables to rank the service performance observation.

Several approaches are available regarding hotel competitiveness measurement, but to be able to identify the most suitable method to identify the competitiveness of a special hotel or hotel category, further researches and comparisons should be carried out.

4. Research Description

Based on the ambiguous concepts and numerous interpretations of competitiveness, it has a different meaning from different perspectives in business life. That is the reason for the use of qualitative approaches in the analysis. As *Figure 3.* shows, during the research the meaning of hotel competitiveness is investigated from the viewpoint of the employees, guests and owners.

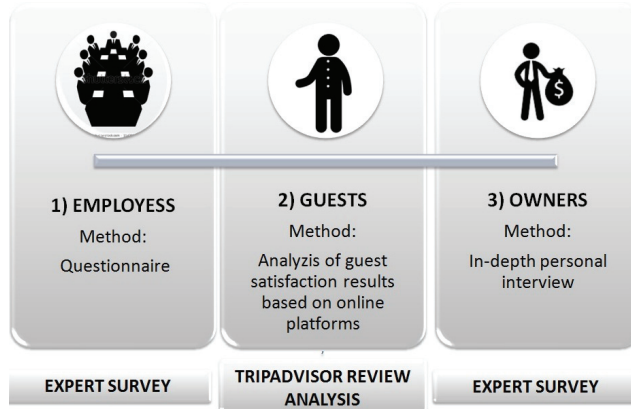

Figure 3.: *Research Description: Investigation of hotel competitiveness from different aspects – Source: Own edit*

The research is carried out through two phases, the expert survey and the analysis of the guest reviews on Tripadvisor. The employees are investigated with the method of questionnaire, the owners with in-depth interviews and these two results are summarized in the expert survey. *Figure 4.* depicts the main research problem, quality, satisfaction and experience are the factors which describe the competitive hotels. For the employees competitive salary and adequate working environment are the most significant factors. For the owners high revenue, fame and good conditions of the property are determinant factors.

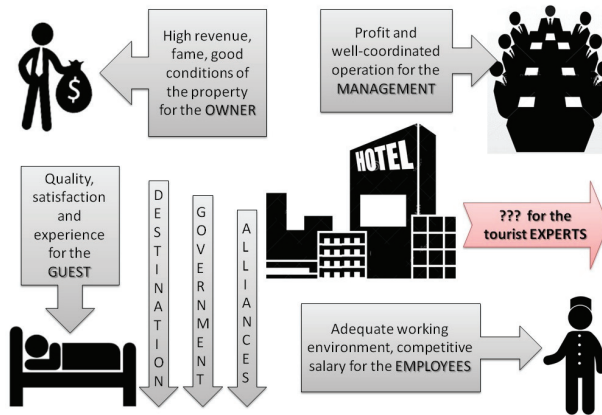

Figure 4.: *Hotel Competitiveness has a different meaning for different segments*

EXPERT SURVEY 1. March – 1. April 2015		ANALYSIS OF TRIPADVISOR REVIEWS Apr. 1. March 2014 – 1. March 2015
Consultants	12	Analysis of the competitiveness of touristic regions in Hungary
-teachers	8	
-tourism researcher	2	
-hotel blogger	2	
Employees :	58	Content analysis of the top 50 reviews of top 30 hotels in Budapest between What are the most common attributes used in the guest reviews? ↓ SIGNIFICANT FACTORS IN DECISION MAKING
-hotel managers, directors	9	
-hotel owners	4	
-operative and administrative employees from different levels	42	
-tour operator/tour guide	3	
Future experts:	36	
-students learning hotel management		
Z generation		
TOTAL # of INVESTIGATION	106	

Figure 5.: *Qualitative study of hotel competitiveness with content analysis method*

5. Research Results

5.1. Results of Expert Survey

As *Figure 5.* shows, 12 consultants, 58 hotel employees working in 23 different hotels and at different levels were asked about their opinion of the hotels, 36

future experts altogether 106. The type of the interviews were mainly personal, between 15-45 minutes long. 17 participants were foreign people out of the 106, they filled in the questionnaire online. *Table 3.* depicts the answers of the consultants, hotel employees and future experts categorized. One main significant conclusion, from the results, is that hotel competitiveness does not have an identical meaning for the experts related to hotel industry in different ways. For consultants and employees market position and ability of performance, for the future experts mainly attributes in connection with brand mean competitive advantage. Consultants and employees both agreed, that the destination has a major role in the determination of hotel competitiveness. According to future experts, it just gives an additional value. The answers of next questions were very impressive. The most competitive hotel based on the opinion of 7 consultants out of 12 is Four Seasons Hotel Gresham, which is the number one hotel based on the results of the Tripadvisor and other online platforms. On the other hand 42 employees out of the 58 positioned Hilton Budapest the most competitive hotel on the market, despite the fact that none of the respondents is working there. The following question comes up, whose answer is more significant regarding the level of competitiveness? Which perspective can be accepted? The different point of view was noticeable in the answers for the question to list the factors affecting hotel competitiveness. Based on the different expert opinions, different factors *-location-conception-equipment-trained staff-service-value-innovation-price-attraction-brand-marketingcommunication-* were the most relevant factors in determining hotel competitiveness. The identification of the weight of each factor is the consecutive task, to make hotel competitiveness measurement possible but this will be a research question of a future study.

Table 3.: *Delphi Study results based on Expert Survey*

QUESTION	CONSULTANT (at least 5 years experience)	EMPLOYEE (2-42 years of experience)	FUTURE EXPERT (0-2 years of experience)
What does HC mean to you?	Ability of performance	Good market position	Collection of positive attributes, brand name, competitive advantage
To what extent does the destination have an effect on the competitiveness of the hotel?	Basic/major factor	Basic/major factor	Gives additional value
Identify the most competitive hotel in Budapest! Which attribute gives its competitive advantage?	Four Seasons Gresham Hotel Budapest 7/12	Hilton Budapest (Castle District) 42/58	Boutique hotels, Sofitel, Marriott Hotel Budapest
Please list the factors that affect the competitiveness of the hotels!	Location, conception, equipment, trained staff	Service, value, innovation, price, good beds	Marketingcommunication, attraction, brand
What impact do the hotel alliances and associations have on the competitiveness of individual hotels and hotel chains?	Brand, cooperation	Inspiration, innovation, new idea	Distribution

5. Results of the analyzis of Tripadvisor Reviews

Based on the reviews of the most popular 30 hotels in Budapest (collected between 1. March-1. April 2015) the 50 latest comments were analyzed with content analyzis method (pattern of 1500 reviews). *Figure 5.* shows the list of the examined hotels, the ranking is based on the guest evaluations and the five star hotels are in bold.

Table 4.: *TOP 30 hotels in Budapest, based on Tripadvisor reviews*

1. Four Seasons Hotel Gresham Palace	2. Baltazar Budapest
3. Hotel Palazzo Zichy	4. Gerloczy Rooms de Lux
5. Hotel Parlament	6. Casati Budapest Hotel
7. Corinthia Hotel Budapest	8. Bohem Art Hotel
9. 7Seasons Apartments Budapest	10. Opera Garden Hotel & Apartments
11. Hotel Nemzeti Budapest	12. Fraser Residence Budapest
13. Boutique Hotel Victoria Budapest	14. Kempinski Hotel Corvinus Budapest
15. Boscolo Budapest	16. Iberostar Grand Hotel Budapest
17. B018 Hotel Superior	18. Adina Apartment Hotel Budapest
19. InterContinental Budapest	20. BudaCastle Fashion Hotel
21. Mamaisan Residence Izabella Budapest	22. Sofitel Budapest Chain Bridge
23. K+K Hotel Opera	24. Mamaisan Andrassy Budapest
25. Le Meridien Budapest	26. St. George Residence (Buda Castle)
27. Hilton Budapest – Castle District	28. ROOMbach Hotel Budapest Center
29. Mirage Fashion Hotel	30. Continental Hotel Zara Budapest

Source: Own edit, date source: www.tripadvisor.com, own edit

What is important to emphasize, in comparison with the result of the Delphi study, in which the employees positioned Hilton Budapest the number one, most competitive hotel, based on the Tripadvisor reviews, it is only at the 27th place. Marriott Hotel Budapest, which was regarded competitive by Generation Z, the future experts, was not even included in the rank of the top 30 hotels despite its central riverside location and brand name. Another observation is that the newly opened Aria Hotel Budapest (member of the world famous Library Hotel Collection), is presumably one of the most modern and most competitive hotel currently in the hotel market in Budapest, but due to its short existence on the hotel market, it did not have much time to collect as many reviews as the hotels listed in the top 30 category. We can query from this viewpoint the validity of Tripadvisor results, if these rankings of the reviews are really applicable for the

appropriate description of the competition of the hotels. Another conclusion can be drawn that the category of a hotel is not in proportional relationship with the guest reviews. Several studies are focusing on guest opinions about good hotels, competitive hotels and the collection of the most determinant factors of a successful hotel, but it can be stated that due to the changing market conditions, new trends and new consumer habits, it is a complex task to construct a system of attributes which is applicable to describe the attributes of needs of the guests, especially in the service sector because of the attributes of a service product. Despite this fact, on the basis of the pattern of 1500 reviews, analyzed with content analysis method, *Figure 6.* represents the most relevant factors of a hotel for the guests *experience, relaxation-wellness-spa, food-gastronomy, location-environment, service* and *room,comfort,convenience*. The result is surprising, several researches are focusing on the significance of location and services, but the most relevant factor in a hotel stay is the comfort and the room based on the reviews. This result could be further investigated. Today the guests have the opportunity to be informed about hotel facilities (room and services as well) and the surrounding area, environment and they make their decision based on these informations. Based on guest reviews and opinions they can have some expectations about the hotel services, and the room as well and the most significant factors are still comfort and convenience for them.

Figure 7.: Result of the content analysis of the guest reviews evaluating the TOP 30 hotels in Budapest

6. Summary

The aim of this study is to find the determinants of the most competitive hotels in Hungary, list the most significant factors of competitiveness and explore the meaning of hotel competitiveness from different perspectives with the application of qualitative methods.

Based on the result of the study, room, service, quality, variety of facilities, location & environment, brand, innovation, marketing activity, distribution, trained staff, productivity and market conditions are the most significant factors in the determination of the level of hotel competitiveness.

This study confirmed the fact, that the meaning of hotel competitiveness is very complex and different from the point of consultants, hotel employees and future experts. The guests take into consideration different factors during the selection of the most competitive hotels than the experts. We can state that Conrad Hilton was definitely right, the location of a hotel has a major role in hotel competitiveness, but based on the result of this study it cannot be stated that this is the most significant factor in the determination of the final competitiveness rank.

According to the qualitative and quantitative results several hotels were listed, but Four Seasons Gresham Hotel Budapest can be assumed currently the most competitive hotel in the market. The location, quality of service, trained staff, good price value ratio, comfortable rooms, ability of performance and brand name contribute significantly to the success of this hotel.

Hotel competitiveness and its measurement is a very important question in business life. If the management is aware of the weak points which need further development, on long term better results can be achieved which could contribute to reaching higher business accomplishment. The conclusion from the investigated articles is that the measurement of hotel performance and competitiveness still needs some improvement and research to derive competitiveness factors from them. There are several programs computing hotel competitiveness, but a reliable and fix measurement system which would be able to compare and specify the competitiveness of two or more hotels with different categories and location has not been defined, yet. The above mentioned different methods enable the evaluation of hotel performance and guest reviews which contribute to the measurement of hotel competitiveness and make the creation of a ranking list between categorized hotels possible.

Further research questions for the future are the followings:

- Can Hotel Competitiveness be determined exactly?
- Is there a software measuring Hotel Competitiveness in an appropriate way to indicate the level of HC?
- What is the relationship between destination, destination competitiveness and HC?

References

- Andrades-Caldito, L., Sánchez-Rivero, M. Pulido-Fernández, J. I. (2012): *Differentiating Competitiveness through Tourism Image Assessment: An Application to Andalusia (Spain)*, Journal of Travel Research, Published online before print August 6
- Assaker, G., Hallak, R., Vinzi, V. E., O'Connor, P. (2014): *An Empirical Operationalization of Countries' Destination Competitiveness Using Partial Least Squares Modeling*, Journal of Travel Research, Volume 53, Issue 1, January 2014, Pages 26-43
- Benítez, J. M., Martín, J. C., Román, C. (2007): *Using fuzzy number for measuring quality of service in the hotel industry*, Tourism Management, Volume 28, Issue 2, April, Pages 544–555
- Caber, M., Albayrak, T., Matzler, K. (2012): *Classification of the destination attributes in the content of competitiveness (by revised importance-performance analysis)*, Journal of Vacation Marketing Volume 18, Issue 1, January 2012, Pages 43-56
- Carlos Pestana Barros, C. P. (2005): *Measuring efficiency in the hotel sector*, Annals of Tourism Research, Volume 32, Issue 2, April, Pages 456–477
- Crouch, G. I. (2010): *Destination Competitiveness: An Analysis of Determinant Attributes*, Journal of Travel Research, Published online before print March 19
- Hsieh, L., Lin, L. (2010): *A performance evaluation model for international tourist hotels in Taiwan – An application of the relational network DEA*, International Journal of Hospitality Management, Volume 29, Issue 1, March 2010, Pages 14–24
- Huggins, R., Izushi H. (2009): *Regional Benchmarking in a Global Context: Knowledge, Competitiveness, and Economic Development*, Economic Development Quarterly, Volume 23, Issue 4, November, Pages 275-293
- O'Shaughnessy, N. J. (2007): *Competitive Advantage Revisited: Michael Porter on Strategy and Competitiveness*, Journal of Management Inquiry, Volume 16, Issue 3, Pages 256-273
- Roy, S. (2011): *Competitiveness in Service Sector: A Case of Hotel Industry in India*, Global Business Review, Volume 12, Issue 1, February, Pages 51-69
- Tsai, H., Song, H., Wong, K. (2009): *Tourism and Hotel Competitiveness Research*, Journal of Travel & Tourism Marketing, Volume 26, Issue 5-6, September, Pages 522-546

Lectored by: Dr Michalkó Gábor, Hungarian Academy of Sciences, Research Centre for Astronomy and Earth Sciences, Scientific researcher and consultant

BURGENLAND ÉS NYUGAT-DUNÁNTÚL INNOVÁCIÓS SZÉKTORÁNAK ÖSSZEHASONLÍTÁSA

Keresztes Gábor

NYME, PhD-jelölt, gabor.keresztes@nyme.hu

Absztrakt

A dolgozat célja az Innovatív Unió megvalósítási terveinek, a nyugat-dunántúli és a burgenlandi régió általános gazdasági helyzetének, vállalati szektorának és a K+F+I teljesítményének lényegre törő bemutatása és összevetése, különös tekintettel a kis- és közepes vállalatokra. A tanulmányban főként a nemzetközi és hazai szakirodalom, valamint a hivatalos szervezetektől származó szekunder adatok feldolgozása jelenik meg. A dolgozat szervesen kapcsolódik egy részletesebb kutatómunka folyamatához és eredményeihez, mely a két régió mikro- és kisvállalkozói szektorát hasonlítja egymáshoz. A kutatás egyik legfőbb eredménye, hogy a két régióban a KKV-k, az innovációs teljesítmény szempontból hasonló helyzetben vannak és fejlesztésre szorulnak. A dolgozat további kutatásokat ösztönözhet a témában és mélyülhet az ausztriai és burgenlandi szektorokra vonatkozó ismeretanyag.

Kulcsszavak: innováció, vállalati K+F, KKV, Burgenland, Nyugat-Dunántúl

1. Bevezetés

Magyarország számára fontos minden olyan nemzetközi „best practice” átvétele és a hazai feltételek közé való beillesztése, majd továbbfejlesztése, melyekből gazdasági versenyelőnyöket lehet kialakítani. A hosszú távú és fenntartható növekedés érdekében a magyar államnak lehetőség szerint vezető szerepre kell törekednie minél több területen a közép-kelet-európai térségben. Egyik ilyen kiemelt terület a K+F+I szektor megerősítése, mely újra visszaadhatná a magyar elme és kreativitás nemzetközi hírnevét és egyediségét. Ehhez elengedhetetlen a modern gondolkodás, a modern technológia, a modern világ igényeihez való töretlen alkalmazkodás, s különösen fontos az előrébb tartó államoktól való tanulás. A dolgozat megírásában a szerzőt motiválta az a tény, mely szerint az ausztriai és ezzel együtt a burgenlandi gazdaság számos szempontból hasznos tanulságokkal szolgálhat a hazai döntéshozók számára, ugyanakkor meglehetősen keveset hallani ezekről.

A témakör vizsgálata kétségkívül aktuális és jelentős a vállalati szektor innovációs teljesítményének aspektusából is, mert alapvetően ez a szektor határozza meg egy adott gazdaság versenyképességét, termelési potenciálját. Bizonyított tény, hogy a fejlett államokban a K+F+I szektort döntő részben a magánkézben lévő vállalatok finanszírozzák és hajtják előre, kevésbé az állami megrendelések.

A szektoron belül is kiemelt jelentőséggel bírnak a kis- és közepes vállalatok. A KKV-k jelennek meg a legnagyobb arányban és a legmagasabb foglalkoztatottsági szinttel, azonban az innovációs teljesítmény tekintetében jellemzően negatív folyamatok realizálódnak, hazai és nemzetközi szinten egyaránt. A téma aktualitását bizonyítja továbbá, az „Innovatív Unió” jövőképek megvalósítása, mely a következő Unió tervezési ciklus egyik legfontosabb feladata. A cél elérése érdekében az EU főként a KKV szektor innovációs eredményeiben kíván jelentős előrelépéseket tenni.

A kutatás érdeklődésre tarthat számot, mert - annak ellenére, hogy készülnek átfogó hatástanulmányok a K+F+I folyamatok vizsgálatáról - az innovációs elemzések döntő többsége adott makrogazdaságra, vagy régióra, szektorra összpontosít, kevésbé a különböző országokban lévő regionális innovációs rendszerek és eredmények, vagy az egyes gazdasági szereplők vizsgálatára. Jellemző még az adott országban lévő régiók összehasonlítása, ugyanakkor kevésbé meghatározó az eltérő államokban lévő szomszédos régiók vállalati szektorainak komparációja. A KKV szektor - és ezzel együtt az egész gazdaság - számára különös jelentősége van az innovációs folyamatok megértésének és a komplex, gyakorlatban is implementálható eredmények megjelenítésének.

2. Az „Innovatív Unió” – Horizont 2020

Magyarország és Ausztria egyaránt az Európai Unió tagállama, ezért a dolgozat elején mindenképpen szükséges röviden bemutatni az Európa 2020 stratégiában lefektetett Unió elképzeléseket az innovációs politikával kapcsolatosan.

Az utóbbi évtizedben több olyan vélemény is megfogalmazódott, mely szerint a „lassú és öreg” Európa egyre nagyobb mértékben szakad le a globális versenyben, mivel belső politikai és gazdasági problémák, és ebből adódóan versenyképességi gondok hátráltatják. Kétségtelen tény, hogy az EU nehézségei továbbra is megmutatkoznak bizonyos területeken. Azonban a világ három nagy fejlesztési pólusa (= a „TRIÁSZ”) közül az USA és a Japán térség gazdasági stabilitása is megingott és átalakult a 2008-ban kitört válság óta, melynek gyökerei az amerikai hitelezési folyamatokhoz nyúlnak vissza. Ezzel egy időben „új világrend” van kialakulóban az innováció területén is. A BRIC országok fejlődnek, a távolkeleti országok előretörése egyértelmű, főként a kínai expanzió miatt. [Keresztes, 2012]

Az EU kilátásai egyelőre továbbra is bizonytalanok, többek között a munkanélküliség, a túlzott bürokrácia, a magas államadósságok és költségvetési hiányok, továbbá az Unióba és eszméjébe vetett bizalom csökkenése is hátráltatják a fejlődést. Az európai vezetők már korábban felismerték, hogy versenyhátrányba kerültek, ezért alkották meg többek között a *Lisszaboni stratégiát*, melynek eredményeként fel kívánták venni a versenyt a világ többi gazdasági pólusával. Ennek egyik sarokpontja, hogy az európai tudásteremtés, alakuljon át tudásáramlássá,

mivel gyenge a tudományos eredmények implantációja az ipar területére, holott kiváló kutatási eredmények születnek. [Gács, 2005]

Az EU a Lisszaboni stratégiát 2000-ben fogadta el és fő célként tűzte ki benne, hogy 2010-re a világ legversenyképesebb térségévé váljon. Ennek érdekében számos részcélt is megfogalmaztak, többek között, hogy a tagállamok a GDP-jük legalább 3%-át K+F tevékenységre fordítsák. Azonban már az évtized közepére nyilvánvalóvá vált az Unió jelentése (pl.: Aho-jelentés)¹ között, hogy nem lehet tartani az eredeti célokat. Erre csak további súlyosbító körülményként hatott a 2008-ban kirobbant pénzügyi és gazdasági globális válság. [Körösi, 2012]

Az Unió ezért újratervezte a céldátumot, és az eredeti elképzeléseket 2020-ig kívánja megvalósítani, melyet az *Európa 2020 Stratégiában* fektetett le. A 2010-ben indult stratégia három fő prioritása a következő: az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés. [EC, 2010a] Főként az intelligens növekedés prioritása tartalmazza az innovációs folyamatokat, melynek 2020-ra vonatkozó célkitűzései többek között:

- a K+F+I GDP-arányos ráfordítás (GERD) mértékének el kell érnie a 3%-ot, valamint a három részterület kooperációját erősíteni kell,
- a foglalkoztatottsági rátát 75%-ra kell emelni a 20-64 éves korosztályban,
- az oktatás területén az iskolai lemorzsolódást, a korai iskolaelhagyást 10% alá kell szorítani. További cél, hogy a 30-34 éves korosztály 40%-a felsőfokú végzettséggel rendelkezzen (ugyanaz az USA-ban 40%, Japánban több mint 50% !). [EC, 2010a]

Az intelligens növekedés megvalósításához az Unió a következő feladatok teljesítésével kíván hozzájárulni:

- *Európai digitális menetrend kialakítása*: egyre gyorsabb internet egyre nagyobb tömegeknek. A végső cél, hogy minden háztartásban legyen széles-sávú internet.
- *„Innovatív Unió”*: a kutatás-fejlesztési-innovációs tevékenységek az emberiség előtt álló főbb kihívásokat tegyék a középpontba: éghajlatváltozás, demográfiai problémák, energia-erőforrás hatékonyság, egészségügy. Emellett javítani kell az innovációs folyamatot, az alapkutatástól a piaci terjesztésig tartó kapcsolatot.
- *„Mozgásban az ifjúság”*: diákság külföldi tanulási és gyakornoki lehetőségeinek fejlesztése, munkaerő piaci érvényesülésre való nagyobb fokú felkészítés. Az egyetemek vonzerejét és nemzetközi elismertségét növelni kell, javítani kell az oktatás valamennyi szintjét, a minőség és az innovativitás

¹ Aho-jelentés: Az Európai Bizottság számára a K+F+I politika helyzetét felmérő csoport. A jelentés bemutatja a Lisszaboni stratégia végrehajtása közben elért eredményeket és problémás területeket. A csoport véleménye szerint teljes paradigmaváltás szükséges, hogy a KFI folyamatok hatékonysága javulhasson. A teljes jelentés itt elérhető: EC [2006]: http://ec.europa.eu/invest-in-research/action/2006_ahogroup_en.htm

irányába. [EC, 2010b]

Az EU szerint alacsony a K+F-re fordított beruházások szintje és sok állampolgár nem tud hozzáférni az újdonságokhoz. Az Unió lakossága korlátozottan rendelkezik az innovációt befogadó és alkalmazni képes tudással, mely nehezíti a versenyhátrányok leküzdését.

A célkitűzések egyértelmű elköteleződést mutatnak a nagyobb fokú K+F+I potenciál, valamint a megfelelő és színvonalas képzések megteremtése érdekében. Az Unió lakosságának fejlesztenie kell saját magát, fejlődnie szükséges ahhoz, hogy növekedés indulhasson ezen a területen. A szerző szerint azonban ennek számos akadályja lehet, például: az egyes demográfiai csoportok eltérő anyagi, szociális helyzete, képzettségi szintje, kulturális szokásai.

A válságból kivezető út kulcsa egyértelműen az innovációs teljesítmény racionalizálása, alkalmazása és fokozása lehet. Az európai embereknek, így Magyarországi állampolgárainak is nyitottabbá kell válniuk az újdonságokkal kapcsolatban, tudásuk, attitűdjeik fejlesztésre szorulnak, s segítséget kell nyújtani számukra, hogy hozzáférhessenek az innovációkhoz és alkalmazni tudják azokat.

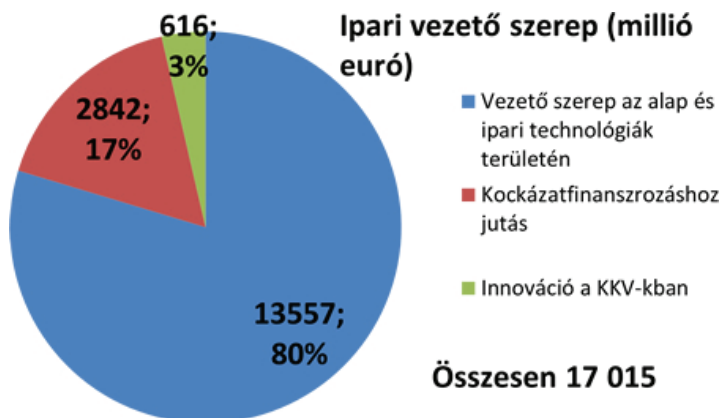
Az Európai Unió - következő ciklusra vonatkozó - meghatározó K+F+I politikáját *Horizont 2020-nak* nevezték el, melynek keretében közel 79 md Euró kerül felhasználásra a szektorban. A politika három fő keretprogramot foglal magában (Kutatási Technológiafejlesztési és Demonstrációs Keretprogram, Versenyképességi és Innovációs Keretprogram, Európai Innovációs és Technológiai Intézet) és a következő feladatokkal és célokkal rendelkezik [NIH, 2014]:

- könnyebb, gyorsabb, áttekinthetőbb adminisztráció,
- innováció-orientált fókuszpont,
- kiválósági kritériumok, nemzetközi versenyképesség,
- egyenesen Brüsszelből pályázható,
- tudományos felfedezéseken alapuló gazdaságban hasznosítható eredmények,
- az előttünk álló társadalmi problémákra adandó innovatív válaszok,
- kiemelt figyelmet és szerepet kapnak a KKV szektor szereplői (konzorcium nélküli, önálló pályázási lehetőség) [NIH, 2014]

A Horizont 2020-nak három alappillére van: „kiváló tudomány”, „vezető ipari szerep”, „társadalmi kihívások.” Ezekre koncentrálni kívánja elérni az Európa 2020 stratégiában is megfogalmazott távlati innovációs célokat. A dolgozat szempontjából az *Ipari vezető szerep* c. pillér kiemelten fontos, melynek keretösszege 17 md Euró. (1. ábra) Ebben is három fő terület került meghatározása [NIH, 2014]:

- „Vezető szerep az alap és ipari technológiák területén”,
- „Kockázatfinanszírozáshoz való hozzáférés”,
- „Innováció a KKV-k számára”.

Ez utóbbi fő célja, hogy a KKV-k igényeihez mérten valamennyi innovációs formához támogatásokat biztosítson, főként az erős növekedési lehetőséggel rendelkező és a nemzetközi piacra való belépésre készen lévő cégek számára. [NIH, 2014]

1. ábra: A Horizont 2020, Ipari vezető szerep c. pillérének költségvetése –
Forrás: NIH [2014]

2011-ben adta ki először az EU az *Innovatív Unió Versenyképességi Jelentését* (Innovation Union Competitiveness Report, IUC), mely az Európa 2020 stratégiával összhangban arra keresi a válaszokat, hogy az Uniónak milyen területeken van elmaradása, vagy előnye a versenytársakkal szemben. A jelentésben az EU innovációs teljesítményét vetik össze többek között az amerikai és a japán gazdasággal, főként az IUS mutatószámai alapján. A riportból egyértelműen azonosíthatóak a fejlesztendő Uniós és tagállami K+F+I területek, emellett EU-n kívüli országok eredményei is bemutatásra kerülnek. Megvizsgálva az uniós innovációs tevékenységet, kitűnik, hogy a 2000-es évek óta gyakorlatilag stagnált az EU innovációs intenzitása és a trendszámítás szerint nem várható jelentős mértékű emelkedés. [EC, 2011]

Az Európai Uniót kívül az OECD [2010] is készített tagországai számára egy innovációs stratégiát, melyben a következők célokat jelölte ki:

- az embereket meg kell tanítani az innovativitásra,
- ösztönözni kell a vállalatok innovációs tevékenységét,
- az új tudás létrehozását és terjedését támogatni kell,
- a globális kihívások leküzdésében ki kell használni az innovációs lehetőségeket,
- az innováció politika intézményrendszerét fejleszteni kell.

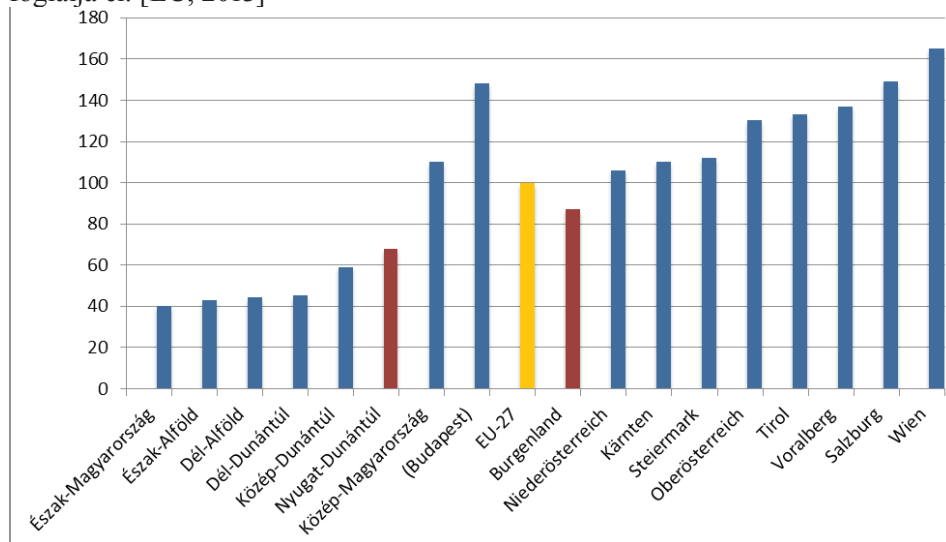
Az EU tehát, a KFI szektor markáns erősítésébe fogott és a célok részeredményeit folyamatosan monitoringozza. Az egyes tagállamok gazdasági teljesítőképessége nyilvánvalóan erős hatással lesz a végeredményre.

3. A régiók általános gazdasági jellemzői

A vizsgálódást regionális szinten folytatva megállapítható, hogy Burgenland és

Nyugat-Dunántúl gazdasági teljesítménye is elmarad az EU-átlagtól. Az osztrák tartomány 2011-ben annak 87%-át, míg a magyar régió 68%-át teljesítette [Eurostat, 2011]. A 2. ábrán jelzett adatokból következik, hogy *Burgenland (Őrvidék)* Ausztria leggyengébb, „phasing-out”² régiója, míg *Nyugat-Dunántúl* Magyarország egyik legerősebb, konvergencia régiója. A két régiót egymáshoz hasonlítva Nyugat-Dunántúl és Burgenland között még mindig jelentős és tartós a GDP-arányos differencia.³

Az EU által közölt *Regionális Versenyképességi Index* alapján - mely 262 db NUTS 2 régiót mutat be - Burgenland a 110., míg Nyugat-Dunántúl a 189. helyet foglalja el. [EC, 2013]

2. ábra: A két ország régióinak GDP-je az EU átlagához viszonyítva, 2011 –
Forrás: Eurostat, KSH alapján saját szerkesztés

A két NUTS-2-es régió *lakosságát* tekintve nagy a különbség: Burgenlandban 285 ezer, Nyugat-Dunántúlon 995 ezer főt tartottak nyilván 2011-ben. A Nyugat-Dunántúlon élők 60%-a városokban él, a burgenlandiak 80%-a viszont falvakban, magasabb várható élettartammal és közel hasonló, eloregedő korfával. Burgenland lakosságának 1,5%-a őshonos magyar, gyakori még a horvát, míg Nyugat-Dunántúlon a német és a horvát nemzetiség jelentősebb. A területi adatokat tekintve is, közel há-

² Azt jelenti, hogy a GDP-je épp, hogy meghaladja az EU-átlag 75%-át, a csatlakozások statisztikai hatásának következtében. A „phasing-out” („szoktatás a semmihez”) régió az EU-s konvergencia célkitűzés része, mely csökkenő mértékű támogatást kap a felzárkózási folyamatokra. Ezzel szemben a „phasing-in” régiók természetes gazdasági növekedésük okán kerülnek ki a konvergencia célkitűzések közül. A finanszírozási források között nagy a különbség, mivel előbbi maximum 75%-os közösségi, továbbá állami támogatást kaphat, utóbbi csak 50% közösségit, állami támogatást pedig nem igényelhet. [MJVSZ, 2004]

³ A GDP mérőszám kitalálója Simon Kuznets is arra figyelmeztetett, hogy ez a mutató csak a kibocsátást méri és nem fejlettségbeli különbségre utal. [Pogátsa, 2013] Ennek megfelelően a szerző is így értelmezi.

romszor nagyobb Nyugat-Dunántúl. A két régiónak egyaránt kevés az ásványkincse, legmagasabb pontjuk közös: Írott-kő, avagy Geschriebenstein (884 m). [KSH, 2012b]

A foglalkoztatási ráta 71, illetve 60%-os, a *legtöbben a szolgáltató szektorban dolgoztak*, a munkanélküliségi ráta 3,6% és 7,4%-os. Burgenlandban a legálisan dolgozó külföldi munkavállalók kétharmada magyar. A válság az osztrák munkaerőpiacot is érintette, de a vállalkozások gyorsabb alkalmazkodóképessége miatt nem olyan erőteljes hatással, mint a magyart, ennek következtében a két régió közötti eltérések tovább növekedtek. [KSH, 2012b]

Az Eurostat adatai szerint, *Burgenland* 2011-ben az ország GDP-jének 2,3%-át adta és 117 ezer embert foglalkoztatott, akik közül legtöbben a szolgáltató szektorban dolgoztak. Burgenland sajátos történelmi helyzete hátráltatja, lassítja a térség fejlődését: először az I. világháború után veszítette el térségi gazdasági motorját (ipar és nagyváros nélkül maradt), majd a hidegháború miatt is korlátozott fejlődésre volt ítélve, egyértelműen perifériára szorult. A tartományon belül is nagyok a differenciák: az északi rész fejlettebbnek, gazdagabbnak számít Bécs közelsége miatt, mint a középső és déli rész. Főbb ágazatai jelenleg: szolgáltatás, turizmus, élelmiszeripar (borászat), elektronika, fa- és fémipar. [Eurostat, 2014a]

A magyar gazdaság nagyon koncentrált és centrikus: Közép-Magyarország minden mutatóban jóval előbbre tart a többiekhez képest. *Nyugat-Dunántúl* Magyarország második legfejlettebb régiója, mely kedvező földrajzi adottságokkal és kielégítő infrastruktúrával rendelkezik. A rendszerváltás után a régióban gyors növekedés volt tapasztalható, főként a külföldi működő tőke beruházások következtében. Ipari potenciál jellemzi, főként az autóipar, az elektronika és az építőipar hajtja a régiót, mely többségében export-orientált külföldi tulajdonban lévő cégeknek köszönhető. Jelentős még a turizmus és a mezőgazdaság részesedése. A válság keményen érintette az autóipart, ennek megfelelően a régióra is markáns hatással volt (a foglalkoztatottság növekedett a válság után, de még a mai napig nem érte el a 2007-es szintet). A további külföldi tőke beáramlásának akadálya a szakképzett munkaerő hiánya. [Eurostat, 2014b] A régióban erős az ipar jelenléte, melyben főként a német típusú vállalati kultúra honos. A gazdasági potenciál eloszlása azonban területileg egyenlőtlen, perifériás területek léteznek. [NYDRIÜ, 2013]

4. A vállalati szektorok lényegesebb ismérvei

2012-ben Nyugat-Dunántúlon mintegy 42 ezer társas és 114 ezer önálló vállalkozást tartottak nyilván. A működő vállalkozások⁴ *99,1%-a létszámkategóriájuk szerint kisvállalkozás*, 0,8%-a közepes, míg 0,1%-uk nagyvállalat. A nyugat-dunántúli működő vállalkozások 19,4%-a a kereskedelemben, 13,9%-a a szakmai, tudományos, műszaki tevékenység ágazatban, míg 10%-a az építőiparban tevékenykedik. A me-

⁴ Egy adott évben működő vállalkozásnak tekintünk egy vállalkozást, ha az év folyamán volt árbevétele, vagy foglalkoztatottja. [KSH, 2012a] A regisztrált vállalkozások száma ennél lényegesen több, de ezek többsége ún. „fantomcég”.

zőgazdaságban a cégek 4,8%-a van bejegyezve. [KSH, 2012a] A társas vállalkozások kétharmada kft.-ként, 30%-a betéti társaságként működik. [KSH, 2012c]

Burgenlandban 21.090 vállalkozást tartottak nyilván 2012-ben [Statistik Austria], mely 3,4%-a az osztrák vállalatoknak. A burgenlandi cégek 24%-a a mezőgazdaságban tevékenykedik, a második szektor a kereskedelem, melyben mintegy 14%. Megemlíthető még az egyéb szolgáltatások 9,6%-kal és a szakmai, tudományos, műszaki tevékenység ágazata 9,2%-kal. Burgenlandban a cégek 81,4%-a egyéni vállalkozás, mely az országos értéket is meghaladja, további 9,2% kft. formában működik. A WKO [2013] kimutatása szerint a burgenlandi cégek létszámkategóriák szerint a következőképpen oszlanak meg: *mikro: 81,6%, kis: 15,3, (együtt: 96,9%)* közepes: 2,8%, nagyvállalat: 0,3%.

5. A két régió K+F+I teljesítménye és a KKV szektor szerepe

A korábban már említett Regionális Versenyképességi Index *innovációs rész-indexe* alapján 262 régióból Burgenland a 162., Nyugat-Dunántúl a 213. helyet foglalja el. [EC, 2013]

Nyugat-Dunántúl a mérsékelt innovátorok közé sorolható a releváns mutatók alapján. A regionális *GERD⁵ értéke 0,6%* körül mozog, mely fele az országos mutatónak. A magyar régiókat tekintve relatíve jobb gazdasági teljesítmény azonban érdekes módon az innovációs eredményeknél nem jelenik meg, sőt szinte minden mutatót tekintve az utolsó Nyugat-Dunántúl. Az EU ezt nevezi *nyugat-dunántúli innovációs paradoxonnak*: az innovációs inputmutatók értékeinek emelkedése ellenére nem sikerül átütő sikereket elérni az K+F+I teljesítmény tekintetében. Ráadásul ezen eredmények főként a külföldi kézben lévő vállalatok állítják elő és nem a magyar KKV szektor. [Eurostat, 2014b]

A KKV szektor innovációs teljesítményét vizsgálva, Nyugat-Dunántúl az EU-átlag alatt teljesít, de néhány tekintetben megközelíti azt (pl. alkalmazottak száma a medium-tech és high-tech ágazatokban). Legfőbb probléma, hogy az üzleti szektor K+F tevékenysége az Unió átlag 50%-a alatt van: a KKV-k K+F ráfordítása (< 50%), a KKV-k önálló K+F tevékenysége (33%), bejelentett szabadalmak aránya (10%). A KKV-k másokkal való együttműködése és a nem K+F alapú innovációs kiadások az EU-átlaghoz közelítenek. [Eurostat, 2014b]

A fentiekből egyértelműen látható, hogy a Nyugat-dunántúli Régió innovációs rendszere fejlesztésre szorul. A korábban már kialakított országos innovációs stratégia („Befektetés a jövőbe”) mellett kialakításra kerülnek a regionális stratégiák is, melyek jelenleg egyeztetés alatt állnak. A Nyugat-dunántúli Regionális Innovációs Ügynökség készítette el *Nyugat-Dunántúl intelligens innovációs szakosodási stratégiájának* (S3) tervezetét, melyben a következő stratégiai célokat fektették le [NYDRIÜ, 2013]:

⁵ GERD = Gross Domestic Expenditures on Research and Development.

- a régió húzóágazatainak, vállalatainak K+F+I potenciáljának fejlesztése, keretfeltételek, intézményrendszer javítása, technológiai transzfer erősítése a tudásáramlás érdekében, innovatív KKV szektor kialakítása, klaszterizáció,
- az innováció gazdasági hasznosságának növelése, hazai és nemzetközi piacra jutás elősegítése, vállalati versenyképesség erősítése, széles spektrumú innovációs szemléletformálás,
- mindezen tevékenység az ökoinnovációs folyamatok figyelembevételével és alkalmazásával történjen (pl. kevesebb nyersanyag, kevesebb károsanyag).

A tervezet a húzóágazatoknak a járműgyártást és a kapcsolódó iparágakat, központokat tartja. Fontos még a gépgyártás és a mechatronika, műanyag- és textilipar, mely nem koncentráltan jelenik meg, hanem a régióban szétszórva. Meg kell említeni még a turizmust, főként az egészségturizmust. Ezen ágazatok differenciált továbbfejlesztését kívánják megteremteni, a régió ilyen irányba kíván szakosodni. Nyugat-Dunántúl az OECD besorolásának alapján jelenleg *ipari termelési zóna* (hagyományos ipari régió), vidékies, de közel városias régió, melyben a nagyvárosok lélekszáma növekvő, míg a falvak lélekszáma csökkenő tendenciát mutat. [NYDRIÜ, 2013]

A regionális stratégia a következő fő intézkedéseket tervezi [NYDRIÜ, 2013]:

1. az *innovációs kiválóságok* beazonosítása vagy tudatos kialakítása és fejlesztése: felsőoktatási intézmények kiválóságai, piaci alapú kutatóhelyek, nemzetközi innovációs folyamatokba történő becsatlakozás, szakember igény biztosítása, vállalatok innovációs teljesítményének javítása, kockázati tőkebevonás, mindezek főként a KKV szektor érdekében,
2. innovációhoz *kapcsolódó szolgáltatások* és intézmények erősítése: felsőoktatás és kutatóhelyek szolgáltatásainak fejlesztése, klaszterek erősítése, innováció támogatási rendszerek újragondolása, ipari parkok, nyílt innovációs folyamatok segítése, társadalmi elfogadottság növelése,
3. *vállalkozások versenyképességének növelése*: minősítési rendszer, beszállítói képesség erősítése, tanácsadói rendszer fejlesztése, vállalati innovációs, menedzsment ismereteinek javítása, nemzetköziesedés, telephely-fejlesztés, tőkevonás erősítése, start-up, spin-off vállalatok támogatása, piacra jutás és marketing javítása, KFI munkahelyek és szakmai tevékenység növelése.

Burgenland K+F+I teljesítménye Ausztrián belül kimondottan gyengének minősíthető és a következő jellemzőkkel bír [EUROSTAT, 2014a]:

- *GERD* 0,8%,
- a K+F kiadások mindössze 0,7%-át adják az országos értéknek,
- szabadalmi bejelentéseket tekintve az utolsó,
- magánszektor dominanciája: a K+F kiadások 90%-át ebben a szektorban használták fel,
- az ország K+F személyzetének 1%-a dolgozott a tartományban,

- a kutatási infrastruktúrát tulajdonképpen két felsőoktatási intézmény jelenti, 2100 hallgatóval, mely az országos érték 0,6%-a,
- az *innováció követő régiók* közé tartozik az Unióban, mely alacsony EU-s finanszírozásokat vesz igénybe.

A KKV-k innovációs folyamatainak hátráltató tényezőit a következőképpen foglalja össze a Business and Innovation Centre of Burgenland (BIC):

- a cégek az uniós és hazai támogatásokat nem veszik igénybe,
- a napi feladatok mellett nincs idő pályázni,
- nincs szaktudás és tapasztalat a pályázatíráshoz,
- a támogatások információi lassúak, bonyolultak. [Sedlak, 2011]

A jövőre vonatkozó innovációs célok az „*Innovation Offensive Burgenland 2020*” c. programban találhatóak, melynek fő célja, hogy a régió általános versenyképessége és innovációs kapacitása erősödjön [WIBAG, 2010]:

- a K+F tevékenység fontosságának hirdetése, PR tevékenységeken keresztül
- *vállalkozói szellem* ösztönzése a környezetvédelem, az IKT és az élelmiszeripar területén,
- a vállalatok innovációs kapacitásának növelése a szakképzés, a tanácsadói tevékenység és a finanszírozási lehetőségek fejlesztésével,
- ügynökségek létrehozása az innovációs folyamatok elősegítésére, hálózatok kialakítására, a KKV-knak nyújtott innovációs szolgáltatások növelésére,
- meglévő hálózatok fejlesztése a régióon belül és kívül, a technológiai ágazaton belüli együttműködések fejlesztése [WIBAG, 2010],
- tartományi GERD megduplázása 2020-ig,
- vállalati telephelyek színvonalának markáns emelése,
- mutatók konvergálása a fejlettebb tartományokhoz. [Sedlak, 2011]

Az innovációfinanszírozás támogatásának folyamata Burgenlandban a WIBAG⁶ által felügyelt program, mely a „*Gute Idee, Burgenland*” fantázianevet viseli, jelmondata pedig: „*Ideen erfolgreich umsetzen*”, vagyis „Ötleteket sikeresen megvalósítani”. A BIC a következőképpen foglalja össze az innovációs folyamatok támogatásának jövőjét a tartományban [Sedlak, 2011]:

1. Innovációs folyamat: KFI tanácsadás, új termékek – támogatási intenzitás: 75%-os,
2. Innovatív ötletek kifejlesztése: ötletek első értékelése külső szakértő által - támogatási intenzitás: 100%-os; műszaki és gazdasági megvalósíthatóság értékelése – támogatási intenzitás: KKV-knál 75%-os, nagyvállalatoknál 100%.
3. Implementáció: innovatív ötletek megvalósítása, alkalmazások, prototípusok, technológiafejlesztés - támogatási intenzitás: 30-60%.

⁶ WIBAG = Wirtschaftservice Burgenland AG

A két régió közötti innovációs kooperációk javítását tűzte ki több határon átnyúló program is, melyek az EU támogatásával jöttek létre. Az egyik ilyen az IRIS (Interregional Innovation System) projekt, mely a BIC irányításával, további 8 partnerszervezet bevonásával igyekszik a két régió K+F+I és KKV szektorán lendíteni. A projekt a következő prioritási célokat tűzte ki maga elé:

- KKV szektor fejlesztése és az üzleti ötletek ösztönzése (feltalálók, ötletgazdák és cégek mentorálása),
- KKV kompetenciák felmérése, supply-chain követelmények fejlesztése,
- klaszterizáció és hálózatosodás,
- telephelyfejlesztés. [BIC, 2009]

6. Konklúzió

Összességében megállapítható, hogy a két régió között az elmúlt évszázad során kialakult különbségek továbbra is fennállnak, azonban csökkenő tendenciát mutatnak. Mind a két terület történelmileg kedvezőtlen helyzete révén hátrányban van, mely főként a gazdasági rendszer állapotában mutatkozik meg.

Burgenland annak ellenére, hogy utolsó az osztrák tartományok között, jelentős fejlődési potenciállal és hangsúlyos öko-tudatos gondolkodásmóddal rendelkezik, mely erősíti a hazai gazdaságot és a helyi termelőket. Nyugat-Dunántúl relatíve kedvezőbb gazdasági helyzetben van, mint Magyarország többi régiója, de még így is jelentős a lemaradása Burgenlandhoz képest. Nyugat-Dunántúl ipari szerkezete hangsúlyosabb, mely az ide betelepült külföldi tőkéseknek és a köréjük épülő magyar beszállítóknak köszönhető. A régiókon belül földrajzilag nagy eltérések figyelhetők meg, fellelhető egy Észak-Dél irányú fejlettségi differencia.

Burgenlandban és Nyugat-Dunántúlon az innovációs potenciált a két régió egészére vizsgálva megfigyelhető a kibocsátásbeli és fejlettségbeli különbség. Burgenland összességében előrébb tart az innovációs folyamatokban, de számos problémával küzd e téren. Nyugat-Dunántúlon a K+F+I szektorban nem érvényesül a többi magyar régióval szemben fennálló versenyelőny.

A régiók egyaránt fontosnak tartják a KFI rendszer fejlesztését, melyet különböző stratégiai anyagokban deklaráltak és részletesen megterveztek. Kiemelkedő szerepet szánnak a vállalati szektornak és jelentős eredményeket várnak a KKV-k erősítésétől, az innovációs tevékenység fejlesztésétől. A két régió közötti kapcsolatokat tovább kell erősíteni, megfelelő infrastruktúrális háttér mellett.

Mindkét régióban a vállalati szektor azonos felépítésű, a KKV-k problémái hasonlóak. Ebben a tekintetben nincs is lényegi különbség, hisz az ilyen méretű vállalkozások többsége napi problémákkal, működési és likviditási kihívásokkal küszködik. Ezt fokozza a versenyképességi hátrány, a hosszú távú gondolkodásmód negligálása, a hiányos menedzsment ismeretek, valamint a pénzügyi források szűkössége, a pályázati rendszer túlzott bürokráciája és a szektorra rakódó terhek mértéke.

A megfogalmazott stratégiai célok elérése érdekében javasolt a KKV szektor problémáinak tudatos és rendszeres felmérése, a szektor képviselőinek bevonása a gazdasági és politikai döntéshozatalok során. Átgondolandó a szektorra rakódó terhek csökkentése, egyszerűsítése, a pályázati lehetőségek kitérítése és az ezzel kapcsolatos vállalkozói, adminisztratív feladatok redukálása. A szektor szereplői számára hiányzik a megfelelő, rendelkezésre álló idő, a szaktudás és a kapcsolati tőke. További probléma, hogy a hídképző szervezetek sem töltik be maradéktalanul küldetésüket, akadoznak a szektorban az információ-áramlások. Fontos a gazdasági szabályok és a jogalkotás stabilitása, átgondolt módosítása, hisz ezen folyamatok a szektort hatványozottabban érintik, mint a nagyvállalkozói kört.

Irodalomjegyzék

- Business & Innovation Centre (BIC) Burgenland [2009]: IRIS. Interregional Innovation System. http://www.bic-burgenland.at/uploads/tx_mddownloadbox/35_1-8-16_IRIS_final_brochure__text_.pdf
- EC [2010a]: Európa 2020 Stratégia. http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/priorities/index_hu.htm
- EC [2010b]: Európa 2020. Intelligens növekedés. http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/priorities/smart-growth/index_hu.htm
- EC [2011]: Innovation Union Competitiveness Report. 2011. http://ec.europa.eu/research/innovation-union/index_en.cfm?section=competitiveness-report&year=2011
- EC [2013]: EU Regional Competitiveness Index. RCI 2013. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/6th_report/rci_2013_report_final.pdf
- EC [2006]: Aho Group Report „Creating an Innovative Europe”. http://ec.europa.eu/invest-in-research/action/2006_ahogroup_en.htm
- EUROSTAT [2011]: Gross domestic product (GDP) per inhabitant, in purchasing power standard (PPS), by NUTS 2 regions. <http://ec.europa.eu/eurostat/web/regions/statistics-illustrated>
- EUROSTAT [2014a]: Regional Innovation Monitor Plus. Burgenland. <http://ec.europa.eu/enterprise/policies/innovation/policy/regional-innovation/monitor/base-profile/burgenland>
- EUROSTAT [2014b]: Regional Innovation Monitor Plus. West-Transdanubia. <http://ec.europa.eu/enterprise/policies/innovation/policy/regional-innovation/monitor/base-profile/west-transdanubia>
- Eurostat, KSH, Statistik Austria [s.a.]: Éves adatok, statisztikák, táblák, jelentések.
- Gács J. [2005]: A lisszaboni folyamat: rejtélyek, elméleti problémák és gyakorlati nehézségek, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Műhelytanulmányok, Budapest

- Keresztes G. [2012]: Európai paradoxon = Magyar paradoxon? , Tehetség és kreativitás a tudományban, Tanulmánykötet, NYME-KTK, Sopron, 2012
- Körösi P. [2012]: Az Európa 2020 stratégia, az EUREKA szerepe és kilátásai, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Világgazdasági Intézet Kihívások, 205. sz., 2012. január
- KSH [2012a]: Működő vállalkozások száma. <http://statinfo.ksh.hu/Stainfo/haViewer.jsp?wcf97f1ea33=x>
- KSH [2012b]: Burgenland és Nyugat-Dunántúl – a határ két oldalán. KSH, 2012. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/gyorburgenland.pdf>
- KSH [2012c]: A gazdasági folyamatok regionális különbségei Magyarországon 2011-ben. KSH. Budapest, 2012. december <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/debrecengazdfejl/debrecengazdfejl11.pdf>
- Megyei Jogú Városok Szövetsége (MJVSZ) [2004]: Kohéziós politika 2007-2013. <http://www.mjvsz.hu/resourceb/5/bHTD2gtenDusjEMHj5fRgrIAJ.pdf>
- Nemzeti Innovációs Hivatal [2014]: Horizont 2020. <http://www.h2020.gov.hu/>
- Nyugat-dunántúli Regionális Innovációs Ügynökség (NYDRIÜ) [2013]: Nyugat-Dunántúl intelligens innovációs szakosodási stratégiája. Egyeztetési változat. 2013.márc.
- OECD [2010]: The OECD Innovation Strategy, 2010. http://www.oecd.org/sti/the_oecdinnovationstrategygettingaheadstartontomorrow.htm#HTO
- Pogátsa Z. [2013]: A felzárkózás illúziója. http://figyelo.hu/cikk_print.php?cid=a-felzarkozas-illuzioja
- Sedlak M. [2011]: Innováció Burgenlandban – célok, szereplők, támogatások. http://www.recom-huat.eu/files/el__337_ad_s_michael_sedlak_h_jav_tott.pptx
- Wirtschaftskammer Österreich (WKO) [2013]: Arbeitgeberbetriebe 2010-2013 – Burgenland nach Beschäftigtengrößenklassen.
- Wirtschaftsservice Burgenland AG (WIBAG) [2010]: Innovationsoffensive Burgenland 2020. Aktionsplan für Forschung und Innovation. http://www.wibag.at/fileadmin/redakteur/Downloads/Presse_und_Events_2010/Aktionsplan.pdf

Lektorálta: Dr. Paár Dávid PhD., egyetemi adjunktus, NYME-KTK

NEW FUNCTION OF THE ORGANIZATIONAL STRUCTURE – A SYSTEMS- PSYCHODYNAMICS APPROACH OF THE TRADITIONAL ORGANIZATIONAL DESIGNS

Láng Alina

Budapesti Corvinus Egyetem, PhD hallgató, alina.lang1@gmail.com

Abstract

Organizational structure can be thought as the skeleton of the organization as it refers to for example the division of the tasks, how the workforce is allocated in order to accomplish them, the coordination between units, and the line of authority. It determines the “business as usual” – how it operates daily. In my paper I would like to introduce another aspect of the organizational structure in the organizational emotional and unconscious life - by applying the systems-psychodynamics approach.

Theorists in the late 50s began to focus on the relationship between the environment, formal organizational structure and organizational performance (Kieser, 1993). As a result, structural contingency theory began to spread and became the major organizational theory from the 60s. The main idea stressed that in order to ensure effective operation organizations have to establish a structure that fits its particular internal/external environment (Donaldson, 2001) and environment differs among situations. However scholars agreed that in order to be effective, organizations have to adapt to the contingent factors of their (external and internal) environment- however they emphasized different factors as highly relevant: for example technology (Woodward, 1965), or environmental dynamism (Burns - Stalker, 1961).

The main idea has been challenged and/or expanded at the same time as organizational management studies developed further. For example Chandler (1962) (In Donaldson, 2001) argued that the choice of strategy came first and through structure strategy is administered. When John Child (1972) introduced ‘strategic choice theory’, he moved from the point that particular environment factors (constraints) determine the structure, by stressing the importance of how the dominant coalition/ leader perceives the environment.

Meanwhile Jacques (1953) and Menzies Lyth (1960) with the term ‘social defence system’, they also added an additional aspect to the organizational structure and design by bringing an entirely new approach on the structure’s root and function. Since then many researchers, authors have referred to these classical articles (for example Krantz 2001, Long 2006, Stein 2000).

The basic idea which came from Jacques (1953) is that a “social system, through unconscious processes and fantasy produces a culture and structure whereby the individuals in the system are defended against anxiety” (Long, 2006 pp. 2.).

In the empirical study of Menzies Lyth (1960) about the nursing service of a General Hospital, she argued that besides the primary task and the technology as limiting factors, other characteristics of the institutions as the structure, culture and the mode of functioning are determined by the psychological needs of the members. Therefore these defenses tend to become an aspect of external reality (Menzies Lyth, 1960).

In order to develop this idea further I will examine the relationship between the design and the nature of the social defense systems: through the division of labour, the scope of authority, the nature of the coordination related to the traditional organizational types: functional, divisional and matrix organizations.

I would like to stress that behind the organizational structure (for example the distribution of

workflow or authority and the dilemma of centralization/decentralization) elements of the social defense system can also be found.

Keywords: *Systems-psychodynamics, organizational structure, social defense system*

1. Introduction

Organizations have a vision that all members share – a common picture of their future role and function, a future goal they want to fulfil. They also have a business plan – a “translation” of the vision: how they will manage to achieve it, what their current goals are. In order to accomplish these goals, tasks have to be performed day by day, year by year. Therefore organizations develop structures – to organize task performance. In this way organizational structure can be thought of as the skeleton of the organization, as it determines the “business as usual” – how the daily task performance is.

Organizational structure can also be thought of as “the recurrent set of relationships between organization members” (Donaldson, 2001, p. 57). These relationships are formed by the structural dimensions that are the division of the labour, how the workforce is allocated in order to perform them, the coordination between units, and the line of authority based on Antal – Dobák (2010). These structural dimensions differ among organization as organizations perform different tasks within certain environmental factors. However there are typical combinations of these dimensions – and these typical combinations build up traditional organization designs as functional, divisional, matrix.

The recurrent set of relationships is shaped not only by the business plan but also by other, non-rational factors. Although there has been little attention surrounding it, organizations do have emotional life as well, while accomplishing their goals. Different emotions of the members like gratification, grief and anxieties arise in each organization during task performance. Most of these emotions remain unconscious, as mostly there is no place, time or “allowance” in the daily operation to experience them. It can be also difficult or even impossible to face with and experience destructive feelings. These emotions are not only linked to one single individual but to the organization as whole. (Cilliers-Kootzen, 2000; French – Vince, 1999; Geldenhuys – Levin – Van Niekerk, 2012; Hirschhorn, 1997; Krantz 1997; Krantz, 2001; Láng, 2011; Long, 2006; Miller, 1999; Obholzer, 1999; Roberts, 1994; Stein, 2000)

Therefore organizational structure can be thought of as the container of these emotions. In order to fulfill containment, organizations have to provide help to their members in coping with their destructive emotions. If containment fails, members will be unable to perform their tasks – for example they will develop mechanisms that will take them far from reality. Therefore the structure - division of the tasks, the allocation of the workflow, line of authority and coordination – the “business of usual” has to be created in a way that helps members in coping with their emotions. Creation is done mostly unconscious at a systemic level.

In my paper I will examine the relationship between the structural dimensions and their emotional aspects: through the division of labour, the scope of authority, the nature of the coordination and the traditional organizational types: functional, divisional and matrix organizations. In order to gain a deeper understanding of the organizational structure and its effects on the emotional life of the organization, I will introduce the systems-psychodynamics approach that focuses on the unconscious and hidden dynamics of the organization.

2. Systems-psychodynamics approach

Systems- psychodynamics is an interdisciplinary approach that integrates three different fields: object-relation theory, open-system theory, and group relations (Fraher, 2004). It provides a deeper understanding of the organizational life by stressing the importance of the organizational collective dynamics. Although these dynamics are mostly unconscious and hidden, they have a significant effect on the relationships, on the operation and thus on task performance. I would like to introduce the main ideas behind the systems-psychodynamics approach by the three different fields which it integrates.

The first element of this influencing triad was the practice of psychoanalysis. Freud and his thesis about individuals influenced the work of Melanie Klein. Her foundation of object-relations theory laid down the theoretical base of the systems psychodynamics (Fraher, 2004). Although Klein was mainly focusing on children, her ideas about unconscious mechanisms as splitting, projective-identification and paranoid-schizoid positions were later applied on adults (Fraher, 2004) and these ideas serve as a relevant analogy for a deeper understanding of organizational life (Krantz, 2001.).

Organizations are living systems: they have an emotional life with conscious and unconscious parts. (Cilliers-Kootzen, 2000). Like individuals, organizations can also have positive feelings as happiness, gratitude, gratification and honor as well as frustrations, anxieties, envy. Some of these feelings can be experienced by the employees, groups, units – and some of these feelings can't. There is no tradition, no time or no space in the business as usual to experience them. They can also be taboos – or they can be even unconscious feelings lying hidden in the system, but affecting the daily operation.

In order to cope with destructive feelings, individuals have been using defense mechanisms since they were infants (Klein, 1959). The earliest defense mechanisms are splitting, projection and projective-identification although they are used in the adulthood as well. In splitting the infant separates the good and bad parts (and feelings, for example love and hate) of the same object (that can be its mother or itself as well). As a result, it sees the world bipolar: only in black and white (Hamilton, 1999 in Láng, 2011). In the working life splitting can be for example a manager under high stress, seeing his employees only in black or white: some of them are the everyday heroes while he devaluates the others. With this narrowed, bipolar judgement he fails to see

holistic, and fails to connect with his employees as complex personalities. In projection the infant projects the bad parts and feelings of itself (or of a beloved person) onto a different object (object can be person, or subject). As a result, it sees its bad feelings as a part of the other person (Hamilton 1999, in Láng 2011). In the working life projection can be done as for example employees project all their bad feelings onto the system. They blame the “system” for everything as the system is the common enemy – even for the things they have the opportunity and responsibility to change. In projective identification the infant experiences again the already projected feeling and thus it forms its behaviour. For example as adults we see our friend angry, and we become angry just because we feel that he is angry at us (Hamilton 1999, in Láng 2011).

Organizations are whole systems: they have their own dynamics that reacts with the members. This approach has its roots in group relations theory. Although theorists focused predominantly on group behavior, they offered a new approach – “studying group as whole” (Hayden – Molenkamp, p. 3. in Fraher 2004 p.69). This idea suggests that instead of explaining group behaviour by separate individual behaviours, a group has its own dynamics that forms how group members behave (Lewin,1947). Bion (1961) suggested that besides performing their tasks, each group function in another mode of operation at the same time in order to cope with the emotions, anxieties coming from task performance. This mode of operation is called basic assumption, a collection of unconscious fantasies, needs, beliefs and behaviours. Group members are affected by the group’s basic assumption- regardless of their own personality. (Bion 1961)

Organizations are open systems: they are connected to the external environment as well as to their internal subsystems. Subsystems can be divisions, functional parts, teams, informal groups or even individuals. Systems and subsystems have everyday connections, interactions and interdependence (Obholzer, 1999) as information, tasks, coordination flow through their boundaries in order to accomplish task performance. Along these interactions, unconscious needs, feelings and mechanisms spread as well. Therefore organizational members are affected by each other’s defense mechanisms through their interactions and relation to the organization.

3. The dual function of the structure

The psychodynamics approach suggests that organizations have a dual function (Baum, 1987; Gould, 2004; Hirschhorn, 1988; Obholzer, 1999 in Geldenhuys-Levin-Van Niekerk 2012). Dual function means that firstly in order to perform their tasks they develop plans and structures. On the other hand organizations also develop social defense mechanisms in order to contain the anxieties linked to task performance (Geldenhuys- Levin,- Van Niekerk,2012).

I would like to explore this dual function by introducing the basic findings of the structural contingency theory as I think this theory provide the deepest and richest

understanding of the link between task performance and organizational structure. Then I would like to expand this idea of dual function further by applying the systems-psychodynamics approach. I will introduce the term social defense system as it serves a link between deeper organizational dynamics and organizational structure.

3.1. Organizational structure and task performance

Theorists in the late 50s, began to focus on the relationship among the organizational performance, environment and formal organizational structure. As a result, structural contingency theory began to spread and became the major organizational theory from the 60s (Kieser, 1993). The main idea of structural contingency theory stressed that organizational effectiveness results from a fit between organizations and their contingencies. Contingencies reflect the situation of the organization (Donaldson, 2001) - as they are the elements of the

1. external environment: for example technological and market change level (Burns- Stalker, 1961) in addition to task uncertainty (Lawrence – Lorsch, 1967),
2. internal environment: for example organizational size (Child, 1972, Pugh – Hickson, 1976. Members of the Aston Group), technology (Woodward 1965),
3. strategy (Chandler, 1962).

Each organization operates within different contingency factors. However each organization's motivation is the same: to reach higher performance. Therefore organizations seek to attain fitting their contingencies by forming their organizational characteristics such as structure (Donaldson, 2001) to them. This implies that contingencies can be perceived as constraints because they are changing. In order to avoid misfits with those changes, organizations have to adapt continuously by establishing new characteristics of their structure and/or by modifying the already constructed ones. (Donaldson, 2001)

Although each organization operates within different contingency factors as mentioned before, typical directions and ways of adaptations can be defined. Based on the dynamics of the technical and commercial change, environment can be described on a scale of stability and dynamism. Burns and Stalker (1961) defined two polar extremities of structural forms that can attain fit: mechanistic and organic system. Mechanistic form, a higher degree of formalized structure is appropriate to stable environment conditions. It can be described as the specific differentiation of tasks, precise definitions of rights, obligations and technical methods to each role, hierarchic structure of control and authority, vertical top-down communication. On the other hand organic form, a lower degree of formalized structure fits changing conditions as higher performance here requires the continual re-definition of tasks and their flexible allocation, a network structure of control, authority and lateral communication (Burns- Stalker, 1961).

Lawrence and Lorsch (1967) decomposed the external environment into three segments: the market, scientific and technical-economic subenvironments. These

subenvironments have different levels of certainty because of the rate of change, the certainty of information and the time span of definitive feedback they have. As large organizations seek to attain a fit their given environment, each part of the organization copes with its relevant segment. Law Department operates for example mostly within the technical - economic subenvironment, is thought to be the most certain while R&D Department copes within the least certain science segment. With this idea they explained why large organizations operating in the same environment can have different degree of differentiation and integration of their parts. High level of differentiation means that organization subsystems tend to develop particular attributes (not only structural but behavioural ones as well) because they need to fit different certainty level. This also requires low level of centralization and less formalization of the structure. On the other hand integration strengthens the common goal and uniformity of subsystems. (Lawrence-Lorsch, 1967)

Pugh define the technology and the size of the organization, namely the number of employees as the determining factors of the structure. Large organizations tend to have a more rule-governed, decentralized bureaucratic structure where many decisions can be made by rules (Pugh in Donaldson, 2001). Small organizations on the other hand have simple structure, less formalized and more centralized (Child in Donaldson, 2001). Even stakeholders can be the managers and are able to make all decisions without being overwhelmed.

Chandler (1962 in Donaldson 2001) argued that the choice of strategy came first and through structure strategy is administered. When John Child (1972) introduced 'strategic choice theory', he moved from the point that particular environment factors (constrains) determine the structure, by stressing the importance of how the dominant coalition/leader perceives the environment.

To summarize, structures can be more or less formalized in order to accomplish the best fit with the external/internal environment and strategy. The level of formalization determines the characteristics of the structural dimensions: the division of the labour, authority, coordination and configuration.

3.2. Organizational structure as a defense against anxiety

In the organizational life the anxieties and the individual defense mechanisms operate at a systemic level as they spread through interactions, creating collective mechanisms – the social defense system of the organization. Organizations develop social defense mechanisms in order to contain the anxieties linked to task performance ((Baum, 1987; Gould, 2004; Hirschhorn, 1988; Obholzer, 1999 in Geldenhuys-Levin-Van Niekerk 2012).The basic idea which came from Jacques (1953) is that a "social system, through unconscious processes and fantasy produces a culture and structure whereby the individuals in the system are defended against anxiety" (Long, 2006 pp. 2.). These mechanisms build up the organization's social defense system, a collection of unconscious, commonly used behaviours and interactions that can be

found in the organizational culture, in the daily routines and task performance.

Jacques (1953) and Menzies Lyth (1960) with the term ‘social defence system’, they also added an additional aspect to the organizational structure and design by bringing an entirely new approach on the structure’s root and function. Since then many researchers and authors have referred to these classical articles (Hirshhorn, 1997; French-Vince, 1999; Krantz, 1997, 2001; Long, 2006; Vega-Roberts, 1994; Stein, 2000).

All structural dimensions have a psychodynamics aspect as well as they are elements of the social defense system. The task of the structure is the containment (Krantz, 1997) – to provide mechanisms that help members to cope with these emotions so they can focus on task performance. If containment fails, people will rely on primitive defenses to protect themselves from primitive fears (Krantz, 2001) as mentioned before.

4. Psychodynamics aspects of the structural dimensions

As introduced before, the structural contingency theory suggests that the characteristics of the organizational structure are defined along the external/ internal environmental challenges and strategy. Each contingency affects a particular (or several) dimension(s) of the structure (Donaldson, 2001). The structural dimensions are the following (based on Antal – Dobák, 2010): the division of the labour, authority, coordination and configuration.

The following illustration shows the characteristics of the structural dimensions of a functional, divisional and matrix organization – the different ways these organizational designs seek to attain, fit with their environment:

1. chart: *Traditional organizational designs and their structural dimensions*

	Functional	Divisional	Matrix
Fits to	Stable environment	Dynamic environment, heterogenic production	Dynamic, changing heterogenic environment
Division to the labour <i>Tasks-subtasks, their allocation</i>	Task differentiation by functions Specialized tasks	Task differentiation by products, customers or regions	Task differentiation by more principles Complex, risky tasks
Scope of authority <i>Leadership competencies</i>	Centralization High formalization	Centralization/ decentralization	Centralization Shared leadership competencies
Coordination <i>Harmonalization</i>	Vertical comm. Horizontal comm. by teams	Vertical comm. No horizontal comm.	Vertical and horizontal comm.

Based on: Antal-Dobák (2010)

Now I would like to expand this idea by stressing the psychodynamics aspect

of the structure. Organizational structure has to provide containment for the members' emotions – as it has externalized elements of the social defense system. On the other hand organizational structure can be anxiety provoking as well. If it fails to contain these anxieties, members will lose the relationship with reality and task performance will be hindered by irrational, collective and unconscious mechanisms. I would like to provide a deeper understanding of the organization's dual function by examining each structural dimension's dynamics.

4.1. The division of the labour

The division of the labour contains the breakdown of tasks into subtasks and their allocation to different organizational units (Antal – Dobák, 2010). It can be characterized by the level of task differentiation. In Burns and Stalker's (1961) mechanic organization, that fit stable environment, tasks were highly specified and they were dedicated to a specific area of organizations. On the other hand more flexibility appeared in the organic organization as tasks could be re-defined and re-allocated based on the environmental change.

The psychodynamics aspect suggests that task definition and differentiation has to fit the social defense system as well. The division of the labour has to be organized in a way to contain anxiety while providing effectiveness. Anxiety can be evoked by the nature of the task. In the empirical study of Menzies Lyth (1960) about the nursing service of a General Hospital, the nurses experienced “pity, compassion and love; guilt and anxiety; hatred and resentment of the patients who arouse these feelings; envy of the care they receive” (pp. 440.) through giving care (including intimate physical care as well) to their sick or dying patients every day.

The nature of the tasks, especially the anxiety related to customers is significant – and not only in hospitals. Front-line workers always meet directly with clients and experience their conscious and unconscious needs. In his article, Stein (2000) studied front-line workers in an airport. These workers served as containers for travelers as travelers projected their fears with air travel into the staff. In addition, much of their tasks were experienced as two polar emotional extremities: either as repetitive boring or as highly pressured. (Stein, 2000). Krantz (1997) also mentioned the direct, front relationship with customers as an anxiety provoking factor besides the changes in the customers' needs. To cope with their emotions, front line workers in the airport needed containment from their managers. As they experienced the unconscious need of special attention coming from their customers, they also needed to perceive their managers as they are attentive, they do care about the staff's daily work (Stein, 2000).

In an informal way managers behaved as if they were mothers and in a formal way HR and management had to create structural elements (such as mentoring, performance appraisal system) that provided and strengthened this containment

(Stein, 2000). However the airport's winner training program failed as it didn't fit the employees' emotional state and it couldn't provide the kind of containment that was needed.

Depersonalization is another significant defense mechanism against anxiety that can be externalized – that can be visible in the division of the labour. For example in the General Hospital nurses distributed the tasks in a way that minimized the actual physical time a nurse spent with the same patient (Menzies Lyth, 1960) in order to unconsciously avoid deeper emotional connections. In addition nurses categorized their patients and referred them as bed numbers (Menzies Lyth, 1960). In my research in a pension house (Láng, 2011) nurses also categorized their inhabitants and referred them as floor numbers. Of course one can say that these defenses are no more than the effective ways of organizing business as usual – but they also protect the nurses from experiencing anxieties evoked by task performance.

Anxieties can also be related to the lack of task definition or feasibility (Roberts, 1994), which can lead to anti-task as a defense against anxiety. For example teachers behaved as if their task was to cluster together to whisper complains about their managers while they totally neglected their real task: they avoided contact both with their students and with the outside world (Roberts, 1994). In this case anti-task provided containment against anxiety, that fit employees' emotional state. However it was also dysfunctional as it hindered real task performance.

4.2. Authority

Authority means to create leadership competencies for units based on the division of labour. This includes the line of command and decision making (Antal – Dobák, 2010). Authority can be characterized by the level of hierarchy and by the decision making power each level has. Burns and Stalker's (1961) organic organization operates in a changing environment, where organizational flexibility is an important characteristics in order to be effective. Therefore these organizations are more decentralized as some of the decision making power is delegated to units.

Authority can also be affected by the size of the organization. There is a tendency that the larger organizations become, the more decentralized they are. As Pugh (in Donaldson 2001) suggested, large organizations with numerous employees have a more decentralized form than small organizations. Managers in small organizations can make nearly all of the decisions, without being overwhelmed.

The psychodynamics approach suggests that there is another aspect of the authority. The level of hierarchy can also be the index of the anxiety related to the fear of losing control (Miller, 1999). Employees of a highly formalized and hierarchical structure can be obsessed with controlling the organizational life (Hirschhorn, 1997; Miller,

1999). This structure creates a destructive dynamism which strengthens the distance between leadership and followership. Leaders have miraculous power of solving everything. At the same time their followers became totally incapable of making any decisions or acts on their own. In my research, nurses had to follow a very long chain of command. Even in an emergency case. (Láng, 2011)

4.3. Coordination

In order to harmonize the work of the different organizational parts (departments, units, etc...), coordination is needed (Antal-Dobák, 2010). The coordination of the organization and its subsystems has to be done in a way to support task performance (Roberts, 1994). Open systems theory suggests that there are boundaries between the organization as a whole and around its subsystems. Coordination happens among these boundaries that are determined by the organizational role of these subsystems (of people, groups or units). (Cilliers – Terblanche, 2010 In Geldenhuys- Levin- Van Niekerk, 2012) When coordination is not effective, more information flows among these boundaries. Some of them can be unnecessary – as an example, the unit doesn't need that information for its everyday operation. The more unnecessary information is in the cross border traffic, the more anxiety it can cause in the employees of the unit. (Obholzer,1999)

Obholzer suggested that cross border traffic among units can be overwhelmed by information. Therefore it is important to manage the information flow – to sort important and unimportant information. Managing the boundaries is the management's role (Obholzer, 1999). Managers have to act as a filter: to communicate only that information that is needed for a unit's operation. On the other hand managers have to not let in the overwhelming and unnecessary information. As Obholzer suggested, managers have to sit on the boundaries of the subsystems and inhibit the overwhelming information flow that can cause risk for the subsystem.(Obholzer,1999)

4.4. Challenges

In the postindustrial milieu there is a tendency of integrating the fragmented division of labour (Hirshhorn 1997). Through integration, employees face with complementary challenges. Work becomes more situational and flexible and therefore it is harder to ritualize. On the other hand, employees have to integrate with more facts, people, interests, needs in order to perform their tasks. As work becomes more integrated and risky, where employees have to deal with new, more complex technologies and relationships - anxiety increases as well. Hirshhorn (1997) suggested that people may cope with these anxieties by narrowing their way of thinking and by seeing the world as highly segmented. Thereby they will behave more irrationally at work. (Hirshhorn 1997).

For example even old, classic functional or divisional organizations began to operate in more flexible ways that corresponds to matrix organizations: they create some projects that strengthen horizontal relationships. These projects are rather process- than task oriented, which requires another way of thinking from the employees. As processes go through the organization, project members have to deal with all the functionally/or divisionally separated units. If the business as usual is still performed by the classical set up, those few, who work horizontally, have to change the organizational members' attitude and work operation. Project members have to challenge the already existing social defense system that was built up around the classical structural setup.

5. Summarizing

In my paper I examined the relationship between the structural dimensions and their emotional aspects: through the division of labour, the scope of authority, the nature of the coordination related to the traditional organizational types: functional, divisional and matrix organizations. By introducing the systems-psychodynamics approach I could gain a deeper understanding of the organizational structure function. In addition to task performance, organizational structure is formed by other, non-rational elements – by unconscious, hidden dynamics. These dynamics are driven by anxieties. In order to cope with these anxieties, organizational members use unconscious collusive defense mechanisms. Elements of the social defense system can be found in the organizational culture, structure and in the everyday operation. Therefore all structural dimensions have a psychodynamics aspect as well as they are elements of the social defense system. The task of the structure is the containment (Krantz, 1997) – to provide mechanisms that help members to cope with these emotions so they can focus on task performance. Task differentiation can be done by for example the depersonalization defense mechanisms. The hierarchical levels can reflect on the dependency needs while the way of coordination has to provide boundary management.

The changing environment brings more challenges to organizations – even for their already existing social defense systems. For example in the era of teamwork, dependency needs are not contained any more, as they were before, in stable organizations. As for example Krantz suggests (1997), clear role definitions, authority and clear accountability can play a critical role in containing anxiety.

Literature

- Antal, Zs. – Dobák, M. (2010): *Vezetés és szervezés*, Aula Kiadó
- Bion, W. R. (1961): *Experiences in Groups*. Tavistock.
- Burns, T.- Stalker, G.M. (1961): *The Management of Innovation*, London: Tavistock
- Child, J. (1972): *Organizational structure, environment and performance: The role of strategic choice*, *Sociology* 6. pp.1-22 Downloaded: <http://soc.sagepub.com/content/6/1/1.short>
- Cilliers, F., Koortzen, P. (2000): The psychodynamic view on organisational behaviour. *The Industrial-Organizational Psychologist*, 38(2), pp. 59-67
- Donaldson, L. (2001): *The contingency theory of organizations*, SAGE Publications
- French, R. – Vince, R. (1999): Learning, managing, and organizing: The continuing contribution of group relations to management and organization In *Group Relations, Management, and Organization* (edited by French, R.-Vince, R.) pp. 1-23., Oxford University Press
- Geldenhuys, D.J. - Levin, M.M. - Van Niekerk, A. (2012). Risk management as a social defence against anxiety. *SA Journal of Industrial Psychology/SA Tydskrif vir Bedryfsielkunde*, 38(2), Art. #982, 9 pages. Downloaded: <http://dx.doi.org/10.4102/sajip.v38i2.982>.
- Hirschhorn, L. (1997): *The workplace within, Psychodynamics of organizational life*, The MIT Press, London, England
- Jacques, E. (1953): On the dynamics of social structure. A contribution to the psychoanalytical study of social phenomena deriving from the views of Melanie Klein, *Human Relations* 6., pp. 3-24. Downloaded: <http://moderntimesworkplace.com/archives/ericssess/sessvoll1/Jaquesp420.opd.pdf>
- Klein, Melanie (1959): Our adult world and its roots in in infancy. *The Writings of Melanie Klein Vol 3*, Routledge, 1975.
- Krantz, J. (1997): Anxiety and the new order In *Leadership in the 21st century* (edited by Klein, E.-Gabelnick, F.), Yale University Press
- Krantz, J. (2001): Dilemmas of organizational change: a systems psychodynamic perspective, In Gould, L. – Stapley, L. - Stein, M. (ed.): *The Systems Psychodynamics of Organizations: Integrating the Group Relations Approach, Psychoanalytic, and Open Systems Perspectives*, New York: Karnac Books. <http://www.worklab.com/wp-content/uploads/2009/12/Dilemmas-of-Change.pdf>
- Láng, A. (2011): Erők és ellenerők küzdelme. Bevezetés a szervezetek tudat alatti mechanizmusainak működésébe. In: Glózer, R. – Gelei, A. (szerk.) *Valóság-konstrukciók. A szervezeti jelentésvilág interpretatív megközelítései* (digitális tananyag), Gondolat Kiadó – PTE, Budapest-Pécs, <http://portal.uni-corvinus.hu/index.php?id=27128>
- Lawrence, Paul R. – Lorsch, Jay W. (1967): *Differentiation and Integration in Complex Organizations*, *Administrative Science Quarterly* 12 (1), pp.1-47

- Lewin, K. (1947): Frontiers in group dynamics: Concept, method and reality in social science; social equilibria and social change, *Human Relations*, 1., pp.5-41.
- Long, S.D. (2006): Organizational defenses against anxiety: what has happened since the 1955 Jaques paper?, *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies* 3., pp. 279–295.
- Menzies Lyth, I. (1960): Social systems as a defense against anxiety. An empirical study of the nursing service of a General Hospital., In *The Social Engagement of Social Science Volume I, The Socio-Psychological Perspective 1999 Tavistock Anthology* (shortened version of the original 1960, *Human Relations* 13., pp.95-112.
- Miller, E. (1999): Dependency, alienation or partnership? The changing relatedness of the individual to the enterprise In French, R.- Vince, R. (ed.): *Group, Relations, Management, and Organization*. pp.98-112. ,Oxford University Press
- Obholzer, A. (1999): Managing the unconscious at work In In French, R.- Vince, R. (ed.): *Group, Relations, Management and Organization*. pp.98-112. pp.87-98., Oxford University Press
- Roberts, V.Z. (1994): The organization of work. Contributions from open systems theory In Roberts, V.Z. – Obholzer, A. (ed.): *The unconscious at work*, pp.28-39., Routledge, London
- Stein, M. (2000): “Winners” Training and its Troubles. *Personnel Review* 29 (4), pp. 445-459.
- Woodward, J., (1965): *Industrial organization: Theory and practice*. New York: Oxford University Press

Proofreader: Dr. Gelei András, Budapesti Corvinus Egyetem, Szervezeti Magatartás Tanszék, egyetemi docens

INTUITÍV RACIONALIZMUS

Majoros Károly Tamás

Miskolci Egyetem, PhD. hallgató, majoroskt@gmail.com

Absztrakt

A gazdasági életben születő alternatívák közötti választások, mind súlyukat illetően, mind idő-síkban való elhelyezkedésüket tekintve eltérnek a természetes személyek mindennapi döntéseitől. Tanulmányozva a globális vállalatok stratégiai döntéseit érzékelhetjük, hogy milyen széles az érintettek köre, valamint igen jól felismerhető az is, hogy milyen hosszú távon determinálja egy mérlegelés eredménye a szervezet működését. Ennek ellenére nem jelenthetjük ki, hogy csak azok a döntések bizonyulnak sikeresnek, melyek döntéstámogató rendszerek adatbázisainak feldolgozási eredményeképpen láttak napvilágot. A döntéshozatal a gazdasági szereplők – tulajdonos, menedzser, alkalmazott – különböző szintjein, különböző formában valósul meg. A megkülönböztetés alapja az a tulajdonlasi mérték, mely polarizálja a tulajdonos-menedzser és alkalmazott menedzser rendszereket. Ennek egyik oka, hogy egy ponton túl szétválik a vállalati és a menedzsmenti érdek (*képviselési probléma*), melyet tovább árnyal, hogy a menedzserek motiváltságának fenntartása érdekében csak limitált ideig tartják őket alkalmazásban. További diszfunkciók merülnek fel annak kapcsán is, hogy a rövid, közép és hosszú távú stratégiák megalkotása során résztvevő menedzserek már nem biztos, hogy jelen lesznek a gyakorlati megvalósítás folyamatában.

Pacini és Epstein [1999] szerint a döntések megszületése két rendszer mentén szerveződik, az egyik az intuitív, a megérzésekre támaszkodó döntés, a másik pedig tudatos, racionális analízist követően valósul meg. A hétköznapi életben a megérzésen alapuló döntéseket főként a nőkre jellemző választási mechanizmussal azonosítják, holott ezen ismérv messze nem csak genus specifikus. Ennek ellenére elég sok misztikum kötődik a megérzés fogalmához, és utalásokban is sokféle elnevezése ismert úgy, mint hatodik érzék, belső hang, női megérzés. A protokollokon és analízisen nyugvó ésszerű döntések sem tisztíthatók meg teljesen az intuíción befolyásától, hiszen egyes elméleti iskolák szerint megérzéseink alapja, korábbi tapasztalatainkban gyökerezik. Gyakran előfordul, hogy a magánszféra szereplői, döntéseik során mélyreható kutatásokat alkalmaznak egy fogyasztási cikk vásárlása esetén, míg az üzleti szféra actorai csupán megérzéseikre hagyatkoznak nagy értékű beruházásaik kapcsán, hiszen a pénzügyi mutatók pro és kontra érvei kiegyensúlyozzák egymást, vagy egyéb externális hatások árnyalják a képet.

A döntésekkel kapcsolatosan további felmerülő dilemma a rövid és a hosszútávon eltérő hasznosság összehasonlítása. A mindennapi életünk során sokszor tapasztaljuk, hogy az emberek gyakran feláldozzák a hosszú távú előnyökből származó nagyobb hasznosságot a rövid távú előnyök oltárán. Ennek ellenére, hogy az eltérő időben keletkező hozamok összehasonlítására remek formulákat alkalmazhatunk, a különböző időszakok kockázati hatásainak metrizálása komplikáltabb.

Meglátásom szerint, kellő psziché szükségeltetik, annak a döntéshozónak, aki függetleníteni szeretné magát a chronos befolyásától és igen fejlett önismeret sem árt a több éves tapasztalatokon alapuló intuíción és racionális döntések kellő elegyű alkalmazásának kiválasztásához, mely receptúrájának megalkotása igazi művészet. Jelen munkámban ezen adrenalin buzdást nem nélkülöző igen szofisztikált eljárásnak szeretném a *Cardano*-i eszközt kalibrálni.

Kulcsszavak: *személyiség, racionalizmus, döntéselmélet, intuitív döntések*

1. A személyiség

Mielőtt betekintést nyernénk a személyiség fejlesztés aktuális irányzataiba megpróbálom magát a személyiséget, mint fogalmat definiálni, melyhez az adott terület néhány neves kutatóját hívom segítségül. A personalitás szakirodalmának szerzői sem egységesek a fogalom meghatározásában, legfeljebb annyiban tudtak közös nevezőre jutni, hogy az egyént körül vevő hatások és az azokra adott válaszreakciók a személyiség függvényében változnak. A személyiség definíciójának leírásához segítségül hívtam egy neves személyiség kutatót, az ő megfogalmazása alapján közelítem meg ezt a borzasztóan bonyolult és összetett fogalmat. [Gordon Allport 1961]: „A személyiség – a személyen belüli- pszichofizikai rendszerek olyan dinamikus szerveződése, amely az egyén jellegzetes viselkedés-, gondolat- és érzésmintáit hozza létre.”

- a személyiség nem bizonyos elemek pusztá halmaza, hanem szerveződés
- a személyiség nem egyszerűen csak ott van, hanem aktív folyamat
- a személyiség ugyan pszichológiai fogalom, de elválaszthatatlanul kötődik a fizikai testhez
- a személyiség egyfajta oki tényező vagy mozgatórugó, ami segít meghatározni, hogy az egyén hogyan viszonyuljon a világhoz
- a személyiség mintákban, ismétlődésekben, állandóságokban mutatkozik meg
- a személyiség nem csak egyféleképpen, hanem sokféleképpen – viselkedésekben, gondolatokban és érzésekben- jelenik meg [Carver és Scheier, 2002].

Big Five [Goldberg, 1990]

extraverzió: némely esetben a magabiztosság, az impulzusok szabad kifejezése, máskor viszont egyfajta dominancia és önbizalom jellemzi legjobban ezt a faktort. Az extraverzióba emellett rendszerint a társaságkedvelés hajlamát is beleértik [Watson, Clark, McIntyre és Hamaker 1992], ami azonban nem jelenik meg egyértelműen minden vizsgálatban [Carver és Scheier, 2002].

barátságosság: Digman és munkatársai [Digman 1990, Digman és Inouye 1986, Digman és Takemoto-Chock 1981] rámutattak arra, hogy ez a vonás nemcsak a melegség és szeretetreméltóság- szemben az érzelmi hidegséggel – tulajdonságát tartalmazza, hanem (legalábbis egyes elméletekben) magában foglalhat egyfajta engedelmes szolgálatkészséget, és jelenthet gondoskodást és érzelmi támogatást is. A dimenzió másik véglete a kellemetlenség, a másokkal való olyan ellenkezés vagy szembenállás tulajdonságait foglalja magában, ami könnyen válhat ellenségességgé. [Digman 1990] szerint ezt a faktort a barátságosság/ellenségesség értelmében is felfoghatjuk, míg [McCrae és Costa 1987] újabban az együttműködés/ellenségesség címkével látta el [Carver és Scheier, 2004].

lelkiismeretesség: Mivel a szónak két jelentésárnyalata van, ezért (az angol)

lelkiismeretesség szó általában nemcsak ezen, hanem a kellemesség faktoron is magas faktorsúllyal szerepel. Ez már önmagában arra utal, hogy a lelkiismeretesség nem a legmegfelelőbb elnevezés erre a faktorra. Mivel számos vizsgálat az iskolai teljesítménnyel kapcsolja össze [lásd még *Dollinger és Orf* 1991], [*Digman* 1990] azt javasolja, hogy ezt a személyiségjellemzőt teljesítményre való törekvésként vagy egyszerűen akaratként fogjuk fel. Van olyan szerző, aki e faktort a beszabályozottság vagy felelősség címkével látná el [*Carver és Scheier*, 2002].

emocionalitás: Nagyobb az egyetértés (bár itt sincs szó összhangról) a negyedik faktor jelentését illetően. Az emocionalitást vagy neuroticizmust a legtöbb megfigyelő Eysenckhez hasonlóan értelmezi. Ennek ellenére *Digman és Takemoto-Chock* (1981) az emocionális dezorganizáció elnevezést részesítene előnyben, mivel a faktort alkotó skálák az emóciók pusztá jelenléténél többre utalnak. Mindenesre úgy tűnik, a szorongásélmény a faktor lényegi eleme.

intellektus: Az ötödik faktor ad a legtöbb vitára okot, ami voltaképpen azoknak a vizsgálatoknak az eltéréseire vezethető vissza, amelyekben a faktort mérték. *Cattel* már egészen korán mérte az intelligenciához kapcsolódó személyiségtulajdonságokat, később azonban felhagyott ezzel, és a kultúra kifejezéssel utalt az elemzésben fennmaradó tulajdonságokra. Az elnevezés megmaradt. [*Peabody és Goldberg* 1989] arra mutatott rá, hogy amikor a személyek jellemzésében intelligenciamutatókat is szerepeltetnek, akkor azok a kultúraskálákkal összeolvadnak, így a faktort helyesebb intellektusnak nevezni. [*Costa és McCrae* 1985] az ötödik faktorra más elnevezést, a tapasztalatok iránti nyitottság kifejezést szorgalmazza. [*Peabody és Goldberg* 1989] azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy *Costa és McCrae* mutatója valójában az intellektusnak csak az egyik oldalát (nevezetesen a képzeletgazdagságot) érinti, míg a másik oldalt (a logikus gondolkodást) nem. *Peabody és Goldberg* szerint, amikor az intellektus mindkét vetületére vonatkozó mutatók szerepelnek az elemzésekben, akkor azok összeolvadnak, ami azt az elgondolást támogatja, hogy ez a faktor valójában az intellektussal azonos. [*McCrae és Costa* 1987] nem értenek ezzel egyet, és amellet érvelnek, hogy az intellektus egyszerűen a tágabban értelmezett nyitottság alapjául szolgál [*Carver és Scheier*, 2002].

2. Napjaink irányzatai a személyiség fejlesztés területén

Bizonyos emberek sorra kedvezőtlen döntéseket hoznak, amikor munkahelyet, befektetési portfóliót, párt, gépkocsit vagy megbízhatatlan partnert választanak, míg mások sokkal szerencsésebben döntenek.

A gazdasági életben születő döntések mind súlyukat illetően, mind idősímban való elhelyezkedésüket tekintve eltérnek a természetes személyek mindnapi döntéseitől. Elég csak a globális vállalatok stratégiai döntései esetében belegondolnunk, hogy milyen széles az érintettek köre. A gazdasági életben a döntéshozatal három szinten nyilvánul meg (*steakholder-elmélet*), a tulajdonosok szintjén, a

menedzsment szintjén és az alkalmazottak szintjén. A menedzsment szakirodalom megkülönböztet tulajdonos-menedzsereket és alkalmazott menedzsereket, ezen tipizálás a tulajdonlás mértékének függvénye, mely az idők folyamán némileg finomodott. Mára teljesen bevett szokás, hogy az alkalmazott menedzsereknek bizonyos tulajdonosi szemléletet elsajátítandó kisebb-nagyobb részvénytársaságot juttatnak. Ennek az az oka, hogy egy ponton túl kettévál a vállalati és a menedzsmenti érdek (*képviselési probléma*), amelyet az is befolyásolhat, hogy a menedzserek motiváltságának fenntartása érdekében bizonyos idő után lecserélik őket. Ebből kifolyólag a rövid, közép és hosszú távú stratégiák megalkotásánál, valamint kivitelezésénél nem minden esetben ugyanazok a személyek vesznek részt. Az érdekek egyirányban való terelésének egyik eszköze a már említett alkalmazotti részvény.

A közép-rövid távon alkalmazott amerikai menedzserek körében gyakran bevett eljárás volt évtizedekkel ezelőtt, hogy a vállalati profittól függő mozgó prémiumuk növelése érdekében, szembe mentek a hosszú távú vállalati érdekekkel. Ezt szépen példázza az amortizáció elszámolásának szabályozatlansága idején bevett egyik praktika is, mely szerint a profit kimutatás optimalizálása érdekében az értékcsökkentő tételeket - amelyek a mérlegben a költség oldalon szerepeltek - a valóságnál alacsonyabb értéken állították be, ezzel magasabb vállalati eredményt elérve, ami után magasabb prémiumot tehettek zsebre. Míg azonban az alkalmazotti menedzserek az irányításuk ideje alatt gondoskodtak a rentábilisabb premizálásról, ezzel egyidőben a tulajdonosi érdekek sérültek, hiszen a valós pl. gépkopásnál kisebb költségek feltüntetése miatt, alacsonyabb tartalékokat képeztek, mely idővel nem tudta fedezni a pótolandó eszközök cseréjének a költségeit. Ez a probléma azonban már nem biztos, hogy az adott menedzsert érintette, lehet, hogy már csak az őt követő vezető problémáit gyarapította. Ezen egyszerű példa is jól szemlélteti, hogy milyen összetett és milyen sok tényező befolyásától függ a helyes döntés meghozatala. Annak a megismerése, hogy a „*jól-döntők*” mitől választják legtöbbször a helyes utat, úgy gondolom, érdekes kihívás lehet.

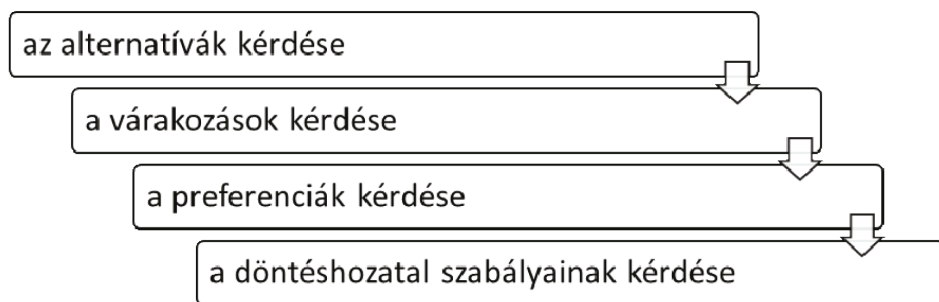
[Pacini és Epstein 1999] szerint a döntések megszületése két rendszer mentén jön létre, az egyik az intuitív, a megérzésekre támaszkodó döntés, a másik pedig tudatos, racionális analízist követően születik meg. A hétköznapi életben a megérzésen alapuló döntéseket főként a nőkre jellemző választási mechanizmussal azonosítják, holott ez messze nem így van. Ennek ellenére elég sok misztikum kötődik a megérzés fogalmához, és utalásokban is sokféle elnevezése ismert, úgy mint hatodik érzék, belső hang, női megérzés.

Az eddig e témakörben született kutatások rendszerint három faktor vizsgálata köré csoportosultak. A három tényező a demográfiai sajátosságok, a kognitív képességek és a döntési stílus. A kognitív stílus [Messick és Fritzky 1963] szerint, olyan attitűdök, preferenciák és viselkedési stratégiák összessége, amelyek meghatározzák az egyéni felfogást, emlékezést, gondolkodást és probléma meg-

oldást. Ez a stílus különböző formákat ölthet [Stanovich és West, 1998]. Bizonyos szinten az emberek egyedi szabályok mentén haladva oldják meg problémáikat, míg máskor – sokkal általánosabb eset – a magukra jellemző vonásaiknak megfelelően hoznak döntéseket. A kognitív stílusra úgy tekintenek, mint egy hatékony viselkedés előrejelző eszközre, amely egyaránt működőképes az oktatás és a szervezeti pszichológia területén, valamint a különböző stílusok azonosítása és megkülönböztetése terén. Itt meg kell említenünk a [Pacini és Epstein 1999] által kidolgozott REI (Rational-Experiential Inventory) ésszerűség-tapasztalat módszert. Az utóbbi évek menedzsment irodalmának leggyakrabban felvetett kérdése az intuíció és a racionalitás szerepének aránya a döntéseméletekben.

3. A kognitív modell és a döntési modell

A racionális döntések (*procedurális racionalitás*) elméletének alapja a választási folyamatok egyedi és elfogadott elemeinek sorozata. Feltételezi továbbá, hogy a döntések és folyamataik következetesek, azaz egy jelenlegi esemény függvénye az éppen folyó cselekmény jövőben bekövetkezendő hatásaitól és valamilyen preferenciarendszer mentén jön létre. A procedurális racionalizmus quadratikus rendszerének kerete a következők szerint épül fel:

1. ábra: *procedurális racionalizmuson alapuló döntés szerkezete* – Forrás: James G. Marsh

A racionális választás elméleteinek több változata ismeretes, az egyik irányzat – *a tiszta elmélet* - szerint a döntéshozók azonos preferencia rendszerrel rendelkeznek és tökéletes információ áramlás mellett ismerik a releváns alternatívákat és azok következményeit. Ennek az elméletnek létezik egy árnyaltabb irányzata is, amely a tiszta elméletek feltételrendszerét használja kibővítve a döntéshozók *szubjektivitásának* bekapcsolásával. A *tiszta elméletnek* az egyik leggyakrabban alkalmazott tovább finomított változata figyelembe veszi a jelen eseményeinek a jövőben bekövetkező hatásainak *bizonytalanságát*. A döntéshozók nagy valószínűséggel ismerik a döntéseik várható következményeinek előfordulását.

A racionális választás *tiszta elméletével* párhuzamban létezik egy a feltétel-

rendszerében eltérő elmélet, amely azt feltételezi, hogy nem minden információ áll rendelkezésre, nem lehet a következményeket egyformán felmérni és nem minden preferencia azonosítható. Ez az elmélet már az információk feldolgozása során kételyeket támaszt az ún. tökéletesség elvével szemben és egy empirikusabb megközelítés mentén körvonalazódik. A *korlátozott racionalitás* gyakorlatiasabb tulajdonságait az a felismerés adja, hogy a döntéshozók az adott pillanatban nem ismernek minden lehetőséget, a következmények csak bizonyos hányadát veszik figyelembe és csak kevés számú alternatívát vizsgálnak meg. A racionalitás korlátozottsága ott érhető tetten, hogy bár a döntéshozó a számára legnagyobb hasznossággal járó alternatívát akarja kiválasztani, de az aszimmetrikus információ és egyéb torzítások, zavarok miatt a döntése csak korlátozottan lesz (lehet) racionális. A korlátozott racionalitás elméletet ezen gyakorlatias tulajdonságai tették egyre inkább elfogadottá és segítette beolvasását az intézményi közgazdaságtan, a játékelmélet, a tranzakciós költségelmélet és az információelmélet diszciplínáiba.

A fellépő korlátokat [March 2000] alapján négy csoportba sorolhatjuk. Mind a négy – *figyelem probléma*, *memória probléma*, *felfogás probléma*, *kommunikációs probléma* - tényező kapcsolódik az információ rendelkezésre állásához valamint minőségéhez. A *figyelem* problémáinak vizsgálatakor az ingerek közötti legjobb kiválasztására esik a fókusz, a figyelemre felhasználható „erőforrások” elosztásának optimalizálása a cél. A *memória* problémák a téves emlékezést és a korlátozott információ visszakeresést állítják középpontba. A *felfogás* problémái a szintetizációs képességek zavaraival foglalkozik. Míg a *kommunikációs* zavarok az információ átadás és megosztás problematikáját ölelik fel.

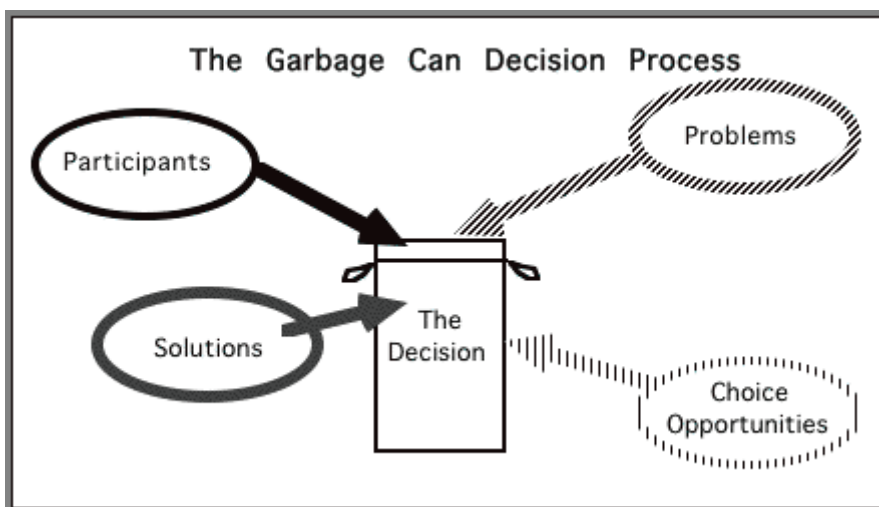
A fentiekben felsorolt zavarok feloldásának számos változatán dolgoznak folyamatosan, én ezekből a próbálkozásokból két típust szeretnék a figyelem középpontjába állítani, az egyik a *dekomponálás* a másik eljárás pedig a *heurisztika*. A dekomponálás feltételezése szerint, a probléma alkotóelemeire való bontása, majd azt követően az alkotóelemekre alkalmazott megoldások által megoldódik a fő probléma maga is. Ez az eljárás olyan szerkezeti elemek esetében alkalmazható hatékonyan, mint a decentralizáció, hierarchia, munkamegosztás vagy a specializáció. Az eljárás alkalmazhatóságának egyik feltétele, hogy a komponensek lazán kapcsolódjanak egymáshoz.

A másik döntés támogató eljárás az információs zavarok kiküszöbölésére a *heurisztika*, amely korábban hatékonyan alkalmazott viselkedési szabályok kiválasztása adott helyzetre való adaptálása.

A döntéshozatali folyamatokat csoportosíthatjuk a döntésben résztvevők száma szerint is, de az igazi differenciát a diverzitás az eltérő preferenciák és az inkonzisztencia okozza. Megkülönböztethetünk *egyszereplős* és *többszereplős* döntéshozatali eljárásokat, az egyszereplős eljárások az előzőekben ismertetett racionalitás és annak korlátain alapuló, valamint a korlátok okozta zavarok kiküszöbölésére alkalmazott eljárások. Az egyszereplős döntéshozatali eljárások

csoportját színesíti még az ún. *szabálykövető döntés*, melynek mélyebb ismeretétől jelen munkám terjedelmi korlátai miatt eltekintek. A többszereplős modellek további bizonytalansági faktorokkal bővítik ki a döntéshozatali eljárásokat, bekapcsolva következtelenségeket és a döntési szereplők számának növekedéséből származó fregmentáltságot.

Átugorva, de nem feledve a többszereplős döntési eljárásokat a *szemetesvödör-modell* az, amely bekapcsolja a értelmezésbeli eltéréseket, a bizonytalanságot és inkoherenciát. Az értelmezésbeli eltérések vagy kétértelműség a döntéshez kötődő információkhoz és preferenciákhoz kapcsolható, míg a bizonytalanság a döntések hatásainak kimeneteléhez tartozik. Mégis a modell alapja a cselekvések időbeliségének sorba rendezése és összekapcsolása.

2.ábra: *A Carbage Can (szemeteskosár) döntési modell folyamata* – Forrás: Michael D. Cohen et al [1972]

A szemetesvödör-modell alapfeltételezése, hogy a választási lehetőségek, a problémák, a megoldások és a döntéshozók kívülről érkeznek és időfüggőek [March, 2005]. A problémák a megoldások és a döntéshozók a választási lehetőségek mentén sokasodnak. A problémák a döntéshozók megoldásaira várnak, és a döntéshez kapcsolódó kudarcokban manifesztálódnak. Az idő tényező kapcsolja össze a problémákat a felmerülésük és a megoldásukhoz valamint azok változatainak kiválasztásához szükséges dimenziójában. A döntéshozók időhöz kapcsolódó viszonyait meghatározza a választási lehetőségekhez való hozzáférésük és regnálásuk ideje, ugyanakkor választásuk leggyakrabban a döntés idejéhez időben legközelebb álló lehetőséghez igazodik.

A *szemetesvödör-modell* típusú döntések három módon közelíthetőek meg, az első eset a *tévedés*, ezen eljárás előfordulásának egyik gyakori esete, amikor a

döntés nem kapcsolódik választáshoz és kevés időt és energiát emészt fel a döntéshozatal. A második mód a *probléma-megoldás*, ebben az esetben szoros kapcsolat és időbeni egybeesés van a választási lehetőségek és a döntés között és a döntéshozó elegendő energiával rendelkezik a döntés meghozatalához. A harmadik típus esetében, a választási lehetőséghez több probléma kapcsolódik, emiatt nem születik döntés, ezt nevezzük *menekülésnek* [Cohen, March, Olsen, 1972].

A *szemetesvödör-modell* döntés értékelésének általánosan elfogadott módszerei:

1. a probléma felismerése és megoldása között eredménytelenül eltelt időszak - *probléma aktivitási idő* -, mely további megoldatlan problémák feltorlódásához vezet és egyre inkább leköti a döntéshozók energiáit
2. amikor a probléma aktivált állapotban van, de még nem kapcsolódik választási-döntési eseményhez, az a *lappangási idő*, mely egyúttal megmutatja a rendszer vagy szervezet problémamegoldó fogékonyságát is
3. a rendszer általános hatékonyságát leíró mutató a *döntési idő*, amely a választás megszületésének időtartama [Cohen, March, Olsen, 1972].

Meg kell említenünk, hogy a *szemetesvödör-modell* a korlátoktól mentes információk és erőforrások fennállása esetén alkalmazható eredményesen, így könnyen belátható, hogy az ilyen körülmények konstellációja nem túl gyakran előforduló szituáció, ezért a modell alkalmazhatósága erősen behatárolt.

A procedurálisan racionális döntések és az idősorrenden (*szemetesvödör-modell*) alapuló döntések eltéréseinek feloldására – Cohen, March és Olsen szerint - az alábbi változatok kínálkoznak.

Reformerek – kerülik a *szemetesvödör-modellre* jellemző elemeket, megpróbálják kiszűrni az időbeliségen alapuló kategorizálást, a döntési folyamat során preferálják a következetességet és a szándékosságot. A célokat konkrétan meghatározzák, erős kontrollt építenek ki és döntéseiket is hatékonyan koordinálják.

Pragmatikusok – felhasználják a *szemetesvödör-modell* sajátosságait, a saját érdekeiket szem előtt tartva aknázzák ki zavarokat, amik az elégtelen figyelemből és választási lehetőségek nem megfelelő számából adódik. Kitartóak, építenek a döntéshozók fluktuálására. Érdekeik védelme érdekében érintettek a rendszerek túlterheltségének elősegítésében és megpróbálják a többi döntéshozót a számukra fontos választásoktól távol tartani.

Lelkesek – nem határolódnak el a kognitív diszsonanciáktól, összeszedett és rugalmas végrehajtók. A legtöbb területen a racionalitás jellemző rájuk, igaz ez a kapcsolatok analizálására, úgymint a preferenciák és a piaci megnyilvánulások kezelésében. Szervezett figyelemmel tekintenek az időbeliség struktúráira és megpróbálják kinyerni a számukra előnyös elemeit.

Mindegyik verzióknak megvan a maga előnye, hátránya, hatékony alkalmazásukukra kellő tapasztalatot és magas szintű adaptációs képességet kíván.

4. A döntés és determinánsai

Döntéseink megalapozottságát és a belőle fakadó eredményességet sok aspektus alapján vizsgálhatjuk, számomra a legizgalmasabbnak az idő faktoron keresztüli megközelítés tűnik.

A döntésekkel kapcsolatosan az egyik leggyakrabban felmerülő dilemma a rövid és a hosszútávon eltérő hasznosság. A mindennapi életünk során rengeteg példával szembesülünk, mely alátámasztja, hogy az emberek – és most politikusokról ne essen szó - gyakrabban választják a rövid távú előnyöket a hosszú távú előnyökkel szemben. Ezt okozhatja az idő dimenzióból fakadó bizonytalanság, mely egyenesen arányos az eltelt idővel, de csupán lehet személyiségből fakadó hajlam, vagy bizonyos érdekellentétek, mintahogyan a fentiekben említett amerikai menedzserek tették ezt anno, a prémiumuk optimalizálása kapcsán. Emlékezzünk vissza a problémát „*képviseleti konfliktusként*” aposztrofáltuk, holott nem tudhatjuk, hogyha az időfaktor hosszabb lett volna, átlag négy év helyett mondjuk 10 év, akkor ugyanígy döntöttek-e volna a menedzserek, hiszen regnálásuk alatt szembesültek volna az elégtelen tartalékok képzésének problémájával.

Mindannyian ismerjük azt a mondást, hogy „*Az idő megszépíti a történéseket*”, azaz a tények hosszútávon közelebb állnak az általunk látni akart valóhoz, mint a valósághoz. Mivel magunk is tudatában vagyunk a gyakran beláthatatlan időtávok bizonytalanságot hordozó sajátosságaival, kényelmesebb a kézzel fogható közelségű eredmények irányába mozdulnunk döntéseink során, és akkor az évszázados megfigyelésen alapuló népi bölcsességet nem is említem, mely szerint: „*Jobb ma egy veréb, mint holnap egy tüzök.*”

A személyiség az egyik legerősebb determinátora a procedurálisan racionális és a megérzésen alapuló döntések alkalmazási arányának, mely ugyanakkor nem választható el a kromoszóma készletek összetételétől sem, hiszen a nők – döntéseik során - nagyobb arányban használják intuíciós képességeiket, mint férfi társaik. Ezen nemiségtől függő döntési protokoll újabb ellentmondáshoz vezet, hiszen egyik részről több tanulmány alátámasztotta, hogy az intuitív döntések nagyobb arányban bizonyultak sikeresnek a későbbiek során, mint a megfontolások mentén keletkezett választások. Melyből annak kéne következni, hogy a nők sikeresebb menedzserek, mint férfi társaik, de ezt nem feltétlenül látszik alátámasztani reprezentativitási arányuk. Ugyanakkor azt a tényt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a női menedzserek kevesebb időt tölthetnek pozíciójukban a gyerekvállalás és a családban betöltött szerepük folytán és ezért információ szegényebb intuitívitásuk van.

Párhuzamot vonva a számítógépek és az emberi döntések között, azt érzékeljük, hogy a computerek értékét az adja meg, hogy mekkora adatot képesek feldolgozni, minél rövidebb idő alatt, ugyanakkor a megérzésen alapuló döntések esetében is az határozza meg a minőséget, hogy mekkora mennyiségű

tapasztalatot és felhalmozott tudást dolgoz fel, másodpercek alatt a „humán pc”. Így akár vissza is érkezhetnénk a racionális döntésekhez, hiszen az évek alatt felhalmozott információk közt kiválogatni az adott szituációban relevánsakat, szükségeltetik némi kognitív képesség.

Ezzel csak azt szeretném mondani, hogy nagyon jó pszichével kell rendelkezni, annak a döntéshozónak, aki függetleníteni szeretné magát a chronos befolyásától és igen fejlett önismeret sem árt a több éves tapasztalatokon alapuló intuíció és racionális döntések kellő elegyű alkalmazásának kiválasztásához.

Irodalomjegyzék

- Allport, G. W.* (1961). *Pattern and growth in personality*. New York: Holt, Rinehart and Winston
- Bruine de Bruin, W. B., Parker, A. M., & Fischhoff, B.* (2007). Individual differences in adult decision-making competence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92, 938–956.
- Carver, C. S., Scheier, M. F.* Személyiségpszichológia. Osiris. (2002): Kiadó, Budapest.
- Carver, C. S., & Scheier, M. F.* (2004). *Perspectives on personality* (5th ed.). Boston: Pearson.
- Cohen, M.D., March, J.G., Olsen, J.P.* (1972). A Garbage Can Model of Organizational Choice. *Administrative Science Quarterly*. Vol. 17, No.1. pp. 1-25.
- Csontos, L.*, (1998). *A racionális döntések elmélete*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Digman, J. M., & Takemoto-Chock, N. K.* (1981). Factors in the natural language of personality: Re-analysis, comparison, and interpretation of six major studies. *Multivariate Behavioral Research*, 16, 149–170
- Goldberg, L. R.* (1990). An alternative “description of personality”: The Big-Five factor structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 1216–1229
- Hoch, S.J., Kunreuther, H.C.*, (2001). *Wharton on Making Decisions*, John Wiley & Sons, New York, Chichester, Weinheim, Brisbane, Singapore, Toronto
- March, J.G.*, *Bevezetés a döntéshozatalba*. Budapest. (2000). Panem Kiadó.
- March, J.G.*: *Decisions and Organizations*. Oxford: Blackwell, (1988.)
- McCrae, R. R., & Costa, P. T.* (1985). Comparison of EPI and psychoticism scales with measures of the five-factor model of personality. *Personality and Individual Differences*, 6, 587–597
- Messick, S., Fritzky, F.J.* (1963). Dimensions of analytic attitude in cognition and personality. *Journal of Personality*, 31 (1963), pp. 346–370.
- Mezei, Gy.*, *Döntés és kockázat*. Gödöllő (1995). Szent István. Egyetemi Kiadó.
- Pacini, R., Epstein, S.* (1999). The relation of rational and experiential information processing styles to personality, basic beliefs and ratio-bias phenomenon. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 972-987.
- Peabody, D., & Goldberg, L. R.* (1989). Some determinants of factor structures

- from personality-trait descriptors. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 552–567
- Rhodes, P.C.*, (1993). *Decision Support Systems: Theory and Practice*. Oxfordshire: Alfred Waller Ltd.
- Stanovich, K.E. West, R.F.* (1998). Individual differences in rational thought. *Journal of Experimental Psychology-General*, 127 (1998), pp. 161–188.
- Stinchombe, A. L.*: *Information and Organization*. Berkeley: University of California Press, 1990.
- Watson, D., Clark, L. A., McIntyre, C. W., & Hamaker, S.* (1992). Affect, personality, and social activity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63 (6), 1011–1025
- Zoltayné Paprika, Z.*, *Döntéelmélet*. Budapest (2005). Alinea Kiadó.

Lektorálta: Dr. Kunos István, Miskolci Egyetem, egyetemi docens

VOC MODELLEK ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOS TELJESÍTMÉNY AZ EURÓPAI UNIÓBAN

Nagy Andrea Magda

*MTA-PE Regionális Innovációs és Fejlődéstani Hálózati Kutatócsoport,
tudományos segédmunkatárs, andreamagda.nagy@gmail.com*

Konka Boglárka

*Pannon Egyetem, Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola,
PhD hallgató, boga03@freemail.hu*

Absztrakt

A tudás, mint termelési tényező jelentősen hozzájárul az országok közötti gazdasági különbségek kialakulásához. A tudás forrása a tudományos teljesítmény, amelyet bemeneti és kimeneti mutatószámokkal mérhetünk. A kimeneti mutatószámok közé tartozik a publikációk és a szabadalmak száma, illetve a publikációk hatását mérő hivatkozások mennyisége. Tanulmányunkban az Európai Unió országok tudományos outputját vizsgáljuk a közgazdaságtudomány, ökonometria és pénzügytan, az üzleti-, menedzsmenttudományok és számvitel, valamint a döntéselméletek tudománya, illetve a társadalomtudományok területein. Arra keressük a választ, hogy a VoC (Varieties of Capitalism) modellek alapján képezett országcsoportok teljesítménye milyen mértékben tér el egymástól, illetve milyen okok magyarázhatják ezeket a különbségeket. Tanulmányunkban a SCImago Country and Journal Ranking adatbázis által közölt mutatókat használjuk: publikációk és hivatkozások száma, valamint a h-index. Az általunk vizsgált tudományterületeken kevésbé jellemző a szabadalmaztatás, ezért elemzésünkben ezeknek a mutatóknak az értékelésétől eltekintünk. Vizsgálunk az 1996-2013 közötti időszakot öleli fel. Az egyes csoportok összehasonlításához statisztikai módszereket alkalmazunk. A varianciaanalízis alkalmas csoportokon belüli/közötti különbségek és hasonlóságok azonosítására. Kutatásunk középpontjában az európai modellek alapján kialakított országcsoportok állnak. Célunk megállapítani, hogy ezek a kategóriák társadalomtudományos teljesítményében milyen eltérések/hasonlóságok figyelhetők meg. Korábbi elemzések alapján előrevetíthető, hogy az „angolszász” csoport (Egyesült Királyság, Írország) kiemelkedően magas értékekkel rendelkezik a többi kategóriához viszonyítva. Ennek fő oka, hogy az angol nyelv lingua franca, azaz közvetítő szerepet tölt be a globális tudományok színterén. Feltételezhető továbbá, hogy az Európai Unió tagjai között az általunk vizsgált tudományterületeken Közép-Kelet-Európa országai (Magyarország, Szlovákia, Szlovénia, Lengyelország, Csehország, Észtország, Lettország, Litvánia, Románia, Bulgária és Horvátország) nyújtják a leggyengébb teljesítményt. Ez különösképpen a szocializmus következtében kialakított intézményi rendszer sajátosságaira vezethető vissza. Egy hatékony közösségi szakpolitika megalkotásához nélkülözhetetlen az országok közötti eltérések, illetve hasonlóságok feltárása. Az általunk elkészített tanulmány hozzájárul az Európai Unió gazdaság- és tudománypolitika kialakításához, mivel pontosabb képet kaphatunk általa a tagállamok társadalomtudományok területén elért teljesítményéről.

Kulcsszavak: *tudományos teljesítmény, VoC modellek, Európai Unió, társadalomtudományok*

1. Bevezetés

A tudás, mint harmadik termelési tényező általánosan elfogadott. Jelentős mértékben hozzájárul országok és kontinensek közötti gazdasági eltérésekhez kialakulásához [Verbeek et al., 2003]. A tudás forrása a tudományos teljesítmény, ezért ennek vizsgálata nélkülözhetetlen az egyes földrajzi régiók gazdasági és társadalmi fejlődése szempontjából. A tudományos teljesítmény mérésére bemeneti és kimeneti mutatószámok állnak rendelkezésre. Kutatásunkban az utóbbiakkal fogunk foglalkozni. Megvizsgáljuk, hogy az európai gazdaságpolitikai és társadalmi modellek alapján kialakított országcsoportoknak hogyan jellemezhető a társadalomtudományos teljesítménye a publikációk és a hivatkozások száma alapján. Négy és „fél” modell alapján kategorizálunk 25 európai uniós országot. Leíró statisztikai módszerekkel és variancianalízis alkalmazásával elemezzük az így kapott csoportokat. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy mely országcsoportok teljesítménye a legkiemelkedőbb, és melyek azok az országcsoportok, amelyek a legkevésbé teljesítenek jól. Hipotézisünk szerint az angolszász és a skandináv modell „képviselői” kiemelkedő teljesítményt nyújtanak, míg a közép-kelet-európai (KKE) modell országai a leggyengébbek a vizsgált csoportok közül.

Tanulmányunkat rövid szakirodalmi összefoglalóval kezdjük, majd rátérünk az általunk használt adatbázis és módszertan bemutatására. Ezek után, abszolút és relatív mutatók felhasználásával feltérképezzük az elemzett csoportok társadalomtudományos teljesítményét. Kitérünk továbbá annak vizsgálatára, hogy milyen mértékűek a csoportok közötti teljesítmény-eltérések. Kutatásunkat néhány összefoglaló gondolatral zárjuk.

2. Irodalom

Az Európai Unió országainak csoportosítása az igen népszerű európai társadalmi és gazdasági modellek felhasználásával történhet. Ezeket VoC (Varieties of Capitalism) modelleknek nevezik [Crouch, 2005]. Számos változatuk ismert. Kutatásunkhoz a négyes modellt alkalmaztuk. Azért választottuk a VoC modelleknek ezt a változatát, mert jobban érzékelteti a kapitalista országok közötti eltéréseket, mint azok a modellek, amelyek csak két országcsoportot különítenek el. Ilyen, két kategóriát megkülönböztető modell például a Hall és Soskice [2001] által használt liberális és koordinált piacgazdaság csoportosítás).

A négy modellt Török Ádám [2006] egy „fél” modellel egészítette ki. Ez az ötödik modell alkalmas a közép-kelet-európai országok gazdasági, társadalmi berendezkedésének jellemzésére.

A fentiek alapján a következő európai modelleket különböztethetjük meg:

1. angolszász modell: az ilyen típusú országok versenyközpontú gazdaságpolitikát folytatnak, szociális hálójuk ugyanakkor viszonylag gyenge. Az állam nem avatkozik be a gazdasági folyamatokba, azokat a piaci mechanizmusok alakítják.

2. kontinentális modell: ennek a modellnek a képviselői „intervencionista” gazdaságpolitikát folytatnak, illetve szociális hálójuk erős. Az államnak aktív szerepe van a gazdasági és társadalmi folyamatok alakításában.
3. skandináv modell: az ehhez a modellhez sorolható országokban erős és fejlett szociális háló jellemző, a gazdaságpolitika pedig többnyire versenyorientált.
4. dél-európai modell: az országok, amelyek ehhez a modellhez rendelhetők kiterjedt, de kevésbé hatékony állami szektorral rendelkeznek. Szociális hálójukra ugyanez jellemző.
5. közép-kelet-európai¹ modell vagy más néven a „fél” modell: nevét onnan kapta, hogy az ehhez a modellhez sorolható országoknál a korábbi modellek egyes elemei keverednek. Az intézményrendszer kontinentális jellegű, ugyanakkor az állami szektor ugyanúgy hatékonysági problémákkal küszködik, mint a dél-európai modell képviselői esetében.

Kutatásunk középpontjában 25 európai ország társadalomtudományos teljesítménye áll. Az európai országok tudományos teljesítményével foglalkozó kutatások közül kettőt emelnénk ki: Kozłowski et al. [1999], illetve Radosevic és Yoruk [2014] cikkét. Mindkét tanulmány a megnyilvánuló komparatív előny (Revealed Comparative Advantage - RCA) mutatók segítségével vizsgálták a KKE régió tudományos teljesítményét. Arra voltak kíváncsiak, hogy mely tudományterületeken élveznek a vizsgált országok látszólagos komparatív előnyt, és mely területeken van látszólagos komparatív hátrányuk.

Kozłowski és szerzőtársai arra a következtetésre jutottak, hogy a „kommunista örökség” meghatározó a közép-kelet-európai régió országainak tudományos teljesítményében. Megvizsgálták, hogy a rendszerváltás után történt-e bármiféle elmozdulás a korábbi tudományos struktúrától. Szerintük a vizsgált országoknak a tudományterületi megoszlása nagyon hasonló, a kilencvenes évek végére alig történt elmozdulás a korábbi rendszerhez képest [Kozłowski, et al., 1999].

Radosevic és Yoruk különböző régiókat vizsgáltak, (így például Észak-Amerikát, EU15-t, Dél-Európát, Közép-Kelet-Európát, a Szovjetunió korábbi államait, Latin-Amerikát). Elemzéseik során arra a következtetésre jutottak, hogy globális szinten egyfajta eltolódás figyelhető meg a mennyiségi teljesítmény felé, vagyis a publikációk száma folyamatosan növekszik, míg a minőséget jelző hivatkozások száma nem követi ezt a növekedési tendenciát [Radosevic-Yoruk, 2014].

Tanulmányunkban az EU25 országának a társadalomtudományos teljesítményét vizsgáljuk. Méréseinkhez a publikációk és a hivatkozások számát, illetve a H-indexet használjuk. Ezek a leggyakrabban alkalmazott mutatószámok a tudományometriában, ugyanakkor több gyenge pontjuk is ismert. Mind a nemzetközi (például [Hicks, 2005]; [Glänzel, 2003]), mind pedig a hazai szakirodalom (például [Csaba et al., 2014]; [Török, 2008]; [Vinkler, 2004]; [Inzelt-Schubert,

¹ Erre a modellre a továbbiakban KKE modellként fogunk hivatkozni.

2008]) sokat foglalkozott/foglalkozik azokkal a tényezőkkel, amelyek torzíthatják a mutatók értékeit. Kettőt emelnénk ki ezek közül: egyrészt az angol nyelv, mint lingua academica elterjedését, másrészt pedig a folyóiratok előnyben részesítését a könyvekkel szemben. Mindkét jelenség erősen befolyásolja a társadalomtudományos teljesítmény mérését. A társadalomtudományok esetében gyakori az anyanyelven történő publikálás, ez pedig a mérések során hátrányt jelent az angol nyelvű publikációkkal szemben. Ennél a tudományterületnél a publikációk jellege is igen szerteágazó, a mérések során ugyanakkor a folyóiratokban megjelent cikkek előnyt élveznek például a könyvekkel szemben. Mindezek rámutatnak arra, hogy a jelenleg alkalmazott tudományometriai mutatószámok nem képesek tökéletesen mérni a tudományos teljesítményt (különösképpen igaz ez a társadalomtudományokra). Alkalmaskor ugyanakkor arra, hogy egy körülbelüli képet mutattassanak országok, intézmények, személyek tudományos teljesítményéről. Kutatásunknak ez képezi a kiindulópontját.

3. Módszertan

Tanulmányunkban az SCImago Journal & Country Rank (SCImago) adatbázist használtuk. Az SCImago-t egy spanyol kutatócsoport, a Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC) publikálja. Az adatbázis alapját az Elsevier által közzétett Scopus képezi. Az adatok 1996 és 2013 közötti intervallumot ölelnek fel.

Az Európai Unió országait öt csoportba soroljuk. Vizsgálataink során eltekintetünk Luxemburg, Málta és Ciprus besorolásától. Ezeknek az országoknak mind földrajzi mérete, mind pedig publikációs tevékenysége elenyésző az általunk elemzett többi országhoz képest. Az egyes modellek alapján történt csoportosítást az *1. táblázat* tartalmazza:

1. táblázat: *Az európai modellek és a modellekhez rendelt országok*

Modell neve	Ország
angolszász	Nagy-Britannia, Írország
kontinentális	Franciaország, Németország, Belgium, Ausztria
skandináv	Finnország, Svédország, Dánia és Hollandia
dél-európai	Olaszország, Görögország, Portugália és Spanyolország
közép-kelet-európai („fél”)	Magyarország, Szlovákia, Szlovénia, Horvátország, Csehország, Lengyelország, Litvánia, Lettország, Észtország, Románia és Bulgária.

Forrás: Crouch [2005] és Török [2006] alapján, saját szerkesztés.

Kutatásunkban a társadalomtudományokat vizsgáljuk. A társadalomtudományokat a 169/2000 (IX. 29.)-es kormányrendelet és az SCImago tudományterületi felosztása alapján definiáltuk. A következő részterületeket sorolhatjuk ehhez a tudományterülethez: közgazdaságtan, ökonometria és pénzügyek, üzleti-,

menedzsment tudományok és számvitel, valamint döntési tudományok, illetve a szűken értelmezett társadalomtudományok. Az SCImago négy mutatószám alapján vizsgálja ezeket a területeket: publikációk száma, hivatkozható publikációk száma, hivatkozások száma és H-index. Utóbbit Hirsch fejlesztette ki. Jelentése a következő: egy kutató indexe „h”, ha pontosan „h” darab olyan cikke van, ami legalább „h” idézetet kapott [Hirsch, 2005]. Elemzésünkben ezek közül három mutatót vettünk figyelembe: a publikációk és hivatkozások száma, illetve a H-index. A hivatkozható publikációkat azért hagytuk ki, mert a publikációk és a hivatkozható publikációk között nagyon csekély a különbség. A Pearson-féle korreláció értéke közelítőleg egy.

Vizsgálatainkhoz leíró statisztikai módszereket és varianciaelemzést (Analysis Of Variance, továbbiakban ANOVA) használtunk. Az ANOVA módszer alkalmas a vizsgált kategóriák átlagai közötti különbségek felderítésére [Sajtos-Mitev, 2007], vagyis a különböző országcsoportok közötti eltérések kimutatására. A módszer segítségével a következő kutatási kérdésre tudunk választ adni: a független változó milyen mértékben hat a függő változóra. Esetünkben a függő változót a hivatkozások és publikációk száma adja. Ezek metrikus indikátorok. Az úgynevezett „négy és fél” modell kategóriái lesznek a független változók, amelyek nem metrikusak [Sajtos-Mitev, 2007].

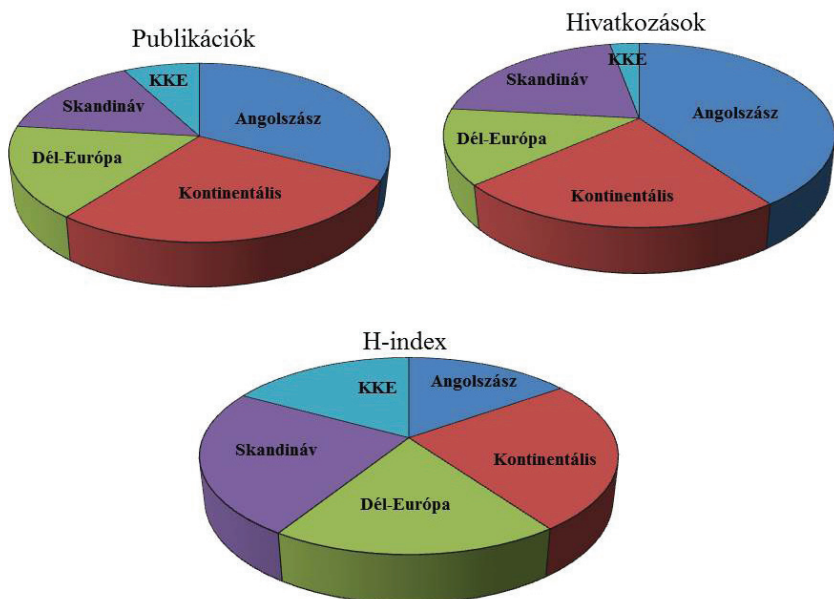
4. Társadalomtudományos teljesítmény az európai modell-típusoknál

Kutatásunk középpontjában az egyes társadalmi és gazdasági modellek alapján felállított országcsoportok társadalomtudományos teljesítménye áll. Kérdés, hogy a VoC modellek alapján felállított országcsoportok hogyan teljesítenek a fentebb említett tudományterületeken.

Ha a földrajzi méreteket nézzük, akkor azt találjuk, hogy a kontinentális modell országai a legnagyobbak (a 25 ország összlakosságának a 32,82%-át adják), míg a skandináv, illetve angolszász országok a 25 ország összlakosságának alig 7,39%, valamint 13,56%-át teszik ki. A vizsgált országok összlakosságának 20,56%-a pedig Közép-Kelet-Európához tartozik².

Tanulmányunk szempontjából érdekes kérdés, hogy a földrajzi nagyság szerinti eloszlás mennyire korrelál a társadalomtudományos teljesítmény alapján felállítható megoszlással. Ennek megválaszolásához felhasználjuk az *1. ábrát*. Ezen látható ugyanis a VoC modellek hivatkozások, publikációk és a H-index szerinti megoszlását.

² A lakosság megoszlása a World Bank [World Bank, 2013] 2013-as évre vonatkozó adatai alapján került kiszámításra.

1. ábra: Az egyes modellek alapján kategorizált országcsoportok társadalomtudományi teljesítménye (1996–2013) – Forrás: SCImago Country & Journal Rank alapján, saját szerkesztés.

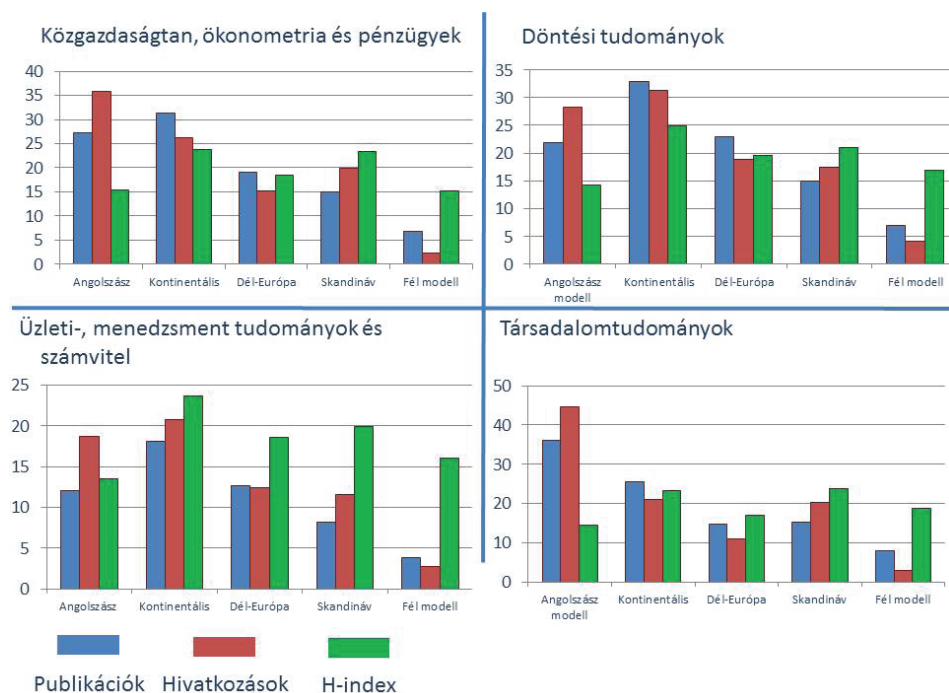
A publikációk számát nézve láthatjuk, hogy az angolszász és a kontinentális modell képviselői publikálnak a legtöbbet. A KKE modell képviselői rendelkeznek a legkevesebb publikációval az általunk vizsgált területen. Az angolszász és a kontinentális csoportok látszólag nagyon közel állnak egymáshoz teljesítményük alapján. Valójában azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a kontinentális csoportban négy ország van, míg az angolszászban csak kettő. A KKE csoport alacsony arányú publikációs teljesítménye azért is meglepő, mivel tizenegy ország tartozik ehhez a modellhez.

A hivatkozások számát nézve egyértelműen kivehető, hogy az angolszász csoport fölényben van. A hivatkozások tekintetében globális szinten erős koncentráció figyelhető meg. Az angol nyelvű országok képviselőinek publikációira érkezik a legtöbb hivatkozás a világon.

A tudományos teljesítmény hatását a hivatkozások mellett a H-index-szel mérhetjük. Ennek a változónak az értékeit vizsgálva azt kapjuk, hogy az egyes országcsoportok teljesítménye közel azonos. Ez elsőre egy kiegyensúlyozott „piac” látszatát kelti, ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az egyes modellek alapján felállított csoportokhoz eltérő számú országok tartoznak (lásd például a KKE modell tizenegy országát szemben a két angolszász országgal). Ez rávilágít annak fontosságára, hogy az európai modell országainak társadalomtudományos teljesítményét nem csak abszolút mutatókkal, hanem relatív

mutatókkal is meg kell vizsgálni. A kétféle típusú változó együttes elemzésével pontosabb képet kaphatunk az EU25 tudományos teljesítményéről.

Az abszolút és relatív mutatók elemzése előtt célszerű azonban megnézni, hogy az egyes modellek révén alkotott országcsoportok a vizsgált 25 európai ország összes társadalomtudományos teljesítményének hány százalékát teszik ki. Ezeket a részarányokat mutatja a 2. ábra. Az ábra alapján megvizsgálhatjuk, hogy a társadalomtudományok egyes részterületein mely országcsoportok publikálnak a legtöbbit, mely országok kapják a legtöbb hivatkozást, illetve melyek azok az országok, amelyeknek a legnagyobb a H-index-e az EU25-höz viszonyítva.

2. ábra: Az egyes modellek teljesítménye az EU25 teljes teljesítményéhez képest – Forrás: SCImago Country & Journal Rank alapján, saját szerkesztés.

A közgazdaságtan, ökonometria és a pénzügyek tudományterület esetében a jól teljesítő csoportok körébe tartoznak az angolszász és a kontinentális országok. Kiemelendő az angolszász csoport teljesítménye, a publikációk és a hivatkozások alapján ez az országcsoport rendkívül jól teljesít. Érdekes viszont, hogy H-index esetében a kép nem ennyire egyértelmű. Az előbb említett kategóriának képviselői majdnem a KKE-hez közeli teljesítményt nyújtanak, azaz a vizsgált csoportok közül a kevésbé jól teljesítők közé tartoznak. A vizsgálat során azonban nem szabad elfelejteni, hogy ennek a kategóriának a teljesítményét két ország adja, míg a KKE esetében tizenegy ország teljesítményét vizsgáljuk. KKE országainak a publikációk

és a hivatkozások szerint jelentős lemaradása van a többi országhoz képest a közgazdaságtan, ökonometria és a pénzügyek területeken. H-index szerinti viszonylag jó teljesítménye arra mutat rá, hogy ezt a mutatót a földrajzi méret erősen befolyásolja.

A döntési tudományok esetében az előzőekhez hasonló képet kapunk. Egyedüli különbség, hogy ennél a tudományterületnél a kontinentális modell országainak előnye az előző terület esetében tapasztaltakhoz képest jóval nagyobb. A dél-Európai modell államai az előzőekhez képest szintén jobban teljesítenek. Összességében azonban elmondható, hogy az „élmezőny” és a „lemaradók” köre ugyanaz. Ez arra enged következtetni, hogy a tudományos teljesítmény inkább függ a gazdasági, társadalmi háttértől, mintsem a tudományterülettől.

Az üzleti-, menedzsment tudományok és a számvitel területén a legszembetűnőbb a „fél” modell esetében a H-index magas aránya. Ez ugyanakkor megint felveti a mutató és a földrajzi nagyság közötti korreláció lehetőségét. Kiemelendő továbbá, hogy az angolszász országoknál a hivatkozások száma szerinti részesedés magas (18%). Hasonlóan az előző területhez a kontinentális államok töltik be a vezető szerepet, a lemaradók pedig a KKE modell képviselői.

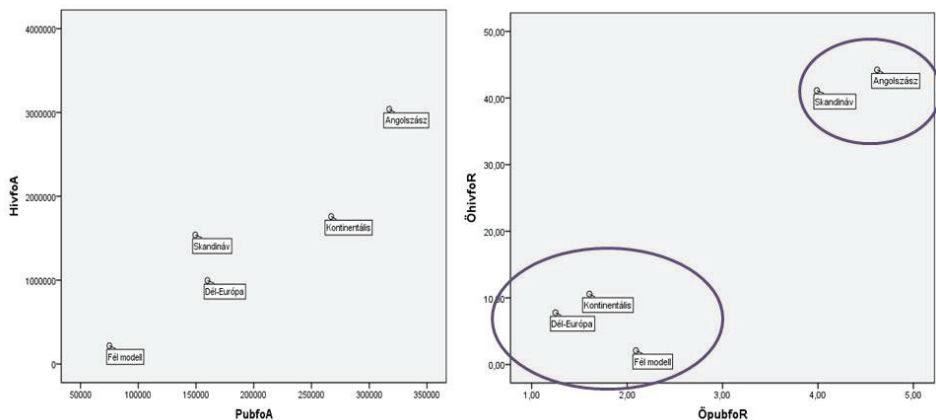
A szűken értelmezett társadalomtudományoknál az angolszász csoport erős fölénye látszik, míg a többi csoport komoly lemaradásban van. Ennél a tudományterületnél a legnagyobb a „vezető” országcsoport és a többi csoport teljesítménye közötti különbség. Kiemelendő továbbá, hogy a „hátrányban” lévő négy modell között nagyon csekély az eltérés.

Fontos kiemelni, hogy a társadalomtudományok területén, különösen a szűken értelmezett társadalomtudományoknál, a méréseket torzíthatja a nyelvhasználat problematikája. A *lingua academica*-nak az angolt tekintjük. Az általunk vizsgált területek erősebben függenek a használt nyelvtől, mint például a matematika vagy természettudományok. Több tanulmány vizsgálta a nyelv hatását a tudományos teljesítmény mérőszámaira, így például Csaba et al. [2014] vagy Török [2008]. Kiss egy 2009-es tanulmányában foglalkozik az EU „kétnyelvűségével (angol és anyanyelv)” [Kiss, 2009].

Felmerül a kérdés, hogy ez mennyire befolyásolja a nemzetközi adatbázisokat. Habár ezek az adatbázisok próbálnak nyitni más nyelvek felé, ez a folyamat még kezdeti fázisban van, ennek a problémakörnek a megoldásához még sok fejlesztésre van szükség.

Az 1. és a 2. ábrán az abszolút mutatók alapján elemeztük az egyes csoportokat. Pontosabb képet kapunk az országok társadalomtudományos teljesítményéről, ha az abszolút mutatókat a relatív mutatókkal együtt vizsgáljuk. Abszolút mutatók alatt értjük azokat a változókat, amelyeknél nem vesszük figyelembe az egyes országok földrajzi nagyságát. Relatív mutatókról beszélünk, ha az abszolút mutatókat korrigáljuk a földrajzi nagysággal. A földrajzi nagyságot számos változóval lehet mérni. Vizsgálatainkhoz a leginkább alkalmas változó a lakosság száma.

A 3. ábrán a kétféle mutató alapján ábrázoltuk az elemzett országcsoportokat. A publikációk és hivatkozások számát használtuk abszolút mutatóként, az ezer főre ki-cvetített publikációk és hivatkozások számát pedig relatív mutatóként alkalmaztuk.

3. ábra: Az egyes csoportok publikációs és hivatkozási teljesítménye a társadalomtudományok területén abszolút és relatív mutatók alapján³ – Forrás: Forrás: SCImago Country & Journal Rank alapján, saját szerkesztés.

A fentebbi ábrán látható változók a bővebben értelmezett társadalomtudományokra vonatkoznak. A közgazdaság, ökonometria és a pénzügyek, a döntési tudományok, az üzleti, menedzsment tudományok és számvitel, valamint a szűken értelmezett társadalomtudományok területén létrehozott publikációs teljesítményt összevontuk. Kétdimenziós koordináta-rendszer segítségével ábrázoltuk az öt csoportot. A vízszintes egyenesen a publikációk, míg a függőleges egyenesen a hivatkozások számát jelenítettük meg (ugyanaz érvényes a relatív mutatókra is).

Az abszolút mutatók alapján az angolszász modell kiemelkedő teljesítménye rajzódik ki, amelyet lemaradva követ a kontinentális országcsoport. A középmezőnyhöz a skandináv és a dél-európai modell képviselőit sorolhatjuk. A KKE modell mind a publikációk, mind pedig a hivatkozások tekintetében lemaradásban van. Gyakorlatilag négy nagyobb halmazt tudunk megkülönböztetni a grafikon alapján: az éllovaszt (ő teljesíti a legjobban), a középmezőnyhöz tartozók csoportját, valamint a lemaradót. Ezek között jelentős teljesítménykülönbségek figyelhetők meg, azaz az európai országok társadalomtudományos teljesítménye nagyon-nagy szórást mutat. Az EU25 társadalomtudományos „piaca” inhomogén.

Ha a relatív mutatók alapján vizsgáljuk az országcsoportokat, akkor két nagyobb halmazt kapunk: egyrészt van az élmezőny, amely az angolszász és a skandináv modell alapján működő országokat tartalmazza, illetve vannak a lemaradók, azaz a kontinentális, dél-európai és KKE modell képviselői. Érdekes, hogy a két nagy csoportba sorolt modellek képviselőinek teljesítménye között jelentős eltérések vannak: gyakorlatilag a két halmaz a koordináta-rendszer két ellentétes oldalán helyezkedik

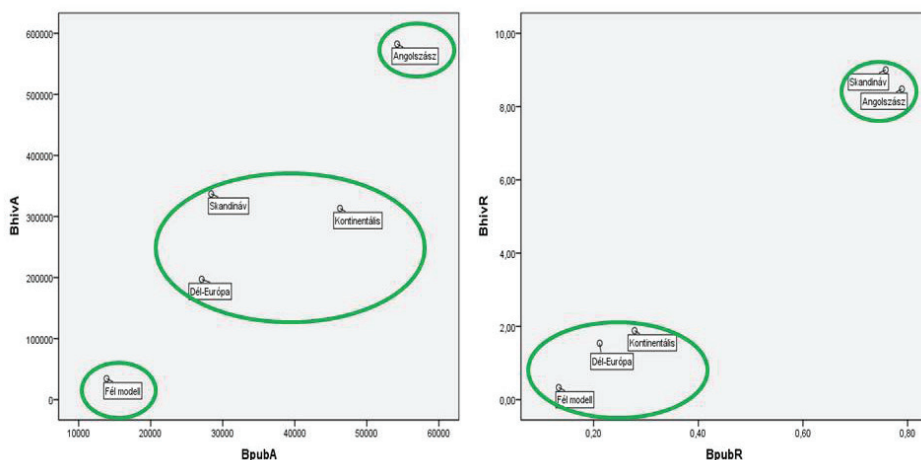
³ A bal oldali ábra az abszolút, míg a jobb oldali ábra a relatív mutatók alapján ábrázolja az egyes országcsoportokat. Ez a sorrend az összes többi ábrára is érvényes.

el (jobb felső és bal alsó sarok). Meglepő, hogy a relatív mutatók alapján mennyire visszaesett a kontinentális, és mennyire előreugrott a skandináv modell.

A következőekben bemutatjuk, hogy az egyes csoportok hogyan helyezhetőek el a koordináta-rendszerben a hivatkozások és a publikációk alapján az általunk vizsgált négy tudományterületen. Megvizsgáljuk az egyes országcsoportokat mind az abszolút, mind pedig a relatív mutatók segítségével.

Először a közgazdaságtan, ökonometria és a pénzügyek területeket nézzük meg. A 4. ábra nyújt ebben segítséget. Az abszolút mutatókat vizsgálva három kategóriát különíthetünk el. Vannak az „uralkodók”: az angolszász és a kontinentális csoportok. Ők teljesítenek a legjobban. A „középosztályt” a kontinentális és a dél-európai modell országai alkotják. A „lemaradott” csoportot pedig a KKE modell képviselői adják. Fontos kérdés, hogy ezer főre kivetítve, hogyan módosul ez a kép?

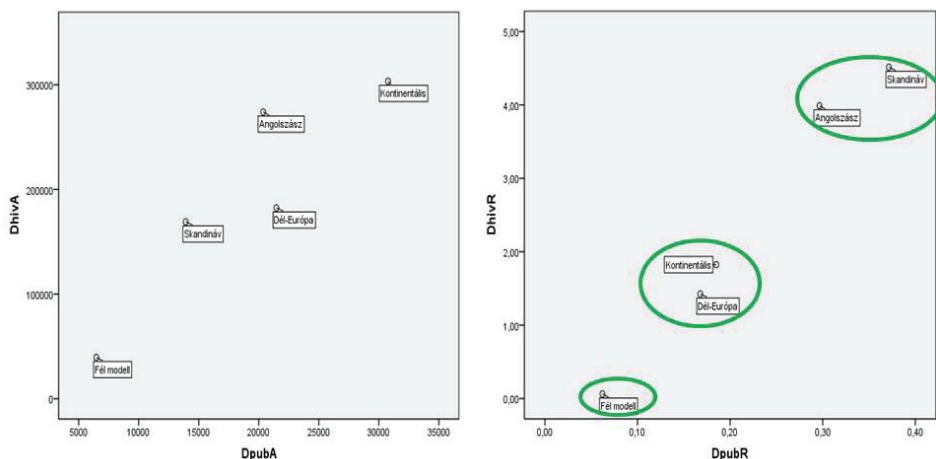
A relatív mutatók alapján is három nagyobb halmazt kapunk, amelyek azonban nem egyeznek meg az abszolút mutatók alapján kapott csoportokkal. Egyrészt az „uralkodók” és a másik két kategória csoportjai közötti távolság nagyobb, másrészt két modell (a kontinentális és a skandináv) képviselői „helyet cseréltek”. A skandináv modellbe sorolt országok jó teljesítménye nem meglepő. Elég, ha csak a számos közgazdász Nobel díjasra gondolunk, akik ezekből az országokból származnak. Példaként említhető Gunnar Myrdal [Madarász, 2005] vagy Bertil Ohlin [Török, 2005], akik mindketten Svédországban születtek. Előbbi 1974-ben kapta meg a közgazdasági Nobel-díjat Friedrich Hayekkel közösen a pénz- és konjunktúraelmélet területén kifejtett úttörő tevékenységéért és a gazdasági, társadalmi és intézményi jelenségek összefüggéseinek mélyreható elemzéséért. Ohlin szintén megosztva kapott Nobel-díjat a nemzetközi kereskedelmi és tőke mozgások elméletének újragondolásáért [Török, 2005].

5. ábra: Az egyes csoportok publikációs és hivatkozási teljesítménye az üzleti-, menedzsment tudományok és számvitel területén abszolút (A) és relatív mutatók alapján (R) – Forrás: SCImago adatbázis, alapján saját szerkesztés.

A következő tudományterület, amit megvizsgálunk, az az üzleti-, menedzsment tudományok és számvitel területe. Ez látható az 5. ábrán. Az előzőekhez hasonló eredményekre jutunk. Az abszolút mutatók alapján ebben az esetben is három halmazt tudunk elkülöníteni. Eltérés az előző tudományterülethez képest, hogy az élmezőnybe itt csak egy csoport került, illetve a középosztály egy csoporttal bővült, nevezetesen a kontinentális modell képviselőivel. KKE országai, ahogy várható volt, le vannak maradva a középmezőnytől.

A relatív mutatók alapján már csak két kategóriát találunk az üzleti-, menedzsment tudományok és számvitel területeken. Itt is láthatjuk ugyanakkor, hogy az elkülönített csoportok közötti távolság nagyon-nagy, azaz a két nagyobb halmazt alkotó országok teljesítménye a publikációk és a hivatkozások alapján jelentős különbségeket mutat. Elmondható, hogy a két nagy kategória a koordináta-rendszer két ellentétes pólusában helyezkedik el (jobb felső és bal alsó sarok).

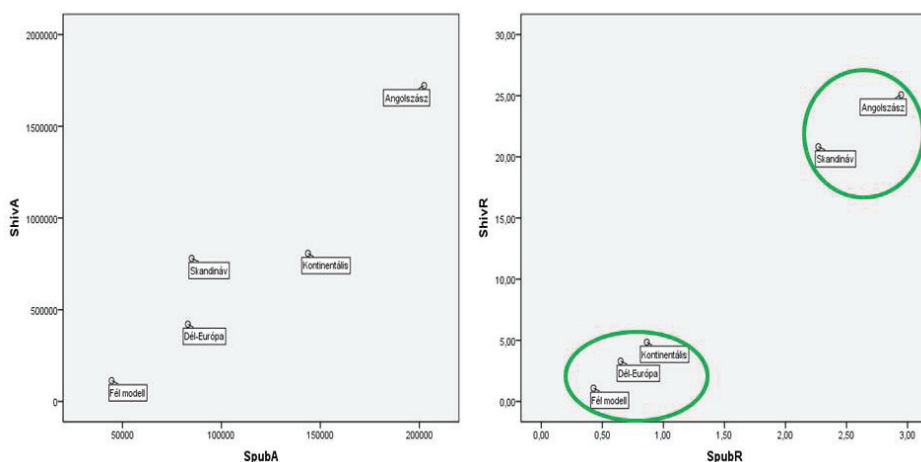

6. ábra: Az egyes csoportok publikációs és hivatkozási teljesítménye döntési tudományok és számvitel területén abszolút (A) és relatív (R) mutatók alapján –
Forrás: SCImago adatbázis, alapján saját szerkesztés.

A 6. ábrán a döntési tudományok területén elért teljesítmény alapján kategorizáltuk az országcsoportokat. Az abszolút változók alapján nem tudunk nagyobb halmazokat elkülöníteni. A csoportok teljesítménye jelentős szórást mutat. További érdekesség, hogy abszolút mutató alapján az „uralkodó” csoportba nem az angolszász, hanem a kontinentális modell képviselői kerültek. A sereghajtók az előző tudományterületekhez hasonlóan a KKE modell képviselői.

Fontos kérdés, mindez vajon hogyan fest a relatív mutatók alapján. A 6. ábra szerint három kategória különíthető el: az „uralkodók”, a „középosztály” és a „lemaradottak” köre. Az „uralkodók” közé az angolszász és skandináv modell országcsoportjai kerülnek. Ők teljesítenek a legjobban. A kontinentális és a dél-európai modellek országai sorolhatók a „középosztály” halmazhoz. A KKE régió

tagjai elmaradnak a többiek teljesítményétől, azaz ők a „lemaradottak” kategóriába tartoznak. A relatív mutatók alapján, akárcsak a korábbi tudományterületek esetében, a skandináv modell képviselőinek kiváló teljesítménye figyelhető meg.

7. ábra: Az egyes csoportok publikációs és hivatkozási teljesítménye a szűken értelmezett társadalomtudományok területén abszolút (A) és relatív (R) mutatók alapján – Forrás: SCImago adatbázis, alapján saját szerkesztés.

Az utolsó vizsgált tudományterületünk a szűken értelmezett társadalomtudományok. Ez látható a 7. ábrán. Nem tudunk egyértelműen elkülöníteni nagyobb halmazokat az abszolút mutatók alapján. Hasonlóan az előző tudományterülethez, a legjobban az angolszász, míg a leggyengébben a KKE modell képviselői teljesítenek. Az előbbi fölénye jelentős.

Az ezer főre vetített változók alapján két nagy halmazt kapunk: a „vezetőket” és a „követőket”, azaz a jól teljesítőket és a kevésbé jól teljesítőket. A „vezetők”, hasonlóan az előző tudományterületeken tapasztaltakhoz, a skandináv és az angolszász modell országai. A másik három modell tagjai a „követők” csoportjába sorolhatók. A két halmaz gyakorlatilag a koordináta-rendszer két ellentétes sarkában helyezkedik el. A közöttük lévő különbség számottevő. Eltérően azonban az előző ábrák relatív mutatói alapján kapott ábráktól, itt az angolszász modell teljesített a legjobban. A skandináv modell csak „tisztas távolságból” követi.

A 2-7. ábrák segítségével azt vizsgáltuk meg, hogy az elemzett öt modell alapján létrehozott országscsoportoknak hogyan alakul a társadalomtudományos teljesítménye. Ezt a publikációk és a hivatkozások számával mértük. Az általunk használt módszer segítségével fel tudtuk térképezni, hogy az abszolút, valamint a relatív mutatók alapján a vizsgált tudományterületeken melyek azok az országscsoportok, amelyek „éllovasnak” számítanak, és melyek azok, amelyek lemaradóban vannak.

Ezek után azonban felmerül a kérdés, hogy az egyes csoportok között mekkora

különbségek vannak a társadalomtudományos teljesítményben. Ennek megválaszolására az ANOVA statisztikai módszert használtuk fel. Segítségével feltérképezhetjük, hogy a „négy és fél” modell alapján csoportokba sorolt országok átlagos társadalomtudományos teljesítménye mennyire tér el az összes ország átlagától. Ezt az elemzést elvégeztük a vizsgált négy tudományterületre.

Az általunk használt függő változók a publikációk és a hivatkozások száma volt ezer főre vetítve. A H-index, mint változó felhasználásától eltekintettünk, mert a varianciaelemzéshez szükséges feltételek [Sajtos-Mitev, 2007] ennél a változónál nem teljesültek. Független változónak az egyes országcsoportokhoz való tartozást választottuk. Kutatásunkban csak a csoportok közötti különbségekre voltunk kíváncsiak, nem vizsgáltuk a csoporton belüli eltéréseket. Ez egy további kutatás kérdésköre lehet. A varianciaelemzésünket az F-próba elvégzésével kezdtük, amely mind az ezer főre eső publikációk, mind pedig az ezer főre eső hivatkozások alapján szignifikánsnak bizonyult 5%-os szignifikancia szint mellett. Ez azt jelenti, hogy a nullhipotézist, azaz a megegyező átlagú csoportok feltevését, elutasíthatjuk [Sajtos-Mitev, 2007]. A kategóriaátlagok szignifikánsan különböznek egymástól, vagyis az eltérő modellekhez sorolt országok eltérő publikációs, hivatkozási teljesítménnyel rendelkeznek.

A 2. táblázatban feltüntettük az ezer főre eső publikációk alapján számolt varianciaelemzés eredményeit. Ebből megállapítható, hogy az EU25 átlagához képest a legnagyobb a szórás a szűken értelmezett társadalomtudományoknál van. Ez egybevág a 8. ábrán tapasztaltakkal, nevezetesen, hogy a vezetők és a lemaradók között elég nagy a szakadék. Ez egybevág a korábbi vizsgálataink eredményeivel. A 7. ábrán látszott, hogy a koordinátarendszer két, átellenben lévő sarkába tömörültek az egyes modellek által létrehozott országcsoportok.

Az EU25 átlagához képest a legkisebb szórást a döntési tudományok területén tapasztaltuk. Ez azt jelenti, hogy ennél a tudományterületnél az egyes csoportok teljesítménye nagyon közel van egymáshoz. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül ennél a tudományterület vizsgálatánál, hogy az általunk használt SCImago adatbázis ehhez a területhez rendeli a legkevesebb publikációt és hivatkozást. Ez pedig befolyásolhatja az eltérés-négyzetösszegeket.

2. táblázat: Varianciaanalízis eredményei (ezer főre eső publikációk – országcsoportok)

		Eltérés négyzetösszeg	df	Átlagos négyzetösszeg	F	Szignifikancia
Közgazdaságtan	Csoporton belüli eltérés	0,640	4	0,160	18,8	0,000
	Csoportok közötti eltérés	0,170	20	0,009		
	Teljes eltérés	0,810	24			
Üzleti tudomány	Csoporton belüli eltérés	1,146	4	0,286	11,311	0,000
	Csoportok közötti eltérés	0,506	20	0,025		
	Teljes eltérés	1,652	24			
Döntési tudományok	Csoporton belüli eltérés	0,278	4	0,070	29,16	0,000
	Csoportok közötti eltérés	0,048	20	0,002		
	Teljes eltérés	0,326	24			
Társadalomtudományok	Csoporton belüli eltérés	10,007	4	2,502	7,595	0,001
	Csoportok közötti eltérés	6,588	20	0,329		
	Teljes eltérés	16,595	24			

Forrás: SPSS program felhasználásával, saját szerkesztés.

A varianciaanalízist elvégeztük az ezer főre eső hivatkozások felhasználásával is. A hivatkozások és a publikációk közötti erős korreláció miatt (lásd például [Hendrix, 2008] ugyanakkor nem meglepő, hogy ennek az elemzésnek az eredményei teljesen egybevágóak az ezer főre eső publikációk száma alapján számoltakkal: a legnagyobb a szórás a szűken értelmezett társadalomtudományok esetében, míg a legkisebbet a döntési tudományok esetében tapasztaltuk. Tanulmányunkban, terjedelmi korlátok miatt, eltekintünk az ezer főre eső hivatkozások alapján elvégzett varianciaanalízis táblázatos ismertetésétől.

Összességében elmondható, hogy az európai társadalmi és gazdasági modellek alapján csoportosított országok igen eltérő teljesítményt mutatnak. Ezek alapján feltételezhető, hogy az eltérő gazdasági és társadalmi berendezkedés hatással van a társadalomtudományos teljesítményre.. Természetesen további kutatások szükségesek ennek a kérdéskörnek a részletesebb elemzéséhez. Azt sem szabad elfelejteni, hogy az általunk felállított csoportok messze nem homogének, vagyis az egyes országcsoportok tagjai közötti különbségek vizsgálata elengedhetetlen. Ez azonban meghaladja a jelen tanulmány kereteit.

5. Összefoglalás

Tanulmányunkban arra kerestük a választ, hogy az európai társadalmi és gazdasági modellek alapján csoportosított európai országok hogyan teljesítenek a társadalomtudományok területén, illetve arra is kíváncsiak voltunk, hogy milyen teljesítményt nyújtanak a társadalomtudományok egyes részterületein (közgazdaságtudomány, ökonometria és pénzügytan üzleti-, menedzsmenttudományok és számvitel; döntésemleletek tudománya és a szűken értelmezett társadalomtudományok). Elemzésünkben leíró és matematikai statisztikai módszereket használtunk. Az általunk alkalmazott változók a tudományos teljesítmény mérésére használt legismertebb mutatók: a publikációk, a hivatkozások száma, illetve a H-index voltak.

Vizsgálatainkból kiderült, hogy az angolszász modell szerint működő országok teljesítménye az EU többi országához képest kiemelkedő. Ez megegyezik korábbi kutatások eredményeivel (lásd például [Kishida-Matsui, 1997]). A kontinentális modell az abszolút változók alapján akár az élmezőnybe is sorolható, de ha a relatív mutatókat nézzük, akkor már csak a „középmezőnyt” erősíti. Ez abból fakad, hogy az ehhez a modellhez sorolt országok földrajzilag nagyok, ugyanakkor a társadalomtudományos teljesítményük a méretük alapján elvártakhoz képest csekély. Ezzel szemben a skandináv modell országai habár földrajzilag kicsinek számítanak, a teljesítményük igen jelentős. A dél-európai modell országait a középmezőnyhöz soroljuk mind az abszolút, mind pedig a relatív mutatók alapján. A KKE modell képviselői komoly lemaradásban vannak. Ennek egyik lehetséges oka a „szocializmus hagyatéka”: ezen országok sokkal erősebbek a természet-tudományos területeken, mint a társadalomtudományokban. Az intézményi és finanszírozási hiányosságok tovább szűkítik ezeknek az országoknak a fejlődési lehetőségeit.

Elemzéseinkben a tudományos teljesítmény mérésére használt legelterjedtebb mutatókat alkalmaztuk. A varianciaanalízis révén rávilágítottunk arra, hogy a szűken értelmezett társadalomtudományoknál tapasztalható a legnagyobb, a döntési tudományoknál pedig a legkisebb eltérés az egyes országcsoportok teljesítménye között.

Kutatásunkban az európai modellek alapján felállított csoportok teljesítményét hasonlítottuk össze. Az egyes csoportok azonban nem tekinthetők homogénnek. Ennek vizsgálatára jelen tanulmányban nem térünk ki, ez egy további kutatás részét képezheti.

Irodalomjegyzék

- 169/2000. (IX. 29.) Korm. rendelet az egyes tudományterületekhez tartozó tudományágak, valamint a művészeti ágak felsorolásáról. weboldalról: http://www.nefmi.gov.hu/letolt/felsoo/03mell2_tudagak_kormrend.pdf
- Crouch, C. (2005): Models of Capitalism. *New Political Economy*, 10 (4), 439-456.
- Csaba, László – Szentés, Tamás – Zalai, Ernő (2014): Tudományos-e a tudománymérés? Megyjegyzések a tudománymetria, az impaktfaktor és az MTMT használatához. *Magyar Tudomány*, 175 (4), 442-466.
- Glänzel, W. (2003): *Bibliometric as a Research Field. A course on theory and application of bibliometric indicators*. Course Handouts. Letöltve 2015. május 15-én a következő weboldalról: http://www.researchgate.net/profile/Wolfgang_Glaenzel/publication/242406991_BIBLIOMETRICS_AS_A_RESEARCH_FIELD_A_course_on_theory_and_application_of_bibliometric_indicators/links/0a85e536694a2980f9000000.pdf
- Hall, P. A. – Soskice, D. (2001): An Introduction to Varieties of Capitalism. In Hall, P. A. - Soskice, D. (szerk.) *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage* (pp. 1-68). Oxford University Press: UK.
- Hendrix, D. (2008): An analysis of bibliometric indicators, National Institutes of Health funding, and faculty size at Association of American Medical Colleges medical schools, 1997-2007. *Journal of the Medical Library Association*, 94 (4), 324-334.
- Hicks, D. (2005): The Four Literature of Social Science. In Moed, H. F. - Glänzel, W. - Schmoch, U. (szerk.), *Handbook of Quantitative Science and Technology Research. The Use of Publication and Patent Statistics in Studies of S&T Systems* (pp.473-496. Kluwer Academic Publisher: Netherlands.
- Hirsch, J. E. (2005): An index to quantify an individual's scientific research output. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 102 (46), 16569-16572.
- Inzelt, Annamária – Schubert, András (2008): A kutatási együttműködések idézettségi hozadéka. A tudományos társválasztás hatása az eredmények látthatóságára. *Külgazdaság*, 52 (9-10), 78-93.
- Kishida, K. – Matsui, S. (1997): International publication patterns in social sciences: a quantitative analysis of the IBSS file. *Scientometrics*, 40 (2), 277-298.
- Kiss, Jenő (2009): A tudományos nyelvek, az anyanyelv és az értelmiségi elit, *Magyar Tudomány*, 170 (1), 67-74. link: <http://www.matud.iif.hu/09jan/13.html>
- Kozłowski, J. – Radosevic, S. – Ircha, D. (1999): History matters: the inherited disciplinary structure of Central and Eastern Europe and its restructuring. *Scientometrics*, 45(1), 137-166.

- Madarász, Aladár (2005): Gunnar Myrdal (1898-1987). In Bekker, Zsuzsa (szerk), *Közgazdasági Nobel-díjasok 1969-2004* (pp. 169-187). KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft.: Budapest.
- Radosevic, S. – Yoruk, E. (2014): Are there global shifts in the world science base? Analysing the catching up and falling behind of world regions. *Scientometrics*, 101 (3), 1897-1924.
- Sajtos, László – Mitev, Ariel (2007): *SPSS Kutatási és adatelemzési kézikönyv*. Budapest: Alinea Kiadó.
- SCImago Journal & Country Rank, 1996-2013. Letöltve 2015. március 23-án a scimagojr.com weboldalról: <http://www.scimagojr.com/aboutus.php>
- Török, Ádám (2008): Tudomány vagy versenyképesség? Tudomány és versenyképesség! *Pénzügyi Szemle*, 53 (4), 549-570.
- Török, Ádám (2006): A Lisszaboni Stratégia értelméről és tanulságairól 2006 tavaszán. *Magyar Tudomány*, 166 (9), 1040-1044.
- Török, Ádám (2005): Bertil Ohlin (1899-1979). In Bekker, Zsuzsa (szerk), *Közgazdasági Nobel-díjasok 1969-2004* (pp. 169-187). KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft.: Budapest.
- Verbeek, A. – Debackere, K. – Luwel, M. (2003): Science cited in patents: A geographic „flow” analysis of bibliographic citation patterns in patents. *Scientometrics*, 58 (2), 241-263.
- Vinkler, P. (2004): Adalékok a tudománymetria néhány kérdésének megértéséhez. *Magyar Tudomány*, 164 (6), 789. Letöltve: <http://www.matud.iif.hu/04jun/vinkler.html>, 2015. május 18.
- World Bank, 2013. Letöltve 2015. március 17-én a következő honlapról: http://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?order=wbapi_data_value_2013+wbapi_data_value+wbapi_data_value-last&sort=asc

Lektorálta: Neumanné Virág Ildikó, Pannon Egyetem Gazdaságtudományi Kar, egyetemi adjunktus

REGIONÁLIS VERSENYKÉPESSÉG A KÁRPÁT-MEDENCE ORSZÁGAIBAN KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A HUMÁN TŐKÉRE¹

Nagy Balázs

Nyugat-magyarországi Egyetem, PhD-hallgató, nagybalazs0224@gmail.com

Absztrakt

A nemzetgazdasági versenyképesség a rendszerváltás utáni időszak egyik kulcskérdésévé vált Kelet-Közép-Európában. A tanulmányban bemutatott nemzetközi versenyképesség-kutató intézetek jelentései több tényező segítségével végzik el a nemzetgazdaságok rangsorolását. E jövőre, fenntarthatóságra és jóllétre összpontosító jelentések sokkal átfogóbb képet adnak a gazdaság állapotáról és teljesítményéről, mint a gyakran kritizált GDP-hez kötött fejlődési mutatók, amelyek elsősorban a múlt gazdaságpolitikai intézkedéseinek eredményeit mutatják. A vizsgált Kárpát-medencei országok (Magyarország, Románia és Szlovákia) versenyképességének elemzése után, jelen tanulmányban áttekintésre kerülnek a regionális versenyképesség főbb indikátorai is, melyek közül kiemelt szerepe van a kutatás-fejlesztésnek, az oktatásnak és a jóllétnek. Ezen indikátorok a hazai és nemzetközi szakirodalom, valamint a szerző korábbi kutatási eredményei alapján lettek kiválasztva, figyelembe véve a Kárpát-medence, mint történelmi régió sajátosságait. A humán tőke fejlesztése korunk egyik jelentős társadalmi-gazdasági kihívása. Ez magában foglalja többek közt az oktatás színvonalának emelését, a lakosság egészségi állapotának javítását, valamint az „agyelszívás” jelenségének csökkentését. Versenyképességi szempontból kiemelhető, hogy a tudás megbecsülésével, az oktatási rendszer fejlesztésével tudunk csak lépést tartani a tudásalapú társadalmat építő nemzetekkel. A kutatás célja azon tényezők azonosítása, amelyek a regionális versenyképesség szempontjából kiemelt jelentőségűek, amelyek kompetitív előnyt jelenthetnek a régiók közötti versenyben. Ennek következményeképpen a tanulmány hozzájárul a fejlettség tekintetében jelentkező regionális különbségek felismeréséhez, a fejlesztési prioritások kijelöléséhez, valamint a gazdaság és civil szféra régió- és országhatárokon átvívelő hálózati szinergiájának megteremtéséhez. Összességében pedig utat mutathat a regionális politika alakításához, amelynek jelentőségét mutatja, hogy az Európai Unió költségvetésének legnagyobb hányadát e célok megvalósítására fordítja.

A szubnacionális elemzés területi egységeinek a vizsgált országok NUTS2 régiói kerültek kiválasztásra. A tanulmány a Kárpát-medencére kifejlesztett regionális versenyképességi index kidolgozásának egy szeletét adja, ugyanakkor önmagában is hozzájárul a területi egységek összehasonlításához és a regionális különbségek feltérképezéséhez.

Kulcsszavak: *Regionális versenyképesség, Kárpát-medence, Jóllét, Humán tőke*

¹ A kutatás a Pallas Athéné Domus Concordiae Alapítvány támogatásával valósult meg.

1. Nemzetgazdasági és regionális versenyképesség

1.1 A nemzetgazdasági versenyképesség értelmezése

Az IMD² két definíciót is meghatároz a versenyképességre. A rövidebb, tömörebb definíció szerint a versenyképesség az, „ahogyan a nemzetgazdaságok erőforrásaik és kompetenciáik egészét menedzselik az emberek jóléte³ érdekében”. [IMD, 2014 p. 502] A másik, tudományos definíció szerint „a versenyképesség a közgazdasági elméletek tárgykörébe tartozik, és azokat a tényezőket és politikákat elemzi, melyek egy ország azon képességét formálják, amellyel vállalatai számára magasabb szintű értékteremtést, állampolgárainak pedig nagyobb jólétet biztosító környezetet hoz létre és tart fenn.” [IMD, 2014 p. 502]

A WEF⁴ [2014] versenyképességi definíciója nagyban hasonlít a korábban bemutatotthoz, eszerint a versenyképesség tényezők, politikák és intézmények összessége, amely meghatározza egy nemzetgazdaságban a termelékenység szintjét, amely determinálja az adott gazdaság által elérhető jóléti szintet.

Garelli [2006] szerint alapvető különbség van a versenyképesség és gazdasági teljesítmény között. A GDP-n keresztül csak a múlt gazdaságpolitikáinak a jelenre kiható eredményét mérhetjük, azonban alkalmatlan a jövőre való felkészültség mérésére, amelyet egy versenyképességi mutatónak tartalmaznia kell. A szerző hangsúlyozza, hogy versenyképesség legfontosabb elemei az oktatás, a technológia, a kutatás és a tudomány. Ezeknek pedig a humán tőke szempontjából meghatározó szerepe van.

Porter [2005] szerint a versenyképességet a termelékenység határozza meg, amellyel a nemzet hasznosítja a humán, pénzügyi és természeti erőforrásait. Hozzáteszi, hogy egy nemzet életszínvonalát a gazdaság termelékenysége határozza meg, vagyis az, hogy mennyi árut és szolgáltatást állított elő egységnyi erőforrással. Értelmezésében szinte minden tényező hozzájárul a versenyképességhez, például iskolák, utak, pénzügyi piacok.

Chikán és Czakó [2005 p. 12] szerint a nemzetgazdasági versenyképesség alatt a következőt értjük „a nemzetgazdaságnak az a képessége, hogy egy nemzetgazdaság úgy tud létrehozni, felhasználni illetve a globális verseny keretei között értékesíteni termékeket és szolgáltatásokat, hogy közben saját termelési tényezőinek hozadéka, s ezzel párhuzamosan állampolgárainak jóléte fenntartható módon növekszik.”

Csath [2010 pp. 28-29] szerint a versenyképesség szempontjából legfontosabb kérdés az értékteremtés, az ehhez felhasznált erőforrások hatékony hasznosítása, a belső képességek állandó fejlesztése és a minőségre törekvés. Ezért nem tekinthető

² Institute for Management Development

³ A „jólét” közgazdaságtani fogalom, amelyet több tényezővel (jövedelem, vagyon) mérhetünk, a „jóllét” ettől sokkal komplexebb, hiszen az ember „jól létét”, „jó érzését” jelenti.

⁴ World Economic Forum

versenyképesnek az az ország, amely nem tud megbirkózni a magas munkanélküliséggel és a szegénységgel. Továbbá értelmezésében „a cégek versenyképességét a kormányok politikája, az általuk létrehozott üzleti környezet alapvetően határozza meg. Többek közt azzal, hogy mennyire fejleszti az infrastruktúrát, beleértve a tudásba és az egészségügybe való hatékony beruházások mértékét is.”

Meg kell említenünk a Nobel-díjas Krugman [1994] korai értelmezését is a nemzetgazdasági versenyképességről. Szerinte országok közötti versenyről nem beszélhettünk, ebben az esetben csak rivalizálásról lehet szó. A nemzetgazdasági versenyképesség koncepciója értelmezésében megfoghatatlan.

1.2 A regionális versenyképesség értelmezése

A regionális verseny értelmezése előtt mindenképp definiálnunk kell a régió fogalmát. A társadalomtudományban alkalmazott definíció szerint „a régió területileg összefüggő, a vizsgált társadalmi és gazdasági jelenség szempontjából homogénnek tekintett, határaival többé-kevésbé megadható térség.” [Lengyel-Rechnitzer, 2009 p. 29]

Porter [2002] gazdasági szempontból hat térszerveződési szintet különböztet meg, amelyek egymásba ágyazódnak, ezek a következők:

- világ gazdaság
- nemzetközi integrációk
- nemzetgazdaságok
- országon belüli régiók, tartományok
- városok és agglomerációjuk
- klaszterek térségi bázisa

Lengyel és Rechnitzer [2009] több felfogást szintetizált a régiótípusokra, melyek során a következő csoportokat definiálja:

- *Tervezési vagy programozási régió*: általában közigazgatási, területi szervezési vagy információgyűjtési (statisztikai) szempontokat előtérbe helyező, azonos döntéshozó testülettől függő alapegységek, az ország adminisztratív területi beosztásának egyik szintje.
- *Csomóponti régió*: általában egy vagy több nagyvárost (térbeli csomópont) és vonzáskörzetét tartalmazza, gazdasági és településhálózati vizsgálatok alapján alakul ki.
- *Homogén régió*: melynek részei nagyon hasonló természeti, társadalmi vagy gazdasági jellemzőkkel bírnak, ezek egységes arculatot, megjelenést is képviselnek.

Az EU NUTS⁵ rendszere három regionális szintet különböztet meg, a szintek és a besorolás alapjául szolgáló népességszám a következő:

⁵ Nomenclature des Unités Territoriales Statistiques – Területi Egységek Statisztikai Rendszere

1. táblázat: A NUTS rendszer szintjei

	Minimum népesség	Maximum népesség
NUTS1	3 000 000	7 000 000
NUTS2	800 000	3 000 000
NUTS3	150 000	800 000

Forrás: Eurostat [2014] alapján saját szerkesztés

A fenti adatok azonban nem kötelező jellegűek, azok csak elvárt irányszámok, az Európai Unió 28 tagállamában több olyan régió is található, amely nem felel meg ezen elvárásoknak. Például 2014-ben a francia Île de France NUTS2 szintű régió lakossága 12 005 077 fő, az olasz Lombardia lakossága pedig 9 973 397 fő volt. [Eurostat adatbázis, 2015]

A bemutatott háromszintű NUTS régiókat lokális közigazgatási egységekkel (LAU1 és LAU2)⁶ egészítették ki, ezek a váltották fel a korábbi NUTS4 és NUTS5 szinteket. A LAU1 szinten a kistérségek, járások, LAU2 szinten pedig a települések és településcsoportok találhatóak.

A régiók és más szubnacionális területi egységek közti verseny értelmezése már sokkal nehezebben megfogható. A régiók nem rendelkeznek olyan döntési jogkörökkel, mint a nemzetek, lényegesen kevesebb eszközzel tudnak beavatkozni a gazdaság működésébe. A regionális verseny tekintetében egészen a piaci automatizmusokig kell visszanyúlnunk, egészen pontosan a közgazdaságtan két alapvető elméletéhez, a komparatív és kompetitív előnyök tanához. [Lukovics, 2008]

A *komparatív előnyök* elmélete értelmében az országoknak azon termékek gyártására kell specializálódnuk, amelyekben más országokhoz képest relatív munkatermelékenységi előnyük van, illetve alacsonyabb relatív költségszinten tudnak előállítani, a viszonylag magas költséggel előállított árucikkeket importálniuk kell. [Szentes, 2005] Ez a modell értelmezhető a nemzetgazdaságok és régiók szintjén is, vagyis így mindegyik földrajzi egység be tud kapcsolódni a munkamegosztásba és lehetőség van a párhuzamos fejlődésre, ugyanakkor a globalizáció, valamint a multi- és transznacionális vállalatok megjelenése az adott régióban torzíthatja a képet.

A *kompetitív (abszolút) előnyök* szerint a területi egyenlőtlenségek mérséklődése nem automatizmusok eredménye, hisz a versenyben lennie kell győztesnek és vesztesnek. Ezért beavatkozásokra, egyedi stratégiákra van szükség. A szubnacionális régióknál mindkét előny megtalálható, azonban a nagyvárossal rendelkező (metropolitan) régióknál az urbanizációs előnyök miatt a komparatív, a lokalizációs előnyökre építő, kisebb várossal rendelkező régióknál a kompetitív előnyök jellemzőek. Az EU regionális politikáján is a kompetitív előnyök szemlélete tükröződik, „hiszen a kevésbé fejlett régiók felzárkózásához támogatást nyújt, előírva a partnerségen alapuló programozást, amely lényegében egy régió versenystratégiájának kidolgozását jelenti.” [Lukovics, 2008 p. 567]

⁶ Local Administrative Unit – Helyi Közigazgatási Egység

A WEF és IMD jelentései a nemzetgazdaságok versenyképessége alapján végez rangsorolást. Ugyanakkor az Európai Bizottság „EU Regionális Versenyképességi Index 2013”⁷ című kiadványában NUTS2-es szinten vizsgálja az EU 28 tagállamának versenyképességét. Az elemzésben szereplő és a rangsorolás alapját jelentő mutatószám 3 alindexből áll, ezen a következők [Annoni - Dijkstra, 2013]:

1. Alapmutatók alindex: Intézményrendszer, Makrogazdasági stabilitás, Infrastruktúra, Egészségügy, Alapfokú oktatás
2. Hatékonyság alindex: Felsőoktatás/ Lifelong Learning, Munkaerő-piaci hatékonyság, Piaci méret
3. Innováció alindex: Technológiai felkészültség, Üzleti kifinomultság, Innováció

A fenti felosztás a WEF struktúrájára emlékeztet, melynek a következők: 1. Intézményrendszer, 2. Infrastruktúra, 3. Makrogazdasági környezet, 4. Egészségügy és alapfokú oktatás, 5. Felsőoktatás és szakképzés, 6. Árupiaci hatékonyság, 7. Munkaerő-piaci hatékonyság, 8. Pénzpiaci fejlődés, 9. Technológiai felkészültség, 10. Piac mérete, 11. Üzleti kifinomultság, 12. Innováció. [WEF, 2014]

A regionális versenyképesség úgy definiálható, mint egy képesség, melynek célja egy vonzó és fenntartható környezet létrehozása és biztosítása a vállalatok és a lakosság számára. [Dijkstra et al., 2011]

Mindezek alapján látható, hogy a területi verseny „egy olyan folyamat, amely a területi egységek között zajlik és célja a régióban, városban élők jólétének növelése a regionális, helyi gazdaság fejlődésének elősegítésével, amely fejlődést bizonyos csoportok a helyi politikákon keresztül más térségekkel versengve, rivalizálva próbálnak befolyásolni explicit vagy gyakran implicit módon”. [Lengyel, 2003 p. 153]

2. Cél és módszer

2.1 Cél

Mint a korábban bemutatott versenyképességi definíciók mutatják a versenyképesség célja a jólét és jóllét. A versenyképesség eszköz, a társadalmi jóllét cél. Ezek alapján a kutatás célja a szubnacionális régiók jóllétének és a humán tőke állapotának mérése a Kárpát-medence országában. A kutatás a három országra terjed ki, így Magyarország, Szlovákia és Románia fejlettségi szintjének bemutatására kerül sor a tanulmányban. A helyzetértékelésen túl a kutatás további célja egy Kárpát-medencére értelmezett területi versenyképességi index indikátorkészletének meghatározása a humán tőke, a K+F, az oktatás és a jóllét tekintetében.

⁷ EU Regional Competitiveness Index 2013

2.2 Módszer

A három bemutatott ország régióinak adatai NUTS2 szinten kerültek be az elemzésbe, hiszen ez az a legkisebb területi egység, amelyre vonatkozóan a regionális politikában alkalmazott statisztikai adatok széles köre rendelkezésre áll, illetve ezen a szinten a területi GDP is elfogadható hibával becsülhető. [Lengyel-Rechnitzer, 2009]

A jelen tanulmányban felhasznált adatok forrását az Eurostat adatbázisa jelentette. Az elemzésben szereplő statisztikai elemzések az SPSS statisztikai programcsomaggal készültek.

3. A Kárpát-medence NUTS2 szintű régiói

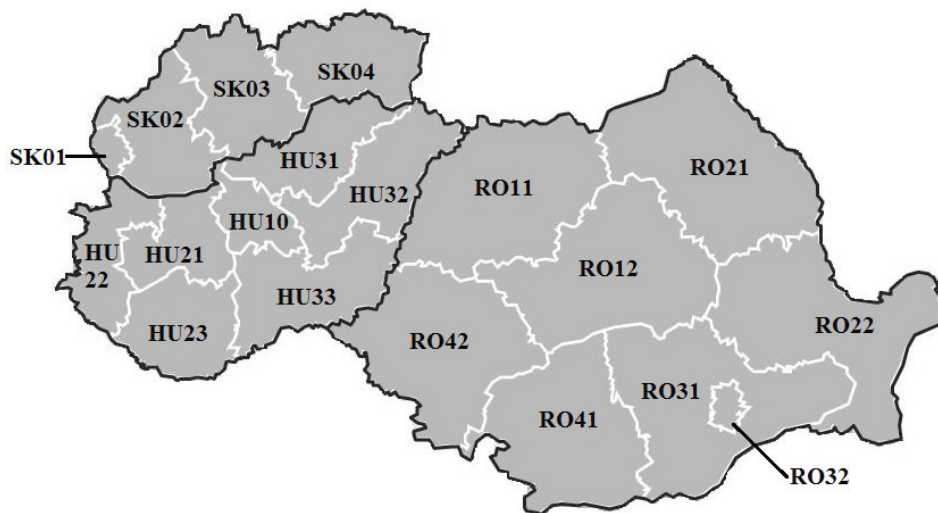
A kutatás célja a Kárpát-medencei magyarság által lakott területek vizsgálata, továbbá elemzésre kerültek Románia Kárpátokon túli régiói is. Így teljes körűen kimutathatóvá válnak a területi különbségek ebben az országban is. A Kárpátokon túli régiók közé a következők tartoznak: Észak - Kelet, Dél - Kelet, Dél - Munténia, București-Ilfov és Dél-nyugat Olténia. Mindezek alapján a következő NUTS2 szintű régiók kerültek be az elemzésbe:

2. táblázat: A vizsgált országok NUTS2 szintű régiói

Ország	NUTS kód	Régió neve
Magyarország	HU10	Közép-Magyarország
	HU21	Közép-Dunántúl
	HU22	Nyugat-Dunántúl
	HU23	Dél-Dunántúl
	HU31	Észak-Magyarország
	HU32	Észak-Alföld
	HU33	Dél-Alföld
Románia	RO11	Nord-Vest (Észak-nyugat)
	RO12	Centru (Közép)
	RO21	Nord-Est (Észak-kelet)
	RO22	Sud-Est (Dél-kelet)
	RO31	Sud-Munténia (Dél-Munténia)
	RO32	București – Ilfov
	RO41	Sud-Vest Oltenia (Dél-nyugat Olténia)
	RO42	Vest (Nyugat)
Szlovákia	SK01	Bratislavský kraj (Pozsony)
	SK02	Západné Slovensko (Nyugat-Szlovákia)
	SK03	Stredné Slovensko (Közép-Szlovákia)
	SK04	Východné Slovensko (Kelet-Szlovákia)

Forrás: Eurostat [2014] alapján saját szerkesztés

A régiók NUTS kódja egyértelműen meghatározza, hogy egy adott NUTS2 szintű régió melyik NUTS1 régióba tartozik. Ennek értelmében Magyarországon három NUTS1 szintű régió van, a Közép-magyarországi régió önmagában alkot egy NUTS1 szintű régiót is, a Közép-, Nyugat-, és Dél-Dunántúl együtt alkotja a „Dunántúl” régiót (erre utal a „HU” országjelzés utáni 2-es szám), míg Észak-Magyarország, Észak- és Dél-Alföld pedig az „Alföld és Észak” NUTS1 régióba tartozik (3-as csoport).

1. ábra: A vizsgált régiók elhelyezkedése⁸ – Forrás: saját szerkesztés

4. A Kárpát-medence kiemelt indikátorai

4.1 Társadalmi mutatók

A jövedelmi helyzettel kapcsolatos területi összehasonlításoknál igen fontos mutató az egy lakosra jutó GDP, ami jelen tanulmányban vásárlóerő-egységben kerül elemzésre, ugyanis ez közvetve megmutatja az életszínvonalbeli különbségeket. Ugyanakkor a GDP tartalmaz olyan elemeket, amelyek számszakilag kedvezőek, de a társadalmi hatásuk rendkívül kedvezőtlen, például prostitúció és kábítószer kereskedelem. Torzítja a képet a külföldi vagy régióin kívüli vállalatok által termelt GDP is, amely nem az adott régióban kerül felhasználásra.

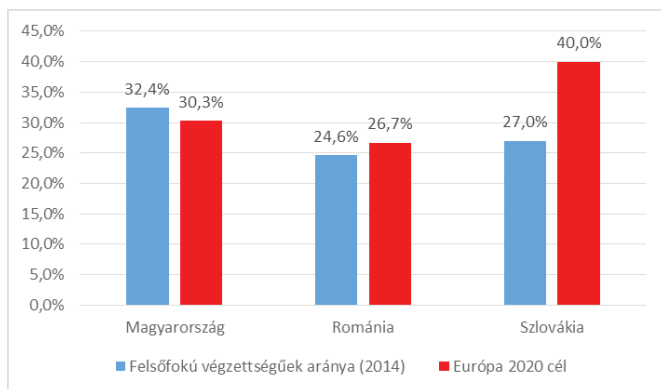
Ha nemzetgazdasági szinten mérjük egy lakosra jutó GDP-t, akkor a vizsgált országok közül 2013-ban Szlovákia van a legkedvezőbb pozícióban (19 600 PPS), Magyarországon az érték 17 200 PPS, míg a legrosszabb adat Romániáé (13 900 PPS). Ezek azonban nemzetgazdasági szintű adatok. A jelen tanulmányban vizsgált, NUTS2 szintű régiók helyzetét tekintve a 3. táblázat alapján megvizsgálhat-

⁸ A régiók neve a NUTS kód szerint megtalálható a 2. táblázatban.

juk az egy főre jutó GDP területi eloszlását. E mutató szórása jelentős a vizsgált országokban, elsősorban Szlovákiában, ugyanis ebben az országban az átlagtól való átlagos eltérés 15 835, Romániában 7 445, Magyarországon pedig 6 264 PPS.

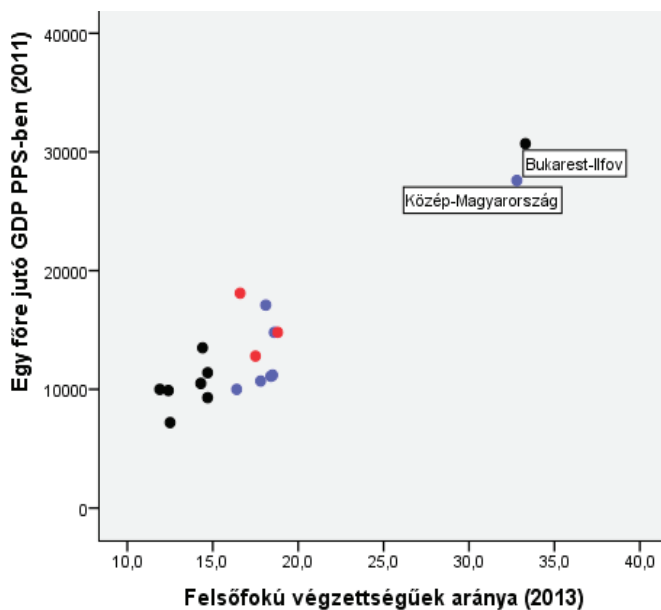
Fontos azonban megemlíteni az egyes régiók, elsősorban a fővárosi régiók közti különbségeket. Szlovákia és Románia esetén a fővárost magában foglaló régió jelentősen kisebb területű és lakosságú, mint a Közép-magyarországi régió. Összehasonlításképpen, míg a Közép-magyarországi régió teljes területe 6 916 km², addig Bukarest-Ilfov régióé 2 053, a pozsonyi régióé pedig 1 821 km². [Eurostat adatbázis, 2015] Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy utóbbi két régiót szinte kizárólag a főváros és annak agglomerációja alkotja. Magyarországon pedig a Közép-magyarországi régiót alkotó Budapest és Pest megye jelentősen nagyobb területű. Ennek a kohéziós és strukturális alapok felhasználási lehetősége miatt van jelentősége. Mivel a fővárosok versenyképességi, infrastrukturális és jóléti szempontból fejlettebbek vidéki területektől, így a korábban felsorolt alapokból folyósított támogatások jelentősen alacsonyabbak. Valójában jelentős fejlettségi különbségek érzékelhetők a főváros és Pest megye között, különállóan utóbbi sokkal nagyobb pályázati finanszírozáshoz jutna, hiszen a konvergencia régiók közé tartozna. Romániában és Szlovákiában minimalizálták a nem konvergencia régióknak számító területet, így jutva nagyobb támogatáshoz. Ennek jelentőségét és hatását egy későbbi NUTS3 szintű elemzéssel lehetne vizsgálni. Azonban jelen tanulmány szempontjából (ilyen értelemben) a régiók területének kiemelt jelentősége van, hiszen több, a 3-6. táblázatban szereplő mutató esetében a közép-magyarországi adat „rosszabb”, mint a pozsonyi vagy bukaresti, azonban csak a fővárosnál fejletlenebb Pest megyei területek okozzák a lemaradást a másik két ország fővárosához képest. Így van jelentősége annak, hogy a román fővárost magába foglaló régió az egy főre jutó GDP értékét tekintve jobb eredményt ért el, mint a közép-magyarországi régió.

Az Európa 2020 célkitűzések között (amelyek vállalásait nemzeti szinten az adott kormányzat határozta meg) szerepel a 30-34 éves populációban mért felsőfokú végzettségűek arányának emelése. Meg kell jegyezni, hogy Magyarország már teljesítette a 2020-ra elérendő célokat, az Eurostat adatbázisából kiderül, hogy a mutató értéke 2005 óta (akkor 17,9%) folyamatosan emelkedik. Amennyiben a növekedési ütem fennmarad, úgy 2020-ra messze felül lehet múlni a kitűzött célt, azonban ha a felsőoktatási intézményekbe felvett hallgatók száma csökken, akkor a mutató stagnálása, majd csökkenése várható. Kiemelhető, hogy Szlovákia a 2010. évi adatához képest (22,1%) tíz év alatt közel megduplázná, 40%-ra növelné a felsőfokú végzettségű lakosság arányát.

2. ábra: *A felsőfokú végzettségűek aránya és az Európa 2020 cél – Forrás: Eurostat adatbázis alapján saját szerkesztés*

Ugyanakkor, az adatokat regionális szinten vizsgálva kiderül, hogy fővárosi régiók kiemelkednek a többi régió közül, Romániában és Szlovákiában a legtöbb nem fővárosi régió csak a felét éri el ennek az értéknek. Magyarországon kisebb a különbség, azonban ez ismételt (a korábban már tárgyalt) alacsony Pest megyei adatokra vezethető vissza. A 3. ábrán egyértelműen látszik a fővárosi régiók előnyösebb helyzete a többi régióhoz képest, hiszen mind az egy főre jutó GDP, mind a felsőfokú végzettségűek arányát tekintve kitűnnek a vidéki régiók közül.

3. ábra: *A régiók helyzete az egy főre jutó GDP és a felsőfokú iskolai végzettség alapján – Forrás: Eurostat adatbázis alapján saját szerkesztés*

A teljes termékenységi arányszám folyamatos csökkenése társadalmi és gazdasági problémákhoz vezethet. A mutató kifejezi, hogy a szülőképes korú nők hipotetikusan és átlagosan hány gyermeket vállalnak. Molnár és Barna [2012] szerint a népesség fenntartásához el kell érni a legalább 2,1-es szintet, amit Magyarország legutóbb 1977-ben ért el.

A születéskor várható élettartam folyamatosan emelkedik. Azonban a termékenységi arányszám csökkenése és a várható életkor emelkedése miatt az „előregedő” társadalom komoly kihívás elé állítja a jövő nyugdíjrendszerét, a nyugdíj-járadék jelentős emelkedése várható az elkövetkezendő 50 évben.

3. táblázat: Társadalmi mutatók

Ország	Régió	Lakosság - fő (2014)	Egy főre jutó GDP PPS-ben (2011) ⁹	Felsőfokú végzettségűek aránya (2013) ¹⁰	Várható élettartam - év (2012) ¹¹	Teljes termékenységi arányszám ¹² (2012) ¹³
Magyarország	Közép-Magyarország	2 965 413	27 600	32,8%	76,7	1,25
	Közép-Dunántúl	1 069 190	14 800	18,6%	75,1	1,32
	Nyugat-Dunántúl	984 521	17 100	18,1%	75,4	1,22
	Dél-Dunántúl	917 492	11 200	18,5%	74,9	1,31
	Észak-Magyarország	1 176 894	10 000	16,4%	73,7	1,47
	Észak-Alföld	1 484 375	10 700	17,8%	74,9	1,40
	Dél-Alföld	1 279 480	11 100	18,4%	75,0	1,27
Románia	Észak-nyugat	2 590 220	10 500	14,3%	74,1	1,27
	Közép	2 355 312	11 400	14,7%	74,8	1,34
	Észak-kelet	3 273 367	7 200	12,5%	74,3	1,34
	Dél-kelet	2 509 094	9 900	12,4%	74,1	1,20
	Dél-Munténia	3 085 095	10 000	11,9%	74,3	1,27
	Bukarest-Ilfov	2 282 968	30 700	33,3%	76,1	1,18
	Dél-nyugat Olténia	2 033 360	9 300	14,7%	74,5	1,15
	Nyugat	817 895	13 500	14,4%	74,1	1,15
Szlovákia	Pozsony	618 380	46 600	37,5%	78,0	1,48
	Nyugat-Szlovákia	1 836 664	18 100	16,6%	76,4	1,27
	Közép-Szlovákia	1 347 233	14 800	18,8%	75,8	1,39
	Kelet-Szlovákia	1 613 672	12 800	17,5%	75,9	1,64

Forrás: Eurostat adatbázis újalapján saját szerkesztés

⁹ Purchasing Power Standard: vásárlóerő-egység

¹⁰ A 25-64 éves populációban

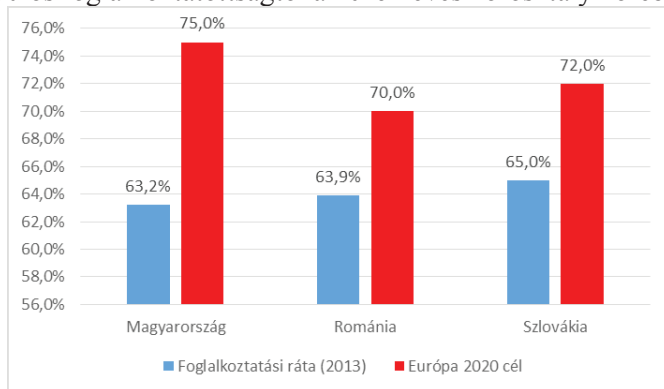
¹¹ Románia esetében 2011-es adat

¹² A szülőképes korú nőkre jutó elveszülések átlagos száma

¹³ Románia esetében 2011-es adat

4.2 Munkaerő-piaci és infrastrukturális mutatók

A foglalkoztatás és munkanélküliség az Európai Unió kiemelt indikátorai, előbbi bekerült az Európa 2020 célkitűzések közé. Magyarország jelenleg messze áll a kitűzött 75%-os foglalkoztatottságtól a 20-64 éves korosztály körében.

4. ábra: A foglalkoztatási ráta és az Európa 2020 cél – Forrás: Eurostat adatbázis alapján saját szerkesztés

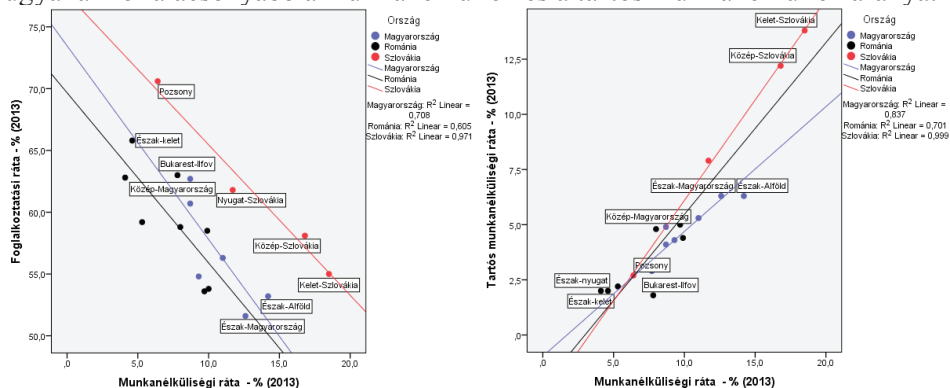
A teljes nemzetgazdaságra vetített foglalkoztatás jelenleg mindhárom ország esetén elmarad a 2020-ra kitűzött céltől, azonban szubnacionális szinten lehetnek olyan területi egységek, amelyek elérik ezt a szintet. NUTS2-es szinten vizsgálva kijelenthető, hogy jelenleg nincs olyan régió, amely elérné a nemzetgazdaság egészére kitűzött célt. A pozsonyi régió áll legközelebb a Szlovákia által kitűzött 72%-os célértékhez, azonban a 2013-ban mért 70,6%-os érték egyelőre elmarad ettől.

Az 5. ábra egyidejűleg mutatja a legfontosabb munkaerő-piaci mutatókat. Mint látható, Szlovákiában egyértelműen megjelenik a nyugat-keleti tagozódás, Pozsonytól keletre haladva csökken a foglalkoztatás és nő a munkanélküliség. Az R^2 determinációs együttható pedig egyértelműen jelzi, hogy a foglalkoztatást 97,1%-ban sikerült magyaráznunk a munkanélküliség segítségével. A reziduálisok szórása alacsony, az egyenes jól illeszkedik. Még jobban illeszkedő egyenest és kisebb szórást kapunk, ha a munkanélküliséget a tartós munkanélküliség függvényében vizsgáljuk. Bár a pozsonyi régió helyzete kedvező, addig a többi szlovákiai régió igen jelentős munkanélküliségi problémákkal küzd, különös tekintettel a tartós munkanélküliekre.

Magyarországon a Közép-magyarországi régió és Dunántúl van kedvezőbb helyzetben ezen mutatók tekintetében, Alföld és Észak NUTS1 szintű régióra az alacsony foglalkoztatás és magas és tartós munkanélküliség jellemző.

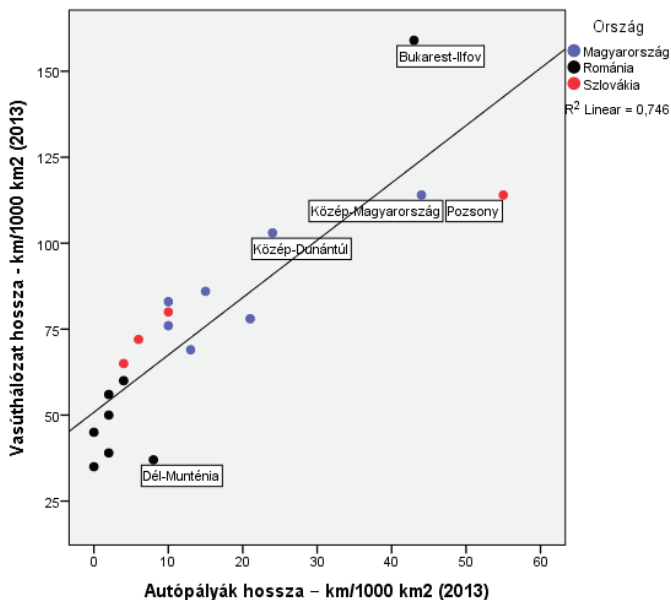
Romániában a fővárosi régió kivül az északi régiók (Észak-nyugat és Észak-kelet) vannak kedvezőbb pozícióban. Összehasonlítva a korábban bemutatott magyar Alföld és Észak makrorégió kedvezőtlenebb helyzetben van, mint a ro-

mániai régiók, hiszen bár az alacsony foglalkoztatás Romániában is jellemző, ugyanakkor alacsonyabb a munkanélküliek és a tartós munkanélküliek aránya.

5. ábra: A régiók helyzete a foglalkoztatási és munkanélküliségi helyzet alapján – Forrás: Eurostat adatbázis alapján saját szerkesztés

A közlekedési infrastruktúrát vizsgálva ismételtlen a fővárosi régiók dominanciája válik nyilvánvalóvá. Fontos azonban megjegyezni, hogy Magyarországon kisebbek az infrastrukturális különbségek, mint a másik két országban. Romániában pedig még 2013-ban is van két olyan régió (Észak-kelet és Dél-nyugat Olténia), ahol nincs autópálya. Ez jelentős versenyképességi hátrányt jelent e két régióknak, különösképp Dél-nyugat Olténia esetében, ahol az 1000 km²-re jutó vasúthálózat hossza is a legalacsonyabb a három vizsgált ország régiói közül.

6. ábra: A régiók helyzete a közlekedési infrastruktúra alapján – Forrás: Eurostat adatbázis alapján saját szerkesztés

4. táblázat: Munkaerő-piaci és infrastrukturális mutatók

Ország	Régió	Foglalkoztatási ráta ¹⁴ % (2013)	Munkanélküliségi ráta ¹⁵ % (2013)	Tartós munkanélküliségi ráta ¹⁶ % (2013)	Vasúthálózat hossza km/1000 km ² (2013)	Autópályák hossza km/1000 km ² (2013)
Magyarország	Közép-Magyarország	62,7%	8,7%	4,9%	114	44
	Közép-Dunántúl	60,7%	8,7%	4,1%	103	24
	Nyugat-Dunántúl	61,8%	7,7%	2,9%	86	15
	Dél-Dunántúl	54,8%	9,3%	4,3%	78	21
	Észak-Magyarország	51,6%	12,6%	6,3%	69	13
	Észak-Alföld	53,2%	14,2%	6,3%	83	10
	Dél-Alföld	56,3%	11,0%	5,3%	76	10
Románia	Észak-nyugat	62,8%	4,1%	2,0%	50	2
	Közép	53,6%	9,7%	5,0%	39	2
	Észak-kelet	65,8%	4,6%	2,0%	45	0
	Dél-kelet	53,8%	10,0%	5,5%	56	2
	Dél-Munténia	58,5%	9,9%	4,4%	37	8
	Bukarest-Ilfov	63,0%	7,8%	1,8%	159	43
	Dél-nyugat Olténia	58,8%	8,0%	4,8%	35	0
	Nyugat	59,2%	5,3%	2,2%	60	4
Szlovákia	Pozsony	70,6%	6,4%	2,7%	114	55
	Nyugat-Szlovákia	61,8%	11,7%	7,9%	80	10
	Közép-Szlovákia	58,1%	16,8%	12,2%	65	4
	Kelet-Szlovákia	55,0%	18,5%	13,8%	72	6

Forrás: Eurostat adatbázis alapján saját szerkesztés

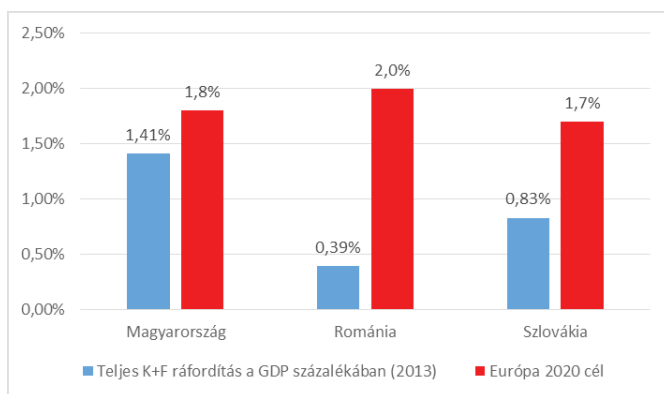
¹⁴ A 15–64 éves populációban foglalkoztatottak aránya az azonos korú populáció százalékában

¹⁵ A munkanélküliek aránya a gazdaságilag aktív népesség arányában

¹⁶ A legalább 12 hónapja munkanélküliek aránya a teljes aktív populációban

4.3 K+F+I mutatók

A kutatás-fejlesztés és innováció a versenyképesség és a humán tőke hatékonyságának fontos indikátora. Az Európai Unió 28 tagállamának 2020-ra elérendő célja, hogy GDP-jének átlagosan 3%-át kutatás-fejlesztésre fordítsa. A vizsgált országokban e kitűzött cél elmarad a 3%-tól. 2013-ban Magyarország fordította a legmagasabb GDP-arányos összeget K+F-re (1,41%), Szlovákia és Románia messze elmarad a magyar adattól. Ugyanakkor a célokat tekintve Románia szeretné a legnagyobb mértékűre, 2%-ra növelni e ráfordítását, azonban jelenleg nagyon messze áll ettől, továbbá itt kedvezőtlen tendenciát mutat ezen ráfordítások alakulása, hiszen 2012-höz képest csökkent a mutató értéke (0,48% à 0,39%). A nemzetgazdasági szintű adatokat a 7. ábrán láthatjuk.

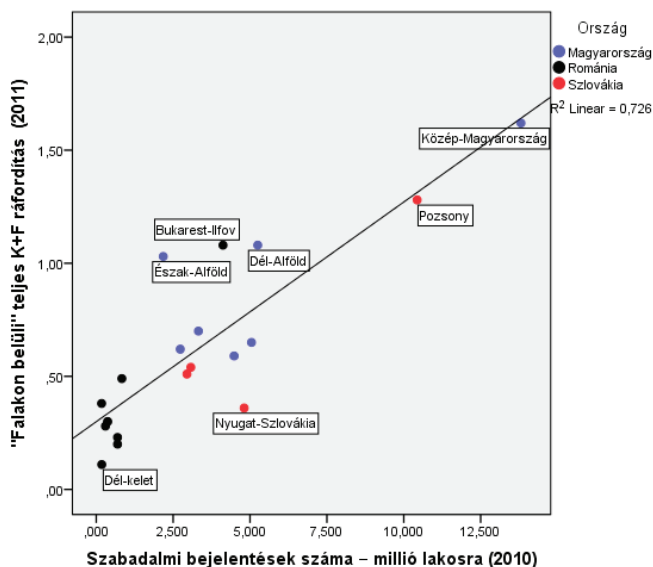

7. ábra: A teljes K+F ráfordítás és az Európa 2020 cél – Forrás: Eurostat adatbázis alapján saját szerkesztés

Akár a kutatók számát, akár a high-tech szektor foglalkoztatási adatait vizsgáljuk NUTS2 szinten, a korábban bemutatott fővárosi dominancia ez esetben is érvényesül. Szlovákiában a K+F mutatók tekintetében már kevésbé szembetűnő ezen indikátorok értékének csökkenése nyugatról kelet felé haladva.

A szlovákiai és romániai régiók K+F ráfordításait vizsgálva láthatjuk, hogy kizárólag a fővárost is magába foglaló régiók érték el az 1%-os GDP-arányos ráfordítást (Pozsony 1,28%, Bukarest-Ilfov 1,08%). Magyarországon még a legalacsonyabb értéket elérő Észak-Magyarországi régió K+F ráfordítása (0,59%) is meghaladja az összes szlovákiai és romániai, nem fővárosi régió ráfordításait. Továbbá Magyarországon két olyan nem fővárosi régió is található, amelynek ráfordításai meghaladják az 1%-ot, nevezetesen Észak-Alföld és Dél-Alföld. A többi magyarországi régió egyenletesen (0,59% - 0,7% között) teljesített.

Az innovációs tevékenység egyik fontos mutatója az Európai Szabadalmi Hivatalhoz (EPO) benyújtott bejelentések millió lakosra jutó száma. Ebben a tekintetben a vizsgált régiók közül Közép-Magyarország érte el a legjobb teljesítményt (13,81), majd következik Pozsony (10,435). Ugyanakkor Bukarest-Ilfov régió teljesítménye elmarad a másik két fővárosi régiótól, hiszen Dél-Alföld, Nyugat-Dunántúl, Észak-Magyarország és Nyugat-Szlovákia is megelőzi ezt a régiót. Összességében pedig kijelenthető, hogy a benyújtott szabadalmi bejelentések tekintetében az összes nem fővárosi régió jelentős lemaradásban van Romániában. Ezt szemlélteti a következő ábra:

8. ábra: A régiók helyzete a K+F ráfordítás és a szabadalmi bejelentések alapján – Forrás: Eurostat adatbázis alapján saját szerkesztés

Az ábráról azonban nem kizárólag a szabadalmi bejelentések millió lakosra vetített számát olvashatjuk le, hanem utal a K+F tevékenység hatékonyságára is, amennyiben feltételezzük, hogy a kutatás-fejlesztési tevékenység az Európai Szabadalmi Hivatalhoz benyújtott bejelentések számában ölt testet. Ilyen tekintetben Nyugat-Szlovákia pozíciója kedvező, hiszen az alacsony K+F ráfordítás ellenére a bejelentések száma magas. Az átlagos teljesítményt nyújtó Pozsony és Közép-Magyarország régió mellett a magyar alföldi régiók (Észak- és Dél-Alföld) és Bukarest-Ilfov régió is lemaradó területnek számít, hiszen a magas ráfordítás ellenére alacsony a szabadalmi bejelentések száma. Fontos megjegyezni, hogy nem minden K+F tevékenység eredménye egy bejegyzett szabadalom, ugyanakkor a Szabadalmi bejelentések számát 72,6%-ban sikerült magyaráznunk a teljes K+F ráfordítással, vagyis a determinációs együttható (R^2) magas, a regressziós egyenes jól illeszkedik.

5. táblázat: K+F+I mutatók

Ország	Régió	Emberi erőforrások a tudomány és technológia területein ¹⁷ - % (2013)	Foglalkoztatás a high-tech szektorban ¹⁸ - % (2013)	„Falakon belüli” teljes K+F ráfordítás ¹⁹ - % (2011)	Kutatók a foglalkoztatásban ²⁰ - % (2012)	Szabadalmi bejelentések száma – millió lakosra ²¹ (2010)
Magyarország	Közép-Magyarország	46,0%	8,6%	1,62%	1,21%	13,810
	Közép-Dunántúl	29,3%	3,7%	0,70%	0,39%	3,322
	Nyugat-Dunántúl	28,3%	3,6%	0,65%	0,26%	5,048
	Dél-Dunántúl	31,1%	3,1%	0,62%	0,27%	2,732
	Észak-Magyarország	28,6%	5,6%	0,59%	0,25%	4,483
	Észak-Alföld	29,1%	4,0%	1,03%	0,34%	2,178
	Dél-Alföld	30,0%	2,4%	1,08%	0,39%	5,250
Románia	Észak-nyugat	21,5%	2,5%	0,49%	0,13%	0,831
	Közép	26,4%	1,7%	0,20%	0,15%	0,693
	Észak-kelet	17,3%	1,2%	0,30%	0,09%	0,369
	Dél-kelet	20,6%	0,9% ¹⁴	0,11%	0,05%	-
	Dél-Munténia	19,0%	1,0%	0,38%	0,09%	0,174
	Bukarest-Ilfov	46,5%	7,1%	1,08%	0,85%	4,121
	Dél-nyugat Olténia	20,2%	0,8%	0,28%	0,12%	0,298
	Nyugat	21,8%	5,2%	0,23%	0,17%	-
Szlovákia	Pozsony	54,7%	8,1%	1,28%	2,59%	10,435
	Nyugat-Szlovákia	27,4%	3,7%	0,36%	0,30%	4,808
	Közép-Szlovákia	29,3%	2,4%	0,51%	0,34%	2,948
	Kelet-Szlovákia	27,0%	2,4%	0,54%	0,43%	3,076

Forrás: Eurostat adatbázis alapján saját szerkesztés

¹⁷ A tudomány és a technológia emberi erőforrásainak (HRST) aránya a 15–74 éves aktív népességben. A mutató azok arányát mutatja, akik vagy sikeresen diplomát szereztek egy tudományos vagy műszaki területen, vagy olyan területen foglalkoztatottak, ahol általában megkívánják az ilyen végzettséget.

¹⁸ A teljes foglalkoztatás százalékában

¹⁹ A GDP százalékában. (A „falakon belüli” ráfordítás közé tartozik minden olyan K+F ráfordítás, amely egy statisztikai egységen vagy gazdasági szervezeten belül jelenik meg, függetlenül annak pénzforrásától.)

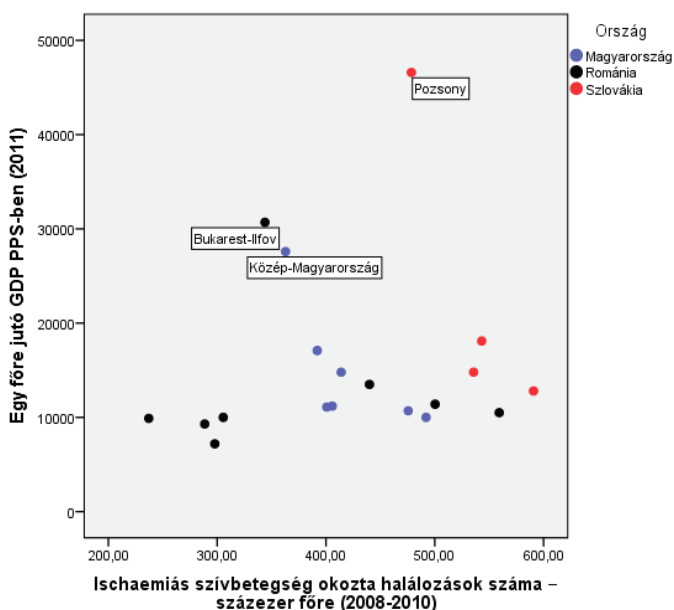
²⁰ Minden szektor, a teljes foglalkoztatás százalékában

²¹ Európai Szabadalmi Hivatalhoz (EPO) benyújtott bejelentések száma

²² 2012-es adat, az Eurostat szerint alacsony megbízhatóság

4.4 Egészségügyi és szegénységi mutatók

A Világgazdasági Fórum és az IMD versenyképességi kiadványaiban is megjelenik az egészségügyi pillér. Jelen elemzésből sem maradhat ki e terület, hiszen a humán tőke fenntartható fejlődése és a jóllét szempontjából fontos, hogy az állam állampolgárai számára (lakhelyüktől függetlenül) olyan egészségügyi infrastruktúrát alakítson ki, amely hosszútávon lehetővé teszi az egészség megőrzését, az egészségügyi szolgáltatásokhoz történő széleskörű hozzáférést, valamint lehetőséget teremt a hosszú, egészséges életre. A 3. táblázatban bemutatott születéskor várható élettartam mutató alapján a fővárosi régiókban élők vannak kedvezőbb helyzetben. Kórházi ágyak is nagyobb arányban állnak rendelkezésre mindhárom fővárosi régióban. A nemzetközi versenyképesség elemzők az egészségügyi helyzet mutatójaként a világviszonylatban jelentős betegségek (malária, tuberkulózis, HIV) esetszámát és előfordulását határozták meg. A Kárpát-medencében azonban más betegségek figyelembevétele válik indokolttá. Ennek figyelembevételével az ischaemiás szívbetegségek okozta halálozások (leggyakrabban szívinfarktus) száma került be az elemzésbe, ezt az egy főre jutó GDP függvényében vizsgálva (9. ábra) látható, hogy a szlovákiai régiókban gyakoribb e halálozási ok. A romániai régiók esetében pedig nagy a szórás, itt a nyugati és közép-romániai területek esetében magas e standardizált halálozási arányszám.

9. ábra: Az ischaemiás szívbetegség okozta halálozások és az egy főre jutó GDP alapján – Forrás: Eurostat adatbázis alapján saját szerkesztés

A szegénységnek és társadalmi kirekesztettségnek kitettek arányát tekintve a szlovákiai régiók helyzete a legkedvezőbb, míg a romániai adatok a legrosszabbak, többek között a Dél-kelet régió eredménye miatt, ahol ez az arány 53,4%. Ezen a téren nem egyértelmű a fővárosi régiók fölénye, lényegesen alacsonyabbak a különbségek a fővárosi és nem fővárosi régiók között. A nagyon alacsony munkaintenzitás következtében a felnőttek jóval kevesebbet dolgoznak, mint amennyire képesek lennének. Ez elsősorban Magyarországon jelent problémát, bár az Eurostat adatbázisában csak NUTS1 szintű adatok állnak rendelkezésre, mégis kijelenthető, hogy Közép-Magyarország és az Alföld és Észak makrorégió helyzete a legkritikusabb ezen a téren, míg a másik két fővárosi régió helyzete jelentősen kedvezőbb. Szlovákiában a relatív magas ischaemiás szívbetegségek aránya és a relatív kedvező szegénységi mutatók kapcsolata további vizsgálatot érdemel, feltételezhetően az okok a táplálkozási és életmódbeli különbségekben keresendők.

6. táblázat: Egészségügyi és szegénységi mutatók

Ország	Régió	Ischaemiás szívbetegség okozta halálozások száma – százezer főre ²³ (2008-2010)	Rendelésre álló kórházi ágyak száma – százezer főre (2011)	Nagyon alacsony munkaintenzitású háztartásban élők aránya ²⁴ – % (2013) ²⁵	Társadalmi kirekesztettségnek vagy szegénységnek kitettek aránya ²⁶ - % (2013) ²⁷
Magyarország	Közép-Magyarország	362,9	763,9	12,8	29,3
	Közép-Dunántúl	414,0	684,2	10,6	26,9
	Nyugat-Dunántúl	392,0	709,3		
	Dél-Dunántúl	405,7	750,4		
	Észak-Magyarország	492,0	740,6	12,7	35,8
	Észak-Alföld	475,6	681,7		
	Dél-Alföld	400,7	650,9		

²³ 2008 és 2010 között standardizált halálozási arányszám, minden a szív vérellátásának csökkenése által okozott halálesetre vonatkozik. Az ischaemiás szívbetegség leggyakoribb megnyilvánulási formája a szívinfarktus.

²⁴ Azon személyek, akik olyan háztartásban élnek, ahol a munkaképes korú személyek az előző évben a lehetséges munkaidejük kevesebb, mint 20%-át töltötték munkával.

²⁵ Magyarország esetén 2014-es adatok NUTS1 szinten

²⁶ A teljes népességhez képest

²⁷ Magyarország esetén 2014-es adatok NUTS1 szinten

Ország	Régió	Ischaemiás szívbetegség okozta halálozások száma – százezer főre ²³ (2008-2010)	Rendelésre álló kórházi ágyak száma – százezer főre (2011)	Nagyon alacsony munkaintenzitású háztartásban élők aránya ²⁴ – % (2013) ²⁵	Társadalmi kirekesztettségnek vagy szegénységnek kitétek aránya ²⁶ - % (2013) ²⁷
Románia	Észak-nyugat	559,2	667,2	7,4	30,9
	Közép	500,3	637,5	7,0	32,8
	Észak-kelet	297,8	545,9	4,1	48,9
	Dél-kelet	237,1	511,9	9,4	53,4
	Dél-Munténia	305,6	453,0	6,8	40,9
	Bukarest-Ilfov	343,9	970,6	2,9	30,3
	Dél-nyugat Olténia	288,5	554,8	7,5	45,6
	Nyugat	440,0	690,9	8,7	37,5
Szlovákia	Pozsony	478,5	808,6	2,9	19,6
	Nyugat-Szlovákia	543,1	490,6	6,7	17,7
	Közép-Szlovákia	535,7	583,0	7,5	20
	Kelet-Szlovákia	590,8	678,1	10,2	21,9

Forrás: Eurostat adatbázis alapján saját szerkesztés

5. Összegzés

A szakirodalmi áttekintés rávilágított arra, hogy a versenyképesség egyik célja a társadalmi jóllét. Ehhez elengedhetetlen, hogy az állam olyan környezetet hozzon létre, amely ösztönzi az oktatásban való részvételt, különösen a felsőoktatásban, támogatja a kutatás-fejlesztési tevékenységet, javítja az egészségügyi ellátások színvonalát és lehetővé teszi az állampolgárok foglalkoztatását kiemelten a nagy hozzáadott értéket teremtő területeken.

Az elemzésben figyelembevételre kerültek a társadalmi, munkaerő-piaci, infrastrukturális, kutatás-fejlesztési és innovációs, szegénységi és egészségügyi mutatók, melyek tekintetében megállapítható a fővárosi régiók általánosan kedvezőbb helyzete a vidéki régiókhöz képest. Természetesen vannak olyan országok, amelyeknél egy-egy pillért vizsgálva versenyelőnyt jelentő területeket azonosíthatunk. Ilyen például a magyar régiók esetén a közlekedési infrastruktúra és kutatás-fejlesztés mutatói, a szlovákiai régiók esetében a szegénységi és munkaintenzitási indikátorok, a romániai régiók esetében pedig szintén a munkaintenzitási és a tartós munkanélküliségi mutatók. Budapest és Pest megye a többi fővárosi régióhoz mért speciális helyzete többször is megjelenik a tanulmányban. A regionális fejlesztési alapok felhasználása és a NUTS2 szintű adatok összehasonlíthatósága szempontjából kiemelten fontos lenne, hogy Pest megye önálló régiót alkosson. A fejlesztési források LAU1 és LAU2 szintű elosztása pedig hozzájárulna a régióon belüli egyenlőtlenségek csökkentéséhez.

A tanulmányban bemutatott indikátorok megjelenítik a szubnacionális régiók egymáshoz mért helyzetét, azok által pedig összehasonlíthatóvá válnak a területi különbségek. Ezen mutatók kijelölése fontos egy területi versenyképességi index kidolgozása szempontjából, annak első lépését jelenti. A későbbiekben a regionális fejlesztési stratégiák elemzésére és az indikátorkészlet bővítésére kerül sor, amely így nem kizárólag a humán tőke állapotának bemutatására lesz alkalmas.

Irodalomjegyzék

- Annoni, P. – Dijkstra L. (2013): *EU Regional Competitiveness Index 2013*, European Commission, Luxembourg
- Chikán, A – Czakó, E. (szerk.) (2005): Kutatási tervtanulmány. *Versenyben a világgal 2004-2006*, Gazdasági versenyképességünk vállalati nézőpontból című kutatás. 1. számú műhelytanulmány
- Csath, M. (2010): *Versenyképesség-menedzsment*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Dijkstra, L., Annoni, P., & Kozovska, K. (2011): *A new regional competitiveness index: Theory, Methods and Findings*. European Union Regional Policy Working Papers, n. 02/2011.
- Eurostat adatbázis (2015). Letöltési link: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>, Letöltve 2015. március 9-én
- Eurostat (2014): *Eurostat Regional Yearbook 2014*, European Commission, Luxembourg
- Garelli, S. (2006): *Changing the Mindset on Competitiveness*. IMD, Lausanne.
- IMD – Institute for Management Development (2014): *World Competitiveness Yearbook*. IMD International, Lausanne.
- Krugman, P. (1994): Competitiveness: A Dangerous Obsession. *Foreign Affairs*. Volume 73, Number 2. Letöltve: <http://www.foreignaffairs.com/articles/49684/paul-krugman/competitiveness-a-dangerous-obsession>
- Lengyel I. (2003): *Verseny és területi fejlődés: térségek versenyképessége Magyarországon*. JATEPress, Szeged
- Lengyel I. – Rechnitzer J. (2009): *Regionális gazdaságtan*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs
- Lukovics M. (2008): *Komparatív és kompetitív előnyök erőhatásai a regionális fejlődésben*. A gazdasági környezet és a vállalati stratégiák – IX. Ipar- és vállalatgazdasági konferencia. MTA IX. Osztály Ipar- és Vállalatgazdasági Bizottsága, Szeged, pp. 563-570.
- Molnár T. - M. Barna K. (2012): Demográfiai jellemzők Magyarországon és az Európai Unióban, különös tekintettel a daganatos megbetegedések okozta halálózásra, *STATISZTIKAI SZEMLE 90:(6)*, pp. 544-558.
- Porter, M. (2005): *What is Competitiveness?* Letöltve 2014. október 26-án, az

IESE Business School – University of Navarra weboldaláról: http://www.iese.edu/en/ad/anselmorubiralta/apuntes/competitividad_en.html

Porter, M. E. (2002): *Competitiveness and the role of Regions*. Institute for Strategy and Competitiveness, Harvard Business School

Szentes T. (2005): *Világgazdaságtan I. kötet – Elméleti és módszertani alapok*, Aula Kiadó, Budapest

WEF - World Economic Forum (2014): *Global Competitiveness Report*. Geneva, Switzerland

Lektorálta: Prof. Dr. Csath Magdolna, Szent István Egyetem, Emeritus professzor, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, egyetemi magántanár

A PÉLDAKÉPEK, MINT A FOGYASZTÓI MAGATARTÁS MOZGATÓRUGÓI A 10–14 ÉVES KOROSZTÁLY SZEMÉBEN

Pap Katalin

Szegedi Tudományegyetem, PhD hallgató, pap.katalin@eco.u-szeged.hu

Absztrakt

Napjainkban a gyermekek több szempontból is külön fogyasztói célcsoportot jelentenek. Fogyasztói szokásaik elkülönülnek a fiatalok és felnőttek szokásaitól, ennek megfelelően pedig eltérnek referenciacsoportjaik is, melyek Töröcsik (2011) definíciója szerint értékeket és normákat képviselnek és a csoport tényleges vagy közvetett tagjának a magatartását befolyásolják. Más tehát az a csoport, amelyhez egy gyermek tartozni, hasonlítani szeretne, akikről példát vesz. Különösen igaz ez a virtuális világban, a virtuális referenciacsoportok megjelenésének idején (Tárkányi 2008). De kik is tekinthetőek a mai 10-14 éves gyermekek példaképeinek? A mai sztárokkal túlszűfolt médiában van-e helye a 20. században eszményképnek tekintet irodalmi és történelmi személyeknek, családtagoknak vagy barátoknak? Esetleg ez részben vagy egészben átalakult? Egyes nézetek szerint ma már a gyermekek döntő többsége a mozi, a sport és a zene világából választ példaképet, a családtagok vagy tanárok, mint példaként élén járók pedig háttérbe szorulnak. További kérdésként jelenik meg a téma tekintetében, hogy a korosztály a valós vagy fiktív karaktereket tekintik követendő példának, illetve milyen mértékben tudnak velük azonosulni. A Kid.Comm 2 kutatási eredményei szerint a gyerekek főként 12 éves kor alatt tudnak azonosulni a mesefigurákkal, később azonban más területről választanak példaképet¹. Lényeges továbbá, hogy nemcsak a példaképek kiléte, hanem a mögöttük meghúzódó értékek is kérdésesek, illetve változnak (László 2010). Az említetteken túl releváns kérdés, hogy mennyiben befolyásolják példaképeik a gyerekek fogyasztási szokásait?

Kutatásom során ezen fiatal korosztály példaképeinek megismerésére vállalkozom az említett kérdések körbejárásával, annak érdekében, hogy az említett korosztályt befolyásoló faktorokat jobban megértsük. Primer kutatásomat a témában korábban végzett hazai és nemzetközi kutatásokra alapozom, amelyet fókuszcsoporthoz tartozó kutatással tervezek elkészíteni annak reményében, hogy a 10-14 éves korosztály példaképeiről és fogyasztói szokásairól egy sokkal átfogóbb képet sikerül kialakítani. A kutatás során feltárt eredményeknek számos alkalmazási lehetőséggel rendelkeznek. Így többek között olyan referenciacsoportok megjelölésére alkalmas, amelyek valóban fontos szerepet játszanak az adott korosztály életében, és amelynek segítségével a vállalatok hatékony marketing stratégiát tudnak kialakítani a korosztály elérésében.

Kulcsszavak: *példakép, referenciacsoport, fogyasztói magatartás, gyerekek*

1. Bevezetés

A gyermekek, mint fogyasztói csoport vizsgálata nem újszerű, azonban tekintve, hogy napjaink gyermekei a világ első globális nemzedéke, akik ugyanazon kultúrán nőnek fel, egyforma ételeket esznek, egy divatot követnek, önálló szó

¹ http://mediatorveny.hu/dokumentum/293/KidComm2_tanulmany.pdf

– és kifejezésrendszerük van, amelyeket más generáció tagjai nem értenek (Tari 2011), így vizsgálatuk számos kérdést tartogat. Jelen tanulmány célja a 10-14 éves korosztály példaképeinek megismerése, melynek során arra keresem a választ, hogy melyek azok a csoportok, akiket a jelölt korosztály példaképnek tekint, mi alapján választják ki őket, és ez mennyire befolyásolja fogyasztási szokásaikat.

Annak érdekében, hogy az említett kérdésekre megfelelően alátámasztott kutatással szolgáljak, tanulmányom során definiálom a gyermekek életkori sajátosságait – különös tekintettel a vizsgált korcsoportra, azaz a kamaszokra, – majd bemutatom a gyermekeket, mint a fogyasztói társadalom tagjait. Napjainkban ugyanis a gyermekek hármast alkotnak (Töröcsik 2011), így nemcsak mint önálló fogyasztók, hanem mint befolyásolók és, mint a jövő fogyasztói is jelen vannak. A gyermekekre vonatkozó legfontosabb definíciókat követően kitérek a példaképek legfőbb sajátosságaira, majd bemutatom saját pilot kutatásomat, valamint annak legfontosabb eredményeit a példaképekre, a fogyasztásra és a médiafogyasztásra vonatkozóan. Tanulmányom végén kijelölöm a további lehetséges kutatási irányokat, illetve összegzem eredményeimet.

2. Elméleti alapok

Tanulmányom során a gyermekeket 10-14 éves korig vizsgálom, megértésükhöz azonban elengedhetetlen életkori sajátosságaik ismerete. Emellett, mint korábban említettem a mai gyermekek hármast jelentenek, így nemcsak mint önálló fogyasztóként releváns megismerésük, hanem mint befolyásolók, és mint jövő fogyasztói is. A gyermekek megismerése mellett azonban lényeges kiemelni a példaképekhez kapcsolódó szekunder ismereteket is annak érdekében, hogy világos képet kapjunk, kiket is szeretnénk megismerni tanulmányom végén. A következőkben a fent említettek kerülnek bővebb kifejtésre.

2.1 A gyerekek életkori sajátosságai

A vizsgált korosztály tulajdonképpen a kamaszokat, a felső tagozatos diákokat fedi le. Ez egy átmeneti kor, mivel a serdülő már nem gyermek, de még nem is felnőtt. Ez azonban számos konfliktust eredményez – legfőképp szüleikkel (Vajda 1999). A korszak jellemző kérdése a „Milyen vagyok én?” (Szabó 1984), amely kötődik az ebben a korban jellemző ideálkereséshez. Az ideálkeresés során a gyermekek keresik a megfelelő viselkedésmintákat, amelyek megfelelnek annak az elképzelésnek, ahogyan ők szeretnék látni magukat felnőttként (Méri - V. Binét 1997).

Ez az a korszak, amikor a gyermekek az előttük lévő mintát, azaz az idősebb gyermekek mintáját, már minőségileg másnak látják. Az egy-két évvel idősebb gyermekek képe már a felnőtt lét világát sugallja számukra (Méri - V. Binét 1997). A gyermekek életében a játékot felváltja az álmodozás, amely én-hangsú-

lyú. Ennek az én-hangsúlynak megfelelően a legtöbb énekesnő és sztár helyébe önmagukat képzelik bele és ennek megfelelően ezen időszak alatt jellemző a hírességekért való rajongás. (Mérei-V. Binét 1997). Példaképeikről főként a televízió és az internet segítségével informálódnak (Kozák 2008). Ebben a korszakban tehát a gyermekek elsősorban önmagukat szeretnék megismerni.

2.2 A gyerekek, mint fogyasztói csoport a társadalomban

A mai gyerekek életében természetes folyamat a vásárlási helyek felkeresése, a hirdetésekkel való találkozás vagy a nyereményjátékokon való részvétel (Töröcsik 2011). Emellett fontosak, mivel költésük nemcsak a saját vásárlásaikkal értelmezhető, mivel nagy befolyásuk van a család fogyasztására is, szerepük egyre nagyobb a családokban. Ez véleményem szerint magyarázható egyrészt, a születésszám csökkenésével, másrészt a gyermekvállalás kitolódásával is. Meglátásom szerint fontos tényező továbbá a csonka családok növekvő száma is, hiszen sok szülő a vásárlással, mint pótcselekvéssel próbálja fenntartani gyermeke szeretetét.

Egy kutatás szerint az Amerikai Egyesült Államokban éves szinten „*a gyermekek saját vásárlásai meghaladják a hat milliárd dollárt, és emellett a 4-12 éves gyermekek kb. újabb 130 milliárd dollár értékben pedig közvetett a befolyásuk*” (Hofmeister – Tóth 2006, 140. o.). Ezen kutatások alapján tehát megállapítható, hogy a gyermekek napjainkban hármas piacot jelentenek a marketing szakemberek számára (Hofmeister – Tóth 2006).

2.2.1 Önálló fogyasztók

A gyermekek, mint fogyasztók először az 1960-80-as években jelentek meg (Sulyokné 2000). Véleményem szerint, mivel kisiskolás koruktól kezdve rendelkeznek önálló jövedelemmel – amely alatt elsősorban a zsebpénzt értem – már egész fiatal korban kialakulnak fogyasztói szokásaik.

Egyes nézetek szerint az általános iskolát elkezdő gyermekek még nem ismerik a pénz értékét, nem képesek megbecsülni, mi az, amit meg tudnak vásárolni maguknak és mi az, amit nem (Müller 2001). Ez az általános műveletek elsajátításának hiányára vezethető vissza. Bergler viszont azt állapította meg (Hofmeister – Tóth 2006), hogy a gyermekek gyorsan megtanulnak gazdálkodni a pénzzel. A gyermekek fogyasztói szokásai azonban attól is függenek, hogy milyenek a neveltetési elvek az adott családban, illetve, hogy mikor kezd el egyedül vásárolni a gyerek. Ez országonként eltér, ahogyan az is, hogy hány éves korban kapnak a gyermekek először zsebpénzt (Hofmeister - Tóth 2006). Kutatási eredmények alapján elmondható, hogy Magyarországon a gyermekek általában tíz éves koruktól kapnak zsebpénzt, míg az USA-ban valamint Németországban már hat-hétéves kortól, azaz az iskoláskor kezdetétől (Hofmeister - Tóth 2006). Önálló

fogyasztónak ezért a gyermekeket körülbelül tíz éves koruktól tekintjük, hiszen ezen kor felett a saját vásárlások aránya egyre nagyobb. Ez főként az iskolai büfékben, közeli boltokban jellemző, ahol édességeket, üdítőket és újságokat vásárolnak a gyermekek előszeretettel (Töröcsik 2011).

2.2.2. Befolyásolók

A gyerekek, azonban nemcsak mint önálló fogyasztók jelennek meg, hanem mint közvetett fogyasztók, mivel egyre nagyobb a befolyásuk a családi vásárlások során. Ez a befolyás már nemcsak a gyermekek által fogyasztott termékek esetében igaz, hanem felnőtteknek szóló termékek és tartós fogyasztási cikkek esetén is, mint például az autók. Ez a befolyás tanácsadói mivoltukból ered, mivel kutatások szerint a nyolc és tíz év közötti gyermekek már gyakran jobban ismerik a márkákat, illetve a divatot, mint a szüleik (Hofmeister – Tóth 2006). Igényeiket, elképzeléseiket sok esetben kifejtik a közös vásárlások során, illetve a vásárlást követően is. A kisebb gyerekekre jellemző a szülők halkabb, vagy hangosabb zsarolása, míg nagyobb gyerekeknél inkább a termék bojkottálása jellemző, amennyiben nem az áhított márkát vette meg a szülő (Töröcsik 2011).

2.2.3 Jövő fogyasztói

Mint említettem, a gyerekek már nemcsak, mint jelenlegi fogyasztók, és mint befolyásolók fontosak, hanem mint a jövő fogyasztói is. Mivel a márkapreferenciák már gyermekkorban kialakulnak és kihatnak a későbbi fogyasztói szokásokra, így fontos foglalkozni azok kialakulásával is.

McNeal szerint, azok az gyerekek, akik gyerekkorukban egy adott márkát használtak, a későbbiekben sokkal szívesebben fogyasztják ugyanazon márkát (Hofmeister – Tóth 2006). Azonban fontos megemlíteni, hogy a gyermekeknek eladni egyre nehezebb feladat, hiszen már nemcsak a felnőttek, de a gyerekek is egyre több információra vágynak a vásárolni kívánt termékekkel kapcsolatban, és meg is szerzik azt a különböző fórumokon. A gyerekek márkapreferenciáit nagymértékben befolyásolja a szüleiktől látott minta, illetve a gyermek családjának anyagi helyzete is. Ez azonban többféleképpen is befolyásolhatja a gyermek későbbi vásárlási preferenciáit. Egyrészt, ha a gyermek családja nem engedheti meg magának, hogy Nike sportcipőt vegyen, akkor nem valószínű, hogy a gyermek felnőtt korában a Nike sportcipő elkötelezett híve lesz. Ez azonban véleményem szerint csak akkor igaz, ha a gyermeket nem éri hátrányos megkülönböztetés a kevésbé ismert vagy márkátlan ruhák miatt. Ugyanakkor figyelembe kell venni az ellenkezőjét is, azaz ha a gyermeket megkülönböztetik, kiközösítik, akkor éppen az ellenkezője fog kialakulni, tehát meg fogja venni a márkás cipőt, csak azért, hogy a felnőtt társadalom biztosan ne rekessze ki. A leírtakból is látszik, hogy ez egy igen komplex folyamat, és számtalan külső tényező befolyásolhatja.

2.3. A példaképek megjelenési formái

A példakép nem más, mint egy modell a gyermek előtt, akihez valamilyen külső vagy belső tulajdonság alapján hasonlítani szeretne. Ez lehet egy élő vagy egy történelmi személy, de akár a gyermek környezetében élő felnőtt is (Simonyi 2009). A szakirodalomban többféle besorolás létezik a gyermek példakép-forrásaira vonatkozóan.

Az egyik elsődleges példaképforrás lehet a család, mely a fogyasztói szocializáció első lépcsője is egyben. A család segítségével tanulják meg az alapvető viselkedésmintákat, értékeket és normákat. Emellett azonban nem szabad elfeledkeznünk a kortársakról, akikkel általában a gyerekek kapcsolata a legintenzívebb, illetve ők azok, akiknek általában meg is szeretnének felelni. A kortársak általában tagsági csoportok, de vannak olyan csoportok is, amelyeknek még nem tagja a gyermek, de szeretne az lenni. A tagság iránti vágy hatására pedig a gyermek igyekszik megfelelni ezen csoportoknak. Továbbá azonban nem elhanyagolhatóak a sztárok sem, mint lehetséges példaképek mivel nagy szerepük van az ideális önkép kialakításában. Ezen csoportoknak a gyermek nem valószínű, hogy tagja lesz (Benedek 2011), mégis hozzájuk hasonlítják magukat, így szerepük jelentős.

Az, hogy a gyermek honnan választ magának példaképet, az évek múlásával megváltozik, még régen a tanárokat tartották a gyermekek követendő példának, addigra ma már előtérbe kerülnek a sportolók, színészek vagy énekesnők. Ez is jól mutatja azt, hogy napjainkban a hagyományos szakmák már kevésbé népszerűek, így a brit gyerekek csupán 9 százaléka szeretne ügyvéd, 6 százaléka szeretne orvos, és csak 4 százalékanak áll szándékában tanár lenni. Magyarországon szintén hasonló az arány, a filmsztárok és valóságshow hősök sokkal előrébb vannak, mint a civil szakmák (Simonyi 2009), így elmondható, hogy a média és sztárkultusz teljes mértékben rányomja a bélyeget a gyerekek mindennapjaira.

3. A 10-14 éves gyermekek példaképei, egy primer kutatás eredményei

Kutatásom során a 10-14 éves korosztály példakép választási preferenciáit szeretném megismerni. Ehhez kapcsolódóan egy pilot kutatást készítettem, melynek eredményeit az alábbiakban mutatom be és felvázolom a további kutatási lehetőségeket.

3.1. Mintaválasztás

A pilot kutatás során vizsgált korcsoportot a már korábban is említett 10-14 év közötti gyermekek tették ki. A téma feltáró jellege miatt először az ismeretségi körből választottam ki a kutatási alanyaimat, majd hólabda módszert alkalmazva további interjúkat készítettem el. Fontos azonban megjegyezni, hogy az kis elemszám, illetve a reprezentativitás hiánya miatt, kutatásomból hosszú távú,

a magyarországi gyermekekre vonatkozó következtetések nem általánosíthatók (Malhotra 2008). A kutatás célja a további kvalitatív kutatás megalapozása és a vélemények feltárása a témával kapcsolatban.

A két csoport összetételében vegyesen voltak 10 és 14 év közötti fiú és lánygyermekek. Kiemelendő, hogy városi és falusi iskolából származó gyerekek mindkét csoportban megtalálhatóak voltak, azonban sportolni az egyes csoportból négyen, a másik csoportból csupán egy fő sportolt, a legnagyobb közös pont a két csoport összetételében a különböző közösségi oldalak napi szinten való használata volt (1. táblázat).

1. táblázat: A megkérdezett csoportok összetétele

Csoport	Név	Életkor	Lakhely	Sportol	Facebook1 felhasználó	Instagram2 felhasználó	Ask.fm3 felhasználó
1.	Lilla	11 év	Város	Igen	Igen	Igen	Igen
1.	Szandi	13 év	Város	Igen	Igen	Nem	Igen
1.	Alex	12 év	Falu	Igen	Igen	Igen	Igen
1.	Dorina	11 év	Falu	Igen	Igen	Nem	Igen
1.	Máté	14 év	Falu	Nem	Igen	Nem	Igen
2.	Ricsi	12 év	Város	Igen	Igen	Nem	Igen
2.	Dóra	12 év	Város	Nem	Igen	Igen	Igen
2.	Anna	13 év	Város	Nem	Igen	Igen	Igen
2.	Janka	12 év	Város	Nem	Igen	Igen	Igen
2.	Virág	11 év	Város	Nem	Igen	Igen	Igen
2.	Martin	14 év	Falu	Nem	Igen	Nem	Igen

Forrás: Saját szerkesztés, saját kutatás alapján

3.2. Módszertan

A 10-14 éves korosztály esetében a kvalitatív technikák kerülnek előtérbe, a korosztály és téma miatt a leggyakoribb és legismertebb kutatási technikát a fókusz-csoportos beszélgetést alkalmaztam (Veres – Hoffmann - Kozák 2006). Tekintettel a kutatás pilot jellegére ennek egyik változatát a mini-fókuszcsoportos kutatást választottam kutatási módszernek. A fókuszcsoportos kutatás egyik legnagyobb előnye, hogy nem várt vélemények is kiütközhetnek, mivel a válaszadók egymás válaszait is befolyásolják. Továbbá fontos kiemelni, hogy a válaszok általában spontánok és az adatgyűjtés és az elemzés is gyors, olcsó (Malhotra 2008). Ezen elméleti ismeretek a gyakorlati alkalmazásban is megjelentek. A kutatás során két fókuszcsoportos interjút készítettem 5-6 fős csoportokban.

3.3. Eredmények

Primer kutatásom során három nagy kérdéskört vizsgáltam. Ennek megfelelően kitértem a gyermekek példaképeire általánosságban, fogyasztási-, illetve média-

fogyasztási szokásaikra. A következőkben ezen kérdésköröket mutatom be részletesen.

3.3.1. A gyerekek példaképei

A gyerekek példaképeire vonatkozóan általánosságban elmondható, hogy a fókuszcsoportos vizsgálat eredményei nagyrészt alátámasztják korábbi kutatások következtetéseit. Arra a kérdésre ugyanis, hogy kire szeretnének hasonlítani, vagy ki az, aki valamiben jó példát mutat nekik a következőhöz hasonló válaszok születtek: „*a testvérem ügyes és szorgalmas, ebben jó lenne rá hasonlítani*” (Szandi, 13 éves), „*apukám keményen dolgozik, nagyon kitartó, szeretném ha én is ilyen lennék a tanulásban*” (Alex, 12 éves) itt tehát a családi befolyás mutatkozott meg. Emellett azonban a sztárkultusz is erőteljesen megjelent néhány válasz esetében: „*ha indulhatnék az X-faktorban az jó lenne, mindenki rajongana értem*” (Lilla, 11 éves), valamint „*a tévében szerepelni jó lehet, sok pénzt lehet vele keresni és még rajongóid is vannak*” (Máté, 14 éves). Azon gyerekeket, akik a sztárokat említették, mint példaképeket, megkértem hogy konkretizálják elképzelésüket. Mivel fiúk és lányok vegyesen voltak, így ennek megfelelően férfi és női ideálok egyaránt elhangzottak. A lányok elsősorban az X-Faktorból megismert Tóth Andit és a Disney csatornáról ismert Selena Gomezt említették meg mint követendő női példaképeket, elmondásuk alapján ugyanis „*Tóth Andi tényleg egy álmot váltott valóra*” (Lilla, 11 éves), valamint „*Selena Gomez nemcsak nagyon jó filmekben szerepel, hanem énekel is, ráadásul Justin Bieber is rajong érte, na az ő helyében szívesen lennék*” (Dorina 11 éves). A fiúknak a tökéletes ideál nem feltétlen a korosztályukhoz tartozó személyek közül került ki, mivel többen említették Berki Krisztiánt, aki egy napi doku-reality sztárjaként vált országos szinten ismertté. A gyerekek elmondása alapján „*Berki Krisztián egy legenda, és mindenki legenda szeretne lenni*” (Máté 14 éves). A fiúk esetében a nemzetközi sztárok nem voltak jellemzőek. Az egyes csoport tagjai tehát a sztárok és családtagok közül választanak maguk számára példaképet, így ebben a csoportban előzetes várakozásaim beigazolódtak.

Ezzel szemben a második fókuszcsoport tagjai nem tudtak - és voltak közöttük -, akik nem is akartak példaképet megemlíteni, mert az egyik 14 éves fiú elmondása alapján: „*nem akarok senkihez sem hasonlítani, mert én, én vagyok*” (Martin, 14 éves). Hasonlóan ezen válaszhoz a többi gyermek válasza is azt erősítette, hogy nem szeretnének senkire sem hasonlítani, azonban ennek okát ők még nem tudták teljes mértékben megindokolni, bár többen megpróbálkoztak vele ugyanis elhangzottak olyan válaszok is, miszerint „*belőlem csak egy van*”, vagy „*szeretek kitűnni a tömegből*”. Ennek persze számos oka lehet, így például, hogy az említett választ adó a legidősebb volt a csoportban, másrészt pedig annyira határozott volt, hogy a többiek felvették magatartását. Ugyanakkor meg kell említeni, hogy amikor kedvenc sztárjaikról kérdeztem, akkor meg tudtak

nevezni olyan személyeket akiknek szavára adnának bizonyos szituációkban. A fiúknál – az egyes csoporthoz hasonlóan – Berki Krisztiánt említették, még a lányoknál Selena Gomez mellett, Miley Cyrus is megjelent: *„Miley Cyrus volt Hannah Montana amikor kicsit voltam. Akkor imádtam, de örülök hogy most vagányabb, mert most már én is nagyobb vagyok és a régit már nem szeretem, de az új zenéi jók”* (Janka, 12 éves). Véleményem szerint az említett nevek egy nagyobb mintára vonatkoztatva is számos alkalommal előkerültek volna, hiszen az említett személyeket mindkét csoportban ismerték, és többnyire kedvelték, így jó kiindulási alap lehet a marketing szakemberek számára az ezekkel a karakterekkel való reklámozás, hiszen a gyermekek tudnak vele azonosulni.

3.3.2. A gyerekek médiafogyasztási szokásai

A példaképek mellett kíváncsi voltam a gyermekek fogyasztói szokásaira is, azonban úgy gondolom, hogy a fogyasztást nagyban befolyásolhatják a médiafogyasztási szokások, így ezen területre is kitértem a fókuszcsoportos interjúk során.

Erre vonatkozóan mindkét csoportról elmondható, hogy nem, vagy csak nagyon ritkán olvasnak újságot, a televízió és az internet viszont napi szinten jelen van életükben. Az említett kommunikációs eszközök célja általában az unaloműzés, de sokan háttérzajként is szívesen bekapcsolják (*„ha hazaérek és egyedül vagyok egyből bekapcsolom a tévét, hogy szóljon valami”* (Dóra, 12 éves)), időnként azonban információszerzésre is használják (*„ha nem tudok valamit a háziban megnézem mit ír a Google”* (Szandi, 13 éves)). Az internetet legtöbbször a telefonról és tabletről használják, de a laptop és hagyományos számítógép is egyaránt említésre került. Különbség a használat között eltelt időkből mutatkozott meg. Az egyes csoport tagjai ugyanis, nagyon kevés időt tudnak bármelyik nélkül elképzelni, elmondásuk alapján ugyanis, *„Ha nem nézem meg, úgy érzem, lemaradok valamiről”* (Dorina, 11 éves). Ezen válaszból is jól látszik, hogy megfelelési kényszerük igen magas, és nem akarnak lemaradni társaiktól. Habár a második csoport tagjai számára is rendkívül fontosak a különböző infokommunikációs eszközök, esetükben a kényszeres megfelelés nem annyira jellemző, elmondásuk alapján akár egy hétig is kibírnák a közösségi oldalak használata nélkül, amennyiben mással le tudják kötni figyelmüket, így például *„ha kirándulni megyek vagy nyáron táborba nem unatkozom annyit, néha el is felejttem hogy megnézzem mi van a facebookon”* (Anna, 13 éves).

A médiafogyasztási szokásokra vonatkozóan összességében tehát elmondható, hogy elsősorban az infokommunikációs eszközök kerülnek előtérbe, a hagyományos sajtó ereje nagymértékben csökken, ezzel együtt pedig a lényeg, hogy ne unatkozzanak, hiszen ha találnak megfelelő helyettesítő eszközt, akkor hajlandóak lemondani a közösségi oldalak napi használatáról is.

3.3.3. A gyerekek fogyasztási szokásai

A fogyasztási szokásokra vonatkozóan – a példaképekkel kapcsolatos kérdésekhez hasonlóan – szintén eltérő eredmény mutatkozott meg az egyes és kettes csoport válaszai között. Azonban mivel tanulmányom célja az iránymutatás, így az eredményeket nem összehasonlításként, hanem egymás mellett kívánom ismertetni. Az egyes csoport tagjai – az előzetes várakozásoknak megfelelően – főként a szülők véleményét veszik figyelembe. Ezzel együtt azonban fontos megjegyezni, hogy a látható termékek esetében a kortársak szerepe is jelentős, illetve megítélésük a terméket reklámozó személyről. Elmondásuk alapján ugyanis, a termék hiába megfelelő az elképzeléseknek „*ha ciki aki reklámozza*” (Dorina, 11 éves). Emellett kiemelendő, hogy ha a reklámozó személy elfogadott, akkor a terméknek már kevésbé kell jónak lennie, a személy miatt – bizonyos összeghatár alatt – hajlandóak megvenni a terméket („*nem mindent veszek meg amit például Kárpáti Rebeka használ, mert nem mindenre van annyi pénzem, de igyekszem figyelni rá, ha van rá lehetőségem*” (Virág, 11 éves)). A második csoport tagjainak elmondása alapján azonban általában nem az árat veszik alapul, vagy azt hogy ki reklámozza, hanem a minőséget. Így tehát a termék, vagy a termék reklámarca hiába népszerű, ha nem felel meg az elvárt minőségnek a termék, akkor nem valószínű, hogy megveszik. Habár előzetesen nem tértem ki a gyermekek anyagi helyzetére – a látható elemekből arra következtetek, hogy ezen gyermekek talán nehezebb anyagi körülmények között élhetnek, melynek során az említett fontossági sorrendet sajátították el szüleiktől.

3.4. Kutatási eredmények összegzése

Habár a két pilot kutatás eredménye eltért, céloom nem a két csoport eredményeinek ütköztetése volt, hanem a megmutatni, hogy a szakirodalomra alapozott előzetes várakozással szemben vannak újszerű nézetek, mely szerint a gyermekek öntudata magas és nem feltétlen akarnak hasonlítani valakire, vagy nem tudatosan. Az eltérő véleményeknek természetesen számtalan oka, lehet így például előfordulhat, hogy a megkérdezett csoportokban egyes résztvevők viselkedése dominánsabb volt, mint másoké, így befolyásolhatták társaikat, ugyanakkor a különböző iskola-típus, vagy háttér is nagy hatással lehetett a kutatás végkimenetelére.

Összességében azonban napjaink 10-14 éves gyermekeiről – nem reprezentatív pilot kutatásom alapján elmondható – hogy főként az online világban érzik jól magukat, és számos infokommunikációs eszközt használnak, sokszor egyszerre. Fogyasztásukban a hozzájuk közel álló személyek véleménye fontos, így kortársaik és szüleik véleménye meghatározó. Ugyanakkor kiemelték, hogy ez csak a látható termékek esetében igazán lényeges, a rejtett termékek esetében a minőség előtérbe kerül. A reklámozó személye szintén meghatározó, hiszen ők egyfajta ideált testesítenek meg számukra. Jelen korosztály esetében a lányoknál

elsősorban a tehetségkutatókban, és egyéb reality showkban feltűnt személyek tekinthetők példaképnek, így a magyar sztárok közül Tóth Andi, a nemzetközi zeneiparból, pedig Miley Cyrus és Selena Gomez kiemelkedő. Ezzel ellentétben a fiúknál nem mindig a saját korosztályukból vagy hozzájuk közel álló korosztályból választanak példaképet, hanem az idősebb generációból, így Justin Bieber mellett Berki Krisztián is nagy népszerűségnek örvend a kamaszok körében. Ennek megfelelően úgy gondolom, hogy ez említett személyekre, illetve az éppen aktuális tehetségkutató műsorok szereplőire mindig jó döntés építeni, amennyiben a tinédzsereknek szeretnénk eladni.

4. További kutatási irányok

Tanulmányom során célom volt bemutatni, hogy a gyermekek, mint fogyasztói csoport számos vizsgálendő kérdést tartogat. A fontosabb fogalmak definiálása és ismertetése mellett bemutattam saját pilot kutatás eredményeit, melyből jól látszódik, hogy a napi sorozatok sztárjai mellett, a tehetségkutatókban feltűnt arcok is mindig ideálként jelennek meg a fiatalok körében, mivel könnyedén tudnak azonosulni a „egy a sok közül” érzéssel. Habár kutatásom eredményeként néhány férfi és női ideált is sikerült megnevezni, mint a 10-14 éves korosztály példaképei, úgy gondolom, hogy további kutatások segítségével egy átfogóbb képet kaphatunk a korosztályról, melynek segítségével további példaképek is megnevezhetők. A jövőbeni kutatások során kvalitatív és kvantitatív eszközök alkalmazását találok a legmegfelelőbbnek. Ezen felül lényeges figyelembe venni a gyermekek családi hátterét, lakóhelyét, szülei foglalkozását, valamint szabadidős tevékenységeit egyaránt, ugyanis ezen tényezők mind – mind meghatározóak lehetnek abban, hogy a gyermek hogyan szocializálódik, és ki az akikre valóban felnéz, valamint befolyásolhatja fogyasztói szokásait is.

Irodalomjegyzék

- Benedek J. (2001): A referenciacsoportok szerepe a tinédzserek fogyasztói döntéseiben. *Marketing & Management*, 4, 32. o.
- Hofmeister-Tóth Á. (2006): *Fogyasztói magatartás*. AULA, Budapest.
- Kozák Á. (2008): *Kincskeresők Pillanatfelvétel a magyar fogyasztóról*. HVG Kiadó Zrt, Budapest.
- László M. (1999): Példa-kép: a tizenéves korosztály értékválasztásai és a média. *Jel-kép*. 3, 33-47. o.
- Malhotra N. K. (2008): *Marketingkutatás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mérei F. – V. Binét Á. (1997): *Gyermeklélektan*. Medicina, Budapest.
- Simonyi G. (2009): Példakép(telenség). *Új katedra*, 9, 12. o.
- Sulyokné Guba J. (2000): Kis emberek, nagy piac, avagy a gyermek fogyasztóvá válása *Marketing & Menedzsment*, 1, 39-44 o.

- Szabó P. (1984): A kisiskolás. Hazafias Népfront Kossuth Könyvkiadó.
- Tari A. (2011): *Z generáció*. Tericum Kiadó Kft., Budapest.
- Tárkányi E. (2008): *A referenciacsoportok szerepe a fogyasztói magatartásban*. Doktori Értekezés, Győr.
- Töröcsik M. (2011): *Fogyasztói magatartás Insight, trendek, vásárlók* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Veres Z. – Hoffmann M. – Kozák Á. (szerk.) (2006): *Bevezetés a piackutatásba*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Lektorálta: Dr. Prónay Szabolcs, egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem

Végjegyzetek

- ¹ Az egyik legnagyobb ismertségi hálózat a világon, melyhez regisztráció után lehet csatlakozni. A felhasználók személyes profilt hozhatnak létre, ahová fényképeket, videókat tölthetnek fel. Emellett csatlakozhatnak ismerőseikhez, rajongói csoportokhoz, üzeneteket válthatnak egymással, eseményeket szervezhetnek.
- ² Közösségi hálózat, melynek középpontjában a fényképek és rövid videók megosztása áll. A fényképekhez effekteket, filtereket, feliratokat adhatnak a felhasználók. A fotókat csak mobiltelefonon keresztül lehet feltölteni, de a felhasználók a weben is megnézhetik saját profiljukat.
- ³ Közösségi oldal, ahol a felhasználók egymásnak tehetnek fel kérdéseket és válaszolhatnak a feltett kérdésekre. A kérdezés anonim módon is történhet, a válaszadás azonban regisztrációhoz kötött, amelyeket nem csak írásos, de videó formátumban is megadhatnak a felhasználók.

AZ EGYÜTTMŰKÖDÉSEK ÉS A CO-CREATION JELENTŐSÉGE AZ INNOVÁCIÓBAN

Papp Adrienn

*Miskolci Egyetem – Gazdaságtudományi Kar – Marketing Intézet,
PhD hallgató, marpa@uni-miskolc.hu*

Absztrakt

Az elmúlt évek felgyorsult gazdasági környezetében a megújulásra, innovációra való képesség, valamint a hálózati gondolkodás, együttműködések jelentősége egyfajta sikertényezővé vált. A nyitott innováció ezt a két képességet foglalja magában. Chesbrough 2003-ban fogalmazta meg, hogy az innováció területén egyfajta paradigmaváltás történt – a zárt innováció modelljéről a nyitott innováció modelljére való átállás lett jellemző. A nyitott innováció modellje szerint az ötletek nem csak a vállalaton belülről származhatnak, hanem a vállalaton kívülről is. A külső források erőteljes igénybevétele mellett fontos a belső források kezelése is. A legfontosabb külső forrás a fogyasztó és vele történő folyamatos interakció. A vevő egyfajta tudás bázisként való kezelése a jellemző. A value co-creation koncepció részét képezi az innováció, az együttműködések és a marketing összekapcsolása egy közös értékteremtés keretében. A kapcsolati marketing hagyományos felfogása mellett megjelenő újszerű co-creation koncepció lényege a vállalat, a vevők és a partnerek közötti interakció egy probléma megoldása érdekében. A koncepció alapja, hogy létrehozza és fejlessze azokat a vevői platformokat, ahol a vállalat technológiai és emberi erőforrások integrálása mellett előnyre tehet szert versenytársaival szemben. (Nambisan és Baron, 2009, Nambisan, 2008) Ezek a platformok képesek arra, hogy az új terméket vagy szolgáltatást személyre szabják a S-D logika alkalmazásával, túlszárnyalva ezzel a hagyományos marketing technikákat (Vargo és Lush, 2004), megragadva ezzel azt, hogy jobban kielégítse a fogyasztók igényeit az egyre heterogénebb piacon. A kapcsolati marketing és a co-creation koncepció tudatos alkalmazása a vállalatoknál hatással van a termék innovációk eredményességére figyelembe véve a vevők és érintettek igényeit. Elképzelésem szerint a co-creation koncepciónak hatása van a kapcsolatokra, illetve fokozhatja a meglévő kapcsolatok erősségét, így befolyással bírhat a bizalom, elégedettség kialakulásában, a kapcsolat erősségére, és ezek által az attitűd és magatartás alapú lojalitásra is. A co-creation előnyét egy hármast pillér segítségével fogalmaznám meg: az imázsra gyakorolt hatása, a költségekre gyakorolt hatása és tudásra gyakorolt hatása. A koncepció egészének a hatását szeretném vizsgálni a vállalatok eredményességére, kiemelve az innovációt és a piaci eredményeket. Fontos pontnak tartom annak megvizsgálását, hogy az együttműködések által a marketing hogyan és hol tud bekapcsolódni az innovációs folyamatba, valamint az együttműködések mi mozgatja, mi motiválja egyes szereplők oldaláról. Célom az innováció és a co-creation közötti kapcsolat leírása, a co-creation előnyeinek és hátrányainak feltérképezése, valamint az együttműködési képességre való hajlandóság és motivációinak leírása.

Kulcsszavak: *co-creation, együttműködés, értékteremtés, kapcsolati marketing, innováció*

1. Bevezetés

Egy vállalat akkor tud a piacon eredményesen működni, ha képes megújulni, képes az innovációra. A globalizálódó, növekvő versenyintenzitású piacokon csak a kreatív piaci megoldások, tudás intenzív termékek, hatékonyan működő vállalati szerveze-

tek biztosíthatják a sikert. (Cooper-Edgett 2009, Loock-Steppeler 2010) A kapcsolatok és az együttműködések, a hálózatok fontosságát figyelhetjük meg a mai gazdasági környezetben. A nyílt innováció elmélet összekapcsolja és megerősíti ezt a két megállapítást. A nyitott innováció (open innovation) fogalma egyértelműen arra utal, hogy az innováció sokszor másokkal együttműködve hozhat leginkább eredményeket. A közös értékteremtés (value co-creation) koncepció részét képezi az innováció, az együttműködések és a marketing összekapcsolása.

Az értékteremtést vizsgálva három fejlődési szintet különböztethetünk meg: 1. amikor az ember és a gépek alkotnak értéket, 2. amikor a vállalat alkot értéket, és 3. amikor a vállalat, az ügyfelek és a stakeholderok alkotnak értéket. Ez utóbbi a hálózati kapcsolat és a co-creation szintje. (Lusch-Webster, 2011.)

A fogyasztói igények változása, az egyénre szabott megoldások iránti kereslet még inkább indokoltá tette a vevőorientáció újra felfedezését. A kapcsolati marketing hagyományos felfogása mellett megjelent egy újszerű koncepció, a co-creation, melynek lényege a vállalat, a vevők és a partnerek közötti interakció. A co-creation koncepció egy piacorientált megközelítés, melyhez szorosan kapcsolódik az innováció, azon belül a termék innováció. A co-creation koncepció alkalmazása fokozhatja a kapcsolati marketing alapvető elemeit, mint bizalom, lojalitás, elégedettség, kapcsolat erőssége, és ezek együttesen hatással lehetnek az innovációra.

2. A nyílt innováció térnyerése

Chesbrough 2003-ban felhívja arra a figyelmet, hogy sok vállalat, különösen a csúcstechnológiai szektorokban másképpen áll az innovációhoz, mint korábban. Az általa megfogalmazott paradigmaváltás lényege a zárt innováció modelljéről való átállás a nyitott innovációra (open innovation). A *zárt innováció* megközelítése azt mondja, hogy a vállalat tulajdonképpen csak önmagában bízhat. A sikertényezők a következők: 1. megszerzi a legjobb, legokosabb szakembereket, 2. csak akkor profitálhat az erőfeszítéseiből, ha maga fedezi fel, fejleszti ki és viszi piacra az innovációt, 3. a piaci elsőség azt követeli meg, hogy a kutatási eredmények magán a vállalaton belül szülessenek meg, 4. K+F-re költött pénzek nagysága a döntő a piaci sikerben, 5. restriktív tulajdonjogi politikát kell alkalmazni, nehogy a konkurencia profitáljon az új technológiákból. (Chesbrough, 2003)

A siker érdekében lényegében tehát mindent magának a vállalatnak kell csinálnia az ötlettől a hasznosításig. Amennyiben pedig egy ötletet elvetnek, azt elfektetik a vállalatnál, amíg valaki megint elő nem veszi, vagy örökre elvesz. A *nyitott innováció* modellje szerint nem feltétlenül a vállalaton belülről származhatnak csak az ötletek és nem csak ők maguk vihetik végig a piaci bevezetésig a folyamatot.

Az ötletek és technológiák jöhetnek belülről is, kívülről is, az eredmények piaci bevezetése pedig történhet a cég saját disztribúciós csatornáin, de értékesítésre kerülhetnek spin-off vállalkozásokon keresztül licenc formájában is. Az alapelvek Chesbrough szerint az alábbiak: 1. a vállalatnak nem kell feltétlenül minden

jó szakembert magának alkalmaznia, elég a külsőkkel együttműködni, 2. a saját K+F-re azért is szükség van, hogy képes legyen a vállalat hasznosítani a külső innovációs erőfeszítéseket, 3. a versenyben fontosabb egy jó üzleti modell, mint elsőnek lenni a piaci bevezetésben, 4. a győzelemhez nem alapkövetelmény, hogy miénk legyen a legtöbb és legjobb ötlet, hanem hogy legjobban hasznosítsuk a meglévő belső és külső ötleteket, 5. proaktív szellemi tulajdonjog menedzsment, amely átengedi, ha kell külső cégeknek a hasznosítást, ugyanakkor megveszi mások szellemi termékét, ha az beleillik és pozitívan járul hozzá az üzleti modellünkhöz. (Chesbrough, 2003)

A nyitott innováció elmélete tehát miközben erőteljesen hangsúlyozza a külső források igénybevételének fontosságát, nem kérdőjelezi meg a saját K+F szerepét, már csak a külső információk hasznosítása miatt sem, ami e nélkül nehezen menne. (Vörösmarty–Kiss 2005) Támogatja az interakciót a külső tudásbázissal, ami nem más, mint a fogyasztó. (Von Hippel, 2001)

Miért is kerülhet előtérbe a nyílt innováció? A következők okok jelölhetők meg:

- A technológiai intenzitás számos iparágban jelentősen megnőtt, így a legerősebb K+F-el rendelkező cégek sem engedhetik meg maguknak, hogy egyedül fejlesszenek.
- A technológiák komplexitása is sokkal nagyobb, és számos nehéz tudományos probléma merül fel, ami interdiszciplináris kutatásokat kíván meg. Mindezek miatt az innováció költsége és kockázata egyre nagyobb.
- A technológiai tudás piaca jelentőset fejlődött. Sok cég egyelőre csak rutin kutatási feladatokkal bíz meg külsősöket, s nem hajlandó erre kritikus feladatok esetén.
- Egyre nagyobb számban állnak rendelkezésre magasan képzett, mobil tudásipari szakemberek, ami azt jelenti, hogy egyre többen képesek hasznos tudást létrehozni.
- A hasznos tudás megoszlik a szállítók, fogyasztók, partnerek, strat-up cégek, konzulens cégek, egyetemek és kutatóintézetek között.
- A magasan képzett szakemberek növekvő mobilitása a tudás terjedésének és kiszivárgásának (spillover) gyorsulását vonja maga után. A vállalatok számára a legegyszerűbb mód új tudás bevonására a tehetségek megszerzése, s sokszor ezek révén informális hálózatokhoz is hozzáférést nyernek. Az innovációs közvetítők révén is hozzájuthat a szükséges tudáshoz a vállalat.
- A kis és középvállalkozásokat a szűkösebb erőforrások arra ösztönzik, hogy nagyobb mértékben forduljanak külső ötletek és technológiák felé, mint a nagyok. (Vörösmarty–Kiss 2005)

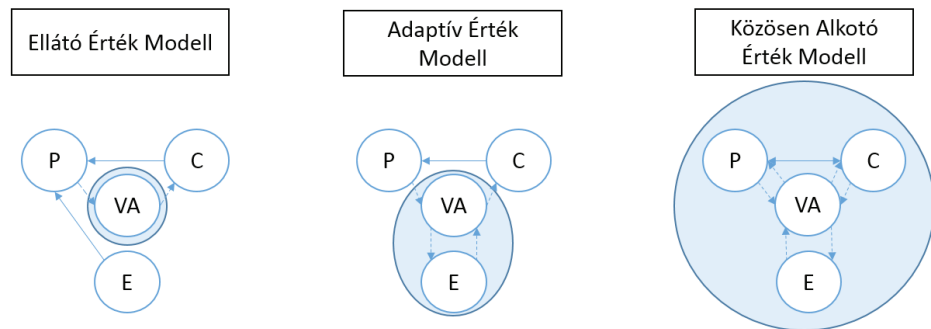
3. A co-creation koncepció

A co-creation filozófia a 2000-es évek elején jelent meg az üzleti gyakorlatban, majd erőteljes fejlődésnek indult és egyre jelentősebbé vált. 2004-ben Prahalad és kollégái fo-

galmazták meg a co-creation koncepció lényegét és definícióját. A co-creation koncepció egy olyan vállalati filozófia, amely arra ösztönzi a vállalatokat, hogy a vevő értéktérítési folyamatát megértse, abba megtalálja helyét, és a vevőkkel és stakeholderekkel együttműködésben képes legyen értéket teremteni, mely minden résztvevő számára értéket hordoz. (Pralhad és Ramaswamy, 2004) A közös értékteremtés hatással van a kapcsolati marketing elemeire, illetve fokozó, növelő hatással bír.

A co-creation koncepció alapja, hogy létrehozza és fejlessze azokat a vevői platformokat, ahol a vállalat technológiai és emberi erőforrások integrálása mellett előnyre tehet szert versenytársaival szemben. (Nambisan és Baron, 2009, Nambisan, 2008) Ezek a platformok képesek arra, hogy az új terméket vagy szolgáltatást személyre szabják a S-D logika alkalmazásával, túlszárnyalva ezzel a hagyományos marketing technikákat (Vargo és Lush, 2004).

Az 1. ábra az értékteremtő modellek változását szemlélteti. Az értékalkotás (VA) folyamata az ellátó modellnél zártnak tekinthető, és a közvetlen probléma megoldásra terjed ki. Az adaptív modell bevonja a környezetet (E) az értékalkotásba (VA), és több kapcsolatról és adaptációról beszélhetünk. A közösen alkotó érték modellnél jelenik meg az interakció, és minden érintett között megjelenik az oda vissza ható adaptáció. Az értékalkotás középpontja kiszélesedik, az értékalkotásban részt vesz a vállalat (P), a vevő (C) és a stakeholderek (E). A probléma megoldása közös feladat, és elkülönítve nem kezelhető.

1. ábra: *Értékteremtő modellek változása*
Forrás: saját szerkesztés Redlich et al. 2014 alapján

4. Az innováció és a co-creation kapcsolata

Tipikus nyílt innovációs tevékenységek közé sorolhatjuk: a vállalati K+F kiszervezését, az online közösségek ötleteinek összegyűjtését és felhasználását, a felhasználók bevonását az innovációs lánc akár minden stádiumába. A tevékenységeket megfigyelve láthatjuk, hogy az együttműködések és a közös értékteremtés központi témaként jelennek meg.

Az innovációt középpontba helyező co-creation megközelítések váltak a szakirodalom lényeges témájává, amikor is a 2000-es évek közepén felfedezték a co-creation és innováció közötti szoros kapcsolatot (Bowonder, Dambal, Kumar és Shirodkar, 2010, Nambisan és Baron, 2009, Sawhney et al., 2005, Tanev et al., 2009). A legtöbb tanulmány esettanulmány elemzés segítségével vizsgálja a vevői szerepeket az innovációs kimenetelben, mint például innovációs költség, piacra kerülési idő, új termék vagy szolgáltatás minőség, fejlődési kapacitás. (Bowonder, Dambal, Kumar és Shirodkar, 2010, Nambisan és Baron, 2009, Sawhney et al., 2005, Tanev et al., 2009, Prahalad és Krishnan, 2008)

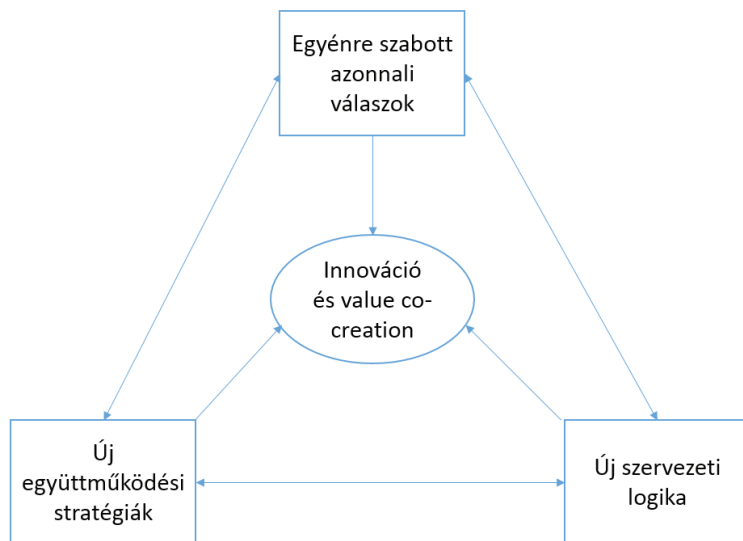
Von Hippel (2006) szerint az innováció co-creation megközelítésnek kettő jellegzetes vonása van: 1. a vevő által irányított co-creation tevékenységek, 2. együttműködési dimenzió. Ebben a megközelítésben a vevőt és a végfelhasználót innovátorként (innovator) és közös értékteremtőként (co-creator) azonosíthatjuk. Tulajdonképpen a co-creation folyamat a nyílt innováció egyik formája.

A 2. ábrán az innovációs partnerek és a közreműködésük látható. A vállalati kapcsolatok és együttműködések egyfajta vállalati kompetenciának tekinthetők, ugyanis a vállalati kompetenciákat egyfajta megközelítés szerint két típusról beszélhetünk: technológiai és hálózati kompetenciáról. (Gemünden, 2003) Egy 2014-es MMSZ-MIM kutatás szerint, amely a magyarországi helyzetet méri fel, a vevőkkel és beszállítókkal való együttműködés a legintenzívebb. A vevőkkel és beszállítókkal való együttműködések innovációra gyakorolt sikerét tekintve is az mondható el, hogy jelenleg ezek az együttműködések vannak a legnagyobb hatással az innováció sikerére. (Piskóti, 2014)

2. ábra: Innovációs partnerek és közreműködésük – Forrás: Ritter, T.-Gemünden, H-G.(2003): Network competence: Its impact on innovation success and its antecedents Journal of Business Research Volume 56, Issue 9, September 2003, Pages 745–755

Rendszerben vizsgálva azt figyelhetjük meg, hogy az innováció és közös értékteremtés szorosan összekapcsolódnak, és három fő pillér köré sorolhatjuk a rájuk ható és fokozó tényezőket. Az együttműködési stratégiák, szervezeti logika és felépítés, valamint az egyénre szabott azonnali válaszok mind olyan tényezők, melyek közvetlen hatást gyakorolhatnak a value co-creationre és az innovációra. Az információ, a tudás és a kompetenciák a legfontosabb forrásai az innovációnak és az értékteremtésnek. Az együttműködések váltak a legfontosabb vezérfoállá. (Johannessen és Olsen, 2010) A 3. ábra ezt szemlélteti.

3. ábra: Az innovációra és a co-creationre ható és fokozó faktorok
Forrás: saját szerkesztés Johannessen és Olsen 2010 alapján

Az innovációs célok prioritási sorrendje az új-termékorientált szemléletet tükrözi, leginkább a műszaki jellegű innovációkhoz kapcsolódó eszközcélokkal látnak elérhetőnek. Az innovációs tevékenységek elsősorban a termékinnovációk jelzésére koncentráltak, ugyanakkor láthatóan a termékinnovációk önmagukban már nem elégségesek, megfelelő folyamat-, gyártási innováció, belső megvalósítását garantáló szervezeti rugalmasság, célszerűség, piaci elismertetést garantáló marketinginnovációk nélkül. Napjaink innovációs kihívásainak éppen az a korábbi évtizedek gyakorlatával szembeni újdonsága, hogy időben egyre inkább egybecsúsznak a különböző típusú versenyképességi, s az azt biztosítani hivatott innovációs elvárások. (Molnár-Nagy-Piskóti, 2012; Piskóti, 2014)

Az innovációmarketing fogalmát megvizsgálva azt mondhatjuk, hogy innovációmarketinget a marketing-rendszer olyan megjelenésének tekintjük, amely az innovációs folyamat piacorientált, komplex megközelítését kínálja. Ennek keretében a legsikeresebb esetekben "integrálja a piacot, a vevőket, cél-

csoportokat az innovációs folyamatba”. (Piskóti, 2007) A co-creation koncepció ezt az integrált gondolkodást erősíti, valamint a nyitottságot, mely szerkezeti alap, nem csupán kritérium. Termékinnovációk nem egyszerűen a vállalkozások belső, titkos ügyei, hanem egy sokelemű, sokszereplős kooperáció eredményei. Az innováció sikere egyre inkább azon múlik, hogy az adott vállalkozás miként tudja menedzselni kapcsolatait, együttműködéseit egy nyitottabb, erőforrásait kiegészítő folyamatban. E kapcsolatok és azok innovációs hatásainak vizsgálata az elmúlt években számos kutatás témáját adta (Baaken 2009, Arnold-Zerwas-Kortzfleisch 2014, Davey-Plewa-Muros 2014, Csizmadia-Grosz 2012).

Az üzleti kapcsolatokat olyan folyamatként definiálhatjuk, amelyet két (adott esetben több) vállalkozás, vagy más típusú szervezet valósít meg hosszabb időn keresztül gazdasági, társadalmi, szolgáltatási, műszaki jellegű együttműködéssel, mely folyamat szándéka a költségeik csökkentése, új értékek létrehozása, ezáltal kölcsönös előnyök realizálása. (Hakansson 2010) A magyarországi helyzetet tekintve jellemzően akadozó együttműködésekről és félig nyílt innovációkról beszélhetünk. (Piskóti, 2014)

5. Jövőbeni kutatási irányok

A kutatásom célja a kapcsolati marketing hatékonyságának és a co-creation eredményességének mérése. Milyen kemény és puha tényezők járulhatnak hozzá az eredményességhez, ezeket milyen módszerekkel, skálákkal lehet megmérni. A kapcsolati marketingnek és a co-creation alkalmazásának milyen hatása lehet az innováció eredményességére. A kutatásomat abból a megállapításból szeretném kiindítani, hogy a vállalat teljesítményéhez és eredményességéhez a marketing hozzájárul. A vállalatoknál a kapcsolati marketing mekkora részét teszi ki a marketing tevékenységeknek, és ez a kapcsolati marketing milyen szinten valósul meg. A kapcsolati marketingnek, azon belül a co-creationnek milyen hatása lehet az innovációra. Felmerül a kérdés a co-creation és az innováció kapcsolata láttán, hogy a co-creationnek lehet-e hatása az innovációra, fokozhatja-e azt, és milyen mértékben.

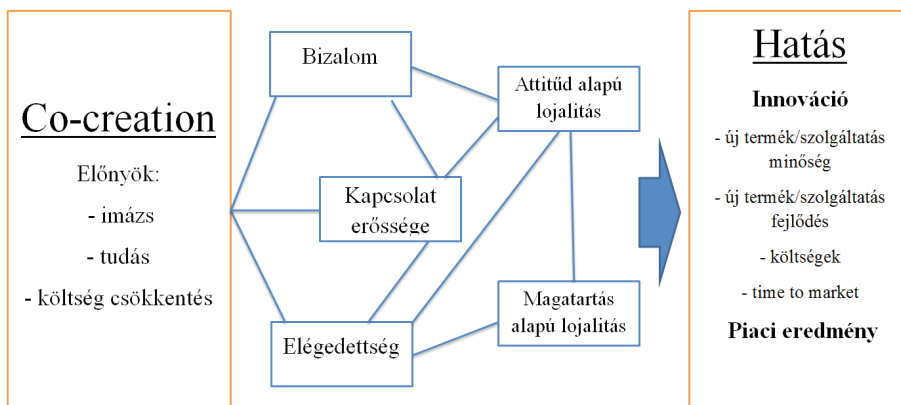
Megközelítelem szerint a co-creation egy olyan problémamegoldó folyamat, mely tulajdonképpen egy újszerű innovációs folyamat. Az innováció alatt termék innovációt értek. Érdekes kutatási terület lehet az egyes innovációs területekre gyakorolt marketing hatások vizsgálata is.

Célom a co-creation mérhetőségének meghatározása mind operatív, mind stratégiai szinten. Jelenlegi szakirodalom feldolgozási fázisomban nincs olyan szakirodalom, mely ezt a témát helyezi középpontba. A piacorientált és eredményorientált megközelítés közötti különbséget a mérhetőség, a controlling oldhatja fel.

Elképzelésem szerint a co-creation koncepciónak hatása van a kapcsolatokra, illetve fokozhatja a meglévő kapcsolatok erősségét, így befolyással bírhat a bizalom, elégedettség kialakulásában, a kapcsolat erősségére, és ezek által az attitűd és magatartás alapú lojalításra is.

A co-creation előnyét egy hármas pillér segítségével fogalmaznám meg: az imázsra gyakorolt hatása, a költségekre gyakorolt hatása és tudásra gyakorolt hatása. A koncepció egészének a hatását szeretném vizsgálni a vállalatok eredményességére, kiemelve az innovációt és a piaci eredményeket.

A kutatásom szerves részét képezi a co-creation módszerek és technikák, eszközrendszerének a feltárása, összefoglalása, valamint a folyamatnak a leírása.

4. ábra: Kezdeti kutatási modell

Irodalomjegyzék

- Ballantyne, D. – Varey, R. J. (2008): Service-dominant logic and the future of marketing, *Journal of the Academy of Marketing Science*, 36:1, pp. 11-14.
- Bhattacharya, C.B. (2010): Inroduction to the special section on stakeholder marketing, *Journal of Public Policy & Marketing* 29, 1-3.
- Bejou, D.- Ennew, C. T.-Palmer, A. (1998): Trust, ethics and relationship satisfaction, *The International Journal of Bank Marketing*, 16, 4, 170-175.
- Belois, K. (1998): Don't all firms have a relationship?, *Journal of Business and Industrial Marketing*, 13,3, 256-275.
- Chesbrough H. (2006): *Open innovation: Researching a new paradigm*, Oxford University Press
- Cooper R. G. & Edgett S. (2009) *Successful Product Innovation: A Collection of Our Best*. Product Development Institute Inc., www.stage-gate.com
- Csizmadia,Z.-Grosz,A.(2012): Innováció és együttműködési hálózatok Magyarországon in. Bajnóczy-Lengyel-Málovics (szerk.): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATEPress Szeged, 52-73.o.
- Du, J., - Leten, B., - Vanhaverbeke, W.(2012): Managing open innovation projects with science-based and market-based partners, *Research Policy*, 43, 828-840.

- Durugbo, C., - Pawar, K. (2014): A unified model of the co-creation process. *Expert Systems with Applications*, <http://dx.doi.org/10.1016/j.eswa.2014.01.007>
- Gambardella, A., - Panico, C. (2014): On the management of open innovation, *Research Policy* 43, 903-913.
- Grönroos, C. (2011): A service perspective on business relationships: The value creation, interaction and marketing interface, *Industrial Marketing Management*, 40 240-247.
- Hakansson, H.(2010): *Határtalan hálózatok* Alinea Kiadó, Budapest
- Johannessen, J. – Olsen, B. (2010): The future of value creation and innovations: Aspect of theory of value creation and innovation in global knowledge economy, *International Journal of Information Management*, 30, 502-511.
- Lusch, F. – Webster, F. (2011): A stakeholder-Unifying, Cocreation Philosophy for Marketing, *Journal of Macromarketing*, 31(2)129-134.
- Lusch, R. – Vargo, S.L. (2007): Service-dominant logic: continuing the evolution, *Academy of Marketing Science*, 36:1–10.
- Lusch, R. - Vargo, S.L. – Tannuri, M. (2010): Service, value networks and learning, *Journal of the Academy of Marketing Science*, 38, 19-31.
- Merz, M. – He,Y. – Vargo, S. (2009): The evolving brand logic: A service dominant perspective, *Journal of the Academy of Marketing Science*, 37, 328-344.
- Palmatier, Robert W. (2008): *Relationship Marketing*, Marketing Science Institute-Cambridge.
- Pine, B. J. – Gilmore, J. H. (1998): Welcome to the Experience Economy. *Harvard Business Review*, July-August, pp. 97-105.
- Piskóti, I. (2007): A vevőorientáció mítosza és marketingvalósága. *Harvard Business Manager*, N. 9, pp. 32–44.
- Piskóti I.(2007): Innovációmarketing–marketinginnováció Miskolc, Miskolci Egyetem 154 p.
- Piskóti,I.–Nagy,Sz.–Molnár,L (2013): Innováció piaci sikere – A hazai gyakorlat empirikus modellje *TÉR-GAZDASÁG-EMBER* (ISSN: 2064-1176) 1: (1) pp. 85-102.
- Piskóti,I.(2014a): Az innovációvezérelt marketing trendjei (in: Piskóti, I.(szerk.) (2014): *Marketingkaleidoszkóp 2014 – Innovációvezérelt marketing – Miskolci Egyetem Marketing Intézet, Miskolc, ISSN 2062-2260 p.10-21.)*
- Piskóti,I.(2014b): Az innovációmarketing integrált modellje (in: Piskóti, I.(szerk.) (2014): *Marketingkaleidoszkóp 2014 – Innovációvezérelt marketing – Miskolci Egyetem Marketing Intézet, Miskolc, ISSN 2062-2260 p.43-58.)*
- Praharald, C.K. – Ramaswamy, V. (2004): Co-creation experiences: The next practice in value creation, *Journal of Interactive Marketing*, volume 18, number 3,
- Ritter, T.-Gemünden,H-G.(2003): Network competence: Its impact on innovation success and its antecedents *Journal of Business Research* Volume 56, Issue 9, September 2003, Pages 745–755

Redlich, T. et al. (2014): The impact of openness on value co-creation in production networks, *Procedia CIRP*, 16, 44-49.

Trommsdorff, V.-Steinhoff, F. (2007): *Innovationsmarketing*, Vahlen München

Vörösmarty Gy., Kiss J. (2010): Beszállítók és a beszerzés a vállalati innovációban, BCE - TM 18. sz. mőhelytanulmány

Zhang, X – Chen, R.: Examining of the mechanism of the value co-creation with costumers, *Int. J. Production Economics*, 116, 242-250, 2008

Lektorálta: Dr. Nagy Szabolcs, intézeti tanszékvezető, Miskolci Egyetem

A SZABADPIACI MECHANIZMUSOK ÉS ÁLLAMI INTERVENCIÓK ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE A BRIC-ORSZÁGOK PÉLDÁJÁN KERESZTÜL

Sőreg Krisztina

*Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola,
PhD hallgató, soreg.krisztina@uni-nke.hu*

Absztrakt

A nemzetközi gazdaságtan, valamint a fejlődésgazdaságtan egyik visszatérő kérdése, hogy egy adott ország gazdaságának hosszú távú fejlődése szempontjából a liberalizált vagy a nemzeti piacokat védelmező, protekcionista jellegű gazdaságpolitika az eredményesebb. E kutatás legfőbb célkitűzése választ találni arra, hogy különböző fejlődési fázisban lévő gazdaságok esetében mely külkereskedelmi politikák segíthetik elő a hosszú távú gazdasági növekedés fenntartását, vagy alacsonyabb egy főre eső jövedelemszintű országok esetében a felzárkózást. A tanulmány első kutatási hipotézise szerint a protekcionizmus rövid távon a GDP és a GNI növekedését eredményezi a belföldi termelés és a belső felhasználás párhuzamos fellendítésén keresztül. Azonban hosszú távon elzárhatja a belső piacot a külföldről érkező innovációtól, ez pedig idővel a gazdasági fejlődés gátjaként léphet fel, mivel romlik a belföldi eredetű termékek korszerűsége, versenyképessége. A második hipotézis szerint a külkereskedelmi liberalizáció iránti igény egy bizonyos fejlettségi szint elérése után mintegy önmagától jelentkezik a belföldi vállalati szektorban. Egy-egy specifikus tevékenységre szakosodott vállalat számára idővel méretgazdaságosabb, és így költséghatékonyabb is adott termékkel vagy szolgáltatással a limitált méretű belföldi piac helyett az egész világon megjelenni. Így tehát a külkereskedelmi liberalizáció a fejlődés szükséges, de nem elégséges feltétele. Jelen tanulmány a legutóbbi 1-2 évtizedben gyors növekedést mutató BRIC országcsoporthoz és a hagyományosan fejlett országokhoz, a „Triád” - az Egyesült Államok, Japán és az Európai Unió – külkereskedelmi politikájának főbb elemeit és gazdasági teljesítményüket vizsgálja. A kutatás lényeges kérdése, hogy vajon egy-egy országban először a gazdasági növekedés beindulására és azt követően a külkereskedelmi nyitásra lenne szükség, vagy pedig éppen fordítva érhető el hatékonyabban a stabil gazdasági növekedés.

Kulcsszavak: *Külkereskedelmi liberalizáció, protekcionizmus, versenyképesség, globalizáció, gazdasági növekedés.*

1. Bevezetés

Jelen tanulmány célja, hogy egy többkomponensű összehasonlító elemzés keretében megvizsgálja a globális gazdasági tendenciákhoz és feltételekhez igazodó nemzetállamok a múltban, illetve napjainkban alkalmazott külkereskedelmi stratégiáit dinamikus fejlődő világ gazdaságunkban. A gazdasági globalizáció 1970-es évektől egyre intenzívebben kibontakozó folyamatai hatására a nem-

zetállamok egy csoportja képes volt gyorsuló növekedési pályára állni, többek között az olyan fejlődő országok, mint Brazília, India vagy Kína¹. Másfelől pedig a hagyományosan fejlett országok ugyan továbbra is a világgazdaság élén szerepelnek az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP) kapcsán, azonban észlelhetjük növekedésük stagnálását, illetve bizonyos esetekben akár egy kisebb mértékű visszaesést is, különös tekintettel a 2007-es válságot követő időszakban. Az egyes nemzetállamok fejlődési útjának vizsgálata tehát ismételten aktuális témává vált a nemzetközi szakirodalomban, így kutatásunkban e két csoport – a fejlett és felzárkózó országok, utóbbiak közül pedig kiemelt figyelmet fordítva a BRIC négyesre - által alkalmazott külkereskedelmi, valamint gazdaságpolitikai gyakorlat kerül terítékre. Vizsgálatunk tárgya kapcsán kettő kutatási hipotézist fogalmazunk meg:

1. A protekcionista külkereskedelmi politika rövid távon a belső termelés és fogyasztás fellendítése révén a bruttó hazai termék növekedéséhez vezet, azonban hosszabb távon a gazdasági növekedés gátjává válik, hiszen többek között az innováció kibontakozását és a termelői árak csökkenését akadályozza, valamint számos egyéb versenyképességi hátrányt indukál.
2. A kereskedelmi liberalizáció bizonyos idő elteltével a növekedés szükséges, de nem elégséges feltételévé válik, amely a stabil gazdasági növekedés² következtében mintegy belső kényszerként áll elő a hazai vállalkozások körében.

Tanulmányunkban egy statisztikai adatokra támaszkodó összehasonlító elemzést készítünk a Világbank World Development Indicators adatbázisa alapján, melyből a reál GDP növekedésre, a külkereskedelmi nyitottságra, az átlagos és medián importvám szinte és a külkereskedelmi egyenleg alakulására vonatkozó adatokat használjuk fel. A kutatás elméleti háttérét a nyitott gazdaságok makroökonómiaja, a fejlődésgazdaságtan és a nemzetközi politikai gazdaságtan adja. Utóbbiakhoz hozzátartozik az olyan szerzők releváns eredményeinek vizsgálata, mint Andersen és Babula, Gilpin, Krugman, Rodrik, Papola vagy Stubbs. A hazai szakirodalmat illetően pedig Artner Annamária, Farkas Péter, Magas István, Ricz Judit vagy Szunomár Ágnes munkássága jelent fontos kiindulási alapot az olyan fogalmak tisztázásához, mint a globalizáció, a 2008-2009-es világgazdasági válság vagy a fejlesztő állam modellje. A harmadik fejezet kísérletet tesz

¹ E tanulmány a hagyományos gazdasági nagyhatalmak közül az Amerikai Egyesült Államok, az Európai Unió, valamint Japán gazdasági fejlődésére, a BRIC országcsoport közül pedig Brazíliára, Indiára és Kínára fókuszál. A napjainkban elterjedt BRICS kifejezéssel ellentétben kutatásunkban a BRIC rövidítés fog szerepelni, mivel a Dél-Afrikai Köztársaság sem népessége, sem gazdaságának mérete, sem pedig területe vagy világpolitikai befolyása alapján nem mérhető a BRICS többi tagjához. Oroszország azért marad ki vizsgálatunkból, mert alapvetően kőolaj- és földgáztermelésre kiépült gazdasága jelentősen eltérő viselkedést mutat, mint a világgazdaságba jóval diverzifikáltabban integrált Kína, India és Brazília.

² A gazdasági növekedés azon üteme, ami megegyezik a teljes tényezőtermelékenység növekedéséből adódó hosszú távú növekedési ütemmel.

a különböző külkereskedelmi politikák – például a fejlesztő állam koncepciója és a neoliberais felfogás közti vita – fejlett és felzárkózó országok szerinti jellegzetességeinek bemutatására. Ezt követően elemzésre kerülnek a szabadpiaci mechanizmusok legfőbb működési feltételei és intézményei, majd pedig az állami beavatkozásokra épülő (napjainkban inkább csak részben protekcionista) modell áttekintése. E tanulmány ötödik fejezete többek között a Világbank World Development Indicators adatai alapján néhány rövid esettanulmányon keresztül vonultatja fel az általunk kiválasztott hat gazdaság (USA, Európai Unió, Japán, Kína, India és Brazília) importhelyettesítő és/vagy exportösztönző gyakorlatát.

2. A gazdasági növekedés és kereskedelmi nyitottság definitív megközelítései

Samuelson és Nordhaus szerint a gazdasági növekedés nem más, mint az adott ország potenciális GDP-jének vagy nemzeti kibocsátásának bővülése. Így az adott gazdaság termelési lehetőségek határának kitolódása fogja eredményezni a növekedést [Samuelson-Nordhaus, 2005]. A kibocsátás fogalma pedig nem más, mint azon életkörülmények, amelyek között a népesség él. *Adam Smith* még a földet tartotta a gazdasági növekedés legfontosabb komponensének, amely egy szinte idillikusnak mondható világban bárki számára elérhető volt. Tehát minél nagyobb a népesség, annál magasabb lesz a kibocsátás, a reálbér pedig időben állandó [Samuelson-Nordhaus, 2005]. Azonban a valóságban a föld szűken áll rendelkezésünkre, ezért ennek kisajátításával egyre több járadék fog keletkezni.

T. R. Malthus már sokkal pesszimistább jövőképet vázolt, különösképpen a munkások kilátásait tekintve, akik a létminimumnál jóval alacsonyabb bérért dolgoznak. Azonban kutatásai során - melyeket még az ipari forradalom lezajlása előtt készített - nem számolt az új technológiák és a tőkeberuházások kedvező hatásaival. Ezzel már a neoklasszikus modell kezdett el érdemben foglalkozni a XX. század második felében. Ezen kívül Malthus azt is előre vetítette, hogy amennyiben az európai országok lélekszáma a jövőben is növekedni fog, akkor előbb-utóbb nem lesz elég rendelkezésre álló mezőgazdasági földterület a lakosság élelmezéséhez [Malthus, 1798]. Ám a gazdaság teljesítőképességét nemcsak az általa felhalmozott termelési tényezők (pl. termőföld, mely a tőkejavak közé tartozik) mennyisége határozza meg, hanem e tényezők felhasználásának hatékonysága legalább ugyanennyire fontos. A közgazdasági felfogás szerint ezt – a tényezők termelékenységének növekedését – tekintjük technológiai fejlődésnek. Éppen ez volt az a jelenség, amely Malthus várakozásai mögül hiányzott.

A kereskedelmi nyitottság tekintetében szerteágazó definíciókkal találkozhatunk. Az egyik leggyakrabban használt mutató meghatározásához az export és import összegét kell elosztanunk a GDP-vel, ezáltal megkaphatjuk a teljes kereskedelmi volument. E téren azt lehet megvizsgálni, hogy vajon a nagyobb külkereskedelmi forgalmat lebonyolító országok nagyobb gazdasági teljesítményt nyújtanak-e, mint a kisebb volumenű külkereskedelem esetében. Egy másik

megközelítés szerint a nyitottságot a kereskedelmi politikák tükrében tudjuk a leginkább kimutatni, mint például az átlagos vámszintek vagy pedig a nem vámjellegű akadályok által [Andersen-Babula, 2008]. A nyitottság mérésének egy további alternatív módszere az IMF által kifejlesztett kereskedelem-korlátozottsági mutató (Trade Restrictiveness Index), amely alapvetően a vámok és a nem vámjellegű korlátozások hatásaira irányul, azonban sok országra nézve nem lehet alkalmazni az adatok hiányossága miatt [Andersen-Neary, 1992].

3. Külkereskedelempolitikák a fejlett és felzárkózó gazdaságokban

3.1. Növekedési tendenciák a világgazdaságban

Amennyiben a világgazdaság nemzetállamait az életszínvonal kérdése felől közelítjük meg, akkor a magas életszínvonal akkor valósul meg, amennyiben az adott ország hosszú távon képes fenntartani a jelentős gazdasági növekedési rátát [Andersen-Babula, 2008]. Tehát a hosszú távú gazdasági növekedési ütem magasabb, mint ami a legfejlettebb országokra jellemző. Ellenkező esetben leszakadás következik be: említhetjük akár Venezuela vagy Kuba példáját.

A fenti kijelentés alátámasztása végett érdemes megfigyelni néhány fejlett gazdaság, illetve pár felzárkózó állam reál GDP növekedését. Amennyiben a Világbank World Development Indicators alapján elemezzük a tanulmányban kiválasztott 6 térség éves egy főre jutó GDP növekedését az 1961 és 2013 közötti időszakban, akkor kiszámítható, hogy Kína esetében tapasztalható a legmagasabb átlag (6,7%), Indiában ez 3,17%, míg Brazíliában csak 2,39%. A Triád országai közül Japán érte el a legmagasabb értéket (3,26%), amelyet szorosan követ az EU térség átlagos növekedése (2,3%), a sort pedig az USA zárja (2,09%).

1. táblázat: „Pillanatfelvételek” a GDP/fő növekedésének állapotáról (1961–2013)

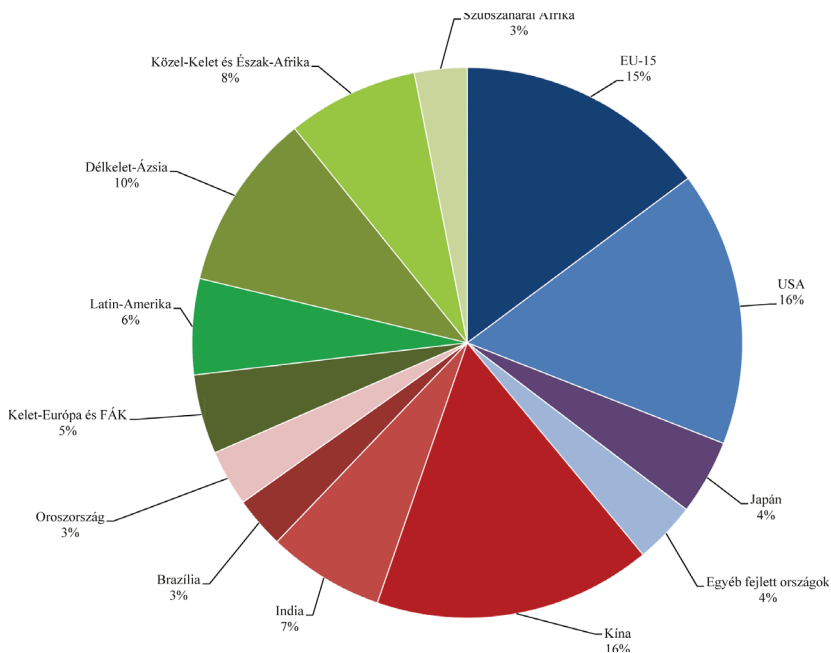
	1961	1970	1980	1990	2000	2013	Átlag
USA	0,62	2,01	-1,20	0,77	2,94	1,15	2,09
EU	4,57	4,28	1,09	2,41	3,76	-0,14	2,30
Japán	9,16	-2,14	2,01	5,21	2,08	1,72	3,26
Kína	0,72	13,72	6,23	2,55	6,78	7,14	6,70
India	1,68	2,84	4,30	3,41	2,12	3,72	3,17
Brazília	7,02	6,11	6,59	-5,94	2,81	1,62	2,39

Forrás: Világbank – WDI [2014] adatai alapján saját ábra

A fejlődő országok ilyen magas átlagos éves GDP rátája mögött az utóbbi néhány évtized rohamos növekedése áll, hiszen e térségek hatalmas területe, népessége, olcsó munkaerő állománya, valamint nyersanyagokkal való ellátottsága mind-mind

hozzájárultak a globális kereskedelemben való egyre nagyobb arányú bekapcsolódáshoz, s ezáltal a Bruttó Világtermékből (GWP)³ való egyre markánsabb részesedéséhez⁴. Vajon állíthatjuk-e azt, hogy a kereskedelmi korlátok egyre szélesebb körű lebontása vezetett a magasabb gazdasági növekedéshez? Másfelől pedig igazolható-e az a feltételezés, hogy a fokozatosabb, időben jobban szétterített gazdasági növekedés és a nyitottság lassú emelkedése – lásd az USA és Brazília esetét az *1. táblázatban* - között pozitív vagy negatív irányú kapcsolat áll fenn?

Az *1. ábra* alapján megfigyelhető, hogy a világ összes GDP-je vásárlóerő paritáson véve milyen arányban oszlik meg a világ gazdaság egyes régiói, országai között. Az USA és Kína együttes részesedése a világ teljes GDP-jének harmadát teszi ki, míg a fejlett országok – EU-15, USA, Japán és egyéb fejlett gazdaságok - összesen 40%-ot értek el 2014-ben. Braziliát Latin-Amerikától elkülönülten ábrázoltuk, így jól látható, hogy a tavalyi évben elért 3 százalékkal már vetekszik Oroszország bruttó hazai termékének szintjével, így a jelenlegi növekedés mellett előreláthatóan az oroszok válhatnak a legkisebb BRIC-taggá a jövőben. A BRIC országok pedig együtt közel 30%-ot tettek ki a GWP-ből, ami már megközelíti a hagyományosan fejlett országok szintjét.

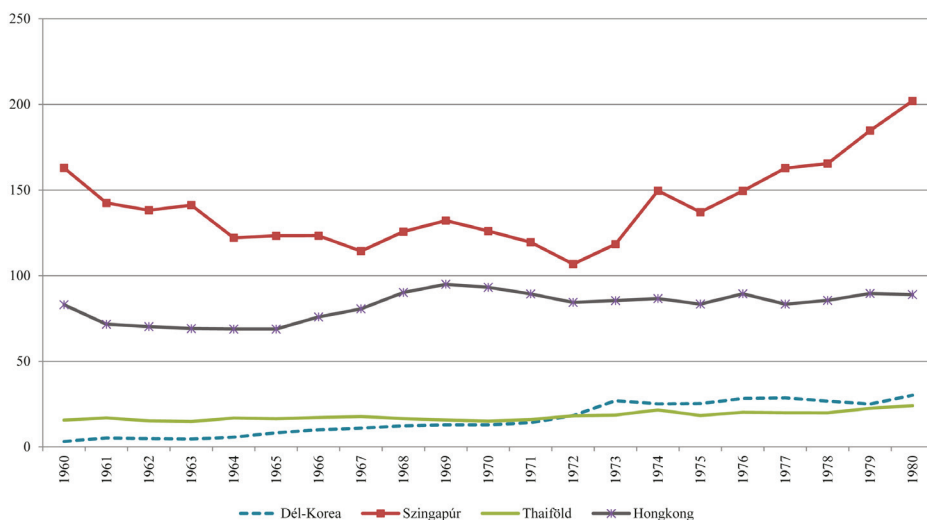
1. ábra: A világ vásárlóerő paritáson alapuló GDP-jének megoszlása 2014-ben (%)
Forrás: IMF – World Economic Outlook Database [2015] alapján saját ábra

³ Gross World Product: a világ gazdaságban előállított összes hozzáadott érték

⁴ Alapvető jellemvonás a felzárkózó országok fejlődése kapcsán, hogy a GWP jóval alacsonyabb szintről indul, mint a fejlett gazdaságok, így természetes, hogy a fejlődő országoknál magasabb növekedési ütem figyelhető meg. [Artner, 2014]

3.2. Fejlesztő állam koncepciója vs. neoliberális szemlélet

A fejlesztő állam koncepciója, tágabb kontextusban pedig az állam kiterjedtebb gazdasági szerepvállalása ismételen előtérbe került a 2007-es világgazdasági válságot követő időszakban. A második világháború után az ún. újonnan iparosodott országok, valamint Japán kiugró gazdasági fejlődése alapozta meg a fejlesztő állam elméletét. Maga a kifejezés első ízben 1982-ben került publikálásra Johnson írásában, melyben a Japán által alkalmazott igen hatékony modell ismertetése, illetve a kapitalista és szocialista típusú állami berendezkedéssel való szembeállítás olvasható [Ricz, 2015, Johnson, 1982]. A gazdasági-társadalmi felzárkózás esetükben az állam intenzív beavatkozási politikájának köszönhetően valósulhatott meg, amely képes volt kijelölni a fejlesztendő gazdasági szektorokat és az előzetesen megtervezett lépéseket következetesen végrehajtani. E megközelítés hívei tehát azon az állásponton voltak, hogy a délkelet-ázsiai országokban megvalósult gazdasági csoda létrejöttéhez nem más, mint az állam kiemelkedően aktív szerepvállalása volt szükséges [Gilpin, 2004]. Ahogy a 2. ábra is mutatja, az 1960 és 1980 közötti időszakban a külkereskedelmi nyitottság fokozása az áruk és szolgáltatások egyre magasabb arányú exportját tette lehetővé. Szingapúr azért tekinthető kiugró tényezőnek, mert Délkelet-Ázsia legforgalmasabb tengeri kereskedelmi útvonalainak metszéspontjában fekvő kikötőváros lévén nagy volumenű árut képes megmozgatni. Hongkong helyzete hasonló Szingapúrhoz, mivel a kínai áruk nemzetközi kereskedelmének központjaként funkcionál.

2. ábra: Az áruk és szolgáltatások exportja a GDP %-ában néhány „kistigris” esetében (1960-1980) – Forrás: Világbank – WDI 2014 adatai alapján saját ábra

A neoliberális elmélet azzal indokolja a délkelet-ázsiai „kistigrisek”⁵⁵ gyors gazdasági növekedését, hogy esetükben a piac javára történő állami szerepvállalás csökkenése lehetővé tette a világkereskedelemben való bekapcsolódást, tehát a kereskedelmi korlátok lebontását, valamint az olcsó és tömegesen rendelkezésre álló munkaerő felhasználását az exportösztönző politika keretében. A neoliberális közgazdászok legnagyobbbrészt az ún. washingtoni konszenzus pontjainak megvalósításában látták a gazdasági fellendülés magyarázatát, valamint a nemzetállam teljes mértékű alárendeltségét a piaci folyamatoknak [Gilpin, 2004]. Vajon a 21. században milyen formájában tekinthető működőképesnek a fejlesztő állam koncepciója? A 2007-es amerikai jelzálogpiacokon kirobbant gazdasági és pénzügyi válság, valamint az azt követő recesszió egyértelműen rámutatott az USA által szorgalmazott neoliberális fejlődési modell hiányosságaira. 2010-ben az akkori kínai külügyminiszter helyettes, He Yafei, egy New York-i találkozó keretei között az alábbi kérdést tette fel: „*Most, hogy a szabadpiacok összeomlottak, mit gondolkodik, mi lenne az állam számára legmegfelelőbb, gazdaságban betöltött szerep?*”⁵⁶ [Stubbs, 2011, 159-160. o.]. A valós fedezetek nélküli hitelezési gyakorlat, a pénzügyi rendszer nem megfelelő ellenőrzése, illetve instabil állapota tehát hatalmas többletterhet rótt az Egyesült Államokra. Így saját gazdaságán kívül a világ többi régiójában is szembekerült a recesszió okozta negatív hatásokkal⁷ [Stubbs, 2011].

2. táblázat: Az egy főre jutó GDP növekedési ütemének 2002-2007 közötti átlaghoz viszonyított eltérése a 2008 és 2013 közötti években (%)

Ország	Átlag (2002-2007)	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2010-2014
USA	1,75	-2,98	-5,64	-0,09	-0,64	0,28	-0,60	0,73	0,0
EU	1,99	-2,00	-6,80	-0,19	-0,62	-2,28	-2,12	-0,49	-1,1
Japán	1,51	-2,50	-6,92	3,24	-2,24	0,15	0,21	-1,81	-0,1
Kína	10,57	-1,49	-1,89	-0,65	-1,79	-3,44	-3,43	-3,76	-2,6
India	6,39	-3,87	0,68	2,46	-1,10	-2,97	-2,67	-1,92	-1,2
Brazília	2,57	1,63	-3,78	4,02	-0,73	0,85	-0,95	-4,03	-0,2

Forrás: Világbank – WDI [2014] adatai alapján saját számítások

⁵⁵ Első nemzedék: Dél-Korea, Hongkong, Tajvan és Szingapúr, második nemzedék: Thaiföld, Indonézia, Malajzia és Fülöp-szigetek

⁵⁶ “Now that the free market has failed, what do you believe the appropriate role for the state in the economy should be?”

⁷ A recesszió miatt szükségszerűen visszaeső termelés alacsonyabb volumenű kereskedelmi tevékenység lebonyolítását, illetve közvetett módon a GDP növekedés visszaesését is okozhatja, ami extern hatásként jelentkezik a kereskedelmi partnerek mindegyikénél.

A 2. táblázat mutatja, hogy a kiválasztott hat gazdaság egy főre eső GDP-jének növekedése hány százalékponttal maradt el a válság előtti, 2002-2007-es átlagtól, vagy mennyivel alakult e felett. A válság előtti növekedéstől vett és 1 százalékpontnál nagyobb pozitív és negatív eltérések zöld és piros kiemeléssel szerepelnek. Megfigyelhető, hogy az USA-ban 2010 és 2014 között végig a válság előtti átlag körül ingadozott az éves GDP növekedés. Japán már erősebb kilengéseket produkált, 2010-ben a válság előtti átlagnál gyorsabban növekedett, míg például 2011-ben az országot sújtó földrengés miatt is recesszióba került. A 2010-2014 közötti növekedés azonban csak 0,1 százalékponttal kevesebb a 2002-2007 közötti átlagnál. A hagyományosan fejlett országok csoportjában egyedül az Európai Unióban lassabb a növekedés a válság előttinél. Itt meg kell jegyezni viszont, hogy az EU országai között jelentős különbségek vannak: Németország, Hollandia az Egyesült Királyság és az észak-európai országok nem mutatnak lassulást, míg a déli államok, Olaszország, Görögország, Spanyolország és Portugália évek óta szinte folyamatosan recesszióban vannak. Brazília a válság előtt nem mutatott kiugró növekedési ütemet, illetve a 2002-2007 és 2010-2014 közötti növekedési ráták közötti átlagos eltérés -0,2 százalékpont. Azonban India és különösen Kína már lassulást mutat. Indiában 1,2 százalékponttal, Kínában viszont majdnem 3 százalékkal lassult a gazdasági növekedés. Ennek ellenére a kínai gazdaság még most is igen gyorsan, évi 7%-kal növekszik. A gazdasági válság éveiben Kínát, Indiát, valamint Braziliát érték a legenyhébb káros hatások. Az Európai Unió, ahol az állami intervenciók a válság kezelésére eddig sikertelennek bizonyultak, sereghajtóként jelenik meg. Ráadásul a gazdasági krízist követő recesszió is Európában húzódott el a legnagyobb mértékben. Összegezve tehát a magasabb külkereskedelmi nyitottsággal és évtizedes átlagban relatíve lassabb reál GDP növekedéssel rendelkező országok, melyek feltételezhetően szabadkereskedelmi stratégiát folytatnak, kevésbé bizonyulnak ellenállóknak a kívülről érkező sokkokkal, gazdasági hatásokkal szemben.

4. Szabadpiaci mechanizmusok és állami intervenciók

A szabadkereskedelem egy olyan rendszer, melynek keretében a különböző termékek és szolgáltatások országon belüli vagy akár országok közötti áramlása akadálytalanul történik. Így nem kell számolni az olyan jellegű állami korlátozások kereskedelmet visszavető hatásaival, mint a különböző típusú vámok, kvóták vagy akár az olyan kereskedelmi megállapodások, egyezmények, mint a NAFTA vagy a CEF-TA rendszere [Fouda, 2012]. Mivel azonban ezek léteznek, nyilvánvaló, hogy teljes körű szabadkereskedelem nem létezik, így a neoklasszikus értelmezés alapján csupán annak bizonyos fokát (tehát az egyes nemzetgazdaságok egymással szembeni korlátozásainak bizonyos mértékű visszaszorítását) vizsgálhatjuk meg a gyakorlatban [Horváthy, 2008].

Kutatásunk e pontján említést kell tenni az 1947-ben létrejött Általános Vám- és

Kereskedelmi Egyezményről. A GATT (General Agreement on Tariffs and Trade) a szabadkereskedelem szorgalmazásában a második világháborút követő időszakban játszott igen jelentős szerepet, s ezáltal hozzájárult az addigi kétpólusú világtrend többközpontúvá válásához. Utóbbi decentralizációs jelenség kettő lépcsőben zajlott le: először a Szovjetunió és a hozzá kötődő KGST piacok összeomlásával a világgazdaság Észak-Amerika és Nyugat-Európa centrikussá alakult, majd napjainkban Kína, India felemelkedésével egyre inkább többközpontúvá. A Nemzetközi Valutaalap legújabb, 2014 októberében közzétett vásárlóerő paritásos összehasonlítása szerint a világ legnagyobb gazdasága Kína, míg a második helyen az Egyesült Államok, harmadik helyen pedig India áll. 1995-ben a GATT utódjaként megalakult Kereskedelmi Világszervezet számos olyan alapelvet vett át, illetve fejlesztett tovább, mint például a legnagyobb kedvezmény elve vagy a nemzeti elbánás elve [wto.org, 2015].

A protekcionista kereskedelempolitika legfőbb jellemzője, hogy a hazai piac védelmében olyan intézkedések sorozatát szorgalmazzák követői, mint a vámok, kvóták, mennyiségi korlátozások bevezetése. Számos közgazdász azért tartja ezeket káros stratégiának, mert társadalmi szinten jelentkező költségei nagymértékben meghaladják a belőle származó egyéni szereplők szintjén jelentkező hasznokat, s így közvetett módon a gazdasági növekedést és a szegénység visszaszorítását is lassíthatja [Fouda, 2012]. Amennyiben a fejlődő országok esetét vizsgáljuk, az importhelyettesítő iparosítás alkalmazásán keresztül próbálták a megvédeni és felfuttatni a hazai iparágakat (pl. feldolgozóipar). Tipikus módszerek a kiskorú iparágak védelmére összpontosító intézkedések. A felzárkózó országokban kibontakozó feldolgozóipar eleinte nem tudja felvenni a lépést a fejlett gazdaságok iparával, ezért átmenetileg kormányzati támogatásra szorul, amely különböző kereskedelmi korlátozások formájában nyilvánul meg [Krugman-Obstfeld, 2003].

Az általunk elemzett fejlődő országokról is elmondható, hogy az 1950-60-as években intenzív importhelyettesítő iparosítást folytattak. Krugman felhívja a figyelmünket arra, hogy ennek hatásaként elsősorban a nagyobb méretű felzárkózó gazdaságokban szinte alig lehetett már találkozni külföldről beszállított fogyasztási cikkekkel, mivel ezeket teljes mértékben az adott országon belül tudták előállítani. Ám még jóval azelőtt, hogy ez a típusú stratégia elérte volna a kapacitás korlátját, a fejlődő országok elkezdték utóbbit leépíteni, sőt, a legnagyobb gazdaságok szinte teljesen minimalizálták az importhelyettesítést [Krugman-Obstfeld, 2003].

A napjainkban is sikeresen működő állami intervenciók közül tanulmányunk Japán esetét tekinti át röviden, amely bizonyítékként szolgálhat arra, hogy az állami beavatkozások külgazdasági szempontból is racionális alkalmazása nagymértékben növelheti az adott nemzetállam versenyképességét a 21. században. Vajon hogyan tudta elérni Japán az ezredforduló előtti időszakra, hogy a világ legnagyobb hitelezőjévé váljon? A japán állam képes volt a humán tőke fejlesztését nagyobb mértékben támogatni (pl. magas színvonalú oktatás), mint a fizikai tőke előállítását [Magas, 2007]. A kormány el tudta érni, hogy az egyének a vállalatokon keresztül (valamint azokkal együtt) képesek legyenek bekapcsolódni a termelési folyamatokon keresztül a magas

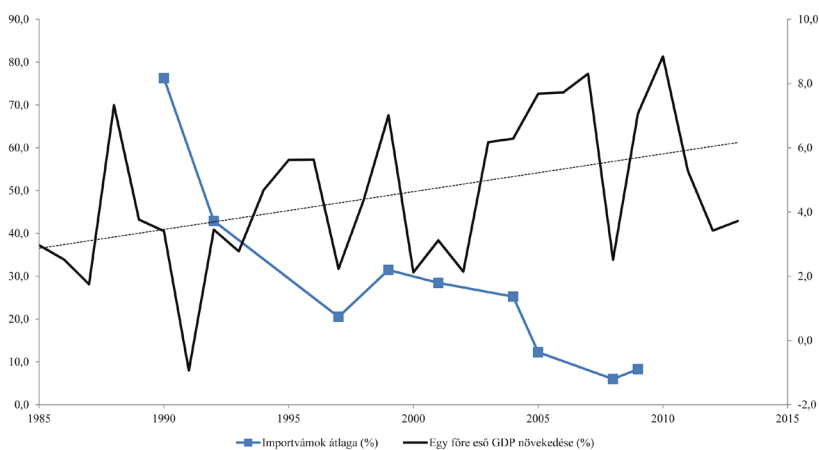
hozzáadott értékű output előállításába [Magas, 2007]. 2014-ben Japán az Egyesült Államok második legnagyobb kötvényfelvásárlója volt Kína után - 2014 szeptemberében több mint 1221 milliárd dollár értékben birtokolt amerikai kötvényeket [treasury.gov, 2014].

5. A kereskedelmi nyitottság alakulásának hatáselemzése

5.1. Gazdasági növekedés és kereskedelmi nyitottság közti kapcsolat

A Bretton Woods-i intézmények kapcsán gyakran elhangzik, hogy a világgazdaságba való egyre fokozódó integráció a gazdasági növekedés elengedhetetlen feltétele. E stratégiát elsősorban a WTO képviseli. Azonban a hagyományos állásponttal szemben Dani Rodrik egy alternatív megoldást javasolt: a gazdasági növekedés fokozását célként kijelölő országoknak egyrészt valóban alkalmazni kellene a kereskedelem liberalizálását ajánló nézetek egy-egy mozzanatát, azonban utóbbiakat mindenképp vegyíteni kell a nem konvencionálisnak mondható hazai intézményi reformokkal az adott gazdaság helyi sajátosságainak és hazai befektetők érdekeinek megfelelően [Rodrik, 2001]. A fenti alternatív megoldást Rodrik az alábbi kérdések szembeállításával világítja meg:

- A neoliberais álláspont egy teljes mértékben *integrációorientált megközelítést* képvisel.
- Ezzel szemben az adott országnak inkább egy *fejlesztésorientált gazdaságpolitikát* kellene megcélozni, tehát arra törekedni, hogy minél inkább egy több szektor által vezérelt és fenntartható növekedési pályára álljon. Ebben az esetben a Kereskedelmi Világszervezet már nem a különböző kereskedelempolitikák

3. ábra: A gazdasági növekedés és a nem mezőgazdasági importvámok alakulása Indiában – Forrás: WDI [2014] adatai alapján saját ábra

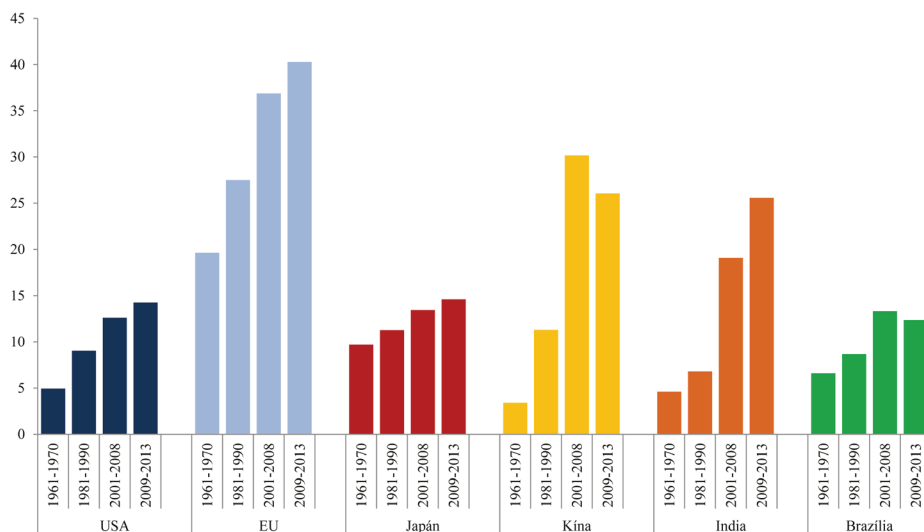
India gazdasági növekedésének felgyorsulása már az 1980-as évtizedben kezdődött meg. Azonban a kereskedelmi nyitásra irányuló kormányzati szintű reformok és intézkedések azonban csak 10 évvel később kerültek terítékre. Ezzel szemben a Világbank, valamint a WTO a kereskedelmi nyitottság sikeres alkalmazásának példájaként állította be Indiát, illetve más délkelet-ázsiai felzárkózó országokat [Rodrik, 2001]. Amennyiben vetünk egy pillantást India kereskedelmi korlátozásainak alakulására, akkor egyértelmű, hogy a gyorsuló növekedés időszakában alkalmazták a legmagasabb vámokat.

India esetében is feltételezhető, hogy a kereskedelmi liberalizáció nem áll közvetlen kapcsolatban a gazdasági növekedéssel, a kettő közötti összefüggés valószínűleg közvetett lehet és késleltetve jelentkeznek a hatások (3. ábra). India egészen az 1990-es évek elejéig erősen importhelyettesítő, protekcionista külkereskedelmi politikát folytatott; ez tükröződik a nem mezőgazdasági termékekre kivetett nagyon magas, 70-80 százalékos vámszinteken. A kereskedelem liberalizációja két hullámban történt: először 1991 és 1998 között közel 80 százalékról 20-25 százalékra csökkentették a vámszintet, a második liberalizációs hullám pedig 2004 és 2007 között, közvetlenül a válság előtt zajlott le. Ekkor az átlagos termékvám-szint 25 százalékról 7 százalékra csökkent. Az első liberalizációs hullámot követő 10 év során az egy főre eső GDP növekedési üteme nem gyorsult jelentősen: 1981-1990 között évi 3,3%, majd 1991 és 2000 között évi 3,7% volt. Indiában már a második liberalizációs időszakot megelőzően, 2003-tól nagyon gyors, évi 5-8% közötti az egy főre eső GDP növekedése. Tehát a növekedés felfutása itt sem a vámok leépítését követően történt, hanem már évekkal előtte. Ez alapján inkább feltételezhető, hogy a vámcsökkenés és a kereskedelmi liberalizáció önmagában nem vezet gyorsabb növekedéshez, de egy idő után feltételévé válhat a gazdaság fejlődésének. Minden egyes fejlődő ország esetében eljön ugyanis az a pont, mikor a világgazdaságba történő erősebb integráció nélkül már nem tudnának tovább fejlődni. A kereskedelmi liberalizáció igénye az ilyen országokban belülről jelentkezhet, amint ennek feltételei adottak és a belső piac elzártsága a növekedés korlátjává válik.

5.2. Esettanulmányok a kereskedelmi nyitottság alakulásáról

A 4. ábrán a kereskedelmi nyitottság négy időszakra lebontott átlagát láthatjuk az általunk vizsgált 6 gazdaság esetében. Az EU mind a négy időszakban a legmagasabb nyitottságot érte el, Japánban tapasztalhatók a legkisebb mértékű kilengések, Kínában és Indiában pedig a 2000-es évek elejétől látható a legmeredekebb emelkedés. Az oszlopdiagramok tehát ismét igazolhatják azon feltevésünket, hogy a piacok szabad működését minimális szinten kontrolláló, alacsony arányú állami beavatkozásokkal jellemezhető és külkereskedelmi szempontból igen nyitott térségek, mint például az Európai Unió, valószínűleg jóval nagyobb kitettséggel rendelkeznek az esetleges gazdasági-pénzügyi válságok externális

hatásai felé szemben a zártabb és fokozatos nyitottságot megvalósító USA piacaival, ahol viszonylag hamar sikerült visszatérni a válság előtti gazdasági növekedés szintjéhez.

4. ábra: Kereskedelmi nyitottság változása 1961 és 2013 között

Forrás: Penn World Table 7.1 és Világbank – WDI [2014] adatai alapján saját ábra

5.2.1. Amerikai Egyesült Államok

Ami az USA-t illeti, az első – még igen alacsony vámokat - a 18. század végén vezették be, az első jelentős szigorításokra pedig az 1812-es háború finanszírozása érdekében került sor. A polgárháborút követő időszakban is a protekcionizmus jellemezte az amerikai gazdaságot. Többek között az iparban foglalkoztatottak számát kívánták ilyen módon bővíteni, magasan tartani a béreket, illetve védeni a kiskorú iparágakat [Irwin, 2006]. A II. világháború győzteseként már nem lett volna racionális a bezárkózó stratégia kereskedelmi partnereivel szemben, így a nyitottság kiépítésének első kísérlete erre az időszakra tehető. Az USA azonban 1962 óta (Trade Expansion Act) fokozatosan kezdett eltérni a liberális kereskedelempolitikai gyakorlattól, hiszen a háború óta már közel 25-30 év telt el, így Európa és a gyorsan fejlődő Japán is versenytársává vált. A külkereskedelmi nyitottság ekkortól lassabban nőtt, mint a világ többi részén - az első kőolajválság hatására e folyamat átmenetileg meg is torpant. Ezt követően a Reagan és Clinton adminisztráció alatt ismét intenzívebbé vált nyitottság növekedése. Nemcsak a pénzpiacon, hanem a külkereskedelemben is liberalizáció jellemezte ezt az időszakot. Az amerikai gazdaság nyitottsága a 2007-es subprime válság óta már nem növekedett számottevő mértékben. A 2001. szeptember 11-ei ese-

ményeket követően egyértelműen megfigyelhető az amerikai külkereskedelmi forgalom átmeneti visszaesése.

A 2009-ben megindult Obama adminisztráció működése során az Egyesült Államok külkereskedelmi-politikai gyakorlata több irányt is felvett, hiszen mind protekcionista, mind pedig szabadkereskedelmet támogató lépésekre is sor került. Például 2009.-ben dömpingellenes vámokat vezettek be a kínai gumiabroncsokra, majd pedig néhány hét elteltével érdeklődésüket fejezték ki a Csendes-óceáni Partnerségbe (TPP) való belépést illetően, amely hat további ázsiai gazdasággal való szabadkereskedelmi együttműködésre terjedne ki [Erixon-Sally, 2010]. Mivel az USA globális kereskedelemben elfoglalt pozíciója gyengülni látszik, a jövőben a protekcionista politikák megerősödése valószínűsíthető.

5.2.2. Európai Unió

Mivel Európa volt az ipari forradalom bölcsője és a nagy földrajzi felfedezések is innen indultak a 15. századtól, ezért a világkereskedelem is kezdetben „Európa centrikusnak” mondható. A nyugat-európai országok⁸ nagy kiterjedésű gyarmatbirodalommal rendelkeztek, így a külkereskedelem gyakran az anyaország és a gyarmatok közti áruforgalmat jelentette. A gyarmatokról általában olcsó nyersanyagokat szállítottak Európába, amelyeket az európai feldolgozóipar tudott felhasználni, ezután pedig az európai késztermékeket világszerte adták el. Európa ennek az értéktöbbletnek köszönhette korabeli - és ma is megalapozó – gazdagságát. Valószínűleg ennek tudható be, hogy az európai országok külkereskedelmi nyitottsága már az 1960-as években is viszonylag magas – 20% fölötti – volt. Az Európai Gazdasági Közösség, majd pedig az Európai Unió fokozatosan bővülni kezdett. Az Egyesült Királyság a világ egyik legkiterjedtebb kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkező országa, így az egész EGK nyitottsági mutatója is emelkedett a britek felvétele után. Az 1990-es években az EU-ba felvételt nyert a jelentős külkereskedelmi nyitottsággal rendelkező Finnország, Svédország, Ausztria, ezen felül pedig Németország 1990. évi újraegyesítése is növelte az Unió területét. 2004-ben következett be az EU történetének eddigi legnagyobb bővítése, amikor 10, főleg kelet-európai poszt-szocialista országot, köztük hazánkat is csatlakoztatták. Utóbbi államok külkereskedelmi nyitottsága a legtöbb esetben a 60%-ot is meghaladja⁹. Éppen ezért e tagállamok felvétele is jelentősen növelte az Unió külpiaci nyitottságát. Annak ellenére, hogy a 2007-ben kirobbant nemzetközi gazdasági válság az EU-t érintette talán a leg súlyosabban és a legtartósabban, a régió gazdasági nyitottsága a válság éve alatt is tovább növekedett. Azzal is számolnunk kell, hogy a folyamatos bővítések egyre inkább növelték e térség súlyát a globális kereskedelemben, azonban másfelől a döntéshozatal szétaprózódását is okozták, így egyre nehezebb egységes álláspontot, kereskedelempolitikai stratégiát felállítani [Erixon-Sally, 2010].

⁸ Különösen Anglia, Hollandia, Spanyolország, Portugália és Franciaország

⁹ Magyarországon például a 80 százaléknál is magasabb

5.2.3. Japán

Japán az 1950-es évektől kezdve gyors növekedést mutatott - az egy főre jutó jövedelem szintje az 1980-as évekre felzárkózott a világ legfejlettebb országaihoz. A japán kereskedelempolitika kettősséget mutat: egyrészt a gazdasági növekedés motorja kezdettől fogva az export ösztönzése volt, mely néhány csúcstechnológiai vállalatcsoport támogatására koncentrált. Japán számára meglévő adottság, hogy nagyon kevés nyersanyaggal rendelkezik, így kezdettől fogva azokat az iparágakat támogatták, amelyek kis nyersanyagigénnyel állítanak elő magas hozzáadott értéket¹⁰.

Másfelől az olyan területeken, ahol erre lehetőségük volt, próbálták importfüggőségüket csökkenteni és kifejezetten protekcionista gazdaságpolitikát folytatni. Ilyen terület a mezőgazdaság, valamint az élelmiszer feldolgozás. A japánok saját mezőgazdaságukat azzal az elképzeléssel is támogatták, hogy a vidéki népesség számára az élelmiszertermelés megélhetést nyújtson. Másrészt, ha a japán mezőgazdasági termelők rendelkeznek elegendő bevétellel, akkor épphogy a japán csúcstechnológiai cégeknek teremtenek ők maguk is felvevőpiacot. A 2011-ben bekövetkező földrengés, valamint kisebb a világgazdasági válság hatására nagymértékű visszaesés volt tapasztalható a termelés és fogyasztás terén, azonban 2012-ben már a javulás jeleit láthattuk a belső kereslet felélénkülése kapcsán [WTO Trade Policy Review Body, 2013]. 2012 óta Japán az ún. „három nyíl stratégiáját”¹¹ gyakorolja elsősorban a defláció leküzdése céljából: monetáris könnyítés (2%-os inflációs célkitűzés), költségvetési ösztönző csomag (nagyjából 153 milliárd USD a növekedés fellendítéséhez), valamint strukturális reformok a mezőgazdaság, energiaszektor és egészségügy terén. A növekedés átmeneti – válság és földrengés következtében történő – megtorpanása ellenére Japán továbbra is egy nyitott, transzparens országnak tekinthető, kereskedelem-politikai gyakorlata stabilnak mondható, jelenleg 13 regionális kereskedelmi egyezmény tagja (RTAs), valamint aktívan vesz részt a WTO tevékenységében [WTO Trade Policy Review, 2015a].

5.2.4. Kína

A világ legnagyobb népességű országa, Kína 1949 óta népköztársaság, kezdetben szocialista, tervgazdasági berendezkedéssel. A szocialista gazdaságpolitika egyik sajátossága volt a bezárkózás és az önellátásra való törekvés. Az 1960-as és 1970-es évtizedben még saját népességét sem tudta élelmiszerekkel ellátni – Kínában több éhínség is előfordult, melyek közül az egyik becslések szerint 10 milliónál is több áldozatot követelt. A '70-es évek végére már teljesen nyilvánvalóvá vált a befelé forduló gazdaságpolitika teljes kudarca, hiszen az ország egyre

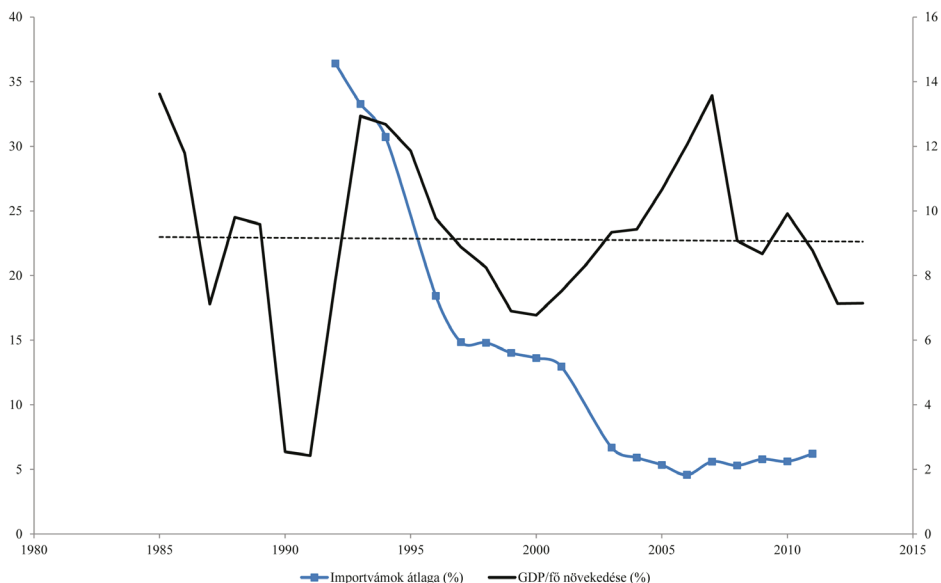
¹⁰ Pl. elektronika, műszaki cikkek, járműgyártás

¹¹ „Three arrows strategy” [WTO Trade Policy Review, 2015]

távolodott az eközben gyorsan fejlődő kelet-ázsiai szomszédjaitól (pl. Dél-Korea, Thaiföld).

Ugyanakkor az 1970-es évekre esik Kína és a „nyugat” közötti diplomáciai kapcsolatok normalizálódása, például hosszú előkészítő tárgyalások után a Kínai Népköztársaság 1971-ben nyert felvételt az ENSZ-be. Ezzel megszűnt azon abszurd helyzet, hogy az egész kínai szárazföldet és már ekkor is közel 1 milliárdos népességét Tajvan képviselje a nemzetközi szervezetben. A kínai fejlődés új fejezete 1978-ban kezdődött, amikor Teng Hsziao-Ping vezetésével piacpárti reformokról döntöttek. Úgy gondolták, hogy az ország számára a szocializmusból a piacgazdaságba csak egy fokozatos átmenet lehetséges anélkül, hogy az országot politikai és társadalmi válságba sodorják. Első lépésként 1978-ban 5 darab ún. Különleges Gazdasági Övezetet hoztak létre¹², melyek a bezárkózó importhelyettesítés után egy exportösztönző külkereskedelmi modellt kívántak megvalósítani [Szunomár, 2012]. Az első pozitív hatások azonban csak az 1980-as években jelentkeztek, amikor Kínára a kedvezőbb befektetői környezete révén már mint a „lehetőségek országára” tekintettek többek között a hatalmas és olcsó munkaerőpiaca, valamint kedvező földrajzi fekvése miatt. A következő fordulópontot az 1990-es évtizedben megkezdett WTO csatlakozási tárgyalások jelentették: Kínát 2001-ben vették fel a Kereskedelmi Világszervezetbe. A kínai nyitottság, mely 1978 előtt alig érte el a GDP 3-4 százalékát az 1980-as évek közepére 11%-ra, az ezredfordulóra 22%-ra, majd a WTO csatlakozás után 2006-ra már meghaladta a 35 százalékot [World Bank, 2014]. Ugyanakkor a legutóbbi válságot követően a kínai külpiazi nyitottság csökkenést mutat: 5 év alatt közel 10 százalékponttal csökkent a külkereskedelmi nyitottság. A Kínai Statisztikai Hivatal által közölt legfrissebb adatok szerint 2014 első két negyedében már a 25%-ot sem éri el a GDP arányában. Azonban a kínai gazdaság összkibocsátása 2014-ben már az Egyesült Államokéhoz mérhető, és mivel a kínai nyitottsági mutató jóval magasabb, mint az amerikai, ezért a kínai termékek világpiaci összforgalma napjainkban már legalább kétszerese az amerikai termékeknek.

¹² Első négy: Shantou, Shenzhen, Zhuhai és Xiamen.

5. ábra: GDP növekedés és importvámok alakulása Kínában
Forrás: WDI [2014] adatai alapján saját ábra

Kínában a WTO tagság feltételeként kikötött kereskedelmi liberalizáció 2006 után lelassult. A gazdasági növekedés leginkább a hazai megtakarításoktól és az exporttermeléshez kapcsolódó beruházásoktól vezérelt a belső fogyasztás rovására. Megfigyelhető az is, hogy 2007 óta a kínai növekedés lassulást mutat [Erixon-Sally, 2010]. A kínai gazdasági növekedés és a vámszint között szintén nem mutatható ki közvetlen kapcsolat. Ez megint azt a feltevést igazolja, hogy nem a kereskedelmi liberalizáció vezet a gyorsabb növekedéshez, hanem a növekedés fenntarthatósága szempontjából válik maga a liberalizáció szükségessé.

5.2.5 India

Az 1991-es pénzügyi válság következményeként az IMF által vezényelt külkereskedelmi nyitás pozitív hatással bírt a gazdasági növekedésre; egyre vonzóbbá tette az országot a külföldi tőke beáramlása szempontjából, s Indiát mára a világ egyik vezető szoftverexportőréként tartjuk számon. [Az 1980-as évek elején az export és import aránya együttesen elérte a GDP 15 százalékát, majd 2010 körül már 35%-ot jelentett [World Bank, 2014].

1950 és 1980 között jelentősen emelkedett a nyersanyagok és a köztes termékek behozatala (37-ről 78%-ra), azóta viszont a kőolajtermékek kerültek az első helyre, mivel India nagymértékben energiaimportra rászoruló ország [Papola, 2012]. Az indiai exporton belül az utóbbi tíz évben jelentősen emelkedett Ázsia részesedése, miközben Észak-Amerika és Európa aránya csökkent. 1988-hoz ké-

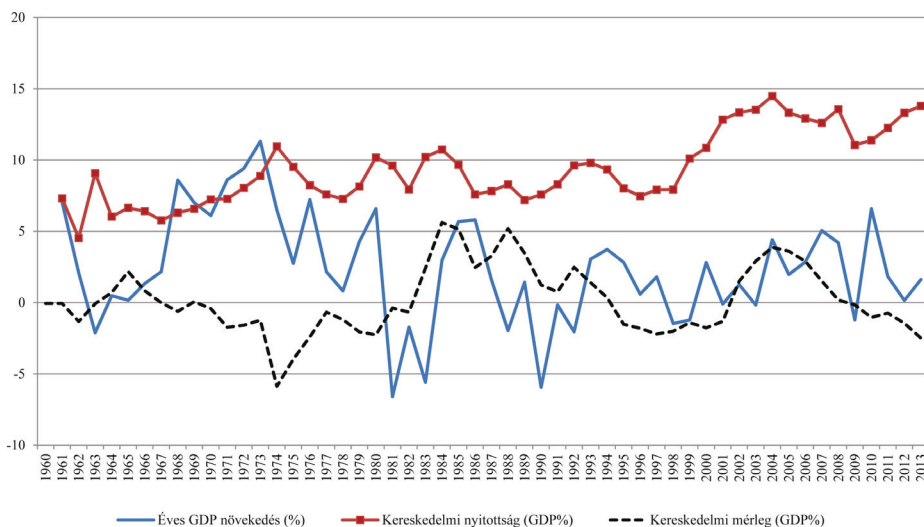
pest az OECD országokba irányuló exporttevékenység 37-ről 22 százalékra esett, viszont az OPEC tagjai kapcsán 4-ről 25%-ra nőtt [Reserve Bank of India, 2015]. Úgy tűnik, az elmúlt évtizedben az indiai export elsősorban az ázsiai, afrikai, valamint a latin-amerikai országok irányába mozdult el. Miközben a latin-amerikai országcsoport részesedése India exportstruktúráján belül továbbra is viszonylag alacsony – mintegy 4 százalék –, részesedése az elmúlt évtizedben közel megkétszereződött. Az országba beáramló FDI legnagyobb hányadát a feldolgozóipari (32%), valamint a pénzügyi, biztosítási és üzleti szolgáltatások (20%) tették ki 2012-ben. Az összes FDI-t tekintve a 2008-as pénzügyi válság következményeként 2010-11-ben kisebb mértékű visszaesés volt, azonban 2012-ben egy év alatt a befelé irányuló külföldi közvetlen befektetések 35-ről 46,6 milliárd dollárra emelkedtek (EXIM Bank of India, 2012). Vajon az 1,22 milliárd népességű országra milyen hatással volt a 2008-as válság? A statisztikákból kiolvasható, hogy a 2000 és 2011 közötti időszakban India részesedése a világ GDP-jéből PPP-ben mérve 3,8-ről 5,7 százalékra nőtt, ami adott esetben igen kevés egy olyan gazdaságban, amely a világ népességének több mint 17%-át teszi ki. Míg a válság előtti öt évben, azaz 2003 és 2008 között az országban 8,7 százalékos reál GDP növekedést lehetett megfigyelni, addig a krízis utáni néhány évben (2011-2012) ez 6,5 százalékra esett vissza [Mohanthy, 2012]. A krízist követő időszakban Indiában emelkedtek a protekcionista jellegű intézkedések, azonban csak mérsékelt formában [Erixon-Sally, 2010].

5.2.6. *Brazília*

A köztársaság létrejöttét (1893) követően Brazíliában megindulhatott az iparosodás, amely elsősorban nyersanyagok exportjára épülő kapitalista gazdaságot hozott létre [Becker-Egler, 1992]. Azonban ki kell emelni, hogy az importhelyettesítő gazdaságpolitika és az iparosodás a II. világháborút követő időszakban bontakozhatott ki leginkább. A két háború következtében nagymértékben visszaesett az országba beáramló késztermékek aránya, így Brazília a saját, elsősorban feldolgozó- és könnyűipari tevékenységek fejlesztésére szorult [Baer, 1972].

Az 1948 és 1980 közötti időszakban a legnagyobb dél-amerikai gazdaság befelé fordult és a helyi piacok védelmében importhelyettesítést folytattak. Ekkor a reál GDP növekedés igen magasnak, 7,45%-osnak bizonyult, a munka termelékenységének növekedése pedig évi 4,1%-ot ért el [Vernengo, 2002]. A magas GDP növekedés mögött jelentős bevándorlási hullám is állt - a népesség évi 2-3 százalékkal nőtt, emiatt az egy főre eső GDP évi 4-4,5%-kal emelkedett 1948 és 1980 között. A 6. ábráról is leolvasható, hogy a legnagyobb éves GDP növekedés az 1960-70-es években, tehát a „bezárkózás” időszakában valósult meg. Brazíliában ugyan az 1980-as évtizedtől megindult a kereskedelmi nyitás, ám ezzel együtt a bruttó hazai termék növekedésének csökkenő tendenciája is megfigyelhető többek között a válság következményeként. Másfelől, amennyiben liberalizáció indukálta GDP visszaesést

tételeznék fel, úgy utóbbi egyrészt azért is állhatott elő, mert a folyó fizetési mérleg korábbi hiánya fenntarthatatlannak bizonyult, a külső finanszírozás elapadása fizetési mérleg korrekcióhoz vezetett, ami a reálgazdaságot vetette vissza [Vernengo, 2002]. Ezen kívül pedig az 1990-es évtized második felétől elkezdődött a munkanélküliségi ráta jelentős emelkedése, valamint az infláció is elszabadult. 1981 és 1994 között az infláció minden évben 100% felett alakult, 1988-tól 1994-ig pedig minden évben 500% feletti, ebből 3 évben évi 2000%-nál is gyorsabb hiperinfláció sújtotta a brazil gazdaságot [World Bank, 2014].

6. ábra: Éves GDP növekedés (%), a kereskedelmi nyitottság és a külkereskedelmi egyenleg alakulása Braziliában (1960-2013)
 Forrás: Világbank – WDI 2014 adatai alapján saját ábra

A fenti ábrán jól kivehető az 1965 és 1980 közé eső gyors gazdasági növekedés¹³ időszaka. Ezt a periódust alacsony kereskedelmi nyitottság, de ennek ellenére a külkereskedelmi mérlegben és a folyó fizetési mérlegben jelentkező hiány határozta meg. Brazília az elmúlt 50 évben két súlyos gazdasági válságot szenvedett el: az első 1981-1982-ben következett be, amikor a Fed dollárkamat emelése után a brazil külső adósság finanszírozása fenntarthatatlanná vált. Ez egy erőtel-

¹³ Az 1970-es évtized után jellemző gyors növekedés háttérében az állt, hogy 1973-74-ben az ún. jom kippúr-i háború folyamán a kőolaj világgazdasági ára néhány hónap alatt megháromszorozódott. Ez oda vezetett, hogy a kőolajat exportáló országok óriási külkereskedelmi többleteket kezdtek el felhalmozni. Az így összegyűlt tartalékokat alacsony kamattal tudták kihelyezni a világgazdaság különböző részeire. Brazília a relatív pénzhiány miatt az 1970-es években nagy mennyiségű hitelt vett fel, amelyet főleg a kitermelő iparba fektetett. Az 1980-as években viszont ugyanez, az eladósodás vezetett a GDP visszaeséséhez és a hiperinfláció kialakulásához [Artner, 2014].

jes fizetési mérleg korrekcióhoz vezetett - a külkereskedelem egyenlegéből látható, hogy 1981-85 között pozitívba fordul, míg a GDP évi 2-6%-kal visszaesik. A második válságidőszak 1988 és 1994 közé, a hiperinfláció idejére tehető. Az infláció egyébként 1981 óta, még a fizetési mérleg válság kitörése óta tartósan évi 100% felett mozgott. A brazil gazdaság végül az 1990-es évek közepén kapott új erőre, innentől fogva egészen napjainkig évi 2-4 százalékos növekedést mutatott. A külkereskedelmi nyitottság a 90-es évek végétől emelkedett, de nemzetközi összehasonlításban még mindig alacsony.

6. Összegzés

E tanulmány keretein belül a gazdasági növekedés és a különböző kereskedelem-politikai gyakorlatok közötti kapcsolat, illetve egymásra gyakorolt hatások feltárására tettünk kísérletet. A növekedés különböző magyarázó változóit vizsgálva nem jelenthetjük ki, hogy önmagában a piackövető neoliberais külgazdasági politika alkalmazása, azon belül pedig a fokozott külkereskedelmi nyitottság és liberalizáció okozza a bruttó hazai termék növekedését. *„A kereskedelmi korlátok lebontása a külkereskedelem fokozásának egyik legkézenfekvőbb eszköze.”*¹⁴ - olvashatjuk a Kereskedelmi Világszervezet honlapján [WTO, 2015b]. Való igaz, hogy a magas vámok alkalmazása ugyan növeli a termelői többletet, de mindez természetesen a fogyasztói többlet rovására, a teljes gazdasági jólét csökkenésével, tehát holtteher veszteség keletkezésével történik. A kormányzati bevételek ugyan emelkednek ezen intézkedések hatására, de a kisebb méretű országokban akár a nemzetgazdasági jólét csökkenését is okozhatják. Azonban ha több nagy ország is protekcionista eszközöket alkalmaz, akkor a vámok és egyéb kereskedelmi korlátok lefelé nyomják a termékek világpiaci árait, s ezáltal olcsóbban lehet hozzájutni az adott áruhoz, így néhány ország számára cserearány-nyereség is keletkezhet e folyamat végett [Krugman – Obstfeld, 2003].

A tanulmány legfontosabb konzekvenciáit a következőképpen foglalhatjuk össze:

- Első körben a tartós gazdasági növekedés megalapozására van szükség, utána pedig a következetes és fokozatos kereskedelmi nyitás megvalósítására – lásd India és Kína példáját az 1970-1980-as években. A kereskedelmi liberalizáció bizonyos idő elteltével a növekedés szükséges, de nem elégséges feltételévé válik. A világgazdaság vérkeringésébe való szoros bekapcsolódást nem belépési követelményként, előfeltételként kell tekinteni, hanem inkább egyfajta következményként, miután sikerül megalapozni az adott nemzetállam tartós gazdasági növekedését [Rodrik, 2001].
- Az importhelyettesítő, erősen protekcionista országokról nem lehet egyértelműen bizonyítani, hogy hosszú távon tartós és magas növekedést tud-

¹⁴ „Lowering trade barriers is one of the most obvious ways of encouraging trade” – [WTO, 2015b]

nak fenntartani. Úgy tűnik viszont, hogy a protekcionista megközelítés inkább rövid távon hozhat sikereket például az egy főre eső reál GDP átmeneti növekedése formájában.

- A kereskedelmi liberalizációt gyakorló térségek esetében nem bizonyítható egyértelműen, hogy önmagában a nyitás indukálja a gyorsabb gazdasági növekedést.
- Továbbra is nyitott kérdés, hogy vajon mivel tudnák bizonyítani az olyan nemzetközi szervezetek, mint a WTO vagy pedig a Világbank, hogy a fejlődő országok esetében a magas kereskedelmi nyitottság, tehát bővebb kontextusban a piacvezérelt szabadkereskedelem jelentené a leghatékonyabb megoldást [Rodrik, 2001].
- Tehát mindezek fényében azon állítás, amely szerint a kereskedelmi nyitottság a gazdasági növekedés legfőbb motorja - a Bretton Woods-i intézmények egyik leggyakoribb ajánlása -, a világgazdaság egészére, illetve az egyes nemzetállamok szintjére értelmezve sem tekinthető megalapozottnak.
- A magasabb külkereskedelmi nyitottsággal és évtizedes átlagban lassabb reál GDP növekedést mutató országok, melyek minimális állami kontroll mellett hagynak teret a piaci mechanizmusoknak, kevésbé bizonyulnak ellenállóknak a kívülről érkező sokkokkal, gazdasági hatásokkal szemben, ahogy a 2007-2008-as világgazdasági válság következményei is sejtetik.

Irodalomjegyzék

- Andersen, J. E. - Neary, J. P. (1992): Trade reform with quotas, partial rent retention, and tariffs. *Econometrica*, Vol. 60, pp. 57 – 76.
- Andersen, L. - Babula, R. (2008): The Link Between Openness and Long-Run Economic Growth. *Journal of International Commerce and Economics*.
- Artner Annamária (2014): *Tőke, munka és válság a globalizáció korában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Baer, W. (1972): Import Substitution and Industrialization in Latin America: Experiences and Interpretations. *Latin American Research Review*, Vol. 7, No. 1, pp. 95-122. Letöltve: http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic925740.files/Week%203/Baer_Import.pdf
- Becker, B. K. - Egler C. A. G. (1992): *Brazil: A New Regional Power in the World Economy*. Cambridge University Press.
- Erixon, F. and Sally, R. (2010): *Trade, Globalisation and Emerging Protectionism Since the Crisis*. ECIPE Working Paper, No. 02/2010, Brussels. Letöltve: http://www.ecipe.org/media/publication_pdfs/trade-globalisation-and-emerging-protectionism-since-the-crisis.pdf
- Export-Import Bank of India (2012): Catalysing India's Trade and Investment. Letöltve 2015. március 19-én, az EXIM Bank honlapjáról: <https://iaspace.pbworks.com/w/file/attach/66821776/fore-trade.pdf>

- Farkas Péter (2004): *A külföldi működőtőke-beruházások és a technológiai transzfer új tendenciái*. Magyar Tudományos Akadémia, Világgazdasági Kutatóintézet, 66. szám. Letöltve 2015. március 19-én, a VKI honlapjáról: <http://www.vki.hu/mt/mh-66.pdf>
- Fouda, R. A. N. (2012): Protectionism and Free Trade: A Country's Glory or Doom? *International Journal of Trade, Economics and Finance*, Vol. 3, No. 5. pp. 351-355. Letöltve 2015. március 19-én, az IJTEF honlapjáról: <http://www.ijtef.org/papers/226-CF312.pdf>
- Gilpin, R. (2004): *Nemzetközi politikai gazdaságtan*. BUCIPE. Budapest.
- Heston, A., Summers, R. and Aten, B. (2012): Penn World Table Version 7.1, Center for International Comparisons of Production, Income and Prices at the University of Pennsylvania. Letöltve 2015. március 19-én, a PWT honlapjáról: https://pwt.sas.upenn.edu/php_site/pwt71/pwt71_form.php
- Horváthy Balázs (2008): *Külkereskedelmi védelmi intézkedések a közösségi jogban*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest. http://www.ajk.elte.hu/file/DI_Horvathy_Balazs_dis.pdf
- International Monetary Found (2015): World Economic Outlook Database. World Economic and Financial Surveys. Letöltve 2015. március 27-én, az IMF honlapjáról: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2015/01/weodata/index.aspx>
- Irwin, D. A. (2006): Historical Aspects of U.S. Trade Policy. *The National Bureau of Economic Research*, 2006. Letöltve: <http://users.nber.org/reporter/summer06/irwin.html>
- Johnson, C. (1982): *MITI and the Japanese Miracle. The Growth of Industrial Policy, 1925-75*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Krugman, P. - Obstfeld, M. (2003): *Nemzetközi gazdaságtan*. Panem Könyvkiadó, Budapest.
- Magas István (2007): *Globalizáció és nemzeti piacok*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Malthus, T. (1798): *An Essay on the Principle of Population*. St. Paul's Church-Yard, London
- Mohanthy, S. D. (2012): India's Post-Crisis Macroeconomic Challenges. Reserve Bank of India, Official Speech. Letöltve 2015. március 10-én, az RBI weboldaláról: https://www.rbi.org.in/scripts/BS_SpeechesView.aspx?Id=721
- Papola, T. S. (2012): *Structural Changes in the Indian Economy*. Institute for Studies in Industrial Development, Working Paper 2012/02, New Delhi.
- Reserve Bank of India (2015): Database on Indian Economy. Letöltve 2015. február 15-én, az RBI weboldaláról: <https://www.rbi.org.in/home.aspx>
- Ricz Judit (2015): *Fejlesztő állam – Egy letűnt világ nyomában (?)*. Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Világgazdasági Intézet, Műhelytanulmányok 108.
- Rodrik, D. (2001): *The Global Governance of Trade As If Development Really Mattered*. United Nations Development Programm. Letöltve: <http://www.giszpenc.com/globalciv/rodrik1.pdf>

- Samuelson, P. A. - Nordhaus, W. D. (2005): *Közgazdaságtan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Stubbs, R. (2011): The East Asean developmental state and the great recession: evolving contesting coalitions. *Contemporary Politics*, Vol. 17, No. 2, June 2011. 151-166 pp.
- Szunomár Ágnes (2012): *Kínai nagyhatalmisság. A Kínai Népköztársaság nagyhatalmi ambíciói, szerepvállalása, és partnerei a XXI. században*. Budapesti Corvinus Egyetem, Doktori értekezés. Letöltve 2015. március 9-én, a BCE weboldaláról: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/680/1/Szunomar_Agnes.pdf
- U. S. Department of the Treasury (2014): Major Foreign Holders of Treasury Securities. *Treasury International Capital (TIC) System*. Letöltve: <http://www.treasury.gov/ticdata/Publish/mfh.txt>
- Vernengo, M. (2002): *External Liberalization, Macroeconomic Instability and the Labour Market In Brazil*. International Labour Office, Employment Sector, Geneva.
- The World Bank (2014): World Development Indicators, Online Edition. Letöltve 2015. február 5-én, a Világbank weboldaláról: <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators>
- World Trade Organization (2013): Trade Policy Review, Report by Japan. Trade Policy Review Body, WT/TPR/G/276. Letöltve 2015. február 17-én, a MOFA weboldaláról: http://www.mofa.go.jp/mofaj/gaiko/wto/hogo/tpr1302/pdfs/report_j_1302.pdf
- World Trade Organization (2015a): Trade Policy Review, Report by the Secretariat, Japan. Trade Policy Review Body, WT/TPR/S/310. Letöltve 2015. február 17-én, a WTO weboldaláról: https://www.wto.org/english/tratop_e/tpr_e/s310_e.pdf
- World Trade Organization (2015b): The WTO Agreements. Letöltve 2015. február 5-én, a WTO weboldaláról: http://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/inbrief_e/inbr03_e.htm

Lektorálta: Dr. Artner Annamária, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Világgazdasági Intézet, tudományos főmunkatárs

TECHNOLOGY TRANSFER AND GOVERNMENTAL MEASURES

István Szabó

University of Miskolc, szabo.istvan@nkfih.gov.hu

Abstract

The scope of the paper is to show the prerequisites and threats for successful governmental plans on technology transfer. Spin-offs and thus the importance of technology transfer might be overvalued – such voices can be heard in Hungary as well, although their „spirit” of entrepreneurship and their potential to make cultural changes in the higher education sector are of great importance. Still, since the market does not seem to solve this problem, state intervention is a must if we wish to boost technology transfer to reach an adequate level, a level which provides new (potentially innovative) ideas to market players. The term “technology transfer” is used in this article in a narrower sense to describe the connections between higher education and companies. This type of technology transfer takes the form in part of spin-offs, which are helped by higher education institutions through technology transfer offices. Usually, governmental measures dealing with technology transfer focus on the TTO’s, thus their effectiveness play a key role in the technology transfer process. Technology transfer offices and spin-offs have to face certain hindrances, however, and many of these hindrances can not be handled by simple giving windfall revenue to them from the governmental side. One major problem is, that the technology transfer usually would materialize in R&D services, but without adequate demand for such services their access to market is weak. Also the researcher’s attitude, which often supports basic and theoretical research instead of applied research rises as a problem as well. Weak managerial skills and the spin-offs narrow product portfolio bears further backdraws for market success. Realizing these problems, measure plans were formed to help technology transfer institutions from policy side. Two current governmental ideas are examined closely in the article - namely the technology transfer offices’ accreditation and the Higher Education and Industrial Cooperation Centre - on technology transfer’s further development. After the ideas are shown, a comparison between them is made, taking into account the current situation of technology transfer. Besides the measures there are other factors which are needed for them to make an impact, mostly of cultural ones and changes in the university TTO structure. Results show that the measures will likely have an impact but cultural factors have to be changed for their sustainability as well.

Kulcsszavak: *Technology transfer, spin-off, governmental measures*

1. Introduction

According to the general definition, „technology transfer refers to intentional, goal oriented interaction between two or more persons, groups or organizations in order to exchange technological knowledge and/or artefacts and rights” (Amesse–Cohendet 2001 pp. 1459). Others believe technology transfer is “the movement of know-how, technical knowledge, or technology from one organizational setting to another” (Bozeman 2000 pp. 629). However, we must add that „technology transfer is defined in many different ways, according to the discipline of the

research, but also according to the purpose of the research” (Bozeman 2000 pp. 630)

In the context of this paper, technology transfer is defined as a collaborative effort between government, private entities and universities – often referred to as the “triple-helix” – which results in the commercialization of ideas, knowledge, and/or products. One important actor of this type of technology transfer is the spin-off which is created by the university as an entity to bring the intellectual product of the university to the market. Spin offs have certain benefits such as strengthening the local economy, creation of jobs and fostering innovation. However, we should not forget that not all spin-offs are operating in the US, and Hungary is quite different in many aspects of the US market, from cultural, economical and institutional side as well. Studies (see e.g. Makra 2013) indicate that Hungarian spin-offs stuck at the level of small enterprise and their effect is far from the expectations. Growth as a goal and wide product portfolio are not characteristic for these enterprises. Some authors (Chapple, 2005) believe that the dynamic growth of spin-offs and strong economical presence can only be confirmed in innovation core areas, such as in the Silicon Valley.

2. The situation of technology transfer and spin-offs

The entrepreneur-researcher problem and the connection between the two roles has a long history. Without doubt, the hardest for the spin-off companies is the selling of their product or technology to the market players. This has many reasons, as it was shown in a paper examining the „hindrace map” of the spin-offs in Hungary (Makra 2013). This hindrace map gives a very good insight to the Hungarian spin-off situation, and forms the core element of this study regarding the current situation’s evaluation.

Studies and common experience shows that it is quite common that the researchers have degree from technological studies, which means they usually do not have the skills for selling their products. A survey made some years ago (Buzás 2004) in Hungary shows that there are other problems as well: there is no path between being a researcher and an entrepreneur; researchers feel their position safe compared to the „risky” entrepreneurial world. This can be understood, however: in Hungary, the higher education system is not prepared to integrate back the lecturers who left the education system previously.

Another problem is the access to capital: university spin-offs cannot be easily financed by venture capital because of the legal frames or the venture capital do not want to finance the product because it is considered to be at a too early stage.

Another survey, mainly based on interviews (Imreh 2013) sees the problems of spin offs in the followings: weak demand for innovation, lack of SME cooperations, lack of self-organizing skills of the researchers or „researchers’ envy”.

These problems, from my point of view are mainly of cultural origin, less

economical issues. The main problems are the institutional system and the cooperations whether we examine the question in institutional or individual level.

It is interesting to quote the words of a governmental person from the paper (Imreh 2013):

„A research university should have only 4-6% of its income from technology transfer. It has more important functions: regional, national research cooperations, connections, „forum” role, problem solving. (...) university should be problem solving institution, even for industrial problems, but not the center of applied research. (...) It is hundred times more important for the big universities to take part in Horizon 2020 and to have legal framework to foster this than to have a law supporting university spin-offs.”

The above thoughts are highly interesting. It diverges from the usual “windfall revenue” concept from the state as solution for the problem. As we will see, this concept has certain benefits, especially, since the problems as shown above lie deeper than the spin-offs or technology transfer at the universities. The prerequisites for making the innovation system in this part have to be formed, and this cannot be achieved only by money. I will examine governmental measures that were raised by the state at different levels, though their actual implementation is only partially decided.

Two concepts that will be analyzed offer a non-fiscal solution of these issues; mainly because they wish to put the universities into positions so that they can decide on their own regarding their utilisation of technology transfer. This non-fiscal attitude has another benefit: it does not force universities to form companies, spin-offs for the sake of getting financial sources, but rather help them to find their own ways in their own rhythm.

Besides the above, one should not forget, that still, the research topics at the universities are decided by the researchers and not by the market or the possibility of utilizing the results. This is not the universities’ fault, however – it is a simple adaptation to the market situations. Since there the R&D demand on the market is limited and their financing is based on normatives or applications, they chose the most rational way of upkeeping their activities.

Overall, Hungarian owned companies’ R&D capacities are very low. While an average Hungarian-owned R&D company has 5 researchers, foreign owned ones have 34. From the R&D expenditures it can also be seen, that larger companies (mostly multinational ones) almost never use application or state financing, we can conclude without major risk that Hungarian R&D is based in major part on foreign R&D.

The entrepreneur university concept is only viable if it has a market partner to sell its R&D services to. Since this would be usually a multinational company, which makes most of its R&D in-house or not in Hungary, the situation is quite complex. This also explains the relatively low performance of spin-offs: they don’t have the customer to buy their products.

Another problem comes from the institutional structure of the universities. From one point, the university units (institutes, faculties) usually don't cooperate with each other. On the other side, if a successful cooperation would rise between a university unit and a company the profit and the benefits of the cooperation usually stays at the university unit – it does not bring profit on university level.

Realizing the above situation both the governmental side and the higher education made their concepts to tackle these issues. One of them tries to boost the TTO's (though we saw their economical usage is doubtful), the other tries to foster university-company cooperations making companies customers for R&D services.

3. The concept of improving technology transfer

The main goal of this concept is to have a measurement system for the programming period of 2014-2020 for the university Technology Transfer Offices (TTO), which would form the basis of accreditation of these TTO's and with that certain benefits could be achieved by them.

The basis of the concept is the EC's recommendation on the management of intellectual property in knowledge transfer activities and Code of Practice for universities and other public research organisations. (EC 2008) This offers recommendation for member state and university levels as well regarding knowledge transfer, institutional intellectual property handling and research cooperation policy.

The recommendation suggests that member states should make all state owned research units to have knowledge transfer as strategic goal and make steps to improve the units' skills toward this direction.

The concept itself puts the recommendations suggestions into practice. It forms the steps for institutional accreditation and made suggestions on the TTO's role and its strengthening at the universities.

The main elements are the following:

- Independent TTO
- Middle-term TTO strategy and IP protection policy is a must
- TTO's have to evaluate the research results full-scale and see how these results can be utilized
- The institute has to form a financial basis which helps improving the results to proof-of-concept phase for fostering the results

The above recommendations do not really bring new winds, they seem to be quite evident, actually. This is a good indicator of the current situation, however – evident measures are offered as recommendations. There is some new concept, however, namely the last one which wishes to help spin-offs to bring

their products to proof-of-concept phase. While this seems to be a good idea, we should not forget that hardly any university can offer to finance such a risky activity, besides from applications.

The accreditation would happen every three years, which would likely involve the major universities. It would include a yearly report on the TTO's activities as well. The accredited universities would get state funds dedicated solely for improving TTO effectiveness – they could fund the salary of TTO colleagues for instance.

There are some methodological questions regarding the exact system of accreditation. Technology transfer is quite complex and hard to measure especially when it comes to measure its effectiveness – a situation similar to innovation as whole.

Some topics that were defined in this concept are more „hard evidence” type: the existence or support of institutional strategy or simply the examination of the spin-offs to see if they have any economical value at all.

Upon the acceptance of the concept the measuring will be a tough challenge and will surely involve the personal interaction between the governmental actors and the universities.

In my viewpoint the concept is very good in the way it steps further from giving windfall revenue. With accreditation a new expert panel appears which can help very much in allocating the financial resources. However, though the support of TTO activities is fine, we should not expect salvation from it. It can only be successful on one hand if the universities go through a very strong cultural change and on the other if their access to market players could be helped some way.

For cultural change money will not help; in Hungary the overall level of trust is low, therefore we can expect significant change with time only. This puts the whole concepts at risk, since it deals mainly with cultural challenges. The basic problems, such as decentralized governance of the universities (institutes, faculties) and lack of R&D customers cannot be not solved.

4. Higher Education and Industrial Cooperation Centre

The weak demand of R&D customers is answered by the other concept of Higher Education and Industrial Cooperation Centre, which tries to foster the close cooperation of the universities and certain industrial partners. The purpose is to coordinate the given sectoral education and the RDI activities, transform the scientific results into practical application promising business success in order to effectively couple the applied research and the industrial experience, as well as to promote the practice-oriented education of students and doctoral students and the learning of innovative professional methods as well as to develop entrepreneurial skills.

Though the concept does not explicitly tell it, it seems rational, that such partners can be of middle size companies at least, but rather big ones. And since these companies must have resources for outsourcing R&D, it is likely that the potential partner companies will be those with multinational background – they can make use of the product worldwide and can take the risk of a failed product development.

The starting point of the concept is, that the potential partner companies are important players of the local economy and thus they bear a certain degree of risk. While they create jobs, make demand for services in the region, pay taxes, one should not forget that their development depends only partly on the characteristics of the region. While on the other hand the concept offers for the universities the chance to act as suppliers of these companies, on long term it might have other benefits as well.

If the partner company (that have played key role in the region) leaves, the region would be shocked at worst. However, if before that the region specializes in fields where it can improve together with the company also in supplier role, it has a chance to help the region's economy to become a supplier partner for other geographical areas previously not involved.

The organizations, educational and research institutes operating in the region set the goal to reach and hold the desired quality and technological level of the company. The regional specialization provides for the companies added value as well: the improvement of the suppliers, R&D skills and research infrastructures in a way that fits their needs makes the companies to stay in the region for long term.

With such a long-term relation established, in time a new technological center can be formed with activities ranging well beyond a single company-university cooperation, it can evolve to a center of excellence in dedicated fields of science and technology.

In order for the concept to be successful a series of measurements have to be taken place. The university has to provide for all companies a high level of RDI services, which actually help the companies in their problems – these have to be defined together with the companies. An important aspect is the above mentioned reintegration of company managers to the role of university lecturers as well.

The formation of open laboratories beside the traditional university laboratories so that the companies can satisfy the needs of the company's demands and to be able to fulfill its R&D requests. Through the „open lab” concept it would make sense to adopt the model of the German Fraunhofer, which makes certain basic and applied researches for companies. In Germany, the Fraunhofer-University cooperation is very close, often working actually in the same building. Thus in many cases the research itself comes from inside the university, but already responds to industrial needs or its utilization can take place quickly. Fraunhofer has an organizational structure based on the sectors of the economy, and operates

in many locations – it actually forms sort of a smart specialization within the R&D system.

The concept can provide solution for the lack of demand side for R&D services. If Hungary would have seven-eight such centers (linked to large universities, in different sectors), it would bring definite boom in the Hungarian R&D system, would ensure the economic development and would reduce the risk of external effects.

The only major problem of the concept is that since the partner companies are more then likely of multinational background, which usually do R&D at their home countries. Some companies differ from this common phenomenon, and conduct R&D in Hungary, the point is to find them and help their cooperation with the universities. The second option is not obvious, since in Hungary multinational companies count for the major part of company R&D, and they give job to six times more researcher per research unit than the hungarian ones – to put it simply, they don not buy R&D services, they simply employ R&D personnel.

5. Expected effectiveness of the concepts

The concepts shown above offer us the opportunity to see if they are likely to be viable, since in one of the examined papers (Imreh 2013) a detailed list of certain hindrances are listed as problems of the Hungarian spin-off companies. This list will be in part used to determine the Hungarian spin-off situation.

If we form a list consisting of various aspects (groups) and we make this for the measures above as well, we get a good comparative view on how governmental measures respond to current problems of the spin-offs. Upon examining the measures and the problems of technology transfer five main problem groups can be identified. Note that the detailed descriptions are derived from the measures’ texts and for the problems from the literature. (Imreh 2013) From the list below it might be evident that the governmental measures and the problems match each other at first glance, but it is worth to take a deeper look. For this purpose I estimated at each group if the measure responds the problem and to what extent.

Table 1. The measures and their expected outcome
(Own summary based on Imre (2008) and the examined measure documents)

	Measures	Problems	Expected outcome
TTO offices effectiveness	<ul style="list-style-type: none"> – Independent TTO – TTO accreditation – TTO evaluation of R&D results utilization; – Governmental TTO strategy 	<ul style="list-style-type: none"> – Lack of quality R&D results; 	It responds only partially. It is obvious, that no quality R&D results will be achieved by the measures, but they might help to improve the environment.

	Measures	Problems	Expected outcome
University-business cooperations	<ul style="list-style-type: none"> – Creating open labs; – University offers development capacities in response of company needs; 	<ul style="list-style-type: none"> – University-SME cooperations are missing; – Low dedication towards companies; – Lack of demand side for innovation 	Responds in major part, however, the attitude needs to be changed at the universities.
R&D skills development	<ul style="list-style-type: none"> – Helping lecturers mobility between company sector and research and vica versa; – Developing the basic education to provide basis for R&D personell 	<ul style="list-style-type: none"> – Publication oriented-researches; Researchers „envy”; No way back to the university once someone leaves; – No visible career path; – Interdisciplinary cooperations are missing; – No teams for implementation 	If the measures are taking place, it is likely that they will achieve the desired result of developing the R&D skills by adapting managerial skills to the university system.
Entrepreneurship & managerial skills	<ul style="list-style-type: none"> – Fostering entrepreneurship skills 	<ul style="list-style-type: none"> – Low risk taking attitude; – No single contract research models; – Few researchers have entrepreneurial skills; – Lack of „self-organizing” researcher communities 	No exact information on the nature of the measure available. It responds to a very important problem but its effectiveness will turn out in practice
Financial needs	<ul style="list-style-type: none"> – Financial fund to develop ideas to proof-of-concept phase 	<ul style="list-style-type: none"> – Short-term view because lack of funding; – No financial support from governmental side for bringing innovations to market; – Radical decrease of state financed research units; 	As seen above, too much R&D is made without real market needs, this measure might help to push researchers to more market-oriented ways.

The results are mixed. The main points where the measures are not responding

at a satisfactory level for problems which come either from the cultural characteristics of the universities (such as entrepreneurial skills or TTO office effectiveness) or from market needs part (university-business and R&D skills).

In the case of cultural side one can not really hope to achieve results from a group of governmental measures. The cultural change will happen eventually – it will either happen willingly or will be forced by the market and the economic environment. This is closely connected to the TTO's activities. We can not hope that the TTO's will be able to make significant (if any) changes from the current situation without making them a key factor of the university. This key factor role is not only understood as a financial one, but rather the TTO should get into a position that makes it undeniable player of the university's financial environment. Strengthening the TTO's from the outside with measures might sound a good idea, but its results are uncertain at least without changing the culture – a culture which puts academic knowledge against managerial skills not next to them.

The other issues that pose problems are the ones which tackle with R&D cooperations and R&D skills. These two are closely connected, since without quality R&D, there is no point for the companies to seek the universities' skills for problem solving. Therefore, although the governmental measures might help in building the connections between companies and universities their sustainability can only be achieved if the quality of R&D activities increases – a factor which can be improved by the government only partially (such as providing funds for infrastructure and training for example).

With the introduction of the chancellor to the higher education system it might be a good idea that the TTO's should be connected directly to the chancellor of the institutes. This way they would act as a financial unit rather than a scientific one. This independence would make it possible for the TTO's to have remarkable influence on the projects and would make the TTO's more motivated to achieve the desired financial results. Last, but not least the universities themselves would see the TTO's as an income-generating unit and would handle them accordingly, providing them with the necessary rights to have more significant influence on the university projects.

6. Summary

University and company R&D cooperations in Hungary has many hindrances mainly from institutional, cultural problems and market characteristics. This makes the effectiveness of these cooperations questionable. They can have significant impact on the economy, however, with the attitude change from basic research orientation more – but not solely - on applied research. The growth of applied research part would bring universities closer to companies and vice versa, and more importantly, a transfer of human resources could begin – lecturers from company side could appear much more at the universities and the

companies would have greater impact and knowledge on research activities at the universities. Through this close cooperation a sectoral specialization could appear which could be a „center of excellence” as well.

This is not possible without the cultural change of the stakeholders, to build a culture of trust and openness. This involves changes both on individual (researcher) and institutional (university) level as well. The concepts shown above can help a lot in this, since the two elements are complementary to each other: One of them forces the universities to cultural change, while the other invites companies to the universities.

The Higher Education and Industrial Cooperation Centre concept will be implemented shortly, the accreditation is currently under discussion. Hopefully the administration recognises it as an important added value to the Cooperation Centre's success and will introduce other elements as well that are not solely linked to technology transfer but rather will have an effect for the necessary cultural changes.

Literature

- Amesse, F. – Cohendet, P. (2001): Technology transfer revisited from the perspective of the knowledge based economy. *Research Policy*, 30, pp. 1459-1478. (BCE) <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0048733301001627>
- Bozeman, B. (2000): Technology transfer and public policy: A review of research and theory. *Research Policy*, 29, pp. 627-655. <http://calitc.pbworks.com/f/Tech-TransferStudy.pdf>
- Buzás N. (2004): A vállalkozói szellem szerepe a spin-off cégek alapításában. In Czagány L. – Garai L. (szerk.): *A szociális identitás, az információ és a piac*. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei 2004, JATEPress, pp. 257-266. <http://www2.eco.u-szeged.hu/tudkozlemeny/pdf/2004/Buzas.pdf>
- Chapple, W. – Lockett, A. – Siegel, D. – Wright, M (2005): Assessing the relative performance of U.K. university technology transfer offices: parametric and non-parametric evidence. *Research Policy*, 34, pp. 369-384. <http://www.economics.rpi.edu/workingpapers/rpi0423.pdf>
- EC (2008) Nr. 1329 Commission recommendation on the management of intellectual property in knowledge transfer activities and Code of Practice for universities and other public research organisations http://ec.europa.eu/invest-in-research/pdf/ip_recommendation_en.pdf
- EC (2011): *European Commission, DG Enterprise, Improving institutions for the transfer of technology from science to enterprise – Expert Group Report, Conclusions and Recommendations* http://edz.bib.uni-mannheim.de/daten/edz-h/gdb/04/itte_expertgroupreport.pdf
- Inzelt Annamária – Bajmócy Zoltán (2013): Innovációs rendszerek. Szereplők, kapcsolatok és intézmények. *JATEPress, Szeged*

- Pirnay, F. – Surlemont, B. – Nlemvo, F. (2003): Toward a typology of university spin-offs. *Small Business Economics*, 4, pp. 355-369. www.jstor.org/stable/40229300
- Roberts, E. B. – Malone, D. E. (1996): Policies and Structures for Spinning Off New Companies from Research and Development Organizations. *R&D Management*, 26, 1, pp. 17-48. <http://dspace.mit.edu/bitstream/handle/1721.1/2569/SWP-3804-32616509.pdf?sequence=1>

Lektorálta: Mészáros Ádám PhD, egyetemi adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Gazdálkodási Kutatóközpont

ECONOMIC CONVERGENCE PROCESSES ACROSS GERMANY WITH SPECIAL REGARDS ON GAMMA CONVERGENCE

Szendi Dóra

University of Miskolc, Faculty of Economics, Institute of World- and Regional Economics, PhD Student, szendi.dora@gmail.com, regszdor@uni-miskolc.hu

Abstract

The spatial inequalities are significant characteristics of the economies [Nemes Nagy, 1990.]. The cause for it is that in the space do not exist two separate points with the same characteristics [Nemes Nagy, 2005.], because there are differences in their economic, social and cultural factors. The analysis of the spatial inequalities, convergence and the catch up process of the peripheral regions is not new (nation-states convergence - Barro and Sala-i-Martin, 1992; Romer, 1994; Sala-i-Martin, 1995; 1999). Convergence is a concept that has gained popularity among economists, and means a tendency for the poorer countries to grow more rapidly than the richer countries, and so they can converge in living standards.

The empirical analysis of the convergence dates back into the 1960s. Initially the neoclassical growth theory of Solow was the dominant model in the convergence literature. In the practise there are two main calculation methods of the convergence, the sigma and beta convergence approach. Quah (1995) in his empirical analysis shows that in the world the GDP/capita of the countries does not have a common catch up path, the dates are building clusters (club-convergence). These are clusters of regions whose steady state paths are close to each other, with minimal intra-group and maximal inter-group differences [Benedek-Kocziszky, 2014.].

In this recent research the economic convergence process of the German NUTS3 regions will be analysed by the GDP per capita indicator for the 2000-2011 time period. The convergence of the German territories is a recent theme of today because almost 25 years after the reunification of the country there are huge spatial inequalities. My former analysis in the convergence of the country in NUTS2 showed small catch up process across the regions [Szendi, 2013.].

In this research the convergence process will be analysed with different types of measurement technics (sigma, beta, club convergence and gamma convergence). The sigma-convergence measures the dispersion of growth using the coefficient of variation of a certain sample. The beta-convergence examines the existing regression between the GDP/capita of the initial year and the yearly average growth rate of it. I suppose that the dates show clustering processes across regions, so the club-convergence can be verified. Boyle and McCarthy [1997] formed up a new convergence method called gamma convergence, which is a kind of rank concordance, and is a relatively new insight in the economic convergence.

The results of the analysis support my hypothesis that the initially underdeveloped territories could grow rapidly in the analysed period, and the catch up process has started. It means that mainly the eastern part of the country could converge to the most developed western territories. So the convergence process can be verified also in NUTS3 across the German territories. Although the speed of convergence was relatively slow across the NUTS3 territories, there was a small catch up process between 2000 and 2011 according to the results of the sigma, beta and also gamma convergence. The

sigma convergence was most dynamic between 2001 and 2009. In this time period the CV indicator was decreasing significantly. The beta convergence shows for the whole time period successful and significant processes, from the dates five or six convergence clubs can be specified according their initial GDP and average GDP growth rates. The gamma convergence indicator also underlies the catch up process to 2010 but its dynamic was a little slower.

Keywords: *Germany, sigma and beta convergence, gamma convergence, club-convergence.*

1. Introduction

Convergence is a concept that has gained popularity among economists, and means a tendency for the poorer countries to grow more rapidly than the richer countries, and so they can converge in living standards. My main research field is the convergence process of the integrating countries and its helping or hindering, economic and social relations with special regards on the German and Hungarian inner convergence process. The aim of this recent research is to analyse the convergence process (sigma, beta and gamma) of the German NUTS3 districts and to prove the validity of the club-convergence theory in their case. The analysis will be made on the 2000-2011 time period.

My hypothesis is that due to the huge territorial support of the European Union, the German federal state (in the frame of the Solidarity Pact) and the support of the Bundeslands the east German territories could reach on the average higher GDP dynamic in the analysed time period, and they can converge to the western part of the country. The second hypothesis is that there are differences in the GDP growth rates of the districts and a special grouping tendency is observable across them (club-convergence).

2. Theoretical background

2.1. Convergence theories

The analysis of the spatial inequalities and the convergence process is not new in the literature. In the case of the nation-states convergence there were huge number of researches, like Barro and Sala-i-Martin, 1992; Romer, 1994; Sala-i-Martin, 1995; 1999. Convergence appeared first in the 1960's; in that time Solow's neoclassical growth theory dominated the literature. In this model three exogenous factors determined the economic growth, which were capital accumulation, the growth of population and the technological development. According the model every country converges to a long run steady-state where the income level is independent from the initial conditions. The poorer countries can catch up to the richer ones, because the poorer countries can reach higher income growth rates (the growth is more dynamic), than the rich countries [Barro, 1989. p. 407.]. In the steady-state the driving force of the GDP/capita and consumption growth is the rate of technological development [Royuela, García, 2010.].

The theory of convergence has developed in the 1980's with the endogenous growth theories (Barro, Sala-i-Martin, Romer and Lucas). In this model the technological development is an endogenous factor which is determined by several factors, like research and development, education. In their model there are not any common steady-state path, every country has their own growth path.

Williamson [1965] examined the spatial inequalities and has made a statement that the economic development causes in the early stages regional divergence and in the later phases regional convergence. In the early stages the capital and the qualified workers concentrate in some growth poles which can grow rapidly. Later because of the growing cost of factors the capital flows into the regions where the relative costs and incomes are lower, so the production is more profitable. This process leads to regional convergence [Nemes Nagy, 2005., Lukovics, 2008.].

2.2. Convergence measurement

The convergence can be measured by different methods (sigma, beta, gamma convergence or the analysis of the existence of the club-convergence). The sigma convergence is one of the most frequently used methods to analyse the differences in the region's economic development. In the practice most of the studies examine the income differences across countries or regions measured by the GDP per capita indicator.

The sigma convergence can be measured by two different methods, the standard deviation of the dates or the coefficient of variation. In this recent research will be analysed the coefficient of variation (CV). The CV indicator is defined as the ratio of the standard deviation to the mean:

$$CV = \frac{\text{standard deviation}}{\text{mean}} \quad (1)$$

If the values of the CV indicator are decreasing in time, than the inequalities are also decreasing across the regions, so the sigma convergence was realized.

Beta-convergence concept means a tendency in which poor regions grow faster than rich ones and so they can catch up, and the difference between the poor and rich regions is decreasing. By the absolute beta convergence all economies or regions are assumed to converge towards the same steady-state path. However, the steady-state may depend on features specific to each economy [European Commission, 2008.], because all economies have different initial conditions. That is why is assumed that the economies are converging to their own steady state paths and there is not a common convergence path. This type of beta convergence is defined as conditional.

The beta convergence can be measured by the regression of the GDP per capita

and its average growth rate. A negative relationship between the growth rate and the initial level of GDP per capita, so the negative beta coefficient of the model is the sign of a convergence process.

Quah in their empirical works has pointed out a new insight into convergence, the notion of the convergence clubs. Quah has made a statement that the GDP of the countries or regions has not a common convergence path, there is observable a clustering tendency across the values. Convergence clubs are group of regions whose steady state path are close to each other, with minimal intra-group differences and maximal inter group differences [Benedek-Kocziszky, 2014.; Benedek-Cristea-Szendi, 2015.].

According to Quah [1995] in the world the 98% of the poor countries remains poor and 95% of the rich countries remains rich in time. This process is called the twin-peaks effect and leads to the polarisation of the world. This process means that in the world in the long run only club-convergence can be verified.

In the convergence club analysis, similar to the beta convergence, it is used the relationship between the GDP per capita in the initial year and the yearly average growth rate. By defining the convergence club clusters it was used the Ward method which is a hierarchical clustering method, and belongs to the types of the variance models. The aim of it is to create optimal number of clusters by minimizing the intra-cluster variance growth.

The examination of the gamma convergence is a quite new insight in the convergence analysis. It was introduced first into the literature by Boyle and McCarthy in 1997. It is the index of rank concordance. This examines the intra-distribution mobility, whether the individual territories with the highest GDP and with the lowest GDP remain the same [B. Liddle, 2010.]. The calculation of gamma convergence is the following:

$$\gamma = \left(\frac{\text{var}(RGDPC_{t_i} + RGDPC_{t_0})}{\text{var}(RGDPC_{t_0} \cdot 2)} \right) \quad (2)$$

Where $\text{var}(RGDPC)$ variance of the ranks of GDP/capita, t_i refers the actual, analysed year and t_0 is the reference year.

3. Dates

In my research I examined the convergence process of the German NUTS3 districts and city regions according to the dates of the Eurostat. The selected time horizon was the 2000 and 2011 time period. The detailed framework of the analysis can be seen in following Table 1.

1. Table: *Framework of the analysis*

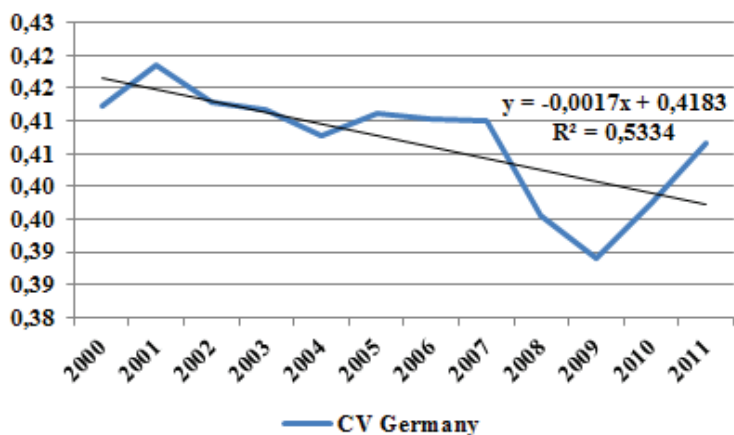
Data of the research	
Country	Germany
Time horizon	2000-2011
Data source	Eurostat database
Indicator	Gross domestic product (GDP) at current market prices by NUTS 3 regions
Territorial level	NUTS3 (412 districts: 295 administrative districts and 107 city regions)
Basic descriptive statistics of the dataset	
Mean	20775,5
Standard deviation	8608,6
Maximum	105200
Minimum	14100

Source: compiled by the author

As can be seen from Table 1, the average GDP of the NUTS3 districts is 20775,5 Euro which is relatively low. But the values are varying from 14100 to 105200 Euros per capita, so the range of the data is quite high. The highest GDP/capita can be found mainly in the most developed city regions like München, Ingolstadt and the big cities of the Ruhr area (Frankfurt, Wolfsburg), and the lowest GDP/capita is mainly in Mecklenburg Vorpommern Bundesland. The cause for the high GDP in the German city regions is mostly the existence of big multinational enterprises with big capital accumulation (like BMW, MAN, Siemens, Linde in München, Audi in Ingolstadt, Wolskswagen AG in Wolfsburg, or in the Ruhr area E.on, Metro, Henkel in Düsseldorf, Deutsche Telekom and Deutsche Post in Bonn, RWE and Thyssen Krupp in Essen, Bayer in Leverkusen [Forbes Global 2000; 2014.]). The cause for the relatively low GDP/capita in Mecklenburg-Vorpommern Bundesland can be the county's rural characteristic with few dominating big cities. Great opportunity of the region can be the settlement of some future industries and so the improvement of bio- and nanotechnology and the renewable energy production.

4. Empirical results

In this recent research I analysed the convergence process of the 434 German NUTS3 districts with different measurement technics. First I examined the validity of the sigma convergence in the country and have made a statement that the sigma convergence process can be verified across the territories. The value of the CV indicator was decreasing in time. The most dynamic tendencies can be seen between 2001-2004 and 2007-2009 (Figure 1).

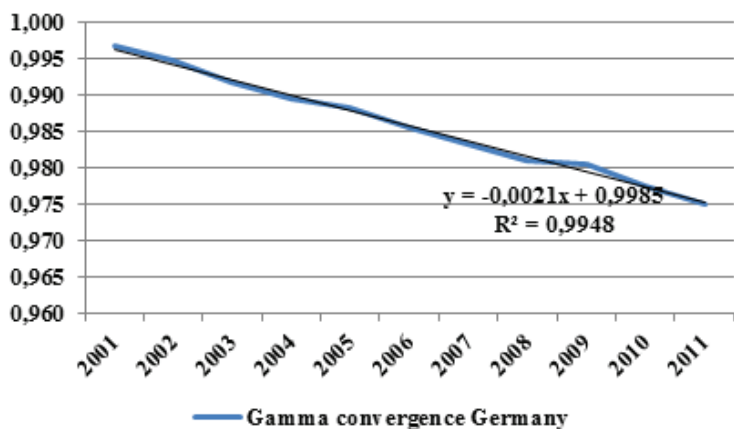

1. Figure – CV indicator of the German districts

Source: compiled by the author

From 2009 the CV indicator was increasing which means that the economic crisis made a big effect onto the territorial inequalities in Germany, and the values showed divergence.

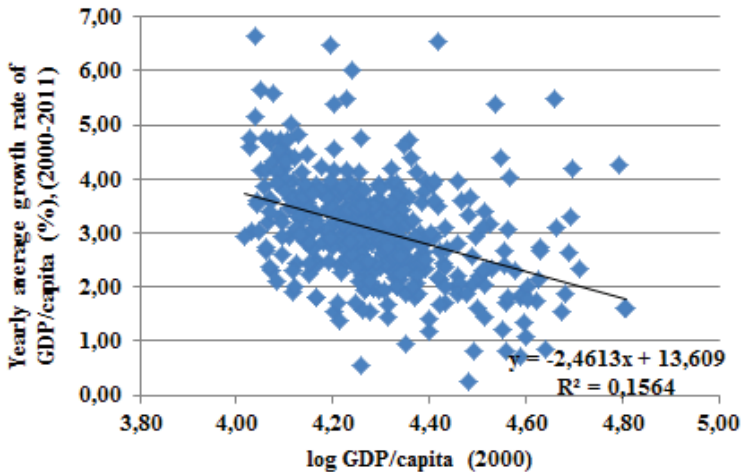
Related to this I analysed also the gamma convergence of the dates to see how the ranking of the regions was changing in the examined time period. The results show that also the gamma convergence was realized between 2000 and 2011, but the values do not indicate substantial changes in the rankings of the GDP per capita (the indicators value was falling from 0,9967 to 0,9751). So there was a small convergence across the dates but there were not great realignment across the districts (Figure 2).

2. Figure – Gamma convergence in Germany

Source: compiled by the author

The beta convergence analysis of the GDP/capita also verifies the convergence of the indicator across Germany. It was a slow but substantial catch up process in the examined period (Figure 3). The beta coefficient of the linear trend line is negative which underlines the process, although the reliability of the model is relatively low according the R squared.

3. Figure – *Beta convergence in Germany (2000-2011)*

Source: compiled by the author

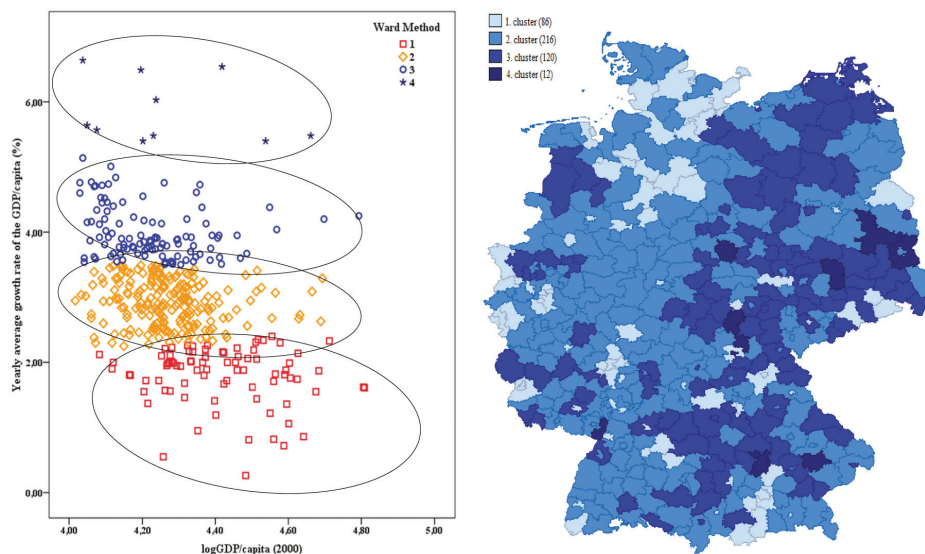
I have tested the beta convergence of the GDP per capita also with OLS (Ordinary Least Squares) estimation. The test results also suggest the validity of the beta convergence, the beta coefficient of the model is negative (GDP growth factor), and according to the pseudo p-values the model is significant (by 99% confidence interval).

2. Table: *Beta convergence in Germany – OLS estimation results*

	Coefficient	Std. Error	t-ratio	p-value	
constant	30444,2	1347,78	22,5884	<0,00001	***
GDP growth	-3166,32	421,673	-7,5089	<0,00001	***
Detailed results					
Mean dependent variable	20775,49		S.D. dependent variable	8608,557	
Sum squared residuals	2,68e+10		S.E. of regression	8081,265	
R-squared	0,120896		Adjusted R-squared	0,118752	
F(1, 410)	56,38418		P-value(F)	3,76e-13	
Log-likelihood	-4290,49		Akaike criterion	8584,99	
Schwarz criterion	8593,021		Hannan-Quinn	8588,160	

Source: compiled by the author

I have created from the 434 German NUTS3 districts four convergence clubs based on their initial (2000) GDP/capita and the yearly average GDP growth rate. By the initial GDP/capita there was used a logarithmic transformation to reduce the inequalities across the regions values. The four clubs can be seen on the next Figure 4.

4. Figure: *The convergence clubs of the GDP/capita in Germany (2000-2011)*
Source: compiled by the author

As can be seen on Figure 4, the first convergence club members have on the average relatively high or middle high GDP in the initial year, and the GDP growth rate is relatively low, it is generally below 2% per year. To this club belong 86 territories, which are mainly in northern part of the country (on the area of Schleswig-Holstein and Niedersachsen Bundeslands). Some members can be found also in Bayern and Nordrhein-Westfalen Bundeslands. Most of these territories are highly developed; there are a lot of city regions in this cluster, like Stuttgart, Heilbronn, München, Karlsruhe or Mannheim.

The second club is the most populous. To this cluster belongs a sum of 216 territories. These regions had in an average similar and a little lower GDP values than the first club members, but the GDP growth rate was higher (about 2-3,8% per year). Most of the territories are located in the western part of Germany, only few cases are there in the eastern part (in Brandenburg, Mecklenburg-Vorpommern and Sachsen Bundeslands).

The third and fourth convergence club contains districts with relatively lower, middle-lower GDP and very high growth rates. So the members of these clubs can converge visible to the more developed part of the country. These cluster

members are mostly in the territory of the former GDR and Bayern Bundeslands. So the western-eastern convergence process can be verified also according to the convergence clubs.

5. Conclusions

In this recent research I analysed the convergence process of the German NUTS3 districts and city regions according their GDP/capita to see if the initially underdeveloped territories could catch up to the more developed ones. To this there was used several measurement techniques like sigma, beta or gamma convergence and also the club convergence analysis.

From the results can be made a statement that all of the analysed methods showed convergence in the country. By the sigma convergence the CV indicator of the dates was decreasing in time although the economic and financial crisis made a great negative effect on it. The gamma convergence of the dates can be also verified. But it is observable that there was not a great realignment process across the dates, so the gamma convergence do not indicate substantial changes in the rankings of the GDP per capita. The negative regression line between the GDP/capita in 2000 and their growth rate to 2011 indicates beta convergence process across the country. In Germany the existence of club-convergence can be also verified. The most dynamic clusters can be found in the eastern, initially underdeveloped part of the country, so the convergence was realized across the districts.

As a whole can be made a statement that in Germany all of the analysed indicators (CV, beta and gamma convergence, club-convergence) underlined the convergence process across the NUTS3 districts, so there was an observable catch up process between 2000 and 2011.

References

- Barro R. J. (1989): Economic Growth in a Cross Section of Countries *The Quarterly Journal of Economics*, MIT Press, vol. 106(2), pp. 407-43.
- Barro R. J., & Sala-i-Martin X. (1992): Convergence *Journal of Political Economy*, vol. 100(2), pp. 223- 251.
- Benedek J., Cristea M. & Szendi D. (2015): Catching up or falling behind? Economic convergence and regional development trajectories in Romania *Romanian Review of Regional Studies*, 2015/2. – under publishing
- Benedek J. & Kocziszky Gy. (2014): *Paths of economic and social convergence and polarization in the Visegrad-countries* - manuscript
- Boyle, G.E. & T.G. McCarthy (1999): Simple measures of convergence in per capita GDP: a note on some further international evidence *Applied Economic Letters*, No. 6.

- Liddle B. (2010): Revisiting world energy intensity convergence for regional differences *Applied Energy*, vol. 87(10). pp. 3218-3225.
- Lukovics M. (2008): *Térségek versenyképességének mérése* JATEPress, Szeged
- Nemes Nagy J. (1990): Területi egyenlőtlenségek dimenziói *Tér és Társadalom*, 4. évf., 2. szám pp. 15-30.
- Nemes Nagy J. (2005): Regionális elemzési módszerek, *Regionális tudományi tanulmányok II.*, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest
- Quah D. T. (1995): *Empirics for Economic Growth and Convergence*, LSE Economics Department and Centre for Economic Performance, Discussion Paper.
- Royuela V. & Cruz G. A. G. (2010): *Economic and Social Convergence in Colombia* Research Institute of Applied Economics Working Paper No. 14.
- Szendi D. (2013): Területi egyenlőtlenségek tendenciái a német és magyar gazdaság példáján (2000-2009); *PEME conference*
- Williamson J. G. (1965): Regional inequality and the process of national development: A description of the patterns. *Economic Development and Cultural Change*, vol. 4, pp. 3–84.

Reviewed by: Prof. Dr. Benedek József, University of Babeş-Bolyai – Cluj and University of Miskolc

DINAMIKUS MODELLEK ALKALMAZÁSA ÉLETBIZTOSÍTÁSOK CASH FLOW ELŐREJELZÉSÉRE

Szepesváry László

Budapesti Corvinus Egyetem, PhD hallgató, szepesvaryl@gmail.com

Absztrakt

A biztosítási szakma egyik legfontosabb kérdése napjainkban a Solvency II (Szolvencia 2) keretrendszer várhatóan 2016-ban életbe lépő bevezetése. Az új rezsim szabályrendszere áthatja a biztosító teljes működését, melynek részeként modellezési lehetőségekben bővelkedő, újszerű kalkulációk elé állítja az aktuáriusokat (biztosítási matematikusokat). A tanulmány az életbiztosítási kötelezettségek Szolvencia 2-beli modellezésével foglalkozik, amelyhez az alapvető eszköz egy olyan cash flow modell építése, amely a jövőbeli pénzáramokat jelzi előre azok nagyságával, időpontjával és valószínűségével. A modellezés kapcsán olyan manapság népszerű matematikai – statisztikai módszerek kerülnek alkalmazásra, mint a Monte Carlo szimulációk, valamint a mortalitási és survival modellek.

A pénzáram modell befolyásoló paraméterei közül elsőként a befektetési hozamok vizsgálata kerül bemutatásra. A hozamok determinisztikus és sztochasztikus megközelítéssel modellezhető, mindkét alternatíva részét képezi a vizsgálatoknak. A determinisztikus modell alapja egy dinamikus eszköz-forrás menedzsment eljárás, melynek kialakítása a Szolvencia 2 irányelvekkel összhangban történik. A determinisztikus modellből indul ki a sztochasztikus megközelítésű párja, empirikus hozamadatokat elemzése alapján definiálásra kerül egy kumulált hibatag változó, melynek segítségével szimulálhatók a sztochasztikus hozamszenáriók. A különböző hozammodellek alapján történik a cash flow modell kiértékelése, valószínű biztosítási példákon bemutatva. A tanulmányban bevezetésre kerül két mutató, amik a hozamgarancia és a sztochasztikus megközelítés hatását számszerűsítik. Különböző mintaportfóliók esetén kerül összehasonlításra a mutatók segítségével az említett hatások mértéke. A jelenlegi alacsony hozamkörnyezetben különösen fontosak a bemutatott elemzések.

A cash flow modell két további befolyásoló paraméteréről esik még szó. A magyar mortalitási tényadatokból kiindulva bemutatásra kerül egy halandósági előrejelzés a Lee-Carter modell felhasználásával. A biztosítási szerződések törlésére vonatkozó elemzés az utolsóként bemutatott eljárás a tanulmányban, a túlélési modellek közé tartozó Cox-regresszió segítségével. Végezetül számszerűsítésre kerül, hogy melyik dinamikus modellnek mekkora összességében a hatása egy biztosítási állomány egyes Szolvencia 2-beli globális mutatóira.

Kulcsszavak: *Solvency II, Cash flow modell, Hozamgarancia, Monte Carlo szimuláció, Mortalitási előrejelzés.*

1. Bevezetés

A téma motivációját a 2016.01.01-vel várhatóan bevezetésre kerülő Szolvencia 2 (röviden S2) keretrendszer adja. Az új EU-szintű szabályozás újszerű kvantitatív, kvalitatív és felügyeleti folyamatokra vonatkozó elemei átfogják a biztosító teljes

működését. Az új rezsimhez kapcsolódó négy lépcsős bevezetési folyamat (napjainkban már rendelkezésre álló) jogszabályi elemei az általános elveket tartalmazó Keretirányelv [2009/138/EK] és az előbbit konkrétabb iránymutatásokkal kiegészítő második szintű szabályozás [2015/35/EU].

A tanulmány a Szolvencia 2 keretrendszer aktuáriusi követelményeinek bizonyos elemeivel foglalkozik, vizsgált objektumként pedig a hagyományos életbiztosításokat (lásd [Banyár, 2003]) veszi célba. Az aktuáriusok legfőbb feladata az S2 rezsimben a biztosítástechnikai tartalékok és a szavatoló tőke szükséglet kockázatok valós természetén alapuló számítása. A tartalékokra legegyszerűbben úgy tekinthetünk, mint a kötelezettségek várható jelenértékére, a szavatoló tőkére pedig, mint egy olyan pénzüsszegre, melynek szerepe, hogy a biztosító fizetőképes maradjon akkor is, ha az események a várttól negatív irányban térnek el. A tanulmány a biztosítástechnikai tartalékok nagyobb részét képező legjobb becslés (best estimate) számításával foglalkozik, melyhez az alapvető eszköz egy jövőbeli pénzáramokat előrejelző cash flow modell [2009/138/EK, 77. cikk].

A biztosítói cash flow modellezés és a kapcsolódó módszertan széles szakirodalommal rendelkezik. A tanulmánynak nem célja ennek átfogó rendszerezése, csak néhány általános képet adó mű kerül bemutatásra a bevezetésben, illetve a speciális módszerekhez kapcsolódó szakirodalmi források szerepelnek majd a későbbiekben.

A hagyományos biztosítói cash flow modellezést részletesen tárgyalja például Andrews tanulmánya [Andrews, 1996], Born és társai pedig egy modern, sztochasztikus megközelítést adnak a pénzáramokra, kifinomult statisztikai eszköztárat használva [Born – Lin – Wen, 2014]. Számos módszertani könyv áll rendelkezésre továbbá, amelyek jól használhatók az aktuáriusi (cash flow) modellezéshez: a tanulmányban érintett témákhoz hasonló területeket jár körbe Bølviken és a Wüthrich – Merz szerzőpáros is ([Bølviken, 2014], [Wüthrich – Merz, 2013]). Kiemelendő még egy jelen tanulmányhoz témában szorosan kapcsolódó friss hazai alkotás [Doró, 2015].

A tanulmányban az eredmények szemléltetése egy saját készítésű cash flow modell segítségével történik, amihez egy hagyományos életbiztosítási termék valószerű modellje került kialakításra. A termék felépítése egy korábbi dolgozatban használt konstrukción alapszik [Szepesváry, 2012]. A cash flow modellhez helyenként szükség volt empirikus adatok alapján számított statisztikák felhasználására. Ehhez egy hazai életbiztosító társaság bocsátott számomra rendelkezésre adatokat egy biztosítási részportfólióra vonatkozóan.

A tanulmány főbb szerkezeti és tartalmi elemei az alábbiak. Elsőként bemutatásra kerül a vizsgált biztosítási termék és az ahhoz kapcsolódó cash flow modell (2. szakasz). A tanulmány ezt követően a pénzáram modell három fontos befolyásoló paraméterét (befektetési hozamok, halandóság, visszavásárlások) veszi górcső alá (3.1 – 3.3 alszakasz). Mindhárom tényező esetén olyan speciális, dinamikus modell kerül bemutatásra, melyet a gyakorlatban a biztosítók nem mindig

alkalmaznak. A tanulmány fő hipotézise, hogy ezekkel a modellekkel érdemben pontosíthatók fontos számszerű eredmények. A hipotézis empirikus módon kerül igazolásra, a cash flow modell különböző feltételezett állományokon és példa szerződéseken való kiértékelésével. A 3.1 és a 3.4 alszakasz tartalmazza ezeket az eredményeket. A vizsgálatok további fontos része a hozamgarancia különböző helyzetekben mért hatásának kimutatása, mely a 3.1 alszakaszban kerül bemutatásra.

2. A vizsgált életbiztosítási termék és annak cash flow modellje

2.1 A vizsgált életbiztosítási termék bemutatása

Az életbiztosítási termékek két nagy elkülönülő csoportját alkotják a hagyományos és a befektetési egységhez kötött életbiztosítások [Banyár, 2003]. A tanulmány a hagyományos életbiztosítások modellezésével foglalkozik. A későbbiek megértéséhez szükséges néhány fontos kapcsolódó fogalom ismerete. Központi fogalom a díjtartalék¹, amely leegyszerűsítve a befizetett díjakból a jövőbeni kifizetések fedezetéül felhalmozott pénzösszeg [Banyár, 2003, 219. o.]. Ehhez szorosan kapcsolódó fogalom a technikai kamatláb (jelölése: i). A hagyományos aktuáriusi kalkulációk azt tételezik fel a díjtartalék számításakor, hogy a biztosító a technikai kamatlábbal megegyező hozamot tud majd elérni annak befektetésén, tehát egyfajta garantált hozamszintként tekinthetünk erre a mennyiségre.

A technikai kamatláb mértéke törvényileg szabályozott, jelenlegi² maximuma 2,9% forintban, 1,9% euróban fennálló kötelezettségek esetén [61/2013. (XII. 17.) NGM rendelet, 1. §], de idősebb biztosítási állományokban ennél magasabb érték is megfigyelhető. Az is szabályozott, hogy a technikai kamatláb felett elért többlethozamból mennyit kell visszajuttatni az ügyfeleknek: a jogszabály jelenleg hatályos állapota alapján [2003. évi LX. törvény, 100. §] a teljes életbiztosítási ágra összesítve legalább 80% kötelezően visszajuttatandó. Észrevehető, hogy a technikai kamatláb aszimmetrikus helyzetet hoz létre a biztosító és az ügyfél közt: ha a díjtartalékon elért hozam nem éri el i -t, akkor a biztosítót terheli a veszteség, ha pedig meghaladja i -t, akkor a két fél megosztozik a többleten. Ez előrevetíti a sztochasztikus megközelítés fontos szerepét.

A vizsgálatokhoz egy vegyes biztosítási termék³ díjkalkulációs és cash flow előrejelző modellje került kialakításra. A tanulmány terjedelmi korlátai miatt a

¹ Bár hasonló az elnevezése és a definíciója, a hagyományos díjtartalék nem egyezik meg a Szolvencia 2-beli biztosítástechnikai tartalékkal. A kettő közt az egyik leglényegesebb különbség, hogy az S2-beli tartalék számításakor a jövőbeni kötelezettségek legjobb becslését kell megadni, a hagyományos díjtartalék számítása pedig olyan elméleti feltevéseken alapszik, amik a valóságban csak korlátozottan igazak.

² A tanulmányban a „jelenleg hatályos” alatt a jogszabály 2015.04.30-án hatályos állapota értendő.

³ Olyan konstrukció, amely abban az esetben is kifizeti a biztosítási összeget, ha a biztosított meghal a tartam alatt, és akkor is, ha életben van a tartam végén [Banyár, 2003].

konstrukció pontos ismertetése és az ahhoz kapcsolódó aktuáriusi alapfogalmak nem kerülnek részletes bemutatásra. A biztosítási termék a korábban már említett dolgozatban ([Szepesváry, 2012]) bemutatott konstrukción alapszik. A legfontosabb jellemzők:

- a többlethozamok visszatérítése kamatozó nyereségszámlán történik,
- az ügyfélnek lehetősége van visszavásárolnia szerződését, ekkor a díjtartalék meghatározott százalékát és a nyereségszámla értékét kapja vissza,
- a biztosított halála vagy a tartam elérése esetén az aktuális biztosítási összeget és a nyereségszámla értékét fizeti ki a biztosító,
- a jutalék és költség struktúra valóságúen került kialakításra,
- profiteszt segítségével ellenőrzésre került a termék megfelelő profitabilitása.

A kalkulációk a hagyományos aktuáriusi gyakorlatnak megfelelően történtek (lásd [Banyár, 2003]).

2.2 A termék modellezendő cash flow elemei és az azokat befolyásoló paraméterek

A konstruált életbiztosítási termékre a Szolvencia 2-es szabályozással összhangban [2015/35/EU, 28. és 31. cikk] a következő jövőbeli pénzáramokat kell előre jeleznie a modellnek:

- Ügyfelek által befizetett díjak
- Haláleseti, elérési és visszavásárlási kifizetések (beleértve a múltbeli és jövőbeli nyereségrészesedést)
- Jutalék kifizetések (szerzési költségek)
- Költség kifizetések (igazgatási, befektetési, kárrendezési költségek).

Ha rendelkezésre áll egy ilyen modell, akkor már könnyen elvégezhető a kötelezettségek értékelése, a legjobb becslés számítása. Ez nem lesz más, mint a jövőbeni pénzáramok várható jelenértéke, ahol a diszkontálást a vonatkozó kockázatmentes hozamgörbével kell végezni. Ezt a hozamgörbét az EIOPA⁴ határozza meg és teszi közzé.

A következőkben áttekintésre kerül, hogy milyen tényezők befolyásolhatják az említett pénzáramokat.

1. Hozamok. A termék nyereségrészesedéses mivolta következtében a jövőbeli szolgáltatási összegeket befolyásolják. A Szolvencia 2 követelményei miatt egy speciális dinamikus modell segítségével kerülnek előrejelzésre a jövőbeli befektetési hozamok.
2. Halandóság. A pénzáramok időbeliségét befolyásolja. A modellezett termékre halál esetén megszakad a díjfizetési pénzáram, és előbb kerül sor a biztosítási összeg kifizetésére, mint ha a tartam végéig életben maradna és fizetné a díjakat a biztosított. Fontos tényező a halandóság javulása, melynek vizsgálatára a mortalitási modellek adnak népszerű eszközt.

⁴ European Insurance and Occupational Pensions Authority, <https://eiopa.europa.eu/>

3. Törlések (visszavásárlások). Szintén a pénzáramok időbeliségét befolyásolják. Visszavásárláskor megszakad a díjfizetés és kifizetésre kerül a visszavásárlási összeg. A tanulmányban survival (túlélési) modellek segítségével kerülnek elemzésre a törlések.
4. Infláció és egyéb gazdasági tényezők. A költségek jövőbeli alakulását befolyásolják, közvetve pedig egyéb cash flow elemekre is hatással lehetnek.
5. Befolyásoló tényezők közti összefüggések. Ismeretes például, hogy a hozamkörnyezet és a visszavásárlási szokások összefüggenek. Ilyen és ehhez hasonló hatások modellezésére a kopulák (lásd például [Bølviken, 2014]) adnak népszerű és kifinomult elemzési eszközt.

A továbbiakban a befolyásoló tényezők közül az első három pont kerül górcső alá. A 4. és 5. pont további kihívásokat tartogat a jövőbeli kutatások céljául. A tanulmány következő szakaszának célja annak vizsgálata lesz, hogy az említett tényezőket hogyan lehet modellezni a Szolvencia 2 keretrendszer szabályrendszerével összhangban.

A tanulmány terjedelmi kereteit meghaladná a pénzáram modell minden számításának és feltételezésének részletes bemutatása. A korábbi dolgozatban bemutatott hasonló konstrukció esetén mindez bővebb kifejtésre kerül [Szepesváry, 2012].

3. Dinamikus modellek az életbiztosítási termék cash flow előrejelzésére

3.1 A jövőbeli hozamok modellezése és a cash flow modell kiértékelése

A szakasz célja annak vizsgálata, hogy hogyan végezhető el a vizsgált hagyományos életbiztosítási konstrukció kötelezettségeinek Szolvencia 2-beli értékelése kapcsán a hozamok modellezése.

Korábban már említésre került a (hagyományos, más néven Szolvencia 1-beli) díjtartalék, melynek célja, hogy a jövőbeli szolgáltatásokra fedezetet nyújtson. A díjtartalék jellemzően olyan szoros kapcsolatban áll a hagyományos életbiztosítási termékek jövőbeli pénzáramaival, hogy annak fontos szerepe megmarad a Szolvencia 2 direktíva bevezetése után is. A díjtartalék mögött egy befektetési eszközportfólió áll, és az ezen elért számviteli hozamok szolgálnak a többlethozam visszatérítés alapjául. Azaz a biztosító magát a díjtartalékot fekteti be, ennek hozamára vonatkozik a technikai kamatláb nyújtotta garancia, az esetleges többlet pedig az úgynevezett többlethozam, ami az adott termékre vonatkozó szabályok szerint kezelendő (például nyereségszámla alkalmazásával). Fontos még megemlíteni, hogy a magyar számviteli szabályok szerint a hagyományos életbiztosítások díjtartalékát (és annak hozamait) könyv szerinti értéken kell nyilvántartani. A továbbiakban azzal a feltételezéssel él a modell, hogy a biztosító kizárólag kötvényekbe fekteti be a díjtartalékot.

A vizsgált terméknél alkalmazott nyereségszámla az S2-es terminológia sze-

rint úgynevezett jövőbeni diszkrecionális nyereségrészesedésnek [2015/35/EU, 1. cikk, 35. pont] minősül. Az ilyen típusú konstrukciónál a legjobb becslés kiszámítása a [2015/35/EU, 24. cikk] szerint kell történni:

- az értékelés időpontjában a biztosító által tartott (adott termékhez kapcsolható) eszközportfólióból kell kiindulni,
- az eszközportfólió változásait az objektív módon értékelt jövőbeni vezetői döntésekre kell alapozni,
- az eszközök jövőbeni megtérülésére vonatkozó feltevéseknek összhangban kell lennie a releváns kockázatmentes hozamgörbével, és adott esetben az eszköz piaci értékével.

Két hozamokra vonatkozó modell különböztethető meg:

1. Determinisztikus hozammodell. Azt feltételezi, hogy a jövőbeni időszakokra vonatkozó hozamok determinisztikusak, és ezek alapján kell a többlet hozam visszajuttatást számolni. Azaz egy darab úgynevezett hozamszcenárió adott a jövőbeni időszakok várható hozamaival.
2. Sztochasztikus hozammodell. Azt feltételezi, hogy egy adott jövőbeni időszakra vonatkozó hozam egy valószínűségi változó realizációja (melynek várható értéke a determinisztikus modellbeli hozam). A legjobb becslés kiszámításához Monte Carlo szimulációs technika segítségével hozamszcenáriókat kell generálni a feltételezett valószínűségi változók alapján. Nagy számú (legalább 1000 darab) replikációt szükséges előállítani, majd az egyes hozamszcenáriókon külön-külön kell kiértékelni a cash flow modellt (kiszámítani a többi befolyásoló paraméter mentén a várható jelenértéket). Az így kapott (legalább 1000 darab) érték számtani átlagával lesz közelíthető a pénzáramok várható jelenértéke⁵. Az így adódó legjobb becslés pontosabb, mint a determinisztikus modellből számolt, hiszen figyelembe veszi például a hozamgarancia esetleges véletlenszerű aktívva válását.

Nem esett még arról szó, hogy hogyan történik a cash flow modell kiértékelése adott hozamszcenárió esetén (hogyan számolható a többi befolyásoló paraméter mentén a várható jelenérték). A vizsgált változókat (hozamok, törlések stb.) a tanulmányban egymástól függetlennek tételezzük fel. A konstrukció esetén megmutatható, hogy ekkor a hozamokon kívül a többi befolyásoló paraméter szerint vett várható érték „determinisztikusan” számítható. A törlések és halálozások esetén ez annyit jelent, hogy az állomány várható kifutása alapján számíthatók az egyes időszakokban várható pénzáramok.

Az S2 követelményeknek megfelelő kapcsolódó modellezés három nagyobb egységből tevődik össze:

- 1.

⁵ Egy mennyiség várható értéke jól közelíthető, ha szimulációval kellően sok realizációját állítjuk elő, és ezek számtani átlagát vesszük.

1. Dinamikus ALM modell
2. Monte Carlo szimuláció a jövőbeli hozamokra (empirikus hozam adatok elemzése alapján)
3. A cash flow modell kiértékelése és a hozamgarancia vizsgálata

Három mintaportfólió mentén kerül bemutatásra a folyamat. Az értékelés időpontjában rendelkezésre álló eszközportfólió, a jövőbeli kötelezettségek lejárat szerkezete, a technikai kamatláb és a kötelezettség pénzneme a feltevések fő mozgatói. Az értékelés időpontja minden esetben 2014.12.31. A mintaportfóliók legfontosabb paraméterei az 1. táblázatban láthatók. Az 1. és 2. minta esetén a szerződésállomány különböző hipotetikus összetétel alapján szimulációval adódott, ezekhez kapcsolva lett készítve egy-egy díjtartalék mögötti eszközportfólió. A 3. minta esetén nem álltak rendelkezésre releváns adatok a szerződés és eszköz állomány feltételezéseihez, ezért itt csak példa szerződések esetén kerülnek az eredmények számszerűsítésre. Itt speciális a befektetési stratégia is, azt tételezi fel a példa, hogy a díjtartalék mindig egy éves lejáratú kötvénybe kerül befektetésre (a valóságban ez veszélyes lenne). Ez a hipotetikus példa a főként a hozamgarancia erős hatásának számszerűsítését szolgálja.

1. táblázat: *A mintaportfóliók legfontosabb paraméterei*

Minta	Pénznem	i	Szerződések	ALM (induláskor)	Kötelezettség duration (kezdetben)	Eszköz duration (kezdetben)
1	HUF	2,5%	10.000 db	Közepes	10,29	6,45
2	HUF	3,5%	10.000 db	Rossz	15,6	3,99
3	EUR	1,2%	Csak példák	-	-	-

Forrás: Saját készítésű táblázat

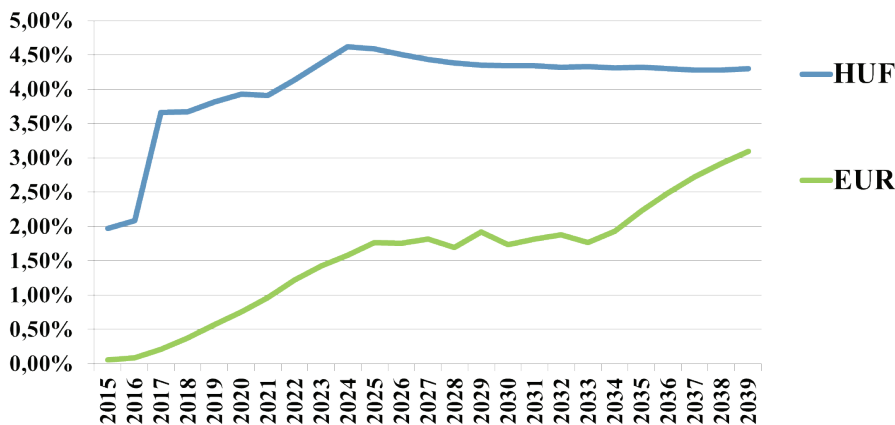
A **dinamikus ALM modell** célja a jövőbeni időszakokra vonatkozó várható hozamok előállítás. A kiindulási pont a díjtartalék mögötti kezdeti eszközportfólió, melynek jövőbeli összetételének alakulására vonatkozóan kell egy dinamikus modellt készíteni, ami alapján megbecsülhetők a várható hozamok. Fontos kapcsolódó technika az eszköz-forrás menedzsment⁶, a kötelezettségek és a díjtartalék mögötti eszközök pénzáramlásainak időbeni – lejárat szerkezete. Ennek megfelelőségét jellemzően egy adott értékelési időpontra vizsgálják a biztosítóknál. A mostani alkalmazásnál ezt egy dinamikus modell váltja fel, ami a portfólió teljes kifutásáig minden évre elvégzi az eszközök és kötelezettségek illesztését.

Első lépésben kiszámítandó a kezdeti eszközportfólió és biztosítási állomány alapján az eszközök és díjtartalékok várható kifutása, illetve az eszköz és kötelezettség oldali várható pénzáramok. Tökéletes illeszkedés a gyakorlatban általában nem lehetséges, ezért ezt az „ALM előtti” állapotot igazítja ki dinamikusan a modell a következő korlátozó feltételek figyelembevételével:

⁶ Asset-liability management (ALM)

- a jövőbeli értékelési időpontokban az eszközfedezet értéke legyen nagyobb, mint a szükséges (várható) díjtartalék,
- az egyes jövőbeli időszakokban a várható bejövő pénzáramok összege (ügyletek díjai és eszközök kifizetései) legyen nagyobb, mint a várható kifizetések összege (szolgáltatások, jutalékok, költségek).

Kockázatmentes forward hozamok HUF és EUR esetén

1. ábra: Kockázatmentes forward hozamok

Forrás: Saját számítás az EIOPA 2014.12.31-re publikált adatai alapján

Előbbiek megvalósulásához összhangban az S2 szabályozással ([2015/35/EU, 24. cikk]) az alábbi lehetőségek állnak a biztosító számára, hogy előálljon az „ALM utáni” kiigazított modell:

- ha valamelyik időpontban nem áll elég eszköz rendelkezésre a szükséges díjtartalék fedezetéül, akkor a biztosító kötvényt vásárol. Ezekről a jövőbeni kötvényekről azt feltételezi a modell, hogy majdani fizetett kamatai az értékelés időpontjában rendelkezésre álló hozamgörbe alapján, a kötvény időtartamára számítható forward hozamok szerint adódnak. A 1. ábrán láthatók az éves kockázatmentes forward hozamok.
- ha valamelyik időszakban nem áll rendelkezésre elég pénz a szükséges kiadások fedezetéül, az eszközfedezet értéke viszont magasabb, mint a szükséges díjtartalék, akkor a biztosító eszközt ad el a kötelezettségek teljesítéséhez.⁷ Az eszközt piaci értéken lehet értékesíteni, ami a modellben az adott eszköz későbbi pénzáramainak diszkontált értékeként számolódik.
- adott egy cash-számla, a folyó bevételek és kiadások teljesítéshez, ami nem része a díjtartaléknak. Ha a körülmények megengednek, akkor erről számláról kivonható a megtermelt profit.

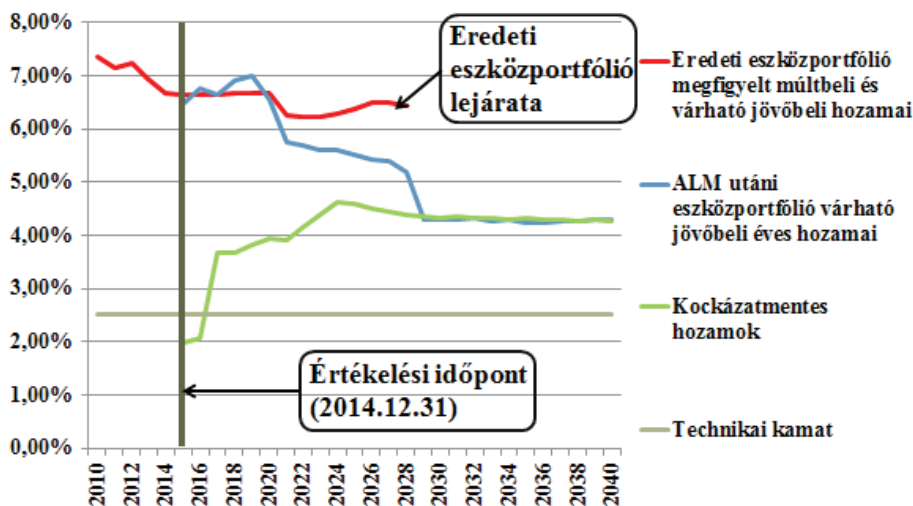
⁷ Ha pedig az eszközfedezet kevesebb, mint a díjtartalék, akkor nem lehet eladni belőle, ilyenkor külső forrásból kell kifizetni a kötelezettségeket.

A bemutatott módszer eredményeként adódik az állomány kifutásáig minden időszakra vonatkozóan egy feltételezett eszközportfólió. Ennek a dinamikus eszközállománynak a jövőbeli időszakokra számolható számviteli hozamai adják a dinamikus ALM modell outputját, a jövőbeli várható hozamokat. A tanulmány terjedelmi korlátai miatt a modell egyéb technikai részletei és a portfóliókra vonatkoztatott lépései nem kerülnek bemutatásra, csak a végső eredmények szerepelnek.

A 2. ábrán láthatók az 1. mintaportfólióra vonatkozó eredmények. Itt az értékelés időpontjában az eszköz-forrás megfelelés közepesnek mondható, így csak 5-10 eltelt év után kell nagyobb arányban új eszközöket vásárolni, amik az alacsonyabb kamatkörnyezet miatt csökkentik az eszközportfólió várt hozamait. Jól látható, hogy az eredeti eszközök lejáratára után a várható hozamok hozzásimulnak a kockázatmentes hozamokhoz.

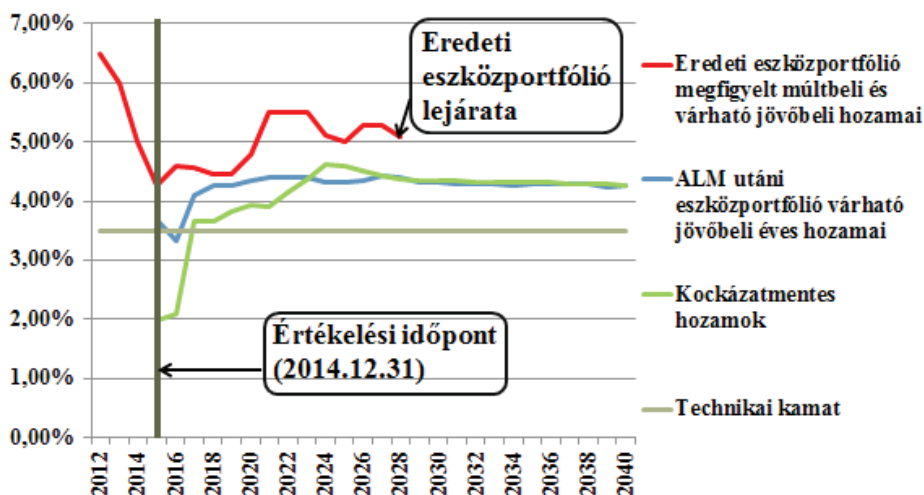
A 3. ábrán láthatók a 2. mintaportfólióra vonatkozó eredmények. Itt az értékelés időpontjában az eszköz-forrás megfelelés rossznak minősül, sok rövid lejáratú kötvényt tartalmaz a kezdeti portfólió, már az első évtől kezdve nagy arányban kell új eszközöket vásárolni, így viszonylag gyorsan konvergál a várt hozam a kockázatmentes görbéhez.

A 3. „mintaportfólió” esetén nincs valós portfólió, így erre nem készíthető el az előbbi ábrák megfelelője. A várt jövőbeli hozamok a kockázatmentes euró forward hozamokkal egyeznek meg, hiszen a korábbi feltételezés szerint ennél a példánál a díjtartalék mindig egy éves lejáratú kötvénybe kerül befektetése.

2. ábra: dinamikus ALM modell hatása az 1. mintaportfólió esetén

Forrás: saját számítás

3. ábra: dinamikus ALM modell hatása a 2. mintaportfólió esetén
 Forrás: saját számítás

A bemutatott eljárásban a dinamikus ALM modell után válik szét a determinisztikus és sztochasztikus jellegű hozammodell. A determinisztikus változatnál az ALM modellben kapott várható hozamok kerülnek az egy darab hozamszenárióba.

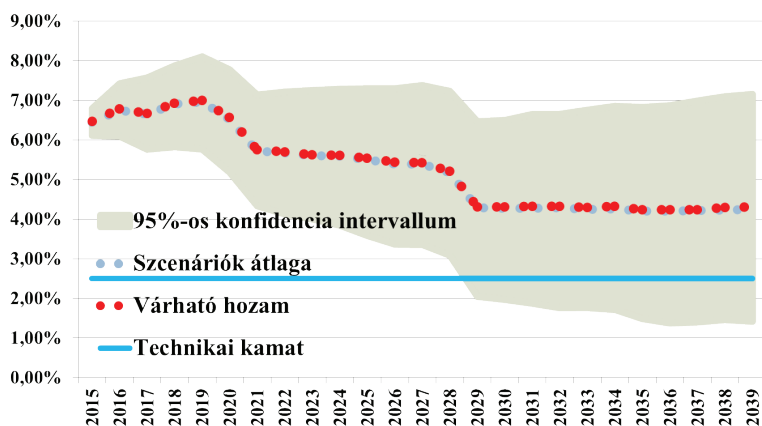
Sztochasztikus modellre többféle lehetőség is kínálkozik. Közös pontjuk, hogy empirikus hozamadatok elemzése alapján Monte Carlo szimulációval hozamszenáriókat kell készíteni, és ezek segítségével értékelhető ki a cash flow modell, a korábban már leírt módon.

A tanulmányban egy viszonylag egyszerű sztochasztikus módszer kerül bemutatásra. Ehhez biztosítói adatok alapján az került megbecslésre, hogy az eszközportfólió hónap eleji összetétele alapján várható évesített számviteli hozamhoz képest (a véletlenszerű elmozdulások miatt) mennyivel tér el a ténylegesen elért évesített számviteli hozam az adott hónapban. Előbbiek szerint definiálható egy eltérésváltozó, melyre az empirikus minta alapján elfogadható a normális eloszlás hipotézise. Ebből az eloszlásból, mint egyfajta hibatabogból készül szimulációs minta az egyes hónapokra vonatkozóan (e_t), ami alapján kumulált hibatabogok számíthatók (E_t). Az egyes hibatabogok (e_t, e_{t+1}, \dots) feltételezés szerint függetlenek, a kumulált hibatabogok (E_t, E_{t+1}, \dots) viszont már nem azok. A sztochasztikus havi hozamok a determinisztikus scenárió alapján várt hozam és a szimulált kumulált hibatabog⁸ összegéként számolódnak a modellben. A havi hozamokból éves hozamok számolódnak, és 45 évre adódó hozamszenárióból készül mintánként

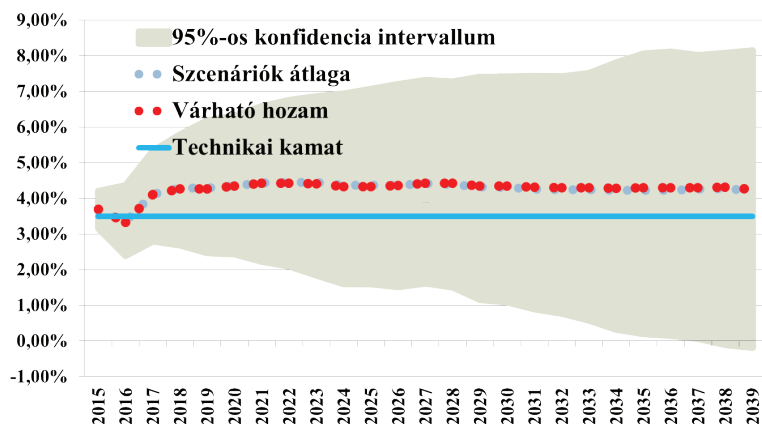
⁸ A kumulált hibatabog használata mögött az a megfontolás áll, hogy ha egy időszakban elmozdult a portfólió hozama, akkor a következő időszakban már a megváltozott állapotból kell kiindulni.

1000 darab szimulált replikáció. A módszer előnye, hogy egyszerűen becsülhető és számolható, hátránya viszont, hogy a determinisztikus hozamgörbéből indul ki, és a hozamgörbe véletlenszerű megváltozását csak áttételesen, a kis mértékű elmozdulásokkal modellezi.

A hozamgörbe jövőbeli sztochasztikus jellegének megragadása kamatlábmodellek segítségével lenne pontosabban modellezhető (lásd például [Medvegyev – Száz, 2010]). Ezek vizsgálata és használata a modellben érdekes és fontos terület, de az ezzel kapcsolatos részletes vizsgálat egy különálló teljes tanulmány terjedelmét ölelné fel. Ilyen modellezés látható egy friss hazai tanulmányban [Doró, 2015].

4. ábra: Szimulált éves hozamok az 1. mintaportfólió esetén
Forrás: saját számítás

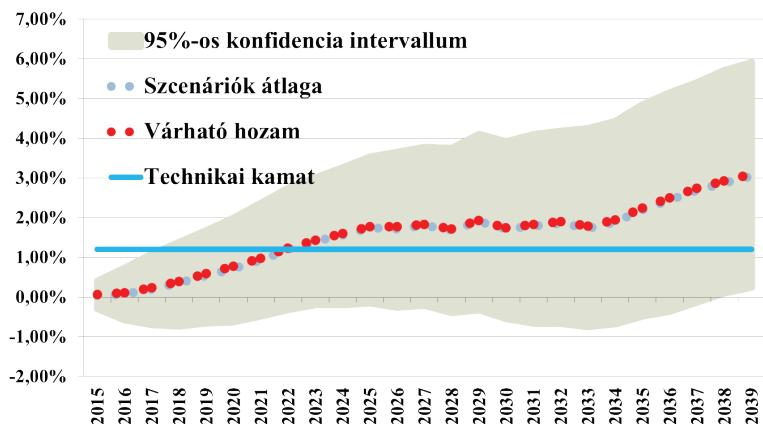

5. ábra: Szimulált éves hozamok a 2. mintaportfólió esetén – Forrás: saját számítás

A 4, 5, 6. ábrákon láthatók a szimulációk eredményeként kapott hozamszená-

riók outputjai. Az 1. és a 3. mintaportfólió esetén alacsonyabb szórású hibatag szerint történt a szimuláció, a 2. portfólió esetén nagyobb szórás lett feltételezve. A Monte Carlo szimulációk az ismert módszertan alapján történtek (lásd [Ross, 2006]), a Microsoft Excel beépített véletlenszám-generátorának segítségével.

Az ábrákon jól látható, hogy az idő múlásával egyre szélesebb konfidencia intervallum adható a portfóliók hozamaira, ezáltal egyre több esetben lesz a hozam a technikai kamatlábnál alacsonyabb.

6. ábra: Szimulált éves hozamok a 3. mintaportfólió esetén
Forrás: saját számítás

A determinisztikus és sztochasztikus hozamszenáriók elkészítése után történhet meg a cash flow modell kiértékelése és a hozamgarancia vizsgálata.

Az 1. és 2. mintaportfólió esetén a következő hagyományos (Szolvencia 1, röviden S1-beli) és S2-beli mutatók kerülnek számszerűsítésre a teljes állományokra vonatkozóan az értékelés időpontjára.

1. S1 szerinti díjtartalék (nyereségszámlával)
2. S1 szerinti eszközérték – az S1 rezsimben az eszközérték megegyezik a díjtartalék értékével.
3. S2 szerinti legjobb becslés (determinisztikus hozammodellből számolt.⁹)
4. S2 szerinti eszközérték – az S2 rezsimben az eszközöket piaci értéken kell értékelni [2009/138/EK, 75. cikk]. A becslött piaci érték most az adott eszköz jövőbeli pénzáramainak kockázatmentes hozamgörbével diszkontált jelenértékeként számolódik.

Az 1, 2. és 3. mintaportfólió esetén 5-5 kiválasztott szerződésre vonatkozóan kiszámításra kerül a sztochasztikus hozammodellből számolt legjobb becslés, valamint két speciális mutató is:

Szimulációs hatás (S). A sztochasztikus és determinisztikus hozammodell

⁹ A sztochasztikus modell nagy állományon a hosszú futásidő miatt nagy teljesítményű számítógéppel lenne számolható.

szerinti legjobb becslés különbsége. Azt számszerűsíti, hogy a hozamok véletlen ingadozását is modellezve mennyivel változik meg a kötelezettségek várható jelenértéke. A megváltozás részben annak tudható be, hogy az ingadozás következtében aktívvá válhat a hozamgarancia, részben pedig annak, hogy a kamatos kamatszámítás tulajdonságai miatt az átlagos hozammal becsült „várható érték” eltér a valódi várható értéktől. A mutató a hozamgaranciára vonatkozóan a várt hatást nem számszerűsíti, csak a véletlent. Várt hatás alatt azt értenénk, mikor egy adott időszak várható hozama is kisebb, mint a technikai kamatláb, tehát amikor a determinisztikus modellben is aktív a hozamgarancia.

Hozamgarancia miatti veszteség (H). A díjtartalékon a technikai kamatot el nem érő hozamoknak a kiügért szintre történő kipótlásának várható jelenértéke a sztochasztikus hozamszenáriók alapján. Várhatóan ennyi olyan hozamot kell majd jóváírni a szerződésen a garancia aktívvá válása miatt, amit nem termelt ki a befektetés. A mutató a várt és a véletlen hatást együtt számszerűsíti, így jól kiegészíti az S mutatót.

A 2. és 3. táblázatban az 1. mintaportfólió eredményei láthatók. Az S2-beli eszközérték 121,49%-a, a tartalék 99,37%-a az S1-beli értékeknek. Az S2-beli legjobb becslés 81,8%-a az S2-beli eszközértéknek, azaz a kötelezettségek várható jelenértéke kisebb, mint a kapcsolódó eszközportfólió piaci értéke. A H mutató alapján ennél a példánál tíznél kevesebb hátralévő év esetén nincs hatása a hozamgaranciának, hiszen a 4. ábra alapján a hozamok eddig a technikai kamatláb felett vannak, és az S szerinti mérték is csak ez után válik materiálissá.

2. táblázat: Az 1. mintaportfólió globális eredményei

1. minta- portfólió	S1		S2	
	Eszközérték	Tartalék	Eszközérték (becsült piaci érték)	„Tartalék” (Best estimate)
	3 263 910 825	3 263 910 825	3 965 317 211	3 243 465 151

Forrás: saját számítások

3. táblázat: Az 1. mintaportfólió kiválasztott szerződéseinek eredményei

Szer- ződés	Tar- tam (év)	Hátra- lévő év	Kezdeti biztosítási összeg	Díj- tartalék (V)	Best estimate (BE)	H	H / BE	S / BE
1	10	3	1 000 000	840 512	889 844	0	0,00%	0,00%
2	10	5	1 000 000	503 327	533 030	0	0,00%	0,01%
3	15	10	1 500 000	457 020	438 935	0	0,00%	0,13%
4	25	20	2 500 000	404 088	239 699	1 821	0,76%	2,43%
5	30	25	3 000 000	391 658	193 557	4 223	2,18%	5,73%

Forrás: saját számítások

A 4. és 5. táblázatban a 2. mintaportfólió eredményei láthatók. Az S2-beli eszközérték 107,17%-a, a tartalék 85,64%-a az S1-beli értékeknek. Az S2-beli legjobb becslés 79,9%-a az S2-beli eszközértéknek. Rövidebb tartamok esetén is kimutathatóvá válik a hozamgarancia és a sztochasztikus modellezés hatása, hosszabb hátralévő tartamok esetén egyre jelentősebb mindkét hatás.

4. táblázat: A 2. mintaportfólió globális eredményei

2. minta- portfólió	S1		S2	
	Eszközérték	Tartalék	Eszközérték (becsült piaci érték)	„Tartalék” (Best estimate)
	6 838 185 795	6 838 185 795	7 328 657 193	5 855 953 731

Forrás: saját számítások

5. táblázat: A 2. mintaportfólió kiválasztott szerződéseinek eredményei

Szer- ződés	Tar- tam (év)	Hátra- lévő év	Kezdeti biztosítási összeg	Díj- tartalék (V)	Best estimate (BE)	H	H / BE	S / BE
1	12	3	1 200 000	1 108 311	1 100 630	4 731	0,43%	0,22%
2	15	5	1 500 000	1 223 734	1 192 637	7 650	0,64%	0,40%
3	20	10	2 000 000	1 099 144	997 080	17 490	1,75%	1,41%
4	30	20	3 000 000	951 092	732 893	49 507	6,76%	6,32%
5	35	25	3 500 000	888 492	673 042	68 849	10,23%	10,00%

Forrás: saját számítások

A 6. táblázatban a 3. mintaportfólió egyes szerződéseinek eredményei láthatók. Erre a hipotetikus példára látható a hozamgarancia és a sztochasztikus megközelítés kifejezetten erős hatása, ami igazolja, hogy a bemutatott modell jelentősen befolyásolhatja az eredményeket.

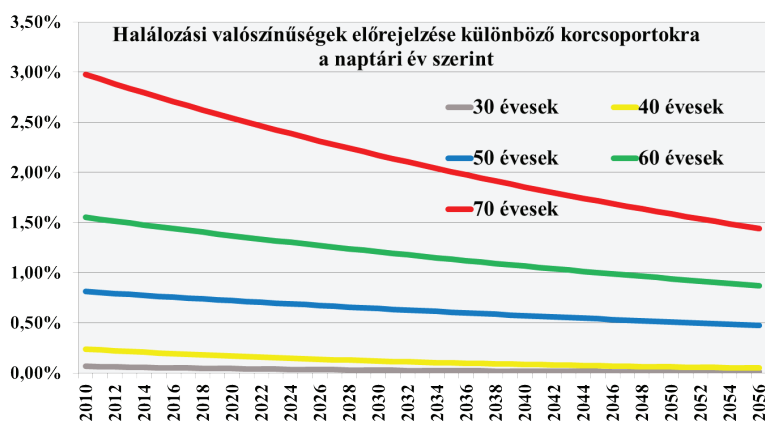
6. táblázat: A 3. mintaportfólió kiválasztott szerződéseinek eredményei
(1 EUR = 300 HUF)

Szer- ződés	Tar- tam (év)	Hátra- lévő év	Kezdeti biztosítási összeg	Díj- tartalék (V)	Best estimate (BE)	H	H / BE	S / BE
1	6	3	600 000	250 431	235 072	14 179	6,03%	0,01%
2	8	5	800 000	235 895	189 484	21 814	11,51%	0,14%
3	13	10	1 300 000	217 593	87 497	32 224	36,83%	7,10%
4	23	20	2 300 000	202 535	-68 299	48 807	71,46%	33,07%
5	28	25	2 800 000	200 459	-119 486	53 722	44,96%	24,27%

Forrás: saját számítások

3.2 A halandóság modellezése

A tanulmány terjedelmi korlátai miatt csak nagyon rövid ismertetést ad a témában. A halandóságot hagyományosan statikusan modellezik a mortalitási adatokból számolt koréves halálozási valószínűségekkel. Ez a megközelítés nem veszi figyelembe a halandóság változását (javulását), ami különösen a hosszú tartamú biztosítási szerződések esetén rejt magában komoly bizonytalanságot. Megoldást a mortalitási modellek kínálnak, melyek dinamikusan modellezik a jövőbeli halandóságot. A téma úttörője a Lee-Carter módszer [Lee – Carter, 1992], mely a koréves halálozási valószínűségek naptári év szerinti mátrixa alapján ad maximum likelihood becslést a jövőbeli mortalitási rátára. Lee és Carter becslését az utóbbi 20 évben más szerzők újabb és bonyolultabb mortalitási modelljei követik, melyek esetenként pontosabbak előrejelzést adhatnak a halandóságra.

7. ábra: Halandósági előrejelzés a Lee-Carter módszer alapján
Forrás: Szepesváry [2012]

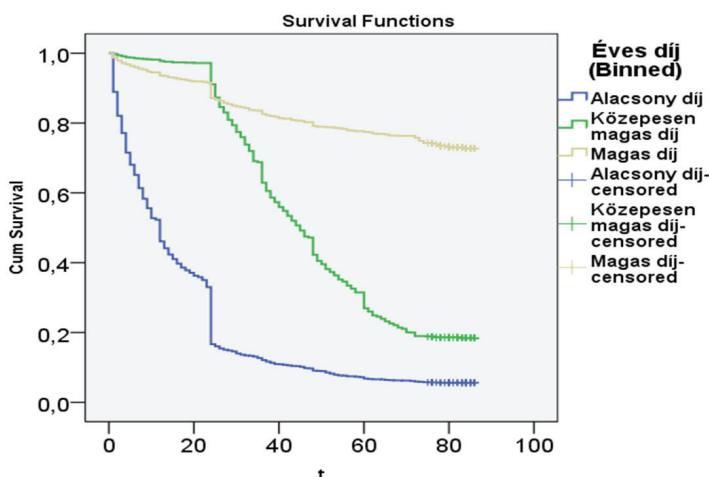
A tanulmány a pénzáram modell bővítéséhez egy korábbi dolgozatban ([Szepesváry, 2012]) Lee-Carter módszerrel készített mortalitási előrejelzést vesz át. A www.mortality.org honlap adatai alapján az 1989 és 2009 közötti magyar tényadatok alapján készített számítás részletei megtalálhatók a hivatkozott dolgozatban. A 7. ábrán jól látható, hogy az egyre idősebb korcsoportokban egyre nagyobb mértékű javulást jelez előre a modell.

3.3 A törlések (visszavásárlások) modellezése túlélési (survival) modellekkel

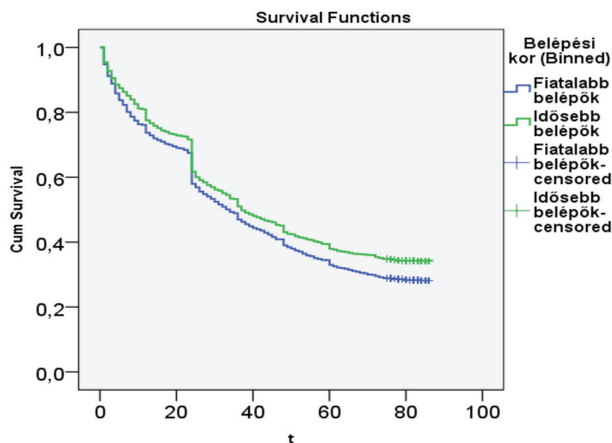
A tanulmány terjedelmi korlátai miatt csak nagyon rövid ismertetést ad a témában. Jelölje T azt a valószínűségi változót, ami azt méri, hogy hány hónap telik el a szerződés megkötésétől az esetleges törléséig. A $G(t)=P(T \geq t)$ képlettel definiált függvényt nevezik túlélési függvénynek (lásd például [Vékás, 2011]), ami az

egy t időpontokhoz azt a valószínűséget adja meg, hogy legalább t ideig életben volt a szerződés. A becslt túlélési függvény beépíthető a cash flow modellbe a szerződések törlési valószínűségeire vonatkozó feltételezések kialakításakor. A becsléshez praktikus eljárás adnak az úgynevezett túlélési modellek.

A két legismertebb túlélési modell a Kaplan-Meier becslés és a Cox-regresszió (lásd például [Vékás, 2011]). Előbbi magyarázó változók nélkül, utóbbi magyarázó változók bevonásával becsli a túlélésfüggvényt. A 8. és 9. ábrák egy valós biztosítási részportfólió esetén mutatják a különböző díj- és belépési életkor szerinti csoportokra a becslt túlélésfüggvényeket. Jól látszik, hogy mindkét változó mentén szignifikáns eltérések mutatkoznak a becslésben, ezért alkalmasak, hogy egy Cox-regressziós modell magyarázó változói legyenek, ami implementálható a biztosítási termék cash flow modelljébe.

8. ábra: Szerződés megmaradási valószínűségek t hónap elteltével az éves díj nagysága szerint – Forrás: saját számítás biztosítói adatok alapján az IBM SPSS programcsomaggal

9. ábra: Szerződés megmaradási valószínűségek belépési kor szerint
Forrás: saját számítás biztosítói adatok alapján az IBM SPSS programcsomaggal

3.4 A bemutatott modellek hatása az eredményekre

A tanulmány lezárásaként összehasonlításra kerül a bemutatott dinamikus modellek számszerű hatása a cash flow modell eredményére. Az 1. minta portfólió10 S2-es legjobb becslése kerül kiszámításra az egyes módszerek alkalmazásával, illetve anélkül. A modellek definíciói a következők:

Normál: dinamikus hozammodell nélküli determinisztikus becslés, amely egy olyan hozamszcenáriót használ, ami az eredeti eszközportfólió várható hozamához illeszti annak kifizetése után a kockázatmentes görbét.

- +A: a dinamikus (determinisztikus¹¹) hozammodell alkalmazása.
- +B: normál + Lee-Carter becslés.
- +C: normál + Cox-regressziós modell.
- +A+B+C: az összes modell egyidejű használata.

7. táblázat: Különböző modelltipusok esetén adódó legjobb becslés az 1. mintaportfólióra (eredmények 1 000 Ft-ban)

	Normál	+ A	+ B	+C	+A+B+C
Best estimate	3 310 816	3 243 465	3 302 280	3 280 236	3 218 497
Normál arányában	100%	97,97%	99,74%	99,08%	97,21%

Forrás: saját számítások

¹⁰ A területi korlátok miatt csak erre a portfólióra szerepelnek a számítások, de hasonló tendenciák jellemzők a 2. portfóliónál is.

¹¹ A nagyobb futásidejű sztochasztikus verzió pontosabb képet adna.

A 7. táblázat alapján látható, hogy a dinamikus hozammodell használatával körülbelül 2%-os, a Cox-regresszióval és a Lee-Carter becsléssel hozzávetőleg rendre 1% és 0,25% mértékű pontosítás érhető el a legjobb becslésre vonatkozóan. Összességében több mint 2,5%-kal csökken a becslés. Mindhárom bővítés érdemben pontosítja a modellt, valamint jelen példára mindegyik használata előnyös a biztosító szempontjából, ezért az empirikus elemzés alapján elfogadható a hipotézis, hogy a fontos és szükségszerű a dinamikus megközelítés alkalmazása a cash flow modellezésben.

4. Összefoglalás

A tanulmány témája az életbiztosítási kötelezettségek értékelése volt, amely a biztosítási szakmában aktuális és fontos Szolvencia 2 rezsím szabályrendszere szerint történt. Ismertette lett, hogy az S2-es számítások alapvető eszköze egy cash flow modell, továbbá hogy a vizsgált hagyományos életbiztosítási termék esetén milyen pénzáramokat kell előre jelezni, és milyen befolyásoló tényezőket szükséges ehhez modellezni.

A befolyásoló tényezők közül elsőként a jövőbeli hozamok vizsgálata került bemutatásra. A tanulmányban több lépésben felépítve elkészült egy determinisztikus és egy sztochasztikus hozammodell. Az S2 követelmények miatt a kiindulási pont egy dinamikus eszközportfóliót generáló ALM modell volt. Ez adta a determinisztikus modell vázát, ami alapján egy empirikus adatokból becsült kumulált hibatag változó felhasználásával készült a sztochasztikus modell. Három minta portfólió esetén került kiértékelésre a cash flow modell, két bevezetett mutató segítségével számszerűsítve a hozamgarancia és a sztochasztikus megközelítés hatását. Az derült ki, hogy a kezdetben közepesen fedezett portfólió esetén kicsi a véletlen és a hozamgarancia hatása, de a rosszul fedezett portfólió esetén már jelentőssé, az euró alapú biztosítás esetén meghatározóvá váltak az említett hatások. A portfóliók esetén összehasonlításra kerültek a globális S1 és S2 mutatószámok értékei.

A halandóság és a törlések modellezésére volt még látható két további eljárás. A bemutatott három speciális modellt külön-külön és egyben bevonva került számszerűsítésre hatásuk. Az derült ki, hogy használatukkal érdemi pontosítás és javulás érhető el az eredmények tekintetében, ezért alkalmazásuk a gyakorlatban is mindenképpen javasolható.

Irodalomjegyzék

Könyvek:

Banyár, J. (2003): Életbiztosítás. Aula Kiadó.

Bølviken, E. (2014): Computation and Modelling in Insurance and Finance. Cambridge University Press.

Medvegyev, P. – Száz, J. (2010): A meglepetések jellege a pénzügyi piacokon. Jetset.

Ross, S. M. (2006): Simulation. Elsevier Academic Press.

Wüthrich, M. V. – Merz, M (2013). Financial Modeling, Actuarial Valuation and Solvency in Insurance. Springer Berlin Heidelberg.

Könyvfejezetek:

Vékás, P. (2011): Túlélési modellek. In Kovács, E. (szerk.): Pénzügyi adatok statisztikai elemzése, 173 – 194. Tanszék Kft., Budapest.

Internetes hivatkozások (a letöltés dátuma egységesen 2015.04.30):

61/2013. (XII. 17.) NGM rendelet a technikai kamatlábak legnagyobb mértékéről.

http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1300061.NGM#lbj1param

2003. évi LX. törvény a biztosítókról és a biztosítási tevékenységről. http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0300060.TV

Az Európai Parlament és a Tanács 2009/138/EK irányelve. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2009:335:0001:0155:HU:PDF>

A Bizottság (EU) 2015/35 felhatalmazáson alapuló rendelete. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:32015R0035&from=EN>

Andrews, D. L. (1996): Simplified Cash Flow Testing of Traditional Participating Whole Life Insurance. Actuarial Research Clearing House, 1996 Vol. 2. <https://www.soa.org/library/research/actuarial-research-clearing-house/1990-99/1996/arch-2/arch96v28.pdf>

Born, P. – Lin, H. J. – Wen, M. M. (2014): Cash-Flow Risk Management in the Insurance Industry: A Dynamic Factor Modeling Approach. <https://www.soa.org/Files/Research/Projects/research-2014-cash-flow-risk-manage.pdf>

Szepesváry, L. (2012): Piaci és életbiztosítási kockázatok modellezése a Szolvencia 2 keretrendszerében. Szakdolgozat. https://www.cs.elte.hu/blobs/diplomamunkak/msc_actfinmat/2012/szepesvary_laszlo.pdf

Folyóiratcikkek:

Doró, A. (2015): Hogyan értékeljük pénzügyi opciókat és garanciákat piac-konzisztens módon? Biztosítás és Kockázat, II. évfolyam, 1. szám, 54 – 75.

Lee, R. D. – Carter L. R. (1992): Modeling and Forecasting U.S. Mortality. Journal of the American Statistical Association 87, 659–671.

Lektorálta: Dr. Szüle Borbála, Budapesti Corvinus Egyetem, egyetemi docens

BERUHÁZÁSI – PROJEKT KOCKÁZATOK VIZSGÁLATA ÉS FELTÁRT DIMENZIÓI PRIMER KUTATÁSI EREDMÉNYEK ALAPJÁN

Szilágyi Tibor Pál

*Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Regionális és
Vidékfejlesztési Tanszék, PhD. hallgató, sztp@stanford.edu*

Almádi Bernadett

*Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar,
Üzleti Tudományok Intézete, PhD. hallgató, bernadett.almadi@gmail.com*

Absztrakt

Az elmúlt évtizedek során egyre inkább felerősödnek a marketing alapú tudományos vizsgálatok jelentőségei, melyek a vállalkozások és a fogyasztók viszonyát vizsgálják, de a folyamatmenedzsment és a projektmenedzsment is jó elméleti alapot nyújt kutatásunkhoz éppúgy, mint a fiatalok pénzügyi döntéseinek vizsgálata.¹

A téma aktualitását abban látjuk, hogy a gazdasági válság hatására folyamatosan alakuló piaci és szerkezeti viszonyok indokolták teszik a beruházási okok mögött húzódó várakozások vizsgálatát és összefüggéseinek megismerését. A gazdasági környezet változásával megváltoznak a beruházási szokások. A szolgáltatói oldal abban az esetben, ha lépést akart tartani a megváltozott igényekkel, alkalmazkodnia kell a piac többi szereplőjével együtt ehhez az igényváltozáshoz.² Kutatásunk tehát ezt az igényváltozást hivatott felderíteni, és a gazdasági szereplők számára kínál továbbélési stratégiákat a jövőbeli lehetőségek és igények bemutatásával.

Alkalmazott módszertan: a primer kutatásunk kvalitatív és kvantitatív kutatási fázisból épül fel. A kvalitatív kutatás szakértői mélyinterjúk alapján féligstruktúrált interjúvázat segítségével történt. Publikációnk jelenleg a kutatás pillanatnyi állapotának megfelelő keresztmetszeti képét mutatja be, ahol a kvalitatív kutatás újabb, feltárt tényezőit állítjuk, párhuzamba a korábbi eredményeinkkel.

Az alapozó kutatási eredmények: pénzügyi-; idő-; személyi-; társadalmi-; és pszichológiai kockázatok. A jelenlegi kutatási fázisban a lefolytatott kvalitatív interjúk és azok kiértékelése azt mutatta, hogy: az egyes projektek résztvevői között megjelenik az együttműködés kockázat, egészségügyi kockázat, valamint az információkockázat is. A vizsgálat során feltártuk a beruházási hajlandóság, az építési zirodák és a beruházás-előkészítés között megmutatkozó kapcsolatrendszer struktúráját azok összetettségét és hatásdimenzióit.

¹ A. Csiszárík-Kocsir, M. Fodor, A. Medve: The Hungarian youngsters attitude towards the financial decisions based on a questionnaire research, THE MACROTHEME REVIEW: A MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF GLOBAL MACRO TRENDS 2:(5) pp. 47-57. 2013.

² Szilágyi, T. P., Medve, A., Tóth, T.: Beruházási folyamatvizsgálat a megrendelői döntéshozattól a megvalósulásig In: Nagy, I. Z. (szerk.) Vállalkozásfejlesztés a XXI. században III.: tanulmánykötet. 260 p., Óbudai Egyetem, Budapest, 2013., pp.53-72. (ISBN:978-615-5018-61-9)

A legtöbb projekt esetében minden értelemben előnyt jelent, ha a projekt legfőbb mérföldköveit előre rögzítik: melyek azok a fázisok, azok a pontok, ahol szakmailag is indokolt a visszacsatolás.

Kulcsszavak: *beruházási preferenciák, fogyasztói magatartás, észlelt fogyasztói szolgáltatói kockázatok, kockázatcsökkentési javaslatok*

1.A téma aktualitása

A gazdaság állandó változásával a piaci szerkezet is folyamatosan alakul, ami indokoltá teszi a beruházási okok mögött húzódó várakozások vizsgálatát és összefüggéseinek megismerését. Ezek a változások új gazdaságelméletet sürgetnek (Tóth 2009, 2012, 2013). A válság számos változást hozott a cégek beruházási politikájában. Az átalakuló állami környezet (Csiszárík-Kocsir et al 2013a), a megváltozott fogyasztói preferenciák (Csiszárík-Kocsir et al, 2014), az átalakult hitelpiac szintén befolyással voltak a vállalkozások beruházási döntéseire. A magyar viszonyokra végzett kutatási eredmények szerint a válság utáni évek növekvő vállalati jövedelmezősége ceteris paribus nagyobb beruházási hajlandóságot idéz elő (Bereczk, 2014, 2014b).

Az elmúlt évtizedek során egyre inkább felerősödnek a marketing alapú tudományos vizsgálatok jelentőségei, melyek a vállalkozások és a fogyasztók viszonyát vizsgálják, de a folyamatmenedzsment és a projektmenedzsment is jó elméleti alapot nyújt kutatásomhoz éppúgy, mint a fiatalok pénzügyi döntéseinek vizsgálata is (Csiszárík-Kocsir et al, 2013b).

A beruházási szokások vizsgálata azonban nem csupán a beruházási döntést meghozó gazdasági faktorok szempontjából releváns, de fontos felfigyelnünk azok közvetett és externális hatásaira is. Egy nagyobb beruházás erősen befolyásolja a lokális munkaerőpiacot és azon keresztül a helyi társadalmi és gazdasági helyzetet (Lazányi, 2013, 2014)

A szolgáltatói oldal abban az esetben ha lépést akart tartani a megváltozott igényekkel, alkalmazkodnia kell a piac többi szereplőivel együtt ehhez az igényváltozáshoz, amelyek a társadalom és a gazdaság egészét érintik.

A kutatás ezt az igényváltozást hivatott felderíteni, ez a gazdasági szereplők számára kínál továbbélési startégiákat. A jövőbeli lehetőségek és igények feltárásával. Vizsgálom a projekt specifikus és az általános (projekt független) kockázatkezelési megoldásokat a stakeholderekkel.

A megelőző évekhez képest jól látszik Magyarországon, hogy a lakásárak szintén emelkedtek, hiszen mind a nominális, mind a reál értelemben vett növekedés mértéke megközelítette az 1,4%-ot. A hazai gazdasági szereplők az alacsony jegybanki kamatszint hatására kedvező feltételekkel jutnak hitelhez, ami tovább serkenti a beruházási hajlandóságot. A jövőbeni pozitív gazdasági kilátások és az alacsony kamatszint együttesen inkább arra sarkalják a piaci szereplőket hogy megtakarításaikat befektessék, a banki minimálhozadékkal realizálása helyett. Az előbbi körülmények is szerepet játszanak abban, hogy csak a beruházások kis hányadánál jellemző a saját forrás kizárólagossága, többnyire vegyes pénzügyi forrásból, vagyis az önerő mellett

hitellel, állami vagy uniós támogatás lehívásával valósulnak meg a fejlesztések (Bor-zán et al, 2008).

A jelenlegi hazai új lakás építésre és építési engedélyre vonatkozó statisztikák is ezt erősítik meg, mind az építések, mind az engedélyek száma alapján. Megfigyelhető 30% körüli növekedés az előző azonos időszakához viszonyítva. Ezek a kedvező folyamatok az adásvételek számának növekedésével is indexálhatóak. (A KSH információ szerint a prognosztizálható forgalom növekedése adott évben 10-15%-ra tehető.)

A fellendülés Magyarországon regionális szinteken eltérő képet mutat, a legstabilabb ingatlan alpiac a Nyugat-Dunántúl-i, ahol láthatóan tartós árnövekedés figyelhető meg az FHB Index elemzése alapján (FHB Lakásindex).

1.1. Szakirodalmi háttér

A hazai és a külföldi szakirodalom közül a folyamatmenedzsmenttel foglalkozó elméleti kitekintésekre és a projektmenedzsment szakirodalmi háttérére fókuszálunk, mivel ez a két terület segíthet hozzá leginkább a beruházási projektmenedzsment lépéseinek vizsgálatához, kapcsolatrendszerének feltárásához.

1.1.1. Folyamatrendszerek struktúrája, folyamatmenedzsment

A klasszikus megközelítés szerint a vállalat-menedzsment szervezet-menedzsmentből, emberi erőforrás-menedzsmentből és folyamat-menedzsmentből épül fel. A folyamat maga elméleti megközelítésből koordinált tevékenységek sorozata, mely fogyasztói igényeket elégít ki, tehát a folyamat nem más, mint a vállalat értékteremtése és közvetítése a fogyasztó felé.

Balaton K. és Dobák M. a tevékenységeket strukturált mérhető folyamatokként jellemzik, melyek speciális tevékenységek egymáshoz rendeléséből áll, szolgáltatást vagy terméket állítanak elő a fogyasztók számára, időben és térben meghatározott cselekvési szerkezettel (Balaton – Dobák, 1991). A szakirodalom megkülönböztet input outputra történő átalakítást és értéknövekedés szerinti megközelítést is, ez utóbbi a folyamatot végző és a vevő közti kapcsolatot vizsgálja. A folyamatokat a knowhow és a véletlenek gyakran alakítják, a fejlődést azonban a kontrol nagymértékben segíti Hammer M. és Champy J. szerint, bár a szempontrendszer gyakran eltérő (Hammer – Champy, 1996). Davenport, a folyamatok szerkezeti elemeivel foglalkozott, a folyamatban résztvevők konszenzuális döntéshozatalától tette függővé a folyamat szisztematikus javulását (Davenport, 1993).

A folyamatmenedzsment-rendszer hatékonysága akkor jó, ha a vállalati teljesítményértékelő rendszerrel össze van kötve. Így mérhető a folyamatok hatékonysága a teljesítményben is. Előnye ebben az esetben, hogy így a folyamatkontroll a napi operatív munkavégzés részévé válik. Az azonnali visszacsatolás az egyes személyes kompenzációban is megnyilvánulhat, vagyis a vezetői motiváció hatékonysága növelhető (Fehér, 2008).

A trendelemzés már nem csak a stratégia, hanem a folyamatok megtervezésében is segít, hiszen nem csak a jelen állapotot jelzi vissza, hanem prediagnosztizál. A vevői szokások, attitűdök, befolyásoló tényezők változásait mutatja (Buckwalter, 2005).

1.1.2. A projektek sajátosságai projekt-menedzsment megközelítés

„A projektek időben behatárolt, gyakorlati vonatkozású, vagy absztrakt tervek, melyek méretük, bonyolultságuk, újdonság tartalmuk és jelentőségük következtében a menedzsment rutinszerű megoldási metódusaival nem oldhatóak meg kielégítően” (Aggteleky – Bajna, 1994).

Görög Mihály a projektet egyszeri, komplex tevékenységnek definiálta, előre meghatározható, önmagában működőképes létesítménynek, aminek kereteit időben és pénzben rögzítik (Görög, 1993).

Jarjabka Ákos szerint a projekttervezés során a rendszereket viselkedésmódjuk hatása alapján is csoportosíthatjuk: algoritmizálható- (a transzformáció folyamatai leírhatóak), szürkedobozos- (heurisztikusan programozhatóak csak, és sztochasztikus eljárások befolyásolják), és fekete dobozos (részben mérhető eredmények, bizonytalanul prognózisú) projekt rendszerekké (Jarjabka, 2007).

1.1.3. A Marketing alapú megközelítés

Egyre jobban felerősödnek a marketing alapú tudományos vizsgálatok jelentőségei, melyek hol a vállalkozások, hol pedig a vállalkozások és a fogyasztók viszonyát vizsgálják. (Ganesan 1994, Morgan – Hunt, 1994).

Kevés kutatás foglalkozik a projektkapcsolatok vizsgálatával, hiszen ezek az együttműködések provizórikus jellegük miatt mind egyediek, de ilyen például (Cova – Salle, 2007) kutatása. A több célt egyszerre szolgáló projektekre jó példát szolgáltatnak az öko-hatékonysági beruházások, melyek egyaránt hoznak gazdasági és környezeti hasznot.

A projektek összetettségük következtében a diszciplínák világában internális természettel bírnak, így kuttásunk támaszkodik (Veres – Hack-Handa, 2013) tanulmányára is.

2. Módszertani háttér

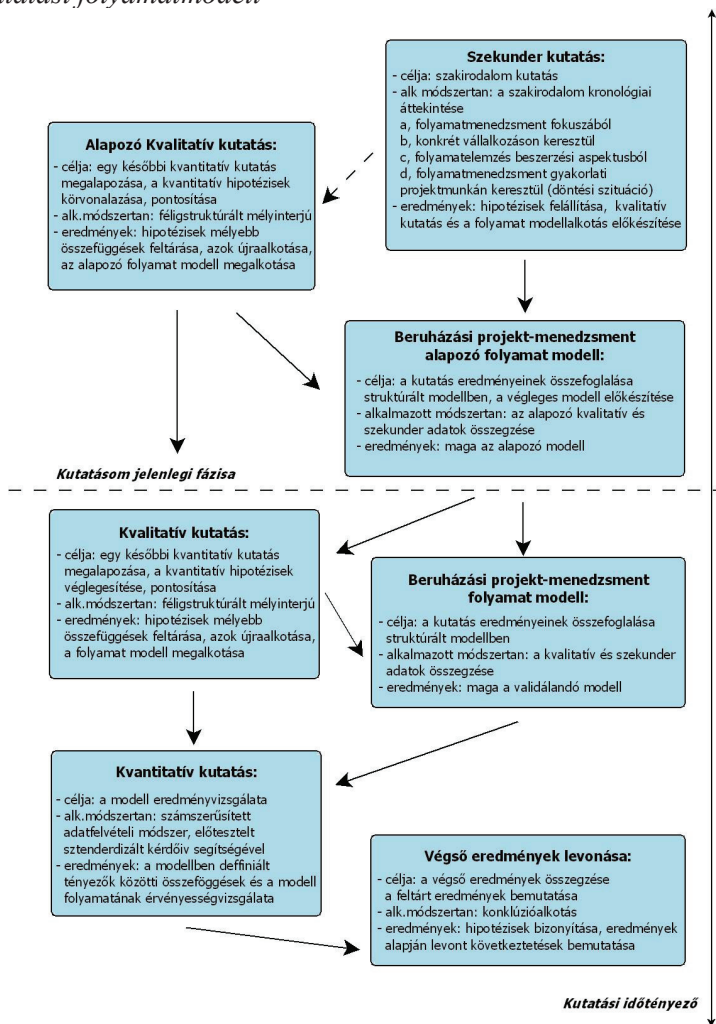
Vizsgáljuk a beruházás előkészítése és a menedzsment közti kapcsolatot, azok viszonyát és egymásra hatását, valamint az ezeket befolyásoló további, jelenleg még feltáratlan egyéb tényezőket. A primer kutatásunk kvalitatív és kvantitatív kutatási fázisból épül fel. A kvalitatív vizsgálat a többlépcsős folyamat egyik kezdeti fázisa, mely a már korábban lefolytatott saját kutatási eredményekre (alapozó kvalitatív kutatásra) épül.

A kvalitatív kutatás módszertani célja, a kvantitatív adatfelvétel megalapozása, a

standardizált kérdőív kérdésköreinek kialakítása, valamint a kvantitatív hipotézisek felállítására. Módszertani sajátossága, hogy az eredményeit semmilyen alapsokaságra nem lehet kiterjeszteni, de mégis meghatározó fontossággal bír, hiszen ezen fázis segítségével nem ismernék meg a beruházás menedzsment tényezőinek körét, a fogyasztói- megbízói preferencia és diszpreferencia rendszerét. Példánkban ez a módszer az építőipari- beruházási projekt munka vizsgálható fázisainak áttekintését jelenti, egyfajta menedzser-szemlélet kibontakozását keresve.

Az interjúvázlat kialakításánál csak részben használtuk a folyamatmenedzsment elemzésének módszertani tematikáját, hiszen a primer vizsgálat során marketing orientáltan kívántuk elemezni az egyes fázisokat.

2.2.1. Kutatási folyamatmodell

1. ábra: Kutatási folyamatmodell

A kutatás jelenlegi primer fázisában a kvalitatív technikák kerültek előtérbe, ahol a mélyebb összefüggéseket vizsgáljuk egy későbbi kvantitatív fázis megalapozása céljából. A kutatási folyamatmodell az egyes fázisokat mutatja be azt, hogy a teljes kutatás milyen részfeladatokból és milyen céllal készülnek, és hogyan alkotják egy teljes egész részét. Jelen publikációnk ezért csak néhány részeredményt mutat be, ami később a teljes vizsgálat lefolytatását követően egy egészként áll majd össze, de az eredmények önmagukban is sok érdekes és fontos részeredményt tartalmaznak.

3.Eredmények

Vizsgáltuk, hogy milyen módon lehet motiválni a beruházókat, és milyen módon hat a megbízói bizonytalanság a tervezés és kivitelezés folyamatára, milyen pénzügyi és emocionális okai vannak a beruházás megvalósulásának, vagy éppen annak meghiúsulásának.

3.1 A megelőző kutatási eredményei

Az alapozó kvalitatív kutatásunk validálásához a kvantitatív kutatási fázis során nem reprezentatív, önkényes mintavételt alkalmaztunk, melyet előtesztelt sztenderdizált kérdőív segítségével folytattunk le. A kapott eredmények segítettek az újabb kvalitatív fázis tárgyköri kérdéseit tovább strukturálni, valamint az így kapott eredmények alátámasztották egy további vizsgálat indokoltságát.

A megelőző, alapozó kvalitatív kutatás vizsgálati eredményei a lefolytatott kvalitatív kutatás féligstrukturált mélyinterjúk keretében zajlottak. A következő kockázati dimenziókat mutatta (Szilágyi et al, 2013):

- pénzügyi- (elég likvid forrás, fedezet áll-e rendelkezésre ahhoz, hogy elkészüljön az építkezés);
- idő- (a határidőre való elkészülést takarja, amely mindkét fél számára felmerülő kockázati tényező);
- személyi- (a nem megfelelő szakember választás a projekt befulladását is jelentheti);
- társadalmi- (az egyén szerepét és a társadalom viszonyát vizsgálja);
- és pszichológiai kockázatok (a beruházó mennyire érzi sajátjának a produktumot).

A feltárt legfontosabb konklúziók egyike, hogy az interjúk során sikerült körvonalazni a szolgáltatást igénybe vevők (megbízók, építetők, beruházók) oldaláról érzékelt kockázati tényezőket.

3.2 A jelenlegi kutatási kvalitatív eredményei

A jelenlegi kutatási fázisban a kvalitatív interjúk lefolytatása és azok párhuzamos kiértékelése zajlik. A kutatás célja a projektfolyamatok kockázatainak feltárása,

megismerni, hogy melyek a kivitelező (szállító) és melyek a megrendelő (ügyfél) által észlelt elvárások és észlelt kockázatok. A módszer szakértői interjú. Az alanyok rekrutálása: projekttel foglalkozó, azt irányító, koordináló szakemberek, projektvezetők, projekt menedzserek, koordinátorok. A megkérdezett alanyok különböző ágazatban tevékenykednek, hogy a vizsgálati szempontok ezek alapján ütköztethetők, összevethetők legyenek. A féligstruktúrált interjúvázlat tárgyköri kérdései a projekt főbb elemeinek feltárása és a a projekt előkészítésével foglalkozik. Részletesen vizsgálja az idő, költségek, minőség, felelősségvállalás, tájékoztatás, beszámolási kötelezettség kérdéseit. Külön szempontként górcső alá veszi a projekt megvalósítása (pl.: kulcs elemek, teljesítésigazolás, észlelt időkockázatok) és a projekt értékelés (pl.: megvalósulás a tervezetthez képest) dimenzióit.

Ezen lefolytatott és jelenleg már kiértékelt vizsgálat a következő eredményeket mutatta:

- az egyes projektek résztvevői között megjelenik az együttműködés kockázat, ami az építőipari produktumok esetében több, és jelenleg fel nem tárt további dimenzió függvényében eltérően változhat;
- jól látszik kirajzolódni az egészségügyi kockázat, ami szintén eddig nem ismert és nem vizsgált új beruházási tényezőként jelenik meg;
- a projektben résztvevők száma is kockázatokat hordoz;
- valamint az információkockázat, amelyek okainak feltárása a további kutatómunka feladata lesz.

A résztvevők között megjelenő együttműködési kockázat a projektek sikerességét meghatározó egyik tényező. Azt a kockázatot ugyan nehéz felmérni, hogy a projektfolyamat során egymásra épülő fázisok és a személyek közötti együttműködés viszonyában milyen erős a kapcsolat, de azt már tisztán látjuk, hogy ez a viszonyrendszer alapvetően hat a projekt cél elérésére.

Konkrét példán szemléltetve, ha a beruházót képviselő műszaki ellenőr az egyes fázisok lezárását követő minőségi átadás–átvétel szakaszában nagy fokú konstruktivitást és segítőkészséget mutat, az nagy mértékben segíti az időbeni átadás sikerességét. Abban az esetben, amikor az esetlegesen észlelt kivitelezési hibákat már a folyamat elején észleli, és jelezni, és együttműködésével a hiba kiküszöbölhetővé válik, akkor az a projekt egészének gördülékenyebb megvalósítását eredményezi. Az együttműködés pozitív hatásait már több tanulmány is más ágazatokban igazolta.

Az egészségügyi kockázatok szintén összetett faktort képviselnek. Egyrészt számításba kell venni a megjelenési idő tényezőt, másrészt az egészségügyi kockázat érintettjeinek körét.

Az egészségügyi kockázat megjelenése lehet rövid vagy hosszútávú. Rövid távon megjelenő egészségügyi kockázat lehet a kivitelezés során megjelenő munkavédelmi hiányosságok konkrét esetei. Ilyen például a védőfelszerelések hiánya, vagy a munkavégzésre alkalmatlan, illetve szakszerűtlenül átalakított

eszközök használata. A hosszú távon megjelenő egészségügyi kockázat pedig az, amikor az egészségre ártalmas anyagok beépítésre kerülnek a kivitelezési folyamat során. Az ilyen esetekre jó példa lehet az 1980-as években beépítésre kerülő azbeszt, ami típustól függően okozhat különböző megbetegedéseket, illetve irreverzibilis tüdőkárosodást is. A magyar 12/2006. (III. 23.) EüM rendelet szerint http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0600012.EUM.

A rövid távon bekövetkező balaszetek befolyásolhatják a projekt befejezésének idejét, míg a hosszútávú egészségügyi kockázat érintettjeinek száma előre nem meghatározható és érinti a beruházás kivitelezői mellett az ingatlan használóit is (amí rejtett kockázatnak minősül).

A projektben részvevők száma is kockázati tényező, mivel a túl kicsi létszámú projekt tag éppen olyan veszélyes az egyes személyek túlterhelése miatt, mint ennek ellentette, hiszen a feladatok felmorzsolása is a sikeresség akadálya lehet.

Ez utóbbi volt az a tényező, ami rámutatott az információ kockázatra, mely a projektben résztvevők közötti információáramlás következménye is lehet. Ennek a szempontnak a feltárása még folyamatban van.

4. Összefoglalás

A beruházási szokások vizsgálata során azt a következtetést vontam le, hogy a megrendelői és fogyasztói szereplők preferenciáin részben— egészében végbemennő változások hatása a fogyasztói magatartás változását veti előre, mely hatásváltozás nem ér véget csak a fogyasztói oldal szereplőivel.

A kockázati tényezők ismerete elengedhetetlen, kutatásunk egyik alapvető célja az volt, hogy a szekunder és primer vizsgálatainak eredmények alapján feltárjuk a projektfolyamat megrendelői és szolgáltatói oldalának kockázati dimenzióit. Az új kockázati tényezők általános jellemzői, hogy globálisak, kiszámíthatatlanok, korlátozottan jelezhetők előre, valamint gyors és állandó változásban vannak a beruházási projektfolyamat során.

Vizsgáljuk a tényezőket szétbontva, akkor markánsan kirajzolódnak és definiálhatóvá válnak azok az építőipari— beruházási projektfolyamatok, amik meghatározzák az észlelt illetve rejtett projektkockázatokat. Ezek a tényezők a beruházási folyamatban résztvevők mindkét csoportját, mind a szolgáltatói, mind pedig a szolgáltatást igénybe vevők oldalát egyformán érintik, így véleményem szerint meghatározóak.

Összességében az egyes projektek résztvevői között megjelenő kockázatok közül definiáltuk:

- az együttműködés kockázatát;
- az egészségügyi kockázatot (rövid illetve hosszú távon és azok érintettjeinek körét);
- feltártuk a résztvevők száma hordozta kockázatát;
- és az információkockázat megjelenését. Az már látszik, hogy a kommu-

nikáció során megjelenő információtöbblet és az információ hiány épp ugyanolyan káros hatással van a projektre, és az előbbihez hasonló veszélyeket hordoz.

A gazdasági hatások átrendeződésével újabb és újabb lehetőségek kerülnek felszínre az építészeti és beruházási szektor szereplői előtt. A sikeres piaci jelenlét elengedhetetlen záloga azok a tudományos alapon zajló kutatások és eredményeik felhasználása.

Irodalomjegyzék

- Aggteleky, B. – Bajna, M. (1994): Projektervezés –Projektmenedzsment, Közdot. Rt., Budapest, 1994, 21. o, 22. o.
- Balaton, K. – Dobák, M. (1991): Mennyiségi és minőségi módszerek az empirikus szerkezetkutatásban (Antal-Mokos Z., Drótos Gy. Kovács P. szerk.: Módszertani gyűjtemény vezetés és szervezés tárgyhoz), Aula Kiadó, Budapest, 1991.
- Bereczk, Á. (2014a): Feldolgozóipari beruházások Európában és Magyarországon, Konferenciakötet: IX. KHEOPS Tudományos Konferencia 2014, Mór, 45-52. o.
- Bereczk, Á. (2014b): Állóeszköz beruházás és munkaerőköltség a magyar feldolgozóiparban. Kulturális és társadalmi sokszínűség a változó gazdasági környezetben, Komárno: International Research Institute, pp. 227-234.
- Borzán, A. – Gurzó, I. – Kovács, M. – Krajcsóné Kraszkó, I. – Simon, I. – Szabóné Bohus, M. – Tóth, J. (2008): A differenciált vállalkozásösztönzés megalkotása Békés megyében: Kutatási jelentés a Békés megyei vállalkozók körében végzett interjúk és kérdőíves fölmérés alapján. In: Simon Imre (szerk.): A Békés Megyei Területfejlesztési Tanács és a TSF Gazdasági Főiskolai Kara együttműködése keretében, pp. 1-117.
- Buckwalter, C. (2005): Using JDF in Small and Medium Sized Printing Plants. Evték Institute of Technology, Espoo
- Cova, B. - Salle, R. (2007): Introduction to the IMM special issue on 'Project marketing and the marketing of solutions'. A comprehensive approach to project marketing and the marketing of solutions, Industrial Marketing Management, vol. 36, no. 2, pp. 138-146.
- Csiszárík-Kocsir, Á. – Medve, A. – Varga, E. (2012): Personal perception of the impacts of the global crisis based on the results of quantitative research, 2012 Global Business Conference (GBC), Sibenik, Croatia, 2012. szeptember 19.-22., Institut za Inovacije, ISSN 1848-2252, 41.-48. pp.
- Csiszárík-Kocsir, Á. – Fodor, M. – Medve, A. (2013a): The context of the macro data and the characteristics of the General Government in Central Europe, International Proceedings of Economics Development and Research, Economics, Marketing and Management (edited by: Yan Han), Vol. 59., IACSIT Press, 195.-199. pp.

- Csiszárík-Kocsir, Á. – Fodor, M. – Medve, A. (2013b): The Hungarian youngsters attitude towards the financial decisions based on a questionnaire research, *The Macrotheme Review: A Multidisciplinary Journal Of Global Macro Trends* 2:(5) pp. 47-57. 2013.
- Csiszárík-Kocsir, Á. – Fodor, M. – Medve, A. (2014): The effect of the economic crisis onto the consumption based on a two-round questionnaire research *International Journal of Social Sciences and Humanity Studies*, Vol.5., No. 1., 33-42. pp.
- Davenport, T. H. (1993): *Process Innovation: Reengineering Work Through Information technology*. Harvard Business School Press, Cambridge, MA.
- Fehér, P. (2008): A folyamatmenedzsment aktuális kérdései. <http://tudman.files.wordpress.com/2008/08/folyamatmenedzsment-v121.pdf>
- FHB Lakásindex: <http://www.fhbindex.hu/FHB-Index/FHB-Lakasarindex/Legutobbi-kiadvanyunk> (Letöltés ideje: 2015.02.06.11:11)
- Ganesan, S. (1994): Determinants of Long-Term Orientation in Buyer-Seller Relationships, *Journal of Marketing*, vol. 58, no. 2, pp. 1-19.
- Görög, M. (1993): *Bevezetés a projektmenedzsmentbe*, Aula Kiadó, Budapest. 18- 19. o
- Görög, M. – Pupos, T. – Tóth, T.: A tervek kidolgozásának általános elvei és metodikai kérdései In: Tóth T, Cser J (szerk.) *Területi és projekttervezési ismeretek*. 188 p., Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum, Debrecen, 2007, p.-.
- Hammer, M. – Champy, J. (1996): *A vállalati folyamatok újraszervezése (Business Process Reengineering)*. Panem – McGraw – Hill, Budapest, 252p.
- Jarjabka, Á. (2007): *Projekt-menedzsment*. Baranya Megyei Vállalkozói Központ Vállalkozásfejlesztési oktatási jegyzet, Pécs. 4. o, 11.o, 15.o, 29. o., 30.o
- Lazányi, K. (2013): Mi áll a munkaerő-piaci kereslet és kínálat kiegyensúlyozatlanságának hátterében?: A közgazdászok helyzetének bemutatása. *Munkaügyi Szemle* 57:(3) pp. 50-62.
- Lazányi, K. (2014): An Employer of My Liking. In: Michelberger (Szerk.): *MEB 2014: Management, Enterprise and Benchmarking in the 21st Century*. Budapest: Óbudai Egyetem Keleti Károly Gazdasági Kar, pp. 211-220.
- Morgan, R.M. – Hunt, S.D. (1994): The Commitment-Trust Theory of Relationship Marketing, *Journal of Marketing*, vol. 58, no. 3, pp. 20-38.
- Netjogtár: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0600012.EUM le-töltve: 2015.03.15. 13:45
- Szilágyi, T. P.,– Medve, A., – Tóth, T.: Beruházási folyamatvizsgálat a megrendelői döntéshozataltól a megvalósulásig In: Nagy, I. Z. (szerk.) *Vállalkozásfejlesztés a XXI. században III.: tanulmánykötet*. 260 p., Óbudai Egyetem, Budapest, 2013., pp.53-72.
- Tóth, G. (2009): *Miért van szükség új közgazdaságtanra? Valóság*, 2009. május, LII. évf. 5. szám, 68-84. o.

- Tóth, G. (2012): Bionómia és gazdasági teológia. Gazdaság és morál: tiszta társadalom, tiszta gazdaság: Kautz Gyula Emlékkonferencia 2012. június 12, Széchenyi István Egyetem.
- Tóth, G. (2013): Mi legyen a gyerek neve? A haszonökonómiától a gazdasági teológiáig. Valóság, 2013/4, 43-63. o.
- T. Tóth: Applying Methods and Processes Used in Regional Planning and Analysis to Regional, Rural and Small Area Development 105-119. p in AGRICULTURAL MARKET AND TRADE: Evidence and perspective of V4 Region and its Neighbour – Ukraine, Editors: Peter Bielik, Bogdan Klepacki, Sergii Kvasha. Editorial House Wies Jutra, Warsaw 2008 pp. 157 ISBN83-89-503-62-x
- Veres, Z.– Hack-Handa, J.(2013): Kompetencia-alapú kockázatkezelés B2B projekt-kapcsolatokban – egy nemzetközi komparatív kutatás tanulságai In: Király Éva (szerk.) „Kiterjesztett marketing”: Konferenciakötet. 824 p. Budapest: Budapesti Gazdasági Főiskola, 2013. pp. 701-714.

Lektorálta: Dr. Csiszárík-Kocsir Ágnes, Óbudai Egyetem, egyetemi docens

EGY KERESLET-ELŐREJELZŐ MODELL KRITIKÁJA ÉS FEJLESZTÉSI LEHETŐSÉGEI II.

Varga Zoltán

Szent István Egyetem, PhD hallgató, zvarga87@gmail.com

Absztrakt

A Debrecenben, 2014-ben megrendezett Tavaszai Szél Konferencia óta eltelt egy év alatt, az akkor felvázolt eredményekre (vö. „Egy kereslet-előrejelző modell kritikája és fejlesztési lehetőségei” című cikkre) alapozva, olyan új modell született, amely az emberi gondolkodásnak a hasonlóságkeresési, -felismerési és, így a már megtörtént események azonos, vagy közel azonos újbóli megismétlődésének előrejelzését teszi lehetővé. A v1.0 modell az idősorok időpontjaihoz tartozó t_2/t_1 , t_3/t_2 , t_4/t_3 ,... t_{n+1}/t_n hányadosok, vagyis az input időpontokhoz tartozó értékek közötti távolságok mérésével indul, majd ezekből a távolságokból kategóriákba tömörítve, különböző hosszúságú kategória-mintázatok generálásával, és a rájuk FKERES-logika szerinti leginkább hasonlító sorozatot beazonosítva, a követő sorozat első eleme elfogadható kellő pontosságú előrejelzésként. A kapott becslések a numerikus pontosság¹, illetve az iránytartás² szerint kerültek értékelésre.

Az ebben a tanulmányban bemutatott eredmények egyrészt a nyersolaj (Crude Futures) heti bontású, nyitóértékeire vonatkoznak. 184 hét felhasználásával (2010.06.25-2013.12.27), 7 kategóriát képezve, a következő 25 hét előrejelzésénél (2014.01.03-2014.06.20) az iránytartás 72%-os szintet ért el, a következő (ismeretlen) és az előző/utolsó ismert hetekre elvárható árfolyamváltozást illetően. A következő tesztfeladat az Apple részvények (AAPL) szintén heti nyitó értékeinek előrejelzése volt. A bemeneti és kimeneti paraméterek nem változtak, vagyis 184 hét felhasználásával (2010.06.25-2013.12.27), 7 kategóriát képezve, a következő 25 hét előrejelzése (2014.01.03-2014.06.20) volt a cél. Az iránytartás 72%-os. A következő NASDAQ teszt alatt változott az idősor felbontása. Heti bontás helyett percekre lebontott idősor alapján került sor a tesztelésre, továbbá az előrejelzendő időtáv 25 egységre változott (önkényes kiválasztás alapján). A modell továbbra is 7 kategóriával működött. Az iránytartás 73,2%-os a következő percekre vonatkozó változások tekintetében. Egy termelő vállalat egy termékére vonatkozó várható fogyásnak (értékesítési darabszámnak) előrejelzése kapcsán az idősor egysége ismét heti bontású volt. Az előrejelzendő időtáv 50 hétben (2010.01.04-2010.12.17), vagyis egy üzleti/üzemi évben lett meghatározva. A felhasznált bemeneti adatmennyiség 100 hét (2008.01.07-2009.12.19). Az iránytartás 74%-os a következő hetekre vonatkozóan. Az így létrejött új, hibridizált³ modell univerzalitása ez idáig más-más időszakokat és időtávokat felölelő tőzsdei és vállalati értékesítési adatokon volt tesztelve. Ezekre a teszteken az v1.0-ás modell kiegyensúlyozott⁴ eredményeket mutatott, amelyek erősítik a modell vélelmezett stabilitását és következetességét.

Kulcsszavak: előrejelzés, Excel, FKERES, iránytartás, hasonlóságkeresés

¹ Numerikus pontosság alatt értendő, a tény és előrejelzési számok közötti számszerű eltérés, nincs eltérés, ha a mutató értéke 100%.

² Iránytartás/iránytalálalat alatt értendő, hogy egy adott idősor várható növekedését, csökkenését, stagnálását az előrejelzés előre jelezni képes. Csak a változás irányával foglalkozik.

³ Filozófiai hibridizációként értendő, ami a „hasonlóság” kérdéskörének beépítését jelenti.

⁴ Kiegyensúlyozottnak tekintendő (stabilitás és következetesség) – jelen tanulmányban – az eredmények egymáshoz képesti arányának megtartása.

1. Bevezetés

A 2014-es debreceni Tavaszai Szél Konferencián (Varga, 2014) összehasonlításra került a 2010-2011-es időszak alatt fejlesztett klasszikus matematikai módszerekkel leírható modell, illetve a hasonlóságelemző N dimenziós módszer (COCO - Component-based Object Comparison for Objectivity). Jelen tanulmány szempontjából, klasszikus matematikai modellnek tekinthetőek azok a modellek, amelyek minden művelete leírható az alapvető matematikai műveletekkel (szorzás, összeadás, osztás, kivonás). Az említett modellben alkalmazott módszerek (egyszerű átlag, mozgóátlag, exponenciális simítás, lineáris regresszió). Az összetevőkre és ezen összetevőknek a végső eredményhez történő hozzájárulása során kiderült, hogy a modell lineáris regressziós függvényéhez (ELŐREJELZÉS függvény) tartozó „X érték” paraméter – amely mindig előző időszaki tényadatra mutatott – járult hozzá legnagyobb mértékben (83,92%) az előrejelzési eredményekhez. Ehhez képest, a modell többi része (hozzájárulás: 16,08%) „túlbonyolítottnak” tekinthető. Ha eltekintünk ezektől a részlépésektől, a modell „maradék” tekinthető $t=t-1$, ahol t az idősor egységnyi időpontja.

Az előző tanulmányban megfogalmazott – jelen tanulmányra is releváns – célok, amelyeket az új modellnek tartalmaznia kell - a következők:

- az iránytartás javítása,
- a relatív magas numerikus pontosság tartása,
- az univerzálisan⁵ használható előrejelző modell-jelleg megőrzése,
- az öntanuló algoritmus⁶ jelleg garantálása.

Annak érdekében, hogy a klasszikus modell univerzalitása lemerődjön, tőzsdei adatokon került letesztelésre. Ezt megelőzőleg csak vállalati értékesítési idősorokon volt tesztelve, sikerrel⁷. Az 1. táblázat nyersolaj kereskedési árelőrejelzésének eredményét tartalmazza iránytartás és korreláció szerint. A 2. táblázatban a numerikus pontossági eredmények láthatóak.

1. táblázat: *Klasszikus előrejelző modell eredményei nyersolaj kereskedési árelőrejelzésére I.*

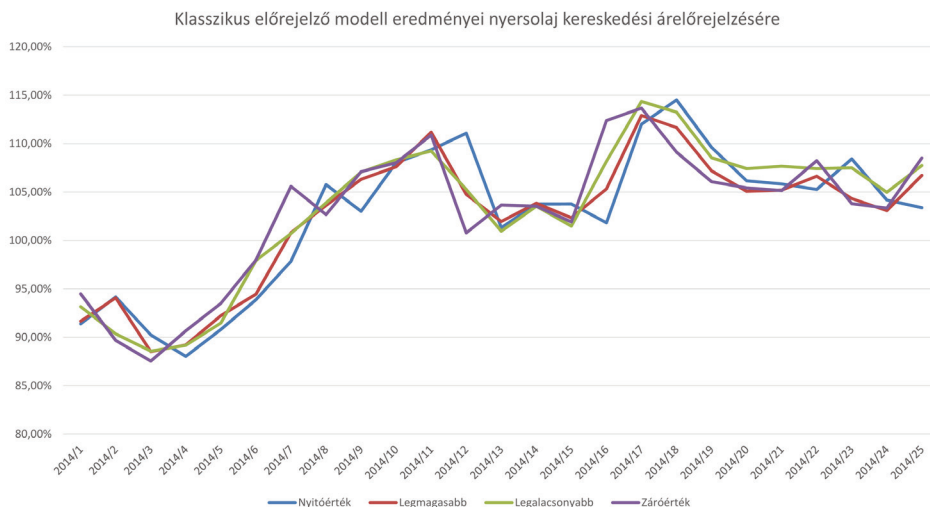
	Nyitóérték	Legmagasabb	Legalacsonyabb	Záró érték
Iránytartás	41,67%	50,00%	54,17%	45,83%
Korreláció	0,83	0,85	0,90	0,85

Forrás: saját munka

⁵ Univerzálisnak tekinthető, az az előrejelző modell, amely bármely valós adatkörnyezetből, a modell működéséhez formázásban (általános vagy szám) és mennyiségben (minimum 100 input) megfelelő adatokkal képes arányaikban közel azonos eredményeket előállítani.

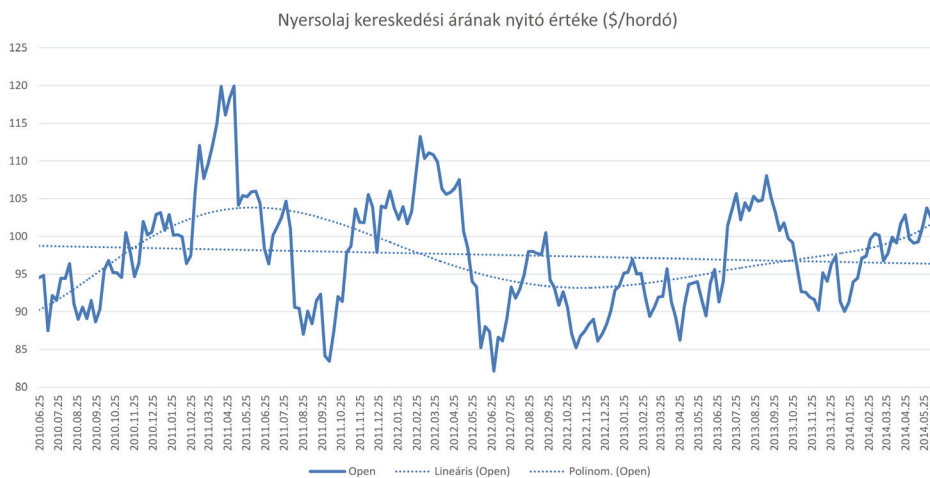
⁶ Nem a programnyelvi tanulásról, hanem arról az emberi képességről van szó, ahogyan ember képes megkülönböztetni két tárgyat egymástól.

⁷ Az adott vállalat 2011 év elején áttért a modell alkalmazására.

1. ábra: Klasszikus előrejelző modell eredményei nyersolaj kereskedési árelőrejelzésére II.

Forrás: saját munka

2. ábra: Trendvonal illesztés eredményei nyitó értékekre

Forrás: saját munka

6-od fokú polinóm illesztése:

– egyenlete:

$$y = 2E-16x^6 - 6E-11x^5 + 6E-06x^4 - 0,3216x^3 + 9914,2x^2 - 2E+08x + 1E+12$$

– illeszkedése: $R^2 = 0,2435$

Lineáris trend illesztése:

– egyenlete:

$$y = -0,0017x + 165,41$$

– illeszkedése: $R^2 = 0,0091$

Az előző táblázaton és az ábrákon szerepeltetett eredményeken jól megfigyelhető, hogy a legtöbb mutatóban jobb közelítéssel teljesített a klasszikus modell a 100%-hoz, a korrelációnál pedig az 1 értékhez képest. Ellenben az iránytartás tekintetében lényegében nem teljesítette azt az alapvető elvárást, miszerint adott tőzsdei árfolyam mozgását (csökkenés, növekedés, vagy stagnálás) minimálisan 50% feletti szinten előre jelezni szükséges. Bármely előrejelzés 50% körüli értéke tolmácsolható a felhasználó felé, mint egy „nem tudom” válasz a modell részéről. A nyersolajon kívül, Apple, E-mini S&P tőzsdei adatokon történt tesztelés, az előbbihez arányaiban közelítő kimenetellel. Ezért vált szükségessé, a 2014-es tanulmányban is vélelmezett, hasonlóság alapú előrejelző modell megalkotása.

2. Alkalmazott módszerek

Az előzőekben felvázolt eredmények vezettek a hasonlóságkereső modell megszületéséhez. A klasszikusnak tekinthető modellhez képest itt már nem minden művelet írható le a korábbi matematikai műveletekkel. Ahhoz hogy a modell belső logikája könnyebben megérthető legyen, először a hasonlóság fogalmát, és a hasonlók közötti különbséget szükséges definiálni. A hasonlóság, saját definíció szerint:

Egy sokaság elemei közül azok tekinthetőek leghasonlóbbnak, amelyek tulajdonságai közötti különbség minimális a sokaság többi eleméhez képest. A sokaság elemei közötti különbség bármely számszerűsíthető módon leírható, és ezek között objektív rangsor állítható fel.

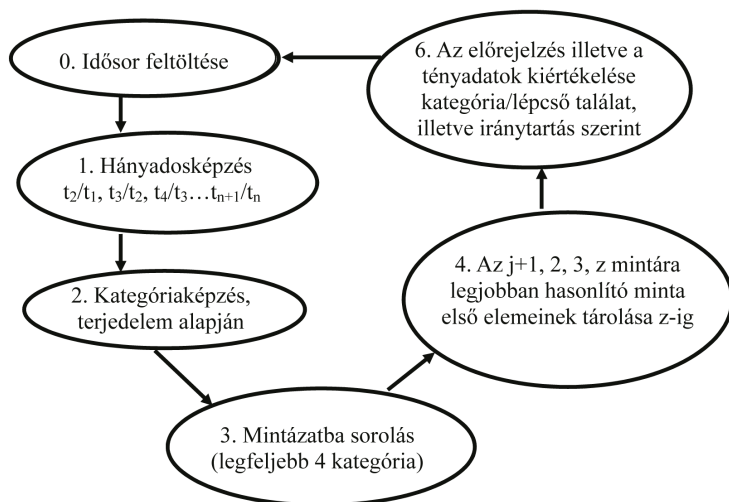
2.1 Hasonlóságkereső modell v1.0

A modell első verziójának első lépése a hányadosképzés, amely lényegében az idősor időpontjai közötti változások mértékét mutatja meg:

$$t_2/t_1, t_3/t_2, t_4/t_3 \dots t_{n+1}/t_n$$

A következő lépés képzett hányadosok maximum és minimum értékei közötti terjedelem felosztása egyenlő részekre, kategóriák kialakítása céljából. A jelenlegi verziókban hét kategória van használatban, azonban ez a szám, és a képzés módja is változtatható. A harmadik lépés, hogy a kapott kategóriákat időrendben mintázatokba soroljuk. A modell lényege, hogy az utolsó ismert mintázatra (n) FKERES függvény keresi a leghasonlóbbat a múltban (j). Ezt a múltbéli mintázatot megfeleltethetjük a

jelenleginek, amire következőt, vagyis előrejelzést készítünk. A múltbéli mintázatnál ez az „előrejelzés” már tényként létezik ($j+1$), ezért a múltbéli mintázatot követő mintázat első eleme elfogadható előre jelzett kategóriának, amely kategória tartalmazza a változás mértékét. Az ezt megelőző tényadat segítségével megadható egy várható maximum és minimum érték. Több időegység előrejelzésénél, a $j+1$ mintára készül hasonlóságkeresés a múltbéliek közül, majd a korábbiakban felvázolt módon, az ezt követő mintázat első eleme lesz az előrejelzés. Ezt tetszőlegesen lehet ismételni. A felvázolt működési elvet szemlélteti az 1. ábra:

3. ábra: Hasonlóságkereső modell v1.0 működési áttekintő ábrája
 Forrás: saját munka

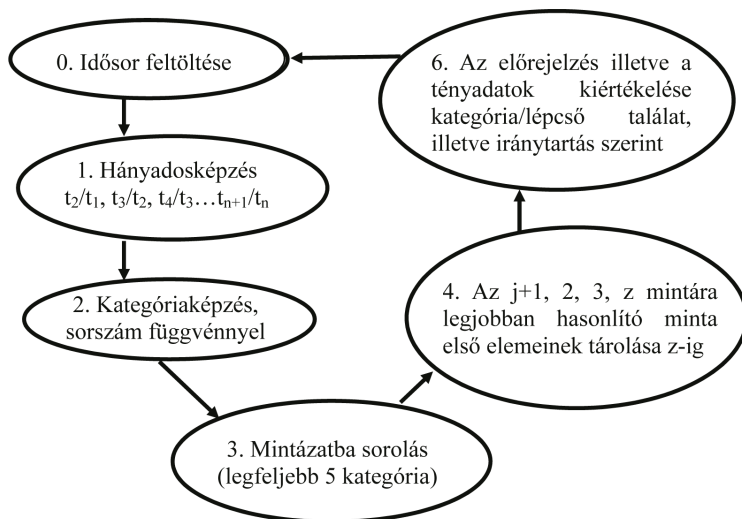
A modell sajátosságának tekinthető, hogy bizonyos mintázat sorozatokat sikeresen felismer és követ, majd manuális beavatkozás nélkül új mintázatsorozatot keres, talál és követ, egy következő felbukkanásáig. Ez tekinthető egyfajta mintázat-felismerő tulajdonságnak. A modell nem az extrém szélsőséges esetek előrejelzésére szolgál. A kapott inputokból származó kategóriák eloszlása, normális eloszlást mutat. Minden a továbbiakban bemutatott teszteredményhez a kategóriák darabszámát is mutató táblázat tartozik.

2.2 Hasonlóságkereső modell v1.1

Az 1.0 verzió tesztelése és szűk körű bemutatása közben felmerült észrevételek eredményezték az 1.1 verzió megszületését. A változtatások az algoritmus gyorsabb futtatásához vezettek, továbbá új elméleti lehetőségeket nyitottak meg.

Gyorsabb működést tett lehetővé, a terjedelem helyett SORSZÁM függvényes kategóriaképzés. Új lehetőségeket nyitott meg, a mintázatokba 4 helyett 5 kate-

gória egymás mellé rendelése. Elméletileg a mintázatokba sorolandó kategóriák számát az alapján lehetne meghatározni, hogy ténylegesen milyen összefüggő mintázatok ismerhetők fel az idősorban. Könnyen valószínűsíthető, hogy így többféle számú mintázat lenne megtalálható, amelyekre a hasonlóságkereső modellnek keresnie kellene. Viszont, mekkora valószínűséggel ismerhető fel hasonlóság, egy 3 és egy 7 kategóriát tömörítő mintázatban? A 2. ábrán látható az 1.1 verzió működési elve, legfeljebb 5 kategóriát tömörítő mintázatkorlással.

4. ábra: Hasonlóságkereső modell v1.1 működési áttekintő ábrája

Forrás: saját munka

3. Kutatási eredmények

Az eredmények kategóriatalálat/eltérés⁸, illetve iránytartás alapján kerültek értékelésre. Utóbbi azt méri, hogy a ténylegesen bekövetkezett csökkenést, vagy növekedést, sikerült-e a modellnek előre jeleznie. Ez független a numerikus találattól, csak az irány helyességét méri. A módszertan alakítása közben, olyan idősoros tesztekre került sor, amelyek az univerzalitás jegyében, minél különbözőbb adatkörnyezetet fednek le. Ezek például a már korábban is említett:

- Tőzsdei értékpapírok (nyersolaj (Crude Futures), Apple, E-mini S&P)
- Vállalati értékesítési adatok (egy termék, egy hétre vonatkozó várható eladási darabszáma),
- NASDAQ percre lebontott idősora és előrejelzése
- Mezőgazdasági termények várható felvásárlási ára (titoktartási szerződés miatt nem publikálható)

⁸ A kategóriatalálat a numerikus pontosság hasonlóságkereső modellre értelmezhető variánsa.

Először ugyanazon a nyersolaj idősoron történt tesztelés, amelyen a klasszikus modell iránytartás szempontjából nem teljesítette a tőle elvártakat. A bemutatott eredmények a nyersolaj heti bontású, nyitóértékeire vonatkoznak. 184 hét felhasználásával (2010.06.25-2013.12.27), 7 kategóriát képezve, a következő 25 hét előrejelzésénél (2014.01.03-2014.06.20). Az eredményeket a 2. táblázat foglalja össze.

2. táblázat: *Hasonlóságkereső modell eredményei nyersolaj nyitó kereskedési árára*

Kategória/sáveltérés	<u>0</u>	<u>1</u>	<u>2</u>	<u>3</u>	<u>4</u>	<u>5</u>	<u>6</u>
25 esetből	11	11	1	2	1	0	0
100,00%	44,00%	44,00%	4,00%	4,00%	4,00%	0,00%	0,00%
Iránytalálat	18						
Iránytartás	72,00%						

Forrás: saját munka

3. táblázat: *Kategóriák darabszáma nyersolaj nyitóértékes tesztjén*

kategóriák	tény	becslés
1	0	0
2	0	0
3	1	0
4	5	8
5	14	14
6	5	0
7	0	3

Forrás: saját munka

Az eredmények közül kimagasló a 11 db telitalálat, illetve a klasszikus modellhez (41,67%) képesti 72%-os iránytartási érték.

A következő teszt alatt Apple részvények (AAPL) szintén heti nyitó értékeinek előrejelzése következett. A bemeneti és kimeneti paraméterek nem változtak, vagyis 184 hét felhasználásával (2010.06.25-2013.12.27), 7 kategóriát képezve, a következő 25 hét előrejelzése (2014.01.03-2014.06.20) volt a cél. Az eredményeket a 4. táblázat foglalja össze.

4. táblázat: Hasonlóságkereső modell eredményei
AAPL nyitó kereskedési árára

Kategória/sáveltérés	<u>0</u>	<u>1</u>	<u>2</u>	<u>3</u>	<u>4</u>	<u>5</u>	<u>6</u>
25 esetből	7	11	5	2	0	0	0
100,00%	28,00%	44,00%	20,00%	8,00%	0,00%	0,00%	0,00%
Iránytalalat	18						
Iránytartás	72,00%						

Forrás: saját munka

5. táblázat: Kategóriák darabszáma az AAPL-teszt alatt

kategóriák	tény	becslés
1	0	0
2	0	0
3	1	0
4	5	8
5	14	14
6	5	0
7	0	3

Forrás: saját munka

Ahogy az látható, az előző teszt alatti magas telitalalat arány lecsökkent (28%-ra), ami várható volt. Ellenben az iránytartás továbbra is 72%-is szintet ért el.

A következő NASDAQ teszt alatt változott az idősor felbontása. Heti bontás helyett percekre lebontott idősor alapján került a modell tesztelésre, továbbá az előrejelzendő időtáv 25 egységről 194 egységre változott (véletlenszerű kiválasztás alapján). A modell továbbra is 7 kategóriával működött. Az eredményeket az 5. táblázat foglalja össze.

6. táblázat: Hasonlóságkereső modell eredményei
NASDAQ nyitó kereskedési árára

Kategória/sáveltérés	<u>0</u>	<u>1</u>	<u>2</u>	<u>3</u>	<u>4</u>	<u>5</u>	<u>6</u>
194 esetből	55	86	36	15	2	0	0
100,00%	28,35%	44,33%	18,56%	7,73%	1,03%	0,00%	0,00%
Iránytalalat	142						
Iránytartás	73,20%						

Forrás: saját munka

7. táblázat: Kategóriák darabszáma NASDAQ-teszt alatt

kategóriák	tény	becslés
1	5	1
2	21	5
3	42	52
4	93	105
5	18	29
6	12	1
7	3	1

Forrás: saját munka

Az itt elért eredmények közelinek tekinthetők az előző, AAPL-teszthez képest. Ez a közelség, habár két teszt alapján nem lehet bizonyítottan tekinteni, felveti a modell stabilitás „gyanúját”. Ennek bizonyítására további tesztek kerültek kiértékelésre.

Az univerzalitás és a modellstabilitás további bizonyítására, a következő teszt egy termelő vállalat egy termékének várható fogyását (értékesítési darabszám) hivatott előre jelezni. Az idősor egysége ismét heti bontású, az előrejelzendő időtáv 50 hét (2010.01.04-2010.12.17), vagyis egy üzleti/üzemi év. A felhasznált bemeneti adatmennyiség 100 hét (2008.01.07-2009.12.19). Az iránytartás 74%-os.

Az eredményeket a 6. táblázat foglalja össze.

8. táblázat: Hasonlóságkereső modell eredményei vállalati értékesítési adatok szerint

Kategória/sáveltérés	<u>0</u>	<u>1</u>	<u>2</u>	<u>3</u>	<u>4</u>	<u>5</u>	<u>6</u>
50 esetből	24	17	4	2	1	2	0
100,00%	48,00%	34,00%	8,00%	4,00%	2,00%	4,00%	0,00%
Iránytalálat	37						
Iránytartás	74,00%						

Forrás: saját munka

9. táblázat: Kategóriák darabszáma vállalati termékfogyás-teszten

kategóriák	tény	becslés
1	16	22
2	23	16
3	10	7
4	1	1
5	0	0
6	0	4
7	0	0

Forrás: saját munka

Az eredményeken ismét fellelhető a nagyarányú telitalálat, ugyanakkor szélsőségesebb (súlyosabb) eltérések is felbukkantak az előző tesztekhez képest (+/-5

kategória eltérés is volt). Az iránytartást továbbra is magas szinten tartja a modell.

4. Következtetések, javaslatok

A modell egyik hiányossága, hogy a kategóriák száma csak egyjegyű szám lehet, mivel az FKERES függvény nem képes megkülönböztetni az egyjegyű illetve a kétjegyű számokat egymástól. Ennek a problémának az áthidalására az ABC betűi kerültek a kategória nevek (számok) helyettesítésére. Ezáltal egy kétjegyű szám, például: 11, már „B” karakterjellel jelenik meg a modell számára. Ezzel a helyettesítéssel, vagy átkódolással a kategóriák számát egyedül az egy karakterkódnak megjelenő betűk és más jelek számossága korlátozza.

A hasonlóságkereső modell jelenlegi formájában nem képes a több, akár egymást is befolyásoló tényezők eredőjének kiszámítására. Vagyis nem képes N dimenziós számításokra. Erre egy lehetséges megoldás lehet az Euklideszi egyenletbe rendezett tulajdonságokhoz tartozó adott időpontok egymáshoz képesti összehasonlítása, illetve adott tulajdonság időegységről időegységre történő változásának összehasonlítása. Ezzel megkapjuk az Euklideszi távolságmátrixot. Előrejelzésként, a hasonlóságkereső modell analógiájából kiindulva az a másik múltbéli követő mintázat lesz elfogadható, amelyet megelőző mintázat a legkisebb távolságra van, az utolsó ismerttől.

Ahogy már az 1.1-es verzió leírásánál is felvetődött, a kategóriákat tömörítő mintázatok hosszának változtatása, javíthat a modell mért teljesítményén. Az elmélet szerint a különböző adatkörnyezetből származó idősorokhoz más-más hosszúságú mintázatok lehetnek megfelelőek. Ennek a paraméternek a változtatásával és folyamatos újratestelésével behatárolható, hogy a tesztelésbe vont adatkörnyezethez mely kategóriaszámok illeszkednek a leginkább. Egy másik hasonló megközelítés szerint külön algoritmus vizsgálná a modell bementi oldalát, ahol az algoritmus képes lenne megadni a mintázatok tagszámát, amelyet továbbküldve a hasonlóságkereső modellnek, az automatikusan átkalibrálná magát.

5. Összefoglalás

A Bevezetésben megfogalmazott célok közül, az eddigi teszteredmények szerint sikerült egy univerzálisan működő modell első mérföldkövét letenni. A hasonlóságok felismerése és követése elfogadható öntanulásnak, mert a bemenő adatokkal növekvő mintázatok száma a modell tapasztalati adatbázisává válik. Valószínűleg ennek is köszönhető, hogy a klasszikus modellhez képest jelentősen sikerült az iránytartást növelni, és ezt a szintet különböző adatkörnyezettel rendelkező tesztnél tartani is. A numerikus pontosság tekintetében a két modell összehasonlítása nehezebb, mivel a hasonlóságkereső modell a várható változás

kategóriáját, vagyis a várható maximális és minimális változás mértékét jelzi előre, amíg a klasszikus modell konkrét számokat determinál.

Irodalomjegyzék

Szigeti Gábor, et al (2015): *Mennyi egy idősor esetén a változási irány előrejelzésének véletlenszerűen elérhető maximuma?*, Letöltve: 2015. február 27-én, a Magyar Internetes Agrár és Alkalmazott Informatika Újság weboldalról: http://miau.gau.hu/miau/198/veletlen_e_a_veletlen_v2.docx

Varga Zoltán (2014): Tavaszi Szél Konferencia, Közgazdaságtudományi Osztály, Online Folyóirat, *Egy kereslet-előrejelző modell kritikája és fejlesztési lehetőségei I.*, 520-527, Letöltve: 2015. április 28-án, Doktoranduszok Országos Szövetségének tárhelyéről: <https://drive.google.com/file/d/0B5XVxTPHc-zaTEVjem9YSDlSa28/view?usp=sharing>

Varga Zoltán (2012): Diplomadolgozat/TDK pályamunka, Kereslet-előrejelzés a vállalati logisztikában, http://miau.gau.hu/miau/177/Varga_Zoltan_Diplomadolgozat_2012.pdf

Lektorálta: Dr. Pitlik László, Szent István Egyetem, egyetemi docens

AN ASYMPTOTIC TEST FOR THE CONDITIONAL VALUE-AT-RISK

Vékás Péter

Budapesti Corvinus Egyetem, egyetemi tanársegéd, peter.vekas@uni-corvinus.hu

Absztrakt

In mathematical terms, a risk measure is a mapping between the set of probability distributions and the set of real numbers. In finance and insurance, the aim of applying risk measures is to quantify the underlying uncertainty of financial returns or losses.

The earliest instance of a risk measure in the literature was the standard deviation, which was used by Markowitz in his famous portfolio optimization model. Nowadays, the most popular risk measure applied by the financial and actuarial professions is the so-called Value-at-Risk (often abbreviated as VaR or $V@R$), which corresponds to a quantile of the probability distribution of returns or losses on a specific time horizon. Despite the simplicity of its interpretation, several authors have pointed out the undesirable properties of VaR in the literature: in a counter-intuitive way, it is not sub-additive in general, and optimization problems involving VaR are not particularly well-behaved.

Recently, a popular alternative of Value-at-Risk, the so-called Conditional Value-at-Risk (CVaR or $CV@R$) – which is equivalent to the so-called Expected Shortfall (ES) and Tail Value-at-Risk (TVaR or $TV@R$) in the case of continuous probability distributions – has emerged and gained significant popularity in academic circles as well as among practitioners of finance and insurance. CVaR is equivalent to the tail conditional expectation of a probability distribution of returns or losses on a specific time horizon, given that the return or loss exceeds a particular quantile of the distribution. Coherence is defined as a set of intuitively desirable characteristics of a risk measure, and Artzner et al. have shown that CVaR – as opposed to VaR – is a coherent risk measure. Additionally, optimization problems involving CVaR are more tractable in an analytical sense than those comprising VaR. Possible applications of VaR and CVaR include, among others, creating trading rules in financial markets, asset portfolio optimization as well as financial capital calculations in banking and insurance. In my article, I investigate the asymptotic properties of CVaR and derive its asymptotic distribution based on earlier results of other authors on the jointly normal asymptotic distribution of sample quantiles. Additionally, I use this distribution in order to construct a statistical test of the location of the CVaR, which may be applied to test whether CVaR-based capital levels are in line with available observed data, and investigate some of its properties. To the best of my knowledge, the proposed test is new in the literature. Finally, I demonstrate the correctness of my approach by presenting results of promising numerical experiments that have confirmed its validity.

Kulcsszavak: *risk measures, Conditional Value-at-Risk, finance, insurance, statistical inference.*

1 Introduction

In mathematical terms, a *risk measure* is a mapping between the set of probability distributions and the set of real numbers. In finance and insurance, the aim of applying risk measures is to quantify the underlying uncertainty of financial returns or losses. The earliest instance of a risk measure in the literature is the standard deviation, which was used by Markowitz in his famous portfolio optimization model ([5]). Nowadays, the most popular risk measure applied by the financial profession is the so-called *Value-at-Risk* (often abbreviated as VaR or V@R), which corresponds to a quantile of the probability distribution of returns or losses on a specific time horizon. Despite its simplicity of interpretation, unfortunately, it can be shown (see e.g. [1] or [3]) that VaR has some undesirable properties: in a counter-intuitive way, it is not sub-additive in general, and optimization problems involving VaR are not particularly well-behaved. Recently, a popular alternative of Value-at-Risk, the so-called *Conditional Value-at-Risk* (CVaR or CV@R) - which is equivalent to the so-called Expected Shortfall (ES) and Tail Value-at-Risk (TVaR or TV@R) in the case of absolutely continuous probability distributions - has gained significant popularity in academic circles as well as among some practitioners of finance and insurance. CVaR is equivalent to the tail conditional expectation of a probability distribution of returns or losses on a specific time horizon, given that the return or loss exceeds a particular quantile of the distribution. Coherence is defined as a set of intuitively desirable characteristics of a risk measure (see [1] or [3]), and it can be shown that CVaR - as opposed to VaR - is a coherent risk measure. Additionally, optimization problems involving CVaR are more analytically tractable than those comprising VaR.

Possible applications of VaR and CVaR include, among others, creating trading rules in financial markets, asset portfolio optimization as well as financial capital calculations in banking and insurance.

The results derived in Section 3 may be used to create predictions comprising CVaR, and the statistical test presented in Section 4 may be applied to test whether the certain risk estimates or capital levels - expressed in terms of CVaR - are in line with the observed data.

2 Sample and theoretical quantiles

Let $\{X_i\}_{i=1}^n$ denote an independent and identically distributed (IID) sample from an absolutely continuous probability distribution with cumulative distribution function (cdf) F and probability density function (pdf) f . Furthermore, let $\{Y_i\}_{i=1}^n$ be the corresponding ordered sample, that is, $Y_j (j = 1, 2, \dots, n)$ is the value of the j -th smallest observation in the sample $\{X_i\}_{i=1}^n$ (the values of the ordered sample are commonly called *order statistics*). By noting that $Y_j < x$ if and only if at least j values in the sample $\{Y_i\}_{i=1}^n$ are less than x , the cdf and pdf of Y_j can easily be computed (see e.g. [7]):

$$F_{Y_j}(x) = \sum_{k=j}^n \binom{n}{k} (F(x))^k (1 - F(x))^{n-k} \quad (1)$$

$$f_{Y_j}(x) = \frac{n!}{(j-1)!(n-j)!} (F(x))^{j-1} f(x) (1 - F(x))^{n-j}$$

The pdf in (1) may be interpreted in the following way: the probability that Y_j is in the interval $(x - \varepsilon, x + \varepsilon)$, where $\varepsilon > 0$ is sufficiently small, equals the probability that $j - 1$ observed values are smaller than x , one observation is in the interval $(x - \varepsilon, x + \varepsilon)$ and $n - j$ observations are greater than x .

If np is an integer for some probability $0 < p < 1$ then the order statistic Y_{np} is also called the *sample quantile* associated with the probability p .¹ The value $F^{-1}(p)$ is called the (*theoretical*) *quantile* of the cdf F associated with the probability p .

For large n , the cdf in (1) becomes intractable from a computational point of view. However, it is quite intuitive that in large samples, sample quantiles tend to approach their theoretical counterparts. Indeed, it can be shown (see e.g. [4]) that as $n \rightarrow \infty$,

$$\sqrt{n}(Y_{np} - F^{-1}(p)) \xrightarrow{D} N\left(0, \frac{p(1-p)}{f^2(F^{-1}(p))}\right) \quad (2)$$

for any $0 < p < 1$, where $N(\mu, \sigma^2)$ denotes the normal distribution with mean μ and variance

¹If np is not an integer then the convention is to use either the integer part of np or its integer part plus one to define the sample quantile associated with the probability p - a convention that will not be followed throughout this paper, as our aim is to investigate the asymptotic properties of sample quantiles in large samples where the effect of rounding is negligible.

σ^2 and the symbol \xrightarrow{D} denotes convergence in distribution. A consequence of 2 is that sample quantiles are consistent estimators of the corresponding theoretical quantiles.

In addition to having normal marginal distributions, it can be shown (see [4]) that the joint distribution of sample quantiles is asymptotically multivariate normal with

$$nCov(Y_{np}, Y_{nq}) \rightarrow \frac{p(1-q)}{f(F^{-1}(p))f(F^{-1}(q))} \quad (3)$$

for any $0 < p \leq q < 1$ as $n \rightarrow \infty$. Rather surprisingly, Formulas (2) and (3) imply that asymptotically, the correlation coefficient of two distinct sample quantiles is independent of the sampling distribution, and quite intuitively, it is non-negative:

$$Corr(Y_{np}, Y_{nq}) = \frac{Cov(Y_{np}, Y_{nq})}{\sqrt{Var(Y_{np})}\sqrt{Var(Y_{nq})}} \rightarrow \sqrt{\frac{p(1-q)}{q(1-p)}}.$$

A heuristic derivation of Formulas (2) and (3) using elementary probability theory can be found in the Appendix.

3 Tail sample means and tail conditional expectations

Given a certain index $0 \leq k \leq n-1$, the *tail sample mean* of the ordered sample $\{Y_i\}_{i=1}^n$, denoted by C_k , is defined as $\frac{\sum_{j=k+1}^n Y_j}{n-k}$. Throughout this paper, it will always be assumed that $k = np$ for some probability $0 \leq p < 1$. Given a certain probability threshold $0 \leq p < 1$, the *tail conditional expectation* of a random variable having cdf F , denoted by $C(p)$, is defined as $E(X | X > F^{-1}(p))$, assuming that the conditional expectation in the definition exists. For any $0 \leq p < 1$, $C(p)$ is trivially greater than $F^{-1}(p)$. Analogously, the *tail conditional variance* of X is defined as $E((X - C(p))^2 | X > F^{-1}(p))$, provided that the expectation in the definition exists. It is intuitively plausible that for large n , tail sample means tend to approach the corresponding tail conditional expectations. Indeed, if F has a finite third moment then, for any $0 \leq p < 1$,

$$\sqrt{n}(C_{np} - C(p)) \xrightarrow{D} N\left(0, \frac{Var(X | X > F^{-1}(p)) + p(C(p) - F^{-1}(p))^2}{1-p}\right) \quad (4)$$

as $n \rightarrow \infty$. A consequence of 4 is that tail sample means are consistent estimators of the corresponding tail conditional expectations.

PROOF:

- i.) The normality of the limiting distribution follows from the delta method (see Formula (13) in Section 4) by taking $\theta = (Y_{np+1}, Y_{np+2}, \dots, Y_n)$ and noting that the function $g(x_1, x_2, \dots, x_{n(1-p)}) = \frac{\sum_{j=i}^{n(1-p)} x_j}{n(1-p)}$ is everywhere continuously differentiable.
- ii.) Additionally, it needs to be proved that $E[\sqrt{n}(C_{np} - C(p))] \rightarrow 0$ as $n \rightarrow \infty$. This may be verified in the following way:

$$E(C_{np}) = E\left(\frac{\sum_{j=np+1}^n Y_j}{n(1-p)}\right) = \frac{1}{n(1-p)} \sum_{j=np+1}^n E(Y_j) \stackrel{asy.}{=} \frac{1}{n(1-p)} \sum_{j=np+1}^n F^{-1}\left(\frac{j}{n}\right) \stackrel{asy.}{=} \frac{1}{1-p} \int_p^1 F^{-1}(x) dx = \frac{1}{1-p} \int_{F^{-1}(p)}^{\infty} tf(t) dt = C(p). \quad (5)$$

(The symbol $\stackrel{asy.}{=}$ denotes asymptotic equality: $a_n \stackrel{asy.}{=} b_n$ if and only if $\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{a_n}{b_n} = 1$. The first asymptotic equality in Formula (5) follows by substituting the sample quantiles by their limits: the theoretical quantiles. The second asymptotic equality makes use of the fact that the sum on the left-hand side of the equality sign is the approximating sum of the integral on the right-hand side. The next equality follows by substituting $t = F^{-1}(x)$.)

- iii.) Finally, a possible proof of the limiting variance in Formula (4) goes as follows:

$$\begin{aligned} Var[\sqrt{n}(C_{np} - C(p))] &= nVar(C_{np}) = nVar\left(\frac{\sum_{j=np+1}^n Y_j}{n(1-p)}\right) = \\ &= \frac{1}{n(1-p)^2} Var\left(\sum_{j=np+1}^n Y_j\right) = \frac{1}{n(1-p)^2} \left(\sum_{j=np+1}^n Var(Y_j) + 2 \sum_{j=np+1}^{n-1} \sum_{i=j+1}^n Cov(Y_j, Y_i)\right). \quad (6) \end{aligned}$$

As $0 \leq \frac{\sum_{j=np+1}^n Var(Y_j)}{n(1-p)^2} \leq \frac{1}{1-p} \max_{j=np+1 \dots n} Var(Y_j) \rightarrow 0$ as $n \rightarrow \infty$, the first term inside the parentheses at the end of Formula (6) may be omitted asymptotically. Substituting the asymptotic covariances from Formula (3) into Formula (6) leads to:

$$\begin{aligned}
\text{Var} [\sqrt{n}(C_{np} - C(p))] &\stackrel{asy.}{=} \frac{2}{n(1-p)^2} \sum_{j=np+1}^{n-1} \sum_{i=j+1}^n \frac{\frac{i}{n}(1-\frac{i}{n})}{nf(F^{-1}(\frac{i}{n}))f(F^{-1}(\frac{j}{n}))} \stackrel{asy.}{=} \\
&\stackrel{asy.}{=} \frac{2}{(1-p)^2} \int_p^1 \left(\int_y^1 \frac{1-x}{f(F^{-1}(x))} dx \right) \frac{y}{f(F^{-1}(y))} dy = \\
&= \frac{2}{(1-p)^2} \int_p^1 \left(\int_{F^{-1}(y)}^\infty (1-F(t)) dt \right) \frac{y}{f(F^{-1}(y))} dy = \\
&= \frac{2}{(1-p)^2} \int_{F^{-1}(p)}^\infty \left(\int_u^\infty (1-F(t)) dt \right) F(u) du = \\
&= \frac{2}{(1-p)^2} \left(\int_{F^{-1}(p)}^\infty \left(\int_u^\infty (1-F(t)) dt \right) (F(u) - 1) du + \int_{F^{-1}(p)}^\infty \left(\int_u^\infty (1-F(t)) dt \right) du \right) = \\
&= \frac{2}{(1-p)^2} (I_1 + I_2). \quad (7)
\end{aligned}$$

(Here the second asymptotic equality holds because the double sum on the left-hand side of the equality sign is the approximating sum of the double integral on the right-hand side. The next two equalities follow by substituting $t = F^{-1}(x)$ and $u = F^{-1}(y)$, respectively. For the sake of simplicity, I_1 and I_2 denote the double integrals before the last equality sign.)

After noting that $\frac{d}{du} \int_u^\infty (1-F(t)) dt = F(u) - 1$, it turns out that $I_1 = \left[\frac{(\int_u^\infty (1-F(t)) dt)^2}{2} \right]_{F^{-1}(p)}^\infty$. The limit of the expression in square brackets as $u \rightarrow \infty$ is clearly 0. Applying integration by parts to further evaluate I_1 yields:

$$\begin{aligned}
\int_u^\infty (1-F(t)) dt &= [t(1-F(t))]_u^\infty + \int_u^\infty tf(t) dt = u(F(u) - 1) + \int_u^\infty tf(t) dt = \\
&= u(F(u) - 1) + \frac{\int_u^\infty tf(t) dt}{1-F(u)} (1-F(u)) = (1-F(u))(E(X|X > u) - u). \quad (8)
\end{aligned}$$

(It is easy to check by applying L'Hopital's rule that the limit of the term in square brackets after the first equality sign in Formula (8) is 0 as $t \rightarrow \infty$ whenever the cdf F has a finite second moment, which follows from the assumption of a finite third moment.) Thus

$$I_1 = -\frac{1}{2}(1-p)^2(E(X|X > F^{-1}(p)) - F^{-1}(p))^2 = -\frac{1}{2}(1-p)^2(C(p) - F^{-1}(p))^2. \quad (9)$$

Repeated integration by parts may be used to evaluate I_2 , as well:

$$\begin{aligned}
 I_2 &= \left[u \int_u^\infty (1 - F(t)) dt \right]_{F^{-1}(p)}^\infty - \int_{F^{-1}(p)}^\infty u(F(u) - 1) du = \\
 &= -F^{-1}(p) \int_{F^{-1}(p)}^\infty (1 - F(t)) dt - \left[\frac{u^2}{2} (F(u) - 1) \right]_{F^{-1}(p)}^\infty + \frac{1}{2} \int_{F^{-1}(p)}^\infty u^2 f(u) du. \quad (10)
 \end{aligned}$$

The three terms in the last line of Formula (10) can be evaluated one by one: applying the result of Formula (8) yields $\int_{F^{-1}(p)}^\infty (1 - F(t)) dt = (1 - p)(E(X | X > F^{-1}(p)) - F^{-1}(p)) = (1 - p)(C(p) - F^{-1}(p))$. It may be checked by using L'Hopital's rule that the limit of the expression in square brackets is 0 as $u \rightarrow \infty$ whenever F has a finite third moment, which we are assuming. Finally, $\int_{F^{-1}(p)}^\infty u^2 f(u) du = (1 - p)E(X^2 | X > F^{-1}(p))$. Combining all these results yields:

$$\begin{aligned}
 I_2 &= -(1 - p)F^{-1}(p)(C(p) - F^{-1}(p)) - (1 - p)\frac{(F^{-1}(p))^2}{2} + \frac{1}{2}(1 - p)E(X^2 | X > F^{-1}(p)) = \\
 &= \frac{1 - p}{2} ((F^{-1}(p))^2 - 2F^{-1}(p)C(p) + E(X^2 | X > F^{-1}(p))) = \\
 &= \frac{1 - p}{2} ((C(p) - F^{-1}(p))^2 + E(X^2 | X > F^{-1}(p)) - C^2(p)) = \\
 &= \frac{1 - p}{2} ((C(p) - F^{-1}(p))^2 + \text{Var}(X | X > F^{-1}(p))). \quad (11)
 \end{aligned}$$

Plugging back the results of Formulas (9) and (11) into Formula (7), one gets

$$\text{Var} [\sqrt{n}(C_{np} - C(p))] \stackrel{asy.}{=} \frac{\text{Var}(X | X > F^{-1}(p)) + p(C(p) - F^{-1}(p))^2}{1 - p},$$

thus the proof is complete.

The statement of Formula (4) is intuitively acceptable: the variance of the estimated tail sample mean is higher whenever the tail conditional variance associated with the probability p or the difference between the tail conditional expectation and the theoretical quantile is higher (both indicate a higher variability in the tail region), and it also increases with the probability threshold p , as only $n(1 - p)$ out of n observations are used to compute the tail sample mean, so a higher value of p means that one has to work with a smaller tail sample.

4 Hypothesis testing and interval estimation involving tail conditional expectations

The null hypothesis $H_0 : F^{-1}(p) = q$ can be tested in a straightforward way: it is equivalent to the hypothesis $H_0 : P(X < q) = p$, which can be tested using the test statistic $Z = \frac{\#\{Y_i: 1 \leq i \leq n, Y_i < q\} - np}{\sqrt{np(1-p)}}$, whose distribution is asymptotically standard normal under the null hypothesis as a consequence of the de Moivre-Laplace theorem.

In this section, a statistical test is presented to decide upon the hypothesis $H_0 : C(p) = c$ given a probability threshold $0 \leq p < 1$, a significance level $0 < \alpha < 1$ and an ordered sample $\{Y_i\}_{i=1}^n$ of an IID sample $\{X_i\}_{i=1}^n$ (where the sample size n is sufficiently large) from an absolutely continuous probability distribution having a finite third moment. The proposed test statistic is

$$Z = \frac{\sqrt{n(1-p)}(C_{np} - c)}{\sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (Y_i - C_{np})^2}{n(1-p)} + p(C_{np} - Y_{np})^2}}. \quad (12)$$

Under the null hypothesis $C(p) = c$, $Z \xrightarrow{D} N(0, 1)$ as $n \rightarrow \infty$.

PROOF:

The proof uses the *delta method* ([6]), which is a powerful tool to compute the limiting distribution of a function of an asymptotically multivariate normal random vector: if θ is an r -dimensional random vector which satisfies that for some $\mathbf{b} \in \mathbb{R}^r$,

$$\sqrt{n}(\theta - \mathbf{b}) \xrightarrow{D} N(\mathbf{0}, \mathbf{V})$$

as $n \rightarrow \infty$ and the function $g : \mathbb{R}^r \rightarrow \mathbb{R}$ is continuously differentiable at \mathbf{b} then

$$\sqrt{n}(g(\theta) - g(\mathbf{b})) \xrightarrow{D} N(\mathbf{0}, \nabla g(\mathbf{b})^T \mathbf{V} \nabla g(\mathbf{b})) \quad (13)$$

as $n \rightarrow \infty$.

Let $\theta = (Y_{np}, Y_{np+1}, \dots, Y_n, C_{np})$, $\mathbf{b} = (F^{-1}(p), F^{-1}(p + \frac{1}{n}), \dots, F^{-1}(1), C(p))$,

$\mathbf{x} = (x_0, x_1, \dots, x_{n(1-p)}, y)$ and

$$g(\mathbf{x}) = \frac{\sqrt{1-p}(y-c)}{\sqrt{\frac{\sum_{i=1}^{n(1-p)}(x_i-y)^2}{n(1-p)} + p(y-x_0)^2}}.$$

Assume that the null hypothesis is true. Then $g(\mathbf{b}) = 0$ and $\sqrt{n}(g(\theta) - g(\mathbf{b})) = Z$. It may be computed easily that

$$\left. \frac{\partial g}{\partial x_j} \right|_{\mathbf{x}=\mathbf{b}} = 0$$

for all $j = 0, 1, \dots, n(1-p)$, and additionally,

$$\left. \frac{\partial g}{\partial y} \right|_{\mathbf{x}=\mathbf{b}} = \frac{\sqrt{1-p}}{\sqrt{\frac{\sum_{i=np+1}^n(F^{-1}(\frac{i}{n})-C(p))^2}{n(1-p)} + p(C(p)-F^{-1}(p))^2}}.$$

Substituting all the preceding back into the expression for the asymptotic variance in Formula (13) yields:

$$\begin{aligned} \nabla g(\mathbf{b})^T \mathbf{V} \nabla g(\mathbf{b}) &= \left(\left. \frac{\partial g}{\partial y} \right|_{\mathbf{x}=\mathbf{b}} \right)^2 \text{Var}(\sqrt{n}C_{np}) = \\ &= \frac{\text{Var}(X|X > F^{-1}(p)) + p(C(p) - F^{-1}(p))^2}{\frac{\sum_{i=np+1}^n(F^{-1}(\frac{i}{n})-C(p))^2}{n(1-p)} + p(C(p) - F^{-1}(p))^2}. \end{aligned} \quad (14)$$

Using the notation W_n for the resulting expression in Formula (14), the delta method implies that $\frac{Z}{\sqrt{W_n}} \xrightarrow{D} N(0, 1)$ as $n \rightarrow \infty$. However,

$$\begin{aligned} \frac{\sum_{i=np+1}^n(F^{-1}(\frac{i}{n})-C(p))^2}{n(1-p)} &\stackrel{asy.}{=} \frac{\int_p^1(F^{-1}(x)-C(p))^2 dx}{1-p} = \\ &= \frac{\int_{F^{-1}(p)}^\infty(t-C(p))^2 f(t) dt}{1-p} = \text{Var}(X|X > F^{-1}(p)), \end{aligned}$$

which implies $W_n \rightarrow 1$, so, by Slutsky's theorem (see [2]), $Z \xrightarrow{D} N(0, 1)$ as $n \rightarrow \infty$.

Thus the following test may be used: if $|Z| > \Phi^{-1}(1 - \frac{\alpha}{2})$ then H_0 is rejected, otherwise it is accepted. The test statistic (12) can also be used to test either of the null hypotheses $C_{np} \geq c$ and $C_{np} \leq c$ by using the criteria $Z < \Phi^{-1}(\alpha)$ or $Z > \Phi^{-1}(1 - \alpha)$, respectively, to reject the null hypothesis.

Interval estimates involving CVaR may be derived in a straightforward fashion by applying 4: a normal distribution may be used asymptotically, and the variance in the expression may be estimated in an asymptotically unbiased way by using the tail sample variance, tail sample mean and the sample quantile in place of their theoretical counterparts.

5 Numerical experiments

In the cases of an exponential distribution with mean 1 and a Pareto distribution with support $(0, \infty)$ and parameter $\alpha = 5$, we have computed the sample quantiles and tail sample means associated with the probability $p = 0.95$ in 200 independent samples of 10,000 observations, and computed the means, standard deviations, skewnesses and excess kurtoses of the samples of 200 sample quantiles and tail sample means in both cases. Our numerical results and the theoretical values are compared in Tables (1) and (2). It can be seen from the tables that all estimates were very close to the corresponding theoretical values. Additionally, we performed the Jarque-Bera test on both samples, and concluded that normality of the estimators could safely be accepted in both cases (see the p-values).

	Sample quantile	Tail mean	Theoretical quantile	Tail cond. exp.
Mean	2.9696	3.9845	2.9957	3.9957
Std. dev.	0.0443	0.0599	0.0436	0.0624
Skewness	0.0686	0.1017	0	0
Excess kurtosis	-0.0205	-0.1091	0	0
Jarque-Bera	0.1602	0.4441	-	-
p-value	0.9230	0.8009	-	-

Table 1: Numerical results for the exponential(1) distribution

Additionally, we performed the test proposed in Section 4 with the significance level $\alpha = 5\%$ on 1350 samples of 10,000 observations in case of an exponential(1) distribution. The null hypothesis was true in all samples, and the test rejected it in 4.96% of all samples,

	Sample quantile	Tail mean	Theoretical quantile	Tail cond. exp.
Mean	0.8100	1.2682	0.8206	1.2757
Std. dev.	0.0169	0.0328	0.0159	0.0329
Skewness	0.0462	-0.0638	0	0
Excess kurtosis	0.3140	0.0517	0	0
Jarque-Bera	0.8929	0.1581	-	-
p-value	0.6399	0.9240	-	-

Table 2: Numerical results for the Pareto(5) distribution

which is very close to the true value of α .

6 Future directions

A list of some ideas for further research are presented in this section:

- A commonly applied alternative of the techniques presented in this paper is the use of bootstrap estimators. Further mathematical derivations and numerical experiments are required to compare the two approaches in terms of efficacy.
- The handling of limits in the mathematical derivations should be made more rigorous.
- Some non-asymptotic results may be useful as real-life datasets on risks may be limited in size.

Appendix: A heuristic derivation of the asymptotic joint distribution of sample quantiles

A heuristic derivation of Formula (2) goes as follows: Let $Z(x)$ denote the number of observations in the sample $\{X_i\}_{i=1}^n$ that are greater than some $x \in \mathbb{R}$. By the IID property of the sample, the distribution of $Z(x)$ is binomial with parameters n and $1 - F(x)$. By the de Moivre-Laplace theorem, as $n \rightarrow \infty$, $\frac{Z(x) - n(1 - F(x))}{\sqrt{nF(x)(1 - F(x))}} \xrightarrow{D} N(0, 1)$, so that

$$F_{Y_{np}}(x) = P(Y_{np} < x) = P(Z(x) < n(1 - p)) = \\ = P\left(\frac{Z(x) - n(1 - F(x))}{\sqrt{nF(x)(1 - F(x))}} < \frac{n(1 - p) - n(1 - F(x))}{\sqrt{nF(x)(1 - F(x))}}\right) \stackrel{asy.}{=} \Phi\left(\sqrt{n} \frac{F(x) - p}{\sqrt{F(x)(1 - F(x))}}\right). \quad (15)$$

From Formula (15), it can be seen that asymptotically, the distribution of Y_{np} is degenerate at the point $x = F^{-1}(p)$: if $x > F^{-1}(p)$ then the argument of Φ in Formula (15) converges to infinity, where the limit of Φ equals 1, and if $x < F^{-1}(p)$ then it converges to minus infinity, where the limit of Φ equals 0. Thus, in statistical terms, the sample quantile associated with the probability p is a consistent estimator of the corresponding theoretical quantile. By substituting $F(x)$ by its first-order Taylor polynomial at $x = F^{-1}(p)$ in the numerator and by its function value at $x = F^{-1}(p)$ in the denominator, it may be established intuitively that $\sqrt{n}(Y_{np} - F^{-1}(p)) \xrightarrow{D} N(0, \frac{p(1-p)}{f^2(F^{-1}(p))})$.

It is possible to construct a similar heuristic derivation of Formula (3): Let $Z(x)$ denote the number of observations in the sample $\{X_i\}_{i=1}^n$ that are greater than some $x \in \mathbb{R}$. As given that $Y_{np} = y$, the conditional probability that one of the remaining $n(1 - p)$ observations that are greater than y is also greater than x for some $x > y$ equals $\frac{1 - F(x)}{1 - F(y)}$, it follows that the conditional distribution of $Z(x)$ given that $Y_{np} = y$ ($x > y$) is binomial with parameters $n(1 - p)$ and $\frac{1 - F(x)}{1 - F(y)}$, thus, by the de Moivre-Laplace theorem,

$$\left. \frac{Z(x) - n(1 - p) \frac{1 - F(x)}{1 - F(y)}}{\sqrt{n(1 - p) \frac{1 - F(x)}{1 - F(y)} \left(1 - \frac{1 - F(x)}{1 - F(y)}\right)}} \right| Y_{np} = y \xrightarrow{D} N(0, 1)$$

as $n \rightarrow \infty$. This implies the following:

$$\begin{aligned}
 & F_{Y_{nq}}(x | Y_{np} = y) = P(Z(x) < n(1 - q) | Y_{np} = y) = \\
 & = P \left(\frac{Z(x) - n(1 - p) \frac{1 - F(x)}{1 - F(y)}}{\sqrt{n(1 - p) \frac{1 - F(x)}{1 - F(y)} \left(1 - \frac{1 - F(x)}{1 - F(y)}\right)}} < \frac{n(1 - q) - n(1 - p) \frac{1 - F(x)}{1 - F(y)}}{\sqrt{n(1 - p) \frac{1 - F(x)}{1 - F(y)} \left(1 - \frac{1 - F(x)}{1 - F(y)}\right)}} \middle| Y_{np} = y \right) \stackrel{asy.}{=} \\
 & \stackrel{asy.}{=} \Phi \left(\frac{\sqrt{n} \frac{(1 - q)(1 - F(y)) - (1 - p)(1 - F(x))}{\sqrt{(1 - p)(1 - F(x))(F(x) - F(y))}}}{\sqrt{(1 - p)(1 - F(x))(F(x) - F(y))}} \right). \quad (16)
 \end{aligned}$$

We know from Formula (15) that the distributions of Y_{np} and Y_{nq} are asymptotically degenerate at the points $F^{-1}(p)$ and $F^{-1}(q)$. Substituting $F(x)$ by its first-order Taylor polynomial at $x = F^{-1}(q)$ in the numerator and by its function value at $x = F^{-1}(q)$ in the denominator of Formula (16), then doing the same for $F(y)$ at the point $y = F^{-1}(p)$ and rearranging the resulting expression yields the following approximation:

$$Y_{nq} | Y_{np} = y \stackrel{asy.}{\sim} N \left(F^{-1}(q) + \frac{(1 - q) f(F^{-1}(p))}{(1 - p) f(F^{-1}(q))} (y - F^{-1}(p)), \frac{(q - p)(1 - q)}{n(1 - p) f^2(F^{-1}(p))} \right). \quad (17)$$

However, it is easy to derive that if X_1 and X_2 are jointly normally distributed with respective means μ_1 and μ_2 , variances σ_1^2 and σ_2^2 and correlation coefficient r then

$$X_1 | X_2 = y \sim N \left(\mu_1 + \frac{r\sigma_1}{\sigma_2} (y - \mu_2), \sigma_1^2(1 - r^2) \right),$$

and the right-hand side of Formula (17) is exactly of this form with the same means and variances as in Formula (2) and $r = \sqrt{\frac{p(1 - q)}{q(1 - p)}}$, which is in line with the covariance from Formula (3). As the same procedure may be repeated with the roles of Y_{np} and Y_{nq} reversed and given two random variables, the set of all distributions conditional on the value of the other random variable determine their joint distribution, our result is established in a slightly less than rigorous manner.

References

- [1] Artzner, P. et al. (1999). *Coherent Measures of Risk*. Mathematical Finance 9 (3): pp.203-228.
- [2] Cramer, H. (1946), *Mathematical Models of Statistics*, p. 353.
- [3] Csoka, P. (2003) *Coherent risk measurement and capital allocation*. (In Hungarian, original title: Koherens kockázatmeres es tokeallokacio.) Kozgazdasagi Szemle, 50 (10). pp. 855-880.
- [4] Ikeda, S. and Matsunawa, T. (1972) *On the uniform asymptotic joint normality of sample quantiles*. Annals of the Institute of Statistical Mathematics. Vol.24, No. 1, pp. 33-52.
- [5] Markowitz, H.M. (1952). *Portfolio Selection*. The Journal of Finance, 7 (1), pp. 77-91.
- [6] Oehlert, G. W. (1992), *A Note on the Delta Method*, The American Statistician, Vol. 46, No. 1, pp. 27-29.
- [7] Ross, Sheldon M. (2006) *Introduction to Probability Models, 9th edition*. Academic Press. pp. 60-61.

Lektorálta: Dr. Ágoston Kolos Csaba, Budapesti Corvinus Egyetem, egyetemi tanár

CIRKULÁRGAZDASÁG, MINT EGY LEHETSÉGES ÚT A FENNTARTHATÓSÁGHOZ

Vizkeleti Anna

*doktorandusz, Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar,
vizkeletianna@gmail.com*

Absztrakt

Jelenlegi kutatásom a fenntartható fejlődéshez, a gazdasági növekedés fenntarthatatlanságához kapcsolódik. A természeti források nem hatékony kihasználása, a környezetre nehezedő fenntarthatatlan nyomás, az éghajlatváltozás, valamint a társadalmi kirekesztés és az egyenlőtlenségek kihívást jelentenek a hosszú távú gazdasági növekedés számára. A jelenlegi lineáris modellnek – amely a következőszakaszokból áll: a nyersanyag felhasználása, gyártás, fogyasztás, a hulladék ártalmatlanítása – a helyébe fokozatosan egy cirkuláris modellnek szükséges lépnie. A cirkuláris gazdaság megvalósítása során minden egyes felhasznált tonna anyag, joule-nyi energia és hektárnyi föld több hozzáadott értéket tartalmaz és hasznot jelent a takarékos nyersanyag-felhasználás, az anyagok újrafelhasználása és újrafeldolgozása révén, az erőforrás-termelékenység határozza majd meg a jövőbeli versenyképességet. Előadásomban összefoglalom az emberi és a környezeti viszonyrendszer átalakulását, a környezetvédelem fejlődési lépéseit. Ismertetem az ökológiai hatékonyság fogalmát, az ipari ökológia legfontosabb jellemzőit, valamint eszközrendszerét. Az elemzésekhez az Eurostat adatbázisát, a támághoz kapcsolódó nemzetközi és hazai kutatási eredményeket használom fel. A jelenlegi cikk a szerző egy új kutatási irányának elméleti összefoglalóját adja.

Kulcsszavak: *környezetgazdaságtan, öko-hatékonyság, zöld gazdaság*

1. Az emberi és a környezeti viszonyrendszer átalakulása

A fenntartható fejlődés fogalma a Brundtland-Bizottságtól származik¹. Megfogalmazása óta a tudományos viták sokaságát váltotta ki². Mindezek arra figyelmeztetnek, bárhogyan is értelmezzük a fenntartható fejlődés fogalmát, eddigi pazarló fogyasztását, a természeti erőforrásokkal való gyakran felelőtlen gazdálkodását az emberiség tovább már nem folytathatja. Bulla (2008) megfogalmazásában úgy is értelmezhetjük,

¹ A Brundtland Bizottság meghatározása: „*A fenntartható fejlődés a fejlődés olyan formája, amely a jelen igényeinek kielégítése mellett nem fosztja meg a jövő generációit saját szükségleteik kielégítésének lehetőségétől.*”

² Herman Daly meghatározása: „*A fenntartható fejlődés a folytonos szociális jobblét elérése anélkül, hogy az ökológiai eltartó-képességet meghaladó módon növekednénk. A növekedés azt jelenti, hogy nagyobbak leszünk, a fejlődés pedig azt, hogy jobbak. A növekedés az anyagi gyarapodás következtében előálló méretbeli változást, míg a fejlődés a nagyobb teljesítőképesség elérését jelenti.*” Meghatározás a Világ Tudományos Akadémiáinak Deklarációjából: „*A fenntarthatóság az emberiség jelen szükségleteinek kielégítése, a környezet és a természeti erőforrások jövő generációk számára történő megőrzésével egyidejűleg.*”

hogy meddig tudjuk azt a dinamikus egyensúlyt tartani, amelyben gyorsabban tudjuk csökkenteni a környezeti erőforrások fajlagos felhasználását, és közben pótlásukról, helyettesítésükről is gondoskodni, mint amilyen ütemben jövedelmünket vagy inkább: termékeink, szolgáltatásaink mennyiségét és remélhetőleg értékét növeljük³.

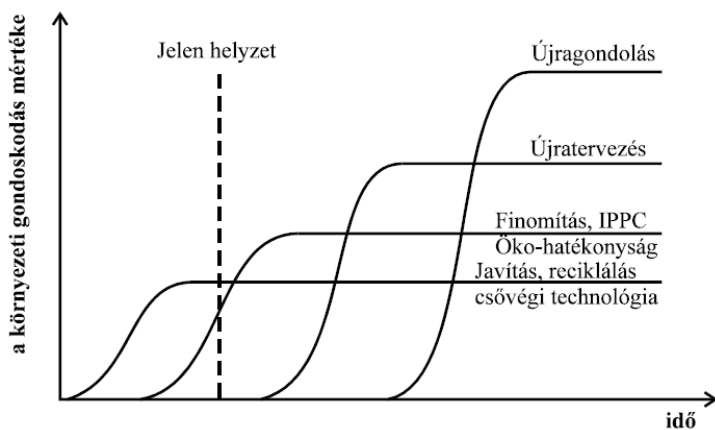
Olyan hosszú távú problémákról van szó, melynek megoldása a környezeti szempontok gazdaságba integrálását jelenti, új értelmezést, új szemléletet kíván a társadalom és a gazdaság valamennyi szereplőjétől.

Az emberi és a környezeti viszonyrendszerünkben, valamint a környezeti erőforrások megítélésében már eddig is lényeges változások történtek, mely három jól elkülöníthető szakaszra bontható:

- 1. szakasz: 1972-ig: a környezet korlátlan erőforrás;
- 2. szakasz: Vita a gazdaság és az ökológia viszonyáról;
- 3. szakasz: Nemzetközi együttműködések, kutatások a technológia és az ökológia viszonyát illetően.

2. A környezetvédelem fejlődési lépcsői

Az előzőekben említett fejlődési szakaszok a környezetvédelemben is megtalálhatók, melyet az 1. ábra foglal össze.

1. ábra: A környezetvédelem fejlődési lépcsői

Forrás: Hans Schnitzer ERCP '99, Budapest

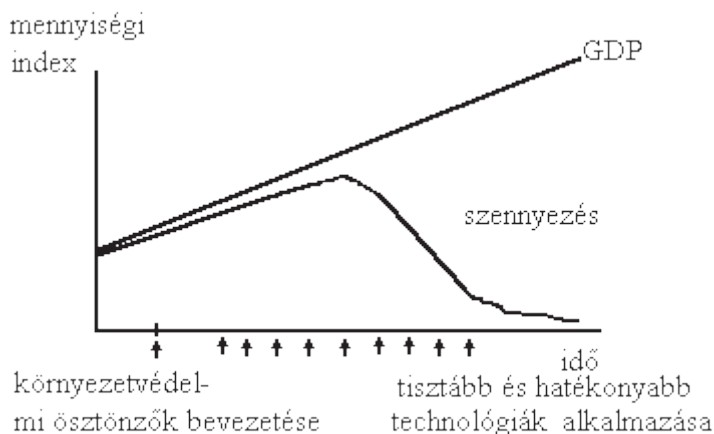
Az első szakaszban a súlyos környezetkárosítással szembeni védekezés kifejezetten az egészség és a vagyon védelmét szolgálta (Csutora-Kerekes 2004). A tipikus műszaki megoldásokat az úgynevezett csövégi technológiák jelentették. Nem a környezetterhelést csökkentették, hanem a hatásait tették elviselhetőbbé. Kerekes szerint a környezeti gondoskodás alacsony fokú ebben a szakaszban.

³ Bulla Miklós: Környezetállapot-értékelés, Magyarország környezeti állapota, monitorozás, 2008, 9.o.

A második fejlődési lépcsője az integrált szennyezés-megelőzés és - ellenőrzés. A környezeti szabályozás, illetve az alkalmazott műszaki megoldások már nemcsak a szennyező outputokat, hanem a nyersanyag-felhasználást, az energiahatékonyságot is mérlegelik, azonban a „környezeti gondoskodás”, vagyis a fenntarthatóságra való törekvés még ennél a fejlődési lépcsőnél is csak részleges. A gazdaság a szokásos elvek alapján működik, senki sem vizsgálja a fogyasztás indokoltságát, de már számít a gazdasági és a környezeti hatékonyság.

Ahogy a szerzők az ábrán jelölték, a világ ma körülbelül ott tart, hogy az integrált szennyezés-megelőzés elveit átülteti a gyakorlatba. Ezt célozza az EU sokat emlegetett IPPC direktívája, és ezt célozzák az ENSZ különböző szervezetei által kezdeményezett tisztább termelési projektek is. A cél a tisztább termelés. Ennek a módszernek a lényege: kevesebb anyag és energia felhasználásával, kevesebb hulladék és káros emisszió kibocsátásával azonos vagy jobb minőségű termék vagy szolgáltatás előállítása. Az újratervezés és újragondolás szakaszai még ezután kerülhetnek megvalósításra.

A fenntartható fejlődés elmélete, valamint a témával foglalkozó tudományos kutatások eredményei hatást gyakoroltak a gazdaságra. A fejlődést már nem mennyiségi, hanem minőségi oldalról közelítették, illetve közelítik meg. Környezetbarát fogyasztási szokások, valamint új környezetbarát technológiák elterjedésével, elterjesztésével, a megújuló erőforrások előtérbe kerülésével a GDP és a szennyezés egy bizonyos fejlettségi szintig együtt nő, még akkor is, ha a társadalom megkezdi az erőfeszítéseket a környezet védelme érdekében (Kerekes 2007). A jelenlegi kutatási eredmények, illetve prognózisok alapján feltételezhető, hogy a világ nagyobbik része még 2030-ra sem éri el azt az egy főre jutó GDP-t, amelynél a környezetminőség már javulni kezdene (2. ábra).

2. ábra: A GDP-ben mért növekedés és a szennyezés közti kapcsolatának elméleti modellje (Kuznets görbe)

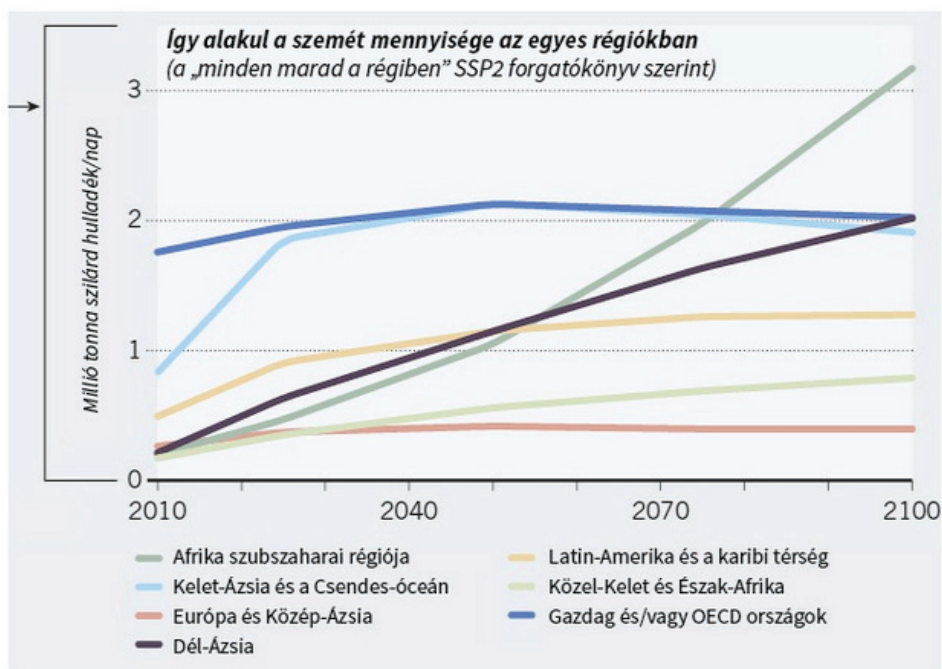
Forrás: Kerekes [2007]

A világ fejlett ipari országaiban a környezet – gazdaság – társadalom hármasszoros viszonyrendszerét illetően az utóbbi évtizedben jelentős paradigmaváltás tapasztalható. Ennek alapját képezi a természeti erőforrásokkal való ésszerű és hosszú távon is takarékos termelési és fogyasztási magatartások kialakítása. Megkülönböztethetjük a termelésintegrált és termékintegrált környezetvédelem céljait.

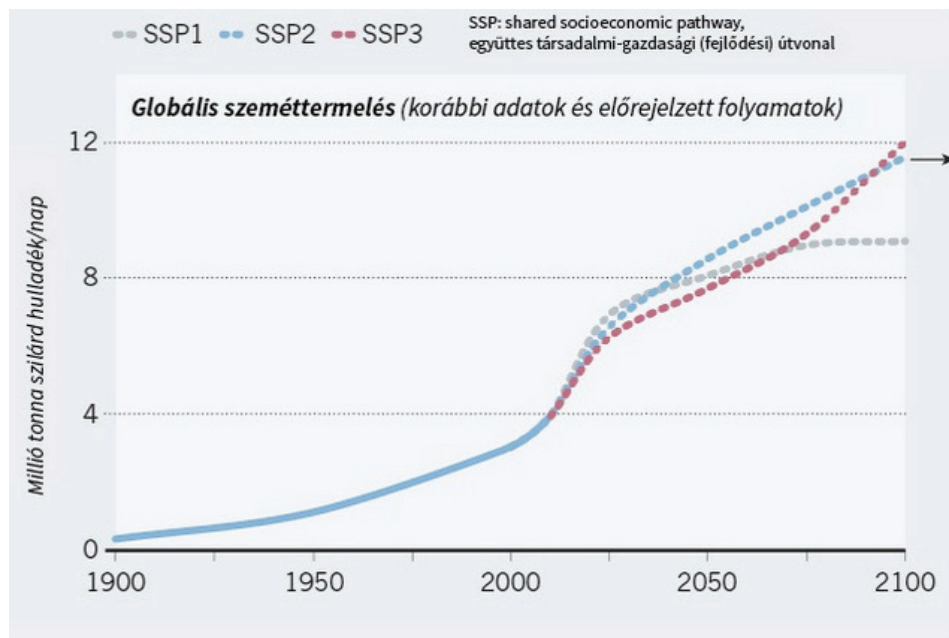
A termelésintegrált környezetvédelem célja a piacképes termékek gyártási folyamatának olyan kialakítása, hogy a folyamatban csak az elkerülhetetlenül szükséges minimális mértékben keletkezzen maradékanyag (hulladék).

A termékintegrált környezetvédelem célja a termékek oly módon való kialakítása, hogy használatuk után és a szükséges előkezelést követően összetevőiket – pl. fémek, üveg, fa, papír, műanyagok – a termelési folyamatba vissza lehessen vezetni (hasznosítás).

A jelenlegi egyik legnagyobb környezeti probléma a jelentős mennyiségű hulladék keletkezése (3. ábra). Míg Európában 300 ezer tonnára tehető a naponta keletkező hulladék mennyisége, addig a legnagyobb „szemetelő” Kelet-Ázsia, a Csendes-óceán vidéke, de ide sorolhatók a fejlett és az OECD országok is.

3. ábra: Naponta keletkező szilárd hulladék mennyisége földrészenként
Forrás: <http://vallalkozas.hulladekboltermek.hu/tudastar/innovacio/>

4. ábra: Globális szemétermelés várhatóalakulása 2100-ig

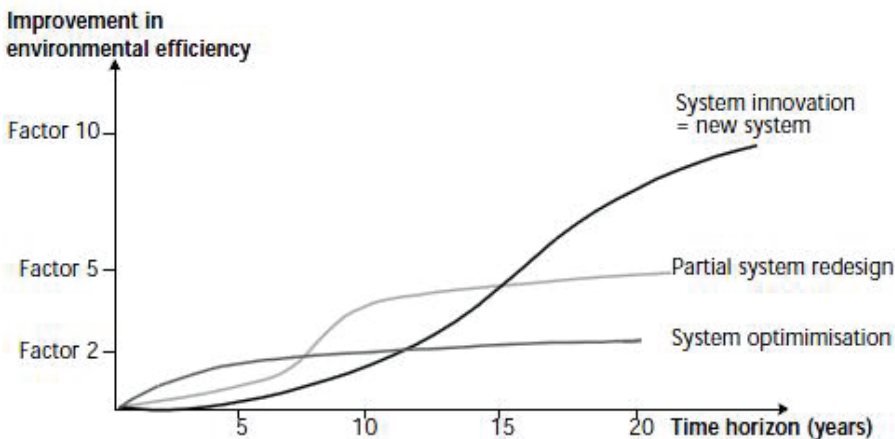
Forrás: <http://vallalkozas.hulladekboltermek.hu/tudastar/innovacio/>

A 4. ábra a globális szemétermelés alakulását prognosztizálja 2100-ig. Míg 2010-ben globálisan közel 4 millió tonna szilárd hulladék keletkezett naponta, addig 2100-ra a naponta keletkező mennyiség már 12 millió tonna lesz. A környezetterhelés csökkentése, a fenntarthatóság megvalósítása elengedhetetlenül igényli az anyag- és energiaáramok csökkentését, a hatékonyság javítását.

3. Az ökológiai hatékonyság

Ökológiai hatékonyságon a vállalat által előállított hozzáadott érték és a környezeti hatás hányadosa értendő. Míg az előbbit jellemzően valamilyen pénzben megadott értékben, addig az utóbbit fizikai mennyiségben (például szén-dioxid) szokás megadni (Schaltegger–Burritt 2005), azaz az ökológiai hatékonyság fokozása nem más, mint e hányados értékének növelése.

Korábban az OECD országok már megcéloztak négyszeres hatékonyságot (5. ábra), a faktor 10 Club tagjai pedig tízszeres hatékonyságnövelést tűztek ki 2030-ra, de találkozhattunk faktor 20 hatékonyságnövelési célokkal is. Ennek alaphipotézise szerint 2050-re a népesség megduplázódik, a jólét ötszörösére nő, a terhelés pedig kétszeresére, ezért a fenntarthatósághoz hússzoros hatékonyságnövelés szükséges, azaz a jelenlegi terhelést huszadrészére kell csökkenteni (Tóthné 2007).

5. ábra: A hatékonyságnövelés lehetőségei változatai

<http://vallalkozas.hulladekboltermek.hu/tudastar/innovacio>

Az ökológiai hatékonyság hét összetevője a WBCSD⁴ szerint (Bajmócy – Málóvics 2011):

- a termékek és szolgáltatások anyagintenzitásának csökkentése,
- a termékek és szolgáltatások energaintenzitásának csökkentése,
- a mérgező anyagok környezetbe jutásának csökkentése,
- az anyagi újrahasznosítás növelése,
- a megújuló erőforrások fenntartható használatának maximalizálása,
- a termékek élettartamának kiterjesztése,
- a termékek és szolgáltatások szolgáltatásintenzitásának növelése.

Az ökológiai hatékonyságot növelő vállalatokat az Európai Unió is támogatja (Európai Bizottság 2002)⁵.

Az ökológiai hatékonyságot legegyszerűbben a következő összefüggés írja le (Bajmócy – Málóvics 2011):

⁴ World Business Council for Sustainable Development (WBCSD). E szervezet mintegy 200 vezető multinacionális vállalatot foglal magában a világ minden részéről. Célja, hogy platformot teremtsen a fenntartható fejlődéssel kapcsolatos elképzelések, bevált megoldások, tapasztalatok megosztására, a fenntartható fejlődéssel kapcsolatos ügyek felkarolására, az üzleti szféra ezzel kapcsolatos álláspontjának kialakítására.

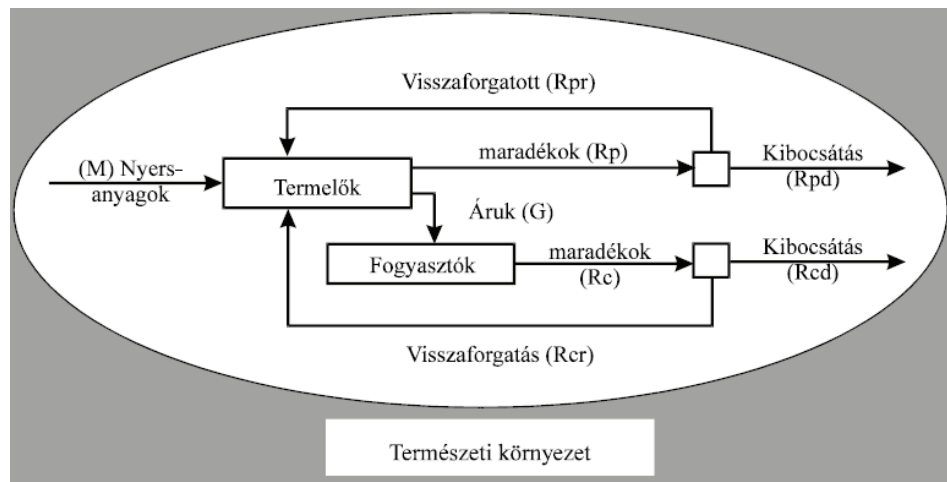
⁵ Com (2002) 347 végleges: A vállalatok társadalmi felelősségvállalásáról: a vállalatok hozzájárulása a fenntartható fejlődéshez: európai stratégiát mutat be a vállalatok társadalmi felelősségvállalására (CSR) vonatkozóan. A javasolt európai stratégia megvalósítása hasznára válik a vállalatoknak és az érintett szereplőknek, ezenkívül az Európai Unió (EU) fenntartható fejlődését is támogatja. A vállalatok gazdasági sikere ugyanis most már nem kizárólag a rövid távú profitmaximalizálási stratégiától függ, hanem attól is, hogy mennyire veszik figyelembe a társadalmi és környezetvédelmi célkitűzéseket, beleértve a fogyasztók érdekeit is.

$$I = P \times A \times T \quad (1)$$

I = az emberi tevékenység természeti környezetre gyakorolt hatása (impact)
 P = a népességszám (population),
 A = az egy főre jutó gazdasági teljesítmény (affluence),
 T = technológia (technology), amely azt jelzi, hogy a gazdasági javak előállítása mekkora környezeti hatással jár. A T lényegében inverz ökológiai hatékonysági mutató, hiszen az I és a $P \times A$ hányadosaként áll elő, ahol pedig a $P \times A$ szorzat a gazdaság összteljesítményét jelöli.

A népesség száma egyre inkább növekszik, a GDP is növekvő tendenciát mutat, és nem tükrözi azt, hogy egységnyi jövedelem növekmény mennyi természeti erőforrás felélése árán következett be. Így a fenti összefüggésben egyetlen tényező maradt, melynek nagysága befolyásolható, a fajlagos környezetterhelés. Csökkentése, vagyis a környezeterőforrás-használat új szemléletet kíván a termelés, szállítás, elosztás, fogyasztás, hulladékgyűjtés, újrahasznosítás, ártalmatlanítás egész rendszerében.

4. Vállalatok és a természeti környezet kapcsolata

6. ábra: A vállalat és a természeti környezet kapcsolódásai
 Forrás: Csutora Mária – Kerekes Sándor [2004]

A 6. ábra a vállalat és a természeti környezet kapcsolódásait mutatja. A termelési folyamatra az alábbi összefüggések írhatók fel (Csutora – Kerekes 2004):

$$M = R_{pd} + R_{cd} = G + R_p - R_{pr} - R_{cr} \quad (2)$$

ahol M : material – anyag; R : residual – maradék; G : goods – áruk; p : production – termelési; c : consumption – fogyasztási; r : recycling – visszaforgatás.

Mint az egyenlőségből látszik, az input, vagyis az M , illetve az output, vagyis az R_{pd} és az R_{cd} csökkentésére a következő lehetőségek kínálkoznak, melyek az adott vállalat számára stratégiaként is megfogalmazhatók:

- G csökkentése: ami jelentheti a termékek volumenének (hány millió db autó) és az egyes termékek tömegének (egy autó tömege kg-ban) a csökkentését – ez egyértelműen a környezetterhelés megelőzése.
- R_p csökkentése: ami az egy termék előállításakor keletkező hulladékok csökkentését jelenti a technika vívmányainak segítségével (tisztább termelés) – ez szintén a környezetterhelés megelőzése.
- R_{pr} növelése: ami nem a hulladék keletkezésének az elkerülését, hanem a termelési hulladékok üzemem belüli vagy külső visszaforgatását jelenti (hulladékgazdálkodás).
- R_{cr} növelése: (hulladékgazdálkodás) (Csutora – Kerekes 2004)

A megoldáshoz azonban nemcsak az emberi és környezeti viszonyrendszerünk ártértékelése, új etika, szemlélet, megközelítés szükséges, hanem új technológiai megoldások is kellene. Kerekes (2015) szerint a technológia részben az oka a környezetkárosításnak, de egyben ez jelentheti a megoldást is a problémákra. A kérdés, hogy az újabb technológiák nem vezetnek-e újabb környezeti-társadalmi problémákhoz, valamint

- A technológiai fejlődésben rejlő lehetőségek bizonytalanok, vannak határai
- A hatékonyság növelésének másik problémája, hogy gyorsabbnak kell lennie a népesség növekedési üteménél.

A jelenlegi lineáris gazdasági modellről, mely a nyersanyag felhasználás----- gyártás----- fogyasztás----- hulladék ártalmatlanítás egymás utáni technológiai folyamatát jelenti, át kell állni olyan cirkuláris gazdasági modellre, amelyben

- minden egyes felhasznált tonna anyag, joule-nyi energia és hektárnyi föld több hozzáadott értéket tartalmaz
- hasznot jelent a takarékos nyersanyag-felhasználás, az anyagok újrafelhasználása és újrafeldolgozása révén
- ahol az erőforrás-termelékenység határozza majd meg a jövőbeli versenyképességet⁶.

Szépvolgyi (2002) szerint természeti környezetünk – szemben az ipari technológiákkal – nem lineáris rendszerként, hanem körfolyamatként funkcionál. Működésének számos olyan sajátága van, amelyeket az ipari termelésben is érdemes volna alkalmazni. Ennek megfelelően az ipari ökológia célja, hogy a ter-

⁶ COM(2014)...., Úton a körkörös gazdaság felé: „zéró hulladék” program Európa számára.

mészeti rendszerek működési elveit részletesen megismerjük, és azokat célszerűen adaptáljuk az ember által létrehozott, mesterséges rendszerekre, adott esetben az ipari technológiákra. Így a biológiai rendszerekkel analóg módon, azokkal összehangoltan működő, zárt ciklusú, műszakilag és gazdaságilag hatékony, a természeti környezet tűrőképességét figyelembe vevő, ezáltal hosszabb távon is fenntartható ipari termelést lehet megvalósítani.

Az ipari ökológia lényegében folyamat- és terméktervezés, valamint a fenntartható műszaki fejlesztés egy újfajta megközelítése. Mint minden új tudományterületet, ezt is többféleképpen definiálják. Általánosan elfogadott definíciója még nem alakult ki. A különféle meghatározások többnyire azonos elemeket tartalmaznak, de ezeknek az elemeknek eltérő hangsúlyokat tulajdonítanak. Az ipari ökológia fontosabb jellemzői, a következők (Szépvölgyi 2002):

- az ipari és környezeti rendszerek kölcsönhatásainak rendszerszemléletű vizsgálata;
- az anyag- és energiaáramok, és ezek átalakulásainak együttes figyelembevétele;
- a technológiai és környezeti problémák multidiszciplináris megközelítése;
- a lineáris (nyitott) rendszerek átalakítása ciklikus (zárt) rendszerekké, úgy, hogy az egyik technológiában képződő hulladék egy másik technológiában alapanyagként hasznosuljon;
- törekvés az ipari folyamatok környezeti hatásainak csökkentésére;
- az ipari rendszerek és a környezet működésének összehangolása;
- az ipari és természeti rendszerek hierarchiaszintjeinek meghatározása és azok összehasonlítása

Konklúzió

Általánossá vált az a felismerés, hogy az ipari államok jelenlegi termelési és fogyasztási szokásai sem gazdasági, sem környezeti, sem társadalmi szempontból nem fenntarthatóak!

- A gazdaság és a kormányzatok reagálása a környezeti kihívásra jelentős fejlődésen ment át.
- A World Business Council for Sustainable Development 1992-ben hirdette meg „ökohatékonyág” koncepcióját, ami sajátos továbbfejlesztése a tisztább termelés fogalomnak;
- A figyelem a termelési folyamatról fokozatosan a termékre helyeződött át;
- Az „utasít és ellenőriz” típusú szabályozástól az önszabályozás irányába történt elmozdulás a vállalatok részéről;
- A súlypontoknak a technológiai megoldásoktól az irányítási- szervezési megoldások felé történő elmozdulása;
- EMAS, ISO szabványsorozat, környezetirányítási rendszerek hatékony alkalmazása

További megoldandó sürgető feladatok fogalmazhatók meg az intézményeknek, az egyéneknek és a vállalatoknak.

- Intézményi részről:
 - Kedvező, vagy akár kényszerítő hulladékgazdálkodás
 - Másodlagos piacok kialakítása
 - Vállalatok együttműködésének díjazása
- Egyéni részről:
 - Oktatás-képzés
- Vállalati részről:
 - Tudatosítás
 - Felelősségvállalás

Irodalomjegyzék

- Bajmócy Z. –Málovics Gy. (2011): Az ökológiai hatékonyságot növelő innovációk hatása a fenntarthatóságra, *Közgazdasági Szemle*, LVIII. évf., 2011. október (890–904. o.) http://epa.oszk.hu/00000/00017/00185/pdf/05_bajm_malovics.pdf Letöltve 2015. 03.04.
- Bartha Z. - Sáfrányné Gubik A. - Tóthné Szita K. (2013): Intézményi megoldások, fejlődési modellek
- Bulla Miklós (2008): Környezetállapot-értékelés, Magyarország környezeti állapota, monitorozás
- COM(2014):..., *Úton a körkörös gazdaság felé: „zéró hulladék” program Európa számára.*
- Com (2002) 347: A vállalatok társadalmi felelősségvállalásáról
- Csutora M. - Kerekes S. (2004): A környezetbarát vállalatirányítás eszközei, KJK KERSZÖV, Budapest
- Kerekes Sándor (2007): *Környezetgazdálkodás, fenntartható fejlődés*, Szent István Egyetem
- Schaltegger, S.–Burritt, R. (2005): Corporate Sustainability. In *The International Yearbook of Environmental and Resource Economics (Folmer H. – Tietenberg T.)* Edward Elgar, Cheltenham, 185–232. o.
- Szépvolgyi J. (2002): Ipari ökológia –az ipar és a környezet kapcsolatának újrágondolása, *Magyar Tudomány* 2002/12. 1578-1585.o.
- Tibbs, H (1993). *Industrial Ecology. An Environmental Agenda for Industry.* GBN, Emeryville. pp. 1-28.
- Tóthné Szita K. (2007) : Az ökohatékonyság növelésének trendjei. *Magyar Tudomány*, 2007/09 1177. o. <http://www.matud.iif.hu/07sze/13.html>
- Tóth Gergely (2007): A valóban felelős vállalat, KÖVET, Budapest <http://vallalkozas.hulladekboltermek.hu/tudastar/innovacio>

Lektorálta: Dr. Tóthné Prof. Dr. Szita Klára, Miskolci Egyetem, egyetemi tanár

A SPORT, MINT TELEPÍTÉSI TÉNYEZŐ

Vörös Tünde

Széchenyi István Egyetem, doktorandusz, voros.tunde@sze.hu

Absztrakt

A globalizáció következtében számos olyan folyamat erősödött fel, amelyek új dimenzióba helyezték a telepítési döntéseket. Lengyel és Rechnitzer [2004] mutat rá arra, hogy a gazdaság térbeli kiterjedésével, a termékek tömeges szállíthatóságával és a termelési tényezők szabad áramlásával már tudatos telephelyválasztásról beszélhetünk. A gazdasági szereplők üzleti kalkulációk alapján próbálnak megfelelő működési helyet találni. A gazdaság és a társadalom átalakulásával egyre több tényező figyelembe vételével születnek e döntések. A technológia fejlődésének eredményeképpen a tér kitágult, az idő pedig összeszűkült: globális gazdasági és társadalmi térben gondolkodva születnek döntések. Már nem csak a szállítási, vagy teljes termelési költségek minimalizálása a cél az optimális földrajzi elhelyezkedés kiválasztásakor. A fejlett országokban a növekvő jólét lehetővé tette az alapvető szükségleteken túlmutató igények figyelembe vételét is. A mérhető, monetarizálható tényezőkön (pl. szállítási költségek, bérköltségek, termelési tényezők közelsége) túlmenően az egyáltalán nem, vagy nehezen kvantifikálható, szubjektív elemek is döntési tényezők lehetnek. Ilyenek lehetnek például a rekreációs, kulturális vagy sportolási lehetőségek is. A tanulmány célja a sport telephely választási döntésekben betöltött szerepének vizsgálata.

A szabadidősport vagy a hivatásos sport telepítési döntéseket meghatározó szerepéről természetesen csak a globális gazdaság időszakában, a fejlett országok esetében beszélhetünk. A nemzeti jövedelmek növekedése, a technológia fejlődése és az egészséges életmóddal kapcsolatos attitűd változása egyaránt hozzájárultak a sport szerepének felértékelődéséhez. Nefiodow [1996] *Der sechste Kondratieff* című könyve szerint az eddigi Kondratyev-ciklusokat technológiai innovációk (gőzgép, vasút, elektronika, információtechnológia) ösztönözték. Ezzel szemben a jelen és a jövő kihívásainak megoldását, a hatodik Kondratyev-ciklus mozgatórugóját a testileg-lelkileg egészséges emberben látja.

Kulcsszavak: *telepítési döntések, területi tőke, társadalmi haszon, szabadidősport, hivatásos sport*

1. Bevezetés

A tanulmány elsődleges célja a sport telephely választási döntésekben betöltött szerepének vizsgálata. Elsőként a telephelyválasztással foglalkozó elméletek áttekintésének segítségével, a telepítési tényezők rendszerében helyezem el a sport szerepét. Az elemzés elméleti megalapozását képezi emellett a sportszféra által nyújtott, térbeli döntéseket befolyásoló gazdasági és társadalmi haszon összetevőinek vizsgálata is. A sport fogalmának és területeinek értelmezése mellett külön vizsgálom az egyén, a társadalom, a vállalati szféra, illetve a nemzetgazdasági szinten jelentkező hasznokat.

Ezt követően a háztartás, a profitorientált gazdasági szervezetek és a közszolgálati szervezetek szempontjából külön-külön vizsgálom a sport telepítési döntésekben betöltött szerepét. Elméleti kutatásomban külön kiemelem a szabad-

idősporthoz és a hivatásos sporthoz kötődő tényezőket, valamint a „kemény” (monetarizálható, számszerűsíthető) és „puha” (nehezen számszerűsíthető) elemeket egyaránt.

2. A telephelyválasztás elmélete

A telephelyelmélet a különböző piaci szereplők gazdasági tevékenységének térbeli jellemzőit vizsgálja. Az elemzési egység lehet valamely gazdasági szervezet (profitorientált vállalat), háztartás (fogyasztó egyének) vagy közszolgálati szervezet (önkormányzat és intézményei, nonprofit szervezetek). Mindhárom mikro-szervezet gazdasági tevékenységétől függően különböző szempontokat vesz figyelembe tevékenységének térbeli elhelyezkedését megválasztva: más szempontokat mérlegel egy szolgáltatást nyújtó kisvállalkozás, egy tömegterméket előállító nagyvállalat, egy társadalmi szempontokat képviselő önkormányzat vagy egy kétgyermekes család lakóhely választási döntésénél.

A globalizáció következtében számos olyan folyamat erősödött fel, amelyek új dimenzióba helyezték a telepítési döntéseket. Lengyel és Rechnitzer [2004, 91. o.] mutat rá arra, hogy a gazdaság térbeli kiterjedésével (specializáció és munkamegosztás), a termékek tömeges szállíthatóságával és a termelési tényezők (tőke és munkaerő) szabad áramlásával már tudatos telephelyválasztásról beszélhetünk. A gazdasági szereplők üzleti kalkulációk alapján próbálnak megfelelő működési helyet találni. A gazdaság fejlődésével egyre több tényező figyelembe vételével születnek e döntések. A technológia fejlődésének eredményeképpen a tér kitágult, az idő pedig összeszűkült: globális gazdasági és társadalmi térben gondolkodva születnek döntések. Már nem csak a szállítási, vagy teljes termelési költségek minimalizálása a cél az optimális földrajzi elhelyezkedés kiválasztásakor. A fejlett országokban a növekvő jólét lehetővé tette az alapvető szükségleteken túlmutató igények figyelembe vételét is. A mérhető, monetarizálható tényezőkön (pl. szállítási költségek, bérköltségek, termelési tényezők földrajzi és időbeli közelsége) túlmenően az egyáltalán nem, vagy nehezen kvantifikálható, szubjektív elemek is döntési tényezővé válhatnak. Ilyen tényező lehet a kultúra vagy a sport lokális miliője, intézményrendszere, infrastruktúrája.

A telepítési tényezők lehatárolására, rendszerezésére számos megközelítés ismert. Az Európai Unió vizsgálata [EC 1993, Edelényi - Smahó 2003] hat nagy csoportot különböztetett meg: üzleti tényezők, nemzeti és helyi jellemzők, foglalkoztatási tényezők, költségtényezők, infrastruktúra, valamint életminőségi, személyi tényezők. Utóbbi tényezőcsoport önálló szempontként tartalmazza a szabadidősport lehetőségeket, sportlétesítményeket, mint a telephely választást befolyásoló tényezőt. A vizsgálat a különböző telepítési feltételeket két bináris változóval jellemzi: döntő vagy fontos, illetve növekvő vagy stabil jelzöt rendelt az egyes elemekhez a gazdasági tevékenység jellege alapján kialakított kategóriák mindegyikében. Az eredmények alapján a sport „csupán” fontos, azonban

növekvő jelentőségű tényezőnek bizonyult minden elemzési dimenzióban.

Abonyiné [2002] rendszerezésében a szociális infrastruktúra részeként jelenik meg a sportlétesítmények szerepe. Az infrastruktúra, mint alapvető gazdasági telepítési tényező fontosságát az üzleti vállalkozások telepítési döntései kapcsán emeli ki. A fejlett infrastruktúrát a hatékony működés alapfeltételeként értelmezi¹, amelynek hiányában jelentős többletköltségekkel jár a gazdasági működés. Az infrastruktúra két csoportját különbözteti meg: termelői és szociális infrastruktúra. Termelési infrastruktúra alatt olyan telepítési tényezőket ért, mint a közlekedési, hírközlési, energetikai, környezetvédelmi és vízgazdálkodási feltételek. A szociális infrastruktúrában jelenik meg a lakásállomány, a kommunális hálózatok, az egészségügy és a települési intézményrendszer mellett az oktatás, a kultúra és a sportlétesítmények szerepe.

Lengyel és Rechnitzer [2004, 102. o.] tizenegy telepítési feltételt különböztet meg Hayter [1997, 84. o.] alapján: szállítási lehetőségek, nyersanyagok, piacok, munkaerő, extern hatások, energia, közösségi infrastruktúra, tőke, föld/épületek, környezet és kormányzati politika. Ugyan explicit módon a sport, mint telepítési tényező nem jelenik meg a rendszerezésben, számos telepítési feltételt közvetlen vagy közvetett módon a sport befolyásol. Ilyen a munkavállalói attitűd (humán tőke), a személyes kapcsolatok (kapcsolati tőke), a társadalmi kohézió (társadalmi tőke) vagy az adózási környezet. A következőkben részletesebben is megvizsgálom e kérdéskört.

3. A sport által nyújtott társadalmi és gazdasági haszon

Az egyes gazdasági szereplők (vállalat, háztartás, közszolgálati szerv) szempontjából történő vizsgálódás előtt a sport által nyújtott hasznokat mutatom be, mint a telepítési döntéseket a sport szempontjából befolyásoló tényezőket. A sport fogalmának és területeinek tisztázása után külön elemzem az egyén, a társadalom, a gazdaság, illetve a vállalati szektor számára nyújtott hasznokat.

A sport definiálására rengeteg megközelítés létezik. Jelen tanulmány szempontjából releváns, hogy a sport fogalma túlmutat a testi ügyesség, a fizikális képességek, a teljesítményorientált fizikális edzés fogalomkörein: hatással van a humán, a társadalmi és a kapcsolati tőkére, mivel erkölcsi értékek teremtésére készítet (fair-play, csapatszellem, egészségtudat, tolerancia), segít a társadalmi beilleszkedésben, ösztönzi a kulturális cseréket, valamint folyamatosan növekszik gazdasági jelentősége is. A sportolás célja szerint két területet különíthetünk el: a hivatásos (verseny)sportot és a szabadidősportot. Közgazdasági értelemben az alapvető különbség a fogyasztó személyében mutatkozik meg. A szabadidősport esetében a fogyasztó a sportoló személy, aki saját hasznosságának növelése (pl. egészségi állapotára gyakorolt pozitív hatások) céljából végzi a tevékenység-

¹ Abonyiné [2002] az ipari parkok sikerének egyik magyarázatának a kedvező infrastrukturális feltételeket tekinti.

get. Ezzel szemben a hivatásos sport esetében a fogyasztó a szórakozni vágyó közönség. Ebben az esetben a sportesemény megtekintése nyújt hasznosságot.

Az egyén számára a sport első sorban egészségfejlesztésre, kikapcsolódásra, ezáltal a munkavégző képesség helyreállítására nyújt lehetőséget. Kvantitatív szemszögből a jobb munkavégző képesség, egészségi állapot által realizálható jövedelemtöbblet jelenti a sport által nyújtott hasznot az egyén számára, valamint az egészségügyi kiadások csökkenése is növelően hat az egyén által szabadon elköltethető jövedelemre. Érdekes megközelítés az Eurobarometer Mental Health [EC, 2010] című felmérésének eredménye is, miszerint nagyobb valószínűséggel érzik magukat boldognak, nyugodtnak és energiával telinek azon országok polgárai, ahol a sportolási hajlandóság magasabb. A várható élettartammal kapcsolatban pedig megfigyelhetjük, hogy a nagyobb arányú sportoló lakossággal rendelkező országok polgárai magasabb várható élettartammal rendelkeznek [Vörös, 2011]. A nehezebben számszerűsíthető tényezők között érdemes kiemelni a sport nevelési funkciója révén érvényesülő hatásokat: erősíti a céltudatosságot, a fegyelmet, becsületességre nevel, formálja az identitástudatot és elősegíti az emberek közötti összetartozás érzését. Az ismertetett hatások többsége nem csak az egyén szintjén, hanem társadalmi szinten is érzékelhető a különböző tőkeelemekre (gazdasági, kulturális, társadalmi, kapcsolati tőke)² gyakorolt hatások révén.

A sport segít a társadalomba történő beilleszkedésben, integrációs szerepével hozzájárul a társadalmi kohézió kialakításához, - hiszen életkortól, nemtől, vallási- és politikai hovatartozástól függetlenül minden társadalmi réteg számára elérhető. Alkalmos eszköz lehet a rasszizmus és az erőszak elleni küzdelemben, valamint a szenvedélybetegségek megelőzésében és kezelésében. Kulturális funkciója révén jelentős szereppel bír a különböző nemzetek közötti kölcsönös tisztelet és megértés kialakításában, illetve lehetőséget biztosít az egészséges nemzeti öntudat kibontakoztatására. Így a szabadidősportban való részvétel növekedésével csökkenhet a bűnözés, ezáltal a rendfenntartás költségei, javulhat a közbiztonság.

Makrogazdasági szempontból is kiemelkedő jelentőséggel bír a sportszektor. Az elmúlt évtizedekben egyre nagyobb hozzáadott értéket képvisel és egyre több munkahelyet teremt [EC, 2012]³. Emellett közvetett módon is hozzájárul a gazdasági növekedéshez, ugyanis egy egészségesebb társadalom esetében csökkennek az egészségügyi ellátás költségei, a gyógyszerár támogatási és társadalombiztosítási táppénz kiadások. Ráadásul, nem csak elmarad a nemzetgazdasági termelés csökkenése a kiesett munkanapok következtében, hanem egy egészségesebb társadalom potenciálisan magasabb produktivitást is képvisel.

A vállalati szektor számára is szignifikáns hasznot jelenthet a sport. Ennek

² A tőkeelemek megkülönböztetésének alapja Camagni [2009] területi tőke modelljének értelmezése.

³ A sport szektor teljesítménye 173,86 milliárd euró hozzáadott értéket generált az Európai Unióban, ami az EU GDP-jének 1,76 %-át tette ki, 4,46 millió főt, az uniós munkaerő 2,12%-át foglalkoztatva. [EC, 2012]

egyik megjelenési formája a rendszeres sporttevékenységet végző alkalmazottak megnövekedett teljesítménye. Ezt az állítást Nana, Sanderson és Goodchild [2002] mélyreható vizsgálata is alátámasztja. A tanulmány konkrét esettanulmányok segítségével számszerűen bizonyítja a vállalatokra gyakorolt kedvező hatásokat. Az alkalmazottaik körében a sporttevékenység végzését ösztönző vállalatoknál bizonyítottan nőtt a termelékenység, a koncentráció képesség, az elégedettség; a hiányzás, a munkahelyi balesetek száma, ezzel együtt a táppénzkiadások pedig jelentősen csökkentek.⁴ A vállalati szektor számára egy másik megjelenési formája a sporthoz köthető hasznoknak a kormányzati politika által meghatározott sporttal kapcsolatos támogatások és adókedvezmények. Magyarországon ilyen például a sportcélú ingatlanok vásárlásánál az illeték fizetési kötelezettség alóli mentesség, a sportcélú béren felüli juttatások járulékkedvezménye, valamint a hazánkban elsőként bevezetett sportfinanszírozási modell, a látvány-csapatsportok támogatásával összefüggő társasági adó törvény módosítás nyújtotta lehetőség.

1. táblázat: A sport értékteremtése

A sportolás célja	Értékteremtési funkció	Számszerűsíthető, monetarizálható tényezők	Érintett tőkeelem
szabadidő-sport	rekreáció – egészségfejlesztés, munkavégző képesség helyreállítása	mikro szint	humán tőke (egészségi állapot) gazdasági tőke
		jobb egészségi állapot által realizálható jövedelem-többlet; csökkenő egészségügyi kiadások; magasabb várható élettartam	
		makro szint	gazdasági tőke
		magasabb gazdasági aktivitás; növekvő termelékenység; csökkenő egészségügyi és táppénz kiadások	

⁴ Pl.: a Balckmores Australia 40%-os csökkenést tapasztal a hiányzásokban, a Canadian Life Assurance 7%-os javulást a termelékenységben, a DuPont Corporation pedig 14% csökkenést a táppénzes napok számában a cégek által bevezetett mozgásprogramok következtében. [Nana, Sanderson, Goodchild, 2002]

A sportolás célja	Értékteremtési funkció	Számszerűsíthető, monetarizálható tényezők	Érintett tőkeelem
szabadidő-sport, versenysport	sportberuházások által létrehozott értéktöbblet, munkahely teremtés, tovaggyűrűző multiplikatív hatások	gazdasági teljesítmény (GDP)	gazdasági tőke
szabadidő-sport, versenysport	élményszerzés, kikapcsolódás	-	humán tőke
szabadidő-sport, versenysport	nevelési funkció: fegyelem, becsületesség	-	humán tőke társadalmi tőke (magatartásminták, normák, értékek)
szabadidő-sport, versenysport	társas interakciók, összetartozás érzése, identitástudat, társadalmi kohézió	mikro szint	kapcsolati tőke
		-	
szabadidő-sport, versenysport	társas interakciók, összetartozás érzése, identitástudat, társadalmi kohézió	makro szint	társadalmi tőke (bizalom, értékek)
		csökkenő bűnözés, csökkenő rendfenntartási költségek	
szabadidő-sport, versenysport	lokális „sport” milió	-	kulturális tőke

Forrás: saját szerkesztés

4. A sport, mint telepítési tényező a gazdasági szereplők térbeli döntéseiben

A szabadidősport vagy a hivatásos sport telepítési döntéseket meghatározó szerepe csak a globális gazdaság időszakában, a fejlett országok esetében értelmezhető. A nemzeti jövedelmek növekedése, a technológia fejlődése és az egészséges életmóddal kapcsolatos felfogás változása (egészségtudat kialakulása) egyaránt hozzájárult a sport szerepének felértékelődéséhez.

Nefiodow⁵ a hosszútávú gazdasági ciklusok elismert kutatója a fenntartható

⁵ Leo A. Nefiodow (1939-) eredeti végzettsége szerint mérnök, hosszú évtizedeken keresztül tevékenykedett az IT szektorban. Több mint 90 publikáció szerzője. Első könyvében (Der fünfte Kondratieff. Strategien zum Strukturwandel in Wirtschaft und Gesellschaft, 1990) az információtechnológia globalizációban betöltött kulcsszerepét vizsgálja.

fejlődés legjelentősebb gátjának a magas munkanélküliséget, a társadalom romló egészségi állapotát, önpusztító tevékenységét és az egyre növekvő bűnözést tartja. Ezen globális társadalmi problémák elleni harcban a sport kiemelkedő szerephez juthat. Nefiodow [1996] *Der sechste Kondratieff* című könyve szerint az eddigi Kondratyev-ciklusokat technológiai innovációk (gőzgép, vasút, elektronika, információtechnológia) ösztönözték. Ezzel szemben a jelen és a jövő kihívásainak megoldását, a hatodik Kondratyev-ciklus mozgatórugóját a testileg-lelkileg egészséges emberben látja. A 21. század sikertényezői között a szabadidősportot is megnevezi a turizmus, a gyógyturizmus, a biotechnológia és a gyógyszeripar mellett.

Ebben a fejezetben elsőként a háztartások, majd a gazdasági szervezetek, végül a közszolgálati szervek telepítési döntéseiben betöltött szerepét vizsgálom a sportnak. Elemzésemben külön kiemelem a szabadidősporthoz és a hivatásos sporthoz kötődő tényezőket, valamint a „kemény” (anyagi, monetarizálható, számszerűsíthető) és „puha” (nem anyagi, nehezen számszerűsíthető) elemeket egyaránt.

A háztartások esetében leggyakrabban a munkahely és a lakóhely választásnál beszélhetünk telephely választási kérdésekről. Lakóhely választás esetén hagyományosan olyan tényezők kerülnek számbavételre, mint a lakóhely választáshoz kapcsolódó költségek (ingatlan árak, bérleti díjak), közlekedési lehetőségek (infrastruktúra minősége, közösségi közlekedés szolgáltatásai), eljutási idő (lakóhely, munkahely, iskola, bevásárló központ, gyógyszertár stb. között), a lakóhelyhez kapcsolódó fenntartási költségek (pl. fűtési költségek). A jövedelmek növekedésével és a társadalom fejlődésével, átalakulásával egyre több igény jelentkezik, egyre több tényezőt bevonva a döntési mechanizmusba. Telepítési tényezőként jelennek meg a szabadidő eltöltési lehetőségek (kultúra, sport, éttermek), a városi milió, a társadalom befogadó képessége, a társadalmi bizalom szintje, a környezet állapota (levegő, zaj, víz, épített környezet). A lokális kormányzati politika irányelvei, intézményei és az eredményeként megvalósuló beruházások köre (helyi adók, transzferek, infrastruktúra stb.) szintén egyre nagyobb szerephez jut a települések versenyében („lábbal szavazás”).

A szabadidősporthoz kötődően meghatározó tényező lehet a rendelkezésre álló sportlétesítmények köre és minősége, illetve a sportolási lehetőségek relatív költsége – más szabadidő eltöltési lehetőségekhez viszonyítva. Számos önkormányzat működtet ingyenesen látogatható létesítményeket (pl. szabadtéri futópályák), valamint támogatással tartja az önköltségen alapuló piaci ár alatt bizonyos sportszolgáltatások fogyasztói árait (pl. uszoda belépő). A hivatásos sportról, mint telepítési tényezőről a sportot versenyszinten űző sportolók esetében beszélhetünk. Egy professzionális atléta az anyagi tényezőkön, az említett lakóhely választási elemeken túl, első sorban a sportkarrierjének alapfeltételeként szolgáló infrastruktúrát és intézményrendszert veszi figyelembe: a sportlétesítmények minőségét, az edzők, orvosok és egyéb szakemberek személyében rendelkezésre

álló humán tőkét, illetve a város támogató légkörét (anyagi és nem anyagi elemeket egyaránt). Ilyen döntésnek (lakóhely és munkahely választás is) tekinthetjük például Jakabos Zsuzsanna úszónő Győrbe igazolását (anyagi megbecsültség, infrastruktúra fejlesztés, szakmai háttér, városi miliő).

Munkahely választás esetén hasonló gondolatmenetet követhetünk végig. A fejlett országokban már nem kizárólag a munkabér és az eljutási idő a legfontosabb döntési tényező. A „puha” elemek között itt is megjelenik a sport: a munkáltatók béren felüli juttatásként sportolási lehetőséget kínálnak (pl. kafetéria), saját sportcsapatokat működtetnek és finanszíroznak, segítve a közös szabadidő eltöltés révén a munkavállalók egészségének, munkavégző képességének és személyes kapcsolatainak fejlődését, valamint közösségé formálódását.

A gazdasági szervezetek alapvető telepítési feltételeinek egy lehetséges rendszerét adja a korábban ismertetett struktúra Lengyel – Rechnitzer [2004] alapján. A vállalati szféra esetében külön megkülönböztetem elemzésben azt az esetet, amikor a telephely választási döntés valamilyen sportvállalkozás, sportszolgáltatást nyújtó vagy sportfogyasztási cikket előállító gazdasági társaság elhelyezkedésére irányul. Ebben az esetben egyértelmű a sporttal kapcsolatos tényezők releváns telepítési feltételként való megjelenése. Ilyen feltétel például a háztartások jövedelemszintje, rekreációs célú ráfordításai, az egyének sportolási hajlandósága, a helyi sportélet, illetve a sport szerepe a város történelmében, kultúrájában. Ezek a tényezők együttesen határozzák meg egy sportfogyasztási piac jelenlétét a térben. Számos sportszolgáltatásra jellemző, hogy kifejezetten üzleti alapon, profitorientált vállalkozások nyújtják fogyasztóik számára. A befektetői tőke megjelenésére a legtöbb példát az úgynevezett menedzsersportok (tenisz, fallabda, golf, vitorlázás) esetében figyelhetjük meg [András, 2006].⁶

Ezzel szemben, amikor a gazdasági egység tevékenysége nem köthető szorosan a sporthoz, kevésbé meghatározó a sport, mint döntési tényező. A szabadidő-sport létesítmények vagy a hivatásos sport jelenléte azonban így is szerteágazóan befolyásolhatja egy vállalat telephely választási döntéseit. Közvetlen hatásként értelmezhetjük a magasabb életszínvonal biztosítását a menedzserek és az alkalmazottak számára (sportolási lehetőség, sportesemény látogatása nézőként), valamint hazai példaként a látvány-csapatsport támogatások révén elérhető jelentős társasági adókedvezményt, amely egzaktnak számszerűsíthető elemként épülhet be a térbeli döntésekbe [Vörös, 2012]. Közvetett hatásként a rendszeresen sportoló, egészséges életmódot folytató munkavállalók révén realizálható előnyöket értelmezhetjük. Ezek a hatások első sorban a munkavállalói attitűdben nyilvánulnak meg. Ezt alátámasztja a sportoló lakosság aránya és a gazdasági aktivitási ráta közötti szignifikáns, pozitív kapcsolat az európai országokat vizsgálva [Vörös, 2011]. Emellett a sportoló lakosság magasabb aránya hozzájárulhat a társadalmi tőke szintjének növekedéséhez is a korábban ismertetett hatásmechaniz-

⁶ Ilyen befektetés például a Zalacsányban megvalósuló megaprojekt, Közép-Európa legnagyobb golfközpontja, amelynek telephely választása igencsak vitatott kérdés.

musok révén, így a sportoló lakosság aránya szintén mérlegelésre kerülhet, mint telepítési tényező.

András [2006] és Szabó [2009] utal a sport kapcsolati tőkét⁷ érintő szerepére a menedzsersportok népszerűségére hivatkozva. Szabó [2009, 29.o.] érvelése szerint „ezen sportok üzése közben számtalan nagy üzletet is nyélbe lehetett ütni”.

Végül a sport a közszolgálati szervek (első sorban önkormányzatok és intézményeik) térbeli döntéseiben betöltött szerepével folytatom a vizsgálatot. A telephely választást az önkormányzatok beruházási és területhasználati döntéseiben érhetjük nyomon. Ilyen eset például az új győri uszoda (Aqua Sportközpont) építése, amelynek területi elhelyezkedése sokáig vita tárgyát képezte.⁸ A terület-használat városenként és országoként erőteljes változatosságot mutat. Rekreációs célzattal átlagosan 4,2 százaléknyi földterületet használnak az Európai Unió országaiban. Magyarország valamivel az átlag alatt helyezkedik el 3,05 %-kal, az élmezőnybe észak-európai országok tartoznak (Hollandia 14,9%, Svédország 11,2%, Észtország 9,17%, Finnország 6,5%). [EC, 2009]

A közszolgálati szervek a tanulmány korábbi részében részletesen ismertetett társadalmi haszon következtében érdekeltek a sportcélú beruházások megvalósításában. A klasszikusan értelmezett társadalmi és humán tőke növelése mellett a város-, illetve országimázs kialakulásához is hozzájárulhat a sport. Számos város neve összemosódik kiváló sportcsapatának, sportolóinak nevével (pl.: Barcelona, Manchester).

Az alábbi táblázat a sport gazdasági szereplők térbeli döntéseiben betöltött különböző funkcióit strukturálja.

2. táblázat: *A sport szerepe a gazdasági szereplők térbeli döntéseiben*

	Hivatásos sport	Szabadidősport
Profitorientált gazdasági szervezet	szponzoráció imázs adókedvezmény	sportoló lakosság aránya (társadalmi és humán tőke) termelékenység növelése
Háztartás, fogyasztó egyén	kariert lehetőség sportesemények látogatása által nyújtott élmény	magasabb életszínvonal egészség fejlesztés kapcsolati tőke
Közszolgálati szervezet	városimázs	országimázs területhasználat költség megtakarítás társadalmi tőke humán tőke

Forrás: saját szerkesztés

⁷ Megjegyzés: ugyan a kapcsolati tőkét az egyén szintjén értelmezhetjük, jelen kontextusban a vállalat által realizálható haszonhoz is hozzájárulhat.

⁸ Az uszoda elhelyezkedésével a sportlétesítmények térbeli koncentrálódását figyelhetjük meg Győr városában. Emellett, a telephelyválasztás során figyelembe vett tényezők között kiemelkedő szerepe volt város rehabilitációs szempontoknak is.

5. Összefoglalás

A gazdasági tevékenység jellege alapvetően befolyásolja, milyen mértékben kerülnek figyelembe vételre a különböző szempontok térbeli döntések meghozatalakor. Az adott tevékenység sajátosságai mellett a döntéshozó személye, az adott vállalati kultúra és a befektetés időtávja is meghatározza a sport szerepének mértékét a telephely választási döntésekben. Továbbá fontos tényező, hogy számszerűsíthető-e az adott változó. A sporthoz köthető elemek között számos tényező kvantifikálható, azonban a feltételek többsége csak igen nehezen, vagy egyáltalán nem számszerűsíthető, szubjektív döntési tényező.

A háztartások esetében jelentősen függ a döntéshozó anyagi helyzetétől, preferencia rendszerétől, hogy milyen mértékben kerülnek figyelembe vételre a döntéshozatal során a sporttal kapcsolatos tényezők. A vállalati térbeli döntéseknél erőteljesen meghatározó a döntéshozó menedzser személye. Sportszolgáltatások telepítésénél a helyi sportoló lakosság aránya, mint sportfogyasztói piac jelenléte meghatározó. Közszolgálati szervek erőforrás allokációra irányuló döntéseinél kiemelkedő a sportberuházások társadalmi szintű értékteremtése, a gazdaságban tovagyűrűző, multiplikatív folyamatok hatása.

Irodalomjegyzék

- Abonyiné P. J. (2002): Az általános iparföldrajz alapjai. In: Tóth J. (szerk.) (2002): Általános társadalomföldrajz I. kötet. Dialóg-Campus Kiadó. Budapest-Pécs. pp.125-165.
- András K. (2006): A szabadidősport gazdaságtana. Budapesti Corvinus Egyetem, Vállalatgazdaságtan Intézet, 75. sz. műhelytanulmány, HU ISSN 1786-3031
- Camagni, R. (2009): Territorial capital and regional development. In: Capello, R., Nijkamp, P. (eds.): Handbook of regional growth and development theories. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, Northampton, pp. 118-132.
- Edelényi B. – Smahó M. (2003): Új típusú telepítő tényezők és térpreferenciái az ezredfordulón. MTA RKK NYUTI Közleményei, 152/c. Győr
- European Commission (1993): New location factors for mobile investments in Europe – Final report. Luxembourg
- European Commission (2009): Land use and land cover area frame statistical survey, LUCAS
- European Commission (2010): Eurobarometer, Special Survey 345, Mental Health. Report. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_345_en.pdf
- European Commission (2012): Study on the Contribution of Sport to Economic Growth and Employment in the EU
- Hayter, R. (1997): The Dynamics of Industrial Location. John Wiley, Chichester
- Lengyel I. – Rechnitzer J. (2004): Regionális gazdaságtan. Dialóg Campus Kiadó. Budapest-Pécs

- Nana, G. – Sanderson, K. – Goodchild, M. (2002): Economic impact of sport. Business And Economic Research Ltd., Wellington
- Nefiodow, A. L. (1996): Der sechste Kondratieff - Wege zur Produktivität und Vollbeschäftigung im Zeitalter der Information. Sankt Augustin Rhein-Sieg-Verl.
- Szabó Á. (2009): A (szabadidő)sport alapfogalmai és kutatott területei. Budapesti Corvinus Egyetem, Vállalatgazdaságtan Intézet, 115. sz. műhelytanulmány, HU ISSN 1786-3031
- Vörös T. (2011): A szabadidősport által nyújtott társadalmi haszon – a sportoló lakosság arányát befolyásoló tényezők vizsgálata európai országok vonatkozásában. Országos Tudományos és Diákköri Konferencia, Testnevelés- és Sporttudományi Szekció, Budapest
- Vörös T. (2012): A látvány-csapatsportok támogatásával összefüggő társasági adó törvénymódosítás lehetséges társadalmi-gazdasági hatásai. Magyar Sporttudományi Szemle, 2012/3. 13. évf. 51. szám pp. 36-40.

Lektorálta: Prof. Dr. Rechnitzer János, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, egyetemi tanár, DSc.

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

A pályázat az Emberi Erőforrások Minisztériuma megbízásából az Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet és az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő által meghirdetett NTP-FTK-M-14-0002 kódszámú pályázat támogatásával valósul meg.